

AZ
AUSZTRIAI BIRODALOM
STATISTIKÁJA
ÉS
FÖLDRAJZI LEÍRÁSA.

KIDOLGOZTA

FÉNYES ELEK,
MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁGI LEVELEZŐ TAG.

KÉT RÉSZ EGY KÖTETBEN.

PEST. 1857.
KIADJA HECKENAST GUSZTÁV.

AZ

AUSZTRIAI BIRODALOM

STATISTIKÁJA.

I. R É S Z.

Az ausztriai birodalom alapereje.

I. SZAKASZ.

A F Ö L D.

1. §. Fekvése.

Az ausztriai birodalom fekszik az északi szélesség $42^{\circ} 10' 5''$ és $51^{\circ} 3' 27''$ s a keleti hosszúság (Ferrotól számítva) $26^{\circ} 13' 52''$ és $44^{\circ} 1' 25''$ közt, s így a középeurópai államokhoz számítható. Északi szélességét tekintve csaknem egészen megegyezik Franciaországgal *). Területe összefüggő; alakja kerekded-hosszú, miután nyugotról keletnek $18^{\circ} 21'$ nyúlik, s ez alakjában a központot körülbelől Pesten találhatjuk fel.

2. §. Határai.

Északra szomszédos vele Syeicz, Bajorország, Szászország, Porosz-Szilézia, Oroszbirodalom (Lengyelország és Volhinia); *keletre* Oroszbirodalom (Lengyelország és Beszarabia), Moldva, Török-Horvátország, Albania és Montenegro; *délre* Törökbirodalom (Oláhország, Szervia, Bosznia és Török-Horvátország), az adriai tenger, Egyházállam, Modena és Parma herczegségek; *nyugotra* Szardinia királyság, Sveicz, Liechtenstein herczegség, Bodentó és Bajorország. Határainak körülete tesz összesen 885 osztrák, vagy is 905 geographiai mérföldet **). Legkedvezőbb természeti hatá-

*) Franciaország az északi szélesség 42° — 51° közt fekszik.

**) E mennyiségből Törökország fele esik 324, Oroszország felé 149, Bajorország felé 132, Poroszhon felé 89, Sveicz felé 70, Szászország felé 56, Szardiniai királyság felé 21, Parma felé 15, Modena felé 13, Egyházállam felé 13, Liechtenstein felé 3, Bodentó felé 3, Montenegro felé 7 osztrák mérföld. Az adriai tengerpart körülete 243 osztrák mérföld.

rokat képeznek a cseh és morva hegységek, s a Visztula folyó (40 mfdnyire), az erdélyi s bánsági Kárpátok, a Duna (28 mfd.), Száva (67 mfd.), az adriai tenger, s a Po folyam.

A mondottakból világos, miszerint az osztrák birodalom fekvése politikailag kedvező, mert határkörületének legnagyobb része a hanyatló Törökországra, s a vele nyelvben, intézkedésekben rokon, szövetség által összekapcsolt német államokra esik. A tetemes tengerparti körület is felette kedvező lenne világkereskedésére, ha az adriai tenger idetartozó része a birodalom tömegétől távolálló csucsban nem feküdnek.

3. §. Területi nagysága.

Kiterjedése a fenemlitett határok közt 11,593·02 osztrák *) vagy is 12,120·46 geographiai □ mérföldre rug. E szerint közel egy negyedrésszel nagyobb Franciaországnál, Poroszországot és Nagybritanniát kétszer felülhaladja, de Oroszországnál 8-szorta kisebb, természetesen mindenütt csak európai birtokokat értvén **).

E terület politikailag 21 koronaországra osztatik fel, u. m.

	ausztriai	—	geogr. □ mfd.
1. Alsó-Ausztria	345·76	—	361·50 „
2. Felső-Ausztria	208·29	—	217·77 „
3. Salzburg hercegség	124·71	—	130·38 „
4. Stájerhon	390·93	—	408·71 „
5. Koront (Karinthia) hercz.	179·76	—	187·94 „
6. Krajna hercegség	173·49	—	181·38 „
7. Görz s Gradiska fejedelmitett grófságok, Istria örgrófság és Triest város	138·32	—	144·61 „
8. Tirol és Voralberg	500·12	—	522·87 „
9. Csehország	902·87	—	943·95 „
10. Morvaország	386·83	—	403·80 „
11. Szilézia hercegség	89·50	—	93·57 „
12. Galiczia királyság, Zátor, Ausvicz hercz., s Krakkó	1358·70	—	1420·52 „

*) A császári vezérkar által végrehajtott felméréseknél a földgömb hajlása $\frac{1}{310}$, s az egyenlítő = fél mérfok = 3,362,032 bécsi ölre tétetett. E szerint jön 1 geographiai mérföldre 3911·9 bécsi öl, s az osztrák mérföldre 4000 bécsi öl. Mellynél fogva 100 osztrák mérföld tesz 102 $\frac{1}{4}$ geographiait, s megfordítva 100 geogr. mfd. csak 97 $\frac{3}{4}$ osztrák mérföldet tesz. Egy osztrák □ mérföldben 10,000 hold foglaltatik, holdját 1600 □ ölével számítván, s így 100 osztrák □ mérföld = 104 $\frac{5}{8}$ geographi □ mérföld, s megfordítva 100 geogr. □ mérföld = 95 $\frac{11}{17}$ osztrák □ mérföld.

**) Franciaország területe 9625, Nagybritanniáé 5712, Poroszországé 5104, Oroszországé 95,000 geogr. □ mérföld.

	ausztriai — geogr. □ mfd.	
13. Bukovina hercegség	181.44 —	189.69 „
14. Dalmát királyság	222.30 —	232.41 „
15. Lombardia királyság	375.09 —	392.15 „
16. Velence királyság	414.99 —	433.87 „
17. Magyar királyság	3123.35 —	3165.45 „
18. Szerb Vajdaság és Temesi Bánság .	521.12 —	544.81 „
19. Horvát és Tót királyság, s Fiume és Tengerpart	318.26 —	332.74 „
20. Erdély nagyfejedelemség	1054.79 —	1102.78 „
21. Katonai Végvidék	583. —	609.52 „

A fenn elősorolt koronaországok közül az 1818-ki nyilatkozvány szerint a következő tartományok tartoznak a Német szövetséghez: Csehország, Morvaország, Szilézia, a Galicziához tartozó Zátor és Ausvicz hercegségek mint cseh-sziléziai hűbérek, Alsó- és Felső Ausztria, Salzburg hercegség, Stájerhon, Tirol és Voralberg, Koronth, Krajna, Görz és Gradiska az osztrák Istria (a velencei Istria kivételén), Triest, vidékével. A magyar királyi korona birtokaihoz számítatnak: Magyarország, Szerb vajdaság és Temesi Bánság, Erdély, Horvát, Tót és Dalmát országok; széles értelemben Galiczia és Bukovinával együtt.

A földterület különfélesége.

Az állampolgárok nagyobb része a földmivelésből élván, az államrajz feladata a földterület alkatát, sajátosságait előterjeszteni, névszerint megismertetni a hegyeket és rónaságokat, az álló és folyóvizeket, a földtermékenységet, s mivel a növényzetre a légkörnek nagy befolyása van tehát az éghajlatot is.

4. §. Hegyek és Rónaságok.

Az osztrák birodalmat inkább hegyesnek mint rónának mondhatjuk, mert csak a különféle hegylánczok, a kisebb hegyeket és dombokat nem számítván, 4700 □ mérföldet foglalnak el. Mind ezen különböző hegylánczok 3 fő hegytömegből veszik eredetüket, melyek a következők: 1. az *Alpesek*, 2. a *Kárpátok*, s 3. e két hegytömeget összekötő *Cseh-morva* hegység. Az alpeseknek ide tartozó fő ága a *rhätiai* Alpesek neve alatt ismeretes, s Sveiczből jöven az osztrák birodalomban 3 főhegylánczra szakad, u. m. a *tirolira*, a *lombardiúra*, s a *trientire*. A *tirol*i főhegyláncz Tirol északi részét borítja el, Salzburgnál a *norikumi* hegylánczba megy által, melly különféle ágazataival Salzburg hercegségben, A. és F. Ausztriában, Magyarország nyugoti részében. Stájerországban, Ko-

ront herczegségben oszlik szét egész a Drávaig. A *lombardiai* főhegylánczhatárt von Helvetia és Olaszország majd Tirol közt, s ágazataival délnek a Po fele fordul. A *trienti* főhegyláncz a Gardató partján emelkedik fel, s Pelegrinotól kezdve keletnek tartván *karniai* havasok neve alatt Velenczének és az illir tartományoknak sok hegyet ad, s a Dráva és Száva vizek közt folytatván útját, s Horvát- és Tótországok nagy részét elborítván, egyik főága Tergloutól kezdve a Száva és Kulpa, majd az adriai tenger közt Zengig (Klek hegyig) *juliai* nevet vesz fel, innen kezdve pedig *dindri* hegyláncznak neveztetik, melly keleti irányban ágazván a *Balkan* hegységgel Törökországban összeköttetésben áll, különben nálunk a Velebit bérce, s Dalmát és Horvátországnak legtöbb hegye e főhegylánczból ered.

Az alpesi hegytömegtől északra a Duna balpartján kezdődik a *cseh* hegytömeg, névszerint először jön a *cseh erdőshegység* (Böhmer Waldgebirge), melly egy ágával (Mannhartsberg) Csehország és Ausztria közt vonul el, maga a főtömeg Cheh és Bajorországok közt határt vonván, a *Fichtel* hegységnél fogva kapcsolatba jön az *Ércz* hegységgel (Erzgebirge), melly Csehország északi határszélén az Elbe folyam völgyéig terjed. Az Elbe vizén túl kezdődnek a nagy *Szudétok*, melyekből származnak az *Óriáshegy*, az *Izerhegység*, s a *Glaczi-hegység*. A Fichtelhegységtől kezdve Csehországot kettévágja egy középszerű hegyláncz *cseh középhegység* neve alatt, de ez többnyire egyes, elszigetelt hegyekből áll. A *cseh-morva* hegyláncz Csehország és Morva közt terjed el, s északon a glaczi, délen a mannhartsbergi hegylánczczal köttetik össze. Végre a glaczi hegylánczból szakad ki a *morva-szileziai* ág, melly a cseh-morva hegytömeget a Kárpátokkal egybekapcsolja.

A *Kárpátok* Magyar és Erdélyországot fél iv alakban 163 mérföldnyire övedzik körül, s természetes határt képeznek Morva, Szilezia, Galiczia, Bukovina, Moldva és Oláhországok fele. E hosszú hegyláncz kezdődik a *kis Kárpátokkal* Posonynál, mellyek *Fejérhegynek* is neveztetnek. Evvel kapcsolatban állanak a *Beszékédek* Trencsén és Árva megyékben, aztán jön a *Fátrahegy*, Liptóban és Thuróciban, mellytől délre szakad ki a magyarországi *Érczhegység*, ágazatait a Dunáig bocsátván, s keletre a *Mátra* hegységgel összefüggvén. De a Kárpátok magvát s közepét tulajdonképen a *Tátrahegység* képezi a Poprád, Dunajecz, Vágh és Árva folyók forrásainál. A Latorczától keletre vonulnak el az *észak-keleti Kárpátok*, mellyek már Bereg vármegyében, de még inkább Maramarosban s Erdélyben, Galiczia, Bukovina és Moldva szélein havasi magasságra emelkednek, de a Tátrától annyiban külön-

bőznek, hogy nem olly meredekek, s olly kopár, borzasztó sziklákat nem mutatnak. Hanem a *déli Kárpátláncz*, mely Erdélyt Oláhországtól választja el, mind magasságára, mind zordonságára megközelíti a Tátrahegységet. Végre egy részről Erdély és Oláhország, más részről Magyarország s a Temesi Bánság közt szinte vonul el egy hegyláncz, mely a dél-keleti Kárpátok származéka.

Tulajdonképeni hegyes sőt havasi tartományoknak lehet mondani Tirolt, Salzburgot, Ausztria déli, Stájerország és Karinthia északi részeit, Erdélyországot, Dalmatiát, s némileg Csehországot, de nem illy mértékben. A három főhegytömeg közt legmagasabbak az Alpesek, ezután jönnek a Kárpátok, jóval alacsonyabb a Cseh-morva hegység. Legmagasabb hegycsúcsok találtnak a rhätiai Alpeságban névszerint Tirolban, mert azonkívül, hogy a birodalom legmagasabb hegye az *Ortler* (12'352 bécsi láb) itt fekszik, még több hegyet mutathat, melyek 6000 – 12,000 láb magasak, s többen örökös hóval és jéggel borítottak. Névszerint a hegyek itt magasságot illetőleg így következnek : *Schweinferjoch* 11,838', *Similannspitze* 11,424', *Fürst* 10,753', *Glockthurm* 10,579', *Weitsenfeld Ferner* 10,461', *Remspitz* 10,136', *Kaiserjoch* 9834', *Pfimsnitz* 9822', *Labachspitz* 9642', *Wildgradkogel* 9384', *Kaltenbergferner* 9158', *Reicherspitz* 9039', *Birkenkogel* 8927', *Hochederberg* 8826', *Stanskopfjoch* 8694', *Rothewand* 8571', *Schafberg* 8460', *Hochvogel* 8167', *Solstein* 8018. Összesen 80 hegytető van, melyek a 6000 láb magasságot meghaladják.

Tirol és Salzburg határszélén áll a *Grossglockner* (11,991'). És a kis Karinthiában 126 hegy, hegycsúcs van, melyek a 6000 lábat meghaladják, s melyek közt *Pecsek* 10,362', *Sänlek* 9746', *Hafnerspitz* 9685', *Sonnenblick* 9590', *Wasserkopf* 9570', *Reiszek* 9364', *Goldberg* 9294', *Steinwandkahr* 9100', legnevezetesebbek. Krajna országban legmagasabb hegyek : *Terglou* 9037', *Mangart* 8462', *Rogicza* 8153', *Grintons* 8086', *Moistroka* 7466'. A görzi grófságban : *Rasur* 8221', *Kaniansz* 8113', *Uogn* 7420', *Krn* 7095', Istriában a hegyek az 5000, s Triest vidékén a 4000 lábat el nem érik; valamint a dalmatiai hegyek is csak közép magasak, s a Végvidéken *Klek* hegy (Zeng mellett) legmagasabb 6682 lábra nyulván fel.

Ellenben Stájerországban 73 pont van, melyek 6000 lábnál magasabbak, s ezek közt főbbek : *Dachstein* 9490', *Hochgolling* 9045', *Breberspitz* 8656', *Kieseck* 8460', *Knalstein* 8206', *Eisenhut* 7721'. Legmagasabb hegyek Lombardiában : *Tambohorn* 10,120', *Wormserjoch* 8904', *Zebzu* 11,827'; Velenczében : *Montelbaldo* 7052', Salzburgban : *Venedigerspitz* 11,622', *Wiesbachhorn* 11,317',

Hocher-Aaar 10,309', *Ankogel* 10,291', *Brennkogel* 9540', *Tanerkogel* 9428', *Ewiger Schneeberg* 9298'; Alsó-Ausztriában: *Schneeberg* 6569', *Oetscher* 5970', *Dürrenstein* 5923'; Magyarországon: *Lomnici tető* 8360', *Krión* 8216'; Erdélyben: *Bucsesd* 8388', *Retyezát* 7980', *Szurul* 7319', *Budislav* 7029'. Csehországban: *Riesenkupe* 5110', *Brunnberg* 4829', *Grosze Sturmhaube* 4576', *Kesselberg* 4490'; Morvaországban *Altoater* 4724', *Glaserberg* 4482', *Hochschar* 4254'. A glaci hegységben: *Spieglitzer-Schneeberg* 4483'.

Azon vonal, melyen túl a hó nyáron sem olvad el, az alpesi hegytömegben 8230—8790 lábnál kezdődik; a Kárpátok nem érik el a hóvonalat. Még nagyobb a száma a jegedéknek (Gletscher). Ezek szinte örökös hó és jégtömegek, de nem szükség, hogy a hóvonalat elérjék, mert a völgyek alkatánál fogva alantabb is kifejlődhetnek. E jegedékek az alpesi hegytömegben 32 □ mérföldet borítanak el. Ezenkívül a kopár sziklák s kőterületek is nevezetes kiterjedésű földet haszonvehetlenné tesznek, főleg Tirolban, Salzburgban, Stájerhonban, az ugynevezett illir tartományokban és Dalmátiában.

Mint minden hegyes országban, úgy nálunk is számtalanok a *magas és mély* völgyek. Felső Stájerhon, Tirol, Karinthia csaknem egészen hosszabb és rövidebb keskeny völgyekből és hegyekből áll. Leghosszabb s legszebb völgyek: a *Dunavölgy*, mely Magyarországon rónaságba megy át; *Mura-*, *Dráva-*, *Száva-*, *Elbe-*, *Etsch* völgyek.

Hegynélküli róna tartomány egy sincs a birodalomban, de Magyarországon és Galiciában legnagyobb *rónaságok* találhatók. Magyarországon két rónaságot különböztethetünk meg. A *keleti nagy rónaság* a Mátra hegytől Zimonyig 46, Vácztól Új-Palánkig 52, Nagy-Szőlőstől Szizekig 80 mérföldnyire terjed. Legegyenlőbb földje van, úgy szólván minden domb nélkül, a Tisza balpartjától kezdve a keleti hegyekig, mely tér magában 800 □ mérföldet foglal el. Már a Duna és Tisza közt s a Duna jobb partján dombokkal változó. A *kis rónaság* Galgócztól kezdve a Dráváig terjed, s e területen a tiszta domb nélküli síkságot 240 □ mérföldre tehetjük.

A *galicziai rónaság* a Kárpát északi lábánál kezdődik s egész Galicián át (csekély domborokkal szaggatva) menván, kezdetét teszi az európai nagysíkságnak, mely Lengyel és Orosz országokban terül el. A többi koronaországok csak csekély terjedelmű rónaságokat mutathatnak fel, s köztök legnevezetesebbek: a *lombardevelencei rónaság*, mely az Alpesek s a Po folyam és adriai

tenger közt terül el, 32 mérföld hosszú, 9 mérföld széles, néhol alpesi hegysorok által megszaggatva; a *Morvamezeje* (Marchfeld), A. Ausztriában a Duna és Morva folyók közt, mellynek hossza 6, szélessége 4 mérföld; ugyancsak A. Ausztriában: a *Tulnerfeld* és *Neustädter* síkság; a *Welsi sívotag* F. Ausztriában; a *grátsi, ferni-czi, leibniczi* mezők, s a *pettauvi sívotag* Stájerországban; a *Hanna* Morvaországban. A csehországi rónaságokat inkább tágas völgyeknek mondhatjuk.

V I Z E K.

5. §. Tenger.

Az ausztriai birodalomnak csak déli csucsat mossa az *adriai tenger*, mintegy 243 mérföldnyi körületben. És a part még bővítetik azon öblök által, mellyeket a tenger Velencze, Triest, Fiume, Cattaro mellett képez, s mellyek a hajózás élénkségét tetemesen öregbitik. Vize sósabb mint a nagy tengeré; apálya és dagálya csekély; mélysége tetemes; partjai Olaszország fele mocsárosok, s fővénytörlekkel bővelkedők, s itt medre is agyagos, és homokos; ellenben Istria, a horvát Végvidék s Dalmátország felé partjai sziklások, szaggatottak, medre szinte sziklás és köves. A hajózás rajta ősszel és télen veszélyes, ha a dühöngő délkeleti szelek beállanak, más részről a számos csatornák, mellyek a számtalan kisebb nagyobb szigetek, s a part közt léteznek, jó menhelyeket szolgáltatnak.

6. §. Tavak és Mocsárok.

A) Tavak.

Tavak nagy számmal vannak, de jelentékenyek csupán Lombardiában és Magyarországon léteznek: Névszerint Lombardiában vannak:

A *Lago maggiore* vagy *Verbano* tó, mellyet a Ticino foly keresztül, kiterjedése $4\frac{1}{2}$ □ osztrák mérföld, mélysége 2630 láb, s hátán részint gőzösöket, részint 630 mázsa terhet bíró közönséges hajókat hordoz.

A *Garda* vagy *Benaco* tó az Etsch vize által metszetik keresztül, $6\frac{1}{2}$ □ mérföldnyi nagy, 920 láb mély, és rajta szinte gőzösök és közönséges hajók (1200 mázsa teherig) járnak.

A *Como* tó, mellyet az Adda foly keresztül, $3\frac{1}{2}$ □ mfd. nagy, 1860 láb mély, gőzösök és különféle nagyságu evezőhajók által használtatik 50 mázsától 4400 mázsa teherig.

A *Lugano* tó csak kis részben tartozik Lombardiához, 150—1000 mázsá terhes hajókkal használható, melyek marhát, gabonát, sőt, fát, gyölcsöt szállítanak, hanem a hajózás rajta a sok tekervény miatt terhes.

Kisebb jelentőségűek a *Lago-d'Iseo*, *Lago-d'Idro*, *Lago-di Varese* lombardiai tavak, melyek közül az első nagyobb hajók, a két utolsó csak csónakok által használtatik.

Magyarországban vannak :

A *Balaton* tó, Zala, Somogy és Veszprém megyék közt a szélein levő posványokkal együtt 24 □ mfd. nagy, hossza Fenéktől Akaratyáig 40,190 öl, szélessége Füred és Fok közt 6770, Fenéknél 240 öl; mélysége 36—48 láb. Kereskedelmi hajózásra a vállalkozás szelleme hiánya miatt nem használtatik, s az egy „Kisfaludy“ gőzös is alig teng rajta.

A *Fertő* tó, Sopron és Moson vármegyék közt, a mocsárok nélkül 7 □ mfd. nagy; csekély mélysége (6—13 láb) miatt nem hajózható.

Sokkal csekélyebb tó a *Velencei* Fejér megyében 4000 hold kiterjedéssel, s a *Palicsi* tó Szabadka határában, mellynek körülete 8800 öl Ezen alul ismét van egy kisebb tó, melly *Vértnek* neveztetik. Említendők még a többi országokban.

A *Czirknitz*-tó Krajnában (3 □ mfd.), melly természeti sajátsága miatt nevezetes; a *Klagenfurti* vagy *Wörth* (15,800 hold), az *Ossiachi* és *Mühlstädti tavak* Korontországban; a *Kammer* vagy *Atter* tó, a *Traun* v. *Gmunden* tó (1 □ mfd), *Hallstädt* (1/10 □ mfd.) Felső-Ausztriában; *Erlaff* tó (746 öl hosszú, 282 öl széles) Alsó-Ausztriában; *Grundel* tó (720 hold) Stájerhonban. A *Boden* tónak csak kis része tartozik az osztrák birodalomhoz.

Halastó legtöbb van Cseh-, Morva- s Galicziaországokban, melyek közül a „Rosenberger“ 1164, a „Czeperka“ 1104 holdat foglal el.

B) Mocsárok és Lápok.

Mocsárokkal 4 koronaország bővelkedik leginkább u. m. Magyarország, Szerb-Vajdaság s Temesi Bánság, Szlavonia és Velence. Magyarországon említést érdemel a *Hanság*, melly a Fertő tóval van kapcsolatban, s 6 □ mérföldre terjed; az *Ecsedi láp* Szathmár vármegyében 4 mérföld hosszú, 1—1 1/2 mfd. széles; *Szernye* vagy *Gáthi* mocsár (20,000) hold és *Fekete-Eger* (3000 hold) Bereg-Ugocsa vármegyében; *Sárrét* Bihar, Békés, Szabolcs vármegyék közt 70,000 hold kiterjedéssel; *Hosszurét* a Bodrog közben; *Feketetó* a Bánságban, ugyanitt az *alibunari* és *ilancsai*

mocsárok; a *Palacsza* Verőcze és Szerém megyék közt Szlavoniában (14,000 hold).

Ezekon kívül vannak még számos állóvizek és posványások, melyek a folyókat kísérik, de e tekintetben egy sem mulja felül a Tiszát, mely mellékfolyóival, különösen a három Körössel, Berettyóval, stb. 1,500,000 hold legjobb földet tart víz alatt. Terjedelmes mocsárok kísérik még a Dunát, Drávát, Szávát, Marost, Temest; a lombardvelencei királyságban az Adda, Brenta, Mincio, Po folyókat. Galicziában a Visztula mellékén 150,000 hold posványföld hever, a Dnieszter szinte illy terjedelmű mocsárok okozója.

7. §. Folyóvizek.

A birodalomnak 8 nagy folyama van, melyek közül kettő a *Duna* és *Dnieszter* a Fejéttengerbe, a *Po* és *Étsch* az adriai tengerbe, a *Rajna* és *Elbe* az Északtengerbe, az *Odera* és *Visztula* a Kelettengerbe ömlenek.

1. A *Duna*, Európának a Volga után legnagyobb folyama, s közép Európát a Kelettel teszi összeköttetésbe. Az osztrák birodalmat Passaunál lépi át, s Orsovánál hagyja el, miután utjában Ausztriát, Magyarországot, Szerbvajdaságot, Szlavoniának kis részét, s a Végvidéket nedvesítette. Folyása 385 mérföldre terjed, melyből az osztrák birodalomra 179 mérföld esik. Szélessége különböző, névszerint Passaunál 650 láb, Linznél 800', Nuszdorfnál (Bécs m.) 1250', Posonynál 900', Vének és Földvár közt 1800—4000', Földvár és Vukovár közt 1800—2400', Péterváradnál 3500', Uj-Palánkától Orsováig majd 500' mint Kazan-Szorosnál, majd 480, mint Ogredina szorosnál, majd 1000-tól 6000 lábig. Mélysége szinte nagyon különböző, mert míg Passaunál 15 láb, Vénektől-Vukovárig 19—40', a kazani szorosnál 124, s Ográdinánál 132 lábra felrug. A birodalom határára lépven 2000 mázsá terhes hajót megbír, lentebb mindég többet, úgyhogy a szegedi hajók az alsó Dunán Pestig 10,000 mázsát is felraknak. Nevezetesebb mellékfolyói a *jobb oldalon*.

a) Az *Inn*, mely Hall-tól kezdve hajózható, s 1000 mázsá terhes hajót hordoz, csakhogy a hajózás a sok roham, s kis vizállással a homoktorlatok miatt alkalmatlan. Passaunál szakad a Dunába.

b) A Stájerországból jövő *Traun*, a Hallstädti és Traun tavakat keresztülfolyván, Hallstadtnál hajózhatóvá lesz (70—150 m.), s Zizelannál a Dunával egyesül. Fürth mellett vizomlást képez, de itt 200 ölnyi csatorna ásatván, ez által a hajózás fenn nem akad.

c) A Salzburgból jövő, és Stájerországon keresztül az ausztriai főhercezségbe folyó *Enns*, melynek torkolatja Enns városánál van.

d) A *Lajta*, mely jó darabra határfolyó Magyarország és A. Ausztria közt, Magyar-Óvárnál ömlik a kis Dunába.

e) A *Rába*, Stájerországból lép Magyarországra, s 34 mfd. folyása után Győrnél a Dunába szakad. Jelenleg nem hajózható, bár azzá lehetne tenni.

f) A *Sárvíz*, mely később a *Siót* veszi magába, csatornára vétetett, s ez által Fejér és Tolna vármegyékben 60,000 hold föld szabadult meg a víztől. Mélysége 9—12 láb, de hajózásra nem használtatik.

g) A *Dráva*, Tirolban ered, Stájerhont és Karinthiát keresztül futván, Magyarország és Horváthon s Szlavonia közt határt csinál, Eszéken alul a Dunába ömolvén. Gözösök Eszékig rendesen járnak rajta, azonfelül kisebb hajókra s tutajokra használtatik. Mellékét gyakran elönti. Mellékfolyói közül a *Mura* már Stájerországban Judenburgnál 400 mázsás hajót hordoz, s Légrádnál egyesül a Drávával.

h) A *Száva*, Krajnából jön Horvátországba, s jó darabra határt képezvén Törökország közt, Belgrádnál a Dunába ömlik. Rugoviczától kezdve nagyobb hajók is járnak, s a dunai gözösök kedvező vizállás mellett Sziszekig feljutnak. Különben a hajózás rajta sok akadálylyal küzd, a szabálytalan meder és számos csavarulatok miatt. Mellékfolyói közül főbbek; *Gurk*, *Kulpa*, *Unna*, melyek szinte hajózhatók.

Bal parton mellék folyók :

a) A *Morva*, Morvaországban ered, ezt és A. Ausztriát Magyarországtól elszakítván, Dévénynél a Dunába szakad. Gödingtől kezdve tutajokkal hajózható, melyek 300 mázsát megbírnak.

b) A *Vágy*, egészen Magyarországhoz tartozik, s Guttánál a kis Dunával egyesül. Lefele Király-Lehotától kezdve szálakon fát, érczeket, turót, stb. szállítanak rajta. Felfele pedig Farkasdig és Sellyéig a dunai hajók is feljutnak, gabonát és bort szállítván. Folyása sebes, s azért hirtelen megárad, s nagy pusztításokat tesz.

c) d) *Nyitra* és *Ipoly* hajózásra nem használtatnak.

e) *Garan*, Kövesdnél szakad a Dunába, Helpától kezdveszálakra hajózható, de csak lefele.

f) A *Tisza*, legnagyobb mellékfolyója a Dunának, Máramarosban ered, és 180 mfd. folyása után Titelnél a Dunába szakad. Széllessége Tisza-Ujlaknál 276', Tokajnál 302', Szolnoknál 429', Szegednél 405', Titelnél 733'. Mélysége a legkisebb vizállással Uj-

laknál 7', Szolnoknál 10', Szegednél 19. Bocskótól kezdve Újlakig csupán szálhajók járnak rajta, azon alul 2000—8000 mázsás hajók által is használtathatik; sőt a gőzösök felfele is kedvező vizállással Vásáros-Naményig, különben rendesen Tokajig feljutnak. Hajózható mellék folyói: a *Bodrog*, hármás *Körös*, *Maros* és a *Béga*, mely csatornára vétetett.

g) A *Temes*, Páncsovánál szakad a Dunába és szinte hajózható.

2. A *Dnieszter*, Galicziában ered Rozlucznál, s 62 mfd. folyása után Chotzimnál Oroszországba lép által. Partjai mocsárosok; s hajózásra keveset használtatik. Hajózható mellékfolyója a *Stry* és *Szereth*.

3. A *Pó*, mint hajózható folyam lép az osztrák határra Lombardiában Pávia városnál s 48 mfd. hosszúságban mossa a lombard-velencei királyságokat, nagyobb részben mint határfolyó; 2000 mázsá terhet meg bir, s gőzhajók által a lombard-velencei koronaországoknak legkedvezőbb folyórendszerük van. Illy mellékfolyók: a *Ticino*, *Adda*, *Oglio*, *Mincio*.

4. Az *Etsch*, 48 mfd. folyik, s Boczenen alul hajózható lesz. Hajózható tengerfolyók: *Bacchiglione*, *Brenta*, *Sile*, *Piave*, *Livenza*, *Tagliamento*, *Isonzo*, *Zermagna*, *Narenta*.

5. A *Rajna*, csak $3\frac{1}{2}$ mérföldnyire mossa az osztrák határt, s itt még csekély folyam.

6. Az *Elbe*, Csehországban Pardubicznál tutajokra, Melniknél hajókra alkalmas levén, 170 mfd. fut be, melyből 40 esik az osztrák birodalomra Gőzösök is járnak. Hajózható mellékfolyója csupán egy van a *Moldva*, mely 60 mfd. folyik, s Budveisnél hajózhatóvá lesz.

7. Az *Odera*, az osztrák területen még nem nagy tekintélyű folyam. Ellenben

8. A *Visztula*, már Dvorynál hajózhatóvá válik, s ezenkívül jelentékeny hajózható mellékfolyókkal öregbítették. Illyenek: a *Dunajecz*, *Visloka*, *San* és *Bug*. A San vize segédelmével a Dniesztert a Visztulával s így a Feketetengert a Kelettengerrel könnyen össze lehetne kapcsolni, mert erre egy közepszerű kiterjedésű csatorna elégséges volna.

8. §. Csatornák.

1. *Naviglio grande*, Lombardiában. Vizét veszi a Ticino folyóból, $6\frac{1}{2}$ mérföldnyi útja után Milanoba vezet, hol az ugynevezett paviai csatornát képezi. Különböző nagyságu hajók járnak, melyek 600 mázsáig visznek terhet. Ezenkívül 116 vízvezető árok belőle a földekre és vízművekre vizet hajt.

2. *Naviglio di Bereguardo*, az előbbeni csatornából szakad ki s 570—640 mázsa terhet megbir. 12 zsilip vizet szolgáltat a földekre.

3. *Naviglio di Pavia*, Milánót összeköti a Po vizével s így a velencei tengeri kikötőkkel is. Szélessége 36'—180'; mélysége csak 3 láb, de rekeszek segédelmével 600 mázsa terhet is elvisz.

4. *Naviglio di Paderno*, az Addából szakad ki Paderno mellett, s Porto-nál ugyan azon folyóba visszatér. 450—640 mázsás hajók járnak, s kapocsul szolgál a Como tavával.

5. *Naviglio della Martesana*, Milánó fővárost összeköti az Adda folyóval, a Lambrot felveszi, s kapcsolatba jön a Naviglio-grande csatornával és Olona folyóval. 600 mázsás hajókat hordoz.

Ezekén kívül vannak még Lombardiában számos kisebb csatornák, melyek részint vízlecsapolók, részint hajózhatók.

A velencei királyságban :

6. *Bianco* csatorna, az adriai tengert összeköti a Po folyammal, egyszersmind az *Adigetto* csatorna által az Etsch vizével is kapcsolatban áll. 250 mázsás bárkák használnák.

7. A *Bacchiglione* folyóból kivezetett 3 csatorna.

8. *Taglio nuovissimo*, 750—850 mázsa terhet elbir, Mira-tól a Brentone-ba torkollik.

9. *Tartaro*, mint úgy nevezett Torrente Villafrancánál ered s a Mincio és Etsch közt minden vizet felvesz, s a Bianco csatornába szakad. Csónakok; tutajok, bárkák, fát, olajat, gabonát hordanak rajta.

10. *Legnagoi* csatorna, a hasonló nevű várnál az Etsch folyamból vezettetik ki, s *Bussé*, *Nichesola* csatornákat felvevén, a Tartaro csatornába ömlik.

11. *Canal di Valle*, a Brentát összeköti az Etsch folyammal. Szinte hajózható. Kisebb csatornák : *Zuccherina*, *Redevoli*, *Piove*, *Mirano*, *Brante*, stb.

Alsó-Ausztriában :

12. *Bécsujhelyi csatorna*, mely Bécsujhelyet Béccsel köti össze, 8 mfd. hosszú, 4 láb mély, s 500—600 mázsa terhet elbir.

Szerb-Vajdaságban és Temesi Bánságban :

13. *Ferencz csatorna*, mely a Dunát (Bezdan mellett) a Tiszával (Földvárnál) köti össze, 14 mfd. hosszú, 10 öl széles, 6 láb mély, s 7000—8000 mázsás hajókat hordoz.

14. *Bege v. Béga csatorna*, Facsettől Klekig 21³/₄, innen Titeilig hol a Tiszába szakad 4 osztrák mfd. 15 öl széles, 3—9 láb mély, Temesvártól kezdve 3000—4000 mázsás hajók járnak Mo-csárszárító csatornák : *Bersavai*, *Verseczi*, *Dettai* csatornák.

Magyarországon csupán mocsárszáritó csatornák léteznek, melyek közt nevezetesebbek a *Sárvíz* vagy *Nádor* csatorna Veszprém, Fejér és Tolna vármegyékben, és a *Kaposi v. Zichy* csatorna Somogy, Baranya, Tolna vármegyékben. A *Sárvíz* csatorna hossza 92,800 öl, szélessége 5—9 öl, mélysége 9—24 láb. A fő kiszáritó csatorna Simontornyáig 500, alább 1000 mázsás hajókat is elbírhatna, de nem használtatik. A *Kaposi* csatorna hossza 61,000 öl, szélessége 3—9 öl, mélysége 12—18'. Ez is hajózható volna ha használnák. Simontornyánál a Sárvíz csatornával egyesül, mely Battánál a Dunába ömlik.

9. §. Ásványvizek.

Ásványvizekben az osztrák birodalom olly gazdag, hogy e tekintetben a külföldre épen nem szorul, sőt idegenek keresnek fürdőinkben ezereknént javulást és egészséget; e mellett az ipar is hasznára fordítja ásványforrásainkat, mint a savanyu- keserü- vasas vizek szétküldéséből s a különböző savak gyártásából láthatjuk. Leggazdagabbak ásványforrási tekintetben Magyar, Cseh, Erdély- országok, aztán Ausztria főherczegség, Tirol- és Stájerhon; legsze- gényebb Dalmatia. Általában elmondhatjuk, hogy mennyiséget és különféleséget tekintve Magyarország áll első helyen; ellenben leghiresebb forrásokat s fordókat mutathat Csehország, A.- és F.- Ausztria és Stájerország. Nevezetesebb források- és fordók követ- kezők *) :

Égőnyesek : Carlsbad- és Teplicz (meleg), Bilin- és Liebwerda (savanyuvíz) mind Csehországban.

Meleg-kénforrások : Baden, Altenburg, Pirawart A.-Ausztriában, Gastein Salzburgherczégben; Buda, Pöstyén, Trencsén, Harkány, Szklenó, Vichnye, Szliács, Várad Magyarországon; Mehádia, a Végvidéken; Toplika, Daruvár, Stubicza, Topuszkó, Horváthonban, s Szlavoniában. **Hideg-kénforrás** : Szobráncz Magyarországon.

Égőnyes-szénas és vastartalmu források : Franzensbrunnen Eger mellett és Marienbad Csehországban; Sternberg és Freudenthal Morvaországban; Pejo, Rabbi, Landeck Tirolban; Rohics, Gleichenberg Stájerországban; Preblau Karinthiában; Teplicz Krajnában; Recordo Velenczében; Bártfa, Füred, Szulin, Suliguli Magyarországon; Borszék Erdélyben; Kryniczka Galicziában.

Keserforrások : Seidschicz, Sedlicz, Püllna Csehországban; Buda, Alap Magyarországon; Ivánda Temesi Bánságban.

*) Itt csak a legnevezetesebb források emeltetnek ki, s nem szakértő osztályozással.

Czémentvizek : Szomolnok, Urvölgye Magyarországon.

Itt azonban csak a nevezetesebb forrásokat emeltük ki, mert ezek száma összesen sokkal többre megy, miután magában Magyarországon 360, Csehországban 160, Tirolban 120 ásványforrás számlálatik.

10. §. A föld minősége s termékenysége.

A föld minősége illy szélesen kiterjedt birodalomban szerfelett különböző, s a gazdag lombardiai, szeremi, bánsági s tiszamelléki lapályoktól kezdve, le egész a salzburgi kopár bércekig, hol a földműves hátán hordott földdel készít magának néhány lépésnyi gabonatermő telket, olly különféle, mint a millyen változók azon sziklák, melyekből a föld évezredek során elmorzsolódás által képeztetett.

Általában agyag, homok és mész legelterjedtebb alkatrészei a birodalom földének. Azonban egyik vagy másik alkatrésznek tulnyomósága, vagy más földnemek előtűntte a közelfekvő hegységek tulajdonságaitól feltételeztetik. Így Galiczia nyugoti felében homok, s az Oriáshegy keleti vidékén homok és csillámpala a tulnyomó földnem. Ellenben a folyók mentiben, főleg a Duna, Tisza, Po, Mura, Dráva, Száva, Albis, Etsch partjain a föld torlaszolt minőségű, melly különféle vegyitékü, rendesen mélyen réteges, s majd homokos és fővényes, majd nehéz agyagos, s általában televénynyel gazdagitva. Ez utóbbi eset különösen a magyar és olasz rónaságokon fordul elő, kisebb részben pedig Galicziában, Csehországban, Morvában stb. Magyarországon és Bánságban leggazdagabb föld találatik a Tisza folyó és az erdélyi Kárpátok közt fekvő rónaságon; ezután Fejérvármegyében, Csalóközben, Rábaközben, s Baranya, Somogy, Vas megyék rónaságain. Már a Tisza és Duna közt inkább homok az uralkodó földnem, ámbár termékeny buza-földek itt is találatnak (alsó Bácska, Tápio, Tarna környéke). A kellemes dunántuli részben, a hajdani kies Pannoniában helylyel közzel szinte láthatni tetemes homokterületeket, mint Győr és Komárom közt a Bakonyon keresztül egész Zala megyéig, továbbá a Dráva és Duna partjain. Hasonlóul mérföldekre terjedő homokterület az ugynevezett Nyírség, vagy is azon köz, melly Debreczentől északnak a Tisza, Ecsedi láp, Érmelléke közt fekszik. Sőt a magyar Egyiptom, a hajdani Bánság sem menekülhetett meg a homoktól, mert a Duna és Ilancsai mocsár közt több lánczolatban homokdombok huzódnak el, mellyek 71,503 holdat tesznek, s ezekből csak 47,928 hold van füvel benöve, a többi sívó homokból állván.

Magyarország után legtermékenyebb földje van a lombard-velenczei királyságoknak főleg Padua, Vicenza, Mailand, Lodi környékén; ellenben kövesek és terméketlenek az Adda folyónak régi medre, s Udinetól nyugatra a Colloredo di Pratoi kavicsos mezőségek.

Galicziának keleti része termékenyebb mint a nyugoti, s Csehországban is termékenyebb földet találunk az ország észak-nyugoti részén (Saaz, Leitmericz körül), az Albis mellékén, mint a déli vidékeken. Morvaországnak legtermékenyebb része az ugynevezett Hanna Olmücz vidékén, ámbár itt a Morva, Thaya, Schwarza és Iglau folyók mentiben is szép gabonatermő mezőségek találhatók, mellyek több helyen vadvizes, savanyu földterületek által szakítottatnak félbe. Felső- és Alsó-Ausztria, Stájerország, Karinthia, Erdély csak közép termékenységgel bírnak, sőt az Alpesek és Kárpát szomszédságában földmivelésre kevésbé alkalmasak, épen úgy mint Tirol vagy Krajnaországok, hanem Karinthiában a Lavant völgy kitünő kövér földdel bír. Az istriai félsziget és Dalmatia hajdani termékenységből sokat veszített. Ugyanis itt a föld fölalkatrészei homok és márga sziklás alapon nyugodván, a termékenység időjárással tetemesen csökkent, vagy egészen megszűnt, hol a felréteg az erdőktől megfosztatván, esőnek, szélnek, hőségnek védtelenül tárva maradt. Ez által legtöbb helyen száraz mész és köves föld jött napfényre, melly minden kerületben kisebb-nagyobb részben feltalálható. Ide járulnak a nonai, zarai sóstavak, s keleten és délen a gyakori mocsárok, mellyek minden művelést kizárnak. A vízhiány is nagyban csökkenti Dalmatia termékenységét, ámbár a Vrana keleti része, a scordonai és sebenicói dombok, Zára vidéke, s a Signi rónaság jó földeket is mutathatnak.

11. §. Éghajlat.

Az ausztriai birodalomnak, mint geographi szélessége mutatja, igen kedvező mathematikai éghajlata van, melly mind a növényi, mind az állati tenyésztésre jótékony befolyást gyakorol. Azonban a mathematikai éghajlattól a phisikai sokszor felette különbözik. A phisikai éghajlatot leginkább a magasabb vagy alacsonyabb fekvés a tengerszine felett, az orographi körülmények, azaz a hegyek helyzete, vonala, a tenger közel vagy távolléte, vizetek, mocsárok, erdők, a föld tulajdonsága, ennek művelési foka határozzák meg. Illy sok körülmény folyván be a nagyobb melege, vagy hidegre, a légkör állapotjára s időjárásra, nem csuda, hogy csak egy tartománynak is éghajlatát pontosan meghatározni nem lehet. A hegyek, az időjáratnak ezen fő szabályzó már fek-

vésüknél fogva nagy befolyást gyakorolnak az éghajlat meleg vagy hideg voltára. A melly tartomány délről nyitva, északról pedig hegyek által a hideg szelektől elzárva áll, ott az éghajlat aránylag sokkal szelidebb és melegebb mint más tartományokban, mellyek hasonló szélességi fokok alatt fekszenek, de a fennemlített kedvező körülményt nélkülözni kénytelenek. Innen van a lombard-velencei királyságoknak olly kellemes éghajlatuk, mert északról az Alpések védfalat képeznek, délről pedig nyitva állanak. Morvaország, melly dél és kelet fele nyílt, s északra hegyektől övedztetik, sokkal melegebb mint a vele egy szélességi fok alatt fekvő Csehország. Magyarország a Kárpátok déli tövében mintegy természetes növényház területén el, hasonlóul e körülménynek köszönheti nagy részben természeti gazdagságát. Ellenben Galliczia, mellyet délfele a Kárpátok elzárnak, más oldalról a zordon északnak nyitva áll, leghidegebb ország az ausztriai birodalomban. Alsó- és Felső-Ausztria is szelidebb éghajlattal bírnának, ha a nóri alpesek éppen dél felől nem emelnék fel hóval fedett fejüket.

Az ország orographi tulajdonságával rendesen annak tengerfeletti fekvése is összefügg, mellynek pedig tetemes befolyása van a melegségi s hidegségi fokokra. A hegyes, magasan fekvő tartományok sokkal hidegebbek és zordonabbak mint a lapályok. Tirolban- és Vorarlbergben a Brenneren innen sokáig fekvé marad a hó, míg túl rajta jókora meleg szelek fujdogálnak, s kellemes éghajlat uralkodik. Stájerországnak északi hegyes része hosszú és zordon telet áll ki, holott a lentebb fekvő déli rész meleg és hosszú nyarakkal dicsekedhetik. Csehország hegyektől körülvett határszélein leghidegebb; ellenben közepén, hol lentebb fekszik, nyájas és kellemes. Magyarországon a Kárpátok alján a Királyhegy környékén a szilva sem érik meg tökéletesen, s nem ritkán szeptember végén a még aratatlan zabot hó lepi el, holott 16 mérfölddel lentebb Zemplén vármegyében a világhíres tokaji bort szűrik. A dunántuli rész, a kies Pannónia, melly úgy szólván szakadatlan gyümölcsöst és szőlőhegyet képez, közepe táján a zordon Bakonyországban a szőlőfürtöt sem érlelheti meg. Szeremségen martiusban, gyakran februarban a mogyoró, ápril közepén minden gyümölcs, május elejével a rozs és árpa, június első napjain a szőlő már virágozni kezd, az erdők 8 hónapig tartják meg zöldelő lombjukat; ellenben az egyenlítőhöz csaknem egy fokkal közelebb eső Likkában ismét az északi Kárpátvidéket találjuk, s ugyan itt egy pár mérföldnyi távolságra a tengerparton, s a zermagnei völgyben már olasz éghajlat uralkodik. És midőn a Kárpátok déli oldalán a legnemesebb borok teremnek, túl rajtuk Galiciában nem csak a

szőlő, de még a tengeri sem érik meg, pedig Csehországban, mely Galiciával egyenlő szélesség, sőt némi részben magasabban fekszik, némelly helyen meglehetősen bort szűrnék, de a tengeri már nem sikerül, mely a vele egyenlő fekvésű Morvaországban szépen diszlik. Ausztriában keleten, Stájer, Tirolországokban délen mind a szőlő, mind a tengeri vigan tenyésznek, holott ezek amott nyugoton, itt északon nem termelhetők.

A mondottakból világos, miszerint azon osztályozás, melly-nélfogva fekvését tekintve az ausztriai birodalomban 3 égalyt különböztetnek meg (meleg égaly 42–46°, közép égaly 46–49°, északi égaly 49–51°-ig) csak kivételesen áll *).

De a földnek jobb művelése, erdők kiirtása, mocsárok lecsapolása szinte nagy befolyást gyakorolnak az éghajlatra, mert ezek által a légkör sokkal tisztábbá és szárazabbá tétetik. Hajdan Lombardiában nem lehetete természetien buzát az örökös ködök miatt (mint nálunk Magyarországon maig sem lehet a csalóközi duna-szigetekben), mellyek a terjedelmes mocsárokból és erdőségekből származtak. Így szinte a földréteg tulajdonsága is befolyást gyakorol az éghajlatra. Nyáron a homok a nyert meleget erősen lövelli ki s csaknem égető lesz, míg télen a hideget emeli. A mocsárok, vizek, tengerek mind a meleget, mind a hideget mérséklék.

Pontos meteorologiai vizsgálatok a birodalom több városában tétettek, de ezek csak a közel fekvő vidékekre levén alkalmazhatók, s a mellett kevés pontokon történvén: ezekből csak egy koronaország közép évi hőmérsékletét sem tudjuk meghatározni; mind-emellett ezek sok tekintetben érdekesek és tanulságosak. Közöljük ennélfogva némelly városokban tett vizsgálatok eredményét:

Város neve	Közép évi hőmérséklet Reaumur u.
Triest	11·69 ⁰
Velencze	10·88
Mailand	10·30
Padua	10·08
Marburg	9·67
Bécs	8·35
Gyula-Fejérvár	8·25
Szeben	8·5

*) A meleg égalyi vidékhez számítják Lombard-Velenczét, Dalmatiát, Tengerpartot, Tirol-, Horvát-, Tót-, Magyarország s Szerbvajdaság és Bácság déli részét, katonai Végvidéket; az északi égalyi vidékhez sorozandók: Galiczia, Csehország, északi Magyarország, Morvaország nagy része; a közép égalyi vidékhez pedig a többi nem említett koronaországok s ezeknek részei számláltnak.

Város neve	Közép évi hőmérséklet Reaumur u.
Laibach	8·4
Klagenfurt	7·70
Prága	7·66
Buda	7·49
Innsbruck	7·46
Troppau	7·29
Iglau	7·27
Gräcz	7·19
Kolozsvár	7·18
Linz	7·6
Olmücz	7·3
Lemberg	5·59

E jegyzet szerint a közép évi melegség legnagyobb Triestben, s nagyobb mint Velenczében és Mailandban, melly városok vele egyenlő szélességi fok alatt fekszenek, melly eredmény azon körülménynek tulajdonítható, mert Triestet északról a Karst hegység védi, ellenben délről nyíltan fekszik a tengerre. E jegyzetből azt is láthatjuk, hogy azon általános szabály, melly szerint az egy szélességi fok alatt fekvő vidékek nyugoton melegebbek s kelet felé hidegebbek nem mindég áll, mert itt a physikai éghajlatnak is nagy befolyása van. Így Velence melegebb Mailandnál. Linzben, Gräczben kisebb a hőmérséklet mint Bécsben; ellenben hogy Lembergnek legkisebb közép hőmérséklete van, ezt matematikai és physikai fekvése (az északi szelleknek tárva állván) együtt okozzák.

Még nagyobb különbséget mutatnak az egyes évszakok közép hőmérsékletei még azon városokban is, mellyek a közép évi hőmérsékletre körülbelöl egyenlők. Például közép melegség

	télén	—	nyáron	—	különbség
Innsbruckban	0° 88'	—	14° 63'	—	15° 51'
Budán	0° 32'	—	16° 94'	—	17° 26'
Prágában	0° 24'	—	16° 4'	—	16° 64'
Bécsben	0° 14'	—	16° 28'	—	16° 14'
Mailandban	1° 79'	—	18° 22'	—	16° 43'
Velenczében	4° 32'	—	15° 6'	—	11° 28'
Triestben	4° 58'	—	18° 88'	—	14° 30'

Innen láthatjuk, hogy Prágában enyhébb a tél, mint a harmadfél fokkal délre eső Budán. Általában tapasztalhatjuk, hogy a bortermesztő Magyarországon a telek sokszor felette kemények, s névszerint 1816-ban emberek és marhák szabadban ezereként fagytak meg. Ellenben legszelidebb a tél Triestben és Velenczében, mit a mellbetegek legjobban tudnak.

Valamelly országnak hőmérséklete a szelektől is sokat függ. Nálunk a nyugoti és nyugot-déli szelek borus, a keleti szelek száraz, tiszta napokat hoznak. Általában nálunk a légfolyások épen mint Németországban nagyon változók, s az időjárat rögtöni megváltozása Magyarországon és Alsó-Ausztriában közönségen tudatik. Vizsgálatok szerint Bécsben, Prágában, Lembergben a déli és nyugoti szelek az uralkodók. Zivatarok, orkánok, forgószelek ritkán jönnek elő. De az adriai tenger partjain a Bóra, egy száraz észak-keleti szél különösen ősszel és télen gyakran uralkodik, s nem csak a hajózást veszélyezteti, hanem néha terhelt szekereket is felforgat. Így szinte az olasz tartományokban s Tirol déli részén a mindent elperzselő Sirocco, egy dél-keleti szél mind az emberekre, mind az állatokra és növényekre nagyon tikkasztó.

Mi az évenkénti szálladék mennyiségét illeti, vagy is évenként mennyi esőt, havat és harmatot kap a föld, errenézve még nagyon hiányos észleleteink vannak. Miután szálladékból a szabályos közép mennyiséget 16—18 köbhüvelykre veszik fel, e tekintetből déli Stájerország, Felső-Krajna, Alsó-Karinthia a közép nedvességű tartományoknak tartatnak. Már Galiczia, északi Cseh- és Morvaország a nedves tartományokhoz sorozhatók, miután itt a szálladék 19—28 hüvelykre rug. Magyarország pedig, hol 14—16 hüvelyk, s Dalmatia, hol 10—12 hüvelyk szálladék számíttatik, száraz országoknak tartatnak. Egyébiránt mind ez csak hozzávetőleg van mondva. A mi kevés észlelet e tárgyban történt, városonként ide iktatjuk.

<i>Esőmennyiség.</i>		<i>Esőmennyiség.</i>	
Párisi mérték (köbhüvelyk)		Párisi mérték (köbhüvelyk)	
Mailand	35· 5	Gracz	26·10
Lemberg	24·13	Kolozsvár	19·45
Prága	22·78	Gy.-Fejérvár	17·17
Bécs	16·21	Kremsmünster	29· 8
Buda	18·80	Klagenfurt	28· 0
		Esős nap	Havas nap
Bécs		133 —	39
Prága		128 —	46
Lemberg		120 —	54
Kolozsvár		74 —	22
Gy.-Fejérvár		81 —	23
Laibach		73 —	22
Gracz		102 —	28
Mailand		35 —	4
Brescia		28 —	3

II. SZAKASZ.

L A K O S O K.

A) Számra nézve.

12. §.

Egy virágzó, értelmes, vagyonos népesség minden országnak fő alaperejét tevéen : ez okból a népességről czikk minden statisztikai munkának legnagyobb figyelmet érdemlő része; s e népesség különböző viszonyai ismét legfontosabb szempontok, melyeket valamely ország leírásában kiemelni szükség. E szempontok már vagy nemzetgazdasági oldalról vétetnek tekintetbe, mint például a népesség általános száma, a föld kiterjedéséhez képest ennek sűrűsége, vagy is a ráviteles népesség, a szaporúság vagyis népességi mozgalom, a lakosok különbsége nyelv, vallás, lakhely, foglalkozás, kor s nem szerint; vagy államjogi oldalról vizsgáltatnak meg, s itt a népesség különböző osztályai törvényes álláspontjukhoz képest számszerint soroztatnak elő. E kívánatok kielégítésére legbiztosabb mód egy évenként előforduló s egy időben, egy utasítás szerint eszközlött pontos országos összeírás lenne, mely az összes népességet, nem, kor, nyelv, vallás, lakhely, foglalkozás, polgári állapot szerint összeírná, az új házasságokat, születéseket, halálozásokat feljegyezné. Illy összeírást azonban az ausztriai birodalom mind eddig elő nem mutathat. Mert 1849 előtt a birodalom fele részében, a magyar korona tartományokban rendszer összeírás nem történt. A szokásban levő népösszeírásokat, melyekből egyébiránt a nemesség, papság, stb. egészen kimaradt, s a fennemlített fő szempontokra semmirova nem hagyatott, valódi népösszeírásoknak nem mondhatjuk. Az ausztriai német, olasz, lengyel tartományokban már rendszeren és pontosan összeíratott a nép, de nem minden évben, nem egy időben, s nem egy utasítás szerint. Így Alsó-Felső-Ausztriában, Stájerhonban, az illir királyságban, Cseh, Morva országokban, Galicziában katonák a politikai hatóságokkal egyetértőleg vezették az összeírást, melynek főczéljául tüzetett a katonaságra alkalmas egyének kitudhatása. Ellenben a lombard-velencei királyságokban, Tirolban, Dalmatiában egészen más cél, más utasítás szerint a politikai hatóságok eszkö-

zölték az összeírást. A régi népösszeírások tehát részint nem általánosok, részint hiányosok lévén, nem sok anyagot nyújthatnak statisztikusainknak további elmélkedésekre. E tekintetben azonban az 1850¹/₄ évben lényeges haladás történt. Ugyanis ekkor a birodalom összes országai és így a magyar tartományok is új rovatok, s új utasítás szerint íratlak össze, mely összeírások már bő anyagot nyújthatnak az államférfinak és szaktudósnak, s óhajtásunk csak az, bár ez összeírások évenként, ismételtetnének (1851 óta több országos összeírás nem történt), még pedig egy utasítás szerint és egy időben, s e mellett az összeírási rovatok több pontokkal, melyek a nemzet élete, s a nemzetgazdászati megismerésére, s ennek vezethetésére jótékony befolyással lehetnének, megszaporíttatnának.

1. Általános népesség.

A népességi cikkben legelőször is az általános népességet kell tekintetbe vennünk, mert a lakosok száma magában, nem tekintvén ezek szellemi és anyagi erejét is, nagy nyomatékot ad valamelly állam külső hatalmának. Így Oroszország, mind a mellett hogy szellemi és anyagi műveltségben még nagyon hátramaradt, 65 millio lakosával fő szerepet játszik az európai államok közt. Az ausztriai birodalom szinte nem annyira földje kiterjedésénél, mint inkább lakosai számánál fogva tartozik az első rangú európai hatalmasságok közé. Ugyanis az 1850¹/₄ évi országos összeírás szerint az összes birodalom lakosainak száma 36,514,466 lélekre rugott, mely népesség az egyes koronaországok közt következő képen oszlott fel :

Magyarország	számlált	7,864,262	lakost
Galiczia	„	4,555,477	„
Csehország	„	4,409,900	„
Lombardia	„	2,725,740	„
Velence	„	2,281,732	„
Erdélyország	„	2,073,737	„
Morvaország	„	1,799,838	„
Alsó-Ausztria	„	1,538,047	„
Szerb vajdaság s Bánság	„	1,426,221	„
Végvidék	„	1,009,109	„
Stájerország	„	1,006,971	„
Horvátország és Szlavonia	„	868,456	„
Tirol és Vorarlberg	„	859,706	„
Felső-Ausztria	„	706,316	„

Tengerpart	számlált	508,016 lakost
Krajna	„	463,956 „
Szilézia	„	438,586 „
Dalmatia	„	393,715 „
Bukovina	„	380,826 „
Karinthia	„	319,224 „
Salzburg	„	146,107 „
Cs. k. katonaság	„	738,624 „
		<hr/> 36,514,466 lélek.

Ebből világos; hogy az európai nagyhatalmak közt az ausztriai birodalom lakosai számát tekintve mindjárt Oroszország után következvén a második helyet foglalja el, de Franciaországtól (1853-ban 35,400,000 lakossal) keveset különbözik; ellenben Nagy britanniát (27,000,000 lakossal) 9, s Poroszországot (16,000,000 lakossal) 20 millióval haladja felül.

Egyes koronaországokat tekintvén, Magyarország, mind a mellett hogy 1849 után keskenyebb határok közé szorítottatott, még is legtöbb népességgel bír, s általában a magyar koronai tartományokra 13, a lengyel birtokokra közel 5, s az olasz tartományokra 5 millió lakos esik.

2. Viszonyos népesség.

Az általános népesség mellett a viszonyos népességnek is, azaz milly sűrűen lakik ez bizonyos mennyiségű földterületen, például egy négyszög mérföldön, nagy befolyása van a nemzet életére. Hol bizonyos mennyiségű földterületen sűrűbb a népesség, ott mind a földmivelés, mind a műipar, mind a kereskedés könnyebben felvirágozhatnak; s az állam külellenség ellen könnyebben védelmeztethetik. Ennélfogva csekély viszonyos népességű országokban gyarmatosítások által szoktak segíteni, hogy a szükséges munkás kezekben hiány ne legyen, ámbár e bajt czélszerű nemzetgazdászati törvények által sokkal hamarabb és kevesebb költséggel lehetne orvosolni, mert a vagyonosság előmozdítja a szaporúságot, s különben is az állam célja nem az, hogy sok de proletarius, hanem hogy sok, de vagyonos és értelmes polgárja legyen.

Az ausztriai birodalom 11,593 ausztriai mérföldön 36,514,466 lakost számítván, a viszonyos népesség az egész birodalomra általánosan 3150 fő, azaz ennyi ember lakik egy ausztriai négyszög mérföldön. E viszonyos népesség azonban a különböző koronaországok szerint nagyban változik, mind az ide mellékelt táblázat mutatja :

Koronaország	Kiterjedés (ausztr. □ mérföld)	Népesség	Esik 1 mfdre
Lombardia	375	2,725,740	7267 lélek
Velence	414	2,281,732	5498 „
Szilézia	89	438,586	4900 „
Csehország	902	4,409,900	4878 „
Morvaország	386	1,799,838	4660 „
Alsó-Ausztria	345	1,538,047	4448 „
Tengerpart	138	508,016	3673 „
Felső-Ausztria	208	706,316	3391 „
Galiczia	1358	4,555,477	3353 „
Szerb vajdaság	521	1,426,221	2737 „
Horvátország	318	868,456	2729 „
Krajna	173	463,956	2674 „
Stájerhon	390	1,006,971	2576 „
Magyarország	3123	7,864,262	2518 „
Bukovina	181	380,826	2099 „
Erdély	1054	2,073,737	1966 „
Karinthia	179	319,224	1776 „
Dalmatia	222	393,715	1771 „
Végvidék	583	1,009,109	1731 „
Tirol	500	859,706	1718 „
Salzburg	124	146,007	1171 „

Viszonyos népességet tekintve tehát az ausztriai birodalom a 4-ik helyet foglalja el az európai öt főhatalom közt, első helyen Nagybrittania egy geographi □ mérföldön 4835, Franciaország 3678, Poroszország 3213, Ausztria 3013, s végre Oroszország 626 lakost számlálván.

Egyébiránt a viszonyos népesség magában nem elég, hogy ez után valamely ország műveltségét megítélhessük, vagy megmondhassuk, hogy elegendő-e a népesség vagy éppen túlságos. A statisztikusok rendszeren a földterületet veszik fel a viszonyos népesség mérvéül, de ez nem elégít ki, mert nem csupán a földterület kiterjedését, hanem inkább azt kell tudnunk, mennyi abból használható, vagy használatlan, s a művelés alattiföld ismét milyen termékeny? az éghajlat, mely a tenyészetre legnagyobb befolyást gyakorol, szelid-e vagy zordon? Továbbá az emberek nem csupán földművelésből, hanem műiparból, kereskedésből, s különféle szellemi foglalkozásokból is élnek, mely életmódok a terület kiterjedésétől nem feltételeztetnek. E szempontokat tehát mind figyelembe kell vennünk, ha a viszonyos népesség adataiból valami gyakorlati igazságot akarunk következtetni.

Az ausztriai birodalom egyes koronaországai közt a lombard-velencei királyságok, s ezután a cseh koronai tartományok birnak legnagyobb viszonyos népességgel. De ez nagyon természetes. A lombard-velencei királyságokban aránylag kevés a nem művelhető föld, a művelés alatti pedig nem csak a természet hanem az ipar (például öntözés) által is nagy termelő erővel bír; az éghajlat meleg, szelid s a növényzetnek felette kedvező, úgy hogy itt magából a selyemtenyésztésből, melly más zordonabb országokban nem diszlik, milliommokat vesz be a szorgalmas nép; az ipar, s kereskedés szinte virágzó. Csehországban a föld már nem olly termékeny, az éghajlat sem olly kedvező; ellenben a gyáripár nagy kiterjedésben üzetik, s a tetemes viszonyos népesség karöltve jár a virágzó gyáriparral, mert Rumburg, Reichenberg környekei, hol egy □ mérföldön 17,000, s illetőleg 13,000 ember él, mind gyárvidékek, mellyekben a földművelés ugyszólván egészen elenyészik, s kértészetbe megyen által.

Viszonyos népesség tekintetéből a lombard-velencei és cseh királyságoknak egészen ellentétét képezik Salzburg, Tirol, Dalmátia és a Katonai Végvidék. De ez szinte természetes tünemény, s azért még senkinek nem jutott eszébe, hogy ez országokban a népességet gyarmatokkal kellene szaporítani. Salzburg, Tirol bérczes tartományok, hol sok a nem művelhető föld, az éghajlat zordon, a gyáripár igen közepszerű. Dalmátia, daczára szelid éghajlatának, köves, kopár ország. A Végvidék már termékenyebb földdel bír (a károlyvárosi Végvidéket kivéve), s itt a csekély népesség állami intézkedés következménye, mert katonai tartomány lévén a családoknak s földbirtokoknak együtt kell maradni, s a földbirtokok felaprózása, a népesség szaporodásának ezen egyik fő, bár nem boldogító emeltyűje, itt meg nem engedtetik.

Az említett népes és népetlen koronaországok közt mintegy középhelyen áll Magyarország. Földje termékenységet, éghajlatát, s a még szunyadó iparerőket tekintve épen nem állitjuk hogy tulnépesedett, mert biz ez kedvezőbb körülmények közt három annyi embert is jobban eltarthatna mint jelenleg. De más részről azt sem állithatjuk, mintha hazánkknak gyarmatokra volna szüksége, mivel munkás kezek hiányzanak. Van biz itt kéz és fő elég, csak mindkettő kellőleg használtatnék! A magyarországi nép csaknem kirekesztőleg földművelésből él, s ha csupán a földműveléssel foglalkozók számát vennők fel, nem hiszem hogy Csehország népesebb lenne Magyarországnál. Nem gyarmatokra van tehát nekünk szükségünk, hanem észszerű nemzetgazdászati törvényekre és népnevelésre.

B) Lakosok. — Szaporuságot tekintve.

13. §.

(Népesedési mozgalom)

Folytonosan, több éveken keresztül tartósan növekedő népesség legbiztosabb jele a közönséges jólétnek s egészséges államrendszernak, egy pár esetet kivéve, hol a szaporuság ideiglenes kersetmódnak, vagy birtok-felaprózásnak tulajdonítható. E szempontból az évenként kötött új házasságok, s az évenkénti születések és halálozások száma nagy fontosságu adat a statistikusra nézve.

Az ausztriai birodalom nem magyar tartományaiban (a Végvidéket kivéve) már 1830-tól fogva a pontosan vezetett anyakönyvek a hatóságoknak rendesen párban beadatván, ezekből a kívánt adatokat egész hitelességgel megkaphatjuk. A magyar koronai tartományokban az anyakönyvek az izraeliták kivételével szinte rendesen vitettek, s párban ezeket is az illető hatóságoknak be kellett adni, de ezek szinte mint más becses statisztikai adatok hatóságilag fel nem használtattak, s így e rovatban csak a rendes összeírás alá eső ausztriai birodalomra szorítkozunk.

Itt 1830—1847-ig évenként középszámmal minden 119 emberre esett egy új házasság, mi elég kedvező arány, mert például Franciaországban 1831—1835-ig 128, Angliában 1849-ben 119, Poroszországban 1846—1850-ig 112, s Oroszországban 1815—1829-ig 110 egyénre jött egy új házasság.

Egyes koronaországoknál így állott az arány :

Katonai Végvidéken	egy új házasság jött	87 emberre
Galicziában	"	105 "
Bukovinában	"	109 "
Lombardiában s Tengerparton	"	116 "
Morvaországban	"	120 "
Velenczében	"	122 "
Csehországban	"	124 "
A. Ausztriában	"	125 "
Görz, Gradiska s Istriában	"	127 "
Szileziában	"	129 "
Dalmatiában	"	137 "
Stájerhonban	"	147 "
Krajinában és F. Ausztriában	"	151 "
Tirolban	"	159 "
Karinthiában és Salzburgban	"	191 "

Innen láthatjuk, hogy a birodalom legvirágzóbb tartományai-
ban, u. m. Lombard-Velenczében, Tengerparton, Cseh s Morvaor-

szágokban és Alsó-Ausztriában körülbelöl egyenlő számmal köt-
tetnek az új házassági frigyek, s e tartományokat csak a Végvi-
dék, Galiczia és Bukovina mulják felül, de nem azért, mintha ez
országokban nagyobb lenne a jobblét, hanem azon okból, mivel a
szegény s részben tudatlan köznép könnyelműbb a házasság kötések-
ben, és e számosabb házasságok nem eredményeznek nagyobb né-
pességi szaporuságot, mert épen e keleti szegényebb s műveletle-
nebb koronaországokban legnagyobb az újszülöttek s általjában a
gyermek haldósága, mit a szegénységnek, s tudatlanságnak
tulajdonithatunk leginkább. Ellenben aránylag legkevesebben jön-
nek konty alá Karinthiában és Salzburgban, s aztán Tirolban. De
e hegyes bérczes országokban nehéz az élet; a kiszámító német
óvakodóbb a házasságkötésben, deegyszer megházasodván, jobban
felügyel gyermekei nevelésére, mint a könnyelmű szegény rusznyák
vagy oláh. Egész Magyarországra illy hiteles adatokkal nem szol-
gálhatunk, de részletes tudósítások s nyomozások nyomán annyit
biztosan állithatunk, hogy itt legtöbb új házasság történik a romá-
noknál, rusznyákoknál és izraelitáknál; legkevesebb a falusi néme-
teknél s északi tótoknál; a magyar pedig a kettő között közép he-
lyen áll. A szaporuság azonban nem ez arányban áll, mert öt év óta
legnagyobb ez a magyaroknál, németeknél, izraelitáknál, s közép-
földi tótoknál; s legkevesebb a rusznyákoknál és északi tótoknál.

Az új házások milly korban léptek egymással házassági frigybe,
nőtelen volt-e mind a két házaspár, vagy egyik közülök, vagy mind
kettő özvegy, ez adatokat s felettei elmékedéseket a politikai szám-
tudósoknak engedvén át, vizsgáljuk meg most már az újszülöttek
számát.

Erre nézve adatokkal bebizonyított tény, hogy az új házassá-
gok száma az újszülöttek számával kölcsönös viszonyban jár; melly
országokban az első nagyobb, ott a második is tetemesebb szokott
lenni. Így például az egész összeírás alá eső birodalomban minden
25 emberre esvén egy újszülött, ez arány az egyes koronaországok-
ban akként változik, mint azt az újházasságoknál láttuk, s az ide-
mellékelte táblázat mutatja: Névszerint 1830 — 1850-ig közép szá-
mítással évenként

Bukovinában, Végvidéken, Triestben			
vidékével	1 újszülött	jött	21 lélekre
Galicziában	„	„	22 „
Lombardiában	„	„	23 „
Csehországban	„	„	25 „
Velenczében s Morvában s A.-Ausztr.	„	„	25 „
Stájerországban	„	„	29 „

Krajnában	1 ujszülött jött 30 lélekre
Dalmatiában	„ „ 31 „
F.-Ausztriában	„ „ 32 „
Karinthiában és Salzburgban	„ „ 33 „

Az ujszülöttek közt nemet illetőleg valamivel mindég több fiu mint leány gyermek találtatik, s ez arányt a természet annyira állandósította, miszerint e tünemény nem csak az ausztriai birodalomban, hanem a földnek minden országában tapasztaltatott, hol csak rendes összeírás történik.

Az ujszülötteknek hány százalékát teszik a halvaszülettek, ezt, mint statistikailag másodrangú kérdést nem fejtegetjük. Nagyobb fontosságu ennél az, hogy az élő ujszülötteknél minő arányban állanak a törvényes ágyból nemzett gyermekek a házasságon kívüli gyermekekhez. És itt nem csak vallási és erkölcsi hanem állami tekintetből is nagyon szomorú eredményre jutunk, mert azt tapasztaljuk, hogy a törvénytelen gyermekek száma középszámítással is igen nagy, s ez 25 év óta évről évre nevededik. Hiszen Karinthiában már az ujszülötteknek több mint harmada törvénytelen, Salzburgban, Alsó-Ausztriában, Stájerországban, Triestben s vidékén minden 4-ik gyermek házasságon kívül születik. Ellenben legkevesebb törvénytelen gyermek esik a Katonai Végvidékre, s az egész ausztriai birodalmat felvéve, középszámítással a szülötteknek 10-ed részét teszik a házasságkivüliek.

Egyes koronaországokat véve 10,000 ujszülött közt találtatott:		
Katonai Végvidéken	132	törvénytelen ágybóli
Görz, Gradiska s Istriában	252	„ „
Velenczében	281	„ „
Dalmatiában	359	„ „
Lombardiában	417	„ „
Tirolban	475	„ „
Bukovinában	690	„ „
Galicziában	809	„ „
Krajnában	810	„ „
Morvaországban	1242	„ „
Sziléziában	1335	„ „
Csehországban	1448	„ „
F.-Ausztriában	1756	„ „
Salzburgban	2151	„ „
Stájerországban	2353	„ „
Triesztben	2385	„ „
Alsó-Ausztriában	2391	„ „
Karinthiában	3393	„ „

A fővárosok e tekintetben szomorúan tüntetik ki a nagyokat. Így Graczban már kétharmada, Klagenfurtban több mint fele, Bécsben fele, Pesten, Lembergben és Prágában negyedrésze az újszülötteknek törvénytelen. Angliában az újszülötteknek 6 százalékát teszik a törvénytelenek, Poroszországban 7° 0, Franciaországban 12° 0, ausztriai császárságban 10 százalékát.

Mi a *halandóságot* illeti: az 1830—1850-ki korszakban közép-számmal évenként az összeírás alá eső birodalomban 100,000 lakos közt 3287, vagy is minden 30-ik ember meghalt. Egyes országokat tekintve halandósági arány e következő volt:

Galicziában	100,000 lakos közt meghalt	3799
Végvidéken	" " " "	3770
Alsó-Ausztriában	" " " "	3626
Triestben s vidéken	" " " "	3558
Lombardiában	" " " "	3468
Velenczében	" " " "	3443
Morvában	" " " "	3211
Sziléziában	" " " "	3085
Salzburgban	" " " "	2939
Csehországban	" " " "	2936
Stájerországban	" " " "	2886
Görz, Gradiska s Istriában . . .	" " " "	2799
F. Ausztriában	" " " "	2780
Tirolban	" " " "	2772
Bukovinában	" " " "	2760
Karinthiában	" " " "	2748
Krajnában	" " " "	2651
Dalmatiában	" " " "	2219

Vagy is: Galicziában évenként meghalt minden 26-ik, Végvidéken 26-ik, Alsó-Ausztriában 27-ik, Triestben 28-ik, Lombardiában szinte 28-ik, Velenczében 29-ik, Morvában 31-ik, Sziléziában 32-ik, Salzburgban 34-ik, ugyan ennyi Csehországban, és Stájerországban; Istriában 35-dik, Felső-Ausztriában szinte 35-ik, Tirolban 36-dik, Bukovinában 36-ik, Karinthiában szinte ennyi, Krajnában 37-ik, Dalmatiában 45-ik.

Ebből látható, hogy a halandóság éppen azon tartományban legnagyobb, hol legtöbb házasságköttek, s legtöbb gyermek születik; kivévén Bukovinát és Dalmátországot, mely tartományokból azonban az adatok legkevesbé hitelesek, miután az anyakönyvek az ottani göröghitű papság által nem elég pontossággal vezetettek.

Az évenként meghaltak és ujszülöttek jegyzékét összehasonlítván, kiviláglik, miszerint 20 év leforgása alatt minden koronaországban több született mint meghalt, s a szaporúság legnagyobb volt Csehországban, aztán Morvában, Triestben, Velenczében, Galicziában; s legkevesebb Salzburgban, hol csaknem annyi halt meg mint született. Ez egyszersmind mutatja, miszerint a népesség az egész birodalomban e korszak alatt tetemesen nevedett, s ennél fogva az 1850°/₁ összeírásakor kevesebb népesség jöven ki (36,514,466) mint 1846-ban (37,583,755), igen hihető sőt bizonyos, hogy 1850°/₁-ben, midőn a magyar tartományok legelőször irattak össze, az itteni népesség tetemesen kevesebbre tétetett, mint valósággal volt.

Végre a halandósági rovatból levonható többféle tanulságos elmélkedéseket e helyen mellőzván, csupán a halottak korát emeljük ki, miután ennek az életbiztosító intézetekre nézve igen érezhető gyakorlati befolyása van.

Igy 1848—1850-ki korszakban közép számmal 10,000 halott közt volt korra nézve :

Tartomány neve	1 éven alul	1—4 évig	4—20 évig	20—40 évig	40—60 évig	60—80 évig	80—100 évig	100 éven felül
Alsó-Ausztria	3791	943	839	1290	1266	1529	339	3
Felső-Ausztria	3043	732	765	935	1462	2535	525	3
Salzburg	3174	569	551	953	1522	2622	598	11
Stájerország	2611	985	1016	1138	1716	2162	365	8
Karinthia	2577	849	804	970	1630	2626	535	9
Krajna	2051	1579	1149	1136	1614	2159	311	1
Görz s Istria	2602	1740	1038	1132	1305	1730	438	15
Trieszt	2323	2070	1257	1541	1354	1159	286	10
Tirol	2749	1193	855	1208	1424	2113	456	2
Csehország	3167	1291	888	1095	1505	1698	347	9
Morva	2716	1438	1035	1188	1734	1604	278	7
Szilézia	2033	1214	1270	1464	2196	1569	250	4
Galiczia	2051	1511	1803	1655	1935	926	114	5
Bukovina	2312	1792	1475	1586	1703	998	129	5
Dalmatia	1638	1168	1200	1542	1860	1977	568	47
Lombardia	3176	1403	1038	1273	1399	1461	248	2
Velence	3219	1205	848	1309	1453	1656	309	1
Végvidék	2168	1741	1676	1835	1662	820	97	1
A birodalomban	2722	1352	1206	1361	1628	1463	263	5

C) Lakosok. — Nemzetiséget tekintve.

§. 14.

Az európai öt főhatalmasság közt, az ausztriai birodalom az, mely legtöbb nemzetiségből tétetett össze. Oroszországban ugyan szinte sokféle nép lakik, de a népesség zöme egy, tudniillik a szláv, holott az ausztriai birodalomban egy nemzetiség sincs, mely abszolút többséggel bírna, és a szláv is, mely aránylag legtöbb, csak látszólagosan tulnyomóbb a többi nagyobb nemzeti-ségeknél, mert több egymástól igen eltérő törzsságakra oszolván, egy nyelven beszélő, egy nyelven író nemzetnek mondani nem lehet.

A birodalomban lakó népek közt 5 fő nemzetiséget különböztethetünk meg, s ezek 1. a szláv, 2. a német, 3. a magyar, 4. az olasz, 5. a román vagy oláh. Ezeken kívül kisebb nemzetiségek az izraelita, örmény, cigány, görög és czinczár, albanus. Ezelőtt voltak a Bánságban francia faluk (5) is, de már csaknem egészen elnémetesedtek.

Számilag e nemzetiségek így állanak :

Szláv	15,282,196	lélek
Német	7,917,195	„
Magyar	5,418,773	„
Olasz	5,042,235	„
Román	2,640,492	„
Zsidó	749,851	„
Cigány	93,600	„
Örmény	17,384	„
Görög és Czinczár	10,000	„
Albanus	2,293	„

Egész birodalomban . . 37,583,755 lélek *).

*) Számra nézve megtartottam Hain cs. k. statisztikai hivatali titkár adatait, melyeket állítólag az 1846-ki összeírásból vett; de nem azért, mintha ezeket kifogás nélkülieknek tartanám; mert biz azok elég hibásak és hiányosak, hanem főleg azon okból, mivel ezek még is jobbak az 1850/-ki összeírásbeliékénél, s mivel az 1846-ki összeírás nagyobb népességet talált mint az 1850/-ki, hihetőleg az első évi mennyiség közelebb áll a birodalom mostani népességéhez. A különféle nemzetiségek felosztásában azonban Hain urral egyet nem érthettem, miután e felosztás a tudományos ítészetet ki nem állja. Ő tudniillik 4 fő nemzetiséget vesz fel a birodalomban, u. m. szlávot, németet, román és ázsiait, s ez utóbbihoz sorolja a magyarokat, örményeket, zsidókat. E felosztás felette hibás, mert a nyelvtudósok köz-

Lássuk már most az egyes nemzetiségeket :

I. S z l á v o k.

15. §.

A nagy szláv törzsök, mint tudva van több ágra oszlik, de ezeket különféleképen osztják el. A tudós *Dobrovszky* két fő ágra választja, t. i. északon és nyugoton lakó és délen s keleten lakó szlávokra; amazokhoz tartoznak a csehek, cseh-morvák, tótok, szerbek (Lusatiában), lengyelek; ezekhez a szlovénok, kik vagy szlovén-szerbek (kik ismét vagy shokaczok vagy ráczok), vagy szlovén-horvátok, vagy vindusok; a keleti szlávokhoz tartoznak az oroszok és rusznyákok. A szláv nyelvnek, melyly tagadhatatlanul sok jelességgel bír, több féle dialectusai közt legszebb hangzatu a lengyel és rácz, s az evvel közel rokonságban álló orosz; ezekután tehetjük a horvátot, vindust. Mint nyelvrokonok a ráczok, horvátok, tiszta szlovénok vagy vindusok egymást könnyen megértik; ugyan ez okból a rácz könnyen megérti az orosz, de ez nehezen a lengyelt, csehet, tótót. A horvátok, tótok csehek, vindusok, shokaczok vagy is katholikus ráczok, lengyelek írásban deák betűket használnak; ellenben az óhitűek azon alphabetummal élnek, melylyet *Kyrrill* és *Methodius* nevű apostolaik a régi görögből igen ügyesen képeztek, s mellyet különös jegyek által a tulajdon szláv hangokra nézve tetemesen öregbitettek. Ez írás mind régi alakjában, melly jelenleg csak a liturgiában használtatik, mind az új orosz alakban egészen úgy olvastatik, mint írva van.

Az ausztriai birodalomban lakó szláv törzsök különféle ágai e következők : 1. *csehek*, kikhez tartoznak a morvák is 2. *tótok*, 3. *lengyelek*, 4. *rusznyákok* (ezek az északi szlávokhoz soroztatnak), s

véleménye szerint nem csak a magyarok, zsidók, hanem a németek, szlávok, s általjában az europai népek is mind Ázsiából vették származásukat. Az olaszt és oláht, bár mind kettő a római törzsből ered jobbára, épen úgy nem veszem egy nemzetnek, mint nem vehetem a németet és angolt egynek, (mivel mind kettő az indogerman fajból származott) s nem mondhatom az olaszt francziának. A görögöket, albanusokat még kevésbé sorozhatom a románokhoz. Az oláh az olaszt meg nem érti, s a két nemzet alphabetuma, írásmódja, literaturája egészen más, s így a statistikában mind inkább nagyobb szabatoosságra kellettven törekedni, a nagyobb zavart minden áron kerülnünk kell. Ha a főtörzsre nagyon vissza akarunk menni, utoljára minden nemzeti különbség elenyészik, utoljára mindnyájan egy nemzet leszünk; hiszen a nyelvhasznításból kitűnik, hogy például a magyar nyelv nem csak a finn, hanem a német, szláv, görög, romai stb. nyelvekkel is sokban meglepő rokonságot mutat.

a déli szlávokból 5. *szlovénok* vagy *vidusok*, 6. *horvátok*, 7. *szerbek*, kikhez tartoznak a katolikus *schokacsok* is, 8. *bolgárok*.

Számilag így állanak :

Csehek	4,053,468 lélek.
Tótok	1,844,502 „
Lengyelek	2,183,380 „
Rusnyákok	3,150,598 „
Szlovénok	1,153,382 „
Horvátok	1,288,632 „
Szerbek	1,584,134 „
Bolgárok	24,100 „

a) Csehek.

A szláv fajú népek közt tagadhatlanul legműveltebbek a csehek, kik Csehországnak közepét és keleti részét, továbbá Morvaországnak délnyugoti s Sziléziának nyugoti részét tömegben foglalták el, ezenkívül gyarmatokban laknak Alsó-Ausztriában és a Katonai Végvidéken is. Számazerint Csehországban lakik 2,598,774, Morvában 1,253,320, Sziléziában 93,561, Alsó-Ausztriában 11,513 lélek. Vallást illetőleg többnyire római katolikusok, de ágostai és helvetiai választélt tartó protestánsok is számosan vannak.

b) Tótok.

Ezek Magyarország legrégibb lakosai közé méltán számíttatnak, mert már a magyarok kijövétele idejében a tótoknak itten Nagy Moravia nevezet alatt hatalmas országok volt. De ez a nép most is igen el van terjedve, s a magyarok után legszámosabb, mert 3469 helységben 1,804,710 tót lakik csupán Magyarországon; ezenkívül a Bánságban és Bácskában 26,860, Galicziában 345, Bukovinában 1837, Horvátországban 1160, Végvidéken 9590 lélek. Lakhelyükre nézve főleg Magyarország észak-nyugoti részét, a Kárpátok bérczes vidékeit foglalták el. Dialectus tekintetében elosztatnak *nyitraiakra*, *hornyákokra*, *szótákokra*, *trpkákokra*, *krékácsokra* stb. Vallást illetőleg $\frac{3}{4}$ részben római katolikusok, $\frac{1}{4}$ részben protestánsok, névszerint ágostaiak, mert reformatus csak 4000 van főleg Zemplén, Ung és Gömör megyében.

c) Lengyelek.

A lengyelek tömegestől Galicziának nyugoti részén laknak s a síkságon *mazuroknak*, a Kárpát bércei közt *goraloknak*, s kelet Sziléziában *vispólokoknak* neveztetnek. Számilag Galicziában van 1,994,802, Sziléziában 146,878, Bukovinában 4000 lélek. Vallást illetőleg mindnyájan római katolikusok.

d) Rusnyákok.

Ezek Galicziának keleti, Magyarországnak észak-keleti, Bukovinának északi és nyugoti részében laknak, s Magyarországnak csaknem legterméketlenebb részét foglalták el, s ezért nem csak szegények, de tudatlanok is, s a népnevelés náluk s a románoknál legelhanyagoltabb. Számilag Magyarországnak 873 apró helységben 471,190, Galicziában 2,441,771, Bukovinában 180,417, a Bácskában 7120 lélek van. Dialectus tekintetében több ágra oszlanak (*bojkok, lemkek* stb.), s köztök vannak igazi nagyoroszok is Bukovinában, kik *lipodánoknak* és *huzoloknak* neveztetnek, s igen szorgalmas földmivesek és ügyes kupeczek. Vallást illetőleg néhány ezer nem egyesült óhitűt kivéve, mindnyájan görög katolikusok.

e) Szlovénok.

A tiszta szlovénok, kik Stájerországban 362,742, Karinthiában 95,544, Krajnában 410,722, Tengerparton 185,757, Magyarországnak (Vas és Zala vármegyékben) 49,600, Velencei királyságban 26,317 számmal laknak, több apróbb fajra osztatnak, millyenek : a *krajndk, karstok, pojkok* Krajnaországban, *savrinok, perkinok* Istriában, *krajndk, karstok* Görz vidékén, *vindusok* Stájerországban, Karinthiában és Magyarországnak. Az utóbbiak Vas vármegyében köves sivatag földön lakván igen szegények, Zala vármegyében vagyonosabbak. Műveltségük csekély, literaturájuk semmi; mert néhány evangeliumon s imádságon kívül más könyv nyomtatásban nincsen; iskolájuk rossz állapotban. Vallást illetőleg néhány ezer ágostait kivéve midnyájan romai katolikusok.

f) Horvátok.

Horvátország már a XI. századtól fogva Magyarországhoz kapcsoltatván, azóta a horvátok is a magyar koronától függöttek. Számilag lakik Horvátországban 631,081, Katonai Végvidéken 524,048, Magyarországnak 78,179 (Pozson, Moson, Sopron, Vas, Zala, Somogy vármegyékben), Bánságban 3000, Alsó-Ausztriában 6364, Krajnában 17,697, Morvaországban 663. A horvátok dialectus tekintetében szinte több ágra oszlanak, névszerint ide számíthatjuk az *uskókokat*, kik Zeng környékén, és a szluini végezredhez tartozó sichelburgikerületben foglaltak helyet. Vallást illetőleg vannak nem egyesült óhitűek, s (néhány ezer egyesült görög hitű csupán a Végvidéken lakik), különben a horvátok általjában romai katolikusok.

g) Szerbek.

A szerbek főleg a Végvidéken, Szerb vajdaságban, s Dalmatiában laknak, s különféle alfajokra osztatnak, minők a *schokaczok* vagy *bunyevádzok*, kik a romai kath. vallást követik, továbbá *rácok* vagy óhitű szerbek, *montenegrinok* a Bánságban, *morlákok* Istriában s a quarneroi szigetekén, s Dalmatiában, ugyanitt a *ragusaiak*, *bocheserek*, stb.

Számilag van a Szerb vajdaságban és Bánságban 402,890, Dalmatiában 395,273, Végvidéken 339,176, Szlavoniában 244,180, Istriában és a quarneroi szigetekén 134,445, Magyarországon 69,170 lélek. Vallást illetőleg nagyobb részben nem egyesült óhitűek, de romai katolikusok is számosan vannak Dalmatiában, Istriában, s a schokaczok Bácskában, Szlavoniában, Végvidéken, s Magyarországon mindnyájan romai katolikusok. Az óhitű szerbek főleg I. Leopold alatt (csak Csernovics Arsenius ipeki patriarcha alatt 36 ezer család, s 1689-ben Brankovich György despota vezérlete alatt szinte több ezeren) vándoroltak be Törökországból, ki nekik 1690 aug. 21-kén, s dec. 11-kén, ismét 1691 aug. 20-kán és 1695 martius 4-kén kiváltságos leveleket adott, mellyek erejénél fogva itt szabad vallásgyakorlatot nyertek.

h) Bolgárok.

Tömegben csak 2 városban, u. m. Vingán és Ó-Besenyőn laknak a Bánságban; ezenkívül el szórva az egész birodalomban. Számuk mintegy 24,100 lélekre mehet. Vallást illetőleg mindnyájan romai katolikusok.

II. N é m e t e k.

16. §.

A németek dialectus tekintetében több fajra oszlanak, de ezek szinte mint a magyarok egymástól bensőleg nem különböznek, egymást minden nagyobb nehézség nélkül megértik, literaturájuk ugyanaz, s ezért valódiilag egy nemzetnek lehet mondani, nem úgy mint a szlávot. Mi lakhelyöket illeti, Alsó-Felső-Ausztriát csaknem kirekesztőleg lakják, továbbá Tirolnak, Stájerországnak, Karinthiának északi és nyugoti részeit, Csehországnak határvidégeit, a Morvaország felőli oldalt kivéve, Morvának déli oldalát, Magyarországon Moson, Sopron és Vas megyék nyugoti felét; ezenkívül megszagatva, s gyarmatokban laknak Magyarországon, Galicziában,

Sziléziában, Bukovinában, Erdélyben, a Szerb vajdaságban s Temesi Bánságban, Szlavoniában, Végvidéken, Krajnában, Istriában, Tengerparton, Lombard-Velencei királyságban egy szóval minden koronaországban, Dalmatiát kivéve.

Eredetre nézve a *bajor* törzshöz számíttatnak az alsó-felső ausztriaiak, tirolok, stájerok, salzburgiak, a kucséberek (Gottscheer) Krajnában, s Morva és Csehországban az Ausztriával határos vidékek, s Magyarországon a moson-sopron-vasi hienczek; a *frank* törzshöz soroltatnak Csehországban a waldwozdi németek a Böhmerwaldban, s a krikehajok Bars és Thurócz vármegyében; a *felsőszász* törzshöz a csehországi Erzgebirgi lakosok, s a magyarországi bányavárosok; a *szudét-törzshöz* a csehországi óriáshegyi, s morvaországi és sziléziai németek, s Nyitra, Posonvármegyében a habánok; az *aleman-sváb* törzshöz : a vorarlbergiek, a tolnai, baranyai, veszprémi, bácskai, pesti, s bánsági svábok Magyarországon, továbbá a cimbrusok maradékai a XIII. és VII. községben a lombard-velencei királyságban; végre az *alsószász* törzshöz számíttatnak s szepesi és erdélyi szászok.

Számilag lakik német :

Csehországban	1,679,151	lélek.
Alsó-Ausztriában	1,472,226	„
Magyarországon	836,710	„
Felső-Ausztriában	713,005	„
Stájerországban	690,332	„
Tirolban és Vorarlbergben . .	529,419	„
Morvaországban	493,492	„
Szerb vajdaság- s Bánságban .	351,730	„
Erdélyben . . . ,	250,000	„
Karinthiában	223,033	„
Sziléziában	222,616	„
Salzburgban	143,689	„
Galicziában	100,000	„
Végvidéken	41,337	„
Krajnában	37,788	„
Bukovinában	25,000	„
Velencei királys.	12,036	„
Tengerparton	9385	„
Horvátország s Szlavoniában .	7960	„

Vallást illetőleg többnyire romai katolikusok, de protestansok is számosan vannak, főleg ágostaiak 400,000-ren különösen Magyar és Erdélyországban, továbbá 15,000 reformatus.

III. Magyarok.

17. §.

A magyarok Ázsiából a 9-ik század végén jöven ki, miután az akkor Magyarországon lakó nemzeteket és fejedelmeket meggyőzték volna, maguknak itt országot alapítottak. A magyarok ázsiai eredete tehát kétségtelen, valamint a régi görög és orosz krónikákból az is bizonyos, hogy a hajdani hunok, avarok, palóczok, kunok, pecsenegek, kazarak, bolgárok, magyarok mind egy törzshöz tartoztak, s e különféle elneveztetések egy nemzetet jelentettek. Ma már e népek elenyésztek, csupán a kunok, palóczok, hunok (a székelyekben) maradékai a magyarokkal egybeolvadva állanak fel. Ennélfogva jelenleg a magyar Európában közelről egy nyelvvel sem rokon. Legnagyobb atyafisága van még a finn nyelvvel, mely a nyelvtudósok véleménye szerint szinte a nagy ural-altaji törzsből származott.

A magyar nemzet, a szlávval ellenkezőleg egy zárt egészet képez, mely nagyon különböző nép szakaszokra nem oszlik el, mellynél fogva a *kunok, jászok, hajduk, palóczok, székelyek, ormandiaiak, göcseiek, őrségiek* a többi magyaroktól jellemre s nyelvre nézve vagy épen semmit sem, vagy keveset, és csak néhány tájszavakban és szókiejtésekben különböznek, s ezért a székely a tőle 100 mérföldnyi távolságra lakó csalóközi magyart minden legkisebb akadály nélkül tökéletesen megérti, s az írásnyelv mindenütt egy forma.

Jellemét nem rajzoljuk, miután a többi testvér nemzeteket sem jellemeztük; annyi bizonyos, hogy árnyékoldalai mellett igen szép tulajdonai vannak; s valóban az, miszerint a magyar ezer év alatt egészen idegen nemzetektől körülvéve, annyi sok pusztító politikai és vallásos háborúk után magát nem csak fentarthatá, hanem más nagy nemzetekkel rokonságban levő népek felett uralkodó nemzet szerepet is vihetett, akkor, midőn más vándor nemzetek tökéletesen elenyésztek, vagy az európai fő nemzetekkel egybeolvadtak, olly tünemény, mely Europa évkönyveiben egyetlennegyek mondathatik. És ha nyelvéhez s nemzetiségéhez ezentúl is olly hű maradand, mint volt ezer év alatt: akkor nem csak fenmaradni, hanem anyagilag és szellemileg is gyarapodni fog, daczára annak, hogy nemzetisége szabadalmak és politikai előnyök által nem támogatatik.

Lakhelyt illetőleg magyarok jelenleg 6 koronaországban laknak, ugymint Magyarországon, Erdélyben, Szerbvajdaságban- és

Bánságban, Szlavoniában, Katonai Végvidéken, és Bukovinában. Magyarországon az absolut többséget teszik; s itt különösen a Tisza és Duna pompás völgyeit, s a regényes Pannoniát, általában az országnak legszebb, legtermékenyebb részét, s jobbra a rónságot foglalták el. A magyar községek általában véve népesebbek, mint a szláv, különösen pedig a horvát, rusnyák, román, vindus helységek, mellynél fogva nép iskoláik jobb karban vannak, mint a fenemlített népeknél. — Erdélyben a magyar lakta föld a románok által nagyon megszagattatik, kivéve a Székely földet, hol a magyarság tömegben foglalt helyet.

Számilag van :

Magyarországon	4,469,700	magyar	
Erdélyben	745,493	„	(1855-ben)
Vajdaságban s Bánságban	232,730	„	
Szlavoniában	5830	„	
Bukovinában	5446	„	
Végvidéken	5417	„	

Vallást illetőleg az összes magyarságnak közel fele protestans, mi említést érdemlő tény, mert ebből kitűnik, hogy az ausztriai birodalomban legtöbb protestáns a magyarok, s legtöbb görög nem egyesült a románok és szerbek közt van. Egyébiránt a protestansok nagyobb része (2,100,000) a helvetiai vallástételt követi, 200,000 pedig ágostai, s 60,000 lélek unitárius. Ez utóbbiak az egész birodalomban csupán Erdélyben, és csupán a magyarok (a székelyeket is értve) közt találhatnák. Azonban a többséget magyarok közt is a romai katolikusok teszik (2,979,616 l.). Ezenkívül görög katolikus van 120,000, s nem egyesült görög hitű 5000.

III. O l a s z o k.

18. §.

Az olaszok a tulajdonképeni olasz tartományokat, névszerint a lombard-velencei királyságokat foglalták el; de ezeken kívül is laknak déli Tirolban, Triestben s a Tengervidéken az adriai szigeteken, Dalmatiában, s a Katonai Végvidéken főleg Zengben. Az olasz nyelvben szinte több dialectust különböztetnek meg, mellyek azonban bensőleg nem különböznek egymástól, s csupán a *ladinokat* és *friauliakat* mondhatjuk különvált kisebb olasz népfajoknak. A ladinok mintegy 8000-en Tirolban az ennebergi, grödeni, és apátsági völgyeket lakják; a friauliak pedig mintegy 400,000-en a velencei Udine megyét, s a Tengerpartot.

Számilag van olasz :

Lombardiában . . . ,	2,667,868	lélek	
Velenczében	1,865,862	„	
Tirolban	320,211	„	
Tengerparton	116,860	„	
Dalmatiában	14,300	„	
Horvátországban	4000	„	(Fiumében)
Végvidéken	430	„	

Vallást illetőleg az olaszok mindnyájan romai katolikusok. Műveltségben s vagyonosságban a birodalom elsőbb lakosai közé számíttatnak. Lakhelyök rendesen népes községekből állanak, különösen Velenczében.

V. Románok vagy Oláhok.

19. §.

A románok a Traján által Dáciában letelepített romaiak ivadéakai, szlávokkal, magyarokkal keverve. Bizonyítja eredetüket leginkább nyelvök, melly a latin nyelv minden leányai közt leghívebb maradt ősanijához. Igaz ugyan, hogy ma szép betűit cyrilli betűkkel cserélte fel, de hogy az 1439-ki florenczi gyűlekezettelől romai betűkkel élt, bizonyítja az itt ott kiásott dák román felírások, igen a történet, melly szomorúan beszéli, mint vették reá az oláh fejedelmeket a görög főpapok a cyrilli betűk és az istenitiszteleben az orosz nyelv bevetelére, féltvén ekkleziáikat a Rómához atyafiságtól. A románok nyelvében sok lágyság van; népdalaik jó hangzásuak, és igen búsak. Erkölcsük és szokásuk nagyon durva, mert minden természetes eleven ész mellet is, mivel népiskoláik nincsenek, nagyon tudatlanok és felette babonások. Mint minden nyomott nép bizalmatlan, gyanakodó, s alattomos bosszuálló; csendes állapotjában komoly, szótalan; pálinka mellett zajos, s felindulva kegyetlen. Életmódjuk igen egyszerű, tengeriből (kukoriczából) kitehlik kenyerök, tésztájok, s mellette egy kis káposzta, vöröshagyma, eczetes fokhagyma igen jó ízű eledelök, valamint a paszuly is. A pásztorkodást felette szeretik. Kézi mesterségek közül az ácsság, molnárság, és asztalos mesterség az, mit ügyesen véghezvisznek, mást nem igen szeretnek. Termetök sovány és magas; jól kiképzett arcuknak hajzata barna. Szemök kicsiny; szemprémök kemény. Nők néha felette szépek. Tánczok romailag szokellő erélyes, főleg mit botokkal szoktak zsukatyálni. Ruhájok a férfiaknak bőr vagy posztó zeke, csizmajok bocskor, öveiket gombokkal ékesített gyű-

szű szorítja, mellynek néha majd félrőfnyi széles bőre kést, villát, s egyéb szereket tartalmaz. A nőknek felső ruhájok bőrbunda, mel-
lőkön régi pénzek, csigák, s elöl hátul czifrakötény vagy katrincza.

Erdélyben a népességnek többet teszik felénél, Magyaror-
szágnak s a Bánságnak keleti részét lakják, hanem mindenütt az
erdős hegyek közé (nehány rónasági falu kivételével) szorítottak,
s azért szegények, községeik aprók.

Számilag van román :

Erdélyben	1,369,911 lélek
Magyarországban	566,750 „
Bánságban	416,930 „
Bukovinában	140,626 „
Végvidéken	124,020 „
Tengerparton	1555 „

Vallást illetőleg $\frac{2}{3}$ részben nem egyesült, $\frac{1}{3}$ részben egye-
sült görög hitűek. Azonban egy pár ezer romai katolikus
van a Bánságban a lugosi kerületben s néhány ezer reformatus
és ágostai Erdélyben.

Apróbb nemzetiségek.

VI. I z r a e l i t á k.

20. §.

Az izraeliták csak eredetüket tekintve tesznek külön nemzeti-
séget, mert nyelvre nézve vagy németek, vagy szlávok, vagy ma-
gyarok stb., s összeírás alkalmával is így iratták be magukat; leg-
többnyire azonban a rontott német nyelvet beszélik, ismeretes sa-
játlagos kiejtésükkel. Egész községet sehol sem képeznek, hanem
a keresztények közt elszórva laknak, még pedig csaknem minden
koronazságban, úgy hogy jelenleg izraeliták csupán Felső-Ausz-
triában, Salzburgban, Stájerországban, Karinthiában, és Krajná-
ban nem találhatnák.

Fő élelmük a kereskedés, házalás, pálinkafőzés és haszonbér-
let. Ügyesek, takarékosok, s összetartók levén, nem csak a kész-
pénz, hanem a nyereségesebb vállalatok is leginkább kezeik közt
vannak.

Számilag van izraelita :

Galicziában	335,071 lélek	
Magyarországban	249,760 „	(ma már jóval több)
Csehországban	70,037 „	
Morvaországban	37,117 „	

Vajdaságban s Bánságban . .	16,270 lélek
Bukovinában	11,581 „
Erdélyben	7000 „
Velenczében	4760 „
A.-Ausztriában	4296 „
Tengervidéken	3530 „
Lombardiában	2965 „
Sziléziában	2947 „
Horvátországban	2590 „
Tirolban	978 „
Katonai Végvidéken	537 „
Dalmatiában	410 „

Vallást illetőleg mindnyájan a héber vallást követik, még pedig a talmudisták felekezetéből valók. Karaiták csak néhányan vannak Galicziában.

VII. Örmények.

21. §.

Örmények jelenleg főképen Erdélyben, aztán Galicziában, Magyarországon és Vajdaságban, s végre Bukovinában laknak. Erdélybe Moldvából vándoroltak be 1671-ben, s itt I. Apaffy Mihály fejedelemtől barátságosan fogadtattak. Eleinte települések helye volt: Gyergyó-Sz. Miklós, Szépvíz, Besztercze, Görgény, Felfalu, Petele, Ebesfalva; de később több fele széledtek. I. Leopold csakhamar bejöttök után jogot ada Szamosujvár építésére; nemsokára Ebesfalvához is szabadságot kaptak, mignem mind ketőnek birtokában III. Károly őket kiváltságosítá. Nyelvüket, mit behozának, ma is beszélnek, de magyarul, a nem született magyarok közt ők beszélnek legtisztábban. Ugyhogy ha miséjüket nem tartanák örményül, maholnap kimenne divatból az egész örmény nyelv. Jelleme az örménynek beszédesség, udvariaság. Igen tudván a nőnem kedvibe járni, kereskedési czikkeken nőnem izlését eltalálni, mind e napig, ők Erdélynek legelőkelőbb kereskedői. Magyarországra és Bánságra Erdélyből jöttek be, s többnyire pusztákat haszonbérelvén, többen annyira meggazdagodtak, hogy nemességet nyervén terjedelmes jószágokat szereztek s előkelő nemes családok alapítóivá lettek.

Termetük közép, kerek arcczal, nagy fekete szemekkel, s hólósötét hajzattal. A férfiak pirosak, a nők pedig, mivel épen olly szenvedélyök a honülés, mint a férfiaknak a járkálás, haloványak. Öltözetök Erdélyben és Magyarországon a magyarokéval ugyanaz.

Vallást illetőleg mindnyájan katolikusok, még pedig részint a romai, részint saját örmény egyházukhoz tartoznak.

Számilag van örmény :

Erdélyben	9000
Magyarországban s Vajdaságban . .	3000
Galicziában	3000
Bukovinában	2224

VIII. Görögök és Czinczárok.

22. §.

Magyarországon, s a Szerb Vajdaságban, Bánságban és Erdélyben görögök és czinczárok elszórva mindenütt laknak, különösen a nagyobb kereskedő városokban, mint Pesten, Brassóban, Temesvárott, Miskolczon, Zimonyban, Ujvidéken, stb. A görögök mindnyájan kereskedők, s a Török és Magyarország közt folytatott kereskedés, csaknem kirekesztőleg kezükben van, mit a török birodalombeli lakosokkal való nagy összeköttetések miatt könnyen eszközölhetnek; mellynélfogva általában vagyonos emberek, sőt sokan közülök nevezetes gazdagságra tettek szert.

A czinczárok közelében szinte görögöknek neveztetnek, ezek nyelvét magok közt gyakran használják; egyébiránt eredetükre nézve oláhok, de Macedoniába átvándorolván, ott a görögök nyelvét és kereskedelmi szellemét egészen bevették. Vallástilletőleg mind a görögök mind a czinczárok a nem egyesült görög vallást követik.

Számilag van görög és czinczár

Magyarországon	6980 lélek
Szerb vajdaságban s Bánságban .	2960 „
Végvidéken	60 „

IX. Albanusok és Clementinusok.

23. §.

Az ausztriai birodalomban sok tekintetben igen nevezetes népcskét képeznek a *clementinusok*, kik csupán a Végvidéken, a péterváradi ezredben, két faluban, u. m. Hertkovcén és Nikincén laknak, s összesen 1288 főre mennek. Ezek Albaniából költöztek be a szerb hegyek közé a 14-ik században, hol Clement vezértükről clementinus nevet vettek fel; ezeknek egy része pedig 1837-ben mostani lakhelyére vándorolt. A clementinusok saját nyelvvel birnak,

mellyet mint Taube mondja, sem a szláv, sem a magyar, sem a török, sem az oláh, sem a görög nem ért, hihetőleg ez lehetett a régi illir nyelv, melly eránt nem rég Martin Leake Albaniában vizsgálatokat is teve. (Researches in Greece by William Martin Leake London, 1814) Vallásokra nézve mindnyájan romai katholikuskok. A clementinus férfiak derék erős testalkatu emberek; hölgyeik pedig olly szépek, hogy még a rácز nőket is felülhaladják; e mellett szorgalmasok és ügyesek. A clementinusokkal némi rokonságban látszanak lenni, azon *albanusok*, kik Dalmatiában Zara mellett Borgo Erizzo faluban laknak, számszerint 1005-en.

X. C z i g á n y o k.

24. §.

A cigányokat ezelőtt közönségesen egyiptusiaknak tartották, kiknek eldődei az Egyptusba menekvő Krisztust be nem fogadván, örökös vándorságra ítéltettek; azonban a történetírók újabb vizsgálódásai szerint a köztünk lakó cigányok hindostani eredete kétségen kívül tétetett, s ezek először a 15-ik század elején jelentek meg Török, Magyar, Német, Franczia, Angol, Spanyolországokban. Legtöbben laknak nálunk Erdélyben, hol alig van falu, mellynek végén legalább egy cigány ne kovácsolna. Kétfele oszlanak: megtelepedettekre és sátorosokra. A megtelepültek életmodja közé tartozik a zenészet, miben igen jelesek, csizmadiaság, téglavetés, és az annyira kedvelt kovácsság, és aranymosás. Vannak köztök földművesek is, mint Bonyhán, Kelementelken Erdélyben, hol nem csak gebéket, hanem szarvasmarhát is tartanak. Eredeti indusi nyelvek sok magyar és oláh szóval elegyedett; a megtelepedettek, bámulják a sátorosok nyelvtisztaságát. Minő vallást követnek általában, megmondani nem tudjuk, mert a cigány rendesen a falu vallásához tartozik.

Számilag van cigány:

Erdélyben	60,000 lélek
Magyarországbán . . .	21,000 „
Szerb vajdaságban . . .	12,000 „

Jegyzetek az ausztriai birodalom nemzetiségeire.

25. §.

A mondottakból világos, hogy az ausztriai birodalomban egy nemzetiségnek sincs abszolút többsége, s azért ezt sem szlávnak, sem németnek, sem magyarnak nem mondhatjuk; mert még a szlávok viszonyos többsége is tökéletesen elenyészik, ha meggondoljuk, hogy éppen a szláv törzsök az, melly egymástól mind beszédben, mind írásban nagyon különböző népfajokra oszlik.

Másik érdekes észrevételünk, miszerint az ausztriai birodalombeli nemzetiségeknek zöme, nagy tömege más idegen államokban otthonos; például a németé Németországban, olaszé Olaszországban, szlávé Oroszbirodalomban, románé Törökországban. Kivételt egyedül a magyar nemzet tesz, melly zömestül, tömegestül az ausztriai birodalomhoz tartozik, s annak szívét, éppen közepét foglalja el; s azon 70—80,000-nyi magyar, kik idegen államokban, névszerint Moldvában és Beszarábiában laknak, csak elszakadt ágai a nagy magyar törzsnek.

Ha a magyarnak e tekintetben némi előnye van, ellenben más szempontokból a németnek van tulsulya a többi nemzetiségek felett. Ugyanis a német leginkább el van oszolva az egész birodalomban, úgyhogy csupán Lombardiában és Dalmatiában nincsen német község. De még nagyobb fontosságú körülmény az, miszerint a németek főleg a városokat választották lakhelyül, s itt a műipart és kereskedelmet képviselik; ennél fogva értelmesebbek, vagyonosabbak a többi nemzeteknél (az olaszt kivéve); s e mellett literatúrájuk, mellyből tudományt s műveltséget meríteni lehet, legvirágzóbb; nem is említvén azt, hogy a német elem a német szövetségi államokban, minden tekintetben nagy támaszpontot nyer.

Összekötő kapocsnak az egész birodalomra nézve valamelly nemzetiség elterjedését vévén, lássuk miképen állanak a német után e tekintetben a többi nemzetiségek. A német után az *izraeliták* vannak leginkább elterjedve, mert csak 5 koronaországban nem laknak (F.-Ausztia, Salzburg, Stájerország, Karinthia, Krajna), de ezek egész falut vagy várost sehol sem képeznek. *Magyar* lakik 6 koronaországban (Magyarország, Erdély, Vajdaság, Végvidék, Horvátország s Szlavonia, Bukovina); *cseh* 5 koronaországban (Csehország, Morvaország, Szilézia, A.-Ausztia, Végvidék); *tót* 4 koronaországban (Magyarország, A.-Ausztia, Vajdaság, Végvidék);

horvát 5 koronaországban (Horvátország, Vajdaság, Végvidék, Magyarország, A.-Ausztia); *olasz* 6 koronaországban (Lombardiában, Velenczében, Tirolban, Tengervidéken, Dalmatiában, Horvátországban); *román* 5 koronaországban (Erdély, Magyarország, Vajdaság, Végvidék, Bukovina); *szlovén* 5 koronaországban (Stájerország, Karinthia, Krajna, Tengervidék, Magyarország); *lengyel* 3 koronaországban (Galiczia, Szilézia, Bukovina); *rusnyák* 4 koronaországban (Galiczia, Magyarország, Bukovina, Vajdaság); *szerb* 6 koronaországban (Horvátország s Szlavonia, Végvidék, Vajdaság, Dalmatia, Tengervidék, Magyarország); általjában *szláv* nem lakik 6 koronaországban, ugymint Felső-Ausztriában, Salzburgban, Tirolban, Lombardiában, Velenczében és Erdélyben.

D) Lakosok. — Vallásukra nézve.

26. §.

Az ausztriai birodalomban a római katolikus vallás a tulnyomó és uralkodó, de e mellett vannak még más vallásfelekezetek, mellyek milliomokra felmennek, mint például a protestánsok és görög nem egyesült óhitűek. A katolikusokhoz számítandók, a görög és örmény katolikusok is.

Számilag a különböző vallásfelekezetek 1846-ban (az 1850-ki összeírás eredményét a részletekben szinte közöljük), így állottak:

Római katolikus	26,357,172 lélek
Görög katolikus	3,694,896 „
Protestáns { ágostai 1,286,799 }	3,448,264 „
{ reformat. 2,161,465 }	
Nem egyesült görög	3,160,805 „
Unitárius	50,541 „
Héber	729,005 „
Különféle sekták	2,350 „

Összesen 37,443,033 lélek

Megjegyzendő tünemény az, hogy az ausztriai birodalomban a vallások csaknem mindenütt a nemzetiségekhez kapcsolvák. Így például a *német*, hol tős gyökeres lakos, ott rendesen romai katolikus; hol pedig gyarmatos, ott főleg protestáns, mint például az erdélyi szászok, szepesi németek, tolnamegyei, bácskai svábok. A *reformátusok* és *unitáriusok* csaknem mind magyarok; az *olaszok*, *lengyelek*, *horvátok* romai katolikusok; az *oláhok* vagy *románok* görög hitűek, még pedig $\frac{2}{3}$ részben nem egyesültek; a *rusnyákok* továbbá egyesült görög hitűek, mert nem egyesült igen kevés van

Bukovinában; a *szerbek* nagyobb részben görög nem egyesült óhitűek; a *szlávénok* néhány ezer ágostait kivéve romai katolikusok; az *israeliták* mind héberek.

Az egyes vallásfelekezetek pedig a különböző koronaországokban így állottak:

a) Romai katolikusok.

Magyarországban . .	6,068,280 lélek
Csehországban . . .	4,190,892 „
Lombardiában . . .	2,667,202 „
Velenczében	2,251,708 „
Galicziában	2,105,237 „
Morvaországban . .	1,695,260 „
A.-Ausztriában . . .	1,474,904 „
Stájerországban . .	997,620 „
Tirolban	858,122 „
F.-Ausztriában . . .	697,115 „
Végvidéken	514,545 „
Tengerparton . . .	493,631 „
Krajinában	473,866 „
Sziléziában	397,005 „
Dalmatiában	330,827 „
Karinthiában	292,424 „
Erdélyben	221,400 „
Salzburgban	143,520 „
Bukovinában	31,528 „

Itt megjegyzendő, hogy Magyarországhoz ben van foglalva, Horvátország, Szlavonia és a Szerb vajdaság is. Az 185 $\frac{1}{4}$ -ki összeírás egyenként e koronaországok vallásfelekezeteit így találta:

Koronaország	Római kath.	Görög kath.	Nem egyes. görög	Ágostai	Reformat	Unitárius	Zsidó
Magyarország . .	4,122,738	676,398	396,931	724,328	1,415,192	—	323,564
Vajdaság	614,577	11,612	679,556	50,911	26,127	—	16,214
Horv. és Szlav. . .	756,268	707	86,681	380	4359	6	3841
Erdély	219,672	648,263	637,873	198,807	295,723	46,008	15,568
Végvidék	339,625	5354	561,487	8652	8281	—	419

Ebből kitűnik, hogy az összes koronaországok közt csupán Erdélyben és Bukovinában nem teszik a romai katolikusok a népesség többségét.

b) Görög katolikusok.

Galiczia	2,183,112 lélek
Magyarország, Horvátország és Vajdaság	780,300 „
Erdély	605,300 „
Végvidék	62,743 „
Bukovina	11,799 „
Dalmatia	865 „
A.-Ausztia	673 „
Krajna	232 „

c) Ágostalok.

Magyarország	827,800 lélek
Erdély	220,400 „
Szilézia	63,438 „
Csehország	34,311 „
Morvaország	26,008 „
Galiczia	24,552 „
Karinthia	17,865 „
Felső-Ausztia	15,824 „
Végvidék	14,586 „
Alsó-Ausztia	11,793 „
Bukovina	6,043 „
Stájerország	5,383 „
Tengerpart	471 „

d) Reformátusok.

Magyarország	1,655,600 lélek
Erdély	358,300 „
Csehország	52,671 „
Végvidék	31,053 „
Morvaország	26,155 „
Szilézia	2,664 „
Alsó-Ausztia	2,320 „
Galiczia	1,442 „
Bukovina	667 „
Tengerpart	582 „
Lombardia	477 „

Ebből kitűnik, hogy protestansok tömegestől csak a magyar koronai tartományokban laknak, s ezekre következnek, de sokkal kisebb számmal a cseh koronai tartományok.

e) Nem egyesült görög hitűek.

Magyarország, Vajdaság s Horvátország	1,402,400 lélek
Erdély	725,700 „
Végvidék	598,603 „
Bukovina	307,497 „
Dalmatia	78,858 „
Galiczia	2,672 „
Tengervidék	1,819 „
Velence	402 „
A.-Ausztia	390 „
Krajna	257 „

f) Unitáriusok vagy Socinianusok,

Erdély	48,941 lélek
------------------	--------------

g) Különféle secták.

Bukovina	2,016 lélek
Galiczia	187 „
Tengerpart	60 „
Csehország	44 „
Alsó-Ausztia	23 „
Felső-Ausztia	20 „

E különféle secták közt legtöbbben vannak a *lipovánok*, kik valószínűs ó-oroszok Bukovinában, és a *mennoniták* Galicziában.

h) A héberek számát láttuk a nemzetiségi rovatban.

E) Lakosok. — Lakhelyekre nézve.

27. §.

Ámbár valamely országnak népessége, s ennek különböző lakhelyekre való felosztása magában nagy fontosságú tárgy: mindazáltal különösen még is a városok száma, s a városi népesség az, mely a nagyobb műveltségnek, s általános jólétnek részint feltétele, részint okozója levén, nemzetgazdasági tekintetben fő figyelmet érdemel. Egy nagyobb néptömegnek egy helyre való összpontosítása, nem csak az anyagi és szellemi szükségek mennyiségét, s ezek kielégítésére szükséges eszközöket tetemesen öregbíti, hanem ennek a városok környékeire is jótékony behatása van; mert a

földműveseknek mód nyújtatik természetményeik illő ároni el adhatására, mi a további iparra kettős inger; s megfordítva a földműves osztály vagyonsága, kirekesztő feltétele a virágzó városi iparnak. Angliában a jövedelemadó összeírásánál, s Franciaországban a kataszteri felvételek alkalmával kétségen kívül bebizonyult az, miszerint egyenlő számú lakosok közt sokkal több vagyonos polgár találtatik olly vidékeken, hol a népesség, s különösen a városok sűrűbbek, mint ritka népességű környékeken; mellynél fogva a városok száma s városi népesség biztos mértékül szolgál arra, hogy valamely ország műveltségi s vagyoni állapotjáról ítélessünk. Lássuk tehát-e tekintetben mennyire hasonlítható az ausztriai birodalom más államokhoz.

A birodalom egész népessége 864 városra, 2355 mezővárosra, 64,883 falura, és 5,297,946 házra van felosztva: minél azonban megjegyzendő, hogy itt a puszták, majorok, elszigetelt házak, s a házak számánál a templomok tekintetbe nem vétettek.

Egyes koronaországok szerint így állottak a lakhelyek :

Koronaország	Város	Mezőváros	Falu	Összesen	Lakház
Csehország	295	272	12,075	12,642	599,978
Magyarország . . .	95	595	8385	9075	1,214,229
Galiczia	95	193	5986	6274	705,742
Morvaország	90	181	3029	3300	258,605
Alsó-Ausztria . . .	35	240	4312	4587	168,023
Tengervidék	30	14	947	991	71,108
Velence	28	233	551	812	368,429
Szilézia	27	5	662	694	55,819
Erdély	25	65	2684	2774	419,916
Tirol	22	28	1427	1477	124,904
Stájerország	20	96	3602	3718	166,988
Dalmátia	15	32	868	915	71,452
Felső-Ausztria . . .	14	97	6026	6137	107,870
Krajna	14	17	3174	3205	69,827
Lombardia	13	116	1982	2111	304,279
Végvidék	12	9	1760	1781	109,369
Karinthia	11	25	2797	2783	47,785
Horvátország	9	47	2967	3023	103,337
Vajdaság	8	65	689	762	243,547
Salzburg	3	21	734	758	21,489
Bukovina	3	4	276	283	65,213

E szerint legtöbb város esik aránylag Csehországra, Sziléziára, Morvára, Tengervidékre; legkevesebb Magyarországra, Erdélyre, csakhogy itt a városok hiányát az igen népes mezővárosok pótolják. Legtöbb falu esik aránylag, s így legkisebbek ezek Felső-Ausztriában, Karinthiában, Krajnában, Cseh-, Morvaországban, A.-Ausztriában, Galicziában, Horvátországban; legnagyobbak a faluk s így aránylag legkevesebbek Velenczében, aztán a Bánságban és Magyarországon, csakhogy itt ezt főleg a magyar helységekről mondhatjuk, mert az oláh, rusznyák, vándus, s részben a tót faluk igen aprók szoktak lenni.

A most említett aránya a helységeknek igen tanulságos ugyan, de ebből a népesség tömörségére, s a városi iparra még következtetést nem huzhatunk, mert itt a városok népességét is tekintetbe kell vennünk, s akkor láthatjuk, hogy Lombardia s Velence 41 városában több nép lakik, mint Csehország 295 városában. Altaljánban legsűrűbb a népesség Lombardiában és Velenczében hol egy □ mérföldre 800, Cseh s Morvaországban és Sziléziában, hol 600, Galicziában, Alsó- s Felső-Ausztriában, hol 500 lakház jön 1 □ mérföldre. Magyarországon ennyi területen csak 400 lakházat találunk.

A városok és faluk népességét külön tudni érdekes volna ugyan, de a fő dolgot még sem tudhatnánk meg, hogy tudniillik, hány ember él műiparból, kereskedésből vagy földművelésből; mert sok város hajdani jelentőségéből egészen alászállott, ellenben vannak mezővárosok, sőt Csehországban és Lombardiában faluk is, melyekre a városi nevezet jobban ráillenek.

Egyébiránt a nagyobb városok népességét ide iktatjuk (az 1850/1-ki összeírás szerint) :

Városok 50,000 lakoson felül :

Bécs	431,447	Alsó-Ausztriában.
Mailand	160,101	Lombardiában.
Velence	123,290	Velenczében.
Prága	118,805	Csehországban.
Pest	106,379	Magyarországon.
Lemberg	68,325	Galicziában.
Triest	63,931	Tengervidéken.
Grac	55,121	Stájerországban.
Padua	53,598	Velenczében.
Verona	51,091	„

Krakkó	50,269	Galicziában.
Szeged	50,244	Magyarországban.
Buda	50,127	„

Városok 25,000—50,000-ig :

Brünn	47,359	Morvaországban.
Poson	42,178	Magyarországban.
Szabadka	33,918	Vajdaságban.
Debreczen	30,926	Magyarországban (kevés).
Mantua	29,909	Lombardiában.
Vicenza	29,728	Velenczében.
Cremona	28,328	Cremonában.
Linz	26,618	Felső-Ausztriában.
Chioggia	26,151	Velenczében.
Pavia	25,749	Lombardiában.

Városok 10,000—25,000-ig :

Brassó	24,401	Erdélyben.
Udine	23,464	Velenczében.
Zombor	22,144	Vajdaságban.
Temesvár	21,381	Bánságban.
Nagyvárad	21,221	Magyarországban.
Czernovicz	20,537	Bukovinában.
Ó-Arad	19,564	Magyarországban.
Kolosvár	19,346	Erdélyben.
Lodi	18,986	Lombardiában.
Monza	18,972	„
Como	18,325	„
Eger	18,154	Magyarországban.
Iglau	18,050	Morvaországban.
Treviso	17,974	Velenczében.
Brody	17,714	Galicziában.
Laibach	17,256	Krajnában.
Salzburg	17,009	Salzburgban.
Tarnopol	16,510	Galicziában.
Sopron	16,274	Magyarországban.
Szeben	16,268	Erdélyben.
Győr	16,213	Magyarországban.
Pécs	15,690	„
Fejérvár	14,971	„

Casalmaggiore . .	15,447	Lombardiában.
Zágráb	14,258	Horvátországban.
Eszék	13,221	Szlavoniában.
Reichenberg . . .	13,184	Csehországban.
Innsbruck	13,148	Tirolban.
Kolomea	13,135	Galicziában.
Kassa	13,034	Magyarországban.
Belluno	12,864	Velenczében.
Bécs-Ujhely . . .	12,862	Alsó-Ausztriában.
Rovigo	12,618	Velenczében.
Sternberg	12,400	Morvaországban.
Budweis	12,311	Csehországban.
Klagenfurt	12,101	Karinthiában.
Drohobyz	11,989	Galicziában.
Bassano	11,729	Velenczében.
Pilsen	11,486	Csehországban.
Olmütz	11,406	Morvaországban.
Prossnicz	11,396	„
Kalocsa	11,395	Magyarországban.
Adria	11,363	Velenczében.
Éger	11,170	Csehországban.
Pancsova	11,043	Végvidék.
Stanislavov	10,864	Galicziában.
Görz	10,851	Tengerparton.
Uj-Sambor	10,682	Galicziában.
Fiume	10,568	Horvátországban.
Szathmár	10,552	Magyarországban.
Steyer	10,414	Felső-Ausztriában.
Varese	10,388	Lombardiában.
Rovigno	10,209	Tengerparton.
Ujvidék	10,126	Vajdaságban.
Troppau	10,097	Sziléziában.

Ezekon kívül vannak még igen népes mező-városok, különösen Magyarországon, sőt faluk is, melyek 10,000 lakosnál többet számlálnak.

Nagyobb mezővárosok.

Hold-M.-Vasárhely	33,090	Magyarország.
Kecskemét	32,208	„
Gözzaga	25,074	Lombardia.

Csaba	23,049	Magyarország.
Makó	22,611	„
Szentes	22,136	„
Békés	18,035	„
Félegyháza	17,831	„
Versecz	17,748	Bánság.
Szarvas	17,000	Magyarország.
Jászberény	16,873	„
Czegléd	16,769	„
Miskolcz	16,435	„
Nagy-Kőrös	16,045	„
Mező-Tur	15,673	„
Viadana	15,438	Lombardia.
Gyula	15,349	Magyarország.
Nagy-Becskerek	15,317	Bánság.
Zenta	14,987	Vajdaság.
Böszörmény	14,946	Magyarország.
Baja	14,597	Vajdaság.
Nagy-Kikinda	14,577	Bánság.
Nyiregyháza	13,826	Magyarország.
Gyöngyös	13,477	„
Halas	12,722	„
Csongrád	12,595	„
Pápa	12,397	„
Kardszag	11,979	„
Földvár	11,758	„
Veszprém	11,275	„
Busto-Arzizio	11,039	Lombardia.
Szolnok	10,617	Magyarország.
Szoboszló	10,411	„
Nánás	10,201	„

Faluk 10,000 lakoson felül.

Corpi Santi	32,830	Lombardia.
Orosháza	10,915	Magyarország.
Fünfhaus	10,566	Alsó-Ausztria.
Cavarzere	10,423	Velence.
Legnago	10,278	„
Hernals	10,191	Alsó-Ausztria.

Az 1846-ki összeírás szerint 2000 népességen felüli városokban és mezővárosokban összesen laktak 6,589,954-en, s így az

egész népességnek 17·83 százaléka. Poroszországban, ugyan illy nemű városokban lakott 1849-ben 4,072,433 egyén, s így az összes népességnek 24·84 százaléka *).

F) Lakosok. — Életmódjukra nézve.

28. §.

E rovat a statistikában, egyike volna a legérdekesebbeknek, mert gyakorlatilag hasznos lenne tudni, hány állampolgár él földművelésből, iparból, kereskedésből, napszámosságból, oktatásból, stb., de fájdalom az országos összeírásokban épen e rovatra kevés figyelem fordítottatik.

Mit eddig egyes statistikusok közretettek, az csak önkéntes becsü eredménye, mellyet mi szaporítani ez uttal nem akarunk.

G) Lakosok. — Nemet és életkort illetőleg.

29. §.

a) Nemre nézve.

Általános tapasztalás, miszerint a két nem közti arányban a természet bizonyos állandó szabályt követ, melly mindenütt igen keveset változik. Így rendesen férfi gyermek valamivel több jön világra mint nőgyermek; de később a férfiak közt nagyobb halandóság levén, az egész népességben valamivel még is több nő szokott lenni mint férfi. Ez általános tapasztalat az ausztriai birodalomban szinte bebizonyul, mert itt az 185°/₁₀₀ összeírás szerint 18,200,000 férfi és 18,300,000 nő találtatott. Ez arány azonban az egyes koronaországokban valami keveset változik, s csupán Lombardiában, Horvátországban, s a Szerb vajdaságban jött elő azon kivételes eset, mellynélfogva a férfiak meghaladták a nőnembelieket. Így :

Sziléziában . .	volt	203,000 férfi,	235,600 nő,	tehát	1000 férfira	1160 nő
Csehországban „	2,068,300 „	2,341,600 „	„	1000 „	1132 „	„
Morvában . .	„ 845,730 „	954,000 „	„	1000 „	1128 „	„
Karinthiában .	„ 150,580 „	168,640 „	„	1000 „	1120 „	„
Krajnában . .	„ 219,750 „	244,200 „	„	1000 „	1111 „	„
F.-Ausztiria .	„ 338,040 „	368,270 „	„	1000 „	1089 „	„
Salzburgban .	„ 70,039 „	75,970 „	„	1000 „	1084 „	„

*) Pest népessége, Tormay városi főorvos szamítása szerint, 1855-ben volt 111,400 lélek, u. m. 78,175 r.-kath., 7375 ágostai, 3900 reform., 1171 görög nem egyesült, 20,779 zaidó. Nemet illetőleg 55,043 férfi, 56,357 nő.

Stájerországb. volt	488,020 férfi,	518,950 nő, tehát 1000 férfira	1068 nő
Galicziában . „	2,198,170 „	2,357,000 „ „	1000 „ 1072 „
Végvidéken . „	493,550 „	515,560 „ „	1000 „ 1044 „
A.-Ausztia . „	750,090 „	787,950 „ „	1000 „ 1037 „
Tirolban . . . „	423,780 „	435,920 „ „	1000 „ 1028 „
Magyarország „	3,889,270 „	3,974,990 „ „	1000 „ 1022 „
Bukovina . . „	188,870 „	191,950 „ „	1000 „ 1016 „
Erdély „	1,028,580 „	1,045,160 „ „	1000 „ 1016 „
Dalmatiában . „	195,870 „	197,840 „ „	1000 „ 1010 „
Velenczében . „	1,136,580 „	1,145,150 „ „	1000 „ 1007 „
Tengervidek . „	212,420 „	213,000 „ „	1000 „ 1002 „
Horvátország „	434,450 „	434,000 „ „	1000 „ 999 „
Vajdaság . . „	716,580 „	709,640 „ „	1000 „ 990 „
Lombardiában „	1,375,570 „	1,350,170 „ „	1000 „ 981 „

b) Életkorra nézve.

A népesség életkorát tökéletesen tudni, szinte igen tanulságos volna, mert ebből ítélnénk meg az állam termelő és fegyverfogható erejét. Azonban az ausztriai birodalom hivatalos összeírásaiiban főleg csak a fegyverfogható korra van ügyelet; a többi korok vagy egészen hiányzanak vagy tökéletlenek. Egyébiránt több országokban tett összeírások s hosszú évek során eszközölt vizsgálatok után e részben is állapítottak meg bizonyos középviszonylatok, melyek a különböző országokban keveset változnak. Így például 1000 egyén közt :

0—5 évesig bezárólag	van 130 egyén.
5—10 „ „ „	109 „
10—15 „ „ „	98 „
15—20 „ „ „	93 „
20—30 „ „ „	154 „
30—40 „ „ „	143 „
40—50 „ „ „	125 „
50—60 „ „ „	77 „
60—70 „ „ „	50 „
70—80 „ „ „	18 „
80-tul „ „ „	3 „

E szerint a népességnek felét tehetjük teljes erőben levőnek; másik fele gyermekekre és öregekre esik.

Az ausztriai birodalomban 17—26 éves koru férfi, melly szám leginkább a fegyverfogható ifjúságot képviseli, volt ez 1850-ki országos összeírás szerint 10,000 főnyi népesség közt :

Koronaország	É v e s										Összesen 20 — 26 éves
	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	
Dalmátia	210	182	171	195	148	172	168	186	183	158	1210
Horvátország . .	181	168	142	159	139	151	139	162	180	177	1107
Magyarország . .	170	137	126	132	99	118	120	139	161	145	914
Vajdaság	168	134	143	117	115	112	131	152	155	132	914
Erdély	177	124	153	111	107	104	102	130	117	99	770
Bukovina	173	167	162	150	109	100	95	86	75	69	684
Galiczia	178	154	147	137	113	99	86	78	71	67	651
Tengervidék . . .	174	165	158	114	109	105	109	108	107	90	742
A.-Ausztia	175	166	158	145	97	81	69	67	52	46	557
Morvaország . . .	181	174	165	115	89	75	69	62	56	14	480
F.-Ausztia	175	161	152	138	83	64	59	50	34	33	461
Szilézia	216	190	185	141	95	72	65	51	35	—	459
Salzburg	169	165	151	149	79	53	46	43	37	25	432
Csehország	175	172	145	92	68	62	60	50	48	44	424
Stájerország . . .	188	156	159	103	76	55	45	44	29	26	378
Krajna	177	169	160	97	65	46	39	34	25	27	328
Karinthia	137	128	111	61	40	31	31	27	25	24	339

Ebből kitetszik, hogy a 17—26 éves korban legtöbb férfi találtatott a magyar koronai országokban, mellyek 1849 előtt rendszer katonai összeírás alá nem estek. Hogy ez arány jelenleg a többi koronaországokéhoz hasonló, nagyon hihető.

III. SZAKASZ.

T E R M É K E K.

1) Növények országából.

30. §. G a b o n a.

Az ausztriai birodalom Európában azon államok közé tartozik, mellyek gabonából évenként többet termesztenek, mint mennyi saját szükségükre elég. *) Ennek oka többféle. Először is a birodalom művelés alatti földje a nem művelhetőhöz, mindamelllett, hogy

*) Európában legtöbb gabonát visz ki Oroszország, aztán Németország, a dunai fejedelemségek, ausztriai birodalom, Franciaország; ellenben legtöbbet vásárol másoktól Nagybrittania, Norvégia, Belgium, Görögország.

jó része hegyes, sőt valódi havasi vidék, mint Salzburg, Tirol, Karinthia, Felső-Stájerország stb., mégis egészben kedvező arányban áll. Így Hain szerint, ki a kataszteri munkálatokból dolgozott a művelés alatti föld tesz összesen 99,643,700 ausztriai holdat (1600 □ öl), s a művelés nélküli (háztelkek, utak, gödrök, folyók, mocsárok, sziklák, sivatag) 16,286,500 holdat. A művelés alattiból használatát tekintve volt

35,297,500	hold szántóföld
1,657,700	„ szőlő
12,028,100	„ kaszáló és kertek
15,284,000	„ legelő
35,239,600	„ erdő
136,800	„ különféle használatu (rizs, komló ültet).

Egyes koronaországokat tekintve az arány így állott:

Koronaország	H o l d						
	Szántó-föld	Szőlő	Kert	Rét	Legelő	Erdő	Külön-féle
Magyarország . .	9,449,000	714,700	281,500	2,284,200	4,693,100	9,054,100	—
Galiczia	5,930,400	—	130,500	1,513,600	1,220,700	3,541,600	300
Csehország	4,286,400	8100	71,800	918,500	684,000	2 638,800	12,100
Morvaország . . .	1,960,400	42,200	40,800	294,400	390,600	999,700	900
Szerbvajd. s Báns. .	1,764,700	144,700	67,500	787,700	761,200	980,500	—
Velence	1,697,300	38,600	28,300	498,700	663,800	453,400	18,700
Lombardia	1,453,700	60,500	23,400	394,400	505,900	670,300	55,400
A.-Ausztia	1,415,300	80,300	36,100	410,800	263,100	1,095,500	3200
Erdély	1,406,100	102,600	—	684,300	624,600	5,033,400	—
Végvidék	1,378,900	48,100	—	792,800	775,300	1,629,700	—
Horvátország . . .	940,300	144,300	66,700	204,100	212,700	1,193,700	—
Stájerország . . .	863,100	54,700	4500	450,800	589,700	1,617,200	800
F.-Ausztia	736,200	—	23,200	348,800	102,700	681,500	3200
Szilézia	416,600	—	8800	58,500	100,300	279,000	—
Bukovina	313,600	—	16,600	306,800	248,900	828,200	4700
Dalmatia	287,300	112,000	5800	17,500	1,033,200	694,400	14,200
Tirol	263,000	63,000	—	472,500	702,600	1,702,700	5200
Tengerpart	240,900	32,000	3300	158,000	536,800	317,500	16,100
Karinthia	239,200	100	2800	196,400	416,800	733,600	1300
Krajna	236,800	16,800	3600	286,100	412,200	693,800	900
Salzburg	117,300	—	1300	133,200	345,800	401,100	1800

Itt azonban megjegyzendő, hogy a kataszterilag felmért tartományokban a füves-, parlag- s irtásföldek, s a lombard-velencei királyságban a szőlőültetvényekkel vegyes földek is, bár ezek adják a bor többségét, a szántóföldekhez számítottak. Így például Lombardiában van tiszta szántóföld nem öntözhető 141,600 hold, öntözhető 150,000 h., szederfákkal beültetett szántóföld nem ön-

tözhető 229,000 h., öntözhető 290,700 h.; szőlővel vegyes szántó-föld nem öntözhető 249,500 h., szőlővel és szederfákkal vegyes és nem öntözhető szántóföld 322,400 h., öntözhető rizsültetvény tisztán 22,000 h., váltórendszerrel 48,600 hold. Velenczében nem öntözhető tiszta szántóföld 255,400 h., öntözhető 4100 h., szederfával vegyes nem öntözhető 137,600 h., öntözhető 14,100 h., szőlővel vegyes nem öntözhető 865,900 h., szőlővel és szederrel vegyes 279,200 h., tiszta rizsültetvény öntözhető 11,500 h., váltórendszerrel párosítva 29,400 hold. A gabonatermelést előmozdítja továbbá a föld természeti termékenysége, mely az egész birodalmat véve kielégítő, sőt a lombard-velencei-, magyarországi s bánsági rónaságokon gazdagnak mondható.

Ide járul az újabb időkben mind inkább növekedő és terjedő gazdasági értelmiség és okszerű kezelés.

A divatozó különféle gazdasági rendszerek közt ugyan a birodalom legnagyobb részében, u. m. a magyar koronai tartományokban, Galiciában, Cseh- és Morvaországokban a régi *ugaros* rendszer a tulnyomó, mely szerint a földek harmada pihenni engedtetik, egy harmada őszi, harmada tavaszi gabona alá használtatván. Azonban a tiszta vagy is fekete ugar, még is naponként keskenyebb körbe szoríttatik, s az ugarnak szánt forduló, hol csak a trágyamennyiség megengedi, részint kapás vetemények (kukuricza, burgonya, dohány, répa), részint zöld takarmány (bükköny) alá használják.

Ellenben a *váltógazdaságrendszer* az egész Lombard-Velenczében, Tirolban, továbbá Stájer, Karinthia, Krajna országok nagyobb részében kirekesztő divatban vagyon; sőt a többi koronaországokban is a nagyobb uradalmak e gazdasági rendszert fogadták el. *)

E két gazdasági rendszer mellett, melyek a birodalomban legnagyobb terjedést nyertek, még más rendszerek is vannak szokásban.

Illyen többek közt a *füves* gazdasági rendszer (Eggartenwirthschaft), mely szerint a földek több (9—10) szakaszra osztatván, 2—3 évig gabona termelésre, a többi években fű-termésre fordítatnak. E rendszer azonban csak olly vidékeken levén alkalmazható, hol a nedves éghajlat a füvesedést előmozdítja: ennél fogva füvesgazdaságot főleg csak Salzburgban, aztán Karinthiában, Stájerországban, és Felső-Ausztria déli részén találunk.

*) Váltógazdaságon azon rendszer értetik, mely szerint a földek minden évben használtatnak ugyan, de okszerűen, azaz a föld és éghajlat sajátága szerint a vetésforgás úgy intéztetik, hogy kapásnövény takarmány (luczerna, lóhere) váltsa fel a kalászos gabonafajokat, s őszi a tavaszt stb.

A *parlagos gazdaságrendszer*, mely szerint a földek több évekig legelőnek, majd szántóföldnek használatnak, kevesbé van elterjedve, s főleg Morvaországban van divatban, hol szántóföldek $\frac{1}{20}$ részén üzetik.

Az *írtásos gazdaságrendszer*, mely a kiírtott erdőhelyen a földet vegyesen szántóföldnek, rétnak, s erdőnek használja, leginkább a hegyes vidéken van elterjedve, s különösen Stájerország északi részén a területnek egy hatodrészen gyakoroltatik.

Vége *váltógazdaságrendszer*, mely szerint a földek felváltva szántóföldnek s mesterséges réteknek használatnak, a monarchia minden részeiben találtatik már, különösen pedig a nagyobb uradalmakban szembetűnő haszonnal üzetik, s évről évre az istálózással egybekapcsolva nagyobb kiterjedést és gyarapodást nyer.

Trágya a mezőgazdaság lelke; ez dönthetetlen igazság, de azért nem nyert még általános elismerést az ausztriai birodalomban. Sok koronaországban még a meglevő trágya sem használatik fel, általában pedig ennek megtakarítására és gyarapítására kevés gond fordítottatik; a szántóföldek aránya a rétekhez nem kielégítő, s ez aránytalanságot mesterséges rétekkel helyrehozni, még nem igyekeznek eléggé; s még kevesebbé használatnak az állati trágyák pótlékai, az ásványi és növényi trágyanemek. Az Angliában divatos guano (madártrágya) nálunk sokba kerül.

Mind e hiányok azonban lassanként enyésznek; s a mezőgazdaság évről évre nagyobb virágzásnak indul, mit az általánosan terjedő nagyobb értelmiségnek és aztán főleg a kormány telvilágosodott s természeti jogokon alapuló nemzetgazdászati elveinek, s innen eredő intézkedéseinek köszönhetünk. Így például a szabad munkát s így a nemzet vagyonosodását gátló jobbágyi viszonyok megszüntettek, s e törvény által milliommok lettek szabad fölbirtokosokká. Továbbá az állam nem igyekszik már a földművest minden lépésében gyámnokilag igazgatni, hanem inkább a szabad munkásságnak tágas tért és mezőt nyit; egyedül a földbirtokok szerfeletti eldarabolása és az erdők elpusztítása ellen hozott törvényt, de ez intézkedés éppen nemzetgazdászati elvekből nagyon szükséges volt.

Mi a gazdálkodás módját illeti : ez a birodalom különböző tartományaiban, szinte különböző. Névszerint azon koronaországokban, melyek néhány évekig francia uralom alatt voltak, s hol a jobbágyság már akkor eltöröltetvén, a földmivesek mind szabad birtokosok lettek, mint például Lombard- Velence királyságban, Tirolban, Dalmátiában : a bérrendszer lett általánosan divatos s most is az. A többi koronaországokban ellenben a birtokosok na-

gyobb részben magok kezelték jószágait, s azokat 1849 előtt jobbágyok, jelenleg pedig napszámosok és cseledek által műveltetik.

Kiterjedést illetőleg legnagyobb egyes földbirtokok vannak Magyarországon, Bánságban, Cseh- és Morvaországban és Galiciában; legkisebbek Tirolban és az olasz tartományokban.

A különféle gabona nemekből természetlik *buza*, *kétszeres* (buza és rozs), *rozs*, *árpa*, *zab*, *tengeri*., *köles*, *pohánka*, *rizs*. Menyire megyen közép számmal évenként a termés, ezt meg nem határozhatjuk, mert kataszteri felvételek még nem történtek minden országban, de a kataszteri becsü is nagyon önkényes, s távol járhat az igazságtól, ha meggondoljuk, hogy a földművesek részint az adó miatti félelemből, részint meggyökerezett előítéletnél fogva földjeik termését lehetőleg titkolni törekcszenek.

Hain, kataszteri becsük, és közigazgatási hivatalos jelentések után a fenemlitett gabonanemek összes évi termését 270 millió mérőre teszi : Névszerint

<i>Buza</i> terem évenként	40,093,000	mérő.
<i>Rosz</i> „ „	58,256,000	„
<i>Tengeri</i> „ „	32,049,000	„
<i>Árpa</i> „ „	44,655,000	„
<i>Zab</i> „ „	77,914,000	„
<i>Különféle gabona</i> (u. m. rizs, pohánka, alakor, stb.)	10,871,000	„
<i>Hüvelyes vetemény</i>	6,512,000	„

Összesen 270,350,000 mérő.

E kimutatást azonban a fentebb említett okokból helyesnek nem tarthatom, s Magyarországra nézve épen nem, mert itteni termésre búzából 11,186,000, rozsából 13,150,000, zabból 21,912,000 mértöt vevén fel, e szerint maga zab közel annyi teremne, mint buza és rozs összesen, mi teljeséggel nem hihető, miután köztudomásra Magyarországon a zabot főleg a legterméketlenebb tót vidékek természetlik; ellenben a legtermékenyebb keleti és déli vidékeken a tavasz fordulók nagyobb részét tengeri és árpa foglalják el. Bács, Torontál, Temes hajdani megyéket, mellyek zabot nagyban és kereskedésre természetlik, Magyarországhoz többé nem számítják.

Buzát leginkább természetlik azon országok és vidékek, mellyek hajózható folyamok, vagy népes városok szomszédságában feküdvn, buzájokat biztosan és jó áron pénzzé tehetik. Ennélfogva őszi gabonanemek közül általában *rozs* több természetlik mint buza, s itt csak Lombard-Velenczét, s a Temesi Bánságban a

nagybecskereki kerületet vesszük ki, hol mindenütt buza a fő őszi gabonanem, ugyhogy Lombardiában, szinte mint Angliában alig termesztetik valami rozs, de Velenczében ennek termesztése évről évre mindinkább nagyobb terjedést nyer. Magyarországon is több vidékeken nagyban és kereskedésre termesztik a búzát, mint például Fejér, Békés, Csanád, Arad, Csongrád, Szolnok, Heves, Jászkun, Vas, Sopron, Győr, Moson megyében, a Csalóközben, stb. Magyarország után Cseh és Morvaországok termesztenek legtöbb búzát, s csak aztán jönnek Alsó-Ausztria és Stájerország.

Minőséget illetőleg az egész birodalomban legsúlyosabbnak s legsikeresebbnek tartatik a bánsági buza, s ezért legdrágábban fizetik is. Ennek méltó vetélytársa a fejérmegyei, békési, csanádi, aradi, nagykunsági, szolnokmegyei, tápio és répcze melléki, borsod és hevesmegyei.

A délkeleti magyar köznép, ha másban nem, abban közép-uton jár: hogy sem búzának, sem rozsnak kirekesztőleg, hanem mind kettőnek vegyesen *kétszeresnek* barátja. Ennélfogva Bihar, Arad, Szathmár, Csongrád, Jászkun, Borsod stb. megyékben kétszeres a tulnyomó gabonanem, valamint a temesvári és ujvidéki kerületben is. Ellenben más koronaországokban a vegyes búzát nevérol alig ismerik.

Ross, mint fentebb mondánk, Lombardiát, Velenczét, Bánságot, s a délkeleti magyar megyéket kivéve, mindenütt fő gabonanem, sőt a hegyes és homokos vidékeknek csaknem egyedüli őszi gabonájuk. Sok helyt a föld a búzára tökéletes alkalmas volna, s mégis rozsot vetnek inkább, mert ezt eladni könnyű, búzára pedig, kivált nagyban ritkán van vevő.

Tavaszi gabonanemek közül leginkább elvan terjedve a *zab*, melyből a tetemes lótenyésztés, s lovas katonaság kedvéért nagy mennyiség szükségeltetik. Egyébiránt soványabb hegyes vidékeken a *zab*, emberi eledelül is szolgál, névszerint Magyar és Csehországok északi részein, Sziléziában, Salzburgban, Stájerországban.

A birodalom azon koronaországaiban, hol a tengeri meg nem érik, hol szőlő nincs vagy kevés, s azért a sörital közönséges divat, zab után *árpa*, a legfőbb tavaszi gabonatermék, mint Cseh- és Morvaországban, továbbá Galicziában és Felső-Ausztriában.

Ellenben hol a szőlő vigan tenyészik, ott a *kukuriczának* vagy *tengerinek* is hazája van, s ott egyszersmind a bor a sörfogyasztást háttérbe nyomván, árpa helyett tengeri vetések foglalják el a tavaszi földeket. Ezen eredetileg Amerikából származott gabonafaj, olly gazdasági növény, inellynél hasznosabb már nem igen létezhetik. Jó emberi eledelnek; hasznosabb marlia és ser-

téshizlalásra; kórója, csuhája a legkövérebb rozsvetés szalmájánál több takarmányt szolgáltat; a legbujább föld is rá nézve felette kövér nem lehetvén, soha meg nem dül; kevés mag után legtöbb termést adó; agyagos földeken ugarat pótol; csutkával jó kasokban száz évig eltartható; zöld takarmányt sokat és jót szolgáltat. S milly szerencsés Magyarország, Erdély, Temesi Bánság és Vajdaság, Horvátország, Végvidék, Lombard-Velencze, Tengerpart, Krajna, Alsó-Ausztria, Tirol és Stájerország déli része és Bukovina, mellyeknek mind földjük, mind éghajlatuk a tengeritermesztést egyformán előmozdítják! Az olasz és román csaknem kirekesztőleg; a rác, horvát, vindus nagyobb részt többre becsüli tengeri lisztből sült édes kenyerét, lepényalaku máléját vagy polentáját a legszebb buzakenyérnél. Ez okból a szomszéd magyar, ki pedig kenyérnek nem használja, szinte nagyban termeszt a tengerit, vagy mint Erdélyben nevezik törökbuzát, mert biztos vásári cikk, e mellett sertést, marhát és baromfit tenyészt és hizlal vele. Horvát, Olasz, Alsó-Krajna országokban más abrakot nem adnak a lovaknak mint tengerit.

A zsiros kása mind a magyarnak, mind a szlávnak és olasznak kedves eledele levén: ennél fogva Magyarországon különösen Debreczen környékén, Horvátországban, Végvidéken, Morvaországban, Velenczében, Lombardiában, Tirolban, Krajnában és Dalmatiában a *köles* nagy mennyiségben termesztetik; egyébütt csekély kiterjedésben, s általában véve csupán gye- és irtásföldeken.

Pohánka (tatárka, hajdina). Ezen gazdasági növény, melly a természettől mostohább vidékekre megbecsülhetlen, s mint második termés is használható, északi Ázsiából hozatott be Európába a XV században. A törzsökös magyar nevérol alig ismeri, kivévén Somogy és Zala vármegyét, hol ezt a szomszéd horvát és vindusok után jó formán megkedvelték. Valódi hazája ennek a birodalomban Galiczia, a felsőmagyarországi tót vidék, a nyugati magyar megyék, Horvátország, Karinthia, Krajna, Stájerország és Velencze.

A *rizs* felette fontos terméke Lombardiának, különösen Verona, Mantua, Pavia, Lodi és Majland környékén, hol a vízbőség, a szelid éghajlat és földtermékenység nagyon elősegítik e tápláló élelemzikk termesztését, melly a magas ár miatt igen jövedelmező gazdasági ág. Azonban ennek termesztése azon kellemtelenséggel jár, hogy a mocsárföldek, mellyek termesztésére okvetlenül szükségese, ártalmas kigőzölgéseikkel az egészségre nézve veszélyesek, nem is említvén azt, hogy számnélküli férgek, bogarak

és békák tanyául szolgálnak. Ez okból a tartományi törvények e mocsárnövény termesztését népes városoktól bizonyos meghatározott távolságra szorítják. Velenczében, Belluno és Treviso környékét kivéve szinte nagyban termesztik a rizset, annyira, hogy az évenkénti termés nem csak a belszükséget kielégíti, hanem külkereskedésre is sok fenmarad. Általában Lombardia rizstermését évenként 579,000, Velenczéét 248,000 mérőre becsülik. Ezenkívül a Tengerparton is terem mintegy 18,000 mérő. Magyarországon Temes- és Torontál vármegyékben (Gattáján, Dentán, Omoron, Új-Pécsett, Dettán) hajdan szinte termett ennyi; de már régóta hanyatlásnak indult ez iparág, úgy hogy 1849 előtt még csak Arizi uraságnak voltak rizsföldjei a topolyai pusztán, s jelenleg ezeken is teljesen megszűnt a termelés.

31. §. Gumós vetemények.

Amerika már sok kincscsel megajándékozta az ó világot s jelesül Európát; de én nem annyira a gazdag perai és californiai arany és ezüst bányákat értem, mint inkább a fentebb említett tengerit, s aztán a szegény európai munkásosztály nélkülözhetlen eledelét a *burgonyát*. Maga a burgonya több hasznára volt az emberiségnek, mintha az amerikai érczbányák még tizszerte gazdagabbak lettek volna. A burgonya legbecsesebb adománya Amerikának, az éhhalál legbiztosabb óvszere, s Írlandban, Angliában, Németországon, Helvetiában, Lengyelországban, az északi európai országokban az emberi táplálék legfontosabb ága. A burgonya nem csak emberi, hanem állati eledelnek, továbbá szeszfőzésre is használható levén, nem csuda hogy Európában rögtön elterjedt; s mivel termesztésével az ugar eltörlését, s a takarmánynövények termesztését czélszerűen össze lehetne kapcsolni: ez okból Németországban, Nagybritanniában, s általában az északi államokban a gazdasági rendszert gyökeresen megváltoztatta. Ujabb időkben ugyan e megbecsülhetlen gazdasági növény termesztését nagy veszedelem fenyegeti a koronként jelentkező, s országokra terjedő rothadás vagy is ugynevezett „burgonyavész“ miatt, úgy hogy több országban, mint például nálunk Bukovinában és Galicziában a burgonyára alapított váltógazdaság rendszer nagy változáson ment keresztül. Mind ezek daczára még is nagy kiterjedésben üetik a burgonyatermesztés az ausztriai birodalomban is; jelesül pedig Galicziában, Morva és Csehországokban, Sziléziában, az északi magyar megyékben stb., kisebb terjedelemben azon országokban, hol a tengeri megéri, mint a magyar koronai tartományok, legnagyobb részében, továbbá az olasz tartományokban, Alsó-Ausz-

triában, Stájerországban, Krajnában, Tirol déli részén, és a Ten-
gerparton. Az egész birodalomban termesztett burgonyát 85 mil-
lió mérőre teszi *Huin*, mi inkább kevés mint sok, mert burgonya
kisebbb nagyobb kiterjedésben a birodalom minden részeiben ter-
mesztetik, kivéve talán Magyarország gazdag délkeleti kemény
agyag földjeit, melyekben a burgonya teljességgel nem akar disz-
leni, s igen rosz ízű táplálékot szolgáltat.

A burgonya után első helyet foglalnak a *répák* különféle
fajai, melyek Angliában a gazdasági rendszer alapját képezik, de
nálunk illőleg még nem méltányoltatnak. A morvák, csehek,
alsó- ausztriaiak; a mosoni, soproni, vasi hienczek, a nyitrai s
barsi krikehájak, sőt sok helyt a magyarok is aratás után földjei-
ket *fejérrépával* szokták bevetni, mely szarvasmarháknak, külö-
nösen a fejős teheneknek igen tápláló eledel. *Sárgarépára* s más
zöldségekre kitünőleg alkalmas földdel birhat Kalocsa vidéke, mi-
után innen egész terhelt hajók érkeznek meg a pesti őszi vásárra.
Ennél fontosabb kezd naponkint lenni a *burgundi* vagy *czukorrépa*,
mellyből Cseh és Morva országokban, aztán Magyarországon, és
Galicziában számos gyár czukrot készít.

32. §. Hüvelyes vetemények.

Ezek közt legnagyobb kiterjedésben termesztetik a *bükköny*
vagy *lednek*, főleg Magyarországon, Alsó-Ausztriában és az olasz
tartományokban, de nem annyira magja kedvéért, melyet lovak-
nak és sertéseknek szoktak adni, hanem inkább zöld állapotban,
takarmányul használtatik, s száraz vidékeken, hol a vörös löhere
nem diszlik, jó takarmány pótlék. *Lencsét, borsót, babot* minden-
ütt termesztene, hanem minőséget tekintve első helyen áll az
ausztriai (a magyarok stokerai név alatt ismerik) borsó és len-
cse, s aztán következik a löcsei borsó. Babot a számos böjti napok
miatt főleg az óhitű románok és rácok termesztik.

33. §. Kerti vetemények.

A kerti ipar legnagyobb tökéletességre vergődött Alsó-Ausz-
triában, melly nem csak Bécsset a birodalom fővárosát, hanem Pestet
és más városokat is bőven ellátja kerti veteményeivel. Így *spár-
gával*, melly a magyarországi mezőkön vadon nő, bécsi kertészek
tartják Magyarország fővárosát. A *hagyma* a zsidó előtt még min-
dég különös becsben áll, de a magyarnak is kedvelt fűszere, s vele
Kalocsa környéke, továbbá a Bácskaságban Kupuszina, nevezetes
kereskedést üz. *Paprika* főleg csak Magyarországon termesztetik,
mert a köznép előtt bors helyett a magyar ételnek paprika adja

meg 'savát borsát. Ellenben a *fejes káposzta* egész birodalomban el van terjedve, mert ez savanyítva mind a szlávoknak, mind a magyaroknak és németnek kedves eledele. Némelly vidékek vele nagy kereskedést üznek, mint például az alsó Vág melletti helységek és Győr környéke. Déli Európát kivéve a *sárga* és *görög dinnye*, szó teljes értelmében kerti növény; de Lombard-Velencze, Dalmatia s főleg Magyarország statistikájában e czim alatt talán helytelenül hozzuk elő, mert itt némelly megyékben több száz holdnyi szántó-földeken termesztetik. Jóságára nézve a hevesi és csányi görög dinnye legjobbnak mondatik, de hogy ez osztályozással a debreczeni, sámsoni, szeremi dinnyék megelőgesznek-e, nagy kérdés?

34. §. Kereskedelmi, olajos és festő növények.

Kender, ezen eredetileg indiai növény mindenütt, de nagyban csak Lombard-Velenczében, a Szerb Vajdaságban és Magyarországon termesztetik. Minőséget tekintve első helyen áll az *apatini* (e név alatt jön a környéken termesztett kender Bácskában). Sokkal nagyobb kiterjedést nyert azonban a *lentermesztés*, mely Cseh- s Morvaországokban, Sziléziában, az északi magyar megyékben és Galicziában, továbbá Lombardiában nagyban divatozik, s az e helyeken virágzó gyolcsiparnak alapját teszi. Amerikának becses ajándékai közül eleinte egy sem üldöztetett annyira mint a *dohány*; pedig jelenleg a nagy tömegnek kenyér után csaknem első életszüksége, s a finánczkamarának egyik legdusabb forrása. Ezelőtt, míg Magyarországon a dohánygyedáruság a finánczia javára be nem hozatott, a dohánytermesztés egyik legjövedelmezőbb ágát tette a magyar gazdasátnak, s termékeivel nem csak a birodalom dohánygyárait bőven ellátta, hanem kivitelre is nagy mennyiségben maradt. Jelenleg dohány csak a magyar koronai tartományokban, aztán Galicziában, Tirolban és Lombard-Velenczében termesztetik, évenként mintegy 400,000 mázsa; 1849 előtt a termelés 700,000 mázsára felrugott. — A legtöbb *komlókertet* Csehországban találjuk, főleg Saaz vidékén, s ezek legjobb terméket adják egész birodalomban. Csehország után termeszt még komlót Morvaország, Galiczia, Felső-Ausztria, s aztán Magyarországon Zólyom, Árva, Szepes, Trencsén és Nyitra megye. *Takácsmácsongát* Morvaország és Galiczia termeszt legtöbbet.

Olajfák főleg Dalmatiában és Istriában vagy a Tengervidéken tenyésztetnek, s az egész birodalomban csak e két ország az, mely annyi faolajat készít, hogy nem csak belszükségét kielégíti, hanem még kivitelre is jut. Minőséget tekintve azonban nem állja ki a versenyt az olasz faolajjal, mi egyedül a czélszerőtlen kezelésnek

tulajdonítható. Velenczében, Lombardiában és déli Tirolban csak elszórva láthatók az olajfák, egész erdőkkel csupán a tavak partjain találhatni, de ezek összesen nem elégitik ki a belszükséget. Másik nagy fontosságu olajnövény a *repcse*, mellyel Magyarország s a Bánság jelentékeny kereskedést üz; jóval kevesebbet természetnek Galiczia, Morva és Cseh országok. *Mák* mindenütt természetik, de csak kertileg; nálunk legjobban kedvelik a növényt a palóczok és székelyek. A *napraforgó* olly kevés kiterjedést nyerhetett, hogy megemlíteni alig érdemes. Ezelőtt Nagyvárad mellett Kis-Szántón volt egy gyár, melly napraforgó magvából olajat ütött.

A *festőszerek* királyát az *indigót* most is a két Indiából veszi a birodalom, s azon számos kísérletek, mellyeknél fogva indigót más festő növényekből, jelesül a vadon tenyésztő *festő csüllengből* (izacs) akartak kiállítani, mind eddig nagyban nem sikerültek. *Buzér* vagy *gyapár* (Krapp) szinte vadon nő a magyarországi mezőkön, de nagyban sehol nem természetik. *Vad sáfrányt* ezelőtt Debreczen vidéke sokat természetik, most csekély kiterjedésben. Ellenben *kerti sáfrányt* kitünő minőségben állit elő Alsó-Ausztria, főleg Mölk, Krems, St. Pölten környékén; valamint az *édesgyökér* hazája Szlavonia. *Szömörce* (*rhus cotinus*, Färbersumach), mellyért most is sok pénz megyen ki Oláh- és Moldvaországokba, vadon találtatik Egernél az Egyedhegyen, továbbá Keszthely vidékén, a varasdi és péterváradi végezredek megyéiben, Tirolban, de legtöbb a német-bánsági végvidéken, hol ez a növény homokkötésre megbecsülhetetlen, s azért a levelek szedése nagy kimélettel történik.

35. §. Takarmánynövények.

Bár a takarmánynövények alapját sőt nélkülözhetlen feltételét képezik a mezőgazdaszatnak: mégis e tekintetben a nagy tömegnél, csekély kivétellel kevés szorgalom tapasztalható. A kopár közlegelők még mindég aránytalanul nagy tért foglalnak el; a természetes rétek javítására, öntözés, trágyázás, tisztogatás által mi sem történik. Kiemelést érdemlenek azonban a Lombardiában szokásos *réltöntözések*, mellyeknek következtében a földműves 5-ször 6-szor kaszálhat egy évben, s még télen át is zöld takarmányra tehet szert. Alsó- és Felső-Ausztriában, Salzburgban, Stájerországban, Karinthiában a hegyes vidékeken szinte dicsérendő szorgalom fordittatik a rétek művelésére. Így szinte a mesterséges rétek előállítása, s kivált nagyobb uradalmakban a luczerna, lóhere, csibehur, lednek stb. takarmánynövények természetése évről évre nagyobb kiterjedést nyer, s csak az kár, hogy e jó példát a kisebb gazdák kevéssé követik.

36. §. Erdőművelés.

Az erdőségek az ausztriai birodalomban csaknem annyi tért foglalnak el mint a szántóföldek, s még sem mondhatjuk, hogy fabőségében volnánk, mert az iparos és népes vidékeken kevés az erdő, a különféle faültetvények szaporítására csekély gond fordítatik, s ezért drága a fa, melyet messzire jutányosan szállítani nem lehet. Ellenben a bérczes vidékeken mérföldekre terjedő őserdők vannak, melyeket fejsze nem illetett még, mint Erdély határszélein, az oláhbánsági végvidéken, a Kárpátok, Alpések, és csehországi hegyek zordonabb részein; sőt Bukovinában 390,000 hold őserdő jövedelmét a kataszter — semminek nyilvánította. Erdőnk tehát az egész birodalmat tekintve elég volna, csak a felosztás rosz. Legegyenlőbb ez Stájerországban, Tirolban, Karinthiában, Krajuában, Felső-Ausztriában, s némileg Cseh- és Horvátországban. Magyarországon, Erdélyben hol elegendő erdő volna, a felosztás fellelte egyenetlen. Végre nem a felosztás miatt, hanem általjánában legkevesebb erdeje van Velenczének, aztán Lombardiának, s aztán Dalmatiának és a Tengervidéknek, s e tartományok valóban faszegényeknek mondhatók. A két utóbb nevezett tartományban az erdők kíméletlen pusztítása érezhető sebet ejtett a nemzetgazdászaton; az éghajlatot szárazzá, esőtlenné, s a földeket terméketlenné tette.

Mi a fák neveit illeti, mind a lombos, mind a tű levelű fák közül, minden faj feltalálatik az ausztriai birodalomban, melyek csak Európában diszlenek. Szerszám és épületi fa kitűnő és elég. Hordódongákat Szlavonia és Horvátország még Franciaországnak is juttat. Hajóépítésre alkalmas fákat ugyan e tartományok és Isztria jeles minőségben szolgáltatnak. De mégis legszebb hajóépületi fákat adhatna Bukovina, ha szállításuk olly költséges nem volna. És épen ez okból a Galaczig folytatott hajóépületi fakeskedelem nem soká tarthatá fel magát. Különben az okszerű erdőgazdálkodás leginkább otthonos Csehországban, aztán Alsó- és Felső-Ausztriában, Stájerországban, Salzburgban, és Magyarország némely nagyobb uradalmaiban, különösen azokban, melyek a bányászkincstár és Szász-Coburg herceg tulajdonai.

37. §. Gyümölcsstermesztés.

Gyümölcsstermesztésben és nemesítésben leginkább kitűnnek Alsó- és Felső-Ausztria, Morva- és Csehországok. E tartományokban kezdték meg először is a gyümölcsfa okszerű kezelését és nemesítését, s Felső-Ausztriában és Csehországban nagy részben már az országutak széle is gyümölcsfákkal vannak beültetve. Tirol, alsó

Stájerország s Karinthiában a Lavant völgye szinte jelesek a gyümölcsstermesztésben. Ezenkívül a többi koronaországokban is egyes vidékek kiemelést érdemlenek e tekintetben; például Galicziában a vieliczikai kerület; Erdélyben Szeben, Brassó vidéke, Küküllő völgye és Szilágyság; Dalmatiában Cattaro vidéke; Magyarországon e részben első helyen áll Gömör vármegye, hol Jolsva, Csetnek, Rosnyó környékén a gyümölcsstermesztés nagyban és okszerűen üzetik; másutt csak egyes férfiak és testületek tüntették ki magukat. *) Mind e mellett a kedvözó égaly és föld miatt egész kerületek vannak, hol a gyümölcsstermesztés nagyban divatozik, bár kevés szorgalom fordittatik reá. Illy gyümölcs gazdag vidékek: Sopron környéke, melly hires aszalványait messzi földre elhordja, az egész Tiszahát és Szamoshát, Szathmár és Bereg-Ugocsa vármegyékben; az ország keleti hegyes része, hol az oláhok szilvásai egész erdőket képeznek; a Balaton melléke; Baranya vármegye; a dunaiszigetek; Poson, Sz-György, Vesztenicz, Vác, Ikervár, A-Pél (Barsban), s Tata környéke; végre Szlavonia. Ellenben Tokajtól kezdve le egész Titelig a Tisza széles és gabona gazdag völgye, legszegényebb gyümölcs dolgában az egész birodalomban.

A gyümölcs közönséges fajai (alma, körte, cseresznye, szilva, dió) csaknem mindenütt elvannak terjedve, csupán az alpesi és kárpáti vidékek kénytelenek néhány kömagu, fajokkal (cseresznye, meggy, szilva) megelégedni. Ellenben Lombard-Velencze és déli Tirol már *csitromot* és *narancsot* terem; s ugyan-e tartományok és még Dalmatia, s a Tengervidék jeles *figéket* és *mondolákat* szolgáltatnak. Ámbár meg kell vallanunk, hogy e most nevezett koronaországok déli gyümölcsstermesztésben nem állják ki a versenyt a szomszéd olasz és görög államokkal. Még maga Velencze királyság, hol pedig legjobban virágzik a déligyümölcs termesztés, nem állit ki eleget. Legtöbb citromfát lát az ember a Gárda és Como tavak partjain, de itt is télen át a fákat védeni kell a megfagyás ellen. A szeder vagy eperfáknak nem annyira gyümölcsai mind levelei használtatván, ezekről bővebben a selyemtenyésztési rovatban fogunk szólni.

A többi gyümölcsnemek közt a *gesztenye* és *dió* érdemlenek figyelmet. Diót legtöbbet termeszt Magyarország, Morva és Lombard-Velencze. Ez utóbbi királyságban olajat is sajtolnak belőle évenként 1500 mázsát. Gesztenyések vannak Lombard-Velenczé-

*) Jeles gyümölcsstermesztők nálunk Gothard István Szombathelyen, Urbanek Majtényban, Sziebenfreund Nagy-Szombatban, a nyitra-perezlényi plebanus, Farkas Ferencz Vághán, Bezerédy István Hidján, Fabricius István Csetneken, Gaján ur Rőczén, dr. Entz Ferencz Pesten.

ben, Magyarországon, Tirolban, a Tengervidéken, és Horvátországon. Olaszországban főleg az északi hegyes vidékek azok, melyek gesztenye erdőktől ellepve. Magyarországon szinte egész erdőkkel láthatni Zalaiban, Somogyban, Baranyában, Posony, Sopron, Nyitra, Hont, Nógrád, Szathmár, vármegyékben.

38. §. Bortermesztés.

Mind mennyiségi mind minőségi tekintetben az ausztriai birodalom, s benne különösen Magyarország az első bortermesztő államok közé tartozik Európában, mert a termesztett bor mennyiségét illetőleg csak Franciaország mulja felül, jóságot s minőséget tekintve pedig evvel bátran megmérkőzhetik.

Egész birodalomban a szőlő föld $217\frac{2}{3}$ □ mérföldet, azaz mintegy 2,172,000 holdat foglal el, mellyen átmérőleg évenként 41,000,000 milliom akó bor terem. Szőlő csupán Galicziában, Salzburgban és Sziléziában nem találhatik. Felső-Ausztriában, Karinthiában és Bukovinában van ugyan néhány hold szőlővel beültetve, de azért bortermesztő országoknak ezeket épen úgy nem mondhatjuk, mint Csehországot, melly terjedelméhez s népességéhez aránytalanul csupán 50,000 akót termel. Bortermesztő országok, mellyek nem csak belsükségeiket fedezik, hanem másoknak is adhatnak el, tulajdonképen csak : Magyarország, Dalmatia, Horvátország, Alsó-Ausztria és Stájerország. Ezenkívül kiterjedt szőlőművelés üzetik még Lombard-Velenczében, Tengervidéken, Tirol déli részén, Erdélyben, Végvidéken, Szerb- vajdaságban és Bánságban, Krajnában, Morvaországban; de ezek nem képesek saját sükségeiket fedezni; sőt Lombard-Velenczében, hol a magyar koronai tartományok után aránylag legtöbb szőlőföld van, olly nagy a belfogyasztás, hogy a szomszéd olasz tartományokból több bort hoz be mint az egész birodalom, s épen e körülményből magyarázható meg azon anomalia, melly szerint a kitünőleg borgezdag ausztriai birodalom 1844., 1845., 1846., 1847., és 1850-ik években átmérőleg évenként külföldiektől bort 2,000,000 f. értékben vásárlott, és csak 1,400,000 f. értékűt adott el.

Ez nem igen örvendetes tünemény az ausztriai birodalom statistikájában. Ellenben vigasztalásul szolgál, hogy olly jeles és kitünő borokat állithatunk elő, hogy e szempontból bátran kiálljuk a versenyt a francziákkal és spanyolokkal, sőt azokat felül is mulhatnánk, ha szőlőművelésben és borszürésben s kezelésben francia értelmiséget használnánk. Minden bortermesztő koronaországnak vannak hirre, névre vergődött borai. Így Magyarországon első

helyen áll a *tokaji* nektár, melly egész világon ismeretes, s mellyet mi helyesebben *hegyaljának* nevezhetnők. Ez után következnek a *ménesi* fűszeres vörös, és a *ruszti* s *szentgyörgyi* fehér aszuborok. Jeles fehér asztaliborok pedig : a *somlai*, *érmelléki*, *neszmélyi*, *szerednyei*, *pesti-kőbányai*, *csömöri*, *magyaróti*, *balatonmelléki* (badacsonyi), *grünawi*, *varbóczyi*, *tótfalusi*, *pencsi*, stb. Vörös borok : az *egri* és *visontai*, *budai*, *szegszárdi*, *villányi*, *siklósi* és *harsányi*.

A Szerb vajdaságban s Végvidéken jeles borok a *szeremiek* (karloviczi név alatt), és *fejértemplomi*. Horvátországban *bukoveczy* és *moszlavinai*; Erdélyben a *berethalomi*, *krakkói*, *küküllőölgyi*; Alsó-Ausztriában a *gumpoldskircheneri*, *öslawi*, *maibergi*, *stinkenbrunneri*, *grünzingi*, *klosterneuburgi*, *bisambergi*, *eidlingi*, *nussdorfi*; Morvaországban : a *bisencsi*, *blatniczai*, *poleschoviczi*, *domanini*; Csehországban a *molnái* és *csernoseki* vörös borok; Stájerországban a *lattenbergi*, *pikkeri*, *brandneri*, *radkersburgi*, *gonobicsi*, *herschbacheri*, *pettau*; Tirolban a *merani*, *boczeni*, *trienti*, s azon borok mellyek tisztán tramin fajból szüretnek; Velenczében a *bresciai* muskatálybor; Dalmatiában a cattaroi *marzamin* (tramin fajból), a fehér és vörös *moscato* és *refosco*, a ragusai *malcasia*, a sebenicói *maruschino* és *di Tartaro*, az almissai *muskatály* (moscato), leainai *prosecco*. Általában Dalmatiában igen tűzes, zamatos, nemes borok teremnek, hanem az okszerű szőlőművelés és pinczekezelés még nagyon hátra van.

39. §. Jegyzetek a bortermesztésre.

Alig van az ausztriai birodalomban olly gazdászati ág, melly hasonló területen annyi jövedelmet adna, s annyi embert foglaltatna, mint a szőlőművelés. És más részről nincs egy ipar ág is, mellynek annyi akadályal, és súlyos terkekkel kellene megküzdnie. Ben az országban a súlyos földadon kívül még a fogyasztásiadó is nyomja. A birodalom határain kívül a külföld mindenütt terhes vámokat rakott a bor kivitelre, mellyeksok esetben belföldi egész értékét felülmulják. Azt szokták ugyan mondani, hogy az akadályok az emberek erélyét, szorgalmát még megszokták kettőztetni, s mindent elkövetnek, hogy ezek felett diadalmaskodhasanak. Ez az emberi természetben fekszen. Nálunk ez nem történt. Az előgördített akadályok olly nagyok valának, hogy szőlőműveiseink kettőztetett szorgalommal felhagyva, teljesen elcsüggedtek; a szőlőművelés általánosan hanyatlásnak indult, s ezt állampolgáraink már csak szükséges rossznak és nem jövedelmező ipárnak tekintették. A Hegyalján, hol egy század előtt betű szerint

folyó arany termett, s még az oroszok hatalmas czára is saját szőlőt tartott : jelenleg csak elpusztult szőlőket, s a régi dicsőségromjait találjuk. Kisebb nagyobb részben így van ez más vidéki szőlőhegyekkel is. Okszerű művelést, valódi kedvteljes szorgalmat csupán nagy városok szomszédságában vagy sűrű népességű vidékeken, például Alsó-Ausztriában, Stájerországban, Sopron vidékén, Pesten, stb. látunk.

A szőlőművelésnek e szomorú képe azonban a legújabb időkben örvendetesen derülni kezd. A Magyarország és az ausztriai örökös tartományok közt fenállott vámsorompók lerontattak; a német vámszövetség valamivel mérsékelte vámját; Europa legelső borországai, például Francia- és Olaszországokban a szőlőrotadás néhány éveken át borzasztó pusztításokat tett; s végre az új közlekedési eszközök a vasutak és gőzhajók gyorsabbá és olcsóbbá tették a szállítását. E körülményeknek tulajdoníthatjuk azon örvendetes tüneményt, hogy a legutóbbi években porosz, angol, hollandus, sőt francia és olasz borkereskedők is felkerestek bennünket, s különösen a jó vörös borokat élénken vásárolták; ezenkívül honi borkereskedőink az említett országokba, sőt az Océánon túl Amerikába is kielégítő sikerrel tettek borszállításokat.

Már most rajtunk van a sor, hogy a szőlőművelést újabb szorgalommal kezdjük meg; tanuljunk, iparkodjunk, s az értelmiséget a gazdászat ezen ágánál is igyekezzük alkalmazni. Külföldi vevőinknek két fő kifogásuk van boraink ellen. Először, hogy ugyanazon egy szőlőhegyről, ugyan azon jó minőségű, ízű, zamatu bort még jó években sem kapnak mindég; s másodsor, hogy boraink kedves italuak ugyan, de nem elég szeszeselek; nincs bennök elég élet. Az első bajnak oka véleményem szerint az, hogy mi még mindég 20—30 féle fajt is tartunk szőlőinkben, s mivel rendesen egyik évben egy, másik évben más faj terem tulnyomólag, a bor is a tulnyomólag termett szőlő sajátosságát veszi fel, sokszor pedig a sok féle keverékből szűrt bor vegyeszi természetes következésnél fogva, egészen jellemtelen minőséget vesz fel, s így sem csuda, hogy ugyanazon szőlőhegyből évek szerint igen különböző minőségű borok kerülnek ki, mintha másutt termettek volna. Ellenben rendes fogyasztóink már a szokásnál fogva egyenlő ízű, zamatu és erejű bort kívánnak; s nekünk magunkat a vevők izléséhez kell alkalmaznunk. A másik bajon úgy segítünk leginkább, ha ebben a francziák példáját követjük, s erőt, életet borszeszszel (cognaccal) adunk borainknak; az első pedig úgy, ha szőlőinkben csak egy pár ki-próbált jó minőségű fajt tartunk.

2) *Allatok országából.*

40. §. Ló.

A lótenyésztésre a kormány már egy évszázad óta sok gondot fordított, s annak nemesítésére, tenyésztésére hágóintézetek állítása és ménesek, s csikójutalmak által hatni teljes erőből igyekezett. Ennek következtében mennyiséget és minőséget tekintve a legtöbb európai országokat felülhaladjuk ugyan, de Angliától és Oroszországtól messze állunk.

Számilag a lovak létszáma az utolsó összeírás szerint (1849—1851) következő volt :

Magyarország 1,004,993; ebből csikó 184,318, mén 9963, kancza 435,614, herélt 475,098.

Galiczia 530,554; ebből csikó 51,394, mén 4217, kancza 201,349, herélt 273,594.

Vajdaság és Bánság 397,388; ebből csikó 68,038, mén 7264, kancza 148,134, herélt 173,451.

Végvidék 183,665; ebből csikó 36,391, mén 6741, kancza 60,410, herélt 80,123.

Csehország 159,466; ebből csikó 19,965, mén 1251, kancza 85,126, herélt 53,124.

Erdély 150,692; ebből csikó 22,437, mén 2653, kancza 54,832, herélt 70,770.

Horvátország 138,663; ebből csikó 28,978, mén 824, kancza 49,032, herélt 59,829.

Morvaország 109,308; ebből csikó 6191, mén 4993, kancza 57,398, herélt 40,726.

Alsó-Ausztria 71,606; ebből csikó 1992, mén 3787, kancza 15,979, herélt 49,848.

Lombardia 66,521; ebből csikó 7806, mén 156, kancza 23,279, herélt 34,762.

Velence 64,696; ebből csikó 9124, mén 551, kancza 30,117, herélt 24,904.

Stájerország 53,365; ebből csikó 3241, mén 5604, kancza 30,284, herélt 14,236.

Felső-Ausztria 41,971; ebből csikó 1636, mén 6395, kancza 10,831, herélt 23,109.

Bukovina 30,698; ebből csikó 6619, mén 345, kancza 12,356, herélt 11,358.

Karinthia 22,281; ebből csikó 3302, mén 1716, kancza 12,333, herélt 4930.

Tirol 21,288; ebből csikó 1689, mén 1994, kancza 11,584, herélt 6021.

Dalmatia 21,997; ebből csikó 3402, mén 1493, kancza 8582, herélt 8520.

Szilézia 21,409; ebből csikó 1543, mén 1652, kancza 8113, herélt 10,081.

Krajna 20,269; ebből csikó 467, mén 88, kancza 6480, herélt 13,234.

Salzburg 10,700; ebből csikó 1549, mén 698, kancza 6915, herélt 1538.

Tengervidék 8354; ebből csikó 405, mén 161, kancza 2803, herélt 5985.

Összesen az egész birodalomban tehát volt 3,229,884 darab ló, melyből csikó 460,487, mén 62,566, kancza 1,272,570, herélt 1,434,261.

Legjobban elvan terjedve a lótenyésztés az ugynevezett magyar koronai tartományokban; ellenben az olasz tartományokban igen elhanyagoltot. Az örökös német tartományok aránylag nem sok lovat tartanak ugyan, de itt olly sok csiribiri gebét nem látnunk, mint Horvátországban, Dalmatiában, Végvidéken, s részben Magyarországon is.

Fajt illetőleg első helyen áll az ugynevezett *erdélyi* vagy is eredeti *magyar* faj, mely az uri ménesekből lassan lassan kipusztítván, csak Erdély hegyesebb vidékein, a Hátszeg és Csik bércei közt, s a magyar köznépnél talált menedék helyet. E faj valamivel kisebb a közép magasnál, de keleti nemes származását bizonyítja az utazásra és erős lovaglásra megkívántató gyorsaság és győzség. Szinte eredeti és jó fajnak tartatik a *salsburgi*, mely termetet illetőleg legmagasabb, s a szomszéd Felső-Ausztriában, Stájerországban, Karinthiában meglehetősen el van terjedve. A csehországi lovak kisebbek a salzburgiaknál, de még is magasak és a nehéz lovakhoz tartoznak, s nem elég tartósok; már e tekintetben a morvaországiakat jobban dicsérik. — A lótenyésztés körül legnagyobb szorgalmat fejtenek ki a németek, s ezek után a magyarok és csehek. Így Magyarországon is legjobban virágzik a lótenyésztés Somogy, Tolna, Fújér, Zala, Vas, Sopron, Moson, Győr, Komárom, Esztergom, Nyitra, Solt, Heves, Csongrád, Békés-Csanád, Szathmár, Zemplén megyékben. Vajdaságban és Bánságban a bácskai és torontáli németek közt.

Általában az ausztriai birodalomnak van annyi lova, hogy 1849 előtt még külföldnek is adhatott 5—600 darabot; s hogy az újabb években megfordítva 5—6000 darabot vásárlott, ezt a hadi

készületeknek tulajdoníthatni. Egyébiránt remontalovakat főleg Oroszországból, továbbá Moldva és Oláhországo kból veszen, mivel itt jóval jutányosabbak mint belföldön.

A nemesítést, a privat méneseken kívül, mellyek különösen Magyarországb an, *) Erdélyben, és Galicziában nagy számmal találtnak, a cs. k. hágoíntézetek, továbbá az udvari és katonai ménesintézetek mozdítják elő.

*) Ménese van gr. Schönbornnak Nagy-Lucskán, Beregben; gr. Hunyadi Józsefnek Mező-Kesziben, A.-Nyitrában; ugyanitt gr. Eszterházy Mihálynak A.-Jattón, Appel Károlynak Salgócskán, gr. Erdődy Józsefnek Galgócson; gr. Eszterházy Mihálynak Tallóson, Posony megyében; gr. Eszterházy Józsefnek Zelizen, Barsban; gr. Eszterházy Vinczének Apáczaszakáláson, Komáromban; b. Balassa Antalnak Kékkőn Nógrádban; b. Szina Jánosnak sz. Pál pusztán Győrben; gr. Eszterházy testvéreknek Rédén, Iház Imrének Hathalmon, gr. Eszterházy Miklósnak Mátyusházán, gr. Eszterházy Mihály és Károlynak a pápai uradalomban Károlyföldön, Hunkár Sándor és Mihály testvéreknek Szolgagyörött, mind Veszprém megyében; h. Eszterháznak Eszterházán (maradványa a híres ozorainak) Sopron megyében, hol közbevetőleg mondva a rábaközi magyarok első lötenyésztők az országban; gr. Festetics Taszilónak a Fenéki pusztán, gr. Batthyányi Károlynak, Sz. Gróton, mind Zalában; gr. Széchenyi Pálnak Marczaliban, Inkey családnak Iharosberényben gr. Festetics Györgynek Csurgón, Czindery Lászlónak Német-Ladon, b. Szina Györgynek Zádoron, Tassy Károlynak Görögálon, Dóczy Jánosnak és gr. Somsich Adolfnak Babócsán, Szegedy Sándornak Inkén, Horváth Sándornak Beleznán, gr. Batthyáni Jánosnak Balháson, Festetics Ágostonnak Böhönyén, Kund Vinczének Fajszon, mind Somogy vármegyében; Albrecht cs. k. főherczegnek Sátoristyén, Lippe herczegnek Dárdán, mind Baranyában; gr. Viczaynak Iregen, Dőry családnak Zombán, mind Tolna megyében; b. Podmaniczky Jánosnak Márfűn, gr. Tige Lajosnak Kürtön, Sréter Mihálynak St. Imrén, mind Szolnok megyében; gr. Károlyi Istvánnak Káposztás-Megyerén, b. Prónay Gábornak Acsán, gr. Keglevich Gábor örököseinek Nagy-Kátán, Szász-Coburg herczegnek Vacs pusztán, mind Pest-Pilis megyében; gr. Zichy örökösöknek Nagy-Lángon, gr. Zichy Ferencznek Seregélyesen, gr. Batthyáni Istvánnak Polgárdin, gr. Lambergnak Kisfalud pusztán; József főherczeg uádor alcuti uradalmában, a zirczi apátságnak Előszáláson, mind Fejér megyében; gr. Sándor Mórícznak Gyarmath pusztán, Liechtenstein herczegnek Ács on, mind Esztergom megyében; gr. Wenkheim Krisztinának Kigyós pusztán, b. Wenkeim Lászlónak Körös-Ladányon, gr. Almásinak Kétegyházán, gr. Blankessteinnak Füzes-Gyarmaton, mind Békés megyében; Csernovics Péternek Mácsán Aradban; Tisza-Lászlónak Geazten Délbiharban; Lónyay Józsefnek Nagykágya-pusztán, gr. Stubenbergnek Székelyhídon mind Eszakbiharban; Semsey Lajosnak és b. Dőri Lajosnak Balmaz-Ujvároson, gr. Vay örök. Csegén, gr. Dessewffy Emilnek Szentmihályon, mind Szabolcs megyében; gr. Károlyi Györgynek 2 ménese a nagykárolyi uradalomban, Szathmár vármegyében.

Udvari ménések vannak Kladrubon Csehországban, és Lipicán a Tengervidéken; az első 556, a második 402 darab lóval.

Katonai ménesintézetek : Piberen, Stájerországban (1174 hold területen), Ossiachon, Karinthiában (3037 hold területen), Radancon, Bukovinában (299,895 hold területen), Bábólán Magyarországon (7000 hold területen), ennek fiókja Kis-Béren ugyancsak Esztergom megyében, Mezőhegyesen Magyarországon (27,886 hold területen). Ez 5 ménesnek létszáma 10 évi középszámítás szerint 55,547 darab, melyből 2257 hágómén, 3325 fiatal csödör, 13,980 anya s 6004 fiatal kancza, 6806 remonta, és 23,157 csikó 16,057 anyakancza közül 5054 meddő maradván, csupán 10,734 darabnak lett csikója, s ez arány a ménésekben rendszeren tapasztalható.

A hágóintézeteket még II. József császár hozta életbe. Az állam költségén vásárolt és tartott csödörök a vidéki lószámhoz aránylag minden kerületre tavasszal felosztatának, hogy az ott találtatókanczákat ingyen meghágyják. Ezintézkedésnek hasznátsokan kétségbe vonják, s azért újabb adatok hiányában nem lesz érdektelen közölni, mi eredménnyel működtek e hágóintézetek 1837—1846-ig bezárólag. E 10 évi korszakban ugyanis az egész birodalomban, Dalmatiát s a Végvidéket kivéve állíttatott fel 18,170 hágómén; a meghágott kanczák száma ment 977,568 darabra. Ezek közül vemhes lett 565,327, meddő maradt 334,429, nem tudatik 77,812. A vemhes kanczák ellettek 223,647 csödör, 253,179 kancza csikót, elvetelt 35,268, ellés alkalmával elveszett 20,056, nem tudatik az eredmény 33,177 darabnál. Ebből láthatni, hogy a hágóintézeteknél a termékenység nem érte el azon fokot, mely a katonai ménésekben tapasztalható. Különösen kedvetlen arányt lehete észrevenni Galicziában és Tengervidéken, melynek oka a vemhes kanczákkal rosz bánásban kereshető.

A déli tartományokban, különösen Lombard-Velenczében és Dalmatiában a lovakat nagyrészen *öszvérek* és *szamarak* pótolják. Ezek száma együttevve a különböző koronaországokban következő volt 1851-ben :

Velence	számlált	33,629	öszvért és szamarat.
Lombardia	„	27,554	„ „
Dalmatia	„	22,660	„ „
Magyarország . .	„	15,857	„ „
Tirol	„	4863	„ „
Vajdaság	„	3271	„ „
Erdély	„	3190	„ „
Tengervidék . . .	„	2153	„ „
Horvátország . .	„	1393	„ „

Galiczia	számlált	791	öszvért és szamarat.
Csehország	"	247	" "
Morvaország	"	189	" "
A.-Ausztia	"	74	" "
Stájerország	"	56	" "
Karinthia	"	51	" "
Krajna	"	49	" "
Szilézia	"	14	" "
F.-Ausztia	"	10	" "
Salzburg	"	5	" "
Bukovina	"	4	" "

Az egész birodalom . . számlált 112,820 öszvért és szamarat.

Magyarországon a szamaratenyésztés leginkább el van terjedve Gyöngyös vidékén, s ez állatfajra az itteni vásárok legnevezetesebbek.

41. §. Szarvasmarha.

Az ausztriai birodalomban a szarvasmarhának két kitűnő szép fajtát emeljük ki, u. m. az *alpesit* és a *magyar* fajt. Amannak hazája a tulajdonképeni havas tartományok, Tirol, Salzburg, Lombardia, Felső-Ausztia, Stájerország és Karinthia, a magyar fajnak hazája pedig Magyarországon a Tisza széles völgye. Az alpesi faj zömökebb, testesebb és tejelebb a magyarnál, s főleg tej kedvéért tenyésztetik. Alsó-Ausztriában, Cseh-, Morvaországokban, Sziléziában a közönséges tartományi faj tulnyomó. E koronaországokban a szarvasmarha nemesítés mind inkább előre halad, mit a tiroli, stájer és salzburgi fajokkal való keverésnek tulajdoníthatunk. Valamivel nagyobb termetű a szarvasmarha Galicziában és Bukovinában; de a tenyésztésre kevés gond és ipar fordíttatik. Leginkább elhanyagolva van azonban a szarvasmarhatenyésztés Dalmatiában, Tengervidéken, Krajnában és Horvátországban, hol jobbra csak hitvány apró tehenek és ökrök láthatók.

A magyarországi ökrök magas termete, hőszin fejérsége, hosszan felnyúló szép idomu szarva által minden európai szarvasmarha faj közt jelesen megkülönbözteti magát. Mezei munkára erős és győzős; jó ízű húsáról a bécsiek legjobb bizonyosságot adhatnának. Valódi hazájá a Tisza völgye, hol még most is gyöngyöri gulyák találhatók, melyek közt eddig a körmösdi (gr. Csáky Antalé) Dél-biharban párja nélkül állott. *) Ugyanitt Arad vármegyében a

*) Nevezetesebb gulyák még e következők : gr. Almásié Sarkadon, s Tisza Lajosé Geszten szinte Délbihar megyében; gr. Gyulay Ferenczé a

marhahizlalás nagyban üzetik, úgyhogy innen évenként kereskede-
lésre 14—15,000 hizott göboly kerül ki.

A Duna vidékén a Répcze melléke legszebb marhát nevel;
aztán a Rába tájéka, Szigetköz, Tóköz, Csalóköz, Fejér, Somogy,
Baranya, Zala vármegye, főleg Kis-Komárom körül.

Számilag következő volt a marha létszám az egyes koronaor-
szágokban, az 1851-ik összeírás szerint, melyből azonban a bor-
nyuk és tinók kihagytak.

Magyarország	2,358,664	ebből 1,023,939 ökör és bika, 1,324,725 tehén.
Galiczia	1,432,826	„ 487,693 „ „ „ 947,133 „
Csehország . .	1,058,315	„ 271,004 „ „ „ 787,311 „
Erdély	813,431	„ 364,872 „ „ „ 448,559 „
Horvátország	476,175	„ 212,810 „ „ „ 263,365 „
Végvidék . . .	446,852	„ 192,111 „ „ „ 254,741 „
Vajdaság . . .	406,295	„ 162,453 „ „ „ 243,842 „
Lombardia . .	396,703	„ 144,658 „ „ „ 252,047 „
Velence	396,228	„ 178,034 „ „ „ 218,194 „
Tirol	387,852	„ 77,307 „ „ „ 310,545 „
Stájer	371,288	„ 115,848 „ „ „ 255,440 „
A.-Auszttria . .	354,104	„ 107,470 „ „ „ 246,634 „
F.-Auszttria . .	332,128	„ 79,530 „ „ „ 252,598 „
Morvaország .	316,639	„ 54,697 „ „ „ 261,942 „
Bukovina . . .	156,892	„ 83,009 „ „ „ 73,883 „
Salzburg . . .	151,990	„ 17,160 „ „ „ 134,830 „
Karinthia . . .	148,847	„ 59,869 „ „ „ 88,978 „
Krajna	147,302	„ 67,692 „ „ „ 79,610 „
Szilézia	98,729	„ 7478 „ „ „ 91,251 „
Dalmatia . . .	84,189	„ 48,358 „ „ „ 35,781 „
Tengervidék . .	83,085	„ 39,358 „ „ „ 43,729 „

Összesen . . 10,410,484; ebből 3,796,348 ökör és bika, 6,614,136 tehén.

zaránd-panati uradalomban Aradban; s ugyan itt a *József* főherczeg nádor
örökösei kisenői uradalmában; gr. Blankensteiné Füzes-Gyarmaton, Vod-
jánér Gyomán, mind Békésben; ugyanitt Orosházán gr. Károlyi Györgyé;
gr. Serényi Putnokon Gömörben; gr. Keglevicsé Sajó-Vámoson Borsodban;
Pallavicini ögrófé Mindszenten Csongrádban; az esztergomi érseké Bál-
vány-Szakálason Komáromban; gr. Károlyi Lajosé Tót-Megyeren A. Nyit-
rában; ugyanitt gr. Eszterházy Károlyé F. Jatón; h. Eszterházy Pálé Csorna
mellett földszigeti pusztán; h. Batthyányié az enyingi, h. Eszterházié az ozor-
rai, Festetics Agostoné a dégi uradalomban; gr. Széchenyi Pálé Apátiban
Vasban; Inkey családé az iharosberényi uradalomban, gr. Hunyadié Két-
helyen, gr. Festetics Györgyé Csurgón, mind Somogy megyében; Lippe her-
czegé a dárdai uradalomban Baranyában. Egyébiránt anyagulya tartással az
uraságok már nagy részben felhagytak, hanem ezek helyett növendék tinó
gulyák tartását kapták fel 1 évestől 5 évesig.

E szerint az ország kiterjedéséhez képest 1 □ mérföldre jött.

Felső-Ausztriában . . .	1754	darab
Horvátországban	1724	„
Salzburgban	1519	„
Lombardiában	1254	„
Csehországban	1229	„
Tirolban	1201	„
Velenczében	1201	„
Galicziában	1163	„
Sziléziában	1144	„
Alsó-Ausztriában	1072	„
Stájerországban	1037	„
Erdélyben	1036	„
Karinthiában	936	„
Bukovinában	913	„
Vajdaságban	902	„
Krajnában	899	„
Végvidéken	966	„
Magyarországban	891	„
Morvaországban	849	„
Tengervidéken	637	„
Dalmatiában	389	„

Átmérőleg az egész birodalomb. . 1045 darab.

Ez összeírás szerint a szarvasmarhatenyésztés Magyarországon igen rossz lábon állana, merőcsak 3 koronaország lenne utána; de valósággal nem így áll a dolog. Ugyanis az összeírásban a bornyuk és tinók kimaradtak, pedig Magyarországon mint tulajdonképeni tenyésztő országban ezek száma igen nagyra megyen, holott az ausztriai örökös tartományokban, továbbá Lombardiában csak az üszőbornyuk neveltetnek fel, a bikabornyuk pedig mészárszékre kerülnek. Egyszersmind azt is meg kell jegyeznünk, hogy ez összeírás felette hiányos lehet, mert Magyarországon aránylag az északi hegyes megyékben több szarvasmarha találtatnék, mint az alföldi gazdag baromtenyésztő vidékeken; mit azon körülménynek tulajdoníthatunk, hogy az alföldi tágas pusztákon könnyebb volt eltitkolni a marhák számát, mint a felföldi zárt helységeken.

A *bivaly*, ezen eredetileg Tibetből származó, s jelenleg Európában Olaszország mocsáros vidékein nagyobb gulyákban találató szarvasmarha-faj Magyarországon is több vidékeken tenyésztetik, de csekély számmal, s még leginkább Somogy, Baranya, Szathmár vármegyékben, s Vasnak dél-keleti felében. Teje zsírosabb mint a

fejér tehéné, s kávéhoz az uraságoktól nagyon kedveltetik, de a belőle készített vaj zöldes színű, s kellemetlen ízű. Husa durvább és halaványabb mint a többszarvasmarháé és édeses. Felette erős, tömlőnek használt bőre gyakran 100 fontnál is többet nyom.

Mi már a szarvasmarhávali kereskedést illeti : 1844, 1845, 1846, 1847 és 1850-ki években a külfölddeli kereskedés így állott:

	behozott — kivetett.
Bika és ökör	426,400 — 180,472 darab
Tehén és tinó	210,113 — 146,472 „
Bornyu 1 éven alul	182,320 — 247,548 „

N é v s z e r i n t :

	Ökör és bika		Tehén és tinó		Bornyu	
	behozott	kivetett	behozott	kivetett	behozott	kivetett
1844.	114,333	— 45,181	35,967	— 44,066	27,893	— 57,437
1845.	61,574	— 35,853	35,457	— 31,005	33,070	— 50,224
1846.	89,815	— 35,161	46,212	— 30,265	39,600	— 46,033
1847.	86,548	— 31,843	40,500	— 22,263	37,830	— 43,265
1850.	74,130	— 32,434	51,977	— 18,873	43,927	— 50,589

Ebből láthatjuk, hogy kivéve a bornyukat, mind ökör, mind tehén több hajtatik az országba be, mint ki.

Egyes koronaországokban a kereskedés így állott :

Koronaország	Ökör és bika		Tehén és tinó		Bornyu	
	behajt	kihajt	behajt	kihajt	behajt	kihajt
A.-Ausztia . . .	11,501	—	125	—	2	—
F.-Ausztia és Salzburg . . .	1951	41,584	2955	16,555	7203	13,041
Stájerorsz., Karinthia, Krajna	—	3	—	34	—	87
Görz és Gradiška	430	11,381	1800	4944	32	101,411
Tirol és Voralb.	7026	790	13,165	55,894	24,796	61,292
Csehország . . .	1463	8914	4730	7636	18,766	2817
Morvaország és Szilézia	587	1959	894	4865	3294	527
Galiczia és Bukovina	200,433	18,965	17,449	26,932	898	18,762
Lombardia . . .	63,327	4159	78,848	12,123	124,987	9225
Velence	1411	370	437	11,250	740	26,693
Magyarország régi kiterjed. .	116,814	90,903	78,987	2539	1454	12,953
Erdélyország . .	21,457	1444	10,723	3700	151	740

E jegyzék sok tekintetben érdekes, de ebből teljeséggel nem láthatjuk, hogy melyik ország fedezi saját szükségét, s melyiknek marad fel még kereskedésre is, mert itt csak a külföldi vám-vonalokon be és kihajtott marhák jegyeztetnek fel, s nem azok, melyek egyik koronaországból másikba hajtattak. Így azon nagy mennyiségben, melyet Felső-Ausztria külföldre kihajtott, bizonyosan legnagyobb rész Galicziából és Magyarországból került oda.

Így Magyarország a többi örökös ausztriai tartományokba 1843—1847-ig hajtott ki 478,610 darab ökröt, 57,912 tehenet és tinót, 62,824 bornyut; ellenben onnan nem hajtott be többet mint 27,943 ökröt, 77,096 tehenet és tinót, s 13,100 bornyut.

42. §. Juh és Kecske.

A juhtenyésztés az ausztriai birodalomban a mezőgazdaszatnak egyik legfényesebb ága, mert ez részint olly terjedelemben üzetik, hogy a belső szükség fedezésén felül még a külfölddel is activ kereskedést folytathat, részint belértékét tekintve a juhne-mesítés több koronaországban már a legfőbb fokon áll, úgyhogy az ausztriai finom gyapju, az első eurpai gyapjukkal méltán versenyezhetik. A bérczes koronaországokban, mint Erdélyben, Dalmatiában, Tengervidéken, Tirolban, Salzburgban, s más koronaországok hegyes vidékein a közönséges faj (különösen a hosszú gyapjas nagy termetű magyar juh) van elterjedve, minthogy itt a juhot inkább husa, teje és túrója végett tartják, durva gyapjából pedig a köznép öltönye kerül ki. A dombos és róna vidékeken ellenben a birka faj divatozik, mely részint finom egynyiretű, részint kétynyiretű közönséges, s ez utóbbi rendesen fejetik is. Különösen nemes finom merinonyájukat leginkább találunk Morva, Magyar, Csehországban, Sziléziában és Alsó-Ausztriában. Ezek után következnek Felső-Ausztria, Galiczia, Stájerország, Erdély. Lombardiának gazdasági rendszere nem kedvező a terjedelmes juhtenyésztésre. Valamivel jobb karban áll ez Velenczében. A gazdag Bánságban pedig a föld bujasága és legelők szűk köre akadályozzák a virágzó juhtenyésztést. Magyarországon a nemesítés már annyira elterjedt a nagyobb földbirtokosok közt, hogy nem azokat kellene előszámlálnunk, kik a nemesítésben ipart fejtettek ki, hanem azokat, kik még mindég hátramaradtak. E nemesítést előmozdítja az, hogy már számos belföldi uradalom állít fel s ad el finom tenyészkosokat; s e tekintetben Klauzál híres törzsnijából származott csunyi (Mosonmegyében gr. Zichy Ferr. Bódogé), és guthori (Posonmegyében Czilchert Róberté) törzsniják különösen kiemelendők.

Az 1851-ki összeírás szerint következő volt a juhok létszáma az egyes koronaországokban, bárányok nélkül :

Magyarország . .	6,029,876	darab
Erdély	2,250,000	„
Csehország	1,516,901	„
Galiczia	955,908	„
Vajdaság	1,186,171	„
Végvidék	968,291	„
Dalmatia	621,805	„
Morvaország . . .	463,729	„
Tirol	428,441	„
A.-Ausztia	389,230	„
Velence	351,804	„
Tengervidék . . .	299,388	„
Horvátország . . .	253,499	„
Bukovina	189,862	„
Salzburg	181,610	„
Stájerország . . .	142,119	„
Szilézia	131,714	„
Lombardia	121,790	„
Karinthia	135,323	„
F.-Ausztia	116,542	„
Krajna	67,542	„

Egész birodalom . . . 16,801,545 darab.

A bárányokat felényire vevén : az egész juh-létszám 25,402,000 darabra menne. Ez azonban igen kevés s a valóságtól messze eltér, miután itt még több hibák csuszhattak be, mint a többi állatok összeírásánál, melly hiányos. Így tudjuk, hogy az erdélyi juhászok nagy része a nyarat Moldva-, Oláh-, Bolgárországban tölti; néha ugyan az erdélyiek nyári legelőre Biharba, Békésbe, a debreczeni pusztákra hajtják juhaikat, néha pedig megfordítva telelésre küldik a szénagazdag vidékekre. Tirol is teleni Lombardiába küldi a juhokat, ez viszont nyári legelőre Tirolba vagy Svájcba, stb. Főleg a magyarországi juhok száma tétethetett igen kevésre, mi onnan megtetszik, hogy 1844-ben a régi terjedelmű Magyarország csupán finom gyapjuból 261,000 mázsát vitt ki külföldre, mi darabjára 2 fontot számítván, egyedül nemesített juhot 13,000,000 darabot feltételez, a közönséges magyar juhot, mellynek gyapja az országban benmarad, számításba sem vevén.

A fentebbi összeírás szerint 1 □ mérföldre esett juh :

Dalmatiában	4310 darab
Erdélyben	4299 „
Vajdaságban	3926 „
Tengervidéken	3443 „
Magyarországban	3416 „
Végvidéken	3151 „
Salzburgban	2723 „
Csehországban	2641 „
Sziléziában	2289 „
Tirolban	2003 „
Morvában	1864 „
A.-Ausztriában	1767 „
Bukovinában	1651 „
Velenczében	1600 „
Horvátországban	1377 „
Karinthiában	1277 „
Galicziában	1162 „
F.-Ausztriában	923 „
Krajnában	614 „
Stájerhonban	595 „

Az egész birodalomban pedig átmérőleg 2529 juh esett 1 □ mérföldre.

Egyébiránt a juhtenyésztés az utóbbi 20 év alatt tetemesen nevededett (24% al); kivéven az olasz tartományokat és Krajnát, hol az meglehetősen alább szállott.

A külfölddeli kereskedés szinte activ állott, mint a következő jegyzék mutatja :

Juh, ürü, kos, 1844-ben behozatott	70,847, kivetetett	99,378 db.
„ „ „ 1845 „ „	68,352 „	97,167 „
„ „ „ 1846 „ „	74,197 „	108,246 „
„ „ „ 1847 „ „	68,851 „	106,639 „
„ „ „ 1850 „ „	93,995 „	93,465 „
Összesen	376,242	504,895 db.
Bárány . . 1844-ben behozatott	3530, kivetetett	38,337 darab.
„ . . 1845 „ „	7278 „	43,982 „
„ . . 1846 „ „	8092 „	41,731 „
„ . . 1847 „ „	11,085 „	49,086 „
„ . . 1850 „ „	14,045 „	38,774 „
Összesen	48,030	211,910 darab.

1843—1847-ig a magyar koronai tartományokból a többi örökös tartományokba kihajtatott 1,088,320 juh és ürü, 69,020 bárány; behajtatott 69,564 juh és ürü, s 11,842 bárány, mellynél fogva Magyarország évenként átmérőleg 203,751 juhot, ürüt, s 11,436 bárányt hajtott ki az örökös tartományokba, mellynek értéke az 1 millió forintot meghaladja.

Kecske az erdőnek nagy pusztítója lévén, a kormány igen gyakran tilalmazta, de hasztalan. A szegénység, főleg a földhöz ragadt oláhság maig is tehén gyanánt használja, s minthogy télen át is, kivéve nagy fagyokat, erdőn feltalálja élelmét, kevés költséget és nagy hasznot ígér. Bőrét kordoványnak, fagygyátgyertyának igen keresik, s az utolsóval a szebeniek meglehetősen kereskedést üznek. Husa becstelen, nem igen eszik, kivéve az örményeket, kik szárítva „Bozsenyicza” név alatt igen szeretik. Számukat 2,275,000 darabra tehetjük, mellyből Erdélyre magára 275,000 darab esik. Erdély után legtöbb kecskét tart az oláhbánsági és károlyvárosi végvidék, Máramaros vármegye, Tirol, Dalmatia, Csehország és Bukovina.

43. §. Sertés.

A sertésenyésztés legjobban virágzik a magyar koronai tartományokban, különösen Horvát- és Tótországban, Vajdaságban és temesi Bánságban, Végvidéken, Magyarországon és Erdélyben; a többi ausztriai örökös tartományok közt Stájerországban Tirolban, Cseh és Morvaországokban, és Sziléziában. Összeírva ugyan rendesen nincsenek, de számuk még is körülbelől tudatik, s ez az egyes koronaországokban következőleg áll:

Magyarország . . .	2,750,000	darab
Galiczia	675,000	„
Erdély	650,000	„
Végvidék	576,500	„
Horvátország . . .	522,000	„
Vajdaság	460,000	„
Stájerország . . .	300,000	„
Csehország	244,300	„
Velence	170,100	„
Lombardia	116,700	„
Szilézia	115,400	„
Alsó-Ausztria . . .	112,300	„
Bukovina	110,000	„
Tirol	98,600	„
Karinthia	87,700	„
Krajna	75,000	„

Morva	165,000	darab
Felső-Ausztria . . .	65,200	„
Tengervidék	43,200	„
Salzburg	32,400	„
Dalmatia	30,400	„

Összesen az egész birodalomban . 7,401,300 darab.

Magyarországban különösen Arad, Bihar, Békés, Szathmár, Borsod, Gömör, Nógrád, Pest-Solt, Somogy, Zala, Veszprém, Baranya megyék tűnnek ki a sertésitenyésztésben. A különböző fajok közt leghiresebb a *Milos* faj, melly Milos szerb fejedelem nyájaiból terjedt ide, továbbá a *rumai*, a *bunyeovács*, és a *szalontai* faj. A rumai és bunyeovács faj egy törzsből látszik származottnak, s a nagyobb mangalicza fajhoz tartozó. Szőre göndör, színe szőke, ritkában barna, teste hosszú, lába kurta, csontja széles, füle konya. A szalontai faj legnagyobb testű minden más sertések közt, dereka hosszú, színe vörös, sok hust ad, de hizékonyságát nem dicsérik. Nagy sertéskereskedést űz Debreczen, Temesvár, Baja, Kalocsa, Zimony, Brod, Nagy-Kanisa és Sopron.

A magyar koronai tartományokban tehát nagyon el volna terjedve a sertésitenyésztés, de mivel a többi koronaországok aránylag keveset tartanak, az egész birodalom Szerb, Oláh, Moldva, Bosnyák országokból tetemes mennyiséget hajt be. Így az 1844, 1845, 1846, 1847 és 1850-ki években 1,909,476 darab hajtattott be, és csak 594,714 darab hajtattott ki külföldre, úgyhogy az évenkénti több-behozatal évenként 262,952 darabra rugott, 2,629,500 forint értékben. Újabb időben a magyarországi sertéspiaczokat berlini, hamburgi és bremi kereskedők is meglátogatták.

44. §. Baromfi.

A baromfitenyésztés leginkább divatozik a nagyobb városok vidékén, hol a baromfiakat biztos és jó áron el lehet adni. Így legnagyobb szorgalom fordittatik ez iparágra Bécs környékén, továbbá az Ausztriával szomszédos Moson, Sopron, Vas, Poson, Győr megyékben. Fácányosokat leginkább a csehországi uradalmak tartanak; Gräcz pedig és vidéke az úgynevezett stájer kappanokkal és polákokkal űz kiterjedt kereskedést. És mivel Izrael nemzetsége megveti a sertéshust, de annyival jobban kedveli a libapecsenyét s a ludzsirt, mellyel szokta ételét készíteni : tehát a luditenyésztés igen el van terjedve mind azon koronaországokban, hol a zsidóság feles számmal lakik, névszerint Galicziában, Cseh-, Morva-, Magyarországokban. Az utóbb említett országnak pedig egy vidéke sem

tenyészt annyi ludat és kácsát, mint a Tóköz Győr vármegyében. Az olasz tartományokban, Horvátországban, általában a déli tartományokban lud helyett a pókatenyésztés divatozik inkább, mely különben a magyarországi pusztákon is haszonnal üzetik. Az összes baromfiak értéke a birodalomban 100 millió ezüst forintba becsültetik.

45. §. Méhtenyésztés.

Valamint a merinojuh és selyembogár, úgy a méhtenyésztés is legtöbbet köszönhet Maria Therezia magaspártfogásának és bölcs rendeleteinek. Ő például Alsó-Ausztriában a méhkasoknak vámtóli szabadságot parancsolt, s megengedte, hogy a méhkasok illő kárpótlás mellett a pohánka vetések közepette is felállithassanak. Más tartományokban szinte pártoló rendeletek adattak, sőt jutalmak osztattak ki, de ezeknek nem lön mindenütt kívánt sikerök. Sőt újabb időkben a répa- és burgonyacukor, szörp, s a különféle vegyítékű gyertyák miatt a méhtenyésztés évről évre hanyatlásnak indul. Legjobban s legokszerűbben üzetik ez jelenleg Alsó-Ausztriában, Karinthiában és Morvaországban. Jelentékeny kiterjedése van ezenkívül a Végvidéken, Bánságban és Magyarországon. Itt a rosnyaiak a nyers mézet egész országban összeszedvén, színmézzel, viasszal, viaszgyertyával nevezetes kereskedést folytatnak. 1848 előtt Magyarország a tetemes belszükségen kívül évenként (5 évi középszámmal) 18,730 mázsa mézet és 2289 mázsa viaszt adott el a külföldnek.

A méhkasok száma a különböző koronaországokban, részint hivatalos összeírás, részint becslés után következő :

Magyarország . .	225,000	méhkas.
Galiczia	195,000	„
Erdély	172,000	„
Bánság	120,000	„
Csehország . . .	106,000	„
Végvidék	95,000	„
Horvátország . .	75,000	„
Stájerország . .	75,000	„
Krajna	72,600	„
Morvaország . .	58,200	„
Lombardia . . .	39,800	„
Karinthia	32,800	„
Velence	32,700	„
Tirol	21,500	„

Tengervidék . .	19,500	méhkas.
A.-Auszttria . . .	15,300	„
Bukovina	28,000	„
Szilézia	9700	„
Dalmatia	9500	„
F.-Auszttria . . .	4400	„
Salzburg	1000	„

Az egész birodalomban . . 1,408,200 méhkas.

46. §. Selyembogár.

Europa déli országaiban milliomok élnek selyembogártenyésztésből, s ennek nagy előnye onnan kitűnik, hogy ez főleg a nőemet és gyermekeket foglalataskodtatja, kiknek munkájuk különben sikertelen szokott lenni. Az ausztriai birodalomban Lombardiában, aztán Velenczében és Tirolban ez iparág annyira virágzó, hogy az egész birodalomban belsükségén kívül még külföldnek is mintegy 20 milliom értékű nyers selymet adhatnak el. A Tengervidéken, Dalmatiában, Horvátországban, Végvidéken, Vajdaságban és Bán-ságban szinte tüzetik selyemtenyésztés, de jóval kisebb kiterjedésben. A magyarországi selyemtenyésztést részletesebben tárgyaljuk a geographiai részben. Itt csak annyit említünk, miszerint ez iparág nem emelkedőben, hanem hanyatlásban van; a régi eperkertek elpusztultak, a bogártenyésztés sok helyt egészen megszűnt, s jelenleg csupán gr. Széchenyi István uradalmai, továbbá Bezerédy István (Hidján), Kiss Pál (Mislán), Havas József (Pesten), b. Wenkheim László (Körös-Ladányban) és Siebenfreund (Nagy-Szombatban) urak fordítanak erre említést érdemlő ipart és szorgalmat.

Mennyi eperfa találtatik jelenleg az egész birodalomban, megmondani nem tudjuk; de az 1835-ki összeszámitás szerint volt Lombardiában 16,573,000 darab, Velenczében 13,250,000, Tirolban 2,125,000, Tengerparton 500,000, Dalmatiában 100,000, Magyarországon a hozzátartozó tartományokkal együtt 1,339,000, s az 1851-ki összeírás szerint a Végvidéken 1,679,000 darab.

A nyers selyembogár termelése becsültetett :

Lombardiában . . .	3,821,000	fontra
Velenczében	866,700	„
Tirolban	320,000	„
Végvidéken	18,800	„
Tengerparton . . .	14,600	„
Magyarországon .	11,700	„

Hain szerint pedig 1851-ben a selyemgubók (galetták) mennyisége közel $\frac{1}{2}$ millió mázsára rugott.

Jelesen :

Lombardiában	252,000	mázsa,	25,200,000	pft. értékben
Velenczében	195,000	„	15,600,000	„ „
Tirolban	32,000	„	1,600,000	„ „
Magyarországban s Vajdaságban	4712	„	188,000	„ „
Végvidéken	3900	„	140,000	„ „
Tengerparton	2900	„	162,000	„ „
Dalmatiában	466	„	21,000	„ „
Krajinában	50	„	2000	„ „
A.-Ausztriában	14	„	1000	„ „
Csehországban	4	„		
Stájerországban	3	„		

47. §. Vadászat és Halászat.

A vadászat csak azon koronaországokban bir még némi fontossággal, hol az törvények által megszorítva gyakoroltatott, mint például Cseh, Morva országokban, Alsó- s Felső-Ausztriában, és Magyar, Erdély országok nagyobb uradalmaiban. Általában a vadaskertek mind inkább gyérülnek. Ragadozó állatok közül medve csupán Erdélyben, s vele határos magyarországi és bánási megyékben találtatik; kevesebb az Alpeselek bércein. Farkasok különösen a magyar koronai tartományokban szaporodtak meg, mit a korlátolt fegyvertartásnak tulajdoníthatni.

A vadászatnál nagyobb fontosságu a *halászat*. A birodalom folyói és tavai közt vannak ugyan számosan, mellyek halakban gazdagok, mint a Tisza, Balaton, Gárda tó stb., de a halászat mégis csak mellékes foglalatossága a népnek. Ellenben az adriai tenger partjain és szigetjein, Dalmatiában, Tengerparton, Istriában, halászat a főkeresetág, s innen külföldre is hordanak, ámbár egészben véve több halat vesz a birodalom, mint elad, úgyhogy az évenkénti különbség 2,835,000 forintra rug. A halak különböző neveit, nevezetesen a Dunában találtató iszonyu nagyságu vizákat, a Balaton becses ajándékát a fogast, a Tisza és Szamos jó ízű kecsegéit, a lazacot, melly csupán az Albis, Moldva, Odera, Visztula, Poprád és Dunajecz folyókban fogatik, a Dalmatia partjain, főleg Lissa, Lessina, Osero, Veglia szigetekenél találtató tinhalat; a dalmatiai partokon s az istriai Sansego szigetnél nagy mennyiségben tanyázó sardellákat egyenként elsorolni célunk nem lévén; csupán azt jegyezzük meg, hogy *rákokban* is leggazdagabb az adriai tenger,

ámbár némelly folyók például Szala, Lajta e tekintetben szinte némi hirre vergődtek. *Teknősbékákat* a mocsárok, s *pióczákat* az iszapos folyók és tavak eleget adnak, úgyhogy az utóbbiakkal Magyarország nem épen megvetendő kereskedést tűz Franciaországba, s a német birodalomba. Karansebes vidékén s az almási völgyben (oláh-bánsági ezredvidék) pedig csigák hizlaltatván, messze elhordatnak.

3. Ásványok országából.

48. §. Arany.

Mi a fémek, érczek, ásványok, savak mennyiségét s egyszersmind különféleségét illeti: e tekintetben az európai államok közt az ausztriai birodalomé az elsőség, s itt ismét Magyar- és Erdélyország a többi ausztriai tartományokat, különösen a nemes fémekre nézve jóval felülhaladja, mert az ezekben ásatott arany úgy áll ahhoz, mi Magyarországon nyeretik, mint 3 : 100, és az ezüst 35 : 100.

Leggazdagabb *aranybányák* Erdélyben: Zalatna, Abrudbánya, Vöröspatak, Szekerembe, Offenbánya, Nagyág, Radol, Körösbánya, Kis- és Nagy-Almás, Csértés, Füzesd; Magyarországon: Selmecz, Nagybánya, Körmöcz, Szomolnok, Beszterczbánya, Budfalu, Bazin; Bánságban: Oravicza, Dognácska, Uj-Moldova; Salzburgban: a Goldberg Rauris mellett, aztán Bökstein és Sieglitz; Tirolban: Heinzenberg Zell mellett. Aranyat mosnak ezenkívül következő folyók fővényeiből: Maros, Szamos, Aranyos, Körös, Mura, Dráva, Tisza, Nera, Temes, Duna.

Az 1845., 1846. és 1847-ki években ásatott összesen 22,325 márka arany, s így egy évre esett 7442 márka. E mennyiséghez adott Erdély 11,806, Magyarország 10,082, Salzburg 219, Tirol 76, Stájerország 19, Végvidék 19 márkát. Ha már most egy márka értékét 365 forintra tesszük, úgy az évenként termelt arany jövedelme 2,716,430 pengő forintra rugott szinte évenként *).

Ebből láthatni, hogy az aranytermelés az ausztriai birodalomban 1819-től fogva nevezetes gyarapodást nyert, s e növeke-

*) Az arany rendesen termési alakban azaz tisztán jelenik meg a természetben, részint mint mechanikai vegyület más fémek és érczek közt, részint a folyók fővényeiben, részint vegyési kapcsolatban más érczekkel. Azonban az arany mégis ritkán jelenik meg egészen tisztán, hanem többnyire vegyési kapcsolatban áll az ezüsttel. A többi érczekről rendesen higany által az ismeretes amalgamatio útján, néha ólom segédelmével választatik el, hanem az ezüsttől elválasztásra salétromsav, vagy sikeresebben tömegesített kénsav alkalmaztatik.

désben a magyarországi bányák nagyobb részt vettek mint az erdélyiek. Így 1819—1829-ig Magyarország csak 16,591 márkát adott összesen; de már 1834-ben az évenkénti termelés 2203, 1842-ben 2491, 1847-ben pedig 3594 márkára emelkedett. Erdélyben 10 év alatt 1819—1829 összesen 26,159 márka termeltetvén, 1834-ben csupán egy évben 3030, 1842-ben 3597, 1846-ban 4087 márka ásatott.

49. §. Ezüst

Mi az ezüstmányák gazdagságát illeti : e tekintetben az ausztriai birodalom Oroszországgal együtt ismét az első európai államok közt áll, s termékeiknek pénzértéke körülbelül annyit tesz, mint az aranybányáké. Mennyiséget illetőleg első helyen áll Magyarország, mely két annyit ad, mint az utána következő Csehország, s tizenkétszer annyit mint Erdély. A többi ezüst termelő tartományok, Tirol, Végvidék, Galiczia és Stájerország, de csekély kiterjedésben, s még inkább ezt mondhatjuk Salzburgról és Karinthiáról. 1819—1829-ig és így 10 év alatt összesen az egész birodalomban ásatott 805,845 márka, melyből 497,885 márka kincstári, 307,960 márka privát bányákra esett. Jött tehát egy évre 80,584 márka.

Ellenben 1843-ban Magyarország	adott 65,701 márkát
„ Csehország	„ 28,076 „
„ Erdély	„ 4982 „
„ Végvidék, Bukovina, Tirol, Stájer, Salzburg, Karinthia	„ 2452 „
Összesen . . . 101,211 márkát.	

1844-ben Magyarország	69,287 márkát
„ Csehország	29,126 „
„ Erdély	5926 „
„ Többi tartományok	2419 „
Összesen . . . 106,758 márkát.	

1845-ben adott Magyarország . .	68,079 márkát
„ „ Csehország . . .	31,600 „
„ „ Erdély	5713 „
„ „ Többi tartományok	3000 „
Összesen . . 108,392 márka ezüstöt.	

1846-ban adott Magyarország	71,258	márka ezüstöt
„ „ Csehország	30,393	„ „
„ „ Erdély	6418	„ „
„ „ Többi tartományok.	2425	„ „
Összesen	110,496	márka ezüstöt.

1847-ben adott Magyarország	77,568	márka ezüstöt
„ „ Csehország	29,825	„ „
„ „ Erdély	5933	„ „
„ „ Véghvidék	525	„ „
„ „ Tirol	689	„ „
„ „ Stájerország	523	„ „
„ „ Bukovina	328	„ „
„ „ Salzburg	290	„ „

Összesen . . 115,681 márka ezüstöt,
mellyből 69,322 kincstári, 46,359 privát bányákban termeltetett.

A mondottakból láthatjuk, hogy az ezüsttermelés 20 év alatt 28° /₁₀ emelkedett. Ha már egy márka értékét 23 ft. 38 kra. vesszük, úgy az évenkénti jövedelem 2,523,088 forintot tesz, mellyhez Magyarország 1,647,661, Csehország 680,626, Erdély 137,325 forinttal járul.

Nevezetesebb ezüstmányák *Magyarországban* : Selmeecz, Kör-möcz, Beszterczebánya, Urvölgye, Szomolnok, Nagybánya; Bánságban, Oravicza; *Csehországban* : Příbram, Ratiboric, Joachimsthal, Tabor; *Erdélyben* : Zalatna és Nagyág, Magura, Abrudbánya, Kisbánya, Kapnikbánya, Rodna; *Bukovinában* : Kirlibaba; *Tirolban* : Brixlegg, Falkenstein, Eibelschroffen, Ringen; *Véghvidéken* : Ruszkeberg; *Stájerországban* : Valchen, Thal, Taschen; *Salzburgban* : Radhaus, Goldberg.

50. §. Higany (Kénese).

A higanyra való bányászat csak azóta emelkedett fontosságra, mióta Krajnában az *idriai* higanybányák, mellyek a spanyolországiakkal együtt Európában leggazdagabbak, feltaláltattak. Ezenkívül ásnak még Magyarországon, Erdélyben, Stájerországban és Karinthiában.

A termelést következő táblázat mutatja, *mázsákban* :

1819—1829	Stájer	Karinthia	Krajna	Magyar	Erdély	Összesen
években	—	254	28,612	57	69	28,992
1843-ban	2	39	2715	492	49	3297
1844-ben	1	31	2974	493	52	3551

	Stájer	Karinthia	Krajna	Magyar	Erdély	Összesen
1845-ben . . .	2	23	3202	659	85	3971
1846-ban . . .	2	7	2733	564	66	3372
1847-ben . . .	1	6	2782	801	51	3641

E táblázatból láthatjuk, hogy a higanytermelés 1829 óta szinte nevedezett, csak hogy e gyarapodás nem az idriai, hanem egyenesen a magyarországi bányákra esik, hol 1843 előtt ugy-
szólván semmi sem termeltetett.

Egy mázsa higany értékét 260 ft. 27 krajczárban határozván, közepszámítással az évi higanyjövedelem tesz 802,678 forintot, melyből Krajnára 751,919, Magyarországra 30,184, Erdélyre 14,064 forint esik.

Nevezetesebb higanybányák : *Krajnában* : Idria, *Magyaror-
szágon* : Óviz (Altwasser), *Erdélyben* : Zalatna, *Karinthiában* : Del-
lach, *Stájerországban* : Zölz.

51. §. Réz.

Oroszország, Amerika és Anglia után az egész földön legtöbb réz ásatik az ausztriai birodalomban. Itt ismét Magyarország leg-
gazdagabb, s jóval utána következnek : Tirol, Velence, Bukovina,
Erdély, Stájerország, Salzburg, Csehország.

1819—1829-ig ásatott összesen az egész birodalomban 389,199 mázsa, azaz egy évre jött 38,919 mázsa. A fenkitetett mennyiség-
ből 127,482 mázsa kincstári, 261,717 mázsa privát bányákban ter-
meltetett.

1843—1847-ig bezárólag öt év alatt ásatott összesen 258,860 mázsa, s így átmérőleg egy évre esett 51,772 mázsa, mely mennyi-
séghez maga Magyarország 205,131 mázsát adott. Általában minő
részt vesznek a különböző koronaországok a réztermelésben, az
1847-ki táblázatból láthatjuk. E szerint tudniillik ásatott az egész
birodalomban 60,181 mázsa réz. Ehhez adott Magyarország 48,556,
Velence 4001, Tirol 3293, Bukovina 1861, Erdély 1308, Stájer-
ország 769, Salzburg 372, Csehország 21 mázsát.

Egy mázsa réz értékét 47 ft. 15 kr. szabván meg, e szerint
1843—1847-ig évenként rézből bevett a birodalom 2,421,723 fo-
rintot, mely mennyiséghez maga Magyarország 1,901,167 forint-
tal járult.

Nevezetesebb rézbányák *Magyarországban* : Igló, Margittfalva,
Szomolnok, Urvölgye, Szlovenka, Beszterczebánya, Libet, Svedlér
Gölnicz, Meczenzéf, Nagybánya, Rézbánya, Óviz; *Bánságban* : Ora-
vicza, Uj-Moldava, Dognacska, Szászka; *Velenczében* : Agordo; *Ti-*

rolban : Kiczbühel, Brixlegg, Aren, Arzbach, Klausen ; *Bukovinában* : Poszorita ; *Erdélyben* : Sz. Domokos, Orlat ; *Stájerországban* : Kallwang, Walchen, Oebler ; *Salzburgban* : Grossarl, Mühlbach.

52. §. Ón (Zinn).

Ez ércz csupán Csehországban ásátik az ausztriai birodalomban. de itt a bányászatnak ez ága már századok óta divatban van. 1819—1829-ig összesen ásátott 6944 mázsa, mellynélfogva 694 mázsa esett egy évre. Azonban a termelés itt is, mint más ásványoknál, emelkedett később. Már 1844-ben 1165, 1845-ben 996, 1846-ban 1002, 1847-ben 977, 1848-ban 891 mázsa volt az eszteni-dei termék. Egy mázsa ón értékét 49 f. 6 krajczárra becsülvén, az évenkénti átmérőleges jövedelem 30,256 forintot tett pengő pénzben. Nevezetesebb ónbányák: Schlaggenwald, Hengstererben, Zinnwald, és Graupen.

53. §. Horganyércz (Galmei), Horgany (Zink), Horganyfém (Zinkblende).

A horganybányászat nagyobb fontosságra csak azóta emelkedett, mióta Krakkó az ausztriai birodalomhoz csatoltatott. A horgany a horganyérczből bányászati műtétel után készítettetik, de azért mind a horganyércz, mind a horganyfém termelési mennyiségét külön adjuk elő, miután ez ásványok nem csak a tulajdonképeni horgany termelésére, hanem magukban is különféle czélokra használtatnak, például az első (sárgarézt) tompák, a második horganyvitriol előállítására. *Horgany* termeltetett 1819—1829-ig összesen 16,573, 1839—1848-ig szinte 10 év alatt 50,861 mázsa, s így az első időszakban egy évre 1657, második időszakban 5086 mázsa termelés esett. E mennyiséghez legtöbbet adott Tirol, aztán Karinthia és Magyarország, kevesebbet Velence és Stájerország. *Horganyércz* ásátott 1819—1829-ig. 87,364, 1839—1848-ig. 113,984, mázsa, azaz első időszakban 8736, második időszakban 11,398 mázsa esett egy évi termésre. E summának legnagyobb részét Karinthia állította ki ; a többit Velence és Tirol.

Horganyfém termelése pedig e következő volt :

1844. évben	Tirol	adott	4033,	Csehország	5536,	össz.	9569	mázsa.
1845.	"	"	2606	"	1120	"	3276	"
1846.	"	"	3750	"	6969	"	10,719	"
1847.	"	"	241	"	618	"	859	"
1848.	"	"	48	"	—	"	48	"

Krakkó vidéke 1848-ban termelt 16,642 mázsa horganyt és 22,558 mázsa horganyérczet.

Azon tetemes hullámvázásokból, melyeket a horgany, horganyércz és horganyfém évenkénti termelése mutatnak, világos, hogy e bányászati ágra nem fordítatik elegendő figyelem az ausztriai birodalomban. Oka ennek abban keresendő, mert az igen olcsó porosz-sziléziai horgany termékekkel az ausztriai nem állja ki a versenyt. Mind e mellett egy mázsa horganyérczet 27 kr., horganyt 1 f. 42 kr., horganyfémét 39 krajczárra becsülvén, a második időszakban (1839—1848) évenként 100,991 forintot vett be a birodalom e három ásványból.

Nevezetesebb horganybányák *Tirolban* : Biberwier (horganyércz), Klausen (horganyfém); *Krakkó vidékén* : Chocka, Korzenice, Lgota, Pánszka, Sósina és Warchovice (horganyércz); *Karinthiában* : Bleiberg (horganyércz); *Bánságban* : Oravicza (horganyércz); *Velenczében* : Auronzo (horganyércz); *Százcsárországban* : Schöenstein; *Csehországban* : Příbram (horganyfém).

54. §. Ólom, Ólomércz, Ólomtajt.

A horganynál fontosabb az ólombányászat, s ez olly régi, mint az ezüstabányászat, mellyel még szorosabb kapcsolatban áll, mint amaz a rézzel. Ugyanis egyrésztől azon ólomérczek, mellyek legtöbb olmot adnak, kisebb nagyobb részben ezüstartalmuak; másrésztől az ezüstartalmu rézérczek ólmot is foglalnak magukban, mellyből nyeretik aztán az ezüst. E szerint az ólomércz mellék terméke az ólomtajt, melly épen úgy mint az ezüstszegény ólomércz közvetlenül jön előadásra.

Mi a termelés mennyiségét illeti : ez következő volt. *Ólom* termeltetett 1819—1829-ig összesen 713,926 mázsa, 1839—1848-ig szinte 10 év alatt 708,964 mázsa, s így csaknem egyenlő számmal, mint az első időszakban. De itt meg kell jegyeznünk, hogy 1848-ról sem a magyarországi, sem a végvidéki termelés nem vétethetett fel. E mennyiségnek $\frac{6}{7}$ részét Karinthia állítja elő, a fennmaradt $\frac{1}{7}$ részben Magyarország, Tirol, Végvidék, Csehország, Velencze, Bukovina osztoznak.

Ólomércz eladásra csupán Csehországban termeltetik és pedig :

1819—1829-ig	67,727 mázsa összesen
1839-ben	20,204 „
1840 „	19,374 „
1841 „	20,124 „

1842-ben	20,629	mázsa összesen.
1843 „	21,514	„
1844 „	18,664	„
1845 „	18,933	„
1846 „	18,901	„
1847 „	16,821	„
1848 „	16,539	„

Összesen . . 191,703 mázsa.

Mellyből láthatjuk, hogy az utóbbi 10 éves időszakban az ólomércz termelése évenként csaknem 3 annyira emelkedett, mint 1819—1829-iki évkörben.

Ellenben az *ólomtajt* termelése ugyszólván egy állapotban maradt, mert 1819—1829-ig 241,721, s 1839—1848-ig 281,051 mázsa termeltetvén, első időszakban egy évre 24,172, második időszakban 28,105 mázsa termék esett. E termeléshez legtöbbször járult Csehország s mindjárt utána Magyarország; ezeken kívül némi csekélységgel a Végvidék, Bukovina és Tirol is részt vett.

Már most a második időszak termelését vévén fel, s az ólom árát 10 ft. 40 kr., ólomérczét 7 ft. 33 kr., az ólomtajtét 10 ft. 20 krajczárra becsülvén, átmérőleg minden évben 1,240,684 forintot vett be a birodalom ólomásványaiból. E summából esik Karinthiára 645,593, Csehországra 325,408, Magyarországra 189,935 forint.

Nevezetesebb ólomhányák : *Karinthiában* : Bleiberg, Raibl, Schwarzenbach, Grafensteiner Alpe, Mies; *Csehországban* : Mies, Bleistadt, Joachimsthal, Příbram; *Magyarországon* : Selmech, Nagy-bánya; *Bánságban* : Dognacska, Szászka; *Végvidéken* : Ruszkberg; *Bukovinában* : Kirlibaba; *Tirolban* : Biberwier, Nassreit.

55. §. Vas.

A vas minden ásványok közt a sóval együtt legfontosabb, mert legszükségesebb, miután nincs család ha még olly szegény is, melly ezt egy vagy más részben nélkülözhetné. És e tekintetben örömmel mondhatjuk, hogy a birodalom épen e legszükségesebb ásványban felette gazdag, s termelésében Dalmatiát, Venczét, Tengervidéket kivéve mindenik koronaország részt vesz. Minőségét illetőleg szinte meg kell említenünk, hogy ez általjában jó, sőt a stájerországi vas e földkerekségén a legjobbal kiállja a versenyt. Mind ezen előnyök dacára szomorúan tapasztaljuk, miszerint a birodalom saját szükségére sem termel elegendő vasat, s a mit kiállit, az is aránytalan drága, ugyhogy külföldi termékekkel

ki nem állja a versenyt. E súlyos bajnak oka pedig a kereskedelmi prohibitív rendszerben, a termelők javára engedett monopoliumban keresendő. Ezek a monopolium által elkényeztetve nem igyekeztek az idővel haladni, s a külföldi okszerű kezelést és termelési javítást elfogadni. Vannak ugyan nálunk példás vasiparvállalatok, melyek termékei a külföldiekkel diadalmasan kiállják a versenyt; de ezek csak kivételek, s fentebbi észrevételünk a nagyobb tömegre még mindég alkalmazható.

Mi a mennyiséget illeti *nyers vas* termeltetett 1819—1829-ig 13,662,713 mázsa, s így egy évre jött 1,366,271 mázsa. E termelés az újabb időkben két annyira emelkedett, mint a következő jegyzék mutatja :

Koronaország	1843-ban	1844-ben	1845-ben	1846-ban	1847-ben
	m á z s a				
Stájerország	673,146	716,795	727,653	835,293	840,072
Karinthia és Krajna	494,256	480,097	511,860	674,393	660,757
Magyarország	373,363	486,082	459,491	408,606	605,415
Csehország	269,169	340,900	326,636	306,867	356,333
Morva s Szilézia . .	224,563	265,628	239,425	282,218	293,968
Lombardia	90,733	89,110	91,750	93,757	114,910
Galiczia	38,189	57,177	45,027	57,260	64,964
Tirol	50,259	65,563	55,930	48,748	60,810
Salzburg	39,276	42,758	54,696	45,346	50,746
Erdély	62,340	46,941	33,156	41,291	23,119
A.-Ausztia	17,551	16,157	20,945	20,560	28,576
Végvidék	18,434	17,759	18,435	22,722	19,865
Egész birodalom .	2,351,279	2,524,917	2,885,004	2,837,061	3,124,535

1849 után a vasipar újabb lendületet nyert a vaspályák építése által, annyira, hogy 1854-ben a nyers vas termelése az öt milliom mázsát közel elérte; ámbár meg kell jegyeznünk, hogy a fentebbi kimutatásban megjelölt mennyiség is valódiilag jóval többre ment, miután a magyarországi és erdélyi vashányák termelése igen tökéletlenül volt felvéve.

Öntött vas termeltetett 1819—1829-ig összesen 1,027,128 mázsa s így évenként 102,712 mázsa. Újabb időkben az öntött vas termelése még tetemesebben emelkedett mint a nyers vasé, úgy-hogy ötszörösen nagyobb lett, mint a következő jegyzék mutatja :

Tartomány neve	1843-ik év	1844-ik év	1845-ik év	1846-ik év	1847-ik év
	m á z s a				
Csehország	135,981	165,395	188,149	185,006	179,466
Morva és Szilézia	76,011	75,494	115,632	126,436	148,680
Magyarország	38,480	34,379	44,149	50,141	50,262
Stájerország	54,078	64,266	63,269	44,368	25,978
Karinthia s Krajna	12,239	16,953	21,634	31,495	23,651
Galiczia	7506	10,447	6992	30,471	22,964
Lombardia	23,350	6550	20,950	18,490	18,960
Tirol	10,647	9606	9328	10,773	11,004
Végvidék	9122	9608	6658	13,129	13,129
Salzburg	1706	1540	2366	2774	3221
Erdély	422	2304	2510	2198	1389
Egész birodalom . . .	369,542	396,542	481,637	515,281	498,704

Mi a vastermelés értékét illeti, általában egy mázsa nyers vasat 3 ft. 40 kr., öntött vasat 6 ft. 15 krajczarával számítván, átmérőleg évenként a nyers vasból 9,617,277, s az öntött vasból 2,704,970 forint jövedelme van a birodalmi vasbányászatnak; és pedig a magyarországra esik mind a két nemből összevéve 1,655,977 ft., stájerországra 3,038,373 ft., csehországra 2,164,630 ft., karinthiaira 2,135,096 ft., morvaországra 1,535,857 forint.

A kohók, kupol és lángkemenczék számát a birodalomban következő jegyzék mutatja:

	Kohók.	Kupol és lángkemenczék.
A.-Auszttria	9	5
Stájerország	36	4
Karinthia	17	5
Krajna	11	1
Tirol	6	3
Csehország	52	17
Morva és Szilézia	26	14
Galiczia és Bukovina	18	2
Lombardia	15	5
Magyarország	61	15
Bánság	6	2
Horvátország	3	—
Végvidék	4	2
Összesen . . .	264	75

56. §. Dárdany (Antimonium).

Ez ásvány főleg Magyarországon termeltetik, s ezenkívül még valami kevés Karinthiában, s ez is csak az újabb időkben. 1819—1829-ig termeltetett Magyarországon összesen 32,184 mázsa. Már 1843-ban 6862, 1844-ben 8366, 1845-ben 8089, 1846-ban 9541, 1847-ben 4114 mázsára ment a termelés. Karinthia csak 1845-ben kezdte el 25 mázsával, melly mennyiség 1846-ban 26, 1847-ben 253, 1848-ban 175 mázsára rugott. Nevezetesebb dárdanybányák Magyarországon: Rosnyó, Magurka Liptóban és Szomolnok. Egy mázsa dárdany értékét 8 ft. 15 krajczárra becsülvén, a bányászatnak ez ága átmérőleg 60,366 forintot hoz be évenként.

57. §. Mireny (Egérkö. Arsenik).

A mireny csak melléktermék a kékeny (kobalt) égetésénél, s a mirenytartalma réz és ón érczeknél, s igen kis részben termeltetik, bár mirenytartalma ércz elég van a birodalomban. Termelése csupán Csehországban és Salzburgban divatozik. 1819—1829-ig összesen 1741 mázsa.

1845-ben Csehországban	1316,	Salzburgban	398 mázsa
1846-ban	„ 670	„ 376	„
1847-ben	„ 1042	„ 453	„
1848-ban	„ 233	„ 1031	„

Pénzértéke átmérőleg az évenként termelt mirenynek 12,351 forint. Termelések helyek Csehországban: Grossaupa, Salzburgban: Rothgülden.

58. §. Kékeny (Kobalt), Sárgany (Uranium).

A kékenybányászat, melly csupán Magyar-, Cseh- s aztán Stájerországban divatozik, az újabb időkben tetemesen emelkedett főleg Magyarországon. Így 1819—1829-ig összesen csak 705 mázsa termeltetett. Ellenben

	Magyarországon	Stájerországban	Csehországban
1843-ban	1337	420	411 mázsa
1844-ben	1975	600	4 „
1845-ben	1700	400	— „
1846-ban	1838	350	207 „
1847-ben	2813	300	— „

Egy mázsa kékeny árát 33 ft. 30 krajczárra becsülvén, átmérőleg évenként 82,176 forint jön be a kékenybányászatból. Neve-

zetesebb kékenybányák Magyarországon Dobsina, Stájerországban Neu-Alpe, Csehországban Joachimsthal.

Sárgany csupán Csehországban termeltetett 1844-ben 23, 1845-ben 18, 1846-ban 5 mázsa.

59. §. Cseleny (Mangan).

A cseleny termelése igen csekély terjedelmű, mert 1845-ben csak 418, 1846-ban 1165 mázsa termeltetett, s ez is nagyobb részben Tirolban; Magyarország mind a két évben csupán 133 mázsát adott. Termelési helyek Tirolban Falkenstein, Ringenwechsel, Kogel; Magyarországon Tiszolcz.

Ezenkívül termeltetik még *seleny* (Wolfram) és *keneny* (Vismuth) Csehországban Joachimsthalban; *festeny* (Chrom) Stájerországban; *irany* (Tellur) Nagyágón és Offenbányán Erdélyben, de csekély mennyiségben.

60. §. Kén.

A kén termelése újabb időkben nagy előmenetelt tett, de azért még nem fedezi a belsziükséget. 1819—1829-ig összesen termeltetett 114,970 mázsa.

1843-ban	24,851 mázsa
1844-ben	22,701 „
1845-ben	19,812 „
1846-ban	22,321 „
1847-ben	25,551 „

E termelésben legnagyobb részt vettek Galiczia és Csehország, aztán következett Horvátország, majd Salzburg és Stájerország; valami kevesett adott Karinthia és Erdély is. Fő kénbányák: Swoszowice Galicziában; Radoboj Horvátországban; Littmicz, Altsattel, Christinenthal, Char, Lukavec, Lipovicz Csehországban; Mühlbach, Grossart Salzburgban; Oeblern, Kallwang Stájerországban.

Egy mázsa kén értékét 5 ft. 40 krajczárba becsülvén, tett átmérőleg az évenkénti kénjövedelem 130,067 forintot.

61. §. Írón (Graphit).

Ez ásvány termelése olly terjedelemben üzetik, hogy a tetemes belsziükségen kívül még külkereskedésre is jut; e mellett minősége kitünő. 1819—1829-ig összesen termeltetett 6789 mázsa, azaz évenként 678 mázsa. Már

1844-ben	27,620	mázsa
1845-ben	15,486	„
1846-ban	19,703	„
1847-ben	31,432	„
1848-ben	36,927	„

E mennyiséghez legtöbbet adott Csehország, Morvaország $\frac{1}{6}$ részét; ezenkívül Alsó-Ausztria, Karinthia és Stájerország is járul néhány száz mázsával.

Egy mázsa irón értékét 1 ft. 36 krajczarra becsülván, tett az átmérőleges évenkénti jövedelem 41,974 forintot. Termelési helyek: Schwarzbach, Stuben és Egetschlag Csehországban; Altstadt, Wötau Morvában; Marbach, Hengstberg, Oecz, Amstall, Wegscheid, Wolmersdorf Alsó-Ausztriában; Kaiserberg, St. Gotthard Stájerországban; Feldeingraben, Klamberg, Millstatt Karinthiában.

§ 62. §. Föld és kőnemek.

Hasznos földnemek a birodalom minden részeiben találtnak. Tégláknak való *agyag*, *közönséges fazekasagyag*, különösen jeles Galiciában, Tirolban (Schönbühel, Maurach, Dornbirn), Stájerországban (Voitsberg, Pulsgau), Felső-Ausztriában (Baumgarten, Litting), Morvaországban (Blanszko, Bisztritz, Eibenschütz), Alsó-Ausztriában (Pechlarn), Magyarországon (Rév, Lehecsény, Hertelend stb.); *kőedényagyag* Magyar, Morva, Cseh országokban; *Wedgewood-edényagyag* Morvaországban (Frain, Rudicz), Stájerországban; *porcellánagyag* legfinomabb Dubrinicson Magyarországon, Morvaországban (Brendicz), Csehországban (Klösterle, Flöbau, Tippelsgrün, Schwarz-Kostelec stb.); *csapóföld* különösen Csehországban, Galiciában, Stájerországban, Magyarországon. *Festő földnemekből* szinte sok találtnak, u. m. Zöldföld Velenczében (Montechio maggiore, Monte Baldo), Tirolban, Csehországban; más festőföldek Csehországban, Velenczében, Tirolban; igen finom *bolus* Krajnában (Wochein).

Értéket illetőleg még fontosabbak a különféle *kőnemek*, melyek a birodalom kő- és márványbányáiban töretnek, a jeles minőségű malomkövek (különösen jó Geletneken Magyarországon), közsörűkövek, s a roppant mennyiségű mészkövek. A *márványnak* szinte minden nemeit feltaláljuk itt. A dognácskai (Bánságban) fejér márvány a carraraival vetekedik. Szép márványokat adnak még Alsó-Ausztria (Lilienfeld, Tirnicz, Zögersbach), Salzburg (Adnet, Untersberg, Wiesthal), Stájerország, Tirol (Eben, Freundsberg, Bürs, Schoppenn, Morter, Predazzo, Tesserö, Ampass), Ten-

gerpart, Karinthia, Csehország (Hohenelbe, Starkenbach, Karlstein), Dalmatia (igen szép fejt), Horvátország, Lombardia (Tremosine, Musso), Velence (Cerro, Piegera, Preosa, Paragon, Chiusa), Magyarország (Pécs, Esztergom, Tata környékén stb.). *Palakó* szinte kitünő minőségű, de még nem eléggé használtatik Magyarországon (Visnyó), Sziléziában, Morvaországban, Lombardiában, Tirolban és Karinthiában. *Alabastrom*, Szepesben, Salzburgban, Lombardiában.

Említést érdemel még a *lepidolith*, mint legszebb földnem a világon (Magyarország, Tirol); *asbest* F.-Ausztriában, Tirolban, s Magyarországon Gömörben; Lombardiában, Erdélyben; *kearcs* Alsó-Ausztriában (Neunkirchen, Emmersdorf, Schiltern), Galicziában, Karinthiában, Stájerországban (igen gyakran), Tirolban (tisza fejt Matrei, Ahrn, Pinzolo, vörös Mollignon, smaragd zöld delle Palle hegységben), Krajnában (Sagor, Zirknicz), Lombardiában, Velencében, Csehországban (Giesztübel, Weisswasser, Althohlau, Königswart), Magyarországon, Erdélyben; *meszkovamardny* (Feldspath), Csehországban, Velencében, Magyarországon, Galicziában, Tirolban; *foljamkovamardny* (Fluszbath) Magyarországon, Salzburgban, Tirolban (almazöld Fassa, violaszín Obernberg, fejtés Boczen környékén); *nehézkovamardny* (Schwerspath) Stájerországban (Peggau), Tirolban (Gebra, Kogel, Primiere), Lombardiában, Karinthiában; *hegykristály* vagy *hamis gyémánt* különösen szép Máramaros és Bereg vármegyékben, Krajnában, Stájerországban, Erdélyben (Osdola), Tirolban, Salzburgban.

63. §. Gipsz (fősz), Kréta.

Ez ásványok igen sok helyt találtaknak a birodalomban, s a gipsz termelése figyelmet érdemel. Legnevezetesebb *gipszbányák* vannak Salzburgban (Golling), Alsó-Ausztriában (Muckendorf, Schottwein, Gaden, Heiligenkreuz stb.), Stájerországban, Tirolban, Krajnában, Galicziában, Csehországban, Sziléziában, Magyarországon, (Jablonec). *Krétát* találnak Magyarországon, Erdélyben, Tirolban, Salzburgban, Stájerországban.

64. §. Drága és félnemes kövek.

A nemes köveknek sok neve találtaknak. Így egész Európában legszebb *opál*, mely a kelet felől jön kereskedésbe, Magyarországon Sáros vármegyében Cserveniczánál azaz Vörösvágásnál, kerestetik árkokban és nem bányákban. Mennél több színt játszik, annyi nemesebb és drágább, s volt rá példa, hogy egy darab tyuktojás nagyságu 2000 aranyért adatott el. Hasonlóképp a csehországi

gránát legszebb egész Európában; ezenkívül van Salzburgban, Tirolban, Magyarországon, Erdélyben, Bánságban, Stájerországon, Végvidéken, Alsó-Ausztriában, Karinthiában igen szép. *Agat*, Tirolban, Erdélyben, Csehországban, Lombardiában, Galicziában, Magyarországon; *amethyst* Salzburgban, Tirolban, Erdélyben, Csehországban, Magyarországon, Alsó-Ausztriában; *beril* Salzburgban; *chalcodon* Tirolban, Erdélyben, Csehországban, Lombardiában, Magyarországon, A.-Ausztriában; *chrysolit*, Csehországban, Morvában; *hyacint* Magyarországon; *jaspis* Erdélyben, Karinthiában, Krajnában, Csehországban, Galicziában, Lombardiában, Tirolban, Magyarországon; *karneol* Tirolban, Erdélyben, Csehországban, Lombardiában, Magyarországon; *rubin* Csehországban; *saphir* ugyanitt; *smaragd* Salzburgban; *spinell* Morvában, Tirolban, Csehországban; *topas* Salzburgban, Karinthiában, Csehországban, Morvában.

S A V A K.

75. §. Timsó.

E kettős só részint természetben jön elő, részint vegyészgyárak, vagy huták terméke. Anyaga bőven és jeles minőségben található Magyar, Morva és Cseh országokban, de készítették még Alsó-Ausztriában, Salzburgban, Stájerországban, Karinthiában, Tengerparton is. Termelése egészen privát kezek közt van, s így az előadott évi termék hihetőleg magasabb lehet. 1819—1829-ig termeltetett összesen 235,057 mázsa.

1843-ban	35,882 mázsa
1844-ben	35,834 „
1845-ben	29,899 „
1846-ban	36,805 „
1847-ben	29,113 „

E mennyiségnek legnagyobb részét Magyar- és Csehország állították ki csaknem egyenlő részben, mindenik átmérőleg évenként 13,000 mázsat termelvén. Egy mázsa timsó értékét 6 forint 36 krajczárra becsülván, az átmérőleges évi jövedelem e szerint 213,442 forintot tesz pengőben. Termelési helyek: *Alsó-Ausztriában* Zillingsdorf; Parschlug, Steieregg *Stájerországban*; S. Pietro *Tengerparton*; Altsattel, Münchdorf, Habersbirk, Csermig, Char, Weiszgrün *Csehországban*; Obora, Walchon *Morvaországban*. Természetes timsó kövek legnagyobb mennyiségben találtnak *Bereg-vármegyében*, hol Munkács mellett gr. Schönbornnak (Podhering)

nagy timsófőző intézete van. Ugyanitt timsógyárak vannak Kovászón, Pusztá-Kerepeczen, Muzsajon, Dédán. A *parádi és sopronme-gyei* (hol t. i. a kőszénrétegek kén és timsókövel vannak keresztül ágazva) timsófőző-intézetek mind mennyiség, mind minőség tekintetében hátrább állanak a beregieknél.

66. §. Vasvitriol.

A vasvitriol főleg a kéntermelése alkalmával mellékesen nyeretik, s az ausztriai birodalomban olly mennyiségben, hogy még kivitelre is jut.

1819—1829-ig összesen termeltetett 393,564 mázsa.

1843-ban	„	„	51,018	„
1844-ben	„	„	61,136	„
1845-ben	„	„	44,346	„
1846-ban	„	„	51,003	„
1847-ben	„	„	44,904	„

E mennyiségnek közel $\frac{4}{5}$ része Csehországból $\frac{1}{5}$ -de Velen-
czből került ki; valami kevesett adott még Tengerpart, Erdély,
Magyarország, Salzburg. Egy mázsa vasvitriol értékét 1 ft. 18 kraj-
czár-ra becsülván, tesz az átmérőleges évi jövedelem 75,405 forint-
tot. Fő termelési helyek : Lukavec, Altsattel, Littmicz, Elisabe-
thenthal, Char, Weiszgrün, Lipovicz, Ledecz *Csehországban*; Agordo
Velen czében; Vöröspatak *Erdélyben*.

67. §. Rézvitriol.

E sav szinte a kéntermelésénél nyeretik, de már kisebb kiter-
jedésben. Így 1819—1829-ig összesen termeltetett 3087 mázsa.

1843-ban	5643 mázsa
1844-ben	4734 „
1845-ben	5381 „
1846-ban	7853 „
1847-ben	6532 „

E mennyiségnek $\frac{5}{6}$ részét Csehország, $\frac{1}{6}$ részét Stájerország
és Salzburg szolgáltatta. Ha egy mázsa rézvitriol értékét 14 ft.
20 krajczár-ra becsüljük, úgy tesz az átmérőleges évi jövedelem
85,814 forintot. Termelési helyek *Csehországban* : Lukavec, Alt-
sattel, Lipovicz, Ledecz, Ferdinándhuta; *Salzburgban* : Mühlbach;
Stájerországban : Oeblern.

68. §. Kőszó.

Az ausztriai birodalom, mely ásványokban olly gazdag, egyzersmind kimerithetlen sóbányákkal bir főleg Galicziában, Magyarországon, Erdélyben és Felső-Ausztriában. A *kőszó* részint melléktermék az ischli, hallstadti, ausseei, halleini sófőző intézetekben, részint darabokban vágatik Galicziában (Bochnia, Wieliczka), Máramarosban (Rónaszék, Szlatina, Sugatag, Sándorfalva, Königs-
thal), Erdélyben (Maros-Ujvár, Kolos, Désakna, Torda, Vizakna, Parajd).

Mennyiséget illetőleg adott 1819—1829-ig összesen

Wieliczka	6,947,477 mázsát
Máramaros	5,930,892 „
Erdély	6,519,117 „
Bochnia	1,920,144 „
Galicziai főzőintézetek	41,613 „
Gmunden	29,818 „
Hallein	16,314 „
Aussee	8,365 „
Hall	398 „

Összesen . . 21,414,138 mázsát,
azaz minden évre jutott 2,141,413 mázsa. E termelés az újabb időkben tetemesen nevededett. Névszerint adott

W i e l i c z k a :

1843-ban	976,188 mázsát
1844 „	1,015,019 „
1845 „	945,226 „
1846 „	948,314 „
1847 „	1,002,310 „

E r d é l y :

1843-ban	817,385 mázsát
1844 „	968,611 „
1845 „	886,137 „
1846 „	1,009,744 „
1847 „	1,591,478 „

M á r a m a r o s :

1843-ban	638,641 mázsát
1844 „	779,000 „

1845-ben	737,732 mázsát
1846 „	790,529 „
1847 „	667,009 „

Bochnia:

1843-ban	312,246 mázsát
1844 „	280,643 „
1845 „	277,756 „
1846 „	313,923 „
1847 „	308,753 „

Galicziai sófőző-intézetek:

1843-ban	7,036 mázsát
1844 „	9,049 „
1845 „	10,979 „
1846 „	12,112 „
1847 „	14,339 „

	Gmunden	Hallein	Aussee	Hall
1843-ban	5004 m.	1228 m.	2891 m.	439 m.
1844 „	5584 „	997 „	1647 „	300 „
1845 „	6211 „	285 „	3538 „	300 „
1846 „	6733 „	1486 „	3416 „	300 „
1847 „	6831 „	4719 „	2944 „	429 „

E szerint az egész birodalomban termeltetett:

1843-ban	2,761,058 mázsa kősó
1844 „	3,060,850 „ „
1845 „	2,868,164 „ „
1846 „	3,086,557 „ „
1847 „	3,598,812 „ „
1850 „	3,224,756 „ „

Ha már az utóbbi években termelt kősó mennyiségét átmérőleg vesszük, s árát Gmundenben, Halleinban, Ausseeben 5 ft. 50 kr., Hallban 2 ft. 56 kr., Galicziában 5 ft. 54 kr., Magyarországon 6 ft. 35 kr., Erdélyben 3 forint 25 krajczárban vesszük fel, úgy a jövedelemből esett évenként:

Felső-Ausztriára és Salzburgra . .	44,235 forint
Stájerországra	16,713 „
Tirolra	1,004 „
Galicziára	7,584,999 „
Magyarországra	4,769,237 „
Erdélyre	3,566,990 „

Egész birodalomra 15,983,178 forint pp.

69. §. Főttsó.

A főttsó termeltetik :

1) A gmundeni felső kerület főzödéiben, jelesen a hallstadti, ischli, ebenseei, ausseei és halleini főzöházakban. Hallstadt, Aussee és Hallein helyeknél sóbányák is vannak, valamint Ischnél is, de azért a sósviz ide és Ebenseere Hallstadtból vezetetik.

2) A halli sófőzödében Tirolban, hova a sósviz a közelfekvő sóbányából vezetetik.

3) A következő gallicziai főzödékben : Drohobycz, Dolina, Bolechov, Laczko, Koszov, Roszulna, Kalusz, Utorop, Starosol, Solec, Stebnik, Kaczyka, Lanczyn, melyek sósforrások által tápláltatnak.

4) A magyarországi főzödében Sóváron, mely szinte sósforrásból tápláltatik.

1819—1829-ig összesen főzetett az egész birodalomban 17,140,883 m., s így esett egy évre 1,714,088 mázsa. Ellenben későbbi időkben e termelés is növekedett, u. m.

	1843	1844	1845	1846	1847 években
Gmunden	687,104	757,686	736,881	738,294	767,022 mázsa.
Hallein	183,668	232,883	225,384	240,691	470,318 „
Aussee	232,346	225,384	227,724	231,487	243,397 „
Hall	225,201	240,691	237,385	224,699	241,165 „
Galliczia főz.	438,747	470,318	506,615	514,049	508,326 „
Sóvár	108,075	123,400	124,800	138,358	126,897 „

Egész birod. 1,875,141 2,050,362 2,075,115 2,035,312 2,099,129 mázsa.

E szerint egy mázsa főttsó értékét Gmundenben 5 ft. 52 kr., Halleinban 5 ft. 14 kr., Ausseeban 5 ft. 35 kr., Hallban 5 ft., Galicziában 4 ft. 25 kr., Sóváron 5 ft. 22 krajczárra számítván, tett az átmérőleges évenkénti jövedelem 10,711,931 forintot, mely sumamához F.-Ausztia és Salzburg 5,465,325 ft., Galiczia 2,117,580 ft., Stájerország 1,286,668 ft., Tirol 1,163,330 ft., Magyarország 679,028 forinttal járult.

70. §. Tengeri só.

A tengeri só Dalmatiában Stagnoban termeltetik az ottani állam salinában. Ezenkívül az adriai tenger partján privát salinák is vannak, névszerint Piranoban és Capo-d'Istriában Tengervidéken, továbbá Pago és Arbe szigeteken Dalmatiában. Mennyit termelhetnek ezek, azt az állam határozza meg, s ezt tartoznak szabott árért a kormányoknak átengedni.

1819—1829-ig összesen termeltetett 6,595,817 mázsa, s így jött egy évre 659,581 mázsa. Ellenben később

	Tengerparton	Dalmatiában	összesen
1843-ban	631,127	159,295	790,422 mázsa
1844 „	444,996	77,730	522,726 „
1845 „	728,166	46,358	774,524 „
1846 „	678,620	103,079	781,699 „
1847 „	593,171	59,882	653,053 „

Hogy az évenkénti termelés aránylag csekély, azt onnan magyarázhatjuk meg, mert az laszok kedvező előszeretettel lévén az idegen, névszerint a *siciliani* tengeri só eránt, ez nagy mennyiségben hozatik be a birodalomba, kivált midőn ára olly jutányos, hogy ennyiért nálunk többet termelni, nem volna jövedelmező vállalat.

Egy mázsa tengeri só értékét 5 ft. 30 krajczárra becsülvén, az átmérőleges évenkénti jövedelem ebből 3,865,043 forint, melly summából Tengervidékre 3,340,029 ft., Dalmatiára 525,014 forint jut.

1850-ben az egész birodalomban kö-, főtt-, tengeri só 6,000,406 mázsa termeltetett, melly summából kősóra 53·74%, főtt-sóra 39·01%, tengeri sóra 7·25% jutott, s ebből a birodalom 30,560,152 pengő forintot vett be.

Marha- és trágyasó legelőször csak 1850-ben termeltetett, még pedig Gmundenben 28,365, Halleinban 12,000, Hallban 4545, Galicziában 8489, s így összesen 53,399 mázsa.

A *galicziái só* elhordatik Sziléziába, Morva, Cseh, Magyar országok északi részeibe, Oroszországba, és a porosz birodalomba, jelesül a főtt-só Galicziában, Bukovinában és Magyarországon, a kősó, a többi említett tartományokban adatik el. A *magyar só* Magyarország közép megyéiben, az *erdélyi só* Magyarország déli részében, Bánságban, Vajdaságban, Erdélyben, Szlavóniában és Horvátország s Végvidék keleti részeiben fogyasztatik el. A *stájer sót* Stájerország, Karinthia és felső Krajna, a *tirolí sót* Tirol, Sweicz, a *felső-ausztriai sót* F.-Ausztria, Salzburg, A.-Ausztria, Cseh- és Morvaországok déli része használja, s még tetemes mennyiség marad eladásra Bajorországnak. A *tengeri sót* az olasz tartományok, továbbá Istria, déli Krajna, Dalmatia, Horvátország és Végvidék nyugati része használják, s még Törökországba is nevezetes mennyiség vitetik be.

Mint fentebb mondtuk tengeri sót külföldről névszerint Siciliából is hoz be a birodalom átmérőleg évenként 359,797 mázsát; ellenben Porosz, Orosz, Bajor, Sweicz, Török országoknak 821,755 mázsa kősót adván el, Ausztria részére 461,958 mázsa nyereség marad.

71. §. Kőszén.

Megbecstülhetlen kincse fekszik a birodalomnak azon kimeríthetetlen *kőszén* telepeiben, melyek csaknem minden koronaországban lerakodva találhatók. Leggazdagabbak e tekintetben a cseh-morva hegységek, s aztán következnek az Alpések és Kárpátok. Egyébiránt a kőszénnek mind két neme „barna kőszén“ „fekete kőszén“ feltaláltatik, csak hogy a barna kőszén sokkal nagyobb kiterjedésben. Minőséget tekintve szinte jeles kőszénfajaink vannak, sőt a bányászati vagy is az ugynevezett oraviczai kőszén e tekintetben Európában egy sem haladja felül.

Leggazdagabb kőszéntelepek *Csehország* nyugati közepén (hajdani rakonici és pilseni kerületekben), továbbá Budweis, Schwarz-Kostelec, Schaczlar, Trautenau, Nachod, Landskron vidékén találhatók; *Morvaországban* : Landskron, Czernahora, Rosicz, Oslovan, Znaim, Mährisch-Ostrau, Blansko; *Stájerországban* : a Muravölgyben (Judenburg, Leoben), Mürz völgyben (Parschlug, Wartburg); *Alsó-Ausztriában* : Klingenfurt, Schauerleithen, Thomasberg, Lunz, Gaming, St. Anton, Kirchberg, Schwarzenbach, Tümicz, Lilienfeld, Muttmansdorf, Grünbach, Lanzing, Klaus; *Felső-Ausztriában* : a windischgarsteni és gosau-i völgyek; *Tirolban* : Häring; *Krajnában* : Sagor; *Dalmatiában* : Dernis (Siverié); *Bánországban* : Oravicza, Dognacska, Moldava, Eibenthal környékei.

Magyarországban szinte csaknem minden megye mutathat fel kőszéntelepet, de ezeknek csak igen kis része használtatik. Névszerint a művelés alatti kőszénbányák 4 csoportozatra oszthatók; u. m. az esztergomira, pécsire, mátravidékire és sopronira. Ezek közt a soproni és pécsi legrégibb, a mátravidéki legifjabb, az esztergomi leggazdagabb. A pécsi és soproni bányák fekete, az esztergomi és mátravidékiek barna kőszén ásnak.

Az *esztergomi vidék* a Pilis és Vértes hegyek környezetét foglalja magában Esztergom és Pilis vármegyékben. Az itt ásatott kőszén minden tüzelésre, kivéven az olvasztási műtételt s aczéltérmelést, igen jól alkalmazható. Jelenleg 8 telep ismeretes, melyek közül mindenik tömörség, fekvés, kiterjedés, alkat tekintetében egymástól különbözik. Nagy része az itt nyert kőszénnek gőzhajókon, vaspályákon, a budapesti gyárakban s tégláégetőkben használtatik fel; házi használatra még nem nyert elegendő kiterjedést. Főtermelési helyek : Mogyorós, Csolnok, Dorog, Tokod, Bajót, Nyerges-Ujfalu, Piszke, Sárísáp, Dömös, Zsömle, Kovács. Ez összes kőszénbányákban 1851-ben 1,380,000 mázsa ásatott, mely mennyiség 1855-ben 3,075,000 mázsára emelkedett.

A *mátrai vidék*, a Mátra helység környezetét foglalja magában, s kiterjed Heves, Nógrád, Borsod és Gömör vármegyékre. A művelés alatti bányákból azonban csupán Zagyva, Mátra-Novák, Bátöny, Pálfalva, Raru, Arló, Nádasd, Várkony érdemlenek kiemelést. Ezekben szinte 1851-ben 425,000 s már 1855-ben 1,038,000 mázsa ásatott. A rossz utak e vidék széntermelését tetemesen akadályozzák; pedig a nagyszerű ozdi, továbbá a tapolcsányi vasgyárak, több hámorok, kovácsműhelyek, a Tiszán járó gőzösök, Miskolcz, Eger, Gyöngyös városok innen veszik szükségleteiket.

A *pécsi csoportozat* a Mecsekhegy környezetet foglalja magában Baranya vármegyében. Művelés alatti bányák: Pécs, Vasas, Szász, Komló, Szabolcs. Termelésük 1848 előtt öt évi középszámítás szerint 320,000; 1850-től kezdve 518,000 mázsára megyen. Minőséget tekintve a jó fajta fekete kőszénhez tartozik, melyből 8 mázsa megyen egy öl fára.

A *soproni csoportozat* a Lajta hegység körét foglalja magában, s folytatása az Ausztriából bejövő hegyláncznak. Művelés alatti bányák: Wandorf (Brennberg), Riczing, Neufeld. Termelésük 160,000 mázsa. A rétegek kén és timsó kővel vannak keresztül ágazva, a honnan a soproni kőszén minőségét tekintve alábbvaló, az említett honi kőszénéknél.

Ezek szerint az országbeli kőszéntermelés az utóbbi öt év középszámítása szerint 4,791,000 mázsát tesz évenként, holott 1819—1829-ig 10 év alatt összesen csak 3,848,191 mázsa termeltetett; de természetesen akkor még az esztergomi bányáknak nagy része, a mátravidékiek pedig egészen műveletlenül heverték.

Bánságban kőszén ásatik Oraviczán, Resiczán, Steyerdorfban, Domanyban, Gerlistyén, Szászkán, s több helyeken, mely „oraviczai“ név alatt ismeretes, s egész birodalomban legjobbnak tartatik. 1851-ben ástak Steyerdorfon 334,572 és Resiczán 129,110 mázsát. A többi kőszénbányák termelését megmondani nem tudjuk.

Különben elszórva találhatunk még Magyar és Erdély országokban kőszénbányák, mint Zsomboron Erdélyben, továbbá Arad (1), Zemplén, Szepes, Sáros megyékben.

Hivatalos kimutatás szerint a kőszéntermelés tett 1819—1829-ig összesen az egész birodalomban 29,382,296 mázsát, azaz évenként 2,938,296 m., mely summának csak $\frac{1}{29}$ része ásatott kincstári bányákban. E termelés azonban újabb időkben tetemesen és gyorsan gyarapodott. Így

1843-ban ásatott	9,296,351 mázsa
1844-ben „	11,886,255 „

1845-ben	„	12,887,630 mázsa
1846	„	14,268,811 „
1847	„	15,279,134 „

E mennyiségnek felét Csehország, ¹/₄ részét Morvaország adta, ezután következett A.-Ausztia 1,200,000, Stájerország, Krajna s Karinthia mindenik 800,000 mázsával. Magyarország termelése az öt év alatt középszámmal 480,000 mázsára tétetett, mi felette kevés, mint fentebb részletesen kimutattuk. 1849 után a köszöntermelés ujlag nagyban nevedett, ugyhogy ezt 1855-ben 25—30,000,000 mázsára bizvást tehetjük.

Köszénbányák a *magyarországiakon* kívül, melyeket már elősoroztunk, e következő helyeken vannak : *Galicziában* : Javorzno (kincstári 500,000 m.), Dobrova (275,000), Sierza (182,000); *Sziléziában* : Polnisch Ostrau (egyik 926,000, másik 305,000, harmadik 50,000 m.), Karvin és Peterswald (423,000), Dombran (235,000); *Morvaországban* : Neudorf (470,000), Oslovan (285,000), Zbeschau (215,000), Tscheitsch (egyik 180,000, másik 125,000); *Csehországban* : Rappicz (961,000), Zwetschkovics (630,000), Görsdorf (256,000), Darova (230,000), Trautenu (220,000), Hromicz és Krassnau (218,000), Podlessin (216,000), Bilin (213,000), Gedomicz (202,000), Dux (174,000), Wilhischen (168,000), Türmicz (egyik 165,000, másik 118,000), Wottwovicz (több), Schaczlar (138,000), Oberpriesen, Trupschicz, Kleinpriesen (egyik 130,000, másik 118,000), Radnicz (102,000), Untereichenau (101,000), Grosz-Lohovicz (100,000), Schlau (100,000), Wittuna (94,000), Merklin (egyik 90,000, másik 50,000), Trauschkovicz, Trausch, Oberleutensdorf (87,000), Klein-Augesd (86,000), Herrndorf (86,000), Ladung (82,000), Kulm (82,000), Kulterschicz (81,000), Schallau (81,000), Schönfeld (80,000), Wranov (79,000), Ferbka, Ferbenz, Postelberg (79,000), Tüllicz és Türmicz (75,000), Kultovenka (68,000), Smecna (65,000), Gemnik (63,000), Litmicz (63,000), Karbicz és Arbesau (61,000), Kleinprilep (56,000), Taschovicz (55,000); *Alsó-Ausztriában* : Thallern (379,000), Grünbach (161,000), Lichtenwörth (151,000), Glognicz (94,000), Zillingsdorf (69,000); *Felső-Ausztriában* : Wolfseg (224,000), Wildshut (73,000); *Stájerországban* : Fohnsdorf (kincstári 106,000), Seegraben és Parschlug (145,000), Voitsberg és Seegraben (96,000), Steierreg (62,000); *Krajnában* : Sagor (200,000); *Istriában* : Albona (90,000); *Tírolban* : Häring (55,000); *Dalmatiában* : Siveric (154,000); *Lombardiában* : Campone (110,000), Nuova (85,000); *Velenczében* : Putti Negri (69,000 mázsával).

72. §. Turfa vagy Gyeptőzeg.

Valamint köszén, úgy turfa is gazdag telepekben találhatók a birodalomban, de felhasználása nem terjedt még úgy el. Így *Alsó-Ausztriában* turfatelepek vannak Gutenbrunn, Moosbrunn, Mitterbach, Schwarzenau; *F.-Ausztriában*, és *Salzburgban*: Windishgartsen, Ruszbach, stb.; *Stájerországban*: Enns és Paltent völgyben, Admont környékén, az Alpeselek fensíkjai; *Karinthiában* és *Krajnában*: igen sok; *Tengercsíken*: Görz; *Tirolban*: Hohenems, Lustanau, Dornbirn, Hard, Lerchenau, Lauterbach, a Röhtheler Alpeselek, Taufers völgyben; *Csehországban*: igen sok; *Galicziában*: Lemberg, Brzezau környékén; *Lombardiában*: Cómó; *Erdélyben*: a Mezőségeken; *Magyarországban*: legkiterjedtebb rétegekben van a mocsáros vidékeken, különösen a Sárrét, Marczal, Hanság környékén, s Szepes vármegyében a Kárpátok tövében, de mind ezek kevéssé használatnak, kivévén a Hanságbelieket; *Bánságban*: Ilan-csa, Alibunar környékén.

73. §. Földolaj vagy Asphalt.

Ez égő ásvány Tirolban és Dalmatiában nagy mennyiségben termeltetik, ámbar Magyarországon is van elég Szepes, Sáros, Zala vármegyékben, különösen pedig Észak-Biharban Micske környékén, melynek anyagából Pesten egy asphaltgyár dolgozik. Tirolban Scharnicz és Seefeld, Reith, és Seefeld közt továbbá Leutaschnál jön elő, s termelése 40,000 mázsára becsültetik, ebből 600 mázsa asphalt, 16,000 mázsa asphaltmastix, 2150 mázsa ásvány- és asphalt-kenőcs, 440 mázsa tiszta földolaj és naphta készítettén. Dalmatiában 1851-ben Brazzo szigeten 337 mázsa asphalt, továbbá Porto Manduler, Vergoracz, Massor és Dolacz helyeken 18,066 mázsa asphaltkő ásatott, melyek Velenczébe vitetven asphalt-mastiksá dolgoztattak fel.

IV. SZAKASZ.

NEMESÍTŐ IPAR.

74. §. A nemesítő iparról általánosan.

Minden munka, mely a nyers termékeket az emberek számára használhatókká teszi, nemesítő vagy röviden műiparnak nevezetik. Ebből látható, hogy a műipar valamely országban éppen

olly szükséges, épen olly nagy fontosságu, mint maga a földművelés és bányászat, mert ezek termékei is amaz nélkül haszonvehetetlen hevernének, s így semminemű országban, melly boldog s független óhajt lenni, a műiparnak hiányzani nem lehet, nem szabad. Földművelés az országnak türethető állapotot, műipar gazdagságot szerez, miután ez a nyers termékek eredeti értéket sokszorosán felemelni képes. De a nemzetgazdászati főelve is munkafelosztás, s a termelésnek minél több ágával s minél jobban felosztva foglalatoskodik valamelly állam, annyival többet és jobban állithat elő, s így annyival vagyonosabb lesz.

Az ausztriai birodalmat tekintve, fele részében, u. m. a cseh-német és olasz tartományokban a műipar meglehetősen lábba áll s egy két ágban kitűnő eredményt mutat; ellenben a magyar koronai tartományokban felette csekély, s még megindulását is nehezen lehet észrevenni. E különbség oka az 1848. előtti politikai viszonyokban kereshető. A magyar nemesség, melly a földet kirekesztőleg bírta, nem akart adót fizetni, nem akart semmi terhet vinni. Ez okból a magyar koronai s a többi örökös ausztriai tartományok közt vámsorompók állittatván fel, ezek segédelmével közvetítve adóztatott meg a magyar nemesség. E kereskedelmi politikát Maria Theresia alapította meg. Ő hozta be a külföld irányában a tiltórendszert (Prohibitivsystem), melly szerint külföldi gyártermékek behozatala vagy egészen eltiltatott, vagy roppant vámmal terheltetett, s e tekintetben Magyarország szinte a külföldhöz soroztatott; holott megfordítva az ausztriai tartományok csaknem minden vám nélkül szabadon hozhaták be portékáikat. E kereskedelmi politika nem volt egészen üdvös, mert felét a birodalomnak gyarmati állapotban tartotta, másik felében pedig lendületet nyert ugyan a gyáripar, de ez elkényeztetett üvegházi növény vala, melly nem állhatott ki versenyre a világ iparával; a gyárosokat kényelemhez hanyagsághoz szoktatván, a gyártásbani új reformok, s előhaladások nem jöhettek be hozzánk; egy szóval jelenleg is vámvédrendszernek kell oltalmazni a birodalmi gyárakat az európai concurrentia ellen, mi mindenestre csak a földművelés és bányászat hátrányára, s a nagy fogyasztó közönség kárával történhetik. Kivételesen azonban van a gyáriparnak néhány ága nálunk, melly nagy tökélyre vergődött, s a külfölddel bátran kiállhatja a versenyt. Illyenek többek közt: az üveg-, selyem-, posztó-gyártás. De lássuk már most a nemesítő ipart egyenként és minden ágában.

A) Ásványországi gyártás.

75. §. Vashámorok és gyárak.

A vasgyártás, mindamellett hogy igen el van terjedve, nem elégíti ki a tetemes belsükséget, e mellett termékei felette drágák, mit egy részben a nem elegendő nyersvas termelésnek tulajdoníthatunk; miért is több birodalmi ipar és kereskedelmi kamara javaslatot tett a külföldi vasnak vám nélküli behozatalára, vagy legalább a vám mérséklésére. A vasgyáripar leginkább el van terjedve Stájerországban, Lombardiában és Magyarországon; s ezek után következnek: Alsó-Ausztria, Csehország, Felső-Ausztria, Karinthia, Tirol, s Velenczét kivéve minden koronaország részt vesz ebben.

Ezeket előre bocsátván, lássuk már most átnézetét az összes vasgyár-üzleti telepeknek:

Koronaország	Vas és aczél hámorok			Puddling telepek				Henger telepek			Aczel öntőde	Gépi műhelyek
	Szám	Olvasz. ke- menze	Pörölyde	Szám	Puddling ke- menze	Hengerpár	Izzasztó ke- menzék	Szám	Hengerpár	Izzókemen- czék		
Lombardia . . .	202	237	237	1	2	2	1	2	4	1	—	4
Stájerország . .	121	268	447	9	19	9	9	9	28	43	3	3
Magyarország . .	102	236	187	2	8	4	2	5	10	7	—	2
Alsó-Ausztria . .	94	240	204	3	5	—	6	11	36	36	11	21
Karinthia . . .	79	369	341	4	10	5	9	10	22	14	1	11
Csehország . . .	63	259	240	5	5	14	7	11	20	18	—	13
Felső-Ausztria . .	61	126	107	—	—	—	4	6	89	12	—	1
Tirol	60	81	63	—	—	—	—	2	4	2	2	4
Erdély	40	64	40	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Salzburg	14	46	43	—	—	—	—	1	2	2	1	2
Galiczia	14	38	45	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Morvaország . .	13	164	136	4	37	19	24	7	75	28	—	8
Krajna	18	96	86	—	—	—	—	—	—	—	—	3
Szilézia	6	35	49	—	—	—	—	4	9	5	—	2
Végvidék	4	8	4	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Bukovina	2	18	19	1	1	—	1	—	—	—	—	—
Összesen . . .	893	2284	2248	29	87	53	63	68	249	168	18	75

Mi már e vasgyári telepek termelését illeti, meg kell jegyez-
nünk, hogy némelyik koronaország több vasat finomít, mint meny-
nyi nyers anyagot termel. Illyenek például: Alsó- és Felső-Ausztria,
Salzburg, Krajna, Tirol, Morva, Szilézia, Lombardia, és némi rész-
ben Magyarország. Így Alsó-, Felső-Ausztria, Salzburg, s Magyar-

ország nyugoti szeglete (Vas vgye) a finomítandó nyers vasat Stájerország kimerithetlen vasbányáiból veszik; Krajna, Karinthiából és Végvidékről, Tirol Karinthiából, Morvaország és Szilézia Magyarországból s Galicziából hozat nyers vasat. Magyarországon a szépesi gyárak szükségleteik egy részét Gömörből fedezik.

A finomítás alá került nyersvasnak csak kis része fordítatik acélgyártásra, s ez leginkább Alsó- és Felső-Ausztriában, Salzburgban, Stájerországban, Karinthiában, Krajnában, Tirolban, s kisebb terjedelemben Lombardiában divatozik.

Továbbá a finomított vasnak legnagyobb része *durva* és *szálvasból* áll; *öntött* vas csupán Karinthiában, Morvában, és Sziléziában gyártatik több. *Fekete lemezvasat* főleg Stájerország, Alsó-, Felső-Ausztria, Salzburg, Morva, Szilézia, Karinthia és Csehország; *fejér lemez* Csehország, aztán Morva, Szilézia és Stájerország állítanak elő legtöbbet.

Általában *Alsó-, Felső-Ausztriában, Salzburgban* nyújtott vas, feketelemez, hengervas, acél és sodrony; *Stájerországban* : acél, nyújtottvas, hengervas, feketelemez, hajókazán-lemezvas; *Karinthiában* : hengervas (főleg rail-, tengely-, tyres-, mozdony), acél, durvavas, rudvas, fekete- és gőzkazán-lemez, sodrony; *Tirolban* : nyújtott-, finom-, acél-, durvavas; *Csehországban* : durva-, vert és hengerezett nyújtott vas, fekete és fejér lemez, kupolöntvény, szervas; *Morvaországban* : goromba és hengervas, kupolöntvény, feketelemez, nyújtottvas; *Magyarországon* : rud-, szál-, henger-, szervas.

A különböző koronaországok vasgyártása mennyiségileg következő :

Mázsa

	Goromba és szálvas	Henger- vas	Fekete lemez	Fejér le- mez	Kupol- öntvény	Összesen
Alsó-, Felső-Ausztria, Salzburg .	225,000	48,000	45,000	—	8500	326,500
Csehország . . .	210,000	32,000	23,000	15,000	42,000	322,000
Stájerország . . .	180,000	90,000	82,000	1200	10,500	364,000
Magyarország . .	175,000	26,000	15,000	—	18,000	233,000
Lombardia	150,000	10,000	5000	—	12,500	177,500
Karinthia	140,000	150,000	26,000	100	7500	323,600
Morvaország . . .	106,000	145,000	28,000	4500	85,000	368,500
Tirol	35,000	7500	2000	—	4500	49,000
Erdély	40,000	—	—	—	500	40,500
Galicz. s Bukov .	35,000	—	—	—	10,000	45,000
Végvidék	10,000	—	—	—	2500	12,500
Összesen . . .	1,328,000	507,500	226,000	21,100	205,000	2,287,600

A c s é l.

	nyersacél	Mázsa vertacél	öntöttacél	összesen
Stájerország	28,000	90,000	800	118,800
Karinthia	18,000	50,000	1000	69,000
A., F.-Ausztia, Salzburg	25,000	28,000	4000	57,000
Krajna	2,500	30,000	—	32,500
Tirol	8,500	2,500	1000	12,000
Lombardia	1,500	5,500	—	7,000
Magyarország	—	2,000	—	2,000
Erdély	1,500	—	—	1,500
Összesen	85,000	208,000	6800	299,800

E mennyiség azonban nem teljes, különösen Magyarországra nézve, hol jóval több vasnemű gyártatik. Pénzértékre nézve tehát a birodalomban gyártott vas értékét 21,624,600 forintra, az aczélét 4,297,300 forintra becsülhetjük. E mennyiséghez Stájerország járul vasért 4,070,400 ft., aczélért 1,887,100 forinttal, Karinthia vasért 3,074,300 ft., aczélért 824,000 ft., Alsó-, Felső-Ausztia és Salzburg vasért 2,983,200 ft., aczélért 814,800 ft., Morva-Szilézia vasért 3,360,000 ft., Csehország vasért 2,888,700 ft., Magyarország vasért 1,896,000 ft., aczélért 22,700 ft., Lombardia vasért 1,815,000 ft., aczélért 156,000 ft., Tirol vasért 499,600 ft., aczélért 190,000 ft., Krajna vasért 238,700 ft., aczélért 387,000 ft., Galiczia és Bukovina vasért 414,200 ft., Erdély vasért 297,000 ft., aczélért 15,700 ft., Végvidék vasért 87,500 forinttal.

A finomított vas és aczél gyártmányokba felhasznált nyersvas értéke tesz vasért 9,792,000, aczélért 1,190,000 forintot pengő pénzben; s így a finomításra esik tiszta nyereség vasnál 8,292,600, aczélnál 2,081,300 forint.

Egyébiránt a finomított nyersvasnak nagyobb része további nemesítés által még magasabb értékre emeltetik a tulajdonképeni vasgyárak által. A *vasgyárak* és vashámorok közt azonban nem vagyunk képesek elválasztó határvonalat húzni, miután az utóbbiak is több oly vasneműeket dolgoznak, melyek különben csak a vasgyárak sajátjai szoktak lenni. Vasgyártó-intézetek alatt tehát mind azon gyárokat, s nagyobb vállalatokat értjük, melyek nemesített nyersvasból az emberi használatra különböző tárgyakat állítanak elő.

Első illynemű vasgyártó-intézetek a birodalomban bizonyosan a *kaszagyárak*, melyek kaszákat, sarlókat, szecskavágókéseket stb. készítenek. E kaszagyárak termelése a különböző koronaországokban következő :

D a r a b

	<i>kasza</i>	<i>sarló</i>	<i>szecskavágó</i>	<i>érték</i>
F.-Ausztia, Salzburg	1,840,000	450,000	260,000	1,083,000 ft.
Stájerország	1,790,000	380,000	86,000	910,600 „
Alsó-Ausztia	870,000	460,000	200,000	421,500 „
Karinthia	450,000	1,000	5,000	226,900 „
Tirol	340,000	55,000	2,000	135,100 „
Csehország	160,000	65,000	45,000	123,600 „
Lombardia	2,000	330,000	—	105,800 „
Krajna	92,000	24,000	4,000	67,800 „

Összesen . . 5,544,000 1,765,000 602,000 3,074,300 ft.

E mennyiséghez járulnak még azon kaszák, sarlók stb., melyek Magyarországon gyártatnak, s melyek értékét 150,000 forintra becsülik. Így csupán Meczenzéken Abauj megyében 120 hámos és 70 szegkovács van, kik évenként 18,000 mázsa vasat dolgoznak fel, s kaszát, kapát, kazánokat, patkókat, szegeket nagy mennyiségben készítenek. Összesen az egész birodalomban 139,200 mázsa vas dolgoztatik fel ezekre, 1,300,500 forint értékben; ezenkívül tüzelőszerre 688,400 forint értékű faszén, kőszén és turfa fordíttatván, nemesítési nyereségre 1,085,400 forint marad fen.

Reszelőket főleg A.- és F.-Ausztriában, továbbá Lombardiában (itt angol czémentaczélból) készítenek, és pedig kitűnő jelesek, mellyrenézve az ausztriai reszelők külföldön is kerestetnek.

Kazánok, serpenyők s más mélyített vasedények készítésének főfészke Ausztriában van Ips melletti Waidhofen környékén, továbbá Lombardiában; kisebb terjedelemben Karinthiában, Stájerországban, Felső-Ausztriában, és Krajnában. Pénzértékük az efféle edényeknek : A.-Ausztriában 380,000 ft., F.-Ausztriában 35,200 ft., Stájerországban 40,000 ft., Karinthiában 55,000 ft., Lombardiában 80,300 ft., Krajnában 8200 ft., összesen 598,900 forintra becsültetik. Ebből a nyers anyagra 404,500, forint esvén, a többi finomítási tiszta nyereség.

A *sodronygyártás* nagy terjedelemben üzetik A.-F.-Ausztriában, Karinthiában és Csehországban, még pedig saját hengerműveken. Az évenként gyártott sodrony pénzértéke : A.-Ausztriában 400,000 ft., F.-Ausztriában 150,000 ft., Karinthiában 150,000 ft., Csehországban 150,000 ft., Morvaországban 100,000 ft., Stájerországban 75,000 ft., Galicziában 50,000 ft., Magyarországon 10,000 ft., Tirolban 7000. Összesen 1,122,000 ft., mellyből a sodronyvasra s tüzelőszerre 898,000 ft. esvén, a többi nemesítési jövedelem.

Szegek gyártása nem csak mennyiségi tekintetben érdemel nagy figyelmet, hanem azért is, mert sok ezer meg ezer kezét fog-

lalataskodtat. Az évenkénti termelés értéke 1,979,000 forintba becsültetik, mely summához Lombardia 450,000 ft., Krajna 400,000 ft., F.-Ausztia s Salzburg 350,000 ft., A.-Ausztia 180,000 ft., Magyarország 175,000 ft., Csehország 150,000 ft., Morva s Stájerország mindenik 75,000 ft., Karinthia 120,000 ft., Tirol s Galiczia mindenik 200 forinttal járul. E sumából nyers anyagra s tüzelőszerre 1,337,600 ftot levonván, 48 százalék nemesítési munkadíjra marad.

Kézi fegyvereket főleg A.- és F.-Ausztiaiban, Stájerországban, Karinthiában, Csehországban és Lombardiában készítenek.

Apró vasportékák, mint *kések, villák, ollók, beretvák, vésők, árak, furok, dorombok, tűk* főleg Alsó- és Felső-Ausztiaiban gyártatnak, névszerint Alsó-Ausztiaiban Waidhofen, Felső-Ausztiaiban Steyer város környékén. Ez utóbbi évenként maga feldolgozik 300,000 ft., értékű nyers vasat és aczelt, s azt nemesítés által ötszörös értékre emeli. Ezenkívül közönségesen jó hírben állanak a bécsi finom vasportékák; a gréczi kések, disz és aczélszerek; a klagenfurti kések; a nixdorfi aczel és nürnbergi áruk; a carlsbadi aczel és tűneműek; a borzoviczi kanalak; a nenhirtenbergi, pürgliczi, blanszkoi, friedlandi főzőedények; a comoi és varesei tűk; a lumezzanei (Lombardiában) kések, villák, ollók.

Mennyi értékű portékákat készítenek e különböző gyárak és kézművesek, megmondani nem tudjuk, de a különféle kézművesek száma 1850-ben e következő volt :

	Fűrész- kovácsok	Lakatosok	Fegyver és sar- kantyműves	Kovácsok	Aprólékos vasműves
Bécs	10	590	73	185	134
Alsó-Ausztia . .	37	470	52	720	111
Felső-Ausztia . .	63	200	28	852	150
Salzburg	8	54	11	222	5
Stájerország . .	20	253	12	568	47
Karinthia	22	110	3	450	6
Krajna	10	152	—	432	5
Tengervidék . .	5	141	1	275	1
Tirol	23	454	8	932	21
Csehország . . .	99	1377	52	773	107
Morvaország . .	32	640	4	219	70
Szilézia	10	150	—	61	11
Galiczia	1	398	8	1080	17
Bukovina	—	55	—	140	—
Dalmatia	—	—	1	239	1
Lombardia	8	3588	49	1152	26
Velence	1	2883	16	301	35
Erdély	5	275	40	1629	2
Végvidék	1	116	—	1194	3
Magyarország és Bánság	15	4583	64	5674	10
Összesen	360	16,488	422	17,039	862

Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy e szám még nem tökéletes, mert Hain a magyarországi vasműveseket kihagyta, s én e hiányt a kereskedelmi és iparkamarák jelentéseiből igyekeztem kipótolni, mellyekben azonban az adatok nem mindenütt vannak meg.

Gőzgépek és mozdonyok már nagy számmal működnek az ausztriai birodalomban, névszerint 1855-ben gőzgép volt 153, — 16,238 lóerőre, és mozdony 354—28,126 lóerőre. Azonban e gépek nagyobb része még külföldön készült. Ugyanis általános a panasz, hogy honi gépgyáraink sem nem dolgoznak olly kiterjedésben, mint ezt az emelkedő ipar kívánná, sem nem szolgáltatnak olly jeles gépalkatrészeket, hogy az idegenek nélkülözhetők lehetnének. E panasz nem alaptalan; ámbár nem volna méltányos el nem ismerni azon nagy előhaladást, mellyet gépgyáraink az utóbbi években tettek. És ha figyelembe vesszük azon nehézségeket, mellyekkel gépgyárosainknak küzdeni kell, nem tagadhatjuk meg készítményeiktől az érdemlett elismerést.

Míg az angol és belga gépműhelyek a szükségelt vasanyagot a hámorokból azon mértékben és alakban szerezhetik meg, minő épen céljuknak megfelel (laposan, kereken, háromszegletesen, tojásdad alakban), a mieink legtöbb esetben kényszerítve vannak ezeket saját használatukra magoknak elkészíttetni. Vas tengelyek, és kerékkoszorúk ugyan elegendő mennyiségben gyártatnak, de a rudvasakat rendszeren újra át kell kovácsoltatni, hogy gépek készítésére alkalmasak legyenek. Minden nagyobb gépgyár kénytelen tehát saját nyújtóhámort tartani, mi által a gyártási költség tetemesen öregbittetik.

Ha a gépek alkatrészei, névszerint a nagyobbak és súlyosabbak, ugy mint Angliában és Belgiumban a vashámorokban gyártatnának, ugy az ausztriai gépgyártás sokkal nagyobb lendületet nyerne. Ez észrevétel különösen a gőzhajóknál használt nagyobb gépezetekre illik. Ezeket eddig vagy egészen, vagy fontosabb alkatrészeiben külföldön kellett vásárolnunk, miután honi hámoraink a tökéletlen felszerelés miatt a nagyobb gépezeteket nem voltak képesek kiállítani. És ha meggondoljuk, hogy Anglia már több ízben megtiltotta e gőzgépek vagy alkatrészeik kivitelét: kétszerte kívánatos, miszerint magunk igyekezzünk ezeket kiállítani. Az első kísérletek e tekintetben szebb jövődöt ígérnek. Így Triesztben a *Strudthoff* testvérek a „Taurus“ és Alnoch“ cs. k. hadigőzösök gőzgépeit egészen belföldi anyagból állíták elő; csak hogy e gépezetek a kisebb terjedelműekhez sorozhatók.

A mit a gépek alkatrészeiről mondtunk, ugyan az illik a

hajó-horgonyokra és horgonylánczokra is, melyeket a cs. k. tengerészet csaknem kirekesztőleg külföldről kénytelen venni. A Triesztben gyártott illy nemű vasművek olcsóságra nézve nem állhatták ki eddig a versenyt a külföldiekkel, miután a vasanyagok fuvara Laibachtól Triesztig közönséges országúton kétannyiba került, mint tengeri fuvar Angliától Triesztig, s e bajon csak azon körülmény segíthet, ha a Laibach Trieszti vasut mielőbb befejeztethetik.

Mivel végre látható, hogy magán vasgyárak nem egy-hamar fognak úgy felszereltetni, miszerint nagyobb és súlyosabb géprészeket gyárthatnának : e hiány pótlása végett Stájerországban a *neubergi* kincstári vasgyár azon állapotba hozatott, hogy a szükségelt géprészeket a vaspályák és cs. k. tengerészet számára egy részben fedezhessc.

Az ausztriai vasgyártásrólí cikket mielőtt befejeznék, nem lesz érdektelen megemlíteni azon termelést, mely 1855-ben magokban a cs. k. kincstári vasgyárakban történt.

A cs. k. kincstár Ausztriában, Stájerországban, Salzburgban, Tirolban, Cseh és Magyarországekban, Erdélyben és Galicziában 1855-ik évben birt 35 vashámort, melyekben 2,593,922 m. vaskő olvasztatott meg, s ezekből került 821,140 m. nyers és 107,956 mázsa öntött vas. 1854-ben mind a két nemből 897,557 mázsa, és így 31,539 mázsával kevesebb gyártatott. 1851-ben még kevesebb volt a termelés, névszerint (ide nem számítva a bánsági 3 vashámor termelését, mely hámorok azóta a franczia ausztriai állam vaspálya társaság birtokába mentek át) 30 hámorban 676,447 mázsa nyers és öntött vas; úgy hogy 1855-ben a kincstári hámorok 251,649 mázsa vassal dolgoztak fel többet mint 1851-ben. 1851-ben minden vashámorra 22,548 mázsa, 1855-ben már 26,517 mázsa termelés esett. Csaknem az összes kincstári nyersvasnak fele 1855-ben az Eisenerz és Hieflau hátárában fekvő 6 hámorban gyártatott, azaz : 387,784 mázsa nyersvas.

Nagyobb részét a kincstári hámorokban termelt nyersvasnak a kincstári finomító vasgyárak dolgozzák fel. Így 1855-ben 29 kincstári koh 251,909 mázsa durva, 53,425 mázsa rudvasat és 49,999 mázsa nyers aczélt gyártott. 8 puddlingmű pedig 142,990 mázsa puddlingvasat és nyers vaspályatalpot adott. E félgyártmányok ujabb 29 kincstári intézetben (nyújtó és henger hámorok) tovább finomíttatván, lett belőlök 146,530 mázsa kovácsolt, 132,473 mázsa hengerített különféle (szer — mű — nyújtott, stb.) vas, 12,612 mázsa pléh, 34,219 mázsa közönséges és 1585 mázsa öntött aczél.

Szinte 1855-ben a cs. k. kincstári vás-hámorok és gyárak tiszta jövedelme tett 1,307,471 forintot, melyly summából 324,600 forint az üzlet terjesztésére fordítatott.

76. §. Arany- és ezüstművek.

Azon arany és ezüst, melyet a honi bányászat szolgáltat, más régi pénzekkel s ezüst arany edényekkel együtt csaknem kirekesztőleg pénzzé és éremmé (medaille) veretik. Cs. k. pénzverőhivatalok vannak: Bécsben, Prágában, Körmöczön, Károly-Fejérvárott, Majlandban és Velenczében. A veretési költségek aranyból $\frac{1}{2}\%$, ezüstenél $1\frac{2}{3}\%$ teszik az értéknek. 1850-től kezdve 1854-ig bezárólag öt év alatt átmérőleg évenként veretett ki aranyban 5,428,928, s ezüstenben, 6,548,910 forint. 1830—1851-ig pedig pénzverésre felhasználott aranyban 345,890, ezüstenben 5,466,839 márka, mi által a pengő forgó pénz aranyban 126,788,035 ft., ezüstenben 116,831,435 f., ezüst aprópénzben 19,307,798 forinttal szaporodott; s ez idő alatt magán egyéneknek csak 6193 márka arany, és 466,969 márka ezüst adatott el.

Arany- és ezüstműves minden nagyobb városban találhatók, de legtöbb Bécsben (308 mester, kik aranyban 4,753,000 ezüstenben 950,000 forint értékű ékszereket készítenek évenként), Majlandban és Velenczében (e két város közel annyi arany s ezüst műveket dolgozik mint Bécs), Prágában, Pesten, Triesztben, Brünnsben és Gráczban. Az önálló arany s ezüstművesek száma az egész birodalomban 2925, legényeké 4686, inasoké 2430, kik összesen 15,000,000 millió forint értékű arany s ezüst portékákat dolgoznak fel, melyly summánál a nemesítésre eső értékőregbedések számmal 5,000,000 pengő forintra becsültetik. — Ide nem számíttatnak még az arany és ezüst sodronyhuzók, aranyozók, ékszerkészítők, a zimonyi, fejérttemplomi, páncsovai, karloviczi, petréniai, mitroviczi ötvösök, kik többnyire czinczárók, s az óhitű rác és oláh nőnem számára egészen török izlés szerint aranyból, ezüstenből, rézből, kövekkel ékesítve karpereczeket, gyűrűket, kapcsokat, és különféle női ékszereket csinálnak.

77. §. Rézművek.

Rézlemezeket, sodronyt, edényeket többnyire saját rézhámorokban, de gyárakban is dolgoznak. Ezenkívül a rézművesek is, kik a birodalomban 3000-nél többre mennek, sok rézedényt, üstöket, stb. készítenek. 1843—1847-ig az ebenauai és brixleggi kincstári rézhámorokban átmérőleg 1163 mázsa, Beszterczebányán, Szomolnokon, Felsőbányán, Csiklován 3881 mázsa rézpléh és rézedény, s

ezenkívül az utóbbi 4 helyen 16,819 mázsa lemez gyártatott, melyek aztán másutt további feldolgozásra kerültek. Rézsodrony csak az achenraini és frauenthali sárgarézgyárban, továbbá Körmöczön készítették.

Az évenként feldolgozott nyers réz 36,882 mázsát s így 1,742,700 forintnyi értéket képviselvén, miután a kincstári gyárakban készült rézművek 311,200, s a privatusok által gyártottak 2,088,800 forint értékre rugnak: világos, hogy a rézművesek gyártási munkájára 657,300 forint esik évenként.

78. §. Ólom-, ón-, horgany-művek.

Az ólom felhasználása sokféle. Készíttetnek belőle golyók, srétek, vegyész gyárak számára serpenyők, csövek, különféle vegyész termékek, stb. A vegyész használaton kívül ez ólomművek gyártására évenként 65,000 mázsa nyers ólom fordítatik, melyek értéke 1,040,000 forintot tesz, ebből a nemesítésre vagy is munkabérre 346,700 forint esvén.

Az ónt (cíz) főleg a vegyészlaboratóriumokban szükségelt eszközök gyártására használják, miután jelenleg a cízédények használatát a porcellán s kőedények mind inkább keskenyebb körbe szorítják. Cízöntő összesen 600 számláltatik, kik 427,300 forint értékű műveket dolgoznak fel, melyből nemesítésre 160,000 forint jön.

Horgany, vegyész és physikai czélokra nagy mennyiségben dolgoztatik fel. Házfedelekre már most kevéssé használják, annyi-val inkább fürdőkádakra, csövekre, építész cifraságokra, könyomati czélokra, stb. Az összes horgany készítmények értéke 24,500 forintra mehet, melyből nemesítésre 8200 forint esik.

79. §. Tompakos, bádogos, harang és betüöntő munkák.

Sárgaréz-, tompak-, bádogművek értéke a kincstári gyárak (Ebenau, Frauenthal, Achenrain) készítményeivel együtt többre megyen 2 millió forintnál, mely summának harmada nemesítési munkára esik. A sárgaréz és tompak még további finomítást nyer az ugynevezett *apródruk* (gombostő, csat, gomb, zongorahur, gyűszű, leoni sodrony stb.) gyártása által, melynek fő fészke Bécs és környéke, továbbá Csehország, Tirol. E nemű portékák értéke 750,000 forintra mehet, melyből magára a munkára 500,000 forint számítatik.

Pakfong és chinai ezüst művek gyártása szinte jelentékeny Alsó-Ausztriában, s 500,000 forintot megérhet, fele a nemesítési munkára esvén.

A *harangöntés* a birodalom minden részeiben gyakoroltatik, főleg azonban Alsó-Ausztriában, Csehországban, Lombardiában és Galicziában, 250,000 forint értékben.

Csekélyebb fontosságuk a *betűöntő* intézetek, millyen 49 számláltatik a birodalomban.

Jelenleg az egész birodalomban van 600 harang- gomb- rész-öntő, 1100 csiszár és érczműves, 1600 tompakos, bádogos, 400 nagyobb gyár vagy intézet.

80. §. Mérnöki, optikai, vegyész, physikai, zenészi eszközök.

A birodalomban gyártott mérnöki és physikai eszközök már most fedezik a belsükséget, mit az optikai készítményekről nem mondhatjuk, bár külsin és pontosság tekintetéből szigorubb igényeknek is megfelelnek. Az optikai eszközök gyártását különösen azon körülmény nehezíti és drágítja, hogy a hozzá szükséges üvegnekemet Franciaországból és Sveiczből kelletik behozni. Mind a mérnöki, mind a physikai és optikai eszközgyártás fő fészke Bécs, s aztán Majland és Prága. Készítményeik 300,000 forintot mérnek, s ez értékből a nyers anyag nem tesz többet 60,000 forintnál.

A zenészi eszközök készítése szinte nem csekély fontosságúnálunk, s erről e helyen értekezünk, bár több hangszernél fa teszi a főanyagot. És itt első helyre tehetjük a zongorákat, mellyek Bécsben, Pesten (Beregszászi), Prágában kitünő minőségben készíttetnek, valamint orgonákra nézve Salzburg híresedett el leginkább. Évenként mintegy 3200 darab zongora gyártatik 750,000 f. értékben, s e számból magára Bécsre 2600 darab esik. — Hegedűket, hárfákat, brugókat főleg Bécsben, Prágában, Májlandban és Cremonában (leg híresebb), fuvó, fa és ércz hangszereket Prágában és Bécsben készítenek. Összesen a zenészi eszközök értéke 1,500,000 forintot képvisel, mellyből munkára 600,000 forint esik.

81. §. Órák.

Az óracsinálás csupán Bécsben, Prágában, Majlandban és Graczbán jelentékeny. A zsebórák belalkatrészei azonban főleg Sveiczből hozatnak; ellenben a nagyobb torony és lengő óránál a belföldi ipar önállólág lép fel. Prágában csillagászi órák is jelesek készíttetnek, úgyhogy külföldiekkel bátran kiállhatják a versenyt. A bécsi és prágai lengő órák jelességéről és olcsóságáról elég annyit mondanunk, miszerint ezek Angliába és Franciaországba kivetetvén, onnan a keleti országokba mint francia és an-

gol készítmények jönnek kereskedésbe. A birodalomban létező órák száma 2500, kik 2 millió forint értékű árut állítanak ki, mely summából munkabérre 1,250,000 forint csik.

82. §. Téglakészítés, cserépedények, kőedény- és porcellán-gyáarak.

A téglaegetés, mely különben a birodalom minden részeiben el van terjedve, gyárilag csupán a nagy városok közelében üzetik, millyenek : Bécs, Pest, Prága, Majland. Az egész birodalomban égetett téglák száma 2000 millióra, s értékük 20,000,000 forintra becsültetik, miből munkabérre 12,000,000 jön. Tüzellenes téglák szinte több gyárakban készítettnek, de valami jelentőségre mind eddig nem vergődhettek.

A cserépedénykészítés nagyon el van ugyan terjedve (10,000 fazékasnál több számláltatik, a legényeket s inasokat ide nem értve), de minőség tekintetében nem felel meg egészen a várakozásnak. A cserépedények és kályhák értékét 6 millió forintra becsülhetni, miből magára a munkára 3 millió f. esik. Magyarországon legtöbb és legjobb cserépedény gyártatik Poson, Nógrád, Zólyom, Liptó, Gömör, Baranya, Bihar és Szatmár vármegyékben. Híresek a hertelendi (Baranya) és jobbágyi (Vas) kőkorsók, s az alföldön a mezőturiak.

A *pipagyártás* gyakorlatban van Magyarországon (Debreczen, Selmecz, Azar, Podrecsány, A. Sebes), Erdélyben (Borgó), Alsó-Ausztriában, Csehországban, és Krajnában. Értékük 125,000 forintra mehet.

A wedgewood nemű (terralith, siderolith, kőagyag) és kőedények gyártásában Csehországa az elsőség, hol errenézve kitünő jóságú anyagok találatnak. Ezenkívül ez iparág-nevezetes terjelemben üzetik még Alsó-Ausztriában és Morvában. Magyarországon kőedénygyáarak vannak Pápán, Tatán, Körmöczön, Holicson Kőszegen, Beszterczebányán, Kassán, Rosnyón, Eperjesen, Iglón, Murányalján, Miskolczon, Apátfalván. A kőedény portékák értékét összesen 2,500,000 forintra tehetjük, miből 750,000 ft. munka bérre jön.

Porcellánagyag egész birodalomban legjobb találatik Dubricson Ung megyében, hol legközelebb egy porcellángyár felállítása szándékoltatik. Porcellán gyáarak vannak még Magyarországon Herenden (igen jeles) és Telkibányán. Különben a porcellángyártásban is első helyen áll Csehország; hanem mi a külsínt, könnyüséget, festést, szilárdságot illeti, a bécsi cs. k. porcellángyár készítményei a legjobb európaiakkal, s a híres sévresi

gyárral is kiállja a versenyt. A porcellánművek összes értéke 1,500,000 forintra tétetik, melyből munkára 750,000 ft. jön.

83. §. Üveggyártás.

Könnyűség, olcsóság, tartosság elismert előnyei a csehországi üvegnek, s itt ez iparág már régen virágzó állapotban levén, Csehországot az egész világon jelenleg is első üveggyártó tartománynak mondhatjuk. Azonban úgy látszik, mintha újabb időkben a fa, hamuszir és élelmiszerek drágaságamiatt a közönséges üvegnek gyártása csökkent volna. Különben Csehországban kevés üveggyár van, mely a nyers üvegek finomításával egy uttal foglalkoznék. E végre külön üvegfinomító intézetek léteznek mindenfelé, melyek a közönséges üvegeket metszés, aranyozás s finomítás által sokszor ötszörös értékre emelik. A többi koronaországokban, s így Magyarországon is, hol 54 üveghutát számítunk, kevés kivétellel csak közönséges üveg és tükör készítettik, kivevén Velenczét, hol a tükör- s gyöngyüveggyártást nagyban gyakorolják. Az üvegfestészet Bécsben és Mailandban üzetik leginkább. Általában az üveg- és tükörkereskedés egyik legfontosabb activ ágát teszi az ausztriai külföldi kereskedésnek.

Üveggyártás összesen 120,000 embert foglalataskodtat, kik évenként 18 millió értékű portékát készítenek. Csupán munkára 12,000,000 f. esik.

84. §. Malom-, köszörű- (fenő)- márvány- palakövek gyártása.

Ez iparág igen el van terjedve a birodalomban, és számos külön ágra oszlik. Jó malomköveket szolgáltat F.-Ausztia, Krajna, és Magyarország (Geletnek), de azért Francziaországból is sok hozatik be. Tirolban a fenőkövek és palacserepek készítése nagy fontosságú. A tengervidék könyomati táblákat, malom- és jó fenő köveket; Csehország kitünő minőségű malom- köszörű- fenő köveket szolgáltat. Márvány táblákat Lombardia, Salzburg, Magyarország (Esztergom, Baranya, Abauj, stb. megyékben) készít legtöbbet, s a prágai márványcsövek igen jó hirben állanak.

A fenemlitett kõnemű portékák, a kõfaragási és gipsz munkákat nem is értve, 2,500,000 forintra becsültetnek, mely summából munkára 1,500,000 forint esik.

85. §. Hutatermékek és vegyészeti készítmények.

A vegyészeti készítmények előállítása újabb időkben nevezetes gyarapodást nyert, s a külfölddel egyforma haladást tett, mit fő-

leg a konyhasó és kén ára lejjebb szállításának köszönhetni; s már ma Bécs és környéke maga annyi kénsavanyt állít elő, mint ezelőtt az egész birodalom termelt.

Egyébiránt a vegyészeti készítmények szerfelett különbözök, s a nyers uton termelteteket a sajátlagos gyári (olvasztási) termékektől nem lehet elválasztanunk, miután e készítmények mind a két uton termeltetnek.

Öt évet vévén fel, átmérőleg :

Czinober termeltetik Idrián 948 mázsa;
Salmiak Hallban és Nuszdorfon 83 mázsa;
Ammoniak Nuszdorfon 48 mázsa;
Magnesia Hallban 29 mázsa;
Különböző savak Nuszdorfon 428 mázsa;
Kénsavany Nuszdorfon 5239 mázsa;
Más savanyok Nuszdorfon 315 mázsa;
Részvítriol a cs. k. pénzverőházakban 1234 mázsa.

A privatusok által készített vegyészeti termékek mennyiségét megmondani nem tudjuk.

Azon helyeken, hol *szíksó* bővebben sepertetik, mint Debreczen és Szeged vidékén, Szabolcs vármegyében, Kis-Kunságban, stb., ezt szappan főzéshez szokták használni. A debreczeni szappan, melly fejrésége, könnyűsége, szilárdsága által jelesen kitünteti magát, s e tekintetekből a híres velenczeihez hasonlítottatik, jóságát nagy részben ez anyagszernek tulajdoníthatja. A debreczeniek után, kik évenként 6000—7000 mázsa szappant főznek, legtöbb s legjobb szappant csinálnak a szegediek, s evvel pesti vásárok alkalmával nevezetes kereskedés üzetik. A kecskeméti, szabadkai, kunsági szappanfőzők hasonlóan kapós szappant tudnak előállítani, úgy hogy a házi használatot be nem értve, csupán Magyarországból 20,000 mázsa szappan jön kereskedésbe 400,000 forint értékben.

Az üveghutakban s más iparvállalatokban annyira szükséges *hamussir* főleg Magyarországból, Csehországból, Bukovinából, Erdélyből, és a katonai Végvidékből kerül ki, s mennyisége 90,000 mázsára tétetik, mellynek közel felét maga Magyarország adja.

A *salétrom* mint tudjuk államegyedárusági czikk, s azért a salétromfőzők kötelesek termékeiket bizonyos árért az államnak átengedni. Legtöbb természetes salétrom nyeretik Debreczen vidékén és Szabolcs s Szatmár vármegyékben. *Puskapormalmok* vannak Cseh, Morva országokban, Alsó-Ausztriában, Stájerországban és Magyarországon e következő helyeken : Besztercebányán

és Radványon számszerint 17, melyek szükség idején 6000 mázsát kiállithatnak; továbbá Borostyánkőn Poson vármegyében, Nagybányán és Kassán.

A savakon és savanyokon kívül a *vegyésszi festőszerek* termelése is nagy fontosságu az ausztriai birodalomban. Legrégibb ilyenmü intézetekhez tartoznak az ólomfehér- (Bleiweis) gyárak, melyek különösen Karinthiában otthonosak. Az ólompirot (Menigé) mely ólomfehérből legszebben nyeretik, festékül használják, s gyakran olomtajt helyett különféle tapaszok (Pflaster), zománcz, üveg és optikai üvegek készítésére is fordítatik. — De a többi festéknekem előállításában is mindinkább észrevehető a haladás; például a borkósav, timsó, kéksav, hamany (kali), stearin-savany, ónsav-termelésben.

B) Növény- és állatországi gyártás.

86. §. Gyapot (pamut) készitmények.

Alig van az ausztriai gyáriparnak egy ága, mely rövid idő alatt annyira emelkedett volna, mint a gyapotkermegyártás. De több körülmények is kedvezően hatottak erre. A gyapotipar már sok és igen jó munkást talált azokban, kik ugyszólván önhibájukból a gyoicsipart tönkre juttatták. Munkás tehát volt elég és olcsó. Tökepénzeseink a gyapotiparba örömet fektették pénzeiket. A kelmék jutányos eladhatását hathatósan elősegíté a birodalmi tiltó s véd vámrendszer. Egyedüli hátránya ez iparágnak csak abban állott, hogy a nyers anyagot külföldről kellettven hozatni, egy rossz gyapot-esztendő, vagy egy külföldi kereskedelmi krízis az ausztriai gyapotgyárosokat is nagy mértékben sujtotta.

Mind ennek daczára a gyapotipar roppant sebeséggel nevedett, mint ezt a nyers gyapot behozatala világosan bizonyítja. Így például 1831-ben még csak 101,249 mázsa gyapot hozatott be a birodalomba. Öt évvel később 1836-ban 207,985 m., 1841-ben 248,121 m., 1846-ban 447,316 m., 1850-ben 522,929 m., 1854-ben 638,000 mázsa. És e roppant mennyiség mind a birodalomban dolgoztatott fel; mert a nyers gyapot kivitele az említett években illetoleg 175, 766, 1153, 1953, 1270, 1430 mázsánál többre nem ment.

1854-ben az összes gyapotfonó-intézetek száma 221-re rugott s ezekben 6413 fonógép, 1,503,242 orsó, és 30,239 rendes munkás működött. Legjobban el van terjedve a gyapotipar Csehországban (80 fonogyárral és 9000 munkással), Alsó-Ausztriában (58 gyárral, 10,500 munkással, aztán Lombardiában, Tirolban és Felső-Ausztriában. Magyarország csupán 5 gyárt mutathat, s ezek is nem nagy terjedelemben dolgoznak.

1850-ben készítettett összesen 40,715,941 font gyapotfonal és czérna, s erre feldolgoztatott 468,200 mázsa nyers gyapot $17\frac{3}{4}$ millio forint értékben. A fonal és czérna értéke pedig $25\frac{1}{4}$ millio forintot tévén, világos, hogy a nyers anyag nemesítésére, s a befektetett tőke kamatjára $7\frac{1}{2}$ millio forint nyereség esett, melyből ismét a munkabérek $3\frac{1}{4}$ millio forintot nyeltek el.

Mi a gyapot további feldolgozását illeti, itt nemcsak a birodalomban termelt fonalat, hanem azon gyapotfonal mennyiséget is számításba kell vennünk, melyből a birodalomba több hozatik be mint kivitetik. Így például 1850-ben 59,639 mázsa gyapotfonal hozatott be, és csak 196 mázsa vitetett ki. Ennélfogva 1850-ben mintegy 450,000 mázsa fonal került további finomítás és feldolgozás (szövés, festés, czérna gyártás) alá, 28 mil. forint értékben.

A gyapotfonal legfontosabb felhasználata szövetekre történik. A gyapotszövés nagy részben meg mindég szakmáymunka, s leggyengébb oldala a gyapotiparnak. Ugyanis a kéziszövés csekélyül jutalmazza a munkást s más részről rendesen tökéletlen készítményt ad.

Hogy a kéziszövés olly iszonyu csekély munkabér mellett (naponként $2\frac{1}{2}$ —5 krajczár) most is fenállhat, az okozza, hogy a munkások ez üzletet csak mellékfoglalatosságnak tekintik, s főleg földmiveléssel vagy más keresetággal foglalkoznak. A csekély szövésbér egyszersmind oka, hogy a szövőgépek nem terjednek inkább, miután ezek megszerzése tetemes költséget és tőkét igényel.

A gyapotszövés főleg Csehországban van elterjedve, különösen az északi részen. Csehország után jönnek Morvaország és Szilézia, ámbár itt valami tekintélyes fonó és nyomó intézetek nem léteznek; e két utóbbi koronaországban a gyolcsipar a szövők számát nagyon megszorította, s miután ez megcsökkent, ezek a gyapotiparra mentek által. Alsó-Ausztriában a gyapotszövés, még pedig a műszövés szinte igen jelentékeny, mit kisebb részben Felső-Ausztriáról is elmondhatunk. Ellenben Stájerországban, Karinthiában, Krajnában csekély figyelmet érdemel. Már Vorarlbergben erősen üzetik. Lombardia csak közönséges szöveteket szolgáltat; Velencze, Dalmatia, Galiczia pedig a gyapotiparból alig mutathat fel valamit, s Magyarország is felette keveset.

A birodalomban levő szövők számát, kik gyapot és vegyes kelme szövésével foglalkoznak, 300,000 egyénre tehetjük.

A gyapotfonalak szövés által értékben $\frac{5}{8}$ részben emelkednek, s így a nyers szövetek legalább is $45\frac{1}{4}$ millio forint értéket képviselnek, melyből 14 millio munkabérekre esik.

Mi a *gyapotnyomást* illeti : ez az újabb időkben szinte nevezé-

tes haladást tett; de még sok maradt kívánnivaló. Különben nagy terjedelemben csupán A -Ausztriában és Csehországban gyakoroltatik; s ezek után következnek Vorarlberg, Lombardia és F.-Ausztia.

Már a *gyapotfestés* jóval kevesebb fontosságu, s itt is Csehorszáé az elsőség; ámbár a török-vörösfonal festés Vorarlbergben, Tengerparton, Morva-Sziléziában, Alsó-Ausztriában, Galicziában, Velenczében és Lombardiában is gyakoroltatik.

A gyapotnyomó és festő intézetekkel rendesen símitó (Appretur) intézetek vannak egybekapcsolva, de ezek önállólág is találtnak.

Gyapotnyomás, festés, símitás mintegy 50,000, s így az egész gyapotipar kerekcszámmal 400,000 embert foglalatostkodat, a házas munkások családját ide nem számítván.

Összes értéke a gyapotárúknak következő :

Nyers gyapot	17,750,000	ft.	p.	p.
Fonás	7,500,000	"	"	"
Behozott kész fonal . . .	2,750,000	"	"	"
Szövés	17,500,000	"	"	"
Símitás és elkészítés . . .	2,500,000	"	"	"
Festés	4,000,000	"	"	"
Nyomás	28,000,000	"	"	"

Összesen 80,000,000 ft. p. p.

E summából levonván a nyers gyapotra és behozott kész fonalra kiadott 20,500,000 forintot, iparjövödelmül marad 59,500,000 forint.

87. §. Kender és lenkészitmények.

A gyolcsfonás és szövés jelenleg ugyan nyomott állapotban van, s a gyapotkermék olcsósága miatt mind inkább hanyatlik : mindazáltal most is nagy figyelmet érdemel, nem csak azért mert legrégibb fontos iparága a birodalomnak, hanem azért is, mert roppant tömeg embernek ad munkát részint egész éven át, részint ideiglenesen.

Az egész birodalomban termesztett kender mennyisége 1,859,600, s a lené 1,181,600 mázsára menván, e nyers termék értéke 52 millio forintra rug. E mennyiségből külföldre kivitett 1850-ben 13,982 mázsa len, és 20,495 mázsa kender; ellenben behozatott 17,521 m. len, és 107,475 mázsa kender. Mellynélfogva a belföldi feldolgozásra jutott 1,180,000 m. len, és 1,900,000 mázsa kender 52³/₄ millio forint értékben. Ezek ismét adtak 354,000 m. fonható lent, és 590,000 mázsa lencsepüt a kenderen kívül.

A lenfonás most is csaknem kirekesztőleg kézzel történik, mert gépileg csak 50,000 orsó működik. És e kézzeli fonás szinte mint a gyapotszövés mellékfoglalatosága a földmivelő népnek, különösen a bércek közt lakónak. De e fonók sorsa még szánandóbb mint a gyapotszövőké, mert ezek munkabére még csekélyebb; mellynélfogva a munkasem tökéletes, mi a lenszövetek további fel dolgozására lényegesen behat.

Általában minden koronaország a bentermesztett nyers lent és kendert fel is fonja; csupán Csehország fon többet mint termeszt; Morvaország és Galiczia valamivel kevesebbet, Magyarország valamivel többet. Lombardia és a tenger melléki tartományok nagy mennyiségben vesznek kendert a külföldtől, de ez nem fonatik fel, hanem más czélokra fordittatik. Általában a kendernek mintegy fele fonatik fel fonallá, és csak ott, hol termesztése különben is jelentékeny.

Mivel fonás által a nyers termék értéke kétannyira emeltetik: ennélfogva a tiszta lenfonal értékét 33 millio, a lencsepüét 10 millio, a kenderfonalét 17 millio, kendercsepüét 5 millio, összesen 65 millio forintra tehetjük, a nyers kenderértéknek felét számításunkból kihagyván. És minthogy a kender- és lenfonásnál átmérőleg $12\frac{1}{2}\%$ hulladék, s a csepünél 20% mutatkozik: tehát a fonal mennyisége következőleg áll:

Lenfonal	310,000	mázsa
Lencsepüfonal	359,000	„
Kenderfonal	250,000	„
Kendercsepü	350,000	„

Összesen . . 1,269,000 mázsa fonal.

E summához adandó még azon fejéretlen kender és lenfonal, melly külföldről hozatik be (a kivitt mennyiséget levonván), s melly 1850-ben 20,921 mázsát, 1854-ben pedig 23,192 mázsát tett.

Lengfontosabb felhasználása a lenfonalnak az, melly által különféle gyolcsnemű kelme készittetik, a közönséges gyolcstól kezdve a legfinomabb asztali damaszt és batistnemükig. A szövés jobbára kézzel történik, s az iparágnek széles kiterjedése van, s a sokoldalúságot sem lehet tőle megtagadni, kivált azon részétől, melly a kereskedők számára dolgozik. Ide sorozhatók: a *kereskedelmi takácsok*, kik egész családjaikkal a gyolcsneműek készítésével kirekesztőleg foglalatoskodnak; a *falusi takácsok*, kik a takácságot a földmivelés mellett mellékesen üzik, s rendesen csak közönséges gyolcsot és vásznat készitenek; végre a *gyolcsgyárak*,

mellyek részint saját szövőszékeiken dolgoznak, részint szakmá-nyos takácsokat tartanak.

A kereskedés számára dolgozó takácsság legjelentékenyebb Csehországban, aztán Morvában és Sziléziában; Felső-Ausztriában is jelentékeny még; de a birodalom többi részeiben főleg falusi ta-kácskodás üzetik, de ez Magyarország északi megyeiben, továbbá Galicziában és Bukovinában nagyszerűen lép fel, úgyhogy ez ke-reskedésbe is nagy tömeg gyolcsot és vásznat hoz.

Gyolcson és vásznan kívül készíttetik még czérna, czérna-kelme, szalag vagy pántlika, csipke, és viaszvászon. Vitorlavásznat főleg Lombardia, Velence, Morva és Szilézia készítenek.

A czérna és czérnakelmekészítés legfontosabb Morva- és Cseh-országban; kevesebbé Alsó-Ausztriában és Lombardiában. Kötött és horgacsolt kelmék mindenütt gyártatnak ugyan, de nagyobb mennyiségben csak Csehországban. A szalagkészítés Csehországban és Alsó-Ausztriában, s a csipkekötés Csehországban virágzik. Viaszvászon alá a nyers szövetet, továbbá grádel s más hasonló kelméket főleg Cseh-, Morvaországok és Szilézia adják. Viaszvásznat, különböző színűt igen jeles minőségben készít Bécs, úgyhogy az itteni készítmények a vámegyleti országok készítményeit jóval tulszárnyalják.

A gyolcsfejérités főleg Cseh-, Morvaországokban és Sziléziá-ban gyakoroltatik; de összesen az illynemű intézetek nem elegendő számmal levén, igen sok fejéritetlen vászon vitetik ki Porosz-Szi-léziába, mi nagyon sajnálatos. Igaz, hogy a fejéritőintézetek felál-lítása, sok pénzt, s az üzlet sok tőkét igényel, de a reáfordított summák biztos kamatot jövedelmeznének. A símitás, elkészítés jobbára tökéletlenül, s csak mellék dologképen üzetik, pedig ke-reskedésben gyakran csak a külcsin határoz.

Festés és nyomás a mind inkább elharapodó gyapotipar által háttérbe szorittatva, főleg durvább nemű gyolcsok, kendők, var-róczérnák, s battistszövetekre terjed, s leginkább Cseh- és Mor-vaországokban és Sziléziában divatozik.

Miután szövésnél s fejéritésnél átmérőleg 10% hulladék számláltatik, ennélfogva a szőtt, kötött és horgacsolt kelmékre, czérnára stb. 1,142,000 mázsza készítmény esik Ebből 10% az utóbb említett gyártmányokra leszámítván, marad a szövetekre 1,000,000 mázsza, mellynek értéke közel 110 millio forintra rug.

Itt azonban még nem számítottuk a kötélgyártók készítmé-nyeit, mellyekért, s a kender másféle felhasználásáért még 950,000 mázsza kender marad fel 14³/₄ millio forint értékben, mellyek fel-dolgozás által 750,000 mázsára olvadnak le. Hajó- és horgonykö-

telek főleg Velenczében s a tengerparti tartományokban, más nemű kötelek a Bácskaságban, Pesten, s Körmöczön gyártatnak. Ha már felvesszük, hogy 150,000 mázsa nyers állapotban használatik fel, s a többi feldolgozás által még egyszer annyi értékre emelkedik: úgy a kender másik felének értéköregbedése 6 millio forintba mehet.

Ennélfogva a len- és kenderszövetekre, s a más czélokra nyersen felhasznált e két termékre $130\frac{3}{4}$ millio forintnyi érték esik, melyből a nyers anyag értéke 52 millio, a munka $78\frac{3}{4}$ millio forintot tesz. Általában, mind azokat, kik len- és kenderszövetgyártással foglalkoznak vagy kirekesztőleg, vagy 3—4 hónapig, összesen az egész birodalomban $4\frac{1}{2}$ millio egyénre becsülhetjük.

88. §. Gyapjukészítmények.

A gyapjuipar talán még nagyobb fontosságu nálunk a gyolcsiparnál. Mind a kettő azért igen nevezetes, mert a birodalom legrégibb iparágához tartozik, s mind a kettő olly anyagokat dolgozik fel, melyek bent a birodalomban termeltetnek. Azonban gyapjuszövetből több jön külföldi kereskedésbe, s még mindig njabb piacok nyílnak meg előtte, miért is ez iparág fokonyként nagyobb tökéletességre vergődik, holott a gyolcsipar mind inkább hanyatlásnak indul.

Az egész birodalomban termelt gyapju mennyisége szoros vizsgálatok s felszámítások következtében 1855-ben 713,000 mázsára becsültetett. Ebből 59,000 mázsa külföldre több vitetvén ki, mint behozatott, világos, hogy a bent feldolgozott gyapjut 654,000 mázsára tehetjük, 52,000,000 forint értékben. Posztó s más kallózott gyapotszövetekre sima fonal, kallózatlan könnyebb és finomabb kelmékre fésűsfonal szokott fordittatni. A sima fonódák rendszeren egybekapcsolvák a posztógyárakkal és intézetekkel; ellenben a fésűsfonalfonódák részint a posztógyárak kiegészítő részei, részint önállólág működnek. Ez utóbbiak a birodalomban az ujjabb idők szüleményei, s kevés idő alatt nagy kiterjedést nyertek; mert a posztógyártás tetemesen csökkent, ellenben a könnyebb gyapjuszövetek gyártása gyorsan emelkedett. A simafonás is jobbára gépeken történik. Azonban az egész gyapjumennyiség nem fonatik fel finom fonalra, hanem nevezetes része (mintegy 48,000 mázsa), különösen Erdélyben és a Végvidéken és Magyarországon (Majk, Rimaszombat) pokróczoknak és takaróknak dolgoztatik fel.

A fonásnál $33\frac{1}{3}\%$ hulladékot leszámítván, 552,000 mázsa gyapju ad 368,000 mázsa sima és fésűs szövetet 70 millio forint értékben. Ehhez járul még a külföldröli történt s mindig szapo-

rodó gyapjufonal-behozatal. Így 1831—1835-ig átmérőleg évenként behozatott 1187 mázsa sima és festetlen fonal, s 579 mázsa czérnásított és festett fonal; már 1836—1840-ig az elsőből 3431, a másodikból 1444 mázsa; 1841—1845-ig az elsőből 7871, a másodikból 2592 mázsa; 1846—1850-ig az elsőből 13,502, a másodikból 2293 mázsa. 1854-ben pedig hozatott be 18,238 mázsa festetlen sima, és 4122 mázsa festett fonal.

A simafonalszövetek közt első helyen áll a *posztó*, melynek gyártása főleg Morvában, Sziléziában és Csehországban virágzik. A többi koronaországokban csak egyes helyeken vannak nagyszerű posztógyárak, vagy számos posztósok, mint Felső-Ausztriában Neudhartigon; Karinthiában Vietringen; Galiczia nyugati megyéiben; Magyarországon Gácson, Zay-Ugróczon, Sopronban, Kőszegen, Kassán, Posonyban; Erdélyben Brassóban, Szebenben s általában a szászok földén. Házilag szövetik posztó Tirolban, Stájerországban, Krajnában, Lombardia bérczes részein, keleti Galicziában és Bukovinában, északi Magyarországon, Bánságban, Horvátországban, különösen a Végvidéken.

A házi posztószövésnél az érték keveset emelkedik (15%), valamint a közönséges posztóknál is (20%); holott gyárakban ez emelkedés néha 300% is tesz, sőt a posztósok is közép finom portékáikkal 100% értékgyarapodást eszközölnek. — Az egész birodalomban 10,000 posztós és posztónyíró van; s az összes posztógyártás a gyapjufonal mennyiségnek két harmadát (245,000 mázsát) veszi igénybe 45 millio forint értékkel. Készítetik pedig posztó 228,000 mázsa, 60 millio forint értékben.

A simafonal hátralevő része, és az összes fésűsfonal (123,000 m., 25,000,000 ft. értékben) kötöttkelmékre és sálókra fordítatik.

A kötött gyapjukelmék gyártása legjobban divatozik Csehországban, és aztán Morvában; a többi tartományokban ez iparág nem nagy fontosságu, kivéven Bécsét, és Velenczét, hol egyszersmind a török vörös sipkák készítése nagy terjedelmet nyert.

Ugyancsak Bécsben a sálkészítés virágzik nagyban, melyhez gyapjun kívül gyapot és selyem is alkalmaztatik. Bécs után Csehország, Alsó-Ausztria és Morva tünteti ki magát e finomabb gyapjuszövetek gyártásában, s mintegy 40 millio forint értékű portékákat készítenek. Ide sorozhatók még a nagy szőnyegek, pokroczok, takarók, melyekre 48,000 mázsa gyapju (2,800,000 ft. értékben), és 75,000 mázsa gyapjuhulladék (3,000,000 ft. értékben) marad fel, s 6½ millio ft. pénzértéket képviselnek. Első és legnagyobb terjedelemben dolgozó szőnyeggyárnak mondhatjuk a Haas urét Bécsben, mely a nagyobb városokban raktárakat (Pesten is) tart.

Az összes gyapjугyáripár tehát feldolgozik évenként 50 millió ft. nyers anyagot, és $3\frac{1}{2}$ millió ft. értékű külföldi félgyártmányt, s ebből kiállít $106\frac{1}{2}$ millió forintot érő portékát. E summa olly tetemes, hogy minden más iparág készítménye értékét jóval felühaladja, kivéven a kender és- lengyártmányokét.

Gyapjukelme készíttéssel pedig 400,000 egyén foglalkozik, ide nem értve azokat, kik a gyapjufonást és szövést csak mellékesen üzük, s kiknek számuk még tetemesebb.

89. §. Selyemkésíttmények.

A selyemtenyésztési cikknél már említettük, hogy a birodalomban 500,000 mázsa selyemgubó termeltetik, melynek kivitele tilos lévén, egészen bent gyártatik fel. hozzájárulván még azon 823 mázsányi mennyiség, melly külföldről hozatik be a lombard-velencei királyságokba.

A selyemgubók először is nyers selyemmé motóláttatnak le. Történik ez az ugynevezett filándákban vagy gombolitó-intézetekben, melyekből maga Lombardia 3068 számlál 34,627 kazánnal és 79,500 munkással. És még e számba nincsenek befoglalva azon kisebb intézetek, melyek csupán egy kazánnal dolgoznak. Ezekkel együtt a kazánok számát kerek számmal 40,000-re, s a munkásokét 95,000-re tehetjük. Miután egy kazán átmérőleg 62·8 bécsi font nyers selymet ad : világos, hogy az összes termelés 2,512,000 fontra megyen. Egy font selyem 12 font gubóból kerülén ki, e mennyiséghez 301,400 mázsa gubó szükségeltetett. 2,512,000 font nyers selyem értéke (fontját $12\frac{2}{3}$ forintjával számítva), s 376,800 font hulladékoké (fontját 25 krajczárával) teszen összesen 31,976,000 forintot. Már az ehhez szükséges gubóérték 29,080,000 forintra menvén, gyártási jövedelemre 2,886,000 forint marad, s ennek felét a munkabér, ötödrészét a tüzelőszer viszi el.

Velenczében szinte számos gombolitó-intézetek vannak, de számra nézve ezek nem mérközhetnek a lombardiaiakkal; ugyhogy itten csak felényit vehetünk, azaz 20,000 kazánnal 48,000 munkás dolgozik, és 150,700 mázsa gubóból 1,256,000 font nyers selymet gyárt. Déli Tirolban hasonlóul van 559 gombolitóház 5885 kazánnal és 13,000 munkással, kik 31,900 mázsa gubóból 265,700 font nyers selymet termelnek, melly pénzértékben 2,759,000 forintot tesz, s így gyártási jövedelemre 207,000 forint marad.

A többi koronaországokban levő gombolitóházak mintegy 10,000 mázsa gubót gombolitnak le, mellyből lesz 75,000 font nyers selyem, 600,000 forint értékben.

Az egész birodalomban termelt nyers selyem tehát 4,108,700

fontra megyen, melynek értéke a használható hulladékokat is beszámítva, 48,386,000 pengő forint; s a gombolitókban dolgozó munkások száma 160,000.

A nyers selyem ismét a fonódákban dolgoztatik fel, csakhogy nem az egész mennyiség, miután nyers selymet sokkal többet visz ki a birodalom, mint behoz. Így 1843—1847-ig évenként csupán 110,300 font hozatott be; ellenben kivitetett 700,200 font, jobbára Sweiczba, a szomszéd olasz tartományokba és déli Németországba. Melynélfogva fonás alá 3,518,800 font maradt, $40\frac{1}{2}$ millio forint értékben. E summának két harmada Lombardiában dolgoztatik fel. Ugyanis e koronaországban 1854-ben volt 563 fonóda, 1,248,900 orsóval, melyeknek $\frac{7}{12}$ része fonásra, $\frac{5}{12}$ része pedig sodrásra működött. Magokban a fonódákban 12,500 egyén (férfi és nő) dolgozott, a házi fonókat (mintegy 30,000) nem számítva, s készítették 2,193,298 font sodrott és fonott selymet, 31,000,000 forint értékben.

A velencei királyságban a selyemipar már nincs úgy elterjedve mint Lombardiában, mert itt mintegy 1,000,000 font selyem fonatik fel, 12,000,000 forint értékben.

Tirol 55 fonódában 125,470 orsót számlál, melyeknek két harmada fonásra, egy harmada sodrásra dolgozik, s mintegy 2000 egyént foglalatostkodtatnak. Készítményük 220,400 font filirt selyem 2,645,000 forint értékben.

A nyers selyem hátralevő része (23,200 font) a többi déli koronaországokban fonatik fel mintegy 15,000 font; 8200 font pedig más célokra fordittatik.

Ezekből látható, miszerint a font és sodrott selyem összes mennyisége 3,374,900 fontot teszen, melynek értéke a hulladékkal (strazza) s a más célra fordított selymen kívül 46,745,694 forint, s így fonás által a nyers selyem értéke $4\frac{1}{2}$ millio forinttal emelkedett.

A tiszta selyemkelmék gyártása jelenleg csaknem kirekesztőleg Bécsben, Majlandban és Comoban gyakoraltatik; ellenben a más anyagokkal kevert selyemportékák készítése a birodalom más részeiben is nagy kiterjedést nyert. Legtöbb selyemkelmét gyárt maga Bécs, mely a festéssel együtt közel 15,000,000 forint értékű selyemportékákat állit ki.

Milly nagy fontosságu tehát a birodalomra nézve a selyembogártenyésztés és a selyemipar, kitetszik onnan, hogy a selyemgyártmányok 60,000,000 értéket képviselnek, s a selyembogártenyésztőkkel együtt 800,000 egyént (férfi, nő, gyermek) foglalatostkodtatnak.

90. §. Vegyes kelmegyártás.

A gyapjuból, gyolcsból, gyapotból vagy selyemből vegyesen szőtt kelmék gyártása az újabb időkben nagy kiterjedést nyert, mi azért is fontos, mert e vegyes gyártás által a nyers anyag rendszeren nagyobb értékre emeltetik, mintha tisztán dolgoztatott volna fel. Különösen virágzik ez iparág Csehországban, A.-Ausztriában, Morvában és Sziléziában, s még évről évre emelkedik, mit legjobban mutat az, hogy a belföldi tetemes fogyasztáson kívül 1854-ben 72.200 mázsa illynemű kelme vitetett ki külföldre.

91. §. Papirgyártás.

A papirosgyártás csak azon időtől fogva kezdett emelkedni mióta a géppapirosok használata a meritett papirosnemeket mind inkább háttérbe szorította. Egyébiránt a papirgyárak rendszeren csak vízerővel tétetnek mozgásba, gőzgépek csupán Alsó-Ausztriában a Klein-Neusiedli, Stájerországban a szent-istváni és voitsbergi gyárakban használtak. Legnagyobb és leggyakoribb papirgyárak vannak Alsó-Ausztriában, Lombardiában, Csehországban, Stájerországban, Fiumében. Magyarországon a hermaneczi, szlabosi és körmöczi gyárak legnevezetesebbek.

Mi a papirosok különböző neveit illeti: írópapirost legtöbbit szolgáltat Alsó-Ausztria és Csehország; rajzpapírt Lombardia; nyomtatópapirost Alsó-Ausztria és Csehország; pakolópapírt Lombardia és Velence; technikai czélokra Csehország és Lombardia. Az egész termelés megér $8\frac{1}{2}$ millio forintot, melly summából munkabérre 3 millio forint jön. Rendes munkások száma 16,000, s még ennyire mehetnek azon egyének, kik csak ideiglenesen találhatnak foglalkozást a papirosgyártásnál.

A *tapéták*, *vastagpapirosok*, *kártyák* gyártása szinte melékágait képezik a papirosgyártásnak. Tapétákat, aranyospapirosokat csaknem egyedül a bécsi gyárak készítenek. Vastagpapirosból készíttetnek különböző rámak, fej és más alakok, szelenczék; ez utóbbiak főleg Csehországban (Sandau és Reichenau), Stájerországban (Gracz), és Rohonczon Magyarországon. Kártya minden koronaországban gyártatik ugyan, de a bécsi kártyák legkapósabbak, s nem csak a többi koronaországokba, hanem külföldre is vitetnek.

A tapéta-, vastagpapiros- és kártya-gyártás értéke 1,000,000 forintra mehet.

92. §. Faeszközök.

Faeszközöket s edényeket u. m. lapátokat, villákat, kanalakat, teknőket, mozsarakat, hombárokat legtöbbet készítnek a bérczes

vidékek lakói, különösen Csehország északi része, Felső-Ausztria, Stájerország, Salzburg, Tirol, Erdély, Szlavonia, s Magyarországon Baranyának, Vasnak nyugoti, Somogynak déli része. Veszprémben a bakonyiak, Nyitrában a tavarnoki és temetvényi uradalmak, Nógrádnak északi része, Biharban és Aradban az ugynevezett Erdőhát, végre Gömör vármegye, honnan debreczeni vásárokon ilyenmő faeszközökkel megrakott szekerek csapatonként jelennek meg. Szlavóniában csináltatnak drávai malmok, vízi és száraz épületi-gerendák, padlatnak való erős deszkák, tölgy zsindelyek és léczek, sőt még a budapesti kádárok is lejönnek kádárfát venni; abroncsokat szinte nagy mennyiségben hord ki, s nyír-seprűk hajókkal vitetnek mindenfele. A pétervárad végezredben a morovichi század lakosai ügyes pipaszár-, rokka-, kanál-, sőtartó faragók, kádárok, s házaikat cifrázott fakészítményekkel ékesítik.

A károlyvárosi végvidéken rendes asztalosok nincsenek, hanem itt minden a lakosok által készítettetik, s az ottosaczi ezredben a tartós zsirbödönök, s ivóeszközök eléggé dicsértetnek. A baranyaiak, s nógrádiak kész kocsikat csinálván, azokat az alföldre, s a bukovinaiak Moldvaországba hordják. Hires nyereggyártók a tiszafürediek, s a Körmöcz és Bajmócz vidékén lakó német faluk. Szitát, rostát legtöbbet készítenek Csehország északi része, Stájerország, Erdély, Magyarországon Nógrád és Zólyom megyék.

Hordókat azon vidékek csinálnak leginkább, hol a szép tölgyes erdők nem pusztultak még el, mint Szlavóniai végvidék, különösen a brodi végezred, Bereg, Szathmár vármegyékben a Tiszahát, Arad és Bihar megyékben az Erdőhát.

Fenyőeszközöket, zsindélyeket, deszkákat faragnak a magas bérczek lakói Cseh-, Stájerországokban, Felső-Ausztria, Salzburg, Erdély, Magyarországon Máramaros, Liptó, Árva, Zólyom. Géppel dolgozó deszkametsző-gyárak vannak Szolnokon és Pesten.

Finomabb faportékákat, gyermekjátékokat (Berchtesgadner név alatt), számos gyárakban készítenek, részint pedig ez iparágot a hegylakók mellékesen üzik Tirolban (Grödner völgy), Felső-Ausztriában, Salzburgban, Csehországban.

Butorokat, műdarabokat főleg a nagyobb városok asztalosai gyártanak, különösen Bécsben, Pesten, Prágában, Triesztben és Graczbán. A bécsi műasztalosok munkái nem csak szépséget és külsőt, hanem olcsóságot tekintve is nagyon kapósok, s külföldre is kihordatnak.

A majlandi műiparnak egyik nevezetes ága a galanterie-portékák (intersiatura) készítése. Ezek szinte mint a bécsi katulyák, és piperetárgyak távol országokba elvitetnek. Ugyanezt mond-

hatjuk a bécsi esztergályosmunkákról, melyek a tökély magas polczán állanak.

Uri hintók igen szépek és jók készíttetnek Bécsben, Majlandban, Prágában, Graczbán. A bécsieket Oláh- és Moldvaországokba is erősen hordják. Pesten és Budán szinte több kocsigyártó van, de a Kölber testvérek gyára Pesten egyik a legrégibbek s legnagyobbak közül való, mert ez 20—30 különféle kézművest állandótulfoglalkodtat, s 1855-ben 60,000 ft. értékű hintókat állított ki.

Hajógyárak a birodalom belső részében a nagyobb folyók mellékein találhatók, melyek közt az I. kötetben már említett ó-budai gyára a dunai gőzhajótársulatnak legnagyobb szerű, s akármelyik európai hasonló intézettel bátran kiállja a versenyt. Az Albisi hajózásra, Melniken van egy hajógyár. A szegedi hajógyárosok már csak közönséges faragók, de felette ügyesek, s az általuk készített hajók 2000—8000 mázsát elbírnak. A sziszeki hajógyár különös szépségű és szilárdságú hajóiról ismeretes, melyek e tekintetben tengeri hajókkal vetekedhetnek. Kisebb sószállító hajókat a váriak készítenek Bereg vármegyében; a komáromiak pedig csak a régi hajókat javítgatják, de újakat nem csinálnak. — Egyébiránt a hajógyártás fő fészke a tenger melléki koronaországokban van. 1849-ben hivatalos összeírás szerint következő hajók épültek:

	Szám	Tonna	Érték forintban		N. tengeri ut		parti utra	
			Hajó teste	Egészen készüli	Hajó	Tonna	Hajó	Tonna
Auszt. Tengerpart.	40	3922	268,000	678,000	9	3060	9	580
Velencei	51	1209	64,000	116,000	1	841	5	608
Dalmatia	378	2089	114,000	195,000	5	1411	4	158
Horvát Tengerpart	25	6985	366,000	695,000	20	6816	2	160
Végvidék	1	2	1000	1000				
Összesen . . .	495	14,187	813,000	1,684,000	35	11,627	20	1456

Hajógyárak a tengerparton e következő helyen vannak: Triest, Capod'Istria, Rovigno, Cherso, Veglia, Volosca, Fiume, Portoré, Novi, Velence, Chioggia, Curzola, Spalato, Zara, Trau, Milna, Sebenico, Gravosa.

Ha a fából készült különféle eszközöket, portékákat, butorokat, hajókat stb. összevesszük, ezek értéke a 40 millió forintot könnyen megüti, mely summából magára a fára mint nyers anyagra esvén, a gyártási 20 millió jövedelem forintot teszen.

93. §. Szalma- és vesszőfonatok.

Cserények vesszőből, szalmából, gyékényből különféle neműek készíttetnek. Így a Bácskában főképp Apatinban, továbbá a

szeremi végvidéken, Magyarországon a Duna, Tisza és Körös folyók mentiben vesszőből kasokat kosarakat fonnak; Karloviczon vesszőkosarakat, melyek kavicszal töltve horgonyul szolgálnak; Tolna vármegyében a Sárközben igen csinos és erős karszékeket. Közönséges szalmakalapokat több helyen csinálnak mint például Apatinban, de gyárilag és nagyban ez iparág a velencei királyságban virágzik, mely maga 2500 szalmakalapost számít. A finomabb kosárkötés is szinte csak itt divatos, ámbar önálló kosár- és székcsináló 1200 számláltatik a birodalomban. Gyékényt főleg Magyarország készít, névszerint Komárom, Nyitra, Baranya, Békés, Bihar, Zala és Somogy megyék, legtöbbet pedig Tápé falu Csongrád vármegyében, mely ez iparágból ezereket veszen be.

A cserények összes értéke 4,000,000 forintra tehető.

94. §. Eső- és napernyők.

Az- eső és napernyők gyártása nem csekély figyelmet érdemel az ausztriai birodalomban, mert az évenként készített ernyők értéke az 1 millio forintot meghaladja. Némelly koronaországokban különösen tetemes a belfogyasztás, mint a lombard-velencei királyságban, Felső-Ausztriában, Alsó-Ausztria egy részében, hol a népnek nagyobb része már úgy hozzászokott, hogy esernyő nélkül ritkán hagyja el lakását. Rendes esernyőcsilló 500 van a birodalomban.

95. §. Olajgyárak.

Olaj sutoltatik nálunk len-, kender-, repce-, tök-, napvirág-, mustár-, szőlőmagból, dióból, magyoróból, mákból. Hol len nagyobb mennyiségben termesztetik, mint például Cseh-, Morvaországokban, Sziléziában és Magyarország északi részén: ott a lakosok magok sutolnak magvából olajat. De minden olajnem közt főszerepet játszik a repceolaj, mely főleg Magyarországon és Bánságban nagyban sutoltatik, s vele külföldre is üznek kereskedést. Ugyanis újabb időkben Magyarország közép és déli vidékein, s a Bánságban a repcetermesztés hatalmasan elterjedvén, az olajtűtő malmok is megszáporodtak, de olajfinomító-gyár szükséghez képest még most is kevés van, úgyhogy a külföld tőlünk nyersen kivívén a repcét, helyette drága finomított olajat hoz be. Legtöbb repce-olajtörőmalom van Tolnamegyében (főleg Gyöngyösön), aztán Bácskában, Bánságban, Heves, Csongrád, Szolnok, Békés, Bihar, Fejér, Arad, Somogy és Baranya megyékben, a német-bánsági ezred vidékén, Pesten. Az évenként termelt olaj értékét 15,000,000 forintra tehetjük, beleértvén a dióolajat is, mely a Tengervidéken,

s olasz tartományokban nagy mennyiségben sutoltatik, valamint a dalmatiai, tengervideki, s lombard-velencei faolajmennyiséget is.

96. §. Sör-, pálinka- (szesz)- eczetgyárak.

Mind a mellett hogy, az ausztriai birodalom Franciaországgal együtt legtöbb bort természet Európában: mégis a sörfőzés igen el van terjedve, s az északi koronaországokban, mint Cseh-, s Morvaországban, Galicziában, Sziléziában és Bukovinában évről évre nagyobb kiterjedést nyer, azaz a kisebb serfőzőházak megszűnnek ugyan, de a nagyobb vállalatok üzletüket mind inkább szélesebb alapra fektetik.

A serfőzőházak számát, s az általok kifőzött sör mennyiségét e következő táblázat, melly az 1851-ik évről van véve, legjobban kimutatja:

	Serfőzőházak száma	Akó mennyiség
Alsó-Ausztria	145 . . .	1,650,274
Felső-Ausztria és Salzburg	378 . . .	952,735
Stájerország	146 . . .	254,963
Karinthia	289 . . .	202,543
Krajna	28 . . .	164,868
Tengerpart (Triest nélkül)	9 . . .	2,576
Tirol	117 . . .	159,550
Csehország	1057 . . .	4,045,465
Morva és Szilézia	429 . . .	1,254,105
Galiczia és Bukovina	390 . . .	881,297
Erdély	130 . . .	80,000
Szerb vajdaság és Bánság	59 . . .	221,000
Lombardia	30 . . .	60,000
Velence	32 . . .	80,000
Horvátország és Szlav. és Végvidék	28 . . .	78,600
Magyarország	349 . . .	540,100
Összesen		3616 . . . 10,628,076 akó.

E szerint akóját a sörnek csak 3 forintra becsülvén, a birodalomban főzött sör értéke 31,885,428 forintra menne, be nem számítván azon sört, melly külföldről, különösen Bajorországból hozatik be. E mennyiséghez felhasználtatik mintegy 5,000,000 mérő árpa és 20—26,000 mázsa komló.

A pálinka vagy is inkább *szeszgyártás* még nagyobb fontossága a birodalomban, mert ez több értékű italt szolgáltat s e mellett több embert foglalatostkoddtat. Ujabb időkben ugyan a burgonyavész miatt Cseh- és Morvaországokban, Galicziában és Buko-

vinában sok pálinka-ház megszűnt dolgozni, de e helyett kukuriczából kezdenek szeszt nagyban gyártani, s ez okból Magyarország és Bánság igen sok kukuriczt adott el nem csak a szomszéd koronaországoknak, hanem még külföldnek, névszerint Francia- és Poroszországoknak is.

A szesz vagy pálinkafőző-házak részint gyárilag, részint a városokban polgári üzletképen működnek, részint a mezeigazdáságban mint mellékiparágak folytattatnak. Számuk e különféle intézeteknek 1850-ben következő volt :

	Szeszfőzőházak	Akó mennyiség
Alsó-Ausztria	1,972 . . .	33,882
Felső Ausztria és Salzburg	3,937 . . .	12,898
Stájerország	3,744 . . .	4,960
Karinthia	255	} 11,357
Krajna	1,203	
Tengervidék	1,331 . . .	4,541
Csehország	704 . . .	222,104
Morva és Szilézia	611 . . .	184,247
Galiczia és Bukovina	1,160 . . .	696,175
Tirol	3,516 . . .	93,068
Erdély	32,280 . . .	314,323
Szerb vajdaság, Bánság és bánsági végvidék	15,950 . . .	289,614
Horvátország, Szlav.	14,398 . . .	138,009
Magyarország	83,220 . . .	638,454
Lombardia	12,134 . . .	156,245
Velence	10,265 . . .	148,963
Dalmatia	2,310 . . .	75,140

Összesen . . . 188,990 . . . 3,023,990 akó.

Hogy a délkeleti tartományokban aránylag a pálinkafőzőházak száma olly nagy, onnan kimagyarázható, mert Magyarország déli és keleti részein, továbbá Erdélyben, Bánságban Végvidéken és Horvátországban az egyes földmivelők szilvából és bortörkölyből égetnek pálinkát, s ezek rendszeren csak egy kazánnal dolgoznak ; holott a nyugati koronaországokban a szeszfőzés inkább nagyban és gyárilag üzetik.

E roppant mennyiségű pálinka még sem elégíti ki a belszükséget, s azért évenként több hozatik be mint kivitetik. Így 1850-ben főleg az olasz tartományokból és kivételképen Poroszországból 39,674 mázsa hozatott be, holott csak 4408 mázsa vitetett ki, főleg Sweiczba és Törökországba.

Égett bort cseresznyéből az oláh-bánságiak, s Bihar vármegegyében a Béel vidékiek csinálnak. *Puncslélt* (Essenz) legtöbbet készít Trieszt. Ellenben a *rossólisgyárak* Dalmatiában legszámosabbak, s igen becses és kapós italt készítenek; Magyarországon rosszólisgyár van Nagy-Höfleinban, Posonban, Pesten, Sebesen; az ujlaki (Nyitrában), mely leghíresebb volt, megszűnt dolgozni. Arak, rhum, s a legkülönbélebb szeszes italok készítése főleg Morvaországban divatozik.

Eczetet csaknem minden falusi család saját házi szükségére maga készít, de a finomibb eczetek különféle nemei, melyek a birodalomban gyártatnak nem elégitik ki a belső szükségét, s azért 4000—5000 mázsa minden évben behozatik, holott csak 1200—1500. mázsa vitetik ki.

97. §. Czukorgyárak.

A czukorgyártás 2 ágra oszlik nálunk, tudniillik részint a külföldről behozott czukorliszt dolgoztatik fel; részint belföldi anyagszerekből czukor főzetik, s egyszersmind finomittatik.

A külföldi czukorlisztból való gyártás, daczára annak, hogy a honi répaczukorgyárak újabb időkben tetemesen szaporodtak, fokként emelkedőben van. Így 1831-ben csak 353,375 mázsa czukorliszt hozatott be, s már 1840-ben 463,077, 1845-ben 525,057, és 1850-ben 564,645 mázsa. Utóbbi időszakban átmérőleg évenként 576,002 mázsát tett a behozatal. Mivel 100 font czukorliszt 80 font tisztacukrot (raffinat), 17 font szörpöt, és 3 font hulladékot szolgáltat, világos, miszerint összesen évenként 460,800 mázsa tisztacukor, 97,900 mázsa szörp gyártatott 15³/₄ millio forint értékben, melyből magára a czukorlisztre 8³/₄ millio forint esik.

E gyarmati czukorgyártásban az egyes koronaországok így következnek: A.-Ausztria 146,900 mázsával, Stájerország 88,400, a velencei tartományok (Velence város kivételével) 76,500 Tengervidék 52,200, Lombardia 46,600, Magyarország 26,600, és Csehország 23,700 mázsával.

Készítetik czukor továbbá belföldi anyagszerekből is, ugyanint czukorrépából, burgonyából, és uritökből. Ezek közül a répaczukorgyártás leginkább elvan terjedve, s mindenik közt legfontosabb. Burgonyából csak Csehországban, A.-Ausztriában, Morvában, s valami kevés Magyarországon (Pesten, Egyeden) főzetik czukor. Uritökből egyedül a Bácskában, Zomborban, dolgozott egy gyár, de csekély sikerrel.

A répaczukorgyárak számra nézve az újabb időkben fogytak ugyan valamit, de üzleti kiterjedésben nyertek. Így 1851-ben még

125 cukorgyár számláltatott, midőn 1855-ben e szám 110-re olvadt le. Leginkább elvan terjedve a répacukorgyártás Csehországban, aztán Morva- és Magyarországon, a többi tartományokban csekély jelentőségű. Név szerint van répacukorgyár :

Csehországban	52
Morvaországban	26
Magyarországon	18
Sziléziában	5
Galicziában	3
Alsó-Ausztriában	2
Felső-Ausztriában	1
Erdélyben	1
Horvátországban és Szlavóniában	2
Összesen	110

Ezen gyárak összesen 406,798 mázsa finomított cukrot és más czugoranyagot adtak, a hulladékokat be nem számítva ; s e mennyiségnek közel felét Csehország állította ki, hol 1853-ban 2,011,600 m. répa adóztatott meg. — Magyarországon a 18 cukorgyár évenként az utóbbi 3 év alatt átmérőleg 714,628 mázsa répat dolgozott fel, mely mintegy 70,000 mázsa finomított cukrot és szörpöt adhatott. Cukorgyárak vannak itt : Szent-Miklóson, Sasváron, Tatán (2), Hirmen, Nagyszombatban, Pesten, Edelényben, Kassán, Siegfalván, Sopronban, Szolcsánon, Szereden, Szigetváron, Füzitőn, Mosonyban, Tanyon, Pázmádon.

98. §. Bőrkészítmények.

A bőrkelmék gyártása egyik a legszükségesebb iparágak közül s ez a birodalom minden részeiben igen is el van terjedve, s azért nagy fontossága; de fájdalom! minőséget tekintve talán legtekéletlenebb minden birodalmi iparágak közt. Okául mondhatjuk a nyers bőr elégtelenségét mind minőségi mind mennyiségi tekintetben; továbbá az üzletke-hiányt, mely ez iparágnál huzamosan feküdven használatlanul, kétszeresen érezhető; végre a kézművegyészi értelmiség parányiséga is nagyon hátralöki ez üzletet.

A fénybőrök, s a timsóval cserzett portékák ugyan mind minőségi, mind olcsóság szempontjából eléggé jók és kapósak, de a közönséges bőrcserzés a lombard-velencei királyságot kivéve, minden koronaországban gyarló lábon áll.

Az összes birodalom számlál 250 bőrgyárt, 7000 timárt, 5000 tobakost, kordoványost legényeken és inasokon kívül.

Feldolgoztatik pedig évenként 36,000,000 forint értékű nyers-

bőr, melyhez hozzájárul még a külföldről behozott nyersbőr 8,000,000 forint értékben. Különben a bőrgyártás leginkább el van terjedve a lombard-velencei királyságban, aztán Cseh-, Morvaországban, Sziléziában, Alsó-Ausztriában. — Magyarországon van 14 bőrgyár, u. m. Pesten 2, Budán 2, Tatán, Kassán, Posonyban (fénybőrgyár), Egerben, Körmenden, Kismartonban, Sasváron, Rosnyón, Fintán, Késmárkon; a losonczy megszűnt. A rosnyói bőrgyár talpbőrei különösen kiemelendők. Timárokat számosabban találhatni: Pécsen, Új-Szalomon, melynek lakosai nagy részben timárok, vargák, csizmadiák; Lékán, Pinkafőn, Sopronban, Brezován, Német-Prónán, Rajeczen (hol 200 timár különböző nemű talp, kordován, sárga- és vörös szattyánbőröket készít), Körmöczön, Nagy-Sároson, Hanusfalván, Zborón, Hétháron, Debreczenben, Nagyváradon, Szathmárban, Csetneken, Rosnyón, s több gömörmegei helységben.

Kordován főleg Erdélyben és a Végvidéken készíttetik. Összesen a készített bőr mennyisége 520,000 mázsára becsültetik, 65 millio forint értékben, s így nemesítés által a 44 millio forint értékű nyersbőr 21 millio forint értékkel emelkedett. E mennyiség azonban a belső szükségletet nem elégíti ki, mert évenként ezenfelül 32—35,000 mázsa különféle készített bőr hozatik be külföldről.

A készbőr feldolgozása különböző módon történik. Legfontosabb a csizmák és cipők készítése, mely az egész birodalomban 70,000 csizmadiát és cipészt foglalatostokdatlegényeken és inasokon kívül. E mesterek azonban nagy részben helybeli szükségre dolgoznak; csupán Bécs és Prága küld cipőket más koronaországokba, sőt külföldre is, valamint Verona bakkancsokat s más lábbeliket Lombardiába, Horvátországba, Végvidékre. Magyarországon pedig a debreczeni csizmadiák portékáikkal az egész Alföldet bejárják.

Sok bőrt feldolgoznak a szíjgyártók (3000 mester) és nyergesek (3500 mester) is; és e tekintetben jelesen megkülönböztetik magukat a bécsiek, prágaiak, mailandiai és pestiek, mely városokban egész hintógyárak vannak, melyek hintaikat külföldre is elküldöztetik. Pesten illy hintógyár a Kölber testvéreké, mely 45 különféle kézművest foglalatostokdat, s 1855-ben 60,000 p. fnyi hintót készített.

Finomabb szűcskészítmények csupán a nagyobb városokban, közönségesek a kis tartományi városokban dolgoztatnak, s a szűcsök összes száma 8000 mesterre felmegy.

Már a kesztyűsök nincsenek ugyan illy számmal (1500), de a kesztyűcsinálás még is nagy fontossága, mert ez Prágában, aztán

Bécsben gyárilag üzetik. Magyarországon Pesten is van 1 kesztyűgyár.

Apró bőrportékák (tárczák, táskák, stb.) főleg Bécsben gyártatnak, aztán Prágában, s az ezekbeli üzlet mindinkább szélesebb kiterjedést nyer.

Az összes bőrportékák értéke 100 millió forintra becsültetik.

99. §. Kalapgyártás.

A közönséges *szórkalapokat* általában honi kalaposaink csinálják, kik 4000 számmal vannak; de a nagyobb városokban, mint Bécsben, Pesten, Majlandban, Prágában kalapgyárak is vannak. Ujabb időkben a *selyemkalapok* gyártása jött nagy divatban, s a bécsi és majlandi selyemkalapok jó hirben állanak. Az évenként készített kalapok értéke 6 millió forintra becsültetik.

100. §. Viasz- és faggyu-gyertyák.

A birodalomban termelt viasz évenként 32,200 mázsára menvén, mivel e czikkből még 1700 mázsával több hozatik be mint kivitetik : ennél fogva a feldolgozott viasz mennyisége 33,900 mázsára rug, $3\frac{1}{4}$ millió forint értékben.

Azonban mióta a Stearingyertyák olly nagy divatba jöttek, a viaszgyertyák használata igen korlátolt, s csaknem egyedül a templomokra van szorítva. A viaszfáklyák és mesterséges virágok gyártása is nem nagy fontosságu, s alig megyen $\frac{1}{2}$ millió ft. értékre. Magyarországon Rosnyó üz legélénkebb méz-, viasz- és viaszgyertyakereskedést; s Egerben is van egy kis viaszgyertyagyár.

Faggyu pedig 550,000 mázsa dolgoztatik fel évenként, melyből 50,000 mázsa külföldről, hozatik be. Az 550,000 mázsa nyers faggyu értékét 11,000,000 forintra tehetjük. A stearingyertyagyártás ujabb időkben nagyon gyarapodott, s a belszükségre elég, sőt valami kivitelre is marad. A szappangyártás szinte nagy terjedelemben üzetik. Mindennemű szappanos 4500 számláltatik az egész birodalomban.

101. §. Különböző gyártmányok :

a) Liszt.

Lisztet átmérőleg 130,000 mászat többet visszen ki a birodalom, mint behoz. A száraz- és szélmalmodkat nem számítván, csak vízi- és patakmalom közel 50,000 van a birodalomban, mely-

lyek azonban kevés kivétellel technikai tekintetben nem elég czélszerűen építették. Még az aradmegyei mőmalmok a Fejér-Kőrősen leginkább kitűnnek e részben.

Újabb időkben a gőzmalmok jöttek nagy divatba, melyek ha nem olcsóbb, legalább jobb lisztet szolgáltatnak a közönségnek Magyarországon; ezek közül legnagyobb a pesti hengermalom, mely 240,000 mérő búzából 190,000 mázsa lisztet és korpát állít elő, s három gőzgéppel (60—40—10 lóerőre) dolgozik. Ezenkívül vannak még gőzmalmok: Budán (2), Debreczenben, Győrben, Balassa-Gyarmaton, Eszláron, Turkeviben, Kajmadon, Esztergomban, Nagy-Kőrősen, Gyöngyősen; Bácskában Cservenkán és Kisszálláson; Szlavoniában Nustáron. A gabona megőrlése által nevedett pénzértéket az egész birodalomban 50,000,000 ftra tehetjük.

b) Hamuzsir.

Hamuzsirt leginkább az erdőgazdag vidékeken főznek, és pedig legtöbbet Szlavoniában, Magyarország délkeleti részén, Erdélyben és Bukovinában. Azonban az erők pusztultával a hamuzsir főzés is nagyot csökkent, kivált mióta hamuzsir helyett, hol csak lehet sodát használnak. Különben mi a külkereskedést illeti, öt évi középszámítással átmérőleg 26,000 mázsával több vitetett ki a birodalomból, mint behozatott, a behozatal leginkább Törökországból s a tengeren történvén.

c) Keményítő.

E célra buza és burgonya használtatik leginkább, s gyártása mellékágát képezi a mezeigazdaságnak, bár gyárilag és mesterséggileg is üzetik, 1850-ben 1586 mázsa hozatott be külföldről, s oda 1748 mázsa vitetett. Keményítő csináló 500 számláltatik.

d) Mesterséges sago és tézstaétel.

Mesterséges sago gyárakban készítettik, melyek közül a prágaiak különösen jó hirben állanak. De a tézstaételek gyártása inkább polgári üzletképen van divatban, s illy művesek mintegy 1000-en vannak.

e) Mesterséges italok.

Újabb időkben a francia *pezsgőt*, a honi pezsgőbor kezdte szűkebb körbe szorítani, úgyhogy pezsgőgyárak több helyen keletkeztek a birodalomban, különösen Alsó-Ausztriában és Magyarországon, hol a posonyi és pesti gyárak némi hirre vergődtek.

Csokoládé legtöbb készítették a lombard-velencei királyságban, s a nagyobb városokban. Ellenben a különféle kávépotlékok (czi-koria, stb.) gyártása mind inkább gyérül.

f) Gyógyszerek.

A birodalomban létező 2951 gyógyszertár részint honi, részint külföldi szereket dolgozik fel.

g) Pecsétviasz.

E gyártmányból annyi készítették, hogy belőle még kivitelre is nagy mennyiség marad; mert míg átmérőleg az évenkénti behozatal 700—1000 fontig ingadozik, addig a kivitel 12—13,000 fontot tett, főleg Törökországba, s a tengeren tuli országokba.

h) Illatszerek. Enyvek és kenőcsök.

Az illatszerkészítés részint gyárilag, részint mesterségileg, üzetik, s belőle 25—30,000 forintig több vitetik külföldre mint behozatik.

Enyvfőzőt, 150-et s kocsikenőcskészítőt 180-at számlálunk, de csak az enyvgyártás elégíti ki a belsükséget, sőt kivitelre is marad, holott kocsikenőcsből 5000 mázsát hozunk be évenként, főleg Poroszországból.

i) Kefekötők.

A birodalombeli 600 kefekötő készítményeivel csaknem ki elégíti a belsükséget, úgyhogy e nemű portékákból csak kevés hozatik be több mint kivitetik (Behozatal 17,000 fort. — kivitel 14,000 frt. ért).

k) Csontlisztgyárak. Szarukészítmények.

Ujabb időkben a mezőgazdaság emelkedésével a csontliszt gyártása is nagyban megkezdett, különösen Alsó-Ausztriában és Csehországban; de a belsükséget még távolról sem elégíti ki. Pesten a Lichtl Károly gyára 15,000 mázsa csontból 8000 mázsa csontlisztet, s vaspályakocsikhoz 700 mázsa csontzsírt készít.

A 6000 számra menő *fésűsök* sokkal több értékű gyártmányt állítanak elő, mint a kefekötők, s ebből kivitelre is marad 267—300 mázsa portéka. Rimaszombathban ökörszarvból híres szopokákat, fülönfüggőket, s gyűrűt készítenek; a debreczeni csutorások pedig évenként 200,000 csontpipaszopókát gyártanak, s evvel meg lehetős kereskedést üznek.

102. §. Könyv és könyomdák.

A birodalom közepén Bécs és Budapest, északon Prága, délen Mailand és Velence azon városok, hol a könyvnyomtatás, és könyomás legjobban virágzik. Különben a számos könyvnyomdák közül, mind terjedelemre, mind munkára nézve első helyen áll a bécsi cs. k. udvari és államnyomda, melly 7 fő osztályból (nyomtatás, betüöntés, betümetzés és állónyomat (stereotyp), galvanoplastika, papirraktár, könyomat, könyvkötés, szétküldés) áll.

A könyomás újabb időkben szinte szép előhaladást tett, de még sem érte el azon tökéletességet, melylyel az angol, francia, s részben a németországi művek dicsekedhetnek.

A földabroszok metszése és nyomása Bécset és a lombard-velencei királyságot kivéve, nem nagy fontosságu. Különösen remek műveket készít a cs. k. katonai helyirati intézet Bécsben, melly akarmellyik külföldi hason intézettel kiállja a versenyt.

103. §. Áttekintés.

Ha már az elősorolt iparkészítményekhez, a még nem említett apróbb iparágakat, s kézműveket is hozzá számítjuk: kitünik hogy a gyár- és ipar portékák értéke az ausztriai birodalomban 1000—1200 millió forintra felrug, míg az összes mezőgazdasági nyers termékek értéke a 3000 milliót is meghaladja. Ennélfogva a birodalmat az emelkedő műipar daczára is, tulnyomólag földművelői államnak mondhatjuk.

Azon arány azonban, melylyel az egyes koronaországok a műipar által kiállított pénzértékben részt vesznek, szerfelett különböző. Így az összes értéknek $\frac{1}{6}$ -át maga Csehország, $\frac{1}{7}$ részét Bécs és Alsó-Ausztria, $\frac{1}{10}$ részét Lombardia, $\frac{1}{10}$ részét Morvaország és Szilézia képviselik. Legkevesebb részt vesznek a műiparban Dalmatia és katonai Végvidék.

Összesen a műipar 9 millió embert foglalataskodtat, beleértvén a családtagokat, és azokat, kik földművelés mellett az ipart mellékesen üzik, kiknek száma $5-5\frac{1}{2}$ millióra felrug.

Magyarországot, Horvátországot és Krakkó nagyhercegséget kivéve 1850-ben következő gyárak és ipartelepítvények találattak az ausztriai birodalomban :

Koronaország	Gyárak és ipartelep.	Pénzváltók	Nagykereskedők	Kereskedők	Kereskedelmi közmu- vesek	Rendőri üzletek, mellyek élelmezéssel fog- lalkoznak	Rendőri üzletek, mellyek nem élelmi cik- kekkel dolgoznak	Különös üzletek
Bécs	425	10	82	1563	6850	10233	10945	3990
Többi A.-Ausztia	536	—	—	793	15119	14780	15594	1563
Felső-Ausztia . .	267	2	—	532	11912	11542	11408	1232
Salzburg	40	—	4	130	2472	1648	2145	375
Stájerország . . .	441	—	3	541	14265	7852	10092	1456
Karinthia	211	—	—	282	5288	3894	3309	500
Krajna	116	—	—	312	7369	2723	5915	484
Tengerpart	91	5	246	565	4937	4317	3050	1765
Tirol	261	3	1	592	10896	7883	9204	2031
Csehország	1389	5	4	3873	41981	43364	41866	5957
Morvaország . . .	288	1	5	2462	18706	20974	22075	2154
Szilézia	59	1	—	442	5124	3800	5099	545
Galiczia	234	34	9	2560	21403	12176	14021	3778
Bukovina	18	8	—	85	2293	1601	1600	775
Dalmatia	65	—	—	447	2752	2233	1438	1059
Lombardia	1847	91	331	9888	36143	52316	50085	32624
Velence	1027	81	502	4382	34384	31489	19877	14274
Szerb vajdaság és Bánság	39	5	—	1304	2216	8393	10254	567
Erdély	295	10	4	1384	18963	17256	21523	6276
Végvidék	32	—	—	951	5807	3396	3899	3043
Összesen . . .	7681	256	1191	33089	268820	261870	253399	84448

Gyárakból volt:

Porcellán, kőedény, agyag	199
Tükör és üveg	299
Különféle vasgyár . . .	1059
Vas műtelep	792
Más ércgyár	392
Faeszközők	173
Papiros, tapeta	169
Pamut	513
Gyolcs és vászon	132
Vegyes kelmegyar	154
Selyem gyár	1096

Posztógyár	404
Börgyár	338
Vegyészgyár	640
Szeszgyár és sörház . . .	645
Czukorgyár	103
Gép és zeneeszköz, stb. .	195
Könyv és könyomda . . .	359

Kereskedésekből:

Posztókereskedés	1097
Női kelme	4235
Gyolcs	2105
Selyemkereskedés	1048

Divatárus	802
Fűszeres	8574
Könyv és művészbolt	435
Papiros kereskedés	564
Nyers termény	988
Nürnbergi árukeresk	937
Vaskereskedés	548
Különböző kereskedé- sek és raktárak	9460

Élelmézzel foglalkozó iparosok :

Mészáros	20,047
Molnár	38,399
Kenyérsütő, cukrász	21,797
Kertész	5170
Halász	8548
Serfőző	2722
Sajtós	3898
Ecet készítő	603
Gabonakereskedő	5390
Szatocs	11,800
Liszt kereskedő	3291
Gyümölcs kofa	3316
Só és eczetárus	3919
Élelmi cikkárus	10,942
Borkereskedő	1454
Pálinka, szesz, rozsólis égető	35,265
Korcsma, vendéglő, ká- véház	73,498
Különböző üzletek	30,191

Nem élelmézzel foglalkozó üzletek :

Lakirozók és mázólok	2109
Patikárius	2407
Borbély	5667
Kutmester	426
Bérekocsics	9784
Bognár	9885
Fodrász	724
Üveges	4165
Fakereskedő	3171

Kovács	17,013
Mészégető, téglavető	4029
Kőműves	19,478
Kéményseprő	1352
Szappanos	2642
Hajós	4969
Köszörűs	1665
Lakatos	10,188
Szabó	45,899
Kőfaragó	3773
Asztalos	19,708
Ács	11,404
Varga és csizmadia	58,094
Tandler	2736
Mézeskalácsos	1638
Más üzletek	19,920

Kereskedelmi ipartűletek :

Arany s ezüstműves	2064
Rézöntő	2273
Harangöntő	450
Ércznemű készítő	941
Sarkantyusok	510
Czinöntő	485
Bádogosok	1714
Fűrészműves	365
Kovács	13,613
Posztós és posztónyíró	6374
Fejéritő	1539
Gyapjufonó	5955
Pántlikás	1516
Gyolcs- fonal- stb. ke- reskedés	5773
Selyemszövő	20,655
Csipkés	424
Harisnyás	2193
Takács	36,155
Kárpitos	1312
Paplanos	1337
Kalapos	4241
Kötélverő	3210
Szücs	7895

Kordoványos	4456	Házaló, kalmár	30,526
Kesztyűs	1315	Hamuzsir főző	626
Cserző	4317	Vegyészi terményké-	
Kallós	364	szítő	654
Szijjártó	2584	Kőfejtő	9682
Nyerges	3266	Különféle kereskedelmi	
Festő	3623	iparság	23,322
Szítás	1047	Különféle kereskedelmi	
Kefekötő	448	üzlet	1884
Kosárkötő	1584		
Puskaműves	938	Különféle foglalatosságok :	
Fésűs	1175	Ügyvéd	2847
Esztergályos	2638	Ügyviselő, sensál	3211
Kerékgyártó	9840	Mérnök és építész	1369
Fazekas	7574	Hajóépítész	435
Órás	2221	Hajótulajdonos	1169
Réznyomó	218	Fördös	331
Könyvkötő	1554	Nevelő intézetet tartó	3832
Illatáros	103	Polgári orvos	5418
Galanterista	390	Polgári seborvos	6184
Képiró, szobrász festész	1589	Bába	15,379
Gépész, optikus	325	Rajzoló, művész	2095
Orgonás és zeneműves	762	Színházi igazgató	58
Olajjütő	6109	Különféle életmóduak	42,542

V. SZAKASZ.

K E R E S K E D É S .

104. §. Az ausztriai birodalom kereskedése általában.

Az ausztriai birodalom kereskedése igen jelentékeny, s ez még évről évre nevededik. Europa közepében fekvődvén, délre az adriai tengertől övedzve, belsejében számos hajózható folyam által keresztülmetszve, már a természettől a kereskedésre kedvező helyzettel bir. Ide járulnak a nyers termények bősége és különfélésege, a lakosok nagy részének iparos szorgalma, műveltsége, mellyek mind annyi alapjait teszik egy virágzó kereskedésnek.

Az ausztriai birodalom kereskedése csak a mult század elején kezdett fejlődni, midőn új országutak, szabad kikötők épültek, váltójog hozatott s különféle kereskedelmi intézetek állittattak, Ez első század csak tanulás, s jobbra törekvés korszaka volt, melly.

ben a kormánynak közvetlen segítséggel s gyámoskodással kellett fellépni, hogy a kereskedelem talpra állhasson. Ez azonban csakhamar olly erőre vergődött, hogy nem sokára az egyenes kormányi beavatkozást némi kivétellel egészen nélkülözheté.

A belkereskedés egész a mi időnkig korlátozva volt az ausztriai örökös tartományok és a magyar koronai országok közt fennállott vámsorompók következtében, s csak ezek lehullásával (1850. oct. 1.) fejlődött az ki egész erejében és fontosságával. Némelly fogyasztási cikkek kivételével, mellyek adó alá vetvék, a belkereskedés semmi korlátozásnak, és adóztatásnak nincsen kitéve. Ellenben a külföldről behozott portékákra vám vettetik, melly a nyers terményektől és gyármati áruktól igen csekély, gyártmányoktól azonban magasabb. Az új vámtariffa, melly 1853 decem. 15-kéről szól, s 1854-ik január elsőjén lépett életbe, egészen megfelel a védvámrendszer igényeinek. A kiviteli vámok szintén csekélyek, csupán néhány nyers termények rovattak meg jobban. Az átviteli vámok csupán ellenőrségi vámok.

A külföld irányában a birodalom két vámvidékre oszlik, mellyek közül egyik Dalmatiát, másik a többi koronaországokat foglalja magában, kivévén Triest, Velencze, Fiume, Buccari, Zeng, Portoré, Carlopago szabad kikötőket, és Galicziában Brody városnak egy részét, Tirolban Jungholz, Lombardiában Livigno és Trapelle községeket, mellyek vámkivételesek, s a közbeni kereskedelem előmozdítása végett kereskedésük vámkorlátozás alá nem esik.

A kereskedelemmel foglalkozó egyének száma, bele nem értve a hajósokat, 750,000 főre megyen az egész birodalomban.

105. §. Belső és külső kereskedelem.

Az ausztriai császárság *belkereskedése* felette élénk. Egy része sincs a nagy birodalomnak, melly ebben terményeivel vagy gyártmányaival részt nem venne. Azonban a keleti koronaországok inkább nyers terményeket, a nyugotiak pedig inkább gyártmányokat szolgáltatnak. Azon kereskedési forgalom, melly a magyar koronai országok s a többi örökös ausztriai tartományok közt létezik, 120 millio forint értéknél többre megy. Egyes koronaországokat tekintve a belforgalom ott élénkebb, hol több város vagy mezőváros, és több műiparos található.

Ez okból legélénkebb a belkereskedés Csehországban, Morvaországban, Lombard-Velenczében, és Alsó-Ausztriában. Központja e belforgalomnak: Bécs. Többi nevezetesebb kereskedővárosok: Pest, Prága, Brünn, Lemberg, Mailand, Botzen, Linz, Salzburg, Reichenberg, Pilsen, Olmütz, Troppau, Brody, Debreczen, Brassó, Poson,

Kassa, Temesvár, Zimony, Szeben, Sopron, Zágráb, Arad, Grac, Bergamo, Brescia, Mantua, Padua és Klagenfurt.

De az *átmeneti kereskedés* is nagy fontosságu az ausztriai birodalomban.

A külkereskedés igen nagy mozdatot nyert azon kereskedelmi szerződés által, melly 1853-ban a német vámegyesülettel kötöttetett, valamint az által is, hogy Modena, Parma, Lichtenstein herczegségek az ausztriai vámszövetségbe léptek.

Legfontosabb kereskedést üz Ausztria Törökországgal, s a hozzá tartozó vasallus országokkal (Moldva- Oláh-, Szerborszá-gok), a németszövetségi államokkal, Orosz és Olaszországokkal, Joniai szigetekkel, Görögországgal, Helvetiával, Franciaország-pal, Belgiummal, Nagybritanniával, Éjszaki Afrikával és Ameri-kával.

A keleti országokba fő kiviteli cikkek : vas és sárgaréz-mű-vek, gyapju és pamut portékák, gyolcs, üveg, tengerisó, fa; ellen-ben fő behozatali cikkek : pamut, faolaj, szarvasmarha sertés-nyersbőrök, rizs, kávé, déligyümölcs, dohány. A németszövetségi államokba vitetik érczmű, selyem és selyemáru, üveg, gyolcs, gyapjukelme, asztalos és kerékgyártó munka, bor, dohány; beho-zatnak ellenben : könyvek, különféle apró iparművek, fa, gabona (e két utóbbi Bajorországból). Oroszország veszen tőlünk bort, selymet, sót, ércznemű s más gyártmányokat; behozatik pedig on-nan : szarvasmarha, ló, nyers- és prémbőr, faggyu, méz, viasz, ke-nőcs, lenmag, stb. Franciaországba kiviteli cikkek : nyers se-lyem, gabona, hüvelyes vetemények, fa, üveg, érczneműek ; s be-hozatali cikkek : illatszer, selyemkelme, bor, divat és gyarmati portéka. Nagybrittania és Hollandia főleg gyarmati árukat szol-gáltat nekünk, ezenkívül az előbb említett gépeket és géprészeket finom fonalakat; vas-, ércz-, divat-portékákat, lovakat. Helvetiából hoznak be szarvasmarhát és sajtot; ellenben kap tőlünk vasat, gyapju- és vas-portékákat, sót. Az olasz államokba fő kiviteli cik-kek : gyapju-, pamut-, vas-, üveg-portékák; behozatali cikkek : déli gyümölcs, faolaj, selyempotékák, kender, bor, tengeri só stb.

Az 1853-ki évben az általános ausztriai vámegyesületben (Parma, Modena és Lichtenstein herczegségek kivételével) a *be-hozatal* tett 198,392,533 forintot (1852 : 199,361,761 ft. s 1851 : 140,547,298 ft.), s a *kivitt* portékák értéke tett 217,562,189 forin-tot (1852 : 186,490,312 ft., 1851 : 130,023,756 ft.). A fenemlitett summákból a *behozatalnál* a szárazföldi határszélekre 151,790,332 ft., a tengeri határszélekre 45,602,201, s a *kivitelnél* szárazföldi határvonalakra 178,895,226 ft., s tengeri határszélekre 38,666,958

forint esett. E számokba azonban nincsen befoglalva azon tekintélyes forgalom, melyet az ausztriai szabad kikötők és vámkivételes városok a külállamokkal gyakoroltak.

Az egész kereskedés menetelét azonban legjobban kimutatják az ide csatolt kereskedelmi tabellák az 1853-ik évről: (Lásd a tabellák I. és II.)

Ha már most a *behozatal* a *kivitellel* összehasonlítjuk, úgy találjuk, hogy a szárazföldi határokon keresztül a *kivitel* többet tett 27,104,894 forinttal, a szabad kikötőkből a *behozatal* többet tett 6,925,243 forinttal, s így összesen 20,169,561 forint értékű áru több vitetett ki mint behozatott.

A vámjövedelem volt e portékáknál 1853-ban:

	Behozatalnál:	—	Kiviteinél:
A szárazföldi vonalokon	11,698,899 ft.	—	901,107 ft.
Tengeri kikötőknél	9,388,474 ft.	—	115,850 ft.
	<hr/>		
	20,987,373 ft.	—	1,016,957 ft.

Legtöbb vámjövedelmet adtak a behozatalnál: a gyarmati áruk (közel felét), gabona s más mezei és kerti termékek, vágómarha, sertés, szeszes italok, bor, különféle szövetek; kiviteelnél: szövetanyagok (közel $\frac{3}{4}$ rész), különösen selyem és famunkák.

A kivitelhez és behozatalhoz számíthatni még azon árukat, melyek elkészítés végett vagy bizonytalan eladásra vittettek ki, vagy hozattak be.

Igy 1852-ben az elkészítés végett behozott anyagok értéke tett 4,995,354 forintot. A kivitt anyagok értéke pedig 542,033 forintot.

Szintén 1852-ben a bizonytalan eladásra behozott portékák értéke ment 515,835 ft., s a kivitt portékáké 2,404,276 forintra.

Dalmatia és a quarneroi szigetek forgalma (ez utóbbiak 1854 óta az általános ausztriai vámegylethez tartoznak) a többi ausztriai tartományokkal és a külfölddel tett 1852-ben a behozatalnál 6,608,707, a kiviteelnél 5,056,095 forintot. E summából a szárazföldi vámvonatokra esett a behozatalnál 543,682 forint, a kiviteelnél 267,040 ft., a tenger melléki vonatokra behozatalnál 6,065,125 ft. s a kiviteelnél 5,056,095. forint.

106. §. Átmeneti kereskedés.

Ausztria már helyzeténél s az alkatrészek tulajdonságánál fogva — délen és keleten gazdag nyers terményeket, északon és nyugaton élénk gyár- és műipart bírván — igen alkalmas arra, hogy jelentékeny átmeneti kereskedést üzhessen. A déli országok-

I. A behozott portékák értéke

A portékák nevei	A határok, melyeken által a behozatal történt					
	Déli Németország	Szászország	Poroszország	Oroszország	Törökország	Egyházi állam
Gyarmati áru	1696097	1715984	1145445	812704	19476	29980
Déli s más gyümölcs	9905	23657	8447	3467	400129	6741
Dohány	1738980	6289260	188520	133608	122448	—
Gabona s más mezeti termékek	2647757	1252078	1471272	3564756	2760737	232069
Állatok	698926	402380	398193	2250851	11865605	121236
Állati termények	194284	59294	41279	29565	111322	5436
Zsír és olaj	405537	991180	571105	85234	1081988	44685
Szeszes italok	374468	175337	160866	14852	258592	5988
Tüzi és épületi fa	2537439	409689	935237	63424	221827	32658
Állati termények technikai szűke	331768	454994	348998	492917	2271449	18502
Illat-, orvos-, festék-szerek	2664328	5114063	1742060	75803	206813	31658
Érczek nyersen és feld. . . .	575069	1241599	1956514	5976	124169	8095
Nemes ércz, gyöngy stb. . . .	1918730	2148924	4781340	237810	1656560	24000
Szövetanyagok	1729050	4295870	1568975	1388265	3422060	984575
Fonalak	806825	4886440	2862740	20810	26845	6130
Különféle szövetek	467390	2855960	1109940	104790	8990	5660
Terkeres portékák	91195	53076	9027	70	1020	1548
Ruhák	53060	144200	65740	2260	—	—
Bőr és bőrkelmék	641980	1067670	603020	59880	888300	20190
Papiros	286320	355270	178250	1480	3680	820
Faművek	287464	180204	67526	36516	2055	4530
Hajók	243340	446150	374950	720	24210	700
Üveg-, agyag portékák. . . .	103558	170645	72109	1284	2966	13862
Nemtelen ércz portékák	219118	984005	321399	10789	1544	3618
Nemes ércz portékák	787380	497108	113184	13026	3420	3560
Összetett portékák	72600	221700	47500	3100	900	1200
Gépek és műszer	692370	842040	795180	2920	340	2060
Chemiatermékek	393123	503553	194538	4761	8250	6401
Literáriai termékek	704862	2450386	280708	18357	7684	56880
Hulladékok	2244	8919	1738	141	1047	2182
Összesen	22775167	40241635	24115800	7920116	25504426	1674914

1853-ban, ezüst forintban.

A határok, melyeken által a behozatal történt								Összesen
Toskana	Sardinia	Schweicz	Fiume	Triest	Venezze	Más kikötőkből		
						Földközi tenger	Adriai tenger	
3857	1930754	18931	161781	8215780	2017007	1278	843471	18112495
1619	320942	19350	56866	1931997	447520	6	79590	3309736
16536	696	300	300	604320	501552	—	168996	9765516
148288	1328615	31480	92281	1047192	2401116	157681	973112	18098434
107453	964969	472487	6661	195143	978070	3582	77572	17543128
3058	47927	305597	3859	78180	123679	6386	8917	1018783
98217	1124459	25211	110187	3401442	341442	2839	518816	11857826
61078	1223664	51345	65034	339424	466973	3026	551241	3751888
45897	1056948	109804	13949	470618	483421	2972	28297	6402180
4207	467012	222475	131073	984189	506551	13280	288608	6536023
12008	712464	244570	83248	1654339	1112462	9275	341256	14001347
7968	307945	15409	8534	382275	513472	1634	39945	5183604
—	733260	218000	—	112140	420680	—	—	11651444
27010	4112260	575480	13335	9705260	2997110	180	544760	31364190
44765	556120	276885	79090	336600	52995	—	9220	9965465
4330	275060	470940	3110	48970	103469	400	10890	5474899
5190	14970	24559	5073	16571	20229	32	1996	244556
4500	31400	33420	—	8680	8688	—	2400	354312
68280	144410	63690	22340	76970	232670	—	11076	3900470
12440	76105	74065	52355	5210	10280	—	1155	1057430
2694	129675	36345	8739	50443	29071	—	1690	836912
700	730	600	—	3530	100	—	41450	1137180
6409	78881	22269	1505	11050	1600708	419	2933	2088598
7770	134861	135121	11338	39348	100035	—	16215	1985161
13318	36100	48626	24826	69570	39858	—	6060	1656016
2600	84000	36700	500	7700	19645	—	400	498545
1670	136780	134100	760	45620	150032	40	22900	2826812
22213	272336	54456	7252	330739	390160	3240	27093	2218715
45015	290540	143986	225	138028	261727	—	854	4399252
—	235	3369	15	12951	106173	—	12602	151616
781590	16594154	3869530	948736	30321727	19496859	206270	4628609	197392533

II. A kivitt portékák értéke

A portékák nemel	Déli Németország	Szászország	Poroszország	Oroszország	Törökország	Egyházi állam
Gyarmati áru	1319	1210	442	11705	3402	—
Déli s más gyümölcs	23989	443009	53042	17936	1233	2145
Dohány s tobák	4300	200	200	2000	200	—
Gabona s más mezeti ter- mékek	520767	2359449	546677	37877	268335	142140
Állatok	1438848	977980	1140381	215322	715514	308355
Állati termény-fogyaszt. . .	86551	65469	144306	56753	160738	155988
Zsir és olaj	8448	49238	42129	16960	98046	31030
Szeszes italok	13334	10309	135922	293872	123024	24772
Tűzi és épületfa	492840	2826120	1353725	2828366	1076441	53911
Állati termény, technikai haszn.	547580	1051569	380424	33032	48694	41061
Illat-, orvos-, festék-szerek .	385045	558886	197235	668195	334024	7398
Nemtelen ércz, nyersen . .	581725	308243	383545	124103	403348	6086
Nemes ércz, gyöngy stb. . .	2155094	9579760	890511	1340000	3767389	120000
Szövetanyagok	7054470	13380180	3321880	378680	366690	57020
Fonalak	56440	428375	153430	17090	135100	11800
Szövetek	2550227	3781350	3580020	1663760	8128217	112560
Tekercs-munkák	46094	66682	9450	13722	34281	1589
Bőr és bőrkelmék	199455	109370	135615	251325	3057355	66710
Ruházat	1083660	566070	388700	112990	2957150	20710
Papiros	16187	50238	21463	27041	509491	10516
Famunkák	490967	663202	455952	83323	549207	25503
Hajók, szekerek	91340	289260	25000	2785040	553360	2700
Üveg, agyag portékák . . .	394730	3508123	168429	150901	823081	12878
Nemtelen ércz portékák . .	396617	219151	162635	1084353	1267442	43393
Nemes ércz portékák . . .	531426	267366	130830	49146	3298560	20844
Összetett kelmék	368190	633600	407700	124920	804330	9360
Gépek és műszer	168980	194280	226740	194230	166000	38960
Chemiai készítmények . . .	168670	966929	53238	66103	407687	24769
Literáriai eszk.	181439	886874	125609	67151	164427	55335
Hulladékok	533	3316	20968	215	317	5674
Összesen . . .	20068264	44225788	14606198	12825580	29223083	1413507

1853-ban, ezüst forintban.

Toskana	Sardinia	Schweiz	Fiume	Triest	Venezia	Más kikötők		Összesen
						Földközi tenger	Adriai tenger	
—	—	220	27	1171	70	—	—	23566
4065	420	9118	561	34986	18781	—	26177	644462
—	—	100	1070985	1005600	—	—	100	2083685
1610	148039	174755	52938	244972	265873	467	161363	4925362
133001	1053672	394842	316267	1315173	16862	—	540059	8566276
3775	1156995	28960	1336	84553	271346	—	11312	2228082
23950	151193	9631	7330	218731	50248	81	8560	715584
636	16848	119756	13542	211158	29309	—	56321	1048803
21999	147777	174688	951858	1253354	1642471	3067	1551492	14388109
2010	74778	28466	8240	46580	36128	—	5750	2804312
4843	126965	107917	5489	227867	206050	—	33057	2842971
328	75099	22806	10505	1802599	121182	—	55267	3894836
—	405072	50094	—	10854	93910	—	—	18412684
17860	12280220	34117360	260	50610	239200	—	10280	71269710
2765	72310	110	230	21075	33470	—	2320	934515
41075	1584244	161887	340234	6148997	1951747	—	362117	30506435
5005	514016	29050	4389	344999	27431	—	3869	1100577
18500	160645	5050	35850	423100	267100	—	221900	3952975
19840	236310	75630	81910	1116020	409590	—	86730	7105310
2484	100691	3165	2610	207727	1273449	—	24817	2249879
10773	286328	30837	122894	733018	154586	—	122068	3728658
100	78600	4200	800	56000	35200	—	2600	3924800
1739	105391	31331	18749	1429619	165047	—	56599	6866407
12327	253235	50176	49269	905941	300425	—	39468	4783732
—	341028	3582	106992	3439956	393948	—	74136	8657814
4050	171090	12600	37710	692190	154890	—	25830	3446460
1020	190850	7650	16810	390520	35460	—	12430	1643880
655	80747	18730	21267	594794	106952	—	11444	2621985
57160	612570	38906	8940	101910	257925	—	24400	2582646
4355	84	47	114823	41814	189	—	15335	207669
395925	20426217	35711669	3402815	23155888	8558839	3615	3545801	217562184

ból főleg macedoniai pamut, török fonal, olasz gyümölcs, selyem, olaj, viasz, gyarmati áru, tengeri hal, stb. hozatik be, s ezek közép-észak s észak keleti Európába vitetnek által, honnan ismét prémőrök, kender, faggyu, iparczikkék vándorolnak Ausztrián által Olasz és Törökországok felé. Legnagyobb részt vesznek ez átmeneti kereskedésben Triest, Velence és Bécs, aztán Pest, Zimony, Károlyváros, Fiume, Boczen, Brody, Krakkó, Brassó és Czernovicz.

Jó kereseti forrásul szolgál ez a dalmatáknak is, kiknek e részben a terjedelmes tengerpartok, a számos kikötők nagy előnyt nyújtanak. Montenegroból, Boszniából, s a többi török tartományokból, továbbá Görögországból füstölt húst, sajtot, viaszot, nyers bőroket, gyapjút, stb. hozván be, ezek az adriai és közép-tengeri kikötőkbe vitetnek, honnan ismét rizs, cukor, aczél különféle iparczikk hozatik vissza a török tartományok számára.

1852-ben az egyetemes ausztriai vámvidéken keresztülvitt portékák értéke 106,900,952 forintra rugott. — És pedig a portékák különböző nemei szerint a pénzérték következőleg állott :

Gyarmati áru	2,232,285	frt.
Déli gyümölcs	738,032	„
Dohány és dohányáru	694,286	„
Gabonaféle	1,406,875	„
Állatok	476,264	„
Állati termékek	437,854	„
Olaj és zsiradék	914,869	„
Szeszes italok	656,064	„
Tüzi és szerszámfa	278,269	„
Orvosi és festő füvek	1,742,787	„
Állati termények technikai használatra	1,558,250	„
Nemtelen érczek nyersen és félig dolgozva	227,667	„
Nemes érczek, drágakövek	18,076,966	„
Szövetanyagok	6,992,009	„
Fonalak	1,621,290	„
Szövetek	48,285,890	„
Font portékák	327,723	„
Bőr-készítmények	1,402,585	„
Kész ruhák	2,747,000	„
Papiros	612,242	„
Fa-készítmények	2,267,426	„
Szekerek, hajók	22,140	„

Nemtelen ércz árúk	2,943,959	frt.
Nemes ércz árúk	5,925,694	„
Vegyes portékák	1,141,200	„
Üveg, kőedény árúk	1,147,855	„
Gépek, zeneeszközök	530,495	„
Vegyész portékák	576,029	„
Literariai termékek	905,125	„
Különfélek	11,912	„

Összesen . . . 106,900,952

Ez átmeneti kereskedés pedig fő irányait tekintve következőleg állott :

A portékák behozatala	A portékák kimenetele	Érték ezüst pénzben forint
A német vámegyleti államokból	Német vámegyleti államokba	765846
	Oroszországba	6020052
	Törökországba	15558123
	Idegen olasz államokba . . .	1737777
	Schweiczba	588319
Oroszországból . . .	Tengerre	12970789
	Német vámegyleti államokba	1405300
	Más irányokba	1143148
Törökországból . . .	Német államokba	1111600
	Más irányokba	606387
	Német államokba	231185
Idegen olasz államok- ból	Idegen olasz államokba . . .	1002073
	Sweiczba	3075972
	Tengerre	7481352
	Más irányokba	99736
	Német államokba	84953
Sweiczból	Idegen olasz államokba . . .	23548735
	Tengerre	12319608
	Más irányokba	124583
Tengerről	Német államokba	2928692
	Oroszországba	347112
	Törökországba	4490165
	Idegen olasz államokba . . .	7237331
	Sweiczba	1830714
	Tengerre	591400
Összesen		106900952

A be- és kimeneti határok szerint esik :

	<i>Bejövetelnél :</i>	—	<i>Kimenetelnél :</i>
	ezüst forint	—	ezüst forint
Németországból és keresztül . .	12,647,238	—	2,657,059
Szászországból „ . .	14,352,485	—	1,323,467
Poroszországból „ . .	10,641,173	—	2,547,050
Oroszországból „ . .	2,548,448	—	6,949,084
Törökországból „ . .	1,717,987	—	20,251,756
Olasz államokból „ . .	11,890,318	—	33,582,081
Sveiczből „ . .	36,077,879	—	5,614,948
Tengerről „ . .	17,025,414	—	33,976,507
Összesen . .	106,900,952	—	106,900,952

Az ausztriai vámvidéken keresztül vitt portékák vámja tett 63,051 forintot. A dalmatiai átmeneti kereskedés pénzürtéke tett 1852-ben 3,437,107 forintot, és pedig

Mezőgazdasági termékeké 926,201 ft.

Gyári nyers anyagoké 1,068,532 „

Gyártmányoké 1,442,374 „

Legnagyobb értékben voltak a fonalak (546,760 ft.), gyarmati áruk (327,520), gyapju (246,500), vágómarha (192,583).

<i>Jött be :</i>	<i>Ment ki :</i>	<i>Ezüst ft. értékben.</i>
Törökországból . . .	{ Törökországba	55,588
	{ Montenegróba	1635
	{ Tengerre	439,374
Montenegróból . . .	{ Törökországba	400
	{ Tengerre	104,864
	{ Montenegróba	109,907
Tengerről	{ Tengerre	387,848
	{ Törökországba	2,337,491

A vámjövedelem tett 10,183 forintot.

107. §. Tengeri kereskedés.

A kereskedés befejezéséhez szükséges még a *tengeri* kereskedést megemlitenünk. Mit fentebb a tengerparti kereskedésről mondtunk, csak azon forgalmat foglalja magában, mely a tengeri kikötőkből a vámhatáron keresztül az egyetemes vámvidékbe eső koronaországokkal s ezekkel vámegyesült idegen államokkal üzetik, vagy innen a tengeri kikötőkbe a vámkivételes helyekre, Dalmatiába és külföldre vitetik. Ellenben a tengeri kereskedés a *tengeren folytatott összes üzletet* foglalja magában.

A tengeri kereskedés 1851-ben behozatalnál 134,867,600, s kivitelnél 78,904,100 forint értéket képviselt.

Behozatali portékák értéke ezüst forintban :

Tartomány neve	Ausztriai kikötőkből					Összesen	Idegen kikötőkből	Összesen
	Ausztriai Tengerpart	Velencei Tengerpart	Horvát Tengerpart	Végvidék	Dalmátia			
Ausztriai Tengerpart . .	2410500	7822000	977300	234700	2573300	14017800	83448900	97466700
Velencei Tengerpart . .	16221100	192300	303700	—	703100	17420200	7659800	25080000
Horvát Tengerpart . .	2400600	159400	505400	22200	186500	3274100	1776700	5050800
Végvidék	789600	43300	310300	109000	770500	2032700	185000	2207700
Dalmátia	3587100	156200	172100	—	819800	4735200	327200	5062400
Összesen . . .	25408900	8373200	2268800	365900	5053200	41470000	93397600	134867600

Kivitteli portékák értéke ezüst forintban :

Tartomány neve	Ausztriai kikötőkből					Összesen	Idegen kikötőkből	Összesen
	Ausztriai Tengerpart	Velencei Tengerpart	Horvát Tengerpart	Végvidék	Dalmátia			
Ausztriai Tengerpart . .	4731300	15343500	1987100	391200	2157700	24510800	34522300	59033100
Velencei Tengerpart . .	4486100	135800	95600	—	109600	4827100	2970100	7797200
Horvát Tengerpart . .	1545400	267800	466600	3800	164000	2447600	3747200	6194800
Végvidék	883700	173000	255100	77600	224600	1084000	589900	1673900
Dalmátia	3439800	144400	109300	—	414800	4108300	96800	4205100
Összesen . . .	14586300	16064500	2883700	372600	3070700	36977800	41926300	78904100

Legnagyobb részt vettek e summában Triest, Velencze, Fiume és Spalato, még pedig :

Triest a behozatalnál	97,000,000	forint, kivitelnél	58,600,000	ft.
Velencze	22,437,100	„	6,729,400	„
Fiume	4,599,500	„	512,900	„
Spalato	2,280,900	„	1,965,600	„

Portékák szerint a behozatal és kivitel így következett :

Behozatal	T e r m é k e k			
	Állatország-ból	Növényor-szágból	Ásványor-szág	Gyártmá-nyok
ausztriai kikötőkből . .	5324000	20658000	6866000	8621000
külföldi kikötőkből . .	9412000	65711000	6252000	12024000
Összesen . .	14746000	86369000	13118000	20645000

Kivitel	T e r m é k e k			
	Állatország-ból	Növényor-szágból	Ásványor-szág	Gyártmá-nyok
ausztriai kikötőkből . .	5092000	19219000	4808000	7859000
külföldi kikötőkből . .	2284000	19510000	2580000	16552000
Összesen . .	7376000	38729000	8388000	29411000

108. §. Hajózás.

A hajózást eloszthatjuk *tengeri, folyóvízi, tavi és csatornai hajózásra*.

Mi a *tengeri hajózást* illeti, erre nézve nagy alkalmat szolgáltat az adriai tenger, melynek kikötőiből a legtávolabbi országokat felkereshetni. Egy élénk tengeri hajózás alapjául tekinthetjük a sok és kényelmes kikötőket; a tengerihajók építésére szükséges fát, mely nagy bőséggel találtatik részint bent a birodalomban, részint a szomszéd Albániában; a nagy mennyiségben feltalálható hajózási anyagszereket, minők a réz, vas, hajókötel, stb.; végre a dalmatiai, istriai, velencei tengerparti lakosok hajózási ügyességét.

Az ausztriai kereskedelmi hajósereget eloszthatjuk *távollevő hajókra*, melyek a birodalom és külföld minden kikötőit meglátogathatják; *nagy parthajókra*, melyek a földközi tenger kikötőibe

a gibraltari szorostól kezdve a konstanczinápolyi tengerszorosig eveznek; *kis parthajókra*, melyek a birodalomnak vagy minden kikötőit, vagy csak saját vidéki kikötőiket kereshetik fel; továbbá *halászhajókra*, *rakodóhajókra*, és számjegyes bárkákra, melyek csak a közelfekvő partok és szigetek behajózására használatnak.

A végvidéki számjegyes bárkákon és rakhajókon kívül az ausztriai hajóserég állott 1854-ben 9893 hajóból (e közt 50 gőzös 8210 lóerővel), 319,007 tonna teherképeséggel és 35,801 hajóslegénynyel, és névszerint volt : *)

	Hajó: —	Tonna: —	Hajóslegény:
Távoljáratu vitorlás	615 —	203,972 —	6675
Gőzös	50 —	14,500 —	1294
Nagy parthajó	621 —	44,111 —	3381
Kis parthajó	1702 —	31,588 —	5647
Kis parthajó csupán egy tarto- mányra szóló	451 —	1796 —	1238
Halász bárka	2664 —	11,738 —	8731
Számjegyes bárka.	3738 —	9045 —	8678
Rakhajó	52 —	2257 —	157

Az ausztriai kereskedelmi lobogó áll 3 vonalból, melyből a legalsó és legfelső vörös, középső fehér, mely közepén a főhercegi czimert, és a királyi koronát mutatja.

Minden ausztriai kikötő 1852 febr. 1. napjától kezdve állami kikötő. Legnevezetesebb szabad kikötők: Triest, Velence, Fiume.

A legfőbb tengeri kereskedőhely : Triest. Ennek kikötőjébe 1854-ben 13,262 hajó evezett be 862,703 tonnával, és indult ki 13,294 hajó 868,208 tonnateherrel. Az előbbiektől volt ausztriai hajó 11,410—524,625 tonnateherrel és 1852 idegen jármű 238,078 tonnával, a kiindultak közül 11,112 ausztriai hajó 604,453 tonnával és 2182 idegen hajó 263,755 tonnával.

Triest után következik a velencei szabad kikötő, melybe 4784 hajó 421,095 tonnával vitorlázott be s 4510 hajó 429,694 tonnateherrel ment ki.

A fiumei szabad révben évenként átmérőleg 5000 hajó köt s indul ki mintegy 80,000 tonnateherrel.

Nevezetesebb kikötők még: Rovigno, Portoré, Buccari, Zeng, Carlopago, Zara, Sebenico, Spalato, Ragusa és Chioggia Velence mellett.

*) 1855-ben volt 9988 hajó, 334,689 tonnaterhű, 36,223 hajós s 5030 lóerővel dolgozó gőzösflotilla.

Összesen minden kikötőt felvéve érkezett hajó 36,945, 1,537,872 tonnateherrel, s indult ki 36,947—1,552,868 tonnával. És pedig lobogót tekintve.

	Érkezett :	Tonna :	Kiindult :	Tonnáds :
Ausztriai	33,010 —	1,153,478 —	33,124 —	1,164,314
Belga	5 —	824 —	5 —	911
Brasília	1 —	122 —	— —	—
Angol	154 —	34,550 —	147 —	36,095
Chiliai	2 —	1016 —	2 —	898
Dán	38 —	5224 —	33 —	5162
Franczia	69 —	9728 —	63 —	9361
Görög	593 —	102,936 —	605 —	104,641
Hannoverai	8 —	966 —	9 —	1107
Hamburg-Lübeki	9 —	2084 —	12 —	2927
Jeruzsalemi	1 —	110 —	1 —	133
Joniai	199 —	6818 —	196 —	6617
Meklenburgi	3 —	647 —	3 —	698
Moldvai	3 —	665 —	2 —	360
Nápolyi	956 —	66,983 —	953 —	62,032
Németalföldi	42 —	7201 —	38 —	6604
Északamerikai	37 —	15,341 —	38 —	17,437
Oldenburgi	5 —	687 —	3 —	447
Pápabirtoki	1534 —	80,448 —	1532 —	80,988
Portugali	— —	— —	1 —	124
Porosz	15 —	4023 —	15 —	4597
Orosz	32 —	7267 —	40 —	10,117
Samos szigeti	7 —	516 —	6 —	509
Sardiniai	36 —	7348 —	39 —	8021
Svéd	59 —	14,475 —	51 —	13,530
Szerb	1 —	173 —	— —	—
Spanyol	22 —	4202 —	22 —	4709
Toskanai	4 —	523 —	3 —	385
Török	93 —	7927 —	95 —	8446
Oláhországi	8 —	1388 —	9 —	1798

Összesen . . 36,945 — 1,537,872 — 36,947 — 1,552,868

Legélénkebb tengeri kereskedést folytat Ausztria a következő külföldi kikötőkkel : Corfu, Syra, Konstantinápoly, Malta, Smyrna, Alexandria, Odessa, Marseille, Livorno, London, Liverpool, Trapani, Ancona.

Végre említést kell itt tennünk az ausztriai *Lloyd* gőzhajó

társulatról. Alapított ez 1833-ban a triesti tengerbiztosító társulatoktól egészen az angol Lloyd mintájára, s feladata tengeren a hajózást gőzösökkel folytatni. Jelenleg áll e társulat 3 osztályból, u. m. a gőzhajózási, a 29 biztosító-kamarai, és literariai osztályból. Gőzösei járnak az adriai tenger partjain Maltáig, a görög és fekete tengereken Ibrailig, Trapezuntig, a kis-ázsiai és egyiptomi partokon Alexandriáig, hol a kelet-indiai Suezvonallal kapcsolatban vannak. 1854-ben számlált e társulat 60 gőzöst 9440 lóerőre, 28,245 tonnateherrel, 93 vontatóhajót és bárkát. Ugyan ezen évben tettek e gőzösök 1875 utat, s szállítottak 361,071 utast és 1,513,777 mázsát. 1853-tól fogva ugyan e társulat hajói járnak a Po, Ticino, folyamokon, és a lombard-velencei csatornákon, s 1854-től foga a *Lago maggiore* taván.

De Ausztriának belhajózása is jelentékeny. Ugyanis van 1136 mérföld s 53791 öl víziútja, melyből esik a

Dunára	177 mérföld	3700 öl.
Tiszára	159 „	2935 „
Szávára	105 „	3324 „
Marosra	65 „	1000 „
Drávára	36 „	— „
Kulpára	18 „	— „
Innre	19 „	— „
Kisebb folyamaira Dunavidéknek	47 „	288 „
Dunavidék	629 mérföld	1355 öl.
Dniesterre	64 „	— „
Visztulára	48 mérföld	
Sanra	31 „	
Dunajeczre	5 „	
Visztula vidék	84 mérföld	— öl.
Albisra	14 „	2000 „
Moldvára	42 „	— „
Albis vidék	56 mérföld	2000 öl.
Póra	55 „	370 „
Addára	13 „	690 „
Pó vidéki kisebb folyókra.	19 mérföld	225 öl.
Pó vidék	87 mérföld	1285 öl.
Etsch folyamra	41 „	459 „
Adriai tenger parti folyamaira	66 „	952 „
Hajózható csatornákra	107 „	740 „

E hajózható vizek evező és gőzös hajók által járatnak. Legnagyobb a hajózási mozgalom a lombard-velencei királyságokban, a magyar koronai tartományokban, aztán Csehországban, Alsó- és Felső-Ausztriában. Gőzhajók járnak a Dunán (181 mérföld), Tiszán (148 mérföld), Száván (87 mérföld), Dráván (6 mérföld), Visztulán (36 mérföld, Albison (19 mérföld), Sanon (24 mfd.), Pón (55 mfd.), s a Balaton, Traun, Wörcher, Gárda, Iseo, Como, Lago maggiore tavakon. Ide számíthatjuk a Boden tavat is, mellyen egészen szabad a hajózás. — A dunai gőzhajótársulat keletkezett 1830-ban. Ennek hajói (1854-ben 83 gőzös, 298 vontató hajó, a gőzösök 9283 lóerőre) járnak a Dunán Linztől egész Galaczig, Tiszán Naményig felfelé, Száván Sziszekig, Dráván Eszé-
 kig, Béga csatornán, s ugyan ez évben szállított 1,531,904 személyt, és 13,760,654 mázsa terhet. Az alsó Dunán Zimony, Belgrád és Pancsova közt a közlekedést a cs. k. flotilla tartja fel. A *csatornák* közül legnagyobb a forgalom a *Ferencz-csatornán*, mellyen 1854-ben 2150 hajó, 237 tutaj 3,570,685 mázsa terhet szállított. Az Albison évenként átmérőleg 3, a Pó folyamom 4 millio mázsa szállítatik.

A gőzhajózási üzlet a tavakon, folyamokon és folyókon az 1855-ik jan. 4-ki törvény által rendeztetett.

109. §. Kereskedést előmozdító eszközök.

A kereskedést lényegesen előmozdító eszközökhöz számíthatjuk a technikai tanodákat, reál- és hajózáiskolákat, a kereskedelmi czégek (firmák) és kereskedelmi egyletek bejegyzését a kereskedelmi és váltó törvényszékeknél, ugyan a most említett hatóságokat, a vizi és országutakat, postaügyet, vaspályákat és táviratokat, vásárokat, börzéket, bankokat, takarékpénztárukat, kereskedelmi társulatokat, biztosító-intézeteket, kereskedelmi és iparkamarákat consulatokat, szabad kikötőket, kereskedelmi szerződéseket, pénz és mérték ügyet.

Köutakban nem szükölködik a birodalom; legtöbb van az olasz és német tartományokban, legkevesebb a magyar koronai országokban és Galicziában. E köutak részint államiak, mellyek állami, részint tartományiak, mellyek tartományi és községi költségeken tartatnak fen.

1854-ben számlált a birodalom 3353 állami köutat; ellenben a tartományi utak a magyarországiakon kívül 10,583 mérföldre terjedtek.

Koronaország	Állami 1854	Tartományi 1849	Vízintak 1854
	Országutak		
	Ausztiai mérföld		
Alsó-Ausztia	131·01	311·25	44·96
Felső-Ausztia	93·14	} 767·25	55·91
Salzburg	48·01		
Stájerország	100·78	448·50	—
Karinthia	65·71	} 456·25	8·33
Krajna	71·38		
Tengervidék	74·85	165·00	11·50
Tirol és Vorarlberg	169·44	318·25	25·30
Csehország	522·24	1616·00	56·50
Morvaország	105·44	} 868·00	5·00
Szilézia	43·68		
Galiczia }	388·50	149·00	148·00
Bukovina }			
Dalmátia	118·75	3208·50	5·50
Lombardia	376·61	2311·25	88·18
Velence	233·42	277·25	146·65
Magyarország	449·24	?	243·55
Horvátország	47·81	?	124·00
Szerb vajdaság s Bánság	140·75	?	154·81
Erdély	173·41	?	18·00
Végvidék	?	?	?

Az ausztiai postaügy az 1850-ki reform által igen sokat nyert, mi illeti a levélbérek egyszerűsítését, a levéljegyek behozatalát, s a lovasposta egyszerűsítését. A *német ausztiai postaegyesület* (1850 apr. 6-tól kezdve, s módosítva az 1851-ki dec. 6-ki szerződés által), melyhez Ausztia, s a többi német szövetségi államok tartoznak, és az *olasz-ausztiai postaegyesület* (1850 nov. 5.), mely Ausztia, Toskana, Parma, Modena, Pápabirtok és Sardinia közt kötöttett, igen elő mozdítják a közlekedést. 1855-ben volt a birodalomban 2508 postaintézet, s az elküldött levelek száma tett 46,769,500 darabot. Liechtenstein hercegségben is Ausztia látja el a postát, valamint Konstanczinápolyban, Belgrádban, s a Dunafejedelemségekben szintén saját postahivatalokat tart.

Ausztriának *vaspálya-hálózata* igen terjedelmes, s a tervezetben lévő vaspálya-vonalokkal együtt e tekintetben első helyet foglal a német államok közt. E vaspályák részint állami, részint privat tulajdonok, s a poson-nagyszombati és részben bustheradi pályá-

kat kivéve, melyek lóerőre vannak, mindnyájan gőzkocsik által használatnak. Forgalmuk e következő volt :

A) Cs. k. déli államvaspálya (62 mérföld.)

Első májustól aug. végéig :	Győrsszál-				
	Személy :	Málha :	litmány :	Áru :	Jövedelem :
		M á z s a			forint.
1856-ban	1380461	47364	10561	3520352	2744099
1855-ben	1326519	66943	15779	3247551	2648996

B) Az ausztriai állampálya társulat vasutjain (141 mérföld.)

	Személy, málha, győrsszállítma- nyért bevételért :			Összesen :
1856 ján. 1. aug. végéig .	3030507	frt.	6023778	ft. 9054285 ft.
1855 „ „ „ „ .	2558540	„	4896468	„ 7455008 „

E társulat vaspályavonalaihoz tartozik a) a *brünn - prdgai bodenbachi vonal* (északi), mely Brünn-től viszen Böhmisch-Trübau, Pardubicz, Prága, Kralup, Aussig helyeken keresztül Bodenbachig a szászországi határszélig. Hossza $52\frac{1}{2}$ mérföld, s a *trübau-olmücsi* szárnyvonallal (11 mérföld), $63\frac{1}{2}$ mérföld. b) A *délkeleti vonal*, mely Marchegtől kedve Posen, Érsekújvár, Pest-Buda, Czepléd városokon keresztül Szegedig vezetvén 55 mérföldre nyúlik, s a *czepléd-szolnoki* szárnyvonallal ($3\frac{7}{8}$ mérföld) összesen $58\frac{7}{8}$ mérföldet teszen. c) A *bécs-győri vonal*, mely Bécs-től Lajtai Bruckon s Győrön keresztül Új-Szönyig vezet, s 20 mfnyi terjedelmű.

C) Lombard-Velenczei vaspályák (53 mérföld.)

	Személyek : Málha te- her :		Személytől be- vétel :	Tekertől szemé- lytől összesen :
1856 első félév .	1132497	1589472	2664566	lira 3968973
1855 „ „ .	895931	1643466	2002494	„ 3216130 „

D) Ferdinand északi vaspálya (70 mérföld.)

S z á l i t o t t :				
	Személyért: Portékákért :		Vett be :	
	málha		forint	kr.
1856 jan. 1. aug. 31-ig. . . .	1018907	12208819	8513651	13
1855 „ „ „ „	946635	10179142	6623700	58

E pályához tartozik a *Bécs-Florisdorf-Gänserndorf-Lundenburg-Prerau-Schönbrunn-Ostrau-Oderberg* vonal egész a porosz-sziléziai határig (38 mfd.), *Florisdorf-Stockerau* vonal (2 mfd.),

Gänsendorf-Marcheg vonal $2\frac{1}{4}$ mfd.), *Lundenburg-Brünn* vonal (9 mfd.), *Prerau-Olmütz* vonal (3 mfd.), *Schönbrunn-Troppau* (4 mfd.), *Ostrau-Dziedicz-Auschwitz* vonal (11 mfd.), *Dziedicz-Bielicz* vonal (1 mfd.), Összesen 70 mérföld.

E) Budweis- Linz- Gmundeni vonal (26 mérföld.)

Szállított:

Személyt: Sót és mást: Fát: Bevett:

		mázsát	ölet	ez. forint	kr.
1856 jan. 1. aug. 31-ig . . .	116837	1241238	1355	623795	58
1855 " " " " . . .	112381	1262288	1133	603026	—

F) Buchteradi vaspálya.

Szállított:

Lópályán: Mozdonypályán: Összesen:

	portékát,	személyt, portékát	személyt,	portékát
1856. 1. fertály	909490 mázs.	— — m.	—	909490 m.
1856. 2. " "	253130 " "	— 703230 " "	—	956360 " "

G) Posen-Nagyszombati lópálya ($8\frac{1}{4}$ mfd.)

Szállított:

Személyt: Jacokat: Bevett:

1856. jan. 1. — 31. aug.	62588, 438508 mázsát,	95375 ft. 47 kr.
1855 " 1. " " " "	49049, 267374 " "	72546 " — "

Ezekén kívül bevégzett vaspályák még e következők:

1. *Észak-keleti vagy galicziai állampálya*, mely *Auschwitz*től kezdve *Trzebinia*, *Krakkó*, *Vieliczka*, *Bochnia*, *Tarnov* helyeken által *Dembic*ig megy s 24 mérföldre terjed. Ide tartozik a *Trzebinia-Szczakova* 3 mérföldnyi szárnyvonal-összekötetésben állván a varsói pályavonallal, és a *Szczakova-Myslovicz* szárnyvonal (1, 7 mfd.), mely a porosz sziléziai vasutal hozza összekötetésbe.

2. *Oravicza-Basiaschi* vaspálya, mely 9 mérföldre terjed, s az *oravicza*i kőszénnek *Dunához* való szállítására szolgál.

3 *Brünn-Rossiczi* vonal 2 mérf. terjedelmű.

Részint megkezdett, részint tervezetben levő vaspálya vonalok pedig e következők:

<i>Pardubicz-Reichenberg</i>	17	mérföld.
<i>Reichenberg-Zittau</i>	3	"
<i>Aussig-Teplicz</i>	1	"
<i>Nyugati Erzsébet</i> pálya <i>Bécs</i> , <i>Lincz-Salzburgon</i>		
keresztül a <i>bajor</i> szélekig	52	"
<i>Gracz-Köflach</i>	8	"

Bruck-Radstadt-Salzburg	23	mérföld.
Marburg-Klagenfurt	15	„
Laibach-Triest	18 ¹ / ₂	„
Steinbrüch-Zágráb	10	„
Zágráb-Károlyváros } Zágráb-Sziszek }	12	„
Innsbruck-Kufstein	10	„
Boczen-Verona	19	„
Monza-Bergamo-Coccaglio	8 ¹ / ₂	„
Mailand-Lodi-Piacenza	8	„
Mantua-Borgoforte	3	„
Casarsa-Udine-Palmanouva	6	„
Dembica-Lemberg-Przemisl	22	„
Tiszai vaspálya-Pest-Miskolcz-Kassa-Tokaj-N. Várad, Arad-Szolnok	97	„
Szeged-Temesvár	15	„
Ferencz-József keleti pálya (Bécs-Ujhely-Sopron-Kanisa-Pécs-Eszék-Zimony- és Komárom-Fejérvár-Pécs- és Fejérvár-Pest-Kanisa, Pölschach- és Pécs-Mohács)	167	„

Ezek szerint bevégzett vaspálya van 407, munkában levő 515, tervezetben levő 564 ausztriai mérföld.

Távíratok. A birodalom jelentékenyebb városai távírati vonalak által már is kapcsolatban állanak egymással, s e hálózat fokként annyira terjesztetik, hogy valamirevaló város ne maradjon ki ebből. A mozgásban levő távírati vonalak jelenleg e következők: 1. Béctől Linczen, Salzburgon át Passauig a bajor vonallal kapcsolatban; egyik folytatása megy Salzburgtól Kufstein, Innsbruck, Brixen, Boczen, Trieszt, Roveredo, Verona, Mantua városokon át a modenai határszélig. Innsbrucktól egy szárnyvonal megy Feldkirch, Bregenz, másik Salzburgtól Ischl felé.

2. Veronától Brescia, Bergamon által Mailandig, innen Comon keresztül Chiassoig a sveiczi határokig, majd Mailandtól Buffaloráig a sardiniai határszélig és Piacenzáig hogy a parmai vonallal kapcsolatba jöjjön.

3. Veronától Vicenza, Padua, Mestre, Trevizo, Udine, Görz, Triest, Pisano és Pola fele következő szárnyvonalokkal: Mestrétől Velenczéig és Trieszttől Fiuméig.

4. Béctől Bécs-Ujhely, Gloggnicz, Grac, Cilli, Laibach, Triest felé, következő szárnyvonalokkal: Cilli, Zágráb, Károlyváros, Gospich, Zara, Spalato, Ragusa, Cattaro; majd Laibach, Klagenfurt; majd Mödling, Laxenburg; majd Bécs-Ujhely-Sopron.

5. Béctől Posen, Pest, Szeged, Lovrin, Pétervárad és Zimony felé, következő szárnyvonalokkal : Érsekujvár-Komárom; majd Czegléd-Szolnok-Debreczen; majd Lovrin-Temesvár, Lugos-Szeben-Brassó; majd Lugos-Orsova.

6. Béctől Lundenburg, Brünn, Trübau, Prága Bodenbach felé.

7. Lundenburgtól Prerau, Oderberg fele, következő szárnyvonalokkal : Prerau-Olmücz-Trübau; majd Oderberg-Troppau; majd Oderberg-Krakkó-Bodima-Tarnov-Rzeszov-Przemisl-Lemberg-Tarnopol-Zalescyk-Czernovicz; majd Krakkó-Szczakova-Myslovicz.

E távirati vonalok hosszasaága tesz 950 mérföldet. Ide jönnek még a tervezetben levő vonalok, melyek 280 mérföldre terjednének.

A távirati hivatal által 1854-ben 66,923 állami, 151,609 privat sürgöny, 7,444,816 betűvel küldetett el — Egyébiránt Ausztria a *német-ausztiai távirati egyesülethez* tartozik (1850. 25. jul.); s Modena, Parma, Toscana, Egyházbirtok, Sardinia, Sveicz, Orosz, Franczia, Belga, Dunai államokkal különös távirat-kapcsolati szerződések kötöttek.

Vásárok. Fő országosvásárok nemcsak a koronaországok fővárosaiban, hanem más nagyobb városokban is tartatnak mellyeken külföldi kereskedők is jelennek meg. A mezővárosok országos és hetivásárai nagy részben csak kicsinybeni eladásra szorítkoznak. Legnevezetesebb *országosvásárok* tartatnak : Pesten, Bécsben, Prágában, Brünnben, Boczenben, Brodyban, Lembergben, Triestben, Velenczében, Mailandban, Veronaban, Bresciában, Debreczenben, Aradon, Szebenben, Troppauban; nagy *marhavásárok* : Olmüczben, Sopronban, N. Kanisán, Fejérvárott, Vácson, Pesten, Kecskeméten, Debreczenben, Lembergben, Brodyban, Jaroslauban; *gyapjувásárok* : Brünnben, Pesten, Prágában, Olmüczon, Pilsenben, Vácson, Losonczon, Sopronban; *selymuvásárok* : Brescia, Bergamo városokban; *gabonavásárok* : Sopron, Moson, Győr, Arad, Károlyváros, Debreczen, Arad, Miskolcz, Kassa, Uj-Becse, N. Kanisa, Veszprém városokban; *rizsvásár* : Legnagoban. Némelly külföldi országosvásárokon az ausztriai polgárok is nagy számban szoktak megjelenni, névszerint : Lipcsében, Boroszlóban, Sinigaglián és Tulcsán Törökországban.

Börsék vannak : Bécsben, Triestben, Velenczében, és Mailandban; gabonabörze : Pesten.

A *hitelintézetek* közt első helyen áll a nagyszerű ausztriai nemzeti bank Bécsben. Alapított 1816. jun. 1. napján, s privat intézet létere az állam fő felügyelete alatt áll. Kiváltsága 1841. jan. 1-ső napján ujabbi 25 évre meghosszabított. Részvénytőkéje

felmegy 104,875,800 forintra. Az összes részvényesek képezik a banktársulatot. E bank hat fő osztályból áll, u. m. jegy-forgató (giro)-, kölcsönző-, letéti-, leszámítolási (escompte)-, és hypothecca bankosztályból, mely utóbbi 1855 évi octob. 12 én csatoltatott hozzá, de működését csak 1856 jul. 1-ső napján kezdte meg.

A bank által kiadott jegyek minden közpénztárnál teljes ezüst értékben fogadtatnak el, s erre a privat egyének is kötelezvék. A bankválasztmány azon 100 részvényesből tétetik össze, kik legtöbb részvény birtokosai. A vagyon kezelésre pedig a bankigazgatóság ügyel fel, mellynek tagjai egy a kormány által nevezett igazgató, és a választmány által kijelölt 12 kormánytanácsnok kikhez járul még egy állami fő biztos, kinek kötelessége felügyelni, hogy a leszámítolási és kölcsönzési üzlet korlátait tul ne lépje. 1854 febr. 23-kán egy szerződés kötött a kormány és a bank közt, mellynek erejénél fogva minden forgásban levő állami papirospénz banjeggyel váltattott fel, olly módon, hogy ezért a főkincstár évenként legalább 10 millio forintot tartozik a bank pénztárba fizetni, mind addig, mig az átvett adósság törlesztve nem lesz. És a nem fundált államadósságok biztosítására az állam a banknak 156,485,060 forint erejéig állami uradalmakat zálogosított el, olly formán, hogy ezeket a bank maga kezelje, s maga szedje a jövedelmeket, mig a tőke a jövedelmek vagy eladási summák által törlesztve nem lesz, fenmaradván az államnak azon joga, hogy egyik vagy másik uradalmat teljes kárpótlás mellett saját birtokába visszavehesse.

Fiók intézeteket tart a nemzeti bank Pesten, Prágában, Brünnben, Triestben, Lembergben, Graczbán, Linzben, Innsbruckban, Temesvárott, Szebenben, Kassán, Debreczenben, Brassóban. Zágrábban, Olmüczben, Troppauban, Klagenfurtban és Krakkóban, 1856. apr. 1-ső napján a nemzeti bank állása a fiókokkal együtt következő volt:

Szenvedőleg.

1. Bankalap, alapítva 100,000 részvény által	69,835,800 ft. —	kr.
2. Bankalap befizetés által az uj 50,000 részvény	24,390,135 „ —	„
3. Tartaléktőke	10,361,388 ft. 17	kr.
4. Nyugdíj alap	1,034,061 „ 42	„
5. Fel nem vett osztalék, utalvány, folyó számadások	3,165,310 „ 27	„
6. Bankjegy forgásban	366,520,949 „ —	„
	<hr/> 475,346,949 ft. 27 1/2 kr.	

Cselekvőleg.

1. Bankszerinti vert ezüstpénz és rud.	51,604,730 ft.	9 ² / ₄ kr.
2. Leszámított váltók Bécsben	64,943,978	„ 22 ³ / ₄ „
„ „ a fiokoknál	20,386,925	„ 18 ³ / ₄ „
3. Előlegezések államkötelezvényekre .	71,473,600	„ — „
„ „ fiokoknál	14,404,700	„ — „
4. A pénzügyhivatal adósságának hátraléka, a nemzeti kölcsönből fedezendő	23,761,996	„ 39 „
5. Fundált államadósság a váltócsédulák beváltásáért	59,346,882	„ 22 ¹ / ₄ „
6. Fundált államadósság, melynek biztosítására fekvő javak zálogosítottak el	154,500,000	„ — „
7. Kölcsön Pest, Buda, Esztergom városoknak, állam jóállása mellett .	375,000	„ — „
8. Kölcsön vagyontalan iparüzőknek szintén az állam jóállása mellett .	768,000	„ — „
9. Tartaléktőke állam papirokban . .	10,361,548	„ 31 „
10. Nyugdíj „ „ „ . . .	1,044,818	„ 46 „
11. Banképület értéke, s más vagyon .	2,375,769	„ 18 „
	<hr/> 475,346,949 ft. 27 ¹ / ₄ „	

A nemzeti bank egyik osztályát tevő hypotheca-bank üzlete pedig e következő volt: 1856 jul. 13-ik napjától kezdve october 20-ig 218 egyén folyamodott 4,919,610 ft. kölcsönért, és pedig házakra 132 egyén kért 1,800,520 forintot, fekvő jószágokra 83 egyén 3,119,009 forintot. Megszavaztatott házakra 56 egyénnek 892,700, jószágokra 23 egyénnek 722,600 forint. Ez tüzletlen a bank a fennálló uzsoratórvénnytől fel van mentve.

Többi hitelintézetek az *alsó-ausztriai escomptetársulat*, továbbá a *cs. k. szabadalmas kereskedelmi és ipar hitelintézet* mind kettő Bécsben; végre egy *kereskedelmi bank* Pesten. Az *escomptetársulat* 1843 sept. 26-kán állittatott 10 millió ft. tőkével 20,000 részvényre felosztva. Célja: a belföldi váltók leszámítása. 1854-ik év végeig 2105 hitelfolyamodás történt 33,758,245 forint értékben, miből 1647 folyamodvány 22,372,700 forintig elfogadtatott.

A *cs. kir. szabadalmas kereskedelmi és hitelintézet* felállittatott 1855-ben oct. 21-én. Ez részvényekre alapított privátársulat, s alap-tőkéje 500,000 részvényre (200 ftjával) felosztva 100,000,000 ftot képez, de e részvényekből eddig csak 300,000 adatott ki. Szaba-

dalmánál fogva jogosítva van : kölcsönöket adni államkötelezvényekre, földtehermentesítési papirokra, más belföldi részvényekre, kötelezvényekre, nyers termékekre és portékákra, kölcsönt adni az államnak, egyes koronaországoknak, városoknak és testületeknek; iparvállalatokat kezdeni s e tekintetben részvényeket és kötelezvényeket kiadni; értékpapirokat, vasuti részvényeket venni, eladni, cserélni, ugyan ezeket letételben elfogadni; váltókat számítani, saját adósleveleket kibocsátani. Az üzlet vitelét vezeti a *közgyűlés* (mellyben mindenki megjelenhetik, ki 20 részvényt bir, s minden évben egyszer összejön), a *kormánytanács* (melly áll a közgyűléstől 7 évre választott 21 tagból), és az *igazgatóság*, állván három igazgatóból kiket a kormánytanács választ, s az állam erősít meg, köztök egy főigazgató. A hitelintézet ügyvitelére egy cs. k. biztos örökdik. Szabadalma 90 évre van meghatározva.

A pesti *kereskedelmi bankot* privat kereskedők alapították 1841-ben. Alaptőkéje 2 millió pengő forint 4000 részvényre (500 forintjával) felosztva. A bank foglalkozásai következő osztályokra szakadnak a) leszámítolási, b) forgatási, c) letéti ügyre s d) előlegezések és kölcsönözések szolgáltatására.

A bank szabadalma eredetileg 25 évre engedtetett.

Tervezetben lévő hitelintézetek a *triesti bank*, mely 10 millió forint tőkével 20,000 részvényre (500 forintjával) felosztva állítatnék fel; továbbá a *magyarországi földművelési hitelegyesület*, mellynek tőkéje 50 millióra van tervezve, s épen úgy mint a nemzetibank hypotheca-osztálya ingatlan birtokokra kölcsönözne, s pedig kamatmegszorítás nélkül, s zálogleveleket adhatna ki. Melékesen azonban ipar- s érték papirosokat is vásárolni, s iparvállalatokba ereszkedni szintén fel lenne jogosítva.

A hitelintézetekhez számithatók továbbá a *zálogházak* Bécsben, Graczbán, Prágában, Pesten, Posonyban, Klagenfurton; ezek államiak, s privát zálogházak : Laibachban, Triestben, Brünmben, stb. Ezután jönnek a *takarékpénztárak*, mennyiben nem csak fekvő javakra és kötelezvényekre kölcsönöznek, hanem váltókat is számítnak. Az egész birodalomban 55 takarékpénztár találtatik, mellyek 100,000,000 ft. betett pénzt kezelnek. Legnagyobb üzletet tesznek ezek közt a bécsi, pesti, budai, prágai, mailandi, graczi, oberhollabrunni, velencei, lemergi, brünni, posonyi takarékpénztárak.

A legfontosabb *biztosító-intézetek* vannak. Triestben és Velenczében (a portékaszállítás biztosítására), Assecurazioni generali Austro-Italiche: a triesti jég-, tűz-, életbiztosító-társulat (Azienda assicuratrice); ugyan itt a Riunione adriatica di sicurtà hasonló

tüzleti körrel; az első ausztriai biztosító-társulat Bécsben; a magyarországi kölcsönös jégkármentő-társulat Pesten; az erdélyi kölcsönös jég-tűzkármentő egyesület Kolosvárott; a tiszamelléki tűzkármentő kölcsönös társulat Miskolczon.

Kereskedelmi társulatok: a *Lloyd* Pesten és Triesztben; a belső-ausztriai termékek kivitelére összeállott társulat Gréczben; kereskedési társaságok Velenczében és Brünbnben; hajóstársaság (nagy tengeri hajók építésére) Spalátóban.

A kereskedés és ipar képviselésére 1850. mart. 18-kán kelt legfelsőbb rendeletnél fogva *kereskedelmi és iparkamarák* állítottak fel számszerint 56 a következő helyeken: Bécs, Lincz, Salzburg, Gracz, Leoben, Klagenfurt, Laibach, Görz, Rovigno, Triest, Innsbruck, Feldkirch, Boczen, Roveredo, Praga, Reichenberg, Eger, Pilsen, Budweis, Brunn, Olmütz, Troppau, Krakkó, Lemberg, Czernovicz, Zara, Spalato, Ragusa, Velence, Udine, Treviso, Padua, Vicenza, Belluno, Rovigo, Verona, Mailand, Mantua, Cremona, Lodi, Pavia, Bergamo, Brescia, Como, Sondrio, Pest, Posony, Sopron, Kassa, Debreczen, Temesvár, Zágráb, Fiume, Eszék, Kolozsvár és Brassó, E kamarák hatásköre: felterjesztéseket s véleményt adni a kereskedés és ipar érdekében mind a miniszteriumnak, mind az illető politikai hatóságoknak; kereskedelmi és váltó üzéreket megvizsgálni s kinevezni; ipar és kereskedési ügyben közbenjáró bíróságokat választani.

Az ausztriai slattvalók jogainak s kereskedelmi igényeinek védelmére a külföldi országokban *consulatusok* állanak fel számszerint 255-en. A consulok vagy állami hivatalnokok, vagy privát kereskedők, kik hivatalos eljárásaikért bizonyosilletőséget kapnak. A külföldi államok hasonlóul tartanak illy consulokat az ausztriai birodalomban 10 városban. Illy idegen consulok legtöbbben vannak Triestben (32), és Velenczében (21). Consulokat tartó államok: Baden, Bajorország, Belgium, Brasilia, Braunsveig, Bréma, Dánia, Majnai Frankfurt, Franciaország, Görögország, Haiti, Hamburg, Hannover, Kurhessen, Hesseni nagyfejedelemség, Lübek, Meklenburg, Nassau, Nagybritannia, Németalföld, Oldenburg, Pápabirtok, Portugal, Porosz, Oroszország, Sardinia, Szászország, Svéd-Norvégia, Sveicz, két Sicilia, Spanyolország, Toskana, Törökország, Északamerika, Würtemberg.

Pénz-mérték és súly rendszer.

A könyvvitelek és számadások az ausztriai birodalomban conventios érték szerint *forinttal*, melly áll 20 garasból, 60 krajczárból s egy krajczár 4 batkából, vitetnek. A lombard-velencei ki-

ráltságban a *lira* divatozikszintén conventios láb szerint s egyenlő egy ausztriai ezüst huszassal. Tirolban és Salzburgban a 24 forintos lábu forint van divatban.

Az ausztriai conventios vagy is 20 forintos láb szerint egy márka finom bécsi ezüstműből (1 márka = 16 lat, 1 lat = 18 gran) 20 frt. vagy $13\frac{1}{3}$ birodalmi tallér veretik. Az aranyból 1 márka = 23 karat, 8 gran. Aranyból vernek egyszerű császári és kör-mőczi aranyat 4 ft. 30 kr. conventios értékben (ilyen arany esik egy márkára 67 darab), kettős aranyat, és négyszerest, egyszerű souveraindort $6\frac{2}{3}$ ft., s kettős souveraindort $13\frac{1}{3}$ ft. értékűt. A lombard-velencei királyságban egy souverain = 40 lira, felsou-verain = 20 lira. Ezüstműből vernek 20 forintos láb szerint 2 forintos tallért, huszast, tizest, hatost. Lombard-Velenczében a scudo (ezüst tallér) = 6 lira, fél-scudo = 3 lira, lira = 20 krajczár vagy huszas, $\frac{1}{2}$ lira = tizes. Rézből veretik 3, 2, 1, $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{4}$ krajczáros darab; Lombard-Velenczében 15, 10, 5, 3, 1 centesimo. — Egy ausztriai ezüst forint annyit tesz mint 21 porosz garas, vagy 1 ft. 13 kr. s 2 batka rajnai értékű, vagy 1 ft. 12 kr. 24 forintos láb szerint, vagy 2 francia frank és $62\frac{1}{2}$ centim.

Bankjegyeket ad ki a nemzeti bank 1000, 500, 100, 50, 25, 10, 5, 2 és 1 forintosokat; a magyar pénzjegyek 10 krajczárosok. Az 1856 mart. 26. legfelsőbb parancsolatnál fogva minden papirpénz nem, a magyar 10 krajczárosokat kivéve beszedetett, s helyette csak bankjegyek vannak forgásban.

Mértékek. A lombard-velencei királyságot kivéve az egész birodalomban a *bécsi mérték* törvényes. E szerint 1 öl áll 6 lábból, ez 12 hüvelykből, ez 12 vonalból (1 láb = 140-1307 párisi vonal, 100 bécsi láb = 100·719 porosz láb); 2 öl = 1 ruth, a mérnöki ruth kettős öl vagy 12 müláb = 20 tizedes láb, a tizedes láb 10 tizedes hüvelykkel s ez 10 vonallal számíttatván; 1 marok (lovak-nál) = 4 hüvelyk, mindenik 4 vonatra osztva. Az ausztriai rőf 2·465 lábat foglal magában, Utmérték az ausztriai mér föld 4000 ölével (egy meridian fokra esik 14·6456 ausztriai mér föld, 1 ausztriai mér föld = 1·02420 német vagy geographi mér földdel. Az ausztriai tengeri mér föld olyan mint más nemzeteknél azaz 60 megyen egygeographi fokra.

Lap mérték : négyszegöl (= 3.597,341 négyszegmeter) 36 négyszeg lábbal, ez 144 négyszeg hüvelykkel, ez 144 négyszeg-vonallal, Egy ausztriai hold 1600 □ ölet foglal magában vagy is 57,600 négyszeg lábat.

Kőb mérték : kőből (= 6·822,953 köbmeter) tartalmaz 216 köblábat, egy köbláb 1728 köbhüvelyket, ez 1728 köbvonalat.

Fánál az öl mérték divatos, mely vagy 36 vagy 30 hüvelykes, vagy 2 lábas, a szerint mint a hasábok 36, 30, vagy 24 hüvelyk hosszúak. Az elsőben van 108, másodikban 90, harmadikban 92 bécsi köbláb. Szerszámfa köbláb szerint méretik. Szénmérték a köből (stübich), mely annyi mint 2 mérő gabonamérték, 13-23 hüvelyk magas és 25 hüvelyk széles. Mész mérték a hordó (kalkmütel), mely egyenlő $2\frac{1}{2}$ mérő gabona mértékkel.

Gabonamérték : (egyszersmind hüvelyes veteményekre, burgonyára és gyümölcsre is) a *mérő*, melyben van 1-9471 bécsi köbláb (= 61-504,498 liter.) 100 bécsi mérő annyit tesz mint 111 porosz scheffel. Magyarországon szokásban van a köből = 2 mérő, s a posonyi mérő = $\frac{1}{2}$ köből, Triestben a stajo = 1-35 bécsi mérő.

Hig mérték : Alapmérték a pint, melyben van 1 itcze, egy itczében 2 meszely. (A pint = 1-415,131 liter). 100 bécsi pint = 123-589 porosz quart.

A szeszes italok mérésére használt *akó* 41 pintet vagy 82 itczét tartalmaz. Sörakóban ellenben $42\frac{1}{2}$ pint találhatik s 2 akó tesz egy hordó sört.

Súly mérték : Egy mázsában (= 560-012 gramm) van 100 font, egy fontban 32 lat, egy latban 9 nehezék. Egy tonnában van 20 mázsa. **Arany és ezüst mérték**. Ezüst fontban van 2 bécsi márka, egy márkában 16 lat, latban 4 nehezék, nehezékben 4 batka. 100 bécsi márka = 120 porosz márkával s 5 bécsi márka = 6 kölni márkával. Az aranyok súlya 60 gran, s így egy bécsi márkában van $80\frac{2}{3}$ arany. A nemesérczek finomságának meghatározásánál az arany márka 24 karatra osztatik s egy karat 12 szemerre; ezüstenél 16 latra, s a lat 18 szemerre. **Drágakő súlymérték** : egy karat = 4 szemer és nyom $48\frac{1}{8}$ bécsi batkarész. **Oroosi mértékeknél** a font = 12 unczia, minden unczia = 8 drachma, ez = 3 scrupel ez = 20 szemer. Egy orvosi fontban van 24 lat, egy uncziában 2 bécsi lat. **Posta és vámsúlymérték** : mind Ausztriára, mind a német postaegylet többi államaira nézve szerződésileg alapmérték a német vámfont mely áll 30 vámlatból (500 gramm); 100 vámfont = 1 vámmázsával, s egy ilyen mázsában van 89. 284 bécsi font. Lombard-Velenczében a francia mértékrendszer szolgál alapul.

VI. SZAKASZ.

SZELLEMI MŰVELTSÉG.

110. §. A szellemi műveltség átalánosan.

Az ausztriai birodalomban a szellemi műveltség igen sok fokozaton megy keresztül. Az ausztriai örökös német tartományokban, s a lombard-velenczei királyságokban nagyobb az, mint a magyar koronai országokban és Galicziában. Amott ismét a tudományos intézetek nagyobb számmal vannak, s a literatura terjedtebb az olaszoknál, s ezek után következnek a németek, csehek, s leghátrább állanak a vindusok az ugynevezett régi illir királyságban (Krajna, Karinthia, Tengervidék). Ellenben a magyar koronai országokban is szerfelett különböző a népműveltség. Itt ugyanis a magyarok, németek, szászok némi tekintetben vetélkedhetnek az ausztriai örökös német tartományok lakosaival; a tótoknál is az elemi iskolák meglehetősen lábon állanak, de már a románoknál, szerbeknél, ruthenusoknál igen gyarló lábon állnak ezek, s itt mind az iskolák, mind az alkalmas tanítók hiánya felette érezhető.

Egyébiránt 1850 óta a kormány nagy gondot fordít a népnevelésre és iskolákra. Ez időtől kezdve újabb elemi, reál, szak- és tanítóképző iskolák állítottak; a gymnasiumok, akadémiák, egyetemek egészen átalakítottak, s a tanítási rendszer sok tekintetben a poroszországihoz alkalmaztatott.

A tanítás történhetik: 1. a család körében, honnan kikerülvén, a nevelédek nyilvános tanodáknál vizsgáltatnak meg; 2. privát tanodákban, melyek az iskolahatóság felügyelete alatt állanak, s érvényes iskolabizonyítványokat csak úgy adhatnak ki, ha magukat az egyetemes iskolai rendszerhez alkalmazzák, s a nyilvánossági jogot legfelsőbb helyről megnyerik; végre: 3. nyilvános tanodákban, melyek vagy állami, vagy privát költségen tartatnak fel, s a lakosok különböző hitvallásai szerint vagy katolikus, vagy protestans, vagy görög hitű intézetek, vagy valláskülönbsége nélkül szakiskolák, minők a bányász akadémiák, katonai, gazdasági, kereskedelmi s ipartanodák.

A tanítóintézetek ismét elosztatnak tulajdonképeni tanodákra és aztán nevelőintézetekre. Amazokhoz számítatnak az elemi iskolák, a középtanodák (gymnasiumok, reál és katonai iskolák), s végre a főiskolák, u. m. egyetemek, jog-, bányász-, katonai-, gazdasági akadémiák, s polytechnikumok.

Nevelőintézetek azok, melyekben a tanoncok élelmet és szállást benn az intézetben, s oktatást vagy benn az intézetben vagy künn más nyilvános tanodákban nyernek. Ilyen nevelőintézetek: az árvaházak, convictusok, seminariumok, zárdaiskolák, katonanevelőházak, vakok és siketnémák intézetei és privát növeldék. 1849-ben 588 illy nevelőintézet találtatott a birodalomban 39,176 (22,200 fi és 7976 nő) nevéndékkal u. m.

Koronaország	Nevelőintézet	Nevéndék		
		Fiu	Leány	Összesen
Alsó-Ausztria	53	2314	624	2938
Felső-Ausztria s Salzburg .	14	414	135	549
Stájerország	19	554	175	729
Karinthia, Krajna	9	346	94	440
Tengervidék	17	303	67	370
Tirol	21	556	314	870
Csehország	30	1119	167	1286
Morvaország Sziléziában .	17	870	17	887
Galiczia, Bukovina	42	808	357	1165
Dalmatia	5	183	—	183
Lombardia	159	5409	3407	8816
Velence	77	2789	2188	4977
Magyarország régi területében	102	2444	165	2609
Erdélyország	19	3855	266	4121
Végvidék	4	236	—	236

Ez intézetek közül általános képzésre szolgáló volt 152, lelkeszi hivatalra 143, katonai 56, árvaház 64, siketnémaintézet 10, vakokintézete 6 és 157 privát nevelőintézet. Jelenleg pedig 11 *siketnémaintézet* van a birodalomban, ugymind Bécs, Linz, Grac, Görz, Hall, Prága, Brünn, Lemberg, Mailand, Vác és Poson városokban 71 tanítóval, 375 fiu, 268 leánynövendékkal; ezenkívül találtatik 8 privát intézet. *Nyilvános vakintézet* van 8. u. m. Bécsben, Linczben, Prágában, Brünnben, Mailandban, Paduában, Pesten és Posonyban 42 tanárral s 119 fiu, 57 leány nevéndékkal.

Előkészítő iskoláknak lehet tekinteni a *kisdedővő intézeteket*, minők az ausztriai örökös tartományokban 122, a magyar koronai országokban 50 számmal voltak, Pesten van egy *kisdedővőkészítő intézet is*.

111. §. Elemi iskolák.

Minden gyermek 6 éves korától kezdve 12-ik éves koráig köteles iskolába járni, mellynél fogva az iskolaképes gyermekek évenként feljegyeztetnek, s a talált szám az anyakönyvekkel szorgalmasan összehasonlittatván, az ellenörködés szigoruan történik. Azon gyermekekre nézve, kik gyárakban vagy mesterembereknél dolgoznak, intézkedés tétetett, hogy vagy estenként, vagy vásár-és ünnep napokon a helybeli lelkészek vagy néptanítók által ingyen oktattassanak. Az elemi iskolákból kikerült gyermekek pedig 13 éves kortól 15-ig az *ismétlési* iskolákat kötelesek járni, s ezen köteleztetés alul csak a középiskolai tanoncok, és a vagyonosabb szülék gyermekei vétetnek ki, kik folytonos nevelésben részesülnek.

Tanítási terjedelmet tekintve az elemi iskolák vagy *alsó elemi* (trivial), vagy *felső elemi* iskolákra szakadnak a szerint a mint 2, 3, vagy 4 osztályt foglalnak magokban. Rendesen a fiuk és leányok egy iskolába járnak, de nagyobb községekben külön leánytanodák állítvák. Városokban a katholikusoknál a leánygyermek az apáczakolostorok iskoláiban tanulnak, s némelly zárdákban leánynöveldéket is találunk.

1851-ben az *elemi iskolák* állapotja az egész birodalomban e következő volt : (Lásd a tábellát 181. lapon.)

Felsőbb rendelet szerint gymnasiumokba csak azon tanulók vétethetnek fel, kik a 4-ik elemi iskolát is bevégezték.

Tanítási nyelv tekintetében a népiskolák közt volt Erdélyen kívül 7000 német, 7015 szláv, 4063 magyar, 6862 olasz, 366 román, 3 görög, 2607 vegyes, mellyekben két vagy több nyelven történt az oktatás. Elemi tanítók részint saját intézetekben, részint a normál iskolákban képeztetnek. (A pesti kerületben néptanítóképző intézet van Pesten, Esztergomban, Szegeden, Kalocsán, Egerben).

112. §. Tudományos tanodák.

Tudományos tanodák az ausztriai birodalomban a *gymnasiumok* mint középiskolák, az *egyetemek* mint legfőbb tanintézetek, a *jogakadémiák*, *theológiai intézetek*, s a *keleti akadémia*.

A *gymnasiumok* arra rendelvék, hogy főleg a régi classikus nyelvek és literaturák megtanulásával a tanulóknak magasabb képzettség adassék, s az egyetemi tanulmányokra előkészíttessenek. Újabb időkben, névszerint 1849 és 1850 ben ezek nagy átalakuláson mentek keresztül, melly 1854 dec. 9-kén kelt legfelsőbb leirat által egészen helybenhagyatott. E szerint egy teljes gymnasium áll 8 osztályból, mellyeknek mindenike egy évig tart. A kis

Koronaország	Szám az összes elemi iskoláknak	Iskolák						Szám a tanítóknak és tanítónőknek	Gyermekek		Ismétlési iskolák		Összes száma az iskolás gyermekeknek		
		Katholikus	Nem katolikus	Izraelita	Főelemi	Általános	Lány iskola		Iskola-képes	Iskola-járó	Szám	Iskola	Fü	Lány	Összesen
Alsó-Ausztria	1149	1143	1	—	84	1085	30	3313	179191	173603	1026	51298	120546	104346	224892
Felső-Ausztria	490	444	16	—	7	480	3	1436	79403	76546	472	32084	55249	53831	108580
Salzburg	147	147	—	—	2	140	5	892	14117	13633	139	5988	9964	9657	19621
Stájerország	554	547	7	—	14	527	13	1642	114139	89580	527	36777	67643	58714	126357
Karinthia	305	274	31	—	4	297	4	695	34060	22840	254	8286	16917	14209	31126
Krajna	105	105	—	—	7	94	4	289	57629	12296	116	10183	11850	10629	22479
Tenger vidék	260	252	6	2	16	192	52	612	66651	20602	136	5785	18260	10077	26837
Tirol	1805	1804	—	1	15	1422	368	4115	108643	111787	1503	45001	79584	77204	156788
Csehország	3580	3512	47	21	58	3475	47	7217	578789	540610	3560	212396	393189	359867	753006
Morvaország	1537	1509	30	34	20	1534	19	3639	249686	245360	1543	131554	193667	183237	376904
Szilézia	391	347	43	1	7	378	6	836	64298	57414	381	32989	46651	43752	95403
Galiczia	2310	2223	71	6	48	2187	75	2997	596238	82748	814	20132	74428	38541	107969
Bukovina	50	36	14	—	3	45	2	106	36046	5112	33	1588	4297	2403	6700
Dalmátia	156	146	10	—	7	120	29	277	32782	6085	21	238	5130	1193	6323
Lombardia	4333	4333	—	—	81	2350	1902	7182	373575	226510	222	2318	128221	100607	228828
Venezia	1609	1609	—	—	38	1481	90	3334	296104	88559	9	378	81295	7642	88937
Magyarország	7479	4471	2871	137	398	6692	394	14131	906297	555805	?	?	?	?	?
Vajdaság és Bánság	604	349	243	12	26	556	22	1292	153045	92249	?	?	?	?	?
Horvátország	229	196	32	1	12	204	13	477	55383	16440	?	?	?	?	?
Erdély	2216	?	?	?	20	21	195	2118	58880	718	364	10648	?	?	91366
Végvidék	787	392	394	1	20	537	30	1449	93920	46886	618	18517	41150	24253	65403
Összesen	30132	23879	3884	153	26829	3303	3303	55431	4208571	2565273	11728	626057	1345991	1094662	2440658

gymnasiumok csak 4 oszt. foglalnak magukban. A kis vagy algymnasium a falgymnasiumra, felső reál és technikai iskolákra készíti el a tanuló ifjúságot. Egy főgymnasium soha sem választathatik el az algymnasiumtól, ellenben ez utóbbi az első nélkül is fennállhat. E gymnasiumok vagy nyilvánosak, vagy magánintézetek, de csak az elsőbbség adhatnak ki oly bizonyítványokat, melyek az állam által érvényeseknek ismertetnek. Eddig tanítási nyelv a gymnasiumokban a népesség szükségéhez mérve állapítottatott meg; de 1855 jan. 1-től mindenikbe a német nyelv hozatott be tanítási nyelvvül. A gymnasiumok állapotja 1853 $\frac{3}{4}$ év végén következő volt: *)

Koronaország	Száma a gymnasium- mokban	Tanítók- nak	Tanulók- nak	Tanítási nyelv
Alsó-Ausztria	9	137	1928	Német.
Felső-Ausztria	2	36	531	Német.
Salzburg	1	17	269	Német.
Stájerország	4	57	899	Német.
Karinthia	2	27	251	Német.
Krajna	2	35	503	Német.
Tengervidék	5	54	540	4 német, 1 olasz.
Tirol	9	110	1632	7 német, 2 olasz.
Csehország	21	284	5092	16 német, 5 német-cseh.
Morvaország	8	110	1813	Német.
Szilézia	3	45	721	Német.
Krakkói kerület	5	71	991	4 német-lengyel, 1 lengyel.
Lemberg kerület	9	134	2683	6 német, 1 lengyel, 2 német-lengyel-ruthen.
Bukovina	1	21	378	Német.
Dalmatia	3	41	399	Olasz.
Lombardia	44	487	8409	Olasz.
Velence	22	259	5925	Olasz.
Magyarország	86	780	11271	56 magyar, 16 német, 1 tót, 1 román, 12 vegyes.
Szerb vajdaság, Bán	6	53	707	2 német, 1 német-latin, 1 német-magyar, 1 magyar, 1 német-szerb.
Horvátország	6	73	765	1 német, 1 német-olasz, 3 német-szerb-horvát, 1 szerb.
Erdély	19	220	2708	7 német, 1 német-román, 1 román, 10 magyar.
Végvidék	3	45	376	1 német, 1 német-horvát, 1 német-szerb.
Összesen	270	3096	48791	97 német, 72 olasz, 67 magyar, 4 szláv, 2 román, 28 vegyes.

*) 1856-ban volt 146 nyolcz, 37 hat, 68 négy osztályu gymnasium, melyekben tanított 1380 egyházi és 1411 világi tanár, s tanult 48,747 ifju. Vallások szerint aránylag legtöbb izraelita és protestans járja a gymnasiumokat. Név szerint jött gymnasialis tanuló 1965 nem egyesült óhitűre, 1435 görög egyesültre, 692 romai katolikusra, 604 reformatusra, 451 ágostaira és 429 izraelitára. — A magyar koronai országokban volt 46 kath. és 43 protestans gymnasium.

A gymnasiumok közt magánintézet van Lombardiában 34, Velenczében 17, Magyarországon 36. Evangelikus gymnasium van Magyarországon 40, Erdélyben 9, Sziléziában 1. Ugyancsak Erdélyben van 1 görög-kath., 1 görög nem egyesült hitű, 2 unitarius gymnasium.

A gymnasiumokhoz sorolhatók még az olasz *gymnasialis iskolák* (Lombardiában 37, Dalmatiában 23), melyekben a tanulók gymnasialis oktatást nyernek, de nyilvános gymnasiumokban vizsgáltatnak meg.

Az *egyetemek* a gymnasiumokban előkészített ifjúságot a tudományok minden ágaiba avatják be. Minden, ki az egyetembe lépni akar, a 8 osztályu gymnasiumból kikerülván, érettségi vizsgálatot tartozik tenni.

Egyetem van jelenleg (mióta az olmüci 1855 aug. 10-ki rendeletnél fogva feloszlatott) 9, u. m. Bécsben, Pesten, Prágában, Graczbán, Innsbrukban, Krakkóban, Lembergben, Páviában, és Paduában. Mindenik egyetemenél rendesen megvan a 4 kar, u. m. a theologiai, philosophiai, jog s államtani, és orvosi. Kivételt tesz nek e részben a graczi, innsbrucki és lemergi egyetemek, hol az orvosi kar, s az innsbrucki és páviai egyetemek, hol a theologia-kar hiányzik. Ellenben a két olasz egyetemenél (Pávia és Padua), még egy különös mathematikai kar van felállítva.

Az általános intézkedések az egyetemi tudományok felett az 1850 sept. 29-ki legmagasabb rendeletben határozattak el; a jog- s állam tanulmányok pedig véglegesen az 1855 sept. 25-ki rendeletben intéztettek el.

Az egyetemi tanulók vagy bejegyzettek (matrikuláltak) vagy bejegyzetlenek; csak az előbbieket eresztethetnek tudori és államvizsgálatra. Mind az egyetemekenél, mind a jogakademiáknál némi tekintetben fennáll a szabad tanulás, de bizonyos módosítások mellett. A különböző karbeli tanulmányok bevégezésére bizonyos évek vannak kikötve, névszerint a theologiaira 4, jog- s államtanira 4, orvosira 5, philosophiaira 3 évfolyam. Ki állami szolgálatba kíván lépni, tartozik az államvizsgálatot kiállani. Csupán az egyetemek (egyszersmind az olmüci kath., és bécsi evangelikus theologiai intézetek is) birnak azon joggal, hogy tudorokat nevezhessenek. A bécsi egyetemmel egy történeti-theologiai, a prágaival és krakkóival philologiai seminariumok, a bécsi és prágai egyetemekkel physikai intézetek, s végre a bécsivel egy meteorologiai és földdelejjességi intézet van egybekapcsolva. A magántanárok (Privatdocentek) alkalmazása az 1848 dec. 19-ki miniszteri rendelet által hozatott be.

Az egyetemek állása 1854-ben következő volt :

1. A *bécsi egyetem*, mely 1365-ben állított fel, számlált a theologiai karban : 8 rendes, 3 segéd, 1 magántanárt, 206 tanulót; a jog- s államtani karban : 15 rendes, 8 magántanárt, 1116 jogászt; az orvosi karban : 20 rendes, 14 segéd, 22 magántanárt, 871 orvosnövendéket; a philosophiai karban : 26 rendes, 8 segéd, 5 magántanárt, 10 nyelv s más mestert, 426 tanulót; összesen 69 rendes, 25 segéd, 36 magántanárt, 10 mestert, 2619 tanulót, kik közt 111 külföldi vala.

2. A *paduai egyetem*, 1228-ban állitva, számlált a theologiai karban 6 rendes, 1 segédtanárt, 77 nevendéket; a jog- s államtani karban : 6 rendes, 2 segédtanárt, 675 jogászt; az orvosi karban : 11 rendes, 9 segédtanárt, 34 orvosnövendéket; philosophiaiban : 6 rendes, 4 segédtanárt, 196 tanulót; matematikai karban : 6 rendes, 1 segédtanárt, 295 tanulót; összesen 35 rendes, 17 segédtanárt, 1587 tanulót.

3. A *paviai egyetem*, 1361-ben állitva, számlált a jog- s államtani karban (a theologiai kar hiányozván) : 9 rendestanárt, 814 jogászt; az orvosiban : 10 rendes, 12 segédtanárt, 264 orvosnövendéket; philosophiai karban : 9 rendes, 6 segédtanárt, 101 tanulót; matematikai karban : 7 rendes, 3 segédtanárt, 244 tanulót; összesen 35 rendes, 21 segédtanárt, 1423 tanulót.

4. A *prágai egyetem*, 1348-ban állitva, számlált a theologiai karban : 6 rendes, 3 segéd, 2 magántanárt, 136 theologust; jog- s államtaniban : 14 rendes, 3 magántanárt, 595 jogászt; orvosiban : 19 rendes, 10 segéd, 14 magántanárt, 286 orvosnevendéket; philosophiaiban : 22 rendes, 4 segéd, 3 magántanárt, 4 mestert, 214 tanulót; összesen 61 rendes, 17 segéd, 22 magántanárt, 4 mestert, 1231 tanulót.

5. A *pesti egyetem*, 1635-ben állitva, előbb Nagy Szombatban, számlált a theologiai karban : 6 rendes, 2 segédtanárt, 62 theologust; jog- s államtani karban : 11 rendes, 2 magántanárt, 525 jogászt; orvosiban : 17 rendes, 8 segéd, 1 magántanárt, 242 orvosnövendéket; philosophiai karban : 12 rendes, 9 segéd, 2 magántanárt, 3 mestert, 90 tanulót; összesen 48 rendes, 19 segéd, 5 magántanárt, 3 mestert, 919 tanulót.

6. A *lemergi egyetem*, 1784-ben állitva, számlált a theologiai karban : 3 rendes, 6 segéd, 1 magántanárt, 234 theologust; jog- s államtani karban : 7 rendestanárt, 335 jogászt; a philosophiaiban (az orvosi kar hiányzik) : 10 rendes, 1 segéd, 4 magántanárt, 1 nyelvmestert, 41 tanulót; összesen 20 rendes, 7 segéd, 5 magántanárt, 1 nyelvmestert, 610 tanulót.

7. A *gráci egyetem*, 1486-ban állitva; számlált a theologiai karban : 5 rendes, 1 segédtanárt, 82 theologust; jog- és államtani karban : 7 rendes, 2 magántanárt, 221 jogászt; philosophiaiban (az orvosi kar hiányzik) : 9 rendes, 2 segéd, 1 magántanárt, 6 mestert, 48 tanulót; összesen 21 rendes, 3 segéd, 3 magántanárt, 6 mestert, 351 tanulót.

8. Az *innsbrucki egyetem*, 1672-ben állitva, számlált a jog- s államtani karban (a theologiai és orvosi kar hiányzik) : 8 rendes, 2 magántanárt, 215 jogászt; a philosophiaiban : 11 rendestanárt, 3 mestert, 21 tanulót; összesen 19 rendes, 2 segédtanárt, 3 mestert, 236 tanulót.

9. A *krakkói egyetem*, 1343-ban állitva, számlált a theologiai karban : 4 rendes tanárt, 22 theologust; jog- s államtani karban : 5 rendes, 2 segédtanárt, 65 jogászt; orvosi karban : 11 rendes, 4 segédtanárt, 82 orvosnevendéket; philosophiai karban : 8 rendestanárt, 3 mestert, 27 tanulót; összesen 31 rendes, 14 segédtanárt, 3 mestert, 196 tanulót.

Vége a feloszlatott olmüci egyetem, mellyben az orvosi és philosophiai kar hiányzott, számlált a theologiai karban : 6 rendes, 1 segédtanárt, 125 theologust; a jog- s államtani karban : 7 rendes, 1 segéd, 1 magántanárt, 74 jogászt; összesen 13 rendes, 2 segéd, 1 magántanárt, 199 tanulót.

Azaz összesen a 9 ausztriai egyetemben az olmüci főiskolával együtt volt 352 rendes, 125 segéd, 74 magántanár, 30 nyelv-, zene-, vívómester, és 9371 egyetemi ifjuság, s közte 229 külföldi.

Az egyetemeken kívül vannak még különös *jogakadémiák*, számszerint 7, u. m. Posonyban, Kassán, Nagyváradon, Debreczenben (a reformatusoké), Zágrábban, Szebenben és Kolozsvárott. Ezekben a tanfolyam 3 évig tart, s az itt előadandó jog- s államtanulmányok 1855-ben véglegesen rendezettek, s több tekintetben különböznek az egyetemeken előadottaktól. Mind a 6 jogakadémiában (a kolozsvári nem számítatván), volt az 1853³/₄-ki téli félévben 29 rendes, 3 segéd, 1 magántanár és 285 jogász.

A *theologiai intézetek* a különböző hitvallásu papjelöltek képzésére szolgálnak. A katolikus illynemű intézetek vagy érseki s püspöki semináriumok, vagy zárdai tanodák. Ezekben a szerzetes, amazokban a világi papjelöltek képeztetnek. Illy theologiai intézet az egyetemeken kívül volt 1853³/₄-ben 105,—500 tanárral és 3580 papnövendékkal (58 püspöki seminarium és 47 zárdai intézet). És pedig koronaországokként :

Püspöki seminarium — Zárdai th. intézet

Alsó-Ausztriában	1	4
Felső-Ausztriában	1	1
Salzburgban	1	—
Stájerországban	—	1
Karinthiában	2	—
Krajinában	1	—
Tengervidéken	2	1
Tirolban	2	16
Csehországban	3	1
Morvaországban	1	—
Galicziában	2	1
Dalmatiában	2	2
Lombardiában	9	—
Velenczében	11	1
Magyarországban	16	15
Vajdaság s Bánságban	1	1
Horvátországban	1	2
Erdélyben	1	1
Végvidéken	1	—

Magasabb papnevelőintézetek a *cs. k. magasabb papnevelőintézet* theologiai tanárok képzésére Bécsben (37 nevéndékkal), és az *érseki papnevelde* Esztergamban. A görög katolikus egyháznak egy-egy seminariuma van Galicziában, Horvátországban és Erdélyben, 2 Magyarországon, s ugyan itt 1 zárdai theol. iskola, összesen 26 tanárral és 177 papnevéndékkal.

Az *örmény kath. egyházban* a mechtaristák zárdájában van 2 theologiai iskola Bécsben és Velenczében 20 tanárral és 35 nevéndékkal.

A *görög nem egyesült egyház* egy-egy püspöki seminariummal bír Erdélyben, Bukovinában, Végvidéken és Dalmatiában 19 tanárral és 179 papnevéndékkal. Ezeken kívül van 4 lelkészi iskola, melyekbe a tanulók egyenesen az elemi iskolákból vétetnek fel s ott lelkészi hivatalra készítettnek.

A *két evangyéliumi egyháznak* közösen van egy főtheologiai képezdéje Bécsben 7 tanárral és 41 papjelölttel. Különösen pedig: *Ágostai theologiai intézetek* vannak Posonyban, Sopronban Löcsén, Késmárkon, Eperjesen, Szebenben, 6.

Helveticai hitvallásu theologiai intézetek: Debreczenben, Sárospatakon, Pápán, Kecskeméten, Pesten, Nagy-Enyeden, Maros-Vásárhelyen, Kolozsváron, összesen 8.

A cs. k. keleti akadémia Bécsben főleg a török követségi szolgálatra, s a keleti országokban levő consulatatusokra készíti elő növendékeit; mellynélfogva itt főtanulmányok a keleti nyelvek, a jog s állami tudományok.

113. §. Szak-iskolák.

Ámbár az eddig említett s inkább általános képzettséget adó tanodáknál az orvosi, jogász s theologiai intézeteket is szaktanodáknak mondhatnánk : mindazáltal tulajdonképeni szakiskolák neve alatt értjük a *redliskolákat, felső technikai intézeteket, hajóiskolákat, kereskedelmi tanodákat, bányász-akadémiát s bányász tanintézeteket, erdősztanodát, gazdasági akadémiát és földművelési iskolákat, seborvosi-, állatorvosi-, bábai-intézeteket, végre a katonai tanodákat és nevelőházakat.*

A *redliskolák* szervezete tulajdonképen az 1851 mart. 2-ki rendeletről veszi kezdetét. Elosztatnak al- és felreáliskolákra. Az alreáliskolák a főreáltanodákra készítik el a tanulókat, egyszersmind a műiparral foglalatoskodó polgároknak a szükséges képzettséget adják meg. Mind az al-, mind a főreáltanodáknál 3 éves tanfolyam van behozva, csak hogy alreáliskolák 2 osztálylyal is vannak.

Alredliskolák vannak : Klagenfurtban, Laibachban, Rakonitzon, Budveison, Czernoviczon, Zárában, Spalaton, Ragusán, Cattaroban, Székes-Fejérváron, Szegeden, Pesten, Szebenben, Temesváron stb.; *főredliskolák* : Bécsben, Gräczben, Prágában 2 (egyik német, másik cseh), Reichenbergen, Brünbnben, Lembergben, Brodyban, Mailandban, Velenczén, Pesten, Budán (az ugynevezett Josephinum), Pozsonyban stb., összesen 38 reáliskola, melyekben van 423 tanár és 9706 tanuló.

Felső technikai intézetek : 1. *a cs. k. polytechnicum*, vagy *ösművészeti egyetem* Bécsben, melly számlál 19 rendes, 32 segédtanárt és 2969 tanulót. Eloszlik 3 szakaszra, u. m. előkészítő iskolára, továbbá technikai és kereskedelmi osztályra. 2. *A gräcsi Johaneum*, 8 rendes, 4 segédtanárral és 145 tanulóval; kereskedelmi osztálya nincs. 3. *A prágai polytechnicum*, 11 rendes, 8 segédtanárral, 708 tanulóval; kereskedelmi osztálya hasonlókép hiányzik. 4. *A brünni technikai intézet*, 10 rendes, 4 segédtanárral, 258 tanulóval. 5. *A lebergi technikai akadémia*, 7 rendes, 9 segédtanárral, 177 tanulóval. 6. *A krakkói technikai akadémia*, 8 rendes, 27 segédtanárral 424 tanulóval. Kereskedelmi osztálya kereskedelmi iskolának neveztetik; egyszersmind ez intézettel egybe van kapcsolva egy szépművészeti és egy zeneintézet. 7. *A budai Josephinum*,

mellyről fentebb a felső reáliskolánál emlékeztünk, s mely legújabb rendelet szerint polytechnikummá fog átalakíttatni, kereskedelmi osztálylál.

Hajós-iskolák. A triesti kereskedelmi és hajósakadémia, 10 rendes, 7 segédtanárral, 191 tanulóval. Hajós iskola van még 4 Dalmatiában, melyek a már említett reáliskolákkal vannak kapcsolatban, továbbá Fiumében és Velenczében.

A kereskedelmi tanodák a felső technikai intézetekkel vannak egybekapcsolva; de privatkereskedelmi tanoda több létezik, s legközelebb terveztetett egy kereskedelmi akadémiának felállítása Pesten.

Bányász- és erdősz akadémia Selmeczen. A bányászakadémia áll 4, az erdőszeti 3 évfolyamból, s mind a kettőben van 15 tanár és 213 növendék. Ki itt felvétetni akar, tartozik kimutatni, hogy a teljes gymnaziumi, vagy felreál, vagy albányászi tanulmányokat bevégezte. A *pribrami bányászintézet* szintén a felső tanodához számítható, miután itt olly előkészületek kívántatnak meg, melyek csak a felsőtechnikai vagy albányász tanodákban sajátíthatnak el. Tanfolyam 2 év; van 5 rendes tanára és 49 nevendéke. Hasonló intézet a *leobeni bányásztanoda*, 2 éves tanfolyammal, 4 rendes tanárral és 22 bányásznevendékkal. Alsó bányásziskolák vannak: Selmeczen, Szomolnokon Magyarországon, és Nagyágon Erdélyben. Ezekben találtatik 4 tanár és 47 bányásztanoncz.

Ónálló erdőszeti akadémia csak egy van Alsó-Ausztriában *Máriabrunnban*. Tanfolyam itt 2 év, s a tanulók csak a felgymnaziumokból vagy technikai intézetekből vétetnek fel. Van 4 rendes tanára, és 70 erdősnövendéke. Erdőszeti iskola van még Ausseen, Stájerországban, és Weiszwasseren, Csehországban.

Legfelsőbb gazdasági tanoda az ausztriai birodalomban a *magyaróvári gazdasági akadémia*. Ez előbb privat intézet volt, de 1850-ben az államtól átvétetvén, nyilvános gazdasági akadémiává alakíttatott át. Tanfolyam 2 év; s csak olly növendékek vétetnek fel, kik a felgymnasiumot elvégezték. Tantárgyak következők: 1. alaptudományok: boncztan, növénytan, ásványtan, földtan, földészeti vegytan, fűvészs-, állat-, időtan; 2. tulajdonképeni mezőgazdasági tudományok: egyetemes növénymivelés, erdőszet, egyetemes állat- s különösen juhtenyésztés és állatgyógytan, szőlő s gyümölcstermesztés, selyembogártenyésztés; 3. segédtudományok: műtan (technologia), mechanika, földmértan s lejtőzés és rajz, építészet, birtokbecslés, gazdasági könyvvezetés. Segédeszközül szolgálnek a tanítás körül az intézeti könyvtár, gyűjtemények és laboratoriumok, fűvészkert, a 63 holdat tevő kísérleti földbirtok,

s a sok tekintetben nevezetes s különféle gazdasági ágakkal ellátott magyaróvári uradalma Albrecht cs. k. főherczegnek. Két évre 120 ft. tandíjt kell fizetni a nevéndékeknek, de e summa a jobb tanulóknak (rendesen 6-nak) elengedettik az állam részéről, s ezenkívül 6 ifju a főherczegtől huz 120 ftnyi stipendiumot. 185¹/₅-ben volt az intézetben 8 tanár és 110 gazdasági tanoncz, kik közt 50 magyarországi, 12 osztrák, 9 cseh, 8 morva, 8 galicziai, 7 a vajdaságból való, 4 sziléziai, 3 stájer, 2 erdélyi, 1 krajnai, 1 szlapon, 2 porosz, 1 szász, 2 szerb.

Mint privát gazdasági akadémiák voltak a *krumai* Csehországban, melly most is fennáll, s a *keszthelyi georgikon* gr. Festetics Tassilóé, melly 1849 után megszüntetett.

A földmívelési iskolák csak az újabb időnek köszönhetik léteüket, s 1851-ben csak az első osztályok nyitathattak meg. A tanoncok ingyen oktattatnak, miután számukra stipendiumok léteznek, mellyeket vagy az állam, vagy a gazdasági egyesületek, vagy privatusok alapítottak. E 7 földmívelési iskola közül legnagyobb Rabin és Lieberwerda helyeken vannak Csehországban, s összeköttetésben állanak Schwarzenberg herczeg, s Thun gróf ottani remekül kezelt uradalmaival; továbbá 2 van Stájerországban, 2 Krajnában, 1 Alsó-Ausztriában.

A földmívelési iskolákhoz sorozható még a *gyümölcs* és *selyem*-termesztő iskola Brünben, s a *selyemtermesztő*-tanoda Baierdorfon, Gräcz mellett.

A *seborvosi intézetekbe*, csak azon tanoncok vétetnek fel, kik az algymnasiumot jó sikerrel bevégezték; s mivel a tantárgyak közé a szülészet is felvétetett, tehát ez intézetekhez *bábai tanfolyam* is van kapcsolva, mellybe legalább elemi iskolát végzett nők vétetnek fel. Ezeken kívül vannak azonban *önálló bábaiskolák* is.

Seborvosi intézet van 8, u. m. Salzburgban, Páviában, Gräczban, Innsbrukban, Olmüczben, Lembergben, Pesten és Koložsváron, mellyekben 185³/₄-ben volt 47 rendes, 23 segédtanár, 665 seborvosi nevéndék, és 427 bábász. Önálló bábaiskola pedig 11 számláltatik, névszerint Linz, Klagenfurt, Laibach, Triest, Alle-Aste, Prága, Krakkó, Czernovicz, Zara, Mailand és Velence városokban, mellyekben 928 bábász tanul.

Az *állatgyógy-intézet* Bécsben ezelőtt az egyetem orvosi kárának vezérlete alatt állott; most katonai intézethez soroztatik, miután a hadseregben szolgáló értelmesebb kovácsok itt állatorvosokká képeztetnek, s az intézetben bentartatnak. Tanfolyam 2 év. Különben ez intézetet polgári egyének is meglátogathatják.

1854^{1/2}-ben a tanulók száma 738 volt. Csaknem hasonló intézet az *állatgyógy-tanoda* Mailandban 97 tanulóval, s a *pesti* és *laibuchi* állatgyógyintézetek.

A *katonanevelő-intézetek* az 1852 febr. 12-ki császári parancs által szerveztettek. Az alsó katonai iskolákhoz tartoznak a 12 *al-katonanevelőház*, mindenik 100 katonagyermekre 7 éves kortól 11-ig, honnan 4 év múlva a tehetségesebbek a felnevelőházakba vagy kadét iskolákba lépnek át. A 12 *fel-katonanevelőházban* mindenikben 200 nevendék képeztetik 12 éves kortól 15-ig jövődöbeli altisztekké. Szintén altisztek képzésére szolgálnak a *compania-iskolák* és pedig 6 a gyalogság részére mindenik 120 ifjuval, 2 a határőrök számára szintén 120 ifjura, 3 a lovasság részére egyenként 60 ifjuval, 5 a tüzérség kedvéért egyenként 150 ifjura, végre a mérnöktest, pionirok, folyói hajóskatonák, és a tengerészek számára egy-egy, s pedig a két első 120, a harmadik 60, a negyedik 150 nevendék számára. *Katonatanító- és vívóintézet* egy van (Bécs-Ujhelyen Wiener-Neustadtban), hol 60 tanoncz a katonanevelőházak tanítóivá képeztetik.

Főtisztek képzésére szintén több intézet létezik. Illyen először a 4 *kadétiskola* Hainburg, Strass bei Marburg, Krakkó és Marburg városokban (előkészítő iskolák a felsőbb katonai tanulmányokra, s innen a nevendékek az akadémiákba lépnek át). *Katona-akadémia* pedig 4 létezik, u. m. gyalogság és lovassági tisztek képzésére *Bécs-Ujhelyen* 400 ifjura; mérnök-akadémia *Klosterbruckon Znaim* mellett 200 ifjura; tüzér-akadémia *Olmücsön* 200 ifjura; végre tengerész-akadémia *Triesten*, 130 ifjura. A mérnöktesti és tüzéri akadémiákból 40 tanoncz magasabb szakbeli kiképzés végett 2 évre a bécs-ujhelyi katona-akadémiába áttételek. De legmagasabb katonaképzőintézet a *hadiskola* Bécsben, hol 30 alhadnagy, kik különböző fegyvernemű ezredekéből vétetnek, nagyobb tisztségre s különösen a vezérkar részére képeztetnek, s a jelesekben mindjárt mint főhadnagyk lépnek ki. A katonaintézetekhez sorozható még a *katonai középponti lovárda*, s a *tüzéri lovárda*, mind kettő Bécsben; továbbá ugyan itt az *orvos-sebész József-akadémia*, melly a hadsereg számára orvosokat és sebészeket nevel; és a *hadkezelési tanoda* szintén Bécsben. Az állatgyógyintézetről fentebb szólottunk.

114. §. Felsőbb nőnevelő-intézetek.

A felsőbb nőnevelő-intézetekhez sorozhatjuk e következő 5 állami intézetet : 1. a *bécsi pensionatust*, hol különbség nélkül vétetnek fel a leánynövendékek; 2. a *hernalsi leánytanodát* katona-

tisztek leányai számára; 3. a *soproni leánytanodát* szintén katonatiszti leányok részére; 4. és 5. a *mailandi és veronai convictusokat*. Ez állami intézetekhez járulnak az *angol szűzek* intézetei St. Pölten, Krems, Brixen, Meran, Roveredo, Prága, Lodi, Vicenza, Pest városokban; majd 61 *sárdaiskola* az ursuliták, saléziánusok, s más apácza rendek által tartva; továbbá közlegényi vagy altiszti leányok képzésére 2 *leánynevelő-intézet* Szathmáron és Bécsben. — Az igen számos privat nőnevelőházakat nem említjük; de a magasabb nőiskolákhoz méltán sorozhatjuk még is azon *nőnevelő-intézetet*, melly a tiszamelléki reform. superintendentia pártfogása alatt Miskolczon létezik.

115. §. Tudományos segédeszközök.

Tudományos segédeszközökkel főleg a koronaországok fővárosai vannak ellátva, s azon városok, hol magasabb tanintézetek léteznek. Illy segédeszközökhöz sorozhatók a könyvtárak, természeti gyűjtemények, muzeumok, laboratoriumok, csillagdák, fűvészkertek stb.

Legnagyobb nyilvános könyvtár a *cs. k. udvari könyvtár* Bécsben, melly 300,000 kötet könyvet, 12,000 incunabulát, 17,000 kéziratot számlál; a *cs. k. könyvtár* Mailandban a Brera palotában 200,000 kötettel, s a következő *egyetemek könyvtárai*: Bécs 130,000, Prága 112,000, Pest 100,000, Padua 90,000, Krakkó 73,000, Pavia 72,000, Gracsz 50,000, Innsbruck 41,000, Lemberg 33,000, Olmücz 51,000 kötettel; továbbá ide számlálható a *velencei Murciana*, a *pesti magyar nemzeti museum*, és a *gräcsi Johanneum* könyvtára, ez 60,000, amaz 80,000, s az első 100,000 kötetten és számos becses kéziratokkal. A többi tanintézetek, kolostorok, községek, testületek és privátusok könyvtárait nem említjük.

Természeti és művészeti gyűjtemények leginkább Bécsben (cs. k. természettár, cs. k. kincsgyűjtemény, cs. k. képtár, pénz és régiség gyűjtemény, boncztnai viasz készítmény, stb.), Mailandban, Prágában, Pesten, Páviában, Velenczében, s a nagyobb városokban találhatók. *Csillagdák* vannak a következő egyetemek mellett. Bécs, Pest (Budán), Prága, Krakkó, Padua, Pavia (Mailandban). Privát csillagdák a kremsmünsteri apatságban, Triesten, Senftenbergben, Egerben és Károlyfejeváron, mind a kettő püspöki.

A *magyar nemzeti museum* alapítója Pesten gr. Széchenyi Ferencz volt, ki nagy becsű könyvtárát s régi pénzek gyűjteményét 1802-ben a nemzetnek ajándékozta. Később az 1832²/₆-ki országgyűlésen olly hatalmas gyarapodást nyert, hogy ezentul a legelső európai muzeumokkal méltán vetekedhetik. Ugyanis az említett

országgyűlésen egy nemzet méltóságához illő diszes épület létrehozására 500,000 pengő forint ajánlatotott, s ez már évek óta készen áll; Jankovich Miklós urnak ritka jelességű s érdekű könyv-, oklevél-, kézirat-, régiségek és drágaságok gyűjteménye 115,000 p. forinton megvétetni rendeltetett; gr. Illésházy István közel 8000 darabra menő könyvtárát s okleveles gyűjteményét, valamint Pyrkér László egri érsek, mintegy 300 darabból álló legjelesebb művészi kezektől festett képgyűjteményét ezen hazai intézetnek ajánldékozták. Ezen felül törvény szerint Magyarorszábanmegjelent minden nyomtatványnak egy példánya a muzeum könyvtárába beadandó; s különben is számos hazafiak tesznek ajándékokat képekben, régiségekben, pénzekben, könyvekben, stb., valamint Horváth István jeles könyvtára szintén diszére szolgál. Áll 4 osztályból, melyek következők: 1. könyvtári osztály, 2. természettani osztály, mely ismét 3 alosztályra (emlős állatok, növények és ásványok, s gerincztelen állatok osztályára) szakad; 3. érem- és régiség osztály, 4. képtári osztály.

A tudományos akadémiák, tudományos és művészeti egyesületek, s különféle társulatok nem csak közvetve hatnak a közműveltség terjesztésére, hanem némelyek saját intézeteket is tartanak oktatás végett:

Egyesületek s tartományok.	T a g o k				
	Kormányzó	Tanító	Rendes	Levelező	Összesen
Alsó-Ausztria:					
Cs. k. tudományos Akadémia					
Bécsben	1	—	58	140	199
Cs. kir. orvosegylet Bécsben	21	—	120	404	548
Képzőművészeti akad. „	6	34	60	167	267
Képzőművészeti egylet „	18	—	4152	—	3170
Iparegyesület „	35	—	972	47	1054
Gazdasági egylet „	11	—	1441	143	1595
Cs. k. kertészegylet „	28	—	119	45	192
Zeneegylet „	14	21	630	39	704
Egyházi zeneegylet „	17	4	117	9	157
Felső-Ausztria, Salzburg:					
Olajfestvény és szobor egylet,					
Salzburgban	29	—	449	—	478

Egyesületek s tartományok.	T a g o k				
	Kormányzó	Tanító	Rendes	Levelező	Összesen
Museum-Francisco-Carolinum					
Linzben	30	—	397	48	475
Zeneegylet Linzben	12	1	217	35	266
Mozartegylet Salzburgban	26	18	256	132	432
Zeneegylet Steyerben	19	1	500	1	521
Gazdasági egyesület Linzben	127	—	1500	12	1639
Stájerország :					
Joanneum Graczbán	5	8	—	—	13
Történeti egylet Graczbán	9	—	165	47	221
Föld - s bányászati egylet Graczbán	9	—	365	39	413
Iparegylet Graczbán	10	5	379	31	425
Selyemtenyésztegyelet Gracz- bán	1	5	80	—	82
Kertészegylet Graczbán	13	1	99	10	126
Gazdasági egylet „	10	2	2850	190	3052
Zeneegylet „	16	5	197	48	266
Zeneegylet Marburgban	8	4	120	2	184
Karinthia- és Krajná :					
Tartományi muzeum Laibach- bán	14	—	195	2	211
Gazdasági egylet Laibachban	8	—	701	305	1014
Ipar- és gazdasági egylet Klag- genfurtban	12	—	656	119	787
Philharmoniaegylet Laibach- bán	10	2	146	32	190
Tengervidék :					
Minerva Triestben	3	—	24	3	30
Fűvészi- s természettanegylet Triestben	1	2	18	—	21
Gazdasági egylet Görzben	8	—	182	225	515
Tirol :					
Academia degli Agiati Rove- redoban	6	—	50	115	171
Ferdinandeum(muzeum)Inns- brukban	11	—	425	13	449

Egyesületek s tartományok.	T a g o k				
	Kormányzó	Tanító	Rendes	Levelező	Összesen
Gazdasági egyesület Innsbruckban	50	—	1860	101	2011
Zeneegylet „	11	7	275	28	321
Csehország :					
Tudományos társaság Prágában	1	—	47	53	101
Szépművészeti egyesület	8	3	2936	5	2952
Ipáregylet Prágában	15	3	309	78	400
Nemzeti múzeum Prágában	9	—	205	62	276
Gazdasági egyesület „	16	—	267	90	373
Juhtenyésztőegylet „	11	—	98	50	159
Pomológiai egyesület „	9	—	129	29	167
Kertészegylet „	15	—	334	33	382
Zeneegylet „	8	17	73	10	108
Egyházi zeneegylet „	11	3	184	33	231
Morvaország s Sziléziában :					
Gazdasági honismereti társulat s a Ferencz múzeum Brünnben	7	—	23	296	326
Pomológiai egyesület Brünnben	18	2	—	227	247
Zeneegylet Iglauban	10	2	80	—	92
Galiczia :					
Gróf Ossolynszki literariai intézete Lembergben	17	—	—	—	17
Orgona-intézet „	1	—	—	—	1
Dalmátia :					
Múzeum Spalatoban	1	—	1	—	2
Lombardia :					
Cs. k. tudomány társaság Mailandban	4	—	38	92	134
Athenaeum Bresciában	10	—	30	231	371
„ Salóban	7	—	42	19	68
„ Bergamoban	4	—	45	60	109

Egyesületek s tartományok	T a g o k				
	Kormányzó	Tanító	Rendes	Levelező	Összesen
Academia phisico-medico-statistica Mailandban	5	—	54	92	151
Szépművészeti akademia Mailandban	1	15	16	159	191
Academia Tadini di belle arti Loverében	6	3	—	—	9
Accademia Carrara di belle arti Bergamoban	7	2	—	—	9
Malaspina rajztanoda Pávia. .	—	1	—	—	1
Nyilvános festési iskola „	—	1	—	—	1
Philharmoniai egyeslet Cremonában	9	—	93	20	122
Velence :					
Cs. kir. tudományos társulat Velenczében	2	—	38	103	143
Athenaeum Velenczében . . .	4	—	48	300	352
„ Trevisoban . . .	5	—	35	389	429
Tudós akademia Páviában . .	10	—	67	272	349
„ „ Rovigoban . .	5	—	36	379	420
„ „ Bovolenta . .	4	—	36	289	329
Academia Olimpica Vicenzában	10	—	192	43	245
Szépművészeti akademia Velenczében	1	14	17	134	166
Festész és szobrász akad. Veronában	5	—	14	22	41
Gazdasági ipar- és kereskedelmi társaság Veronában .	6	—	40	126	172
Gazdasági egyeslet Udinéban .	8	—	39	146	193
Erdély :					
Gazdasági egyeslet Kolosvárott	?	?	?	—	—
Iparegyesület Szebenben . . .	—	—	221	—	221
Zeneegyesület Szebenben . . .	18	3	299	—	320
Természettudományi társulat Szebenben	?	?	?	—	—
Honismertetési társulat Brasóban	?	?	?	—	—

Magyarországon pedig e következő tudományos és szépművészeti társulatok léteznek :

1. *A magyar tudóstársaság vagy akadémia*, Pesten, 6 osztállyal (nyelvtudományi, philosophiai, történetírási, mathematicai s hadtudományi, törvénytudományi, természettudományi), 25 igazgató, 23 tiszteletbeli, 39 rendes, 98 levelező taggal. Van jeles, mintegy 60,000 kötetnyi könyvtára, pénzgyűjteménye, stb. Működését alapszabályilag nagyobb részben 1849 óta mind eddig nem folytathatja.

2. *Magyar gazdasági egyesület*, Pesten. Van saját köztelke, szőlőkertje. Ennek tevékenysége is forradalom után fenakadván, az egyesület ügyeit egy három tagu bizottmány vezeti.

3. *Természettudományi társulat*; 4. *földtani társulat*; 5. *Sz. István társulat*; 6. *műegylet*; 7. *hangászegylet*; 8. *kisdedóvodákat terjesztő egylet*; 9. *az első festészakadémiát gyámolító egylet*; 10. *orvosegylet*; mindnyájan Pesten. Ide sorozhatók még a pesti énekiskola, dalárda, posonyi hangászegylet, aradi conservatorium, szombathelyi gazdasági egylet, stb.

A Bánságban Temesvárott van egy ujan állított *gazdasági egylet*; Horvátországban Zágrábban : *gazdasági egylet*, és *történelmi társulat*.

116. §. A literatura állapota.

Mi a tudományosságot és felsőbb műveltséget illeti : e részben első helyen állanak a németek és olaszok; ezek után következnek a magyarok, csehek és lengyelek; leghátrább állanak a műveltségben a szerbek, románok, és ruthenok. Az előleges censura 1848-ban ugyan eltöröltetett, de később az utólagos hozatott be, mellynél fogva a kéziratok szabadon kinyomathatnak, de ezeket kiadni addig tilos, míg a könyvvizsgálói vagy illetőleg rendőri jóváhagyás alól ki nem kerülnek.

1854-ben az egész birodalomban 24,039 nyomtatvány jelent meg, melyek közt 1967 kötetekben, 6066 füzetekben, és 1706 számokban (ujtságszámok) adattak ki, s tudományos szakok szerint osztályozva így állottak :

	Ezek közül számokban:		
Encyclopaedia, összeskiadás, gyűjtemény li-			
teraturai történet	466	—	74
Theologia, egyháztörténet és statistika . . .	1388	—	899
Predikációk, imakönyvek	812	—	—

Ezek közül
számokban:

Jog és államtudományok.	3579	—	3106
Orvosi munkák	516	—	178
Természettudomány, Chemia, stb.	276	—	100
Philosophia	28	—	—
Nevelési s ifjusági iratok.	1056	—	341
Új és ó nyelvek, régiségtan	366	—	—
Történet és segédtanok	667	—	36
Statistika es topographia	222	—	—
Mathesis és csillagászat.	48	—	—
Hadtudomány, tengerészet	173	—	105
Kereskedés- és ipartan	5647	—	5435
Építészet, közlekedés	156	—	48
Mező- és erdőgazdaság	944	—	786
Szép literatura.	5892	—	5652
Költemények.	155	—	—
Szindarabok	146	—	—
Románok	546	—	—
Művészet	230	—	128
Naptárak s vegyesek	605	—	—
Házasságiügyi literatura	83	—	—
Földabroszok, tervek	118	—	118

Nyelvet tekintve a 24,039 nyomtatványból német volt 12,983 s így több mint az egésznek fele, 6307 olasz- és oláh, 2846 szláv, 1482 magyar, 244 deák, 91 héber, 35 görög, 24 orosz, 23 örmény, 4 francia, 2 ó-szláv és 1 angol.

A napi sajtó az ausztriai birodalomban szinte jelentékeny, s 1848 óta tetemesen növekedett. Így 1846-ban volt 155 ujság és folyóirat (ezek közt 41 politikai tartalmu); ellenben 1854-ben 378 hirlap számláltatott, melyek közül 75 politikai, 303 nem politikai tárgyakkal foglalatzkodott. Névszerint politikai lap volt 75, tudós társaságok közlönye 11, theologiai 19, nevelési 14, jogi s államtani 11, törvényhozási és igazgatási 37, történeti s geographiai 11, természettudományi, chemiai 10, orvosi, gyógyszerészi 12, hadtudományi 3, mező- és erdőgazdasági 30, kereskedelmi 69, technikai 3, mulattató 70, szépművészeti 3.

Nyelv szerint : német politikai 40, nem politikai 166.

„	„	cseh, tót	„	3	„	„	12
„	„	lengyel	„	2	„	„	13

Nyelv szerint :	olasz	politikai	18	nem politikai	71
"	" szerb	"	1	"	4
"	" horvát	"	2	"	6
"	" szlovén	"	—	"	6
"	" ruthen	"	1	"	5
"	" oláh	"	2	"	3
"	" magyar	"	8	"	18
"	" örmény	"	1	"	1
"	" héber	"	1	"	—

E részlet azonban nem mutatja eléggé a napi sajtó és literatura működését, miután s napi közlönyök nem az írók akaratjától, hanem a szabadalmaktól feltételeztetnek; s ezenfelül az előfizetők számát is tudnunk kellene, ha nyelvi tekintetben az ausztriai birodalombeli nemzetek literaturájára következtetést akaránk huzni.

Mi a *könyv-, szépművészeti* kereskedést, s a könyvnyomdákat illeti : 1850-ben volt a birodalomban a magyarországiakon kívül 485 könyv-, szépmű- s antiquariusi kereskedés, és 369 könyv- és könyomda. Jelesül az első helyen említett kereskedésekből Bécs maga számlált 56, többi Alsó-Ausztria 5, Felső-Ausztria 14, Salzburg 4, Stájerország 16, Karinthia 5, Krajna 5, Tengervidék 9, Tirol 18, Csehország 60, Morvaország 12, Szilézia 5, Galiczia 29, Bukovina 2, Lombardia 148, Velencze 23, Szerb vajdaság 5, Erdély 19-et.

Magyarországban pedig jelenleg van 86 könyv- szépművészeti és antiquariusi kereskedés, mellynélfogva ezek száma az összes birodalomban 571-re rug.

1854-ben volt könyvnyomda 353 és 152 könyvomó-intézet 1615 kézi- és 298 gép-sajtóval. Névszerint számlált Bécs 23 könyv- 35 könyomdát, többi Alsó-Ausztria 4 könyvnyomdát, Felső-Ausztria 9 könyv-, 5 könyomdát, Salzburg 3 könyv-, 2 könyomdát, Stájerország 5 könyv-, 3 kö-, Karinthia 3 könyv- 1 kö-, Krajna 6 könyv- 2 kö-, Tengervidék 8 könyv-, 3 kö-, Tirol 14 könyv-, 8 kö-, Csehország 35 könyv- 22 kö-, Morvaország 12 könyv- 6 kö-, Szilézia 6 könyv- 1 kö-, Galiczia 23 könyv-, 5 kö-, Bukovina 1 könyv-, Dalmatia 3 könyv-, 6 kö-, Lombardia 66 könyv-, 16 kö-, Velencze 63 könyv-, 18 kö-, Magyarország 45 könyv-, 15 kö-, Vajdaság 6 könyv- 5 kö-, Horvátország 6 könyv- 1 kö-, Erdély 12 könyv- és 4 könyomdát.

117. §. Szépművészet.

A szépművészetnek minden neme gyakoroltatik az ausztriai birodalomban, s különösen a festészetben, zenében és szobrászatban a lombard-velencei királyság és Bécs, a zenében pedig Csehország és Prága tüntetik ki magukat. Ellenben a keleti tartományok e részben jóval hátrább állnak, s itt különösen Pest és Posony érdemlenek kivételt.

Művészeti iskolák : a *a cs. k. művészeti akadémia Bécsben* 22 tanárral és 285 tanulóval; a *prágai műiskola* 5 tanárral 120 tanulóval; a *mailandi és velencei szépművészeti cs. k. akadémiák*, az első 16 tanárral és 600 tanulóval, a második 13 tanárral és 228 tanulóval; a krakkói és bergamoi *festészakadémiák*; a loverai *zeneakadémia*; a veronai *festész- és szobrász akadémia*; a pesti *festész akadémia*. — A régi építészeti műemlékek épségbeni fentartására az egyes koronaországokban bizottmányok ügyelnek fel.

Zenére nézve legnevezetesebb tanodák a bécsi, mailandi és prágai conservatoriumok, a bécsi 19 tanárral és 222 neveléssel, a mailandi 32 tanárral és 133 tanonczczal; ezután jönnek a privategyletek által vezérelt conservatoriumok Bécs, Linz, Salzburg, Gracz, Marburg, Laibach, Innsbruck, Prága, Iglau, Lemberg, Pest, Poson, stb. városokban.

Rajziskola a normalis és reál-tanodákon kívül is igen sok van; Grácban tartományi rajziskola, Paviában pedig községi festésztanoda. *Ének-iskola* szintén több van; legnevezetesebb a triesti. Gyorsszépírást, gymnastikát hasonlóul minden nevezetesebb városban tanítanak. A különféle mű-, hangász-, zeneegyletekről fentebb szólottunk.

Színművészetre s operára nézve Bécs, Mailand, Velencze, Pest, Triest, Prága első helyen állanak, s az itteni szín- és operaházak (Mailandban a Scala, Velenczében a Fenice operaházak) Európában a legjelesebb intézetekhez sorozhatók.

II. RÉSZ.

Államszerkezet.

118. §. Államforma és alaptörvények.

Az ausztriai császári birodalom államformája : *korlátlan monarchiai*. Az 1849-ik mart. 4-kén adott birodalmi alkotmány nem felelve meg a birodalomban lakó többféle nemzetek igényeinek, s több pontokban kivihető sem lévén, az 1851-ik dec. 31-ki császári patens által visszahuzatott.

Alaptörvények : 1. Első Ferdinand császár véghagyománya 1543-ról az 1547-ki codicillussal együtt, mellyek Magyar és Csehországban az örökösödési rendet állapítják meg azon esetre, ha az uralkodóház férfi ága kihalna. 2. Második Ferdinand császár véghagyománya 1621-ről az 1635-ki codicillussal együtt, melly az ausztriai örökös tartományok oszthatlanságát, s trónörökösédségnél az első szülöttségi jogot, a trónörökös nagykorúságát, s gyámságát, s a cs. k. főherczegek és főherczegszonyok tartását állapítja meg. 3. Több családíszerződések s rendeletek a nagykorúság, császári herczegek gyámalattisága, és a regensség ügyében. 4. I-ső Leopold császár statutuma 1703-ról, mellyben rendeltetik, hogy az uralkodó császár férfi örökösök nem létében, férfi gyermekeinek leányai közül a trónörököst meghatározhatja. 5. VI. Károly császár *pragmatica sanctioja* 1734-ik év december 6-ká-ról, mellyben az 1713-ki apr. 19-ki nyilatkozványnak tartalma örökös és alaptörvénynek jelentetik ki. Ez által nemcsak a birodalom feloszthatlansága ujolag megerősítettik, hanem a trónörökösödés rendje is határozatabban megállapittatik, mellynél fogva a leány ágoni örökösök csak az uralkodó család férfi tagjainak kihalta után lépnek trónra, és mindég az elsőszülöttségi s ágazati (lineal) rendet megtartva. 6. II-ik Ferencz császár pragmatikus törvénye 1804. aug. 11-dikéről, mellynél fogva az ausztriai uralkodó család összes birtoka császárságra emeltetik, s az uralkodó az „örökös ausztriai császár“ czímet veszi fel. 7. I-ső Ferdinand ausz-

triai császár rendelete 1836-ról, mely a császári czímet és címert szabályozza. 8. I-ső Ferencz József két rendbeli patense 1851 dec. 31-dikéről mellynek egyike az 1849 mart. 4-ki birodalmi alkotmányt érvényen kívül teszi, de egyszersmind minden állampolgárnak egyenlőségét, a törvény előtt kimondja, s minden hűbéri vagy urbéri köteléket feloldozottnak jelenti ki, s az evvel járó terhek eltörlését újra megerősíti; másodika az 1849 mart. 4-ki alkotmányban kijelölt alapjogokat eltörli s egyszersmind a törvényesen bevett vallásfelekezetek jogainak oltalmát nyilvánítja. E patensekkel egy időben adatott ki egy cs. k. kabineti parancs, mellyben az ausztriai császári birodalmat alkotó koronaországok szervezésének alapelvei határozatnak meg, s mellyek már idáig mindnyájan életbe léptek. A régi vagy újabb címek alatt nevezett koronaországok képezik az elválhatlan császári birodalom alkatrészeit.

A mondott közös alaptörvényeken kívül vannak még alaptörvények, mellyek csak egyes koronaországokra illeszthetők. Ilyenek : a bécsi és linczi békekötések 1608 és 1647-ről, mellyek a protestansok vallásszabadságát tárgyalják Magyar- és Erdélyországokban; az 1791-ik 26-ki vallásos törvényczikk Magyarországot, s I ső Leopold diplomája Erdélyországot illetleg.

Hasonlóul alaptörvény az örökös ausztriai német tartományokra nézve a *német szövetségi okmány* 1815 évi jun. 8-káról, és a *bécsi zárokmány*, 1820. május 15-kéről. Az ausztriai birodalomból az 1818 apr. 6-ki császári nyilatkozvány szerint következő tartományok tartoznak a német szövetséghez : Csehország, Morvaország, Szilézia, Auschvicz és Zator herczegségek Galicziából, Alsó- és Felső-Ausztria, Salzburg, Stájerország, Karinthia, Krajna, Tirol és Vorarlberg, Görz és Gradiska az ausztriai Istriával együtt, és Triest, város s vidéke. A német szövetségi gyűlésen, melly Frankfurtban szokott tartatni, Ausztria viszi az elnökséget, s a kisebb tanácsban 1, a nagyobb tanácsban 4 szavazattal bir.

119. §. Államfőnök.

Az ausztriai császári állam feje a császár (most dicsőségesen uralkodó Császárunk I-ső Ferencz József, született aug. 18-án 1830 ban, s trónra lépett dec. 2-kán 1848). A legfelsőbb hatalmat egyedül és kizárólag gyakorolja, s minden fenségi jogok a császársban központosulnak. A császár személye szent, sérthetetlen és senkinek nem felelős. Ő gyakorolja egyedül a törvényhozó és végrehajtó hatalmat; a császár tetszése szerint választja vagy bocsátja el a neki felelős minisztereket; az államszolgálat minden ágaiban

ő nevezi ki a hivatalnokokat; nemességet, rendjeleket, kitüntetések, kiváltságokat osztogat; a hadsereget ő vezérli, háború és béke felett egyedül ő határoz; követeket küld és fogad, s idegen államokkal szerződéseket köt. A törvény az ő nevében szolgáltat ki egész birodalomban. A császárnak van joga egészen vagy részben kegyelmet adni az elítélteknek. A pénzjog szintén nevében gyakoroltatik. A császár akaratja rendelkezik minden igazgatósági hatóság, ezeknek szervezete és hatásköre felett.

A császár születésénél fogva foglalja el a trónt. A trón az ausztriai uralkodóház törvényei s a „pragmatica sanctio“ értelmében örökös, az elsőszülöttségi s a Habsburg-Lotharingiai ház egyes ágazati örökösödési rendje szerint. Örökösödnél a férfiág megelőzi a leányágot, s ez csak amannak teljes kihaltával léphet trónra szintén az első szülöttség s ágazati rend szerint, mellynél fogva az uralkodó egyenes örökösei megelőzik a mellékági örököseket. Az uralkodó család mind két ágának teljes kihaltával a magyar- és csehországi rendeknek jogukban áll maguknak szabadon uralkodót választani; hanem a többi országok és tartományok felett az utolsó örökös szabadon rendelkezhetik. Egyébiránt szükségesképen megkivántatik, hogy az ausztriai uralkodó törvényes és hasonrangu vagyis uralkodócsaládi ágyból származzék.

Mi a *nagykoruságot* illeti a trónörökösnek, e tekintetben nincs minden országot illető közös törvény. Így az ausztriai főhercegségben a trónörökös 16-ik éves, Csehországban 14 éves korával már nagykoruságát eléri; ellenben a magyar koronai tartományokra nézve semmi nagykorusági törvény nem létezik. Szokásnál s a család házi törvényeinél fogva azonban az ausztriai császári trónörökös 18-dik évével lesz nagykoru. A kiskoru trónörökös gyámját s a gubernatort a kiskorúság ideje alatt az uralkodó császár határozza meg; és ha ez elmaradna, akkor a gyámságot s kormányzást a legközelebbi s legkorosabb férfi, s ha ilyen nincs a legközelebbi s legidősebb leány ágon levő örökös veszi át.

Az egész uralkodó ausztriai ház a római katolikus egyház hive; s eddig a császár neje is, ha más vallásban neveltetett, e hitre tért által.

A császárné férjének címét, rangját és méltóságát örökli. Évi jövedelmét, udvarát, s özvegyi tartását a császár határozza meg. A főherczegek jövedelmét, s a főherczegasszonyok kiházási ajándékát ugyan régibb szabályok, s a rendek végzései meghatározzák, mind kettő azonban az uralkodó gondoskodása által tetemesen öregbített.

A toskanai nagyherczegség, s a modenai herczegség szintén

az ausztriai ház birtokához tartozik, amaz a másodszülöttségi, ez a harmadik ágban (Estei). A császár feje az egész uralkodó háznak; beleegyezése nélkül a főherczegek nem nősülhetnek, s a főherczegasszonyok nem mehetnek férjhez. Egyébiránt a főherczegek más vallásu herczegasszonyokat is vehetnek nőkül, annélkül hogy vallásukat megváltoztatnák, de ez esetben mind két nemen levő gyermekek a katolikus vallásban neveltetnek.

Az uralkodónak, mint ausztriai örökös császárnak megkoronázása már az 1809-ik aug. 11-ki pragmatical rendelvénnyel meghagyatik ugyan, mindazáltal mind eddig teljesezésbe nem vétetett. Ezelőtt Magyar, Cseh, Lombard-Velencei királyságokban királyi koronázások, Ausztriában, Stájerországban, Tirolban, Karinthiában, Krajnában és Erdélyben pedig hódolatok voltak szokásban; de ezek jövődre elmaradnak.

A császár *címe* háromféle, u. m. *nagy, közép és kisebb*. A *nagy* cím csak fontos események vagy cselekvények alkalmával használtatik, s így szól: „Isten kegyelméből ausztriai császár, Magyar- és Csehországok királya, Lombard, Velence, Dalmatia, Horvát és Tótország, Galiczia, Lodomeria és Illyria királya, jerusalemi király; ausztriai főherczeg, toskanai és krakkói nagyherczeg-lotharingiai, salzburgi, stájerországi, karinthiai, krajnai és bukovinai herczeg; erdélyországi nagyfejedelem; morvaországi márkgróf; felső- és alsó-sziléziai, modenai, parmai, piacencai és guastallai, auschviczi és zatori, tescheni, friauli, ragusai és zarai herczeg; Habsburg és Tirol, Kyburg, Görz és Gradiska fejedelmi grófja; trienti és brixeni fejedelem; alsó és felső Lausitz s Istria márkgrófja; hohenembsi, feldkirchi, bregenzi, sonnenbergi stb. gróf; Triest, Cattaro és a vindus szélek ura; Szerb vajdaság és Temes-Bánság nagyvajdája.”

Közép cím, melly kisebb ünnepélyeknél s kormányi okmányoknál használtatik, imez: „Isten kegyelméből Ausztria császára, Magyar- és Csehországok, Lombard-Velence, Dalmatia, Horvátország, Szlavonia, Galiczia, Lodomeria, Illyria királya; ausztriai főherczeg; krakkói nagyherczeg; Lotharingia, Salzburg, Stájerország, Karinthia, Krajna, Bukovina, Alsó- és Felső-Szilézia hercege; Erdélyország nagyfejedelem; morvai márkgróf, Habsburg és Tirol grófja stb.”

A *kisebb* cím következő: „Isten kegyelméből Ausztria császára, Magyar- és Csehországok, Lombard és Velence, Galiczia, Lodomeria és Illyria királya; ausztriai főherczeg, stb. A császár praedikátuma: „Császári királyi apostoli felség” („apostoli” mint Magyarország királya 1758 óta).

A koronaörökös czíme : „Ausztia császárság császári, s Magyar-és Csehországok királyi trónörököse ausztriai főherceg.“ Az uralkodóház többi tagjai : „Ausztia császári, Magyar és csehországi hercegek és hercegasszonyok, ausztriai főhercegek és főhercegasszonyok,“ s megszólításban : „Császári királyi fenség,“ de az estei mellékágból származott hercegek csupán „Királyi fenség“ czímmel illetetnek.

A császárság *czímere* szintén háromféle : nagy, közép és kicsiny. A *kis birodalmi czímer* egy kétfejű, s mind két fején megkoronázott fekete sas mutat kiterjesztett szárnyakkal, s a fejek felett a császári korona, a sas jobb körmében az arany pálcza és kard, baljában az aranyalma látható. A sas mejjén nyugszik egy három részre osztott paizs, a habsburgi, lotharingiai és ausztriai család czímerekkel olly formán, hogy a jobb aranymezőn a *habsburgi*, egy vörös koronázott s ágaskadó oroszlán; balra a *lotharingiai* egy vörös gerendán három egymás felett álló ezüst sas; és a közép vörös mezőn az *ausztriai* egy ezüst keresztgerenda áll. A császári háznak e származási czímere körül az arany gypjas, Maria Terézia katonái, sz. István, Leopold és vaskorona vitézi rendek jelvényei függnek. A *közép czímer* annyiban különbözik az egyszerűtől, hogy a sas szárnyain, félkörben a császáriház czímere körül még tizenegy ausztriai birodalombeli országok czímereit foglalja magában; nevezetesen jobbra Magyarország és továbbá Lombard-Velence, Illir, Erdély és az egyesített Morva-Szilézia országokét, balra Cseh, Galiczia, Ausztia, Salzburg s Stájer és Karinthia egyesített czímereit; alul közepén Tirol grófságét.

A *nagy czímer* egy fő és hátpaizsból áll. A fő 9 mezőre oszthatik, melyek közül középen a császáriház családi czímere látható. A felső jobb oldali mező Magyar, Dalmát, Horvát, Tót, Erdély-országokét; a felső baloldali Csehország s hozzá kapcsolt tartományokét (Morva, Alsó-, Felső-Szilézia, Alsó- és Felső-Lausitz, Teschen); az alsó jobb oldali Lombard-Velence, s azon olasz tartományokét, melyekben az ausztriaiház mellékága uralkodik (Toskána, Modena, Piacenza, Gvastalla); az alsó baloldali Galiczia és Lodomeria országokét, Auschvitz és Zátor hercegségeket; a felső közép Ausztia, Salzburg, Stájer, a német vitézi rend, s a tiroli (Tirol, Trient, Brixen, Hohenembs, Feldkirch, Bregenz, Sonnenberg) tartományokét; az alsó közép az illir (Karinthia, Krajna, Vindus szélek, Friaul, Triest, Istria, Gradiska, Görz, Zara, Ragusa és Cattaro) földekét; a jobb közép a magyar koronához tartozott régi tartományokét (Kun, Bosnyák, Bolgár, Szerb, Ruma); a bal közép a régi spanyol és lotharingiai emlék czímereket (Jerusalem,

Castilia, Arragonia, Judea, Két Sicilia, Calabria, Anjou) foglalja magában. Az egész fő paizs a fentebb nevezett vitézrendek jelvé-nyeivel ékesítve a két fejű császári sas mejjén, melly pálczát, kardot és aranyalmát tart fekszik, s az arany hátpaizson van, mely-lyen az ausztriai császári korona ragyog. A hátpaizst két arany-orru s vörös nyelvű griff tartja.

Az ausztriai császársági *szín* : fekete sárga.

Császári *székhely* : Bécs, de cs. k. paloták vannak még Budán, Prágában, Mailandban, Velenczében, Gráciban, Salzburgban, és Innsbrukban. Császári *nyári kéjlok* Schönbrunn, Laxenburg, Heczendorf, Schlosshof, Persenburg helyeken.

A császár *udvartartása* igen fényes és számos. Áll ez fő udvari hivatalokból — első főudvarmester, főkamrás, főmarsal, és főlovászmester, — udvari szolgálatokból — főpálczamester, fővadászmester; főczerimoniamester, — a testőrségből — Arcier-testőrség, darabonttestőrség, zsándártestőrség, és udvarlakőrség, — a cs. k. rendjelek birtokosaiból, kiknek a cs. udvarba bejáratuk van, a titkos tanácsosokból és kamarásokból, végre a 4 törzsre osztott udvari tisztekből és cselédekből. E 4 törzs következő : a) *főudvarmesteri törzs*; a főudvarmesternek mint legfőbb udvari hivatalnoknak alája van rendelve a főudvarmesteri tisztség, a heroldok, az udvari orvosok, a kamarai és teremti tisztség, udvari kápolna, udvari ellenőrség, udvarháztartási tisztek, udvari könyvtár, udvari zenekápolna, udvari kapitányság Bécsben, palotai kapitányságok Schönbrunn-Heczendorfban, Laxenburg-Badenben, Belvederben, udvaristálló felügyelőség, az augarteni udvarépület felügyelősége, a schönbrunni kert igazgatósága, udvari gyógyszer-tár, udvari számvevői hivatal, udvari építészeti osztály, fizetőhivatal, udvari építészeti osztály, fizetőhivatal, főpálczamesteri hivatal, fővadászmesteri hivatal, fő czerimoniamesteri hivatal és a testőrség; b) *főkamarási törzs*; a főkamrás alatt állanak : a főkamrási tisztség, kincskamara, a zoologiai, ásványi, fűvészi, pénz, régiségi- s ambrasi kabinétek, képtár, csillagász-, physikai kabinét, kamarai művészek, udvari színház, kamarások, udvarnokok; c) *főlovász mesteri törzs*; az udvari lovászmestertől függenek : a lovászmesteri hivatal, apródok, baromvrosi osztály, lovárdai osztály, udvari istállók, udvari kocsiszin, udvari szénaraktár, udvari libériás cselédség, udvari művészek, lieferánsok, kézművesek, és az udvari ménesek (Kladrub és Lipicza) igazgatóságai; d) *a főmarschali törzs*; a főmarschal alatt állanak : a főmarschali hivatal, melly a rendőrségi felügyeletet viszi az udvari cselédség felett, s alá van rendelve a főlovászmesteri hivatalnak. Ezeken kívül az

udvartartáshoz tartoznak még a császár hadsegédei, a családi javak igazgatósága, a családi javak számvevői hivatala. A császárnénak, valamint a császári család minden tagjának külön udvartartása van.

A *birodalom clenodiumai* (ékesség) közé tartoznak a *korona*, *kormánypálca*, *kard* és *alma*; hanem egyes koronaországok még többféle országékességeket mutathatnak fel.

Lovagrendek. Az ausztriai császárságban több lovagrend használtatik, névszerint: 1. *Az arany gyapju rend.* Alapította II. Filep burgundi és flandriai herczeg 1431-ben január 10-kén a katolikus vallás terjesztése, s a nemesség erényrei buzditása végett. Az ausztriai házhoz I-ső Miksa császár hozta be. Ez a legfőbb s legtekintélyesebb rendjel mindenik közt, egy osztályból áll, s csupán uralkodóknak és katolikus vallásu főhivatalnokoknak szokott adatni. Nagymester maga a császár. E rendjel Spanyolországgal közös.

2. *Csillagkeresztrend*; alapítá Eleonora császárné 1668 febr. 2-kán a szent kereszt tiszteletére, azon indokból, hogy az udvari várak egyszer leégvén, egy feszület épen maradt. Nagymesterné a császárné, ki ezen egy osztályból álló rendjelet a magasabb születésű hölgyeknek adja.

3. *Mária Terézia rendje*; alapítá Mária Therézia császárné 1758-ban dec. 12-kén a kollini győzelem emlékére. E rendjel a harczmezőn vitézséget mutatótiszteknek adatik születési s nemzeti különbség nélkül. Három osztályból áll (kis, közép és nagy keresztetek), s a rendkereszt birtokosai ha nemesek nem voltak nemességet, sőt külön kérelemre báróságot is nyernek, e mellett a keresztet vitézeknek nagy része bizonyos évdíjt huz. Egyébiránt e lovagrend birtokosai esküvel tartoznak magukat kötelezni, hogy Ausztria ellen soha nem harczolnak.

4. *Szent István király rendje*; alapítá Maria Terézia császárné 1764-ben május 5-kén, szent István magyar király tiszteletére. Vallás és születés különbség nélkül adatik azoknak, kik magokat főleg polgári, de katonai pályán is kitüntetik. Három osztályra, u. m. kis, közép és nagykeresztetekre osztatik, mindnyájan részt vehetnek minden udvari ünnepélyben, a kis keresztetek kérelem útján bárók, a nagy keresztetek valóságos belső titkos tanácsosok lesznek.

5. *Leopold rendje*; alapítá I-ső Ferencz császár 1808-ban január 8-án II-ik Leopold császár emlékére, s azoknak adatik, kik a hazához s uralkodóházhoz különös hűséget mutattak, vagy tudományosság, vitézség, s más közhasznú cselekvények által magukat

megkülönböztették. Szintén 3 osztálya van, a rendkeresztes szabadon részt vehet az udvari ünnepélyekben, a nagykeresztesek belsőtitkos tanácsosokká, középkeresztesek kérelemre bárókká, kiskeresztesek nemesekké lesznek.

6. *Vaskorona rendje*; alapítá I. Napoleon 1805-ben jun. 5-kén mint Olaszország királya, a hajdani longobardi vaskorona emlékére. I-ső Ferencz császár e rendet megerősítette 1815-ben, s épen azon módon, azon kiváltságokkal, s szintén 3 osztályban adatik mint a Leopold rendje.

7. *Ferencz-József rendje*; alapítá mostan uralkodó császáruk Ferencz József 1849 dec. 2-án (bővitve 1850 dec. 25-én.) azon férfiak jutalmazására, kik nem tekintve állapotot, születést és válást maguknak polgári vagy katonai pályán érdemeket szereztek. E rendjellel nemesség nem adatik, s áll 3 osztályból (kis, közép nagy keresztesekből.)

8. *Erzsébet Terézia katonarendje*; alapítá Erzsébet Krisztina VI. Károly császár özvegye 1750-ben, s megerősíté Maria-Terézia 1771-ben. Jutalmul adatik csupán tábornokoknak és ezredeseknek születés és vallás különbség nélkül. E rendjellel évenkénti nyugdíj van egybekapcsolva.

Mind ezen előszámlált rendjelek nagymestere maga a császár; s az egyes rendeknek ismét vannak saját hivatalnokai (kancellár, praelatus, címerkirály stb.)

E rendjeleken kívül vannak még kisebb jelentőségű *érdemkeresztek*, u. m. 1. *polgári érdemkereszt* (arany és ezüst), I. Ferencz császártól 1815-ben alapítva olly férfiak jutalmazására, kik az 1813 és 1814-ki szabadtó háboruban érdemeket szereztek; birtokei az udvarállamhoz számíttatnak, 2. a szintén I. Ferencz császártól alapított *katonai érdemkereszt* a mondott években szolgált katonák számára; 3. a *cseh nemesi érdemkereszt*, melyet hasonlóul I. Ferencz alapítá 1814-ben azon cseh főnemesek részére, kik a császárt az 1813-ki hadjáratban mint testőrök kísérték; 4. *egyházi érdemkereszt* 1801-ben alapítva tábori lelkészek jutalmazására (arany és ezüst); 5. *katonai vítésségiérem*, II. József császártól alapítva, I. Ferencztől megújítva (1810-ben), arany és ezüst, nagy és kicsiny, s mellyel élethosszi fizetés van egybekapcsolva; 6. a *katonai ezüst érdemkereszt*, I. Ferencz József császártól 1849 october 22-én alapítva; 7. *katonai szolgálatijegy*, 1849 máj. 18-án alapítva, és pedig tisztek számára 2 osztályra (25 és 50 évi szolgálatért), legénység számára szintén 2 osztályra szakítva, mellyeknek egyike olly közvitézeknek vagy altiszteknek adatik, kik 8 évi szolgálat után ujabbban 8 évre kötelezik le magokat; a második osztályt a

16 évet szolgált, s ujabban 8 évre kötelező vitézek kapják; végre 8. *a polgári érdemrend*, I. Ferencz József császártól alapítva; áll 4 osztályból aranyból vagy ezüsből, koronával vagy a nélkül.

A tengerészek jutalmazására 1850-ben apr. 16-án egy *tiszteleti lobogó* hozatott be, mely két osztályból u. m. *fejér* és *vörös* lobogóból áll. Az első azon ausztriai hajóskapitányoknak van szánva, kik távoli világrészeken sikerrel új kereskedelmi utat nyitottak, vagy más különben az ausztriai tengeri hajózás terjesztése s előmozdítása, vagy hajótörést szenvedett szerencsétlenek megmentése körül érdemeket szereztek. A vörös lobogó pedig azon ausztriai tengerihajó vezetőnek adatik, ki hajóját ellenség és tengeri rablók ellen sikerrel védelmezte, vagy tengeri ütközet alkalmával magát megkülönböztette, vagy más ausztriai hajóknak segédelmére sietett. E tiszteleti lobogó birtokosa érdemkeresztért is folyamodhatik, s a hajólegénység bizonyos pénzbeli jutalmat huz.

Rendjeleken és érdemkereszteken kívül más kitüntetések is vannak szokásban. Illyenek a titkos tanácsosi, kamarási címek, s a nemességi oklevelek. A titkos tanácsosi kitüntetéssel „excellentiás” cím van egybekepcsolva; s a cs. k. kamarási rang a legelőkelőbb s legrégibb hercegi, grófi vagy bárói és nemesi családokból származott férfiaknak adatik.

120. §. Állampolgárok.

Az állampolgárok állami helyzetüknél fogva elosztatnak nemesekre, papokra, polgárookra és parasztokra. A nemesség kétféle, u. m. főnemesség, mellyhez számíttatnak a hercegek, grófok, márkgrófok, bárók, és alnemesség, hova sorozhatók a lovagok és köznemesek. Egyébiránt az állami helyzet egy osztálynak sem ad törvényes előjogokat, hanem minden állampolgár egyenlő a törvény előtt, s egyenlő politikai és polgári jogokban részesül. A paraszt is minden hűbéri köteléktől fel van mentve. Ezen egyenlőségi jogélvezet, melly először a birodalmi alkotmányban mondatott ki, ennek megszüntetése után is az 1851. dec. 31-ki legfelsőbb pátensben nyíltan megerősített. Azon előjogok, mellyekkel 1848 előtt némelly városok és községek éltek, szintén el vannak törölve, s ha régi címeiket megtartják is, ezekhez jogok kötve nincsenek.

A birodalomnak minden lakosa személyét és vagyonát illetőleg az államtól biztosítva van. Senki nem vonathatik el illető bírāja elől. A törvényesen elismert vallásbeli felekezetek egyenlő politikai és polgári jogokban részesülnek; az izraeliták hasonlóul teljesen szabadon gyakorolhatják vallásukat, de államjogélvezet tekintetében némi megszorításoknak vannak kitéve (például fekvő

jóságot már most tulajdonosi joggal nem vehetnek). A sajtó az előleges vizsgálat alól fel van mentve, de utólagosan törvényes rendeletek által szabályoztatik (1852. mart. 27-ik sajtótörvény). Minden állampolgár egyenlő kötelességekkel bír; mindenik egyenlően tartozik viselni az állam terhét. A katonai kötelezettség általános. Az egyleti ügy az 1852-ik november 26-ik egylettörvény által (csupán a katonai Végvidéken nem érvényes) szabályozva. Minden egyesületnek engedményezése a kormánytól függ; azonban egyszermindenkorra megtiltvák olly egyesületek, mellyek célja törvényhozásba, vagy közigazgatásba vág.

Az ausztriai birodalomban különös polgári rendet képeznek a *katárörök*. A katonai Végvidék, melly hajdan a törökök beütése s a keleti dőghalál ellen volt felállítva, ma is különös koronaországot képez, s egészen katonai szerkezettel élván, a hadseregi kormány alatt áll. E vidék 1850-ben május 7-kén új alaptörvényeket nyert, mellyeknek summás foglalata így:

A Végvidék különös koronaországot képezvén, fő rendeltetése fegyveres szolgálat, még pedig mind benn a birodalomban, mind külellenség ellen. Ez okból a végvidéki családtársulatok földjeiket mint valódi sajátjaikat bírják. A fekvő birtokok tulajdonával egybe van kapcsolva a katonáskodás, mellynél fogva, minden, ki fekvő vagyont bír, tartozik katonai szolgálatot tenni. Kivételképen ugyan kézművesek, gyárosok, kereskedők is szerezhetnek földet telepítvényeik számára, anélkül, hogy fegyveres szolgálatra köteleztetnének. Olly egyének, kik nincsenek végvidéki családtársulatban, csupán lakóházakat, s tulajdonosi joggal legfeljebb 5—6 hold földet bírhatnak. A végházak birtoka elosztatik törzsökirtokra és maradékföldre; az utóbbiak szabad adás-vevés tárgyai, de az első elidegeníthetlen. A végvidéki erdőségek állami tulajdonok; hanem ezekből a végörök épületi és tüzelő fát ingyen kapnak. A végvázi családtársulatok patriarchalis szellemben együtt laknak, s a családfők által kormányoztatnak.

A végörök katonai kihágások esetében hadi törvények alatt állanak; különben többiekre nézve az általános polgári törvényekkel élnek. Katonai szolgálatot mindenki tartozik teljesíteni, ki fekvő birtokot bír, s ki szolgálatra alkalmas. A végvidéki katona az államtól kap egyenruhát, fegyvert, lőszert, s kordonszolgálatban, ellenség előtt, fegyvergyakorlatoknál, ezred szolgálatokban rendes zsoldot huz. A végvidéki városok, mint a kereskedelem és ipar telepei, különös szerkezettel bírnak. A végörök, némi szabályok megtartása mellett kereskedhetnek, iparral és tudományokkal is foglalkozhatnak. Adófizetésre mindnyájan kötelesek.

121. §. Képviselési szerkezet.

1848 előtt, a katonai Végvidéket kivéve, mindenik koronaországnak meg volt a maga saját képvisellete. A magyar koronai országokban, névszerint Magyar és Erdély országokban az illető országgyűlések nem csak tanácskozási joggal bírtak, hanem a törvényhozó hatalom egyik részét képezték. Az ausztr. örökös német, lengyel és olasz tartományokban pedig rendi képviselők uralkodott, mellénylőfogva a tartományi gyűlések a közügyekről tanácskozhattak ugyan, kérelmezhettek, de törvényhozói joggal nem bírtak.

Mind ez intézmények 1848 után megszűnván, egy új képviselési és községi szerkezeti törvény minden koronaországra nézve külön most van tanácskozás alatt. Egyébiránt a lombard-velencei királyságokban még 1848 aug. 4. és 10-én helyreállítottak a delegatiók (megyék) congregatiói, sőt 1855 júl. 15-kén mind a két koronaországban a középponti congregatiók is Velenczében és Mailandban összehívtak.

Az országos vagy középponti congregatiók a mailandi és velencei helytartóságok, s a megyei congregatiók a megyei főnökségek oldalai mellett működnek. Felállítottak ezek először az 1815. apr. 7 és 24-ki legfelsőbb nyíltparancs értelmében, azon czélból, hogy a lombard-velencei királyság lakosai kívánataikat és szükségüket törvényes uton a trón elibe juttathassák; s hogy e tartományi képviselők tanácsait és nézeteit a kormány az ország javára közigazgatásilag használhassa. A congregatiók hatásköréhez tartozik: részvétel az adó kivetésében és behajtásában, s adószabályozásában; kiegyenlítése a katonaság részére szolgáltatott termékeknek, kézi és fuvaros szolgálatoknak, stb; felügyelet a községek vagyoni kezelésére, jótékony közintézetekre, kórházakra árva-lelenczintézetekre; utakrai, csatornákrai felügyelet és vezérlet. Ugyan e congregatiók fel vannak hatalmazva, hogy a közigazgatás érdekében kívánataikat a kormányhatóságoknak s a császárnak fölterjeszthessék; s ugyan ők ezektől közigazgatási ügyekben véleményadásra fölkérhetnek. A congregatiók hatáskörének terjedelmét azon körülmény szabja ki, mellyszerint valami ügy egy megyét illet-e kizárólag vagy többeket; így szintén új szervezetek vagy fontosabb ügyek a középponti congregatiók hatásköréhez tartoznak, ha ezek egyes községeket vagy intézeteket illetnek is.

Részletesen pedig a központi congregatio tanácskozó együtt-

munkálásának mindazon különös tárgyalásokra kell kiterjednie, melyek tárgyai :

a) Az országos alaptőke értékének kimutatása, és alkalmas felhasználása, a kötelezettségeknek és költségeknek, melyek a nélkül is már nem állanak kötelességében, utalványozása e tőkére.

b) Azon eszközök és utak kikutatása, melyek által a szabályok szerinti, uton az országos alaptőke előleges költségvetésébe fölvevett kiadások fedezhetők.

c) Az előleges költség kivetése s az országos alaptőke bevételei és kiadásai fölötti számadás átvizsgálása és bevégezése. Aközponti congregatiók fel vannak jogosítva azon számadási mellékleteket is átnézni, melyek a megyei congregatiók és községeknek az országos alaptőke kellékeire közvetlenül visszaható hatályára vonatkoznak.

d) Azon kérdés, vajjon a közigazgatás valamely szüksége egészben vagy részleg az országos tőkéből fedezendő-e, vagy egy vagy több községekre rovandó, vagy más módon pótolandó-e?

e) Rendkívüli, az országos alaptőke előleges költségvetésében előre nem látott kiadásoknál azon okoknak előadása és megvizsgálása, melyek ily kiadások szükségességét vagy megengedhetőségét megengedik vagy nem.

Továbbá a 4. §.

Az egyenes fejedelmi adókra nézve a központi congregatiók, az adó beszédésére vonatkozó akkoriban fenlétező intézmények és törvények, valamint a kataszterműveletek állapotának tekintetbe vételével, tanácskozhatnak :

a) censo nuovo és censo veduo birtokrészek között kiegyenlítési tárgyalások fölött;

b) az esatori communalikkal több mint egy évre kötött szerződések megengedése fölött, ha a beszédesi illeték a három száz-tólit felülmulja és

c) az állandó kataszter befejezésének gyorsítására vonatkozó segélyek meghatározása fölött.

A központi congregatiók tagjai állanak először a birtokos nemességből, minden megyére 1 számíttatván (a lombardiai királyság 8, s a velencei szintén 8 megyét vagy delegatiót foglal magában); másodsor a nem nemes birtokosok követeiből hasonlóul minden megyéből 1; harmadszor a királyivárosok (Lombardiában 11, Velenczében 9) képviselőiből; mellynél fogva a majlandi congregatio 29, s a velencei 25, összesen a kettő 54 tagot számlál, kik a császár által neveztetnek.

A megyei congregatiók hasonló elemekből vannak összetéve. Állanak tudniillik a nemes birtokosok követeiből (a megyék nagy-

sága szerint 2, 3), vagy, ugyan annyi számu nem nemes birtokosokból, s a megyében fekvő királyivárosok egy-egy képviselőjéből. Hogy valaki a központi congregatiónál követ lehessen, szükséges hogy polgári joggal birjon, állandó lakhelye (városi követeknél a városban), 30 éves kora, s 4000 scudi vagyona legyen. Megyei követektől 2000 scudi vagyon (földbirtokosoknál fekvő birtokban, városi követeknél ebben, vagy kereskedelmi vagy iparüzletben), s nemesség küldötteinél a császártól megerősített nemeslevél kívántatik. Ki vannak zárva a congregatiókból a lelkészek, államhivatalnokok, tékozlók, községi tisztviselők, bankrótok, fenytő vizsgálat alatt levők, ha ártatlanoknak nem nyilvánítottak, végre azok, kik nem valamelly törvényesen bevett vallás-felekezethez tartoznak.

A congregatiói követek hivatala 6 évig tart, de minden harmadik esztendőben fele kilép sorshuzás utján és pedig mind a nemes mind a nem nemes birtokosokból, s ujak lépnek be. Mind a nemes mind a nem nemes követek választására az illető megye minden községének nagy gyűlése szavazattöbbséggel egy jelölt választatik. A községek jelöltjeiből a megyei congregatió hármát választ ki, s némi felvilágosításokkal azokat a központi congregatiónak fölterjeszti. Ha megyei congregatiói követ van szóban, s a központi congregatiónak (vagy ennek nem léteben a politikai kormányzéknek) az első helyen jelölt ellen kifogása nincs, ezt a kormányzék megerősíti; ha pedig ellene valami kifogás van, akkor az egész ügy a belügyminiszterium elibe terjesztetik. Központi congregatiói követválasztásnál a községek szavazati lajstroma, a megyei congregatió hármás jelöltje, végre a központi congregatió véleményadása a belügyminiszterium utján a legfelsőbb helyre terjesztetik fel kinevezés végett. A városi követek választása közt csak az a különbség, hogy a királyiváros községi szavazata mellett a három jelöltet is megválasztja; aztán ezeket a megyei főnök a megyei congregatió mellőzésével egyenesen a központi congregatiónak vagy kormányzéknek terjeszti fel, honnan aztán legfelsőbb jóváhagyás vagy megerősítés kéretik. A kinevezett s megválasztott követek hivatalukba lépván esküt tesznek le, mellyben a császárnak hűséget és engedelmességet, pohtos hivaloskodást, s csupán közjó és igazságrai tékintetet ígérnek. Egy központi congregatiói követ kilépését csak maga a császár hagyhatja helybe; de megyei congregatiói követeknél ezt az illető helytartósági elnök is teheti. Csupán a központi congregatiók tagjai huznak fizetést.

A központi congregatióknál az elnökséget a helytartó, me-

gyei congregatióknál a megyei főnök viszi. Végzések csak abszolút többséggel hozatnak, s a szavazatok egyenlő megoszlása esetében az elnök szavazata dönt. A tanácskozás eredménye megerősítés végett a helytartótanácsnak terjesztetik fel; s ha ez meg nem erősitené, a feljebbvitel a császárhoz megengedettetik; s csak azon végzések hirdettethetnek ki, mellyek már megerősítettettek, s mindenkor a fejedelem nevében. A megyei congregatiókra a központi congregatio ügyel fel, s ennek amazok hivatalos hatáskörben engedelmeskedni, s oda koronként jelentéseket tenni tartoznak.

122. §. Községi szerkezet.

A német koronaországok, továbbá Galiczia, Bukovina és Dalmatia részére a *községi szerkezetet* ideiglenesen az 1849. mart. 17-ki községtörvény határozza meg. Ennek tartalmánál fogva az állam alapját a községek teszik, mellyeknek hatásköre részint természetes, részint átruházott; a természetes hatáskörhöz tartoznak azon ügyek, mellyek a község saját érdekét illetik, az átruházott-hoz pedig azok, mellyek kezelését az állam ruházta át a községekre. Egy község egy vagy több adózőközséget foglalhat magában. Nagyobb városok a kezelés könnyítése végett több szakaszra osztathatnak. A község lakosai vagy rendes lakók, vagy idegenek; az elsőbbek ismét községpolgárok, vagy községlakók. Községpolgárok azok, kik a község területén házat, vagy földet bírnak, vagy polgári üzletök van, vagy polgároknak mint ilyenek a községtanácsból elismertetnek *Községlakók* azok, kik születésöknél vagy fölvetélükénél fogva a községi társulatba fölvetetnek. Lelkészek, államhivatalnokok, köztanárok, katonatisztek, tiszti rangu hivatalnokok azon községhez soroztatnak, mellyben hivataluknál fogva állandó lakások van. Idegeneknek azok tartatnak, kik a nélkül hogy a község tagjai lennének, a község kebelében tartózkodnak. A községnek minden tagja köteles a község terheit viselni. Egy községnek képviselője a községi tanács, melly a község tagjai által szabadon választatik. Választási joggal bírnak a községpolgárok, s a községlakói közül a lelkészek, államhivatalnokok, katonatisztek, katonatiszti ranggal alkalmazottak, akademiái kitüntetést nyerttek, köztanárok. Azonban e választási jogot kiki csak személyesen gyakorolhatja, hanem kiskoruak képviselőik által, nők férjeik, özvegyek, s férjeiktől elváltak vagy hajadonok, meghatalmazottjaik által gyakorolhatják e jogot. Választható minden községi tag, kivévén a kiskoruakat, curatorság alatt álló nőszemélyeket, szolgálatban álló katonatiszteket, községi hivatalno-

kokat és szolgálakat, cselédeket, napszámosokat s azokat, kik közjótékonyaságból élnek, vagy nem ausztriai állampolgárok. Nem választhatók a csőd alatt levők, s kik valami meggyalázó tetet követtek el. A választási cselekmény vezérlete a községfőnök jogaihoz tartozik. A községválasztmány kebeléből választja a községfőnökséget, melly egy polgármesterből s legalább 2 községtanácsból áll. A községválasztmányi tagok hivatala ingyenes. Szabály szerint minden községtag köteles a reá esett választást elfogadni, s ez alól csak a katonai személyek, lelkészek és államhivatalnokok, 60 évnél idősebb egyének, s azok vétetnek ki, kik már polgármesteri vagy tanácsnoki hivatalt viseltek, vagy 3 éven keresztül választmányi tagok voltak, de ez utóbbiak csak a legközelebb választási köridőre. A községi választmány s főnöki személyzet 3 évre választatik.

A községi választmány feladata a községnek minden érdekeire, szükségeire törvényes módok által felügyelni. Köteles az egész községi vagyonról s jogozatról pontos leltárt készíteni, s ezeket lélkismeretesen kezelni, az évi kiadásokat és bevételeket előre elkészíteni, a közbátorság és csend fentartására szükséges költségeket kiállítani, a községi hivatalnokok és szolgálak számát és fizetését meghatározni, s a községi intézetek személyzetét megválasztani.

Ugyancsak a választmány felvan jogosítva, hogy a község érdekében kölcsönt vehessen fel. A községi főnökség s a községi intézetek előljárói évi számadásaikat kötelesek a választmánynak benyújtani.

Hogy a választmány érvényes végzést hozhasson, erre a tagok kétharmadának jelenléte szükséges. Elnök a polgármester, vagy ennek távollétében a legidősb községi tanácsnok. Rendesen egy évben 2 gyűlés tartatik, de rendkívüli esetekben a választmány többször is összehívathatik.

A községet mint erkölcsi személyt a polgármester képviseli. Ez hajtja végre a választmány végzéseit; ez ügyel fel a községi vagyon jó kezelésére. Ő készíti el a költségvetési tervezetet, s neki minden hivatalnok és szolgál alá van rendelve. Ő viszi a felügyeletet a tisztasági-, egészségi-, szegényügyi-, uti-, tűzoltói-, vásári-, közerkölcsiségi-, építészeti-, s cselédügyi intézkedésekre; vigyáz a község területének határaitra, a községi tagok személyes és vagyoni bátorságára, a közcsend fentartására. Az utczai koldulást megtilthatja, s azokat, kik rendőri szabályait áthágják 10 forint bírságig megbüntetheti.

A községnek átruházott hatásköre a polgármester s helyet-

tese által vétetik gyakorlatba. E tekintetben a polgármester hirdeti ki az ország törvényeit, kormányi rendeleteket, közbenjár, hogy az országos adó helyesen vettessék ki, s pontosan behajtasák, s beadassák; a népösszeírásnál, s ujonczállításnál közremunkál; gondoskodik a katonaság beszálásolásáról s az előfogatokról; a katonai szökevényeket s gonosztevőket az illető helyekre bekísérteti; jelentést tesz az elkövetett bűnvádi tettekről; az idege-
nekre rendőrileg felügyeltet; a születési és tartózkodási leveleket kiadja; felügyel a helyes mértékekre, s minden felsőbb parancsolatot, vagy törvényt végrehajt. A koronaországok s megyék fővárosa, s más nevezetesebb városok, ha kívánják, más, saját községi szerkezetet nyerhetnek.

A lombard-celencsei királyság 1816-ban új községszerkezetet nyert. Ennek következtében a városokban s nagyobb helyeken *municipalis congregatiók*, a többi községekben *küldöttségek* viszik a községigazgatást. E községi hatóságok tagjai a községi képviselők által 1 vagy 2 évre választatnak, s a delegatijtól megerősítettnek. Élén áll a *podesta* (nálunk polgármester), kit a császár nevez ki 3 évre a községtanács által kijelölttek közül. A községképviselőség áll városokban s nagyobb helyeken (mellyek legalább 300 földbirtokost számlálnak) egy *községtanácsból*, más helyeken *közsgyűlésből* (general convocatio). Az elsőnek 30, 40, vagy 60 tagja van, kik két harmadrészben a földbirtokosok, egy harmadban az iparosok és kereskedők közül választatnak. A közgyűlésre minden földbirtokos meghívatik. A képviselőtestület feladata: tanácskozni a községi ügyek felett, s tanácskozások eredményét jóváhagyás végett a helytartóságnak fölterjeszteni. Minden évben rendszeren kétszer gyűlnek össze, de rendkívüli esetekben gyakrabban is összehívathatnak a megyei főnökök vagy biztosok által. A királyi városok municipalitásai közvetlenül a megyei főnökségek alatt állanak.

A magyar koronai országokban a végleges községi szerkezet csak most van miniszteri tárgyalás alatt. Jelenleg a városok polgármesterei, s a kisebb helyek bírái vagy főnökei az illető felsőbb politikai hatóságoktól neveztetnek, s ugyanazon jogaik és kötelességeik vannak, mellyeket fentebb a német s lengyel koronaországok polgármestereinél elősoroltunk. Végre a *katonai Végvidék* egészen sajátlagos községszerkezettel bír.

123. §. Egyházi szerkezet.

Minden, a császári birodalomban törvényesen bevett vallásfelekezet az 1851. dec. 31-ki legfelsőbb nyiltparancs értelmében

az isteni tiszteletet nyilvánosan gyakorolhatja, saját ügyeit önállólag kormányozhatja, egyházi és iskolai alapítványainak élvezetében az állam által biztosított és védett; ellenben az egyetemes államtörvényeknek alá vannak rendelve.

Törvényesen elismert vallásfelekezetek : a romai és görög katolikus, görög nem egyesült óhitű, ágostai és helvetiai vallástételt tartó, unitarius és héber vallásfelekezet. Az említett keresztény felekezetek mindnyájan egyenlő polgári és politikai jogokkal bírnak; hanem a héberek vagy izraeliták politikai tekintetben némi korlátozást szenvednek.

A *katholikus egyházat* illetőleg, ennek ügyei a pápával 1855-ben aug. 18-kán kötött *concordatum* által vannak szabályozva, mely 1855. nov. 5-kén császári nyiltparancs által törvényes érvényességre emeltetett. E concordatum értelmében a katolikus egyház az egész birodalom területén minden jogaiban örökösen fentartatik. Az egyházi közlekedés a püspökök, lelkészek, a nép, s a szent szék közt semmi megszorításnak, fejedelmi jóváhagyásnak nincs alávetve, hanem korlátlanul szabad; valamint az egyházi rend is vallási dolgokban a hivelkel teljesen szabadon értekezhetik. Így hasonlóul a püspökök mindent tehetnek, mit meggyük részére az egyházi törvények és egyházi fegyelem szerint jónak ítélnék. A püspökök ügyelnek fel a tanulóifjuság vallásos oktatására minden nyilvános és nem nyilvános nevelőházakban és tanodákban. Hogy valaki vallást tanithasson, erre püspöki felhatalmazás kívántatik. Katolikus tanodákban csak katolikus tanárok működhetnek; s a népiskolák tanítói püspöki felvigyázat alatt állanak. Könyvek, vagy iratok, melyek a vallásra, s erkölcsre nézve ártalmasaknak ítéltetnek a püspökök által, a kormánytól terjedésük eltiltatik. Minden egyházi jogeset, különösen olyanok, melyek a hitre, szentségekre, lelkési hivataloskodásra vonatkoznak, egyházi törvényszék elibe tartoznak, melyek egyszersmind házassági perek felett is ítélnék az egyházi törvények s a tridentin zsinat nyomán, s a világi törvényszékek csupán a házasságok politikai következtéseit veszik tárgyalás alá. A püspökök felvannak hatalmazva : egyházi fenytékkal illetni azokat, kik az egyházi rendeleteket és törvényeket áthágják. A kegyuraság (patronatus) felett az egyházi törvényszék határoz; a világi kegyuraságok utódai iránt azonban világi törvényszékek ítélnék; valamint ezek határoznak akkor is, ha valamelyik lelkész világi ügyeiről, vagy tetteiről forog a szó. A szentszéknek a kormány egyetértésével joga van új egyházmegyét állítani, új szerzeteseket behozni. A kinevezendő érseket és püspököket mint elébb a császár terjeszti

fel a szentszéknek (hanem az olmücsi és salzburgi érsekek illető káptalanaiktól választatnak). Minden püspök, mielőtt hivatalát s méltóságát elfoglalná, a császár kezébe esküt tesz le, mellyben hűséget és engedelmességet fogad az uralkodónak, s megígéri, hogy semmi oly cselekvényben vagy tervben részt nem vesz, melly a közcsendet háborítaná, és az ország határain kívül minden gyanus összeköttetésektől tartozkodni fog. Az egész egyházi rend, az egyházi törvények értelmében szabadon tehet véghagyományt.

Minden metropolita-érseki és püspöki egyházban az első méltóságot a pápa tölti be, kivevén, ha e hely privátkegyuraság alá tartozik, melly esetben helyette a második hely lép; a többi egyházi méltóságokra s káptalani székekre a császár nevez ki, kivevén azon helyeket, mellyek osztogatása a püspökök vagy törvényes kegyurak jogához tartozik. Minden plebánusi hivatal nyilvános csőd útján s a tridenti zsinat értelmében betöltendő. A katolikus egyház felhatalmaztatik, hogy új fekvőbirtokokat szerezhessen, s e tulajdon sérthetetlen. Az egyházi és alapítványi javak a papi birtokokhoz soroltatnak.

A katolikus egyház főnökei az *érsekek* és *püspökök*. Az első egyezsersmind metropoliták egy vagy több püspöki megye felett, mellyek suffragan megyéknek mondatnak, s összesen tulajdonképen egy egyházi megyét képeznek. Az érsekek és püspökök oldalai mellett vannak a székes *káptalanok* és *consistoriumok*.

A romai katolikus egyház az ausztriai birodalomban számlál 14 érseket, 59 püspököt, 3 generalvicariust. A püspökségek közül a krakói a varsói érseki megyéhez tartozik. A generalvicariatusok közül a feldkirchi a brixeni püspökséggel, a nagyszombati az esztergomi érsekséggel, s a joannesbergi Sziléziában a boroszlói püspökséggel van egybekapcsolva. — Az egyes érsekségek és püspökségek (a krakkóit kivévén) következők :

<i>Érsekségek :</i>	<i>Püspökségek :</i>
Bécs	St. Pölten, Linz.
Salzburg	Brixen, Trient, Seckau, Leoben, Gurk, Lavant.
Görz	Laibach, Triest, Capo d'Istria, Parenzo, Pola, Veglia.
Prága	Leitmericz, Königrätz, Budweis.
Olmücz	Brünn.
Lemberg	Przemysl, Tarnow.
Zara	Sebenico, Spalato-Macarsca, Lesina, Ragusa, Cattaro.
Mailand	Como, Bergamo, Brescia, Pavia, Lodi, Crema, Cremona, Mantua.

Érsekségek :**Püspökségek :**

Velence Concordia, Belluno, Feltre, Ceneda, Treviso,
Padua, Vicenza, Verona, Adria.

Udine — — — — —
Esztergom *) Nyitra, Győr, Veszprém, Besztercebánya,
Vác, Fejérvár, Pécs, Szombathely.

Eger Szathmár, Rosnyó, Szepes, Kassa.

Kalocsa-Bács Nagyvárad, Csanád, Erdély (Károlyfejérvár).

Zágráb Zeng-Modrus, Diakovár-Szerem s Bosznia.

Püspöki hatóságot gyakorol a *szent Benedek rend* *szent Mártoni főapátja* Magyarországon. A cs. k. hadsereg részére pedig Bécsben van egy *apostoli főtábori vicarius*.

Az előszámlált érseki és püspöki megyék elosztatnak fő-esperestségekre, ezek ismét al-esperestségekre (decanatus), s ezek plebaniákra vagy curatelák s káplánságokra. A fő- és al-esperestek vizsik a felügyeletet az alájok rendelt egyházkerület felett.

Egyenként az érseki és püspöki megyék állapotát 1855-ben az ide rekesztett táblázat mutatja : (lásd 220 és 221-ik lap.)

E szerint van az egész birodalomban 14 érsek, 59 püspök, 141 főesperest, 1517 alesperest, 12,964 plebánus, 3892 önálló más lelkészség, 35,934 világi pap, 6467 szerzetes, 3956 világi papnövendék, 2409 szerzetes laicus és novitius, 2684 apácza, 3274 apácza novitius és laicusnő.

Ide járul az apostoli tábori vicariatus, mellyben van 9 superior, 118 ezredkáplán, 51 őrségkáplán, 31 tanodai káplán, 159 világi pap, 61 szerzetes.

A *görög katholikus egyházban* van 2 érsek, u. m. Lembergben és Fogarason. A leMBERGI érsek suffraganeus püspöke a Przemysli; a fogarasié : Nagyváradon, Lugoson és Szamosujváron; ezenkívül a munkácsi és eperjesi püspökök az esztergomi, s a körösi püspök a zágrábi romai kath. érsekek alatt állanak. — Egyenként véve :

A *leMBERGI érsekségben* van : 48 esperestség, 875 parochia, 296 más lelkészség, 1250 világi pap, 58 szerzetes, 234 theologus, 75 novitius, 9 apácza.

Fogarasi érsekségben és szamosujvári püspökségben : 11 fő, 70 alesperestség, 1367 parochia, 1481 világi pap, 4 szerzetes, 54 theologus.

Przemyslei püspökségben : 40 alesperestség, 554 parochia, 151 önálló káplánság, 882 világi pap, 28 szerzetes, 82 theologus, 9 novitius, 5 apácza.

*) Az esztergomi érsek „Magyarország primása” czímet viseli.

Nagyvárad és *lugosi püspökségben* : 6 fő, 20 alesperestség, 191 parochia, 1 önálló káplánság, 205 világi pap, 26 theologus.

Munkácsi püspökségben : 7 fő, 46 alesperestség, 464 parochia, 502 világi pap, 39 szerzetes, 87 theologus, 9 szerzetes laicus, 5 apáca.

Eperjesi püspökségben : 5 fő, 17 alesperestség, 186 parochia, 1 h. káplánság, 207 világi pap, 7 szerzetes, 32 theologus, 2 novitius.

Kőrösi püspökségben : 3 alesperestség, 19 parochia, 3 h. káplánság, 28 világi pap, 1 theologus.

Összesen a *görög kath. egyházban* van 2 érsek, 7 püspök, 29 fő, 244 alesperest, 3656 parochia, 452 önálló káplán, 4555 világi pap, 136 szerzetes, 516 theologus, 31 novitius, 14 apáca.

A *katholikus* vagy is egyesült *örmény* egyház főpásztora a leMBERGI érsek. Megyéjében van 3 esperestség, 9 parochia, 1 káplánság és 30 világi pap. Erdélyországban szintén van 3 örmény parochia 3 plebánussal.

A *kath. egyház szerzetes klerusa* az ausztriai birodalomban igen számos. Így 1855-ben számlált.

a) Férfi szerzetes rendet :

Benedekieket	25	zárdában.	Karmelitákat	zárdában.
Laterani rendes szerz.	7	„	(mezitlábos)	5 „
Keresztéseket	1	„	Eremita augusztinusok	9 „
Karthausiakat	1	„	Mezitlábos augusztinusok	1 „
Cistercitákat	14	„	Paulinusokat	1 „
Premontriákat	8	„	Camaldulensiseket	1 „
Maltezereket	1	„	Jesuitákat	17 „
Németrend papok	1	„	Barnabitákat	9 „
<i>Sz. Ferencz rendéből :</i>			Somaskereket	7 „
Minoritákat	46	„	Oratorianusokat	6 „
Observant és Reformatusokat	252	„	Irgalmasokat	34 „
Tertiariusok	13	„	Lellianusok	1 „
Kapuczinusok	109	„	Piaristákat	59 „
Dominikanus	36	„	Lázáristákat	1 „
Servitákat	19	„	Sz. Ambrus és Károly oblat.	2 „
Csizmás karmelitákat	7	„	Redemptoristák	6 „
			Iskolás szerzetesek	1 „

Egyházmegye	Főesperesség	Esperesség	Plebánia	Más önálló lelkészség	Világi pap	Szerzetes	Világi pap növendék	Szerzetes novitások és laikusok	Apáczá	Apáczánovitások és laikusok
Bécs	—	25	420	94	881	505	152	126	126	285
St. Pölten	—	20	316	84	494	326	82	47	32	12
Linz	—	26	294	116	693	812	77	109	95	108
Salzburg	—	17	70	113	419	95	58	26	83	120
Brixen és feldkirchi vicar.	—	27	197	265	975	394	156	141	270	264
Trient	—	85	144	425	1437	306	182	155	192	182
Soekau	—	35	210	47	657	172	71	78	88	244
Leoben	—	16	96	55	209	188	16	22	—	—
Gurk	—	17	203	75	395	43	33	7	50	85
Lavant	—	20	169	46	396	36	45	20	—	—
Görz	—	15	62	119	886	21	49	22	?	?
Laibach	—	20	146	166	641	56	69	20	57	9
Triest-Capo d'Istria	—	15	83	61	333	28	37	20	21	2
Paranzo-Pola	—	6	48	8	123	5	13	6	—	—
Veglia	—	7	18	25	141	25	17	13	—	—
Prága	—	86	441	128	1002	384	156	120	97	65
Leitmeritz	—	24	360	74	779	190	81	47	16	24
Königgrätz	—	31	326	145	866	128	79	32	15	4
Budweis	5	30	319	115	747	146	53	21	—	25
Olmitz	8	50	367	174	1054	146	111	31	87	39
Brünn	7	86	144	54	694	140	70	50	84	15
Johannesb. (generalvic.)	2	12	65	24	178	7	14	12	9	3
Krakó	—	5	43	4	197	100	20	31	179	43
Lemberg	—	26	191	44	361	177	64	61	43	96
Przemysl	—	24	264	18	425	89	65	30	15	18
Tarnov	—	26	291	38	552	54	55	28	48	15
Zara	—	9	50	38	169	20	24	8	19	4
Sebenico	—	7	47	9	39	59	4	14	4	3
Spalato-Macaroa	—	7	125	25	183	94	22	18	13	8
Lesina	—	6	28	13	74	10	6	4	4	1
Ragusa	—	5	45	29	101	40	16	17	—	—
Cattaro	—	4	16	8	36	11	10	10	—	—
Mallard	12	81	717	156	2483	154	586	84	156	320
Como	—	86	215	52	753	?	?	?	?	?
Bergamo	—	37	338	—	1423	44	?	28	?	?
Brescia	—	78	371	208	1635	44	—	56	163	325

Pavia	10	79	—	260	13	—	16	—	12
Lodi	19	106	3	421	17	40	19	26	22
Crema	6	53	—	218	10	—	3	—	—
Cremona	26	221	—	820	28	?	35	54	88
Mantua	17	156	—	476	7	78	6	30	59
Venecze	8	45	54	392	128	71	138	161	237
Udine	19	171	272	1106	17	?	18	?	?
Concordia	17	132	44	346	5	31	6	17	?
Balluno	6	65	67	241	—	16	—	19	20
Feltre	2	16	14	87	4	13	6	—	—
Caneda	15	116	19	360	14	31	25	—	—
Treviso	17	210	29	563	11	?	17	—	—
Padua	37	316	57	949	86	?	64	121	113
Vicenza	28	212	85	908	32	111	49	26	176
Verona	48	256	109	1160	?	?	?	?	?
Adria	11	76	21	280	12	33	12	—	11
Chioggia	4	29	23	200	4	21	1	—	41
Estergom	8	473	7	744	313	225	131	186	34
Nyitra	16	145	2	233	60	88	17	—	—
Győr	6	19	1	321	107	49	26	27	19
Veszprém	5	18	3	399	?	?	?	?	?
Beauregard	4	111	—	133	19	15	4	—	—
Vác	16	112	4	171	60	45	17	—	—
Fejérvár	3	83	4	140	36	19	15	—	—
Pécs	20	166	—	278	62	40	32	10	21
Szombathely	6	185	—	270	56	32	7	—	8
Eger	4	188	1	299	98	47	85	8	8
Szathmár	5	84	1	135	88	27	12	—	30
Rönyó	14	97	1	152	42	34	5	—	—
Szepe	13	182	—	280	27	19	13	—	—
Kassa	18	192	—	262	66	41	12	14	9
Kalocsa	10	104	—	202	39	34	14	—	—
Nagyvárad	11	58	7	115	36	26	11	15	6
Csanád	21	194	5	264	100	64	14	—	—
Erdély	—	205	—	221	140	32	16	12	6
Zágráb	—	243	—	614	110	47	67	19	40
Zeng-Modras	15	184	3	289	29	31	18	18	4
Diakovár	5	84	—	123	56	19	15	—	—
Szentmárton főpátság	4	15	—	—	46	22	6	—	—
Összesen	141	12964	3892	35984	6467	3956	2409	2684	3279

b) Apáczsá rendek.

Benedekiek	18 zárda.	Servita szűzek . . .	2 zárda.
Sz. Lélek kanonok .	1 „	Erzsébet „ . .	10 „
Cistercita	1 „	Karmelita „ . .	5 „
Premontrei	1 „	Szeplőtlen szűz Mária	1 „
Németrend szűz . .	4 „	Kapuczinus szűzek .	4 „
Klára szűzek . .	10 „	Orsolya „ .	32 „
Bernard „ . .	1 „	Notre Dame „ .	2 „
Tertiar „ . .	13 „	Salesian „ .	10 „
Dominik „ . .	9 „	Angol „ .	12 „
Auguszt „ . .	5 „	Jézus szív „ .	11 „
Irgalmasnők	108 „	Jézus és Mária szív .	2 „
A legszentebb sakrament örök imádói.	1 „	Irgalmasság leányai .	14 „
Jó pásztor szűzek	1 „	Sz. Dorottya szűzek .	7 „
Oblaten „ .	1 „	Szent család „ .	1 „
Redemptorista „ .	3 „	Alázatosság „ .	2 „
Mária „ .	2 „	Szenvedő anya „ .	1 „
Jézus „ .	3 „	Iskola „ .	13 „
		Sz. Antal „ .	2 „

A *görög katolikus egyház* szerzetesei mindnyájan a szent Basil rendéhez tartoznak; és pedig férfi zárda van 27, nő 3. Az örmeny egyház szerzetesei *mechitaristáknak* neveztetnek, s két zárda-juk van Bécsben és Velenczében 41 fölszentelt szerzetessel és 77 klerikussal; e szerzeteseknek Erdélyben is van egy residentia-juk; s Lembergben egy apáczsá zárda (benedeki rendhez tart) 11 apáczával és 5 novitiusnővel.

A *nemegyesült görög egyháznak* feje az ausztriai birodalomban a karloviczi *patriarcha*, ki egy szerb nemzeti congressusban választatván, a császártól erősítettik meg. A karloviczi *érsekségtől* következő *püspökségek* függenek: Bács, Versecz, Temesvár, Arad, Károlyváros, Buda, Pakrácz, hit dolgokban a bukovinai (Csernovicz), dalmatiai (Sebenico), és erdélyi (Szeben) is. Az utóbbi 3 püspököt a fejedelem nevezi; a többiek egyházi gyűléseken a szerzetesek sorából választatnak, s a patriarcha által megerősítettnek. A magyar koronai tartományokban minden fontos, s az egész egyházat közösen érdeklő ügy a nemzeti *congressuson* és *zsínaton* tárgyalatik, mellyek azonban csak a fejedelem előleges jóváhagyása mellett s császári biztos jelenlétében tartathatnak meg. *Congressus* szabály szerint akkor hivatik össze, ha patriarchát kell választani, vagy más fontos egyházi ügy vagy javaslat eldöntendő. Ez áll jelenleg 100 tagból, kikhez a papság 25, pol-

gárság 25, végvidéki katonaság 25 s a nemesség 25 követet küld. A *zsinat* tárgyai : püspökök választása, és más egyházat illető ügyekről tanácskozás és rendelkezés. Legalább minden évben egyszer az érseki udvarban feljebbviteli ítélőszék tartatik az első bíróságoktól felküldött perek elítélésére, és a kolostorok számadásainak megvizsgálására. Püspök vagy ennek consistoriuma elleni panaszok, mellyek az érsekhez jutnak, elítélés végett egy biztosságnak átadatván, innen az érseki székre, majd a császárhoz vitetik feljebb. A püspökök saját megyéikben (Eparchia) a püspöki hatalmat consistoriumaik segédelmével gyakorolják, és vigyáznak az egyházi fenytékre és egyházak javaira. A püspök-megyék ismét elosztatnak esperestségekre (protopópaságokra), s ezek parochiákra. Amazok egy főpópa, ezek pópák által kormányoztatnak.

A nemegyesült óhitű szerzetesek főnökei kolostorokban az *archimandriták* és *iguménok*, a szerzetesek pedig *kalugyereknek* nevezetnek.

Általában a nemegyesült óhitű egyház elrendezésére és kormányzására nézve alapszabályul szolgál az 1779 jul. 16-kán kelt illir világosító kegyelmes leirat, azaz azon királyi válasz, melly az illir egyház dolgát, az akkori metropolita-érsek *Vidak* ellenészrevételei ellen az 1770-ik és 1777-ki régibb szabályokat változtatva 63 pontban végezte el, együttvéve az 1782-ben közretett consistorialis rendszerrel.

A nem egyesült óhitű egyházmegyék állapotja következő :

<i>Eparchia.</i>	<i>Protopópa.</i>	<i>Parochia.</i>	<i>Világi pap.</i>	<i>Szerzetes.</i>	<i>Novitius.</i>	<i>Zárda.</i>
Karlovicz	6	187	204	81	9	13
Bács v. Ujvidék	4	63	134	10	2	2
Versecz	6	302	410	9	2	2
Temesvár	10	537	634	25	—	3
Arad	14	574	641	6	—	1
Károlyváros	10	144	199	7	—	1
Buda	2	60	67	5	—	1
Pakrácz	9	107	135	22	2	3
Bukovina	12	278	260	28	5	3
Dalmatia	16	117	92	32	4	11
Erdély	43	814	973			
Összesen .	132	3184	3749	225	24	40

Ezekon kívül a hadseregnél 5 pópa van alkalmazva mint tábori lelkészek.

Az eretnek *Lippovanusok* Bukovinában egy zárdában számlálnak 1 metropolitát, 1 püspököt és 20 szerzetest. A klimouczy lip-povani községnek egy része a lelkésznélküli felekezethez tartozik.

Az *evangelikusok*, kik részint *ágostai*, részint *helvetiai* vallástételt tartó *evangelikusok*, azaz *reformatusok*, legszámosabbak a magyar koronai országokban, s ezeknek szerkezete különbözik azokétól, kik a német-szláv tartományokban laknak. A német-szláv tartományokban mind az ágostai mind a helvetiai hitet tartó evangelikusok külön-külön egy cs. k. *főconsistoriumtól* függnék Bécsben. Ez alatt van az ágostaiaknak 5, a reformatusoknak 4 *superintendentiájok*. A superintendentiák ismét feloszlának *esperestségekre*, s ezek *ekkléziákra*. Egyházkormányzatuk inkább consistorialis mint presbyteri.

Magyar, Horvát, Tótországban, Szerb vajdaságban s Bánságban a két felekezetű evangelikusok egyházi jogait az 1791-ik 26-ik törvényczikk állapította meg, melly törvény ismét a bécsi és linczi békekötéseken, s illetőleg az 1608-ki t. s 1647-ki törvényczikkeken alapul.

A mondott 1791. 26. törvényczikk most is alapul szolgál a magyarországi két evangelikus egyház szervezetében és kormányzatában, s ez ideiglenesen csak annyiban szenvedett némi korlátozást, hogy az 1854-ben jul. 3-kán kelt miniszteri rendeletnél fogva az egyes ekkléziák nagygyűlései, továbbá a tractusok és superintendentiák gyűlései csak cs. k. biztos jelenlétében tartathatnak meg; az ujonnan választott lelkészek és néptanítók megerősítés végett az illető helytartósági osztályhoz felterjesztendők; végre a superintendentialis világi főcuratorok, s ágostaiaknál a főfelügyelő is hivatalaiktól felfüggesztettek. Ez azonban csak ideiglenes megszorítás; s egy végleges szervezetre a vallási és iskolaügyi miniszter egy törvénytervet elkészítettvén, ez minden superintendentiával véleményadás végett közzétetett, mellyek mindnyájan oda nyilatkoztak, miszerint e fontos ügy eldöntése s meghatározása közzsínat elibe tartozik. Míg tehát e zsínat megtartatnék, lássuk mind a két evangelikus egyház kormányzatát úgy a mint jelenleg van.

a) Egyházkormány az ágostai vallástételt tartó evangelikusoknál.

Az ágostaiaknál az egyházi igazgatás democratiai. Minden ekklézsia vagy *anyaggyülekezet* mellynek rendszerint egy világi felügyelője van, szabadon választja papját, s tetszése szerint fizeti, az iskolákról rendelkezik, s minden egyház pártfogói jogokat és kötelességeket gyakorol. Több anyaggyülekezetek összesen egy *esperestséget* (senioratus, egyházvidék) képeznek, mellynek előjárója ismét egy világi rendből való gondnok, és egy esperest (senior), kit magok a lelkészek szavazatok többségével választ-

nak. Kötelessége ennek egyházvidékét hivatalosan bejárni és megvizsgálni, a népiskolákra és tanítókra felügyelni. Minden egyházvidék, mellynek egyszersmind jegyzői és pénztárnokai vannak, évenként egyszer vagy többször is gyűléseket tart, hol minden lelkész és patronus jelen lehetvén, az egyházi és iskolai dolgokról végez. Több egyházvidék ismét egy *superintendentiát* képez vagy is *egyházkerületet*, szintén egy világi főgondnok és egy *superintendens* mint főnökök kormányja alatt. A *superintendens* kötelessége abban áll, hogy a papi hivatalra kijelölteket tudományosan megvizsgálja, vagy megvizsgáltassa; a vallásbeli dogmák tisztaságban való fentartására felügyeljen; a lelkészek erkölcsére vigyázzon; egyházkerületében fekvő gyülekezeteket legalább minden harmadik esztendőben hivatalosan bejárja (*canonica visitatio*). Azonban fontosabb ügyek a minden évben egyszer tartandó *superintendentialis* közgyűlésen a világi főgondnok és *superintendens* elnöksége alatt az egyházvidéki küldöttek és urak jelenlétében végeztetnek el; a gyűlés egyébiránt nyilvános levén. Mind a *superintendens* mind a főgondnok az összes kerületbeli anyaggyülekezetek szavazatai által választatnak, oly formán, hogy először is a kijelölésre történvén szavazás, a legtöbb szavazatot nyerők közül hárman választásra ujjalag kitűzetnek. A magyarországi ágostai hitvallásuaknak *generalis* *superintendensük* nincs, de van egy világi felügyelő, s ez is nem régóta, ki az összes magyarországi s bányászati és vajdasági ágostai gyülekezeteket és iskolákat kormányozza (az 1854-k. miniszteri rendeletnél fogva e hivatal ideiglenesen szintén megszüntetett). Ennek elnöksége alatt tartatik az *egyetemes convent*, mellyre minden *superintendencia* a főgondnokokon és *superintendenseken* kívül elküldi maga követeit, s végzéseit minden *superintendentiára* egyiránt érvényesek. Van külön jegyzője, levél- és pénztárnoka.

Superintendencia hajdan több volt, de 1734-ben III. Károly ezek számát 4-re szorította, mellyek e következők : 1. *dunamelléki*, 2. *dunántúli*, 3. *bányakerületi*, 4. *tiszamelléki*.

Erdélyben az ágostaiaknak külön van egy *superintendenciájuk*, s itt a szerkezet inkább *consistorialis*.

E szerint az összes birodalomban van 10 *ágostai superintendencia*, u. m. :

1. Alsó és Közép-Ausztriai,	2 esperest,	24 ekklézsia,	28 lelkész.
2. Felső-Ausztriai,	1 „	12 „	13 „
3. Csehországi,	3 „	16 „	18 „

4. Morva-Sziléziai,	3	esperest,	26	ekklézsia,	32	lelkész.
5. Galicziai, Bukovinai,	3	„	20	„	21	„
6. Dunamelléki,	8	„	87	„	95	„
7. Dunántuli,	12	„	149	„	162	„
8. Bányakerületi,	9	„	185	„	210	„
9. Tisza melléki,	8	„	127	„	133	„
10. Erdélyi,	14	„	269	„	296	„
Összesen	63	„	915	„	1008	„

b) Egyházkormány a helvetiai vallástételt tartó evangyelikusoknál vagy reformatusoknál.

A reformatusok egyházkormányása Magyarországon alapelvekben egészen megegyezik az ágostaiak rendszerével. Vannak azonban némi különbségek, melyeket itt kitüntetnünk szükséges. A magyar reformatusok a 17-ik század elején a szigorú puritánusoktól inkább eltérően, sebes léptekkel közelitettek az episcopalistákhoz. Fő oka vala ennek az, hogy az erdélyi fejedelmek reformatusok lévén, az egyházi rendet is kitünőleg pártolták; Erdélynek pedig azon időben a magyarországi reformatusokra elhatározó befolyása volt. Így Bethlen Gábor előbb a székely, későbbben u. m. 1629. júl. 13-án kelt privilegiumában az Erdélyhez kapcsolt magyar részekben levő reformatus papságot örökös nemességgel megajándékozta, oly módon, hogy ezentúl mindég az odavaló papgyermeknek valóságos armális nemesi szabadságot kapjanak, és levelet nyerjenek; továbbá őket minden világi jurisdictiotól felmenté. Az egyházi rendnek illy emelkedése folyvást tartott egész azon időig, midőn Erdély a nemzeti fejedelmek megszűntével, a magyar koronához visszakapcsolatott. Azonban már a superintendenciák újabb rendezése alkalmával 1734. nov. 5-én a bodrogereszturi gyűlésben a superintendensek és esperestek mellé világi főgondnokok és segédgondnokok (coadjutor curator) is rendeltettek; s ez időtől fogva az egyházkormányba a világiak is befolynak. Egyébiránt a reformatusok egyházkormányása kevesebbé democraticus szellemű, mint az ágostaiaké. Így az anyagyűlékezeteket kizárólag 6—24 presbyter képviseli; az egyházvidékekben (tractusokban) a segédgondnokon és esperesten kívül vannak még általuk kinevezett egyházi és világi táblabírák is, kik az ágostaiaknál hiányzanak, náluk minden tractusbeli lelkész és világi patronus megjelenhetvén. A superintendenciális gyűléseken a világi főgondnok és superintendens együtt elnököl, s székkal és szavazattal csak a tractusok esperesei és gondnokai, és a superinten-

dentialis világi és egyházi táblabírák bírnak. A gyűlések nyilvánosak. Az egyházvidékek (tractusok) ide szokták beadni jelentéseiket; a papságra kijelöltek itt vizsgáltatnak meg egy küldöttség által, a fölszentelés a superintendens hivatásá levén; a kormányi rendeletek itt hirdettetnek s innen adatnak ki az egyházvidékeknek; itt intéztetnek el mindennemű panaszok és folyamodások, ha már az illető egyházvidékeken tárgyalattak. Jegyzőkönyvei a helytartói osztálynak fölküldetnek, de csak tudomás végett. A superintendencia egyszersmind főfelügyelő minden kebelében fekvő tanítóintézetekre. Generalis superintendens valamint világi főfelügyelő a reformatusoknál nincs. A superintendenseknek igen csekély fizetésük van (400—600 ft.), az esperestek pedig gyűlések alkalmával napidíjakat huznak a tractusok, vagy némelly egyházkerületben a superintendentialis pénztárból.

Magyarországban, Szerb vajdaságban s Bánságban, Szlavóniában és Végvidéken jelenleg 4 *reform. superintendencia* van, u. m. 1. a *tiszántuli*, melly legnagyobb, s majd nem annyi népességgel bír, mint az összes magyarországi ágostaiak száma; 2. *tiszáninneni*, 3. *dunamelléki*, 4. *dunántuli*.

Erdélyországban hasonlóul van egy *reform. superintendencia*, s az itteni kormányrendszer keveset különbözik a magyarországitól.

Ezek szerint az egész ausztriai birodalomban 9 *reform. superintendencia* van, u. m. :

		4 ekklezsia,	5 lelkész.
1. Alsó és Belső-Ausztriai,			
2. Csehországi,	3 senioratus,	38	38
3. Morvaországi,	2 „	19	22
4. Galicziai,	— „	3	3
5. Dunamelléki,	8 „	242	286
6. Dunántuli,	9 „	279	305
7. Tiszáninneni,	8 „	355	409
8. Tiszántuli,	13 „	553	617
9. Erdélyi,	18 „	694	785
Összesen	61 „	2187	2470

Ezekén kívül a hadseregnél van mind a két hitű evangyeliкусok részéről egy-egy tábori lelkész alkalmazva.

Unitariusok vagy *sociniánusok* csupán Erdélyországban laknak, s egyházilag egy superintendenstől (Kolozsvárott) kormányoztatnak, ki egyszersmind elnöke az országos zsinatnak, és az egyházi és világi tagokból összetett consistoriumnak. E superintendenciában van 8 esperestség és 106 parochia.

Az *israeliták* egyházi ügyei a *rabbínusok* vagy *rabbik* által láttatnak el, kik az egyházi gyülekezettől bizonyos időre választatnak, s a politikai hatóságtól megerősítettnek. Ezek vallásszolgák s egyszersmind tanítók. Fő *rabbi* csak kettő van, u. m. Csehországban Prágában, és Morvaországban Brünnben. Ez országokban lévő rabbik a főrabbinak vannak alárendelve.

124. §. Államkormányzat.

Az ausztriai kormányzatrendszerben 1848 óta gyökeres változások és átalakulások történtek; különösen a törvényhozásban világosan észrevehető azon irány és cél, hogy a birodalom különböző alkatrészei egyenlőkké tétessenek. A régi tartományi rendszert centralisatioi rendszer váltotta fel, s a régi collegialis igazgatás abban hagyatván, jelenleg a felelőség, kivéve a törvényszékeket, főleg a hatóságok elnökeit terheli. Az uriszékek, az urbéri kötelek megszüntetésével eltöröltettek, s a községek szélesebb hatáskört kaptak. A koronaországok határai 1849-ben és 1850-ben megállapítottak. A törvényszolgáltatás a politikai igazgatástól elkülönítetett, ámbár az első folyamodási ügyekben mind a törvénymondás, mind a politikai igazgatás egy kézben van egyesülve.

A törvények kihirdetésére 1849 óta (1849 mart. 4-ki legfelsőbb patens) *birodalmi törvénylap* áll fen, mely 1853 jan. 1-sőjétől fogva csak német nyelven jelenik meg; hanem azelőtt 10 nyelven adatott ki. E birodalmi törvénylap magában foglalja a császári nyiltparancsokat és rendeleteket, nyilvánosságra szánt államszerződéseket; azon intézkedéseket, melyek a miniszterektől vagy más fő igazgatói hatóságoktól hivataloskörükben, kötelező erővel a törvények magyarázatára vagy végrehajtására, vagy a köteleességek szabatos meghatározására kiadattak. Az itt fölvetett törvények és rendeletek kötelező ereje a kiadás után 45-ik napon veszi kezdetét.

A birodalmi kormánylapon kívül egyes koronaországokban vannak még *tartományi lapok*, melyek részint német nyelven, részint a koronaországokban divatozó nyelveken mind a birodalmi törvényeket, mind az illető koronaországra szóló rendeleteket magukban foglalják. A katonai Végvidékre szóló törvények és rendeletek a birodalmi lapon kívül még a hadsereg lapjában is fölvetetnek.

Az államkormányzat a császártól indul ki, s ennek nevében tétetik mozgásba az államhatóságok által. A fejedelem közvetlen rendelkezésére szolgál a *titkos kabinéti iroda* a polgári, s a *katonai*

központi iroda a hadi ügyekre nézve; mind a kettőnek feladata a császárhoz benyújtott folyamodványokat és okmányokat általvenni, s a legfelsőbb parancsolatokat és határozatokat kiadni.

Legmagasabb *tanácskozó collegiumok* a birodalomban :

a) A *birodalmi tanács*. Ez közvetlen a császár oldala mellett áll, s az 1851 apr. 13. statutumnál és az 1851 aug. 20-ki kabinéti parancsnál fogva kötelessége a császárt s ennek miniszteriumát tanácsával támogatni, hogy így a törvényhozásban alaposág, érettség, s a vezérelvekben egyformaság uralkodjék. A birodalmi tanács egyenesen és kirekesztőleg a császártól függ; mellynélfogva tanácskozásiában független, és szabad.

A birodalmi tanács tanácskozása alá veszi mind azon tárgyakat, melyek iránt a császártól megkérdezetik vagy a miniszteriumtól véleményadásra felszólítatik; első esetben császári kibocsátvány által hatalmaztatik fel; második esetben, ha a miniszterium akarja a birodalmi tanácsot felszólítani, előbb a tárgy a miniszterelnök által adatik át a császárnak, s aztán utasittatik a birodalmi tanács ennek fölvételére.

A birodalmi tanács *hatásköre* kiterjed minden törvényhozási kérdésre; azonban nézetei s javaslatai a császártól más tárgyakban is kikérethetnek. Törvény és rendelet javaslatokra azonban kezdeményezési joggal nem bír a birodalmi tanács; hanem valamely törvényjavaslat tárgyalása közben a fenlevő törvényekben észrevett hiányokra nézve figyelmessé teheti az Uralkodót.

Áll a testület egy elnökből, ki rangját illetőleg a miniszterelnök után következik; birodalmi tanácsosokból, kik a helytartókkal egy rangban állanak; és több bizalmi férfiakból, kik a birodalom különböző részeiből hivatnak meg, s kik tapasztalás, szakismeret, magasabb nézetek, s alapos ismeretek által magukat megkülönböztetik. Mind az elnök, mind a birodalmi tanácsosok más államhivatalt nem viselhetnek; a császár által neveztetnek, ki egyszermind egy vagy több másodelnököt is választ a tanácsosok sorából, valamint annak meghatározása is tőle függ : szükséges-e hogy bizalmi férfiak hívassanak meg tanácskozásra, s mikor és kik? A birodalmi tanács az egyesületekhez képest több szakaszra osztatik; ülései nem nyilvánosak

A birodalmi tanács kötelessége, hogy munkáiban csak a korona és állam érdekét tartsa szemmel, s véleményét akarhatja s lélekismerete szerint minden mellék tekintet nélkül szabadon nyilvánítsa : s e kötelesség megtartásáról a tagok a császárnak, a bizalmi férfiak a tanácselnöknek esküt tartoznak letenni. A különböző miniszteriumok kötelezvék, hogy a tanácselnök megkere-

sése következtében, minden adatot, mely a tanácskozássra szükségesnek ítéltetik, alárendelt hatóságaitól bekérve, a birodalmi tanácsnak előterjeszték; s ha valamely állami hatóság tagjának jelenléte czélszerűnek találtatnék, ennek megjelenése iránt a miniszterelnök és tanácselnök egyetértőleg határoznak. Ezenkívül a császárnak hatalmában áll a miniszteri tanácskozásokba a birodalmi tanácselnököt vagy tanácsnokokat, s megfordítva a birodalmi tanács üléseibe a minisztereket vagy ezek helyetteseit meghívni, de mindenkor döntő szavazat nélkül. A birodalmi tanács ülésében gyakran maga a császár elnököl.

A birodalmi tanács ügyletének segítségére szolgál a *kabinét levéltár* (fentartva ennek szabad használatát a miniszteriumnak részére is), és más szükséges személyzetek.

b) A *miniszterium*, vagy *minisztertanács*. Áll ez az összes miniszterekből, kik a császár, vagy miniszterelnök, (ki egyszersmind egyik tárcza minisztere) elnöksége alatt ülnek össze. A minisztertanács mindazon ügyekről tanácskozik, melyek az összes állam érdekére vonatkoznak, s nem valamelyik miniszter tárczájához tartoznak. Néha részt vesznek a miniszteri tanácskozásban a hadkormány főnöke, a legfelsőbb politikai hatóság előljárója, s a legfőbb számviteli hatóság elnöke is, ha oly tárgyak fordulnak elő, melyek hivatalkörükbe vágnak. Jelentését a minisztertanács egyenesen a császárhoz intézi.

A miniszterium egyszersmind legfőbb kormánysszéke a császári birodalomnak. Ennek kötelessége a császár határozatait és parancsolatait végrehajtani, minden törvény-, rendelet- s kormányi rendszabály felett tanácskozni, indítványozni, s a császárnak ebbeli határozatait végrehajtani. A miniszterium, s minden miniszter a maga tárczája körében csak a császárnak felelős (1851. aug. 20-ki kabinétirat).

Minden miniszter a császár saját kezébe esküt tesz le, hogy föltétlen hűséggel szolgálанд. Minden törvény, s minden császári rendelet kihirdetését a miniszterelnök, az illető miniszter vagy miniszterek, s a minisztertanács irodaigazgatója írják alá.

Van pedig összesen 6 miniszterium, s 3 ezekkel egyrangú legfőbb kormányhatóság, u. m. 1) külügyi és a császári ház miniszteriuma; 2) belügyi miniszterium; 3. igazságügyi miniszterium; 4. fináncz miniszterium; 5. kereskedelmi- ipari s középítészeti miniszterium; 6. vallás- és oktatásügyi miniszterium. A 3 fő kormányhatóság pedig : 1. a hadsereg kormánya; 2. a fő politikai hatóság; s 3. a fő számvizsgálati-ellenőrség.

Minden miniszterium élén egy miniszter áll, kinek helyettese

egy államtitoknak. Ellenben a hadsereg kormánya élén maga a császár van, s helyettese egy nagyobb rangu generalis a hadseregből. A politiai főhatóságnak s a fő számvizsgálati ellenörködő kormánysszéknek mindeniknek saját főnöke van.

A munkakör könnyítése végett minden miniszterium, s minden legfőbb kormányhatóság szakaszokra, ezek ismét osztályokra, s az osztályok hivatalirodákra (Bureau) oszlanak.

A miniszteriumnak s a 3 főkormányhatóság hatásköréhez tartozik: a törvények s császári rendeletek végrehajtása, magyarázata, ujabbak indítványozása, hivataloskodási szabályok hozása és megváltoztatása, hivatalkörök megszabása s elosztása, utasítás a törvények és rendeletek végrehajtásához, hivatalhelyek betöltése, nyugdíjazások hivaltólí felfüggesztések, fegyelmi hatalom a cs. k. hivatalnokok és szolgák felett, középületek állítása vagy kiigazítása a miniszterium számára kirendelt pénzalapból, pénzbeli jutalomosztások bizonyos határig, stb.

A tartományi kormányzat végett az egész birodalom 21 koraországára osztatik fel, melyekről már gyakrabban emlékeztünk; megjegyezvén azonban, hogy ezek közül a nagyobb kiterjedés miatt Magyarország 5, s Galiczia 2 külön kormánykerületre szakittatik. A katonai Végvidék egészen katonai szerkezettel bírván, itt a tiszta katonai ügyek az állami főhadkormánysszék, más tárgyak ezen testület és az illető miniszterek által egyetértőleg kezeltetnek.

c) Harmadik tanácskozó állami testület a *hadtestek főparancsnokainak konferenciája*, mely a császár vagy általa kinevezett tábornok elnöksége alatt gyűl össze.

125. §. Politikai kormányzat. Belügyi miniszterium.

A politikai és politiai kormányzat ágaiban nincsen Ausztriának rendszeres törvénykönyve, mely a fenálló kormányzati szabályokat összeállítva magában foglalná; hanem e helyett számos nyiltparancsok, decretumok, s más szabályzatok léteznek.

A politikai igazgatás élén áll a *belügyi miniszterium*. Hatásköre kiterjed minden politikai-igazgatási ügyek vezérletére s felügyeletére, s minden politikai igazgatáshoz tartozó hatóságokra és személyzetekre. Névszerint vezeti a hűbéri ügyeket mint fő hűbérisszék, az alapítványi tárgyakat mint fő alapítványhatóság, a nemességi, czimeri s praedikatumi engedményezést, a nyilvános egészségügyet, fenyítő- és jótékony intézeteket, a politikai alapítványokat, szegényügyet, népösszeírást, állampolgárijog osztogatását, urbéri s földtehermentesítési ügyeket, előfogati ügyet;

közbenjárásával segíti a hadsereg pótlását, élelmezését, szállásolását, az ujonczozást; vezeti az összes községeket, s befoly a polgármesterek s más községi hivatalnokok kinevezésére, a politikai iparüzletek engedélyezésére, a czéhrendszer szabályozására, privát egyesületek megengedésére; ha ezek más miniszter tárczájához nem tartoznak; vezeti a mező- és erdőgazdasági törvényhozást, gyarmatosítást, a gazdasági és erdészeti tanodákat (a mariabrunni erdészeti tanoda kivételével), a geológiai államintézetet; felügyel az állami erdőségekre s más ide sorozott állami javakra; vezeti az egyházi javadalmak és papiállomások osztogatását, hol ez a belügyi miniszteriumnak alárendelt kincstári birtokokból történik; végre legfelsőbb folyamodási politikai igazgatást illető ügyekben, s kisajátítási esetekben. Az orvosi ügyek igazgatása végett egy külön egészségügyi referensen kívül még egy állandó egészségügyi bizottmány működik e miniszterium körében.

A belügyi miniszteriumnak vannak alárendelve minden politikai hatóságok a különféle koronaországokban. E politikai hatóságok az 1852. sept. 14-kén kelt császári határozat, Magyarorszában az 1853. jan. 10-ki cs. parancs, s végre a lombard-velencei királyságban az 1850. dec. 31-kén kelt császári rendelet által újra szerveztettek.

A különféle koronaországok a közigazgatás könnyítése végett a katonai Végvidék kivételével *kerületekre* osztatnak, melyek Magyarorszában *vármegyéknek*, a lombard-velencei királyságban *delegatióknak* neveztetnek. A kerületek vagy megyék ismét járásokra oszlanak, csak hogy a kisebb koronaországok kerületek helyett mindjárt járásokra vannak feldarabolva.

A megyékre osztott tartományok élén egy *cs. k. helytartóság*, a járásokra osztott kisebb koronaországok élén pedig *tartományi kormányzók* áll. Mind a kettő közösen politikai *tartományi hatóságoknak* „Politische Landesstelle“ is neveztetik.

A helytartóságnak a *helytartó* (Horvát- s Tótországban a *bán*), a tartományi kormányzéknek a *tartományelnök* a feje. Magyarorszában a helytartóság elnöke egy *polgári és katonai kormányzó*, s itt az ország kormánykerületre osztatván fel, mindenikben egy külön helytartósági-osztály működik egészen olly hatáskörrel mint más koronaországokban maguk a helytartóságok. A lombard-velencei királyságban mind a két helytartóság (Mailand és Velence) felett egy Veronában székelő *polgári és katonai kormányzó* áll, kinek oldala mellett egy polgári sectio működik.

A politikai helytartóság legfőbb kormányhatósága egy koro-

naországnak, s hatásköréhez tartozik : 1. a politikai és politiai igazgatás ; 2. a kereskedelmi és iparügy ; 3. a vallás- és oktatásügy ; 4. a mezőgazdaság előmozdítása, gyarmatosítás, vízszabályozás, stb. ; 5. mindazon építészeti ügyek, melyek nem a tartományi finánczhatóság köréhez tartoznak, vagy függetlenül a helytartóságtól egyenesen más hatóságok gondoskodása alá adattak.

A helytartóságnak alá vannak rendelve a megyei politikai hatóságok, s minden más hatóságok, hivatalok, intézetek, melyek a kormánykerület területén bizonyos tárgyak kezelésére megbízvák. Politikai igazgatást illetőleg a belügyminiszterium alatt vannak ugyan a helytartóságok, azonban mivel más tárgyak kormányzatát is viszik, más miniszterektől is függnék. Így a már említett tárgyakon kívül a helytartóság köréhez tartozik felügyelni a koronaország állapotára, a sajtóra, a rendőrségre, kereskedelmi- ipar- gazdasági vállalatokra, egyesületekre, színházakra, utlevelekre, középítészetre. A helytartótanács adja ki a tartomány törvénylapot, ez itél felsőbb folyamódásilag az alsó hatóságok intézkedései felett; vagy ha valaki magának nemességet vagy címet követel mi őt nem illeti; felügyel minden fenytő- javító- jótékony- egészségügyi-; szegényügyi s más közintézetekre és alapítványokra; vezérli a községek ügyeit, egyházi dolgokban bizonyos javadalmak osztogatását, új parochiák állítását s be és kikebeleztetését, a congruák kiegészítését a plebánusok és káplánok részére, házassági dispensatiókat, nyilvános és privát polgári tanítóintézeteket és nevelőházakat. Kereskedelmi és iparügyben szabadalmakat ad gyáraknak, egyes iparosoknak, vásártarthatásra községeknek. Felügyel a középületek kijavítására (3000 forint erejéig) s ujonnan építésére, s a mező és erdőgazdaságra.

A krakkói tartományi kormányshé hatásköre a mondottaktól valamennyire eltér, miután ez tartomány rendi ügyekben s azon dolgokban, melyek a galicziai hitelintézetet, fontosabb egyházi viszonyokat, törvényváltoztatási vagy szervezeti javaslatokat illetik, a galicziai helytartó véleményét kikérni tartozik.

Ellenben a magyarországi polgári és katonai kormányzónak sokkal szélesebb hatásköre van, mint más helytartóknak. Hatásköre a következőkben központosul : 1. Mint az ország katonai s polgári kormányzója ő vezeti és ellenőrzi az ország politikai közigazgatását. 2. Ő látja el azon ügyeket, melyek hozzá közvetlenül ő Felsége vagy a miniszteriumok által személyes elintézés végett utasítatnak. 3. Bármellyik helytartósági osztály tanácskozásában elnökölhet; azok tárgyalásait megsemmélheti; s az ügyek rendes

ellátása végett kellő intézkedéseket tehet. 4. Hatásköre határáig a közigazgatásban tapasztalt fogyatkozásokon segít, vagy felsőbb helyre javaslatot tesz. 5. Gondoskodik a törvényeknek, s legfelsőbb parancsoknak kihirdetése és végrehajtása iránt. 6. Elíbe terjesztendők minden tárgyalások, melyekben olly javaslatok vagy véleményezések jönnek elő, melyek új törvényes határozatokat, fenálló törvények alóli kivételeket és szervezéseket illetnek. 7. Az egész országrendőrségének kormányzása hozzá tartozván, figyelemmel van mind arra, mi az országos csend, rend s közbátorság fentartására vonatkozik. 8. A felsőbb hatóságokat az ország állapotáról folyvást tudósítja. 9. Hozzá tartozik különösen azon intézkedések legfelsőbb vezetése, melyek a sajtó, s az avval összefüggő iparágak s kereskedelmi vállalatok, az egyletek, színházak, utlevél és idegenügy feletti őrködést tárgyazzák. 10. Őt illeti azon egyletek engedményezése, melyek legfelsőbb jóváhagyást nem igényelnek. 11. Hozzá tartozik a könyvnyomdák, könyv-, mű- és zeneműkereskedések engedményezése, és a nyilvános színjátékok és mutatványok megengedése. Állandó színházra legfelsőbb helyen kérendő az engedelem. 12. A helytartót illeti a tárgyalás és javaslatétel a nemességi fokozatok, rendek, címek, kitüntetések adományozása; a fejedelmi adományozástól függő alapítvány helyek, s általában legfelsőbb határozás alá tartozó minden kegyelmi ügyek iránt. 13. Fel van jogosítva arra, hogy az elemi események által károsult lakosok számára az egész országban gyűjtögetés eszközöltessék. Tűz, víz s egyéb veszélykor kitüntetett tevékenységért 25 forintig jutalmat rendelhet. 14. Vallást illetőleg hozzá tartóznak azon ügyek, melyeknél az egyháznak államhozi viszonyát vagy a hitfelekezeteknek egymásközi helyzetét érdeklő elvkérdések, vagy a püspöki székek s más magasabb helyek betöltését tárgyzó véleményzés forog fen. 15. A hozzá tartozó ügyágak, állami s országos pénzalap előleges költségvetését a miniszteriumokhoz terjeszti fel. 16. A helytartósági osztályok főnökei, az udvari s helytartósági tanácsosok helyeinek betöltése iránt javaslatokat tesz. 17. Ő maga nevezi ki a helytartósági alhivatalnokokat, s fogalmazói gyakornokokat az összes területekre nézve; továbbá a megyei titkárokat, s más politikai szolgálatágak, hivatalok s intézetek hivatalnokait, ha a fizetés 400 forintot túl nem halad. A fogalmazó gyakornokoknak ő adományozza a segélydíjakat. 18. Meghatározza a helytartósági titkárok, fogalmazók, segédhivatali igazgatók, segédek, megyebiztosok, s orvosok székhelyeit. A helytartósági s udvari tanácsosok, alelnökök, s megyefőnökök kivételével a többiek áttétele s szolgálatereje iránt intézkedhetik. Azon

kivett egyéneknek 3, s a többinek 6 hónapra szabadságot adhat. 19. Jutalmakat és segélyezést adhat hivatalnokoknak 100 és szolgáknak 50 forint összegig. Évenként 1000 ft. összegig fizetési előlegezést tehet. 20. Őt illeti minden polgári hivatalnokok s szolgák felett az örködés s a fegyelem legfelsőbb gyakorlata. Fölfüggesztést, fegyelmi vizsgálatot rendelhet el. Az alárendelt hatóságok által kimondott elbocsátás, lejjebzés, megerősítés végett hozzá terjesztetik. A helytartó a reá ruházott hatalom kellő gyakorlásaért s minden intézkedéseért felelős.

A helytartó mellett szükséges számú segédhivatalok léteznek.

A helytartóság 5 osztályban működik. Ezen osztályok mindegyike az ország egy-egy kerülete felett áll. Ezen helytartósági osztály előjárója *helytartósági alelnöknek* neveztetik.

A *helytartósági alelnök* hatásköre következő: 1. Kerületében a helytartó vezetése alatt a rendőrséget kezeli. Azért gondoskodnia kell a csend, rend s biztonság fentartásáról, háborítások elhárításáról, vagy ha kell elnyomásáról, mi végett fegyveres erőt is hívhat segélyül. 2. Hozzá tartozik kerületében a sajtó, egyletek, színházak, s más mutatóványok, s az idegen- s utlevélügy feletti örködés. 3. Ő nevezi ki az osztálynál levő szolgákat, s a megyei hatóságok s más alattai hivataloknál azon hivatalnokokat, kiknek kinevezése másra nem ruháztatott. Az ő Felségét vagy a helytartót s minisztériumot illető kinevezésekre nézve javaslatokat tesz. Valamint az áttételt, szolgálati csere megengedését és szabadságát is gyakorolja kiszabott hatáskörében. 4. Köteles az alárendelt hivatalnokok ügykezelését vezetni, s kötelességük pontos teljesítésére ügyelni. Azért felettök fegyelmi hatalmat gyakorol. 5. Különös figyelemmel kell lennie a területébeni építészeti szolgálat czélszerű vezetésére, az idevonatkozó tervek megvizsgálására, stb.

A *helytartósági osztály* (melly áll 1 alelnökből, 1 udvari tanácsosból, 6 helytartói tanácsosból, 1 egészségügyi, 1 kath. 1 protestans iskolai tanácsosból, megfelelő titkárokból, fogalmazókból és segédhivatalokból) hatásköre pedig ez: 1. Köteles felügyelni, hogy a helytartósághoz sorolt ügyágakban a törvények és szabályok pontosan megtartassanak. 2. Vizsgálatot tart s határoz a nemesség s egyéb czímek bitorlásai felett. 3. Területén az elemi csapások által sújtottak számára adakozásokat eszközölhet. 4. Az alárendelt határozatok ellen felsőbb folyamodási hatóságot képez. 5. Fel kell a területéni nyilvános intézetekre, különösen a büntető, javító, jótékony intézetekre ügyelni. 6. Őt illeti a községi ügyek fővezetése, s a közvetlen alatta állók ügyeire felügyelő befolyás.

7. Köteles ügyelni, hogy az alapító levelek kellően szerkesztesse-nek, az alapítványi vagyron kitudassék s biztosittassék. 8. Egyházi ügyekben őt illeti : a) a püspöki hivattallal egyetértőleg betöltése az ezer forintnál nem nagyobb jövedelmű egyházi javadalmak, országfejedelmi s vallásalapi kegyuraságoknak, a kamarai s pénzügyi hatóság alatt álló javaikon létezők kivételével; b) hasonló egyetértésben egyes helységeknek más plebániához való áttétele; c) lelkészek és káplánok fizetéseinek kiegészítése; d) alamizsna utalványozása a kolduló zárdák számára; e) esketés megtagadása miatt a jegyesek által beadott panaszok elintézése; és f) fölmentés a házassági akadályok s a törvényes özvegyi határidő alul. 9. Vezeti és ellenőrzi a közoktatási ügyet, s felügyeletet gyakorol minden ott létező tanodákra, nevelőintézetekre. 10. Ipar és kereskedelmi ügyekben őt illeti : a) az országos gyári szabadékok adományozása; b) gyógyszerterek, sebész i parüzlet s időszak i szállítási vállalatok felállítást tárgyzó jogositvány megadása; és c) vásártartás engedélyezése. 11. Őt illeti a hozzátartozó szolgálatágakra nézve: a) az elemi események által megromlott kincstári s alapítványi épületek fölépítésének, vagy más új építkezés és javításoknak megengedése; b) az egyházi, plebáni i, iskolai építkezésnek, temető felállítás — vagy tágasbitásának és az egyházi, plebáni i, iskolai szükségletek beszerzésének megengedése, ha annak közrejárulás utján, vagy a kincstárból vagy közpénzalapból kell történnie, s ha az özvegy 3000 forintot meg nem halad; c) közárverés utján 10 évnél kevesb időre kötött haszonbér s bérleti szerződések megerősítése, az évi bér 5000 ftnyi özvegyéig; d) a pénztári fogyatkozások elnézése 50 forintig, s a behajthatlan számadási hiányok elengedése, bizonyos esetek kivételével; e) behajthatlan s nem hivatalnoktól eredt hátralékok kitörlése 1000 forintig; f) egy évig terjedő határidő engedése a haszonbér, bérpénzek, s a közpénzalapok s intézetek egyéb jövedelmeinek fizetésére. 12. Hozzá tartozik a szolgálati biztosítványok elfogadása, vagy azok alóli felszabadítás, az alárendelt hivatalnokok és szolgák nyugalmazása, nyugdíjazása s ellátása és a hivatalnokok elbocsátása feletti tanácskozás és határozat.

A helytartók, kivevén a magyarországiakat, s azokat kik Linzben, Triestben, Mailandban, Velenczében székelnek, egyszersmind elnökei a tartomány fináncz-igazgatóságnak, s a linzi és triesti helytartók főnökei az illető adóigazgatóságnak.

A kerületek vagy megyék élén állanak a kerületi vagy *megyei hatóságok*. Ezek politikai igazgatás tekintetében a megyék területén *legfőbb politikai hatóságok*, azon tárgyakra nézve pedig

mellyek a helytartósága köréhez soroztattak, a helytartóság s a megyei alhivatalok közt *közép hatóságok*. Igazgatási tekintetben a helytartóságnak, egyenes adóügyi tekintetben pedig az adóbizottmálynak vannak alárendelve. A megyei hatóságok alatt állanak a járások hatóságai, azon városok, mellyek nem függnék a járási hatóságtól s nem is egyenesen a helytartóság alá rendelve; azon intézetek igazgatóságai, mellyek hivatalos körükre nézve a megyék felügyelete alá rendeltettek; az egészségügyet s középítészetet kezelő személyzetek, általában minden cs. k. hivatalok, mellyek nem katonaiak, törvénykezések, vagy mellyek saját felügyelői hatóságnak nem rendeltettek alá.

Feje a megyei vagy kerületi hatóságnak a *megyefőnök* (Vorstand). Mellette működnek egy helyettes biztos és egyéb biztosok, megyei titkár, fogalmazó gyakornokok, hivataltiszték, irnokok, napdijsok stb. Az egyenes adóügy kezelése végett minden megyében van egy fő és al-adófelügyelő, s a középítészettől építész, egészségi ügy kezelésére egy megyei főorvos. Azon koronaországokban, hol kerületek nincsenek, a kerületi hatóságok körét a tartományi hatóság foglalja magában.

A megyei hatóság teendője: felügyelni az alárendelt hivatalnokokra, kik jelentéseiket helytartósághoz intézik ugyan, de a megyehatóság útján terjesztetnek fel; gondoskodni, hogy a megyében a csend, nyugalom és rend fentartassék; vezényleni a népösszeírást, ujonczozást, előfogati ügyet, katonai élelmezést és számlálást; vigyázni a középületekre, országutakra, hidakra s más közlekedési eszközökre; osztogatni bizonyos iparüzleti engedélyeket, dispensatiokat izraelita házasságokra, fegyvertarthatásra, vadászatra; befolygni a községek igazgatására; őrszemekkel kísérni a törvényszolgáltatási ügyet, mellyre nézve a megyehatóság nem önálló hatóság, a telekkönyvvitelt, árvaügyet, örökségi hagyományokat, a börtönök és foglyok állapotát. Az adó-pénztár-számviteli ügyekről gondoskodás szintén fő teendője a megyehatóságnak. Mellyre nézve felügyel, miképen intézik a községek az adó kivetését és behajtását; a ház-jövedelem-kereset adónemeknél az illetéket meghatározza; az adó behajtását erőszakkal is szorgalmazza; a ház-keresetjövdelem, földadó katasztereket evidentiában tartja; s az adóügyben beadott folyamodásokat tárgyalja és feljebb terjeszti.

A megyehatóságok alól kivételnek azon városok, mellyekben a helytartóságok, vagy helytartósági osztályok székelnek, kivén Mailandot és Velenczét, mellyek az illető politikai hatóság alá rendelvek.

A járáások élén állanak a *járáshivatalok* (Magyarországban *szolgabíróságok*, Dalmatiában *praetorságok*, lombard-velencei királyságban *járási biztoságok*). A járáshivatalok legalsó kormányhatóságok mind azon ügyekre nézve, melyek világosan más közigazgatási vagy törvénykezési hatóságokhoz nem utasítottak. Egyébiránt a járáshivatalok kétfélék, u. m. *politikaiak*, melyek csak politikai ügyeket, s *vegyesek*, melyek egyszersmind törvényszolgáltatást is kezelnek. A tisztán politikai járáshivatalok székhelye rendesen azon városban van, hol a járásbíróság létezik, sőt a lombard-velencei királyságban kizárólag ez az eset. Hivataloskodás tekintetében a járáshivatal alá van rendelve a megyehatóságnak, megyetörvényszéknek, és megyeadóbizottmánynak.

A járáshivatal működését egy *járásfőnök* Magyarországon *szolgabíró*, Dalmatiában *praetor*, Lombard-Velenczében *járásbíró* vezérli, s építészeti ügyben oldala mellett áll egy *építőmester*.

A szolgabíróság hatásköre : kihirdetni és végrehajtani a törvényeket; a közcsendet, rendet és bátorságot fentartani; a közjót előmozdítani; az első élelmi szükségek megfogytatkozását gátolni, s erre javaslatokat fölterjeszteni; a személy és vagyon biztosság fentartásáról gondoskodni; birtokháborításoknál ideiglenes rendszabályokhoz nyulni; a földmivelés-, vadászat-, halászat-, erdőségek jó karban tartását eszközölni; gondoskodni, hogy az utak, hidak s más közlekedési eszközök mindig jó állapotban legyenek; kisebb kereskedelmi s iparüzletekre a községi előjárók meghallgatása után engedelmet adni; iparüzleti háborításoknál első folyamodásilag határozni; népösszeírásra közremunkálni; honlevelet kiadni s községi tagság felett végezni; közremunkálni az ujonczaságoknál, katonai elbocsátásoknál, előfogatoknál, katonák élelmezésénél és beszálásolásánál; felügyelni a haza eresztett fellábos (ideiglenes szabadsággal eresztett) katonákra, kiszolgáltakra, invalidusokra; nyilvános árverésekre engedelmet adni; az összes politiai és rendőrségi szabályok szoros megtartására felügyelni; némelly házassági esetekben a község meghallgatásával beleegyezést adni; a sajtóra s egyesületekre vigyázni; az ünnep- és vásárnapok s isteni tiszteletek háborítását gátolni; az idegeneket őrszemmel kísérni; a szegények s betegek ápolásáról, közegészség fentartásáról, himlőoltásról, szülési segedelmekről gondoskodni; felügyelni a községek árva-, szülész-, tébolyda-, beteg stb. házaira; vigyázni, hogy a közerkölcsiség és szemérem meg ne sértessék, s az uti-, tűzoltó-, építészeti politiai rendszabályok megtartassanak; felügyelni a cselédségre, vásárookra, iparüzletekre, a mező-erdő-

gazdasági s vadászati szabályok fentartására, az állam gyámnok sága alatt álló egyházi és világi alapítványokra, iskolákra és nevelőintézetekre, papok és tanítók fizetéseire, s a községi előjárók működéseire; a földadó kataszter megállapítására, koronkénti átvizsgálására közremunkálni; kieszközölni, hogy a házbérbemondások, házadók, kereseti jövedelemadók helyesen és igazságosan történjenek, az adóhátralékok behajtassanak. Törvénykezési tekintetben első folyamodásilag a hatósági körhöz mérve polgári és fenyítő ügyekben bíraskodik. A járáshivatalnak az adóhivatal alatta áll, s ezt vezetni, s felette örködni köteleztetik.

A *szolgabírói hatóság* áll egy szolgabíróból, segédekből, tollnokokból, irnokokból, a szükséghez képest fogalmazó-gyakornokokból, figyelőkből, napidíjnyokokból és hivatalsszolgákból. A szolgabíró vezeti s ellenőrzi az ügymenetet a hivatal minden ágaiban. Azért a hivatal személyzete alá van rendelve s ő fegyelmi hatalommal bir irányában. De az összes ügymenetért felelős is. Az adó- s pénztári hivatalnokok s bíraskodásra rendelt külön segédek azonban kivételt képeznek, mert a közvetlen felelőség saját körükben ezeket illeti.

A koronaországok *fővárosaiban*, s más nevezetesebb városokban a városi tanácsok maguk végzik függetlenül azt, mit a járáshivatalok munkaköréről elősoroltunk. Ezeken kívül az állam minden *községre* ruházott által bizonyos ügyeket, mellyek „átruházott ügyek” neve alatt ismeretesek. Hatáskörét a községeknek a 122. §-ban a községi szerkezetnél elősoroltuk.

A birodalom közigazgatási szervezete részletenkint következő:

Alsó-Ausztria.

Cs. kir. helytartóság Bécsben.

Alatta állanak:

1. *Bécs* fő- és székváros *tanácsa*; 2. *Unterwienerwald* kerület Wiener-Neustadtban 18 járással; *Oberwienerwald* kerület St. Pöltenben, 18 járással; 3. *Unter-Manhartsberg* kerület Korneuburgban, 15 járással; 4. *Ober-Manhartsberg* kerület Kremsben, 19 járással.

Felügyelete alatt következő közintézetek: Cs. kir. *sálogház* Bécsben; *egyetemes kórház* Bécsben az Alser külvárosban; *kerületi kórház* Bécsben a Wiedenben; *lelencz- és szüléssház* Bécsben; *árczház* és *ápolóházak* Bécsben; 2 *tébolyda* Bécsben és Ibsen; cs. kir. *fenyítőház* Bécsben; s *főkfenyítőház* Steinban.

Felső-Ausztria.

Cs. kir. helytartóság Linzben.

Alatta állanak :

1. *Linz* főváros tanácsa; 2. *Mühlkreis* kerület Linzben, 15 járással; 3. *Inn* ker. Riedben, 9 járással; 4. *Traun* ker. Steyerben, 9 járással; 5. *Hausruck* ker. Welsben, 13 járással. — *Apolda* Linzben, *fenyítőház* Garstenben; *tébolyda*, *lelencz*- és *szülésház* Linzben.

Salzburg.

Cs. kir. tartományszék Salzburgban.

Alatta állanak :

Salzburg főváros tanácsa; és 20 járáshivatal; egy *alapítványház*, *tébolyda*, *lelencz*- és *szülésház* Salzburgban.

Stájerország.

Cs. kir. helytartóság Gräczben.

Alatta állanak :

1. *Gräcz* főváros tanácsa; 2. *Gräcsi* kerület Gräczben, 22 járással; 3. *Marburgi* ker. Marburgban, 20 járással; 4. *Bruck an der Mur* ker., 22 járással. — Cs. kir. *zálogház* Gräczben, ugyanitt egy *kór*-, *beteg*-, *tébolyda*-, *lelencz* és *szülész*-, *fenyítő* és *dologház*.

Karinthia.

Cs. kir. tartományszék Klagenfurtban.

Alatta állanak :

1. *Klagenfurt* főváros tanácsa; 2. 28 járáshivatal. — *Kór*-, *beteg*-, *tébolyda*-, *árva*-, *szegény*-, *ápolóházak* Klagenfurtban, s ugyanitt a *zálogház*.

Krajna.

Cs. kir. tartományszék Laibachban.

Alatta állanak :

1. *Laibach* főváros tanácsa; 2. 30 járáshivatal. — *Kór*-, *szülész*-, *tébolyda*-, *beteg*-, *lelencz*-, *árva*-, *ápoló*-, *fenyítő* és *dologházak* Laibachban.

Triest város, Görz, Gradiska és Istria.

Cs. kir. helytartóság Triestben.

Alatta állanak :

1. *Triest* városnak és vidékének községi képviselte; 2. *Görzi* kerület, 12 járással; 3. *Istriai* ker. Mitterburgban, 16 járással. — *Szegényház* Görzben; *fenyítőházak* Gradiskában és Capodistriában; *tébolyda-, lelencz- és szülésházak* Triestben.

Tirol és Vorarlberg.

Cs. kir. helytartóság Innsbruckban.

Alatta állanak :

1. Innsbruck főváros tanácsa; 2. *Innsbrucki* kerület 18 járással; 3. *Brizeni* ker., Boczen tanácsa, és 22 járás; 4. *Trienti* kerület, Trient és Roveredo várostanácsok és 25 járás; 5. *Bregenzi* kerület, 6 járással. — *Polgári kóroda* Innsbruckban, *tébolyda* Hallban, *fenyítő- s dologház, lelenczház* Innsbruckban, kényszerítő *dologház* Schwazban, önkéntes *dologházak* Innsbruckban és Boczenben.

Csehország.

Cs. kir. helytartóság Prágában.

Alatta állanak :

1. Prága főváros tanácsa; 2. *Budweisi* kerület 15 járással; 3. *Bunzlai* ker., Reichenberg tanácsa és 17 járás; 4. *Chrudimi* ker., 12 járással; 5. *Csaslai* ker., 14 járással; 6. *Egeri* ker., 19 járással; 7. *Jicsini* ker., 16 járással; 8. *Königgräczy* ker., 13 járással; 9. *Leitmericzi* ker., 19 járással; 10. *Pilseni* ker., 18 járással; 11. *Píseki* ker., 13 járással; 12. *Prágai* ker., 20 járással; 13. *Saazi* ker., 15 járással; 14. *Tabori* kerül., 16 járással.

Közüntézetek : *világi alapítványi fő pénztár* Prágában, több *kór-, tébolyda-, lelencz-, árva-, ápolóházak, zálogház, fenyítő- és dologház* Prágában.

Morvaország.

Cs. kir. helytartóság Brünben.

Alatta állanak :

1. *Brünn* fővárostanácsa; 2. *Brünni* kerület 17 járással; 3. *Olmüczy* kerület, Olmücz tanácsa és 17 járás; 4. *Neutitscheini* ker., 13 járással; 5. *Hradishi* ker., 12 járással; 6. *Znaimi* ker., 9 járással;

7. *Iglawi* ker., 8 járással; közintézetek : egyesült *szegény-ápolóház* Brtinnben, ugyan itt a *fenyítőház* a Spielbergben, tartományi *fenyítő- és dologház*, *tébolyda* és *lelencsház*; *lelencs- és szüléssház* Olmüczben, ugyanitt *fiók-ápolda*.

Szilézia.

Cs. kir. tartományszék Troppauban.

Alatta állanak :

1. *Troppau* város tanácsa és 22 járás.

Galiczia.

a) Lembergi kormánykerület.

Cs. kir. helytartóság Lembergben.

Alatta állanak :

1. *Lemberg* főváros tanácsa; 2. *Lembergi* ker., 5 járással; 3. *Zolkievi* ker., 10 járással; 4. *Przemysli* ker., 9 járással; 5. *Sanoki* ker., 11 járással 6. *Zloczovi* ker., 10 járással; 7. *Brzesani* ker., 8 járással; 8. *Stry* ker., 9 járással; 9. *Sambori* ker., 11 járással; 10. *Tarnopoli* ker., 9 járással; 11. *Czortkovi* ker., 9 járással; 12. *Kolomeai* ker., 9 járással; 13. *Stanislai* ker., 10 járással.

Közintézetek : *Egyetemi kórház* Lembergben, ugyan itt a *fenyítő- önkénytes és kényszerítő dologház*, *tébolyda*, *lelencs- és szüléssház*.

b) Krakkói kormánykerület.

Cs. kir. tartományszék Krakkóban.

Alatta állanak :

1. *Krakkó* város képviselő testülete; 2. *Krakkói* kerület, 5 járással; 3. *Wadowicei* ker., 13 járással; 4. *Sandecsi* ker., 10 járással; 5. *Jasloi* ker., 9 járással; 6. *Rzeszowi* ker., 11 járással; 7. *Tarnowi* ker., 10 járással, 8. *Bochniai* ker., 9 járással.

Közintézetek : *Dologház* Krakkóban.

Bukovina.

Cs. kir. tartományszék Czernoviczban.

Alatta állanak :

1. *Czernovics* város tanácsa és 15 járás, s a *fenyítőház* Czernoviczon.

Lombardia.

Cs. kir. helytartóság Mailandban.

Alatta állanak :

1. *Mailandi* delegáció, 14 járással; 2. *Bergamoi* deleg., 16 járással; 3. *Bresciani* deleg., 14 járással; 4. *Mantuai* deleg., 11 járással; 5. *Cremonai* deleg., 8 járással; 6. *Comoi* deleg., 21 járással; 7. *Lodi* deleg., 7 járással; 8. *Paviai* deleg., 6 járással; 9. *Sondrioi* deleg., 5 járással.

Közüintézetek : *Fenyítő ház* Mailandban és Mantuában.

Velence.

Cs. kir. helytartóság Velenczében.

Alatta állanak :

A következő delegációk : 1. *Velence*, 7 járással; 2. *Padua*, 8 járással; 3. *Vicenza* 10 járással; 4. *Verona*, 11 járással; 5. *Treviso*, 8 járással; 6. *Udine*, 19 járással; 7. *Rovigo*, 8 járással; 9. *Belluno*, 7 járással.

Közüintézetek : *Fenyítő és javítóház* Velenczében; *fenyítőház* Paduában.

Dalmatia.

Cs. kir. helytartóság Zárában

Alatta állanak :

A következő praeturák : 1. *Zara*, a zarai politikai praeturával és 9 vegyes járással; 2. *Spalato*, a spalato pol. praeturával és 11 vegyes járással; 3. *Ragusa*, a ragusai pol. praeturával és 4 járással; 4. *Cattaro*, a cattaroi pol. praeturával és 3 járással.

Közüintézetek : A jótékony intézetek bizottmányai, továbbá a kórházak, szülész- és lelenczházak kormányai.

Magyarország.

Katonai és polgári kormánysszék Budán.

1. Budai kormánykerület.

Cs. k. helytartósági osztály Budán.

Alatta állanak :

1. Buda és Pest városok tanácsai; 2. *Pest-Pilis* vármegye Pesten, 7 járással; 3. *Pest-Solt* v. Kecskeméten 7 járással; 4. *Székes-*

Fejér v. Fejérvárott 4 járással és Fejérvár város tanácsával; 5. *Esztergom* v., Esztergom város tanácsával és 3 járással; 6. *Borsod* v. Miskolczon, 5 járással; 7. *Heves* v. Egerben, 5 járással, Eger város tanácsával; 8. *Szolnok* v. Szolnokban, 3 járással; 9. *Csongrád* v. Szegeden, 4 járással, Szeged város tanácsával; 10. *Jász-Kun* megye Jászberényben 6 járással.

2. Soproni kormánykerület.

Cs. kir. helytartósági osztály Sopronban.

Alatta állanak :

1. *Sopron* főváros tanácsa; 2. *Sopron* vármegye Sopronban 8 járással, *Ruszt* és *Kismarton* városok tanácsaival; 3. *Moson* várm., Magyar-Óváron 3 járással; 4. *Vas* várm. Szombathelyen, 10 járással, Kőszeg és Szombathely városok tanácsaival; 5. *Zala* várm. Zala-Egerszegen, 8 járással; 6. *Somogy* várm. Kaposvárott 7 járással; 7. *Baranya* várm. Pécsen 7 járással és Pécs város tanácsával; 8. *Tolna* várm. Szegszárdon 5 járással; 9. *Veszprém* várm. Veszprémben 5 járással; 10. *Győr* várm. Győrben, 4 járással és Győr város tanácsával.

3. Posonyi kormánykerület.

Cs. kir. helytartósági osztály Posonyban.

Alatta állanak :

1. *Pozsony* főváros tanácsa; 2. *Pozsony* vármegye Pozsonyban 5 járással és Bazing, St. György, Modor királyi városok tanácsaival; 3. *Felső-Nyitra* várm. Nagy-Szombatban 6 járással és Nagy-Szombat város tanácsával; 4. *Alsó-Nyitra* v. Nyitrán 7 járással és Nyitra város tanácsával; 5. *Trencsén* v. Trencsénben 9 járással és Trencsén város tanácsával; 6. *Liptó* várm. Szent-Miklóson 3 járással; 7. *Árva-Thuróc* várm. Szent-Mártonban 5 járással; 8. *Bars* várm. Aranyos Maróton, 5 járással; 9. *Zólyom* várm. Besztercebányán, 3 járással és Besztercze város tanácsával; 10. *Honth* várm. Ipolyságon, 6 járással Selmech- és Bakabánya városok tanácsaival; 11. *Nógrád* várm. Balassa-Gyarmaton 7 járással; 12. *Komárom* várm. Komáromban 3 járással és Komárom város tanácsával.

4. Kassai kormánykerület.

Cs. kir. helytartósági osztály Kassán.

Alatta állanak :

1. *Kassa* főváros tanácsa; 2. *Abauj* vármegye Kassán 7 járással; 3. *Gömör* várm. Rimaszombatban 5 járással; 4. *Szepes* várm.

Löcsén 7 járással, Lőcse és Késmárk városok tanácsaival; 5. *Sáros* várm. Eperjesen 6 járással, Eperjes, Bártfa, Szeben városok tanácsaival; 6. *Zemplén* várm. Sátoralja-Ujhelyen 10 járással; 7. *Ungh* várm. Ungváron 4 járással; 8. *Beregh* várm. Munkácson 7 járással; 9. *Máramaros* várm. Szigeten 7 járással.

5. Nagyvárad-i kormánykerület.

Cs. kir. helytartósági osztály Nagyváradon.

Alatta állanak :

1. *Nagyvárad* város tanácsa; 2. *Délbihar* vármegye Nagyváradon 7 járással; 3. *Északbihar* várm. Debreczenben 5 járással és Debreczen város tanácsával; 4. *Arad* várm. Aradon 6 járással és Arad város tanácsával; 5. *Békés-Csanád* várm. Gyulán 7 járással; 6. *Szabolcs* várm. Nagy-Kállón 4 járással; 7. *Szathmár* várm. Szathmáron 7 járással, és Szathmár, Nagybánya városok tanácsaival.

Vége a polgári és katonai kormányszék alatt áll :

A pesti, pozsonyi zálogház és a magyar nyugdíj-intézet igazgatósága.

Horvát és Tótország.

Cs. kir. helytartóság, Zágrábban.

Alatta állanak :

1. *Zágráb* főváros tanácsa; 2. *Zágráb* vármegye Zágrábban, 14 járással és Károlyváros tanácsával; 3. *Varasd* vármegye Varasdon 13 járással, Varasd, Kaproncza és Körös városok tanácsaival; 4. *Fiume* várm. Fiumében, 6 járással, Fiume és Buccari városok tanácsaival; 5. *Posega* várm. Posegában, 7 járással és Posega város tanácsával; 6. *Eszék* várm. Eszéken, 6 járással és Eszék város tanácsával.

Közüintézetek : *Fenyőtőház* Zágrábban és Lepoglaván; *kórház* Portóréban.

Szerb Vajdaság s Temesi Bánság.

Cs. kir. helytartóság Temesvárott.

Alatta állanak :

1. *Temesvár* főváros tanácsa; 2. *Temesi* kerület Temesváron, 6 járással; 3. *Lugosi* ker. Lugoson, 4 járással; 4. *Becskereki* ker. Becskereken, 8 járással és N.-Becskerek tanácsával; 5. *Zombori* ker. Zomborban, 6 járással, Zombor és Szabadka városok tanácsaival; 6. *Ujvidéki* ker. 5 járással, s Ujvidék város tanácsával.

Erdélyország.

Cs. kir. helytartóság Szebenben.

Alatta állanak :

1. *Szeben* főváros tanácsa; 2. *Szebeni* kerület, 12 járással, Szászsebes, Erzsébetváros, Segesvár városok tanácsaival; 3. *Brassói* ker. Brassóban, 10 járással és Brassó város tanácsával; 4. *Udvarhelyi* ker. Udvarhelyen, 6 járással; 5. *Maros-Vásárhelyi* ker. Maros-Vásárhelyen, 6 járással és Maros-Vásárhely tanácsával; 6. *Besztercei* ker. Beszterczen, 10 járással, és Besztercze tanácsával; 7. *Déssi* ker. Dézsen, 8 járással és Szamos-Ujvár tanácsával; 8. *Szilágy-Somlyói* ker. Szilágy-Somlyón, 6 járással; 9. *Kolozsvári* ker. Kolozsvárott, 6 járással és Kolozsvár tanácsával; 10. *Károlyfejérvári* ker. Károlyfejérváron, 6 járással; 11. *Szászvárosi* ker. Szászvároson (Broos), 9 járással és Szászváros tanácsával.

Közüntézet : Szamosujvári *fenyítőház*.

Végvidék.

A katonai Végvidék politikai kormányzata az 1851. július 28-án kelt hadminiszteri kibocsátvány által egészen ujonnan rendeztetett. A végvidéki ezredvidékek két katonai határór kormányhoz (Zágráb és Temesvár) tartoznak, s mindenik katonai kormánynál a politikai kormányzat végett van egy főnök, ki törzstiszt szokott lenni. Segédül szolgálnak neki több tisztek, továbbá egy *építészeti*, 1 *számveteli*, 1 *iskolai*, 1 *erdei* igazgatóság. Orvosi ügy vezényletére szintén van egy főorvos. Az egész katonai Végvidék elosztatik 14 ezredvidékre és 1 zászlóaljra, melyek közül 10 a zágrábi, 4 ezred s a titeli végzászlóalj vidéke a temesvári hadkormánynak rendeltettek alá. Minden ezredvidékben egy ezredes vezeti az egész polgári és katonai igazgatást egy kapitánnyal s egy hadnagygyal a politikai igazgatás végett. Továbbá segédei : 1 építészeti kapitány, 1 számvevő, 1 auditor, 1 erdész és egy ezredorvos. Minden ezred elosztatik 12 kompania kerületre, melynek élén egy kapitány áll. A titeli zászlóalj vidéken csak 6 kompania kerület van.

Mint fentebb láttuk a *közüntézetekrei* felügyelet szintén a *belügyi miniszterium* köréhez tartozik.

Az *egészségi ügyet* illetőleg az állam gondoskodik, hogy a lakosok betegségektől lehetőleg megóvassanak, s a betegek orvósoltassanak. Az egészségügy vezetésére minden politikai hatóságnál van egy orvos mint referens. A belügyminiszteriumnál mint

legfőbb egészségügyi hatóságnál van egy egészségügyi referens s állandó bizottmány; ugyan ez az eset minden politikai hatóságnál; a megyékben vagy kerületekben van megyei és járási orvos, az államtól különösen fizetett seborvosok és bábák, községorvosok stb. A helytartóságoknál levő tartományi főorvosok az egész koronaországban felügyelnek az orvosokra, seborvosokra, bábákra, gyógyszerházakra; s egészségügyi tekintetben alá vannak rendelve a szülész-, lelencz-, ápolda-, kór-, beteg-, árva-, nevelő-, fenytőházak, börtönök.

Az orvosok, sebészek, bábák száma az egész birodalomban 1855-ben következő volt :

	Orvos.	Seborvos.	Bába.
Bécs	556	223	669
A.-Auszttria	130	671	743
F.-Auszttria	77	352	711
Salzburg	34	76	174
Stájerország	138	420	533
Karinthia	24	117	243
Krajna	31	88	240
Tengervidék	137	78	514
Tirol	332	294	983
Csehország	758	1013	3728
Morvaország	154	459	1816
Szilézia	30	110	372
Galiczia	197	346	528
Bukovina	8	20	344
Dalmatia	63	34	161
Lombardia	1730	719	1675
Velence	1193	595	2483
Végvidék	33	104	286
Magyarország és Vajdaság s Horvátország	784	1458	2823
Erdély	193	416	674
Összesen	6642	7593	19,701

Ide járul még a katonaságtól 658 orvos, 964 sebész. *Gyógy-szerár* van az egész birodalomban 2951.

A *ragadás nyavalyák* meggátlására következő intézkedések vannak életben : 1) A *vesztéglő állomások* Törökország határszélén a pestis ellen. Ez állomásokon az utasok bizonyos határidőig vesztégleni tartoznak, s a ruhák, személyek és portékák megtisztíttatnak. 2) A *rostélyok*, szintén a török széleken arra szolgálnak, hogy az osztrák és török alattvalók egymással kereskedhessenek ugyan,

dé testileg ne érintkezzenek. 3) Az állandó *katonai kordon* hasonlóan a török szélek mentiben; s 4) az *egészségügyi hivatalok*. A himlő akadályozására minden megyében és kerületben az illető orvosok és sebészek kötelesek a *himlőoltást* eszközölni. A *bujakór-ság* ellen szintén vannak rendőrségi és orvosi intézkedések.

Betegek ápolására számos nyilvános *kóroda* létezik. Legjelentékenyebbek vannak Bécsben, Mailandban, Pesten, Prágában és Velenczében. Általában polgári kórház (ide számlálva az irgalmas barátok és szűzek ispotályait is) 1855-ben volt 418, melyekben 256,798 beteg ápoltatott. Katonai *kórház* van 175, hol az évenként felvett betegek száma tett 234,580.

A *tébolyodottak* és *őrültek* rendszeren a kórházak egyik osztályában tartatnak, s *tébolydákba* csak olly betegek vétetnek fel, kiknek kigyógyulásuk iránt még némi reménység létezik, vagy kiknek jelenléte a többi kórházi betegekre veszélyes lehetne. Van pedig összesen a birodalomban *nyilvános tébolyda* 43, melyekben 3415 férfi, és 3038 nő gyógyíttatott. Aránylag legtöbb tébolyda van a velencei kormánykerületben, tudnillik 18.

A *szülésházák* is rendszeren össze vannak kapcsolva a kórházakkal. Ezek száma 1855-ben 45 volt, hol 17,114 leginkább törvénytelen ágybóli gyermek született. Szülésház szintén Velenczében van legtöbb (17).

A *lelenczházak* olly kisdedeket vesznek ápolás alá, kiket anyjaik részint szegénység, részint szemérem miatt elhagynak; s ezek aztán vagy benn az intézetben dajkáltatnak, vagy falukra fizetésért kiadatnak. 1855-ben volt összesen 33 lelenczház, melyek bent az intézetben 13,118 férfi, 12,583 leány gyermeket, s az intézeten kívül 38,634 férfi, és 42,103 leány kisdedet ápoltak. — Magyarországon mind eddig nem létezik lelenczház, ámbár Lombardiában magában 12 illy intézet van, de legnagyobb népességgel bír mégis a bécsi.

A *bölcsődék* (crèches) az ujjab kor találmányai. Pesten már van egy.

Keresetnélküli koros személyek élelmezésére számos *szegény-, beteg- s ápolóház* találtatik, melyek részint alapítványaikból tartják fel magokat, részint a községek s az állam által gyámolítanak. 1849-ben Magyar- és Erdélyországon kívül 1351 ápolda találtatott 13,194 férfi s 17,040 nő egyénnel. Legtöbb ápoldát mutathatott Csehország (374), aztán következett Galiczia (324), A.-Ausztia (148), Morvaország (110), F.-Ausztia (110), Stájerország (77). Ellenben Dalmatiában csak 1 tengődött.

Ápoldákon kívül vannak még *szegény intézetek* is, melyekben

olly egyéneket segítenek, kik egészen szegények, nyomorékok, s kenyérkeresetre teljesen képtelenek. Illy szegényintézet Magyar- és Erdélyországon kívül volt 1849-ben 7173, melyek 249,887 férfi, és 268,355 nő szegényt gyámolítottak. Legszámosabb szegényintézet van Lombardiában (1420), aztán Mórvaországban (1181), Alsó-Ausztriában (1024), Csehországban (968), Tirolban (789), Stájerországban (442), Felső-Ausztriában (424), Velenczében (299). A nagy Galicziában csak 21, s Bukovinában 2 volt.

A szegénység eltávolítására szolgálnak a *dologházak*, melyekbe részint olly szegények vétetnek fel, kik erősek egészségesek ugyan de munkát nem kapnak; részint olyanok, kik dolgozni nem akarnak. Az első osztály számára állittattak az *önkéntes-dologházak*, a második osztály elfogadására szolgálnak a *kényszerdologházak*. Önkéntes dologházak vannak: Bécsben, Linzben, Salzburgban, Innsbruckban, Boczenben, Trientben, Lembergben, Mailandban, Monzán, Bréscziában, Cremonában, Casalmaggióban, Mantuában, Bergamo, Como, Pavia, Lodi, Velence, Verona városokban.

Javítóházak, melyekbe kibocsátott fegyenczek s elparlagult gyermekek vétetnek fel, vannak Bécsben, Gräczban, Innsbruckban, Brünben és Budán.

Milly sok pénzébe kerülnek az államnak az elősorolt jótékonyintézetek, megtetszik a következő táblázatból, pedig itt a magyar koronai tartományok még be nem foglaltak.

1849-ik évben :	Egyén.	Költség.
Himlő oltás.	666,218	77,271 ft. p.p.
Kórházak	230,481	3,013,589 " "
Tébolydák	6254	530,446 " "
Szülésházak	16,358	152,016 " "
Lelenczházak, bennápolott gyermekek .	25,420	291,524 " "
Lelenczházak, künnápolott gyermekek	81,465	1,560,394 " "
Ápoldák	30,234	1,402,029 " "
Szegényintézetek	518,242	2,927,945 " "
	1,542,969	9,905,214 ft. p.p.

Emberélet megmentéseért a közigazgatási hatóságok bizonyos jutalmakat osztanak ki. 1849-ben (Magyarország nélkül) a víztűz- stb- veszélyből megmentett egyének száma 507-ra menván, ezért a szabadítóknak 9387 forint taglia fizettetett.

Ragadozó vadállatok irtására szintén vannak jutalmak kitéve; s 1849-ben a német-olasz és lengyel tartományokban elejtett 55 medve, 453 farkas, és 4 hiuz, melyekért jutalmul 3558 forint járult.

A jótékony intézetekhez tartoznak továbbá a különböző *élelmezési-, nyugdíj-, özvegytársi-, biztosító-* egyletek és intézetek, *sálogházak*, stb.

Első helyen áll e tekintetben a *bécsi- egyetemes- élelmező-intézet* (Allgemeine Versorgungs-Anstalt), mely a bécsi takarékpénztárral összeköttetésben, 1825-ben lépett életbe. Tagjai 7 osztályra szakadnak, s az egy évben belépő és fizető tagok, egy évitársulatot képeznek. Egész betétel 200 forint, s ettől az évijárulék idővel 500 forintig felszaporodhat. Ha egy osztály kihal, annak tőkepénzét (10% levonással kezelési költségre) ugyanazon évitársulat többi osztályaira megyen át.

Egyetemes *özvegy- és árva — díjintézet* Bécsben. Állittatott 1823-ban, s 3 osztályra szakított tagjainak 400, 200 és 100 forint évdíjt fizet. 1851-ben alaptőkéje 1,343,305 ft., jövedelme 144,067 ft., s kiadása 159,877 ft. volt.

Egyetemes *tőkepénz- s évjövedelmet kölcsönösen biztosító társulat* Bécsben, 1840-ben állítva. Áll öt osztályból s részint tőkepénzt, részint évdíjt fizet azoknak, kik ez intézetnél biztosítva voltak. Mindenik osztálynak külön pénztára és számadása van.

Privát nyugdíjintézet van 11. Ugymint : 1. nyugdíjintézet gazdatisztek özvegyei és árvái számára Bécsben, 79 nyugdíjassal, 197,850 ft. alaptőkével. 2. Kereskedők nyugdíjintézete Gräczben 24 nyugdíjassal, 40,924 ft. alaptőkével. 3. *Gazdatiszti nyugdíjintézet*, Gräczben 41 nyugdíjassal, 40,140 forint alaptőkével. 4. Nyugdíjintézet, tanítók özvegyei és árvái számára, Brünghben, 473 nyugdíjassal és 184,207 ft. alaptőkével. 5. Nyugdíjintézet polgárkatonák özvegyei és árvái számára Brünghben, 26 nyugdíjassal, s 51,370 forint alaptőkével. 6. Özvegyi és árvai nyugdíjintézet Olmüczben, 584 nyugdíjassal 124,677 ft. alaptőkével. 7. Nyugdíjintézet állami és privát hivatalnokok számára az egész birodalomban, Olmüczben, 17 nyugdíjassal, 14,344 ft. alaptőkével. 8. Nyugdíjintézet a lemergi érsekmegeyi görög kath. papok özvegyei számára, 131 nyugdíjassal, és 134,657 alaptőkével. 9. Országos nyugpénzi intézet köz és privát hivatalnokok, papok, kereskedők, polgárok, stb. számára Budán, 483,120 ft alaptőkével 10. Kereskedői nyugdíjintézet Pesten. 11. Szinte kereskedői nyugdíjintézet Brassóban.

Ezeket kívül uradalmaknál, az evangélikus superintendentiáknál és tractusoknál, több városoknál vannak kisebb szerű nyugpénzi intézetek az illető tisztviselők s papi és tanítói özvegyek számára; valamint a kath. egyházban is az ugynevezett dificiens papok illően elláttatnak.

Nyugpénzt kapnak az államhivatalnokok is, ha 10 évig, sza-

kadatlanul és hűségesen szolgáltak, s nem magok hibájából lettek szolgálatképtelenné. A férj nyugdíjigénye átmegy özvegyére s árváira is. Hivatalsszolgák s más kincstári állandó munkások 10 év után nem *nyugdíjt* hanem *provisiot* kapnak. Tisztviselők, kik 10 évi szolgálat előtt nyugalomra bocsáttatnak, rendesen bizonyos kielégítést nyernek (Abfertigung). Milly roppant summában kerül az államnak a nyugdíjazás, megtetszik onnan, hogy Springer szerint már ezelőtt 20 évvel, mikor még az államhivatalnokok száma felényire ment, nyugdíjt huzott 9000 hivatalnok, 790 szolgál, 12,550 tisztviselői özvegy, 1200 szolgálai özvegy, és 9900 árva, összesen 33,420 egyén, kiknek nyugdíja és provisioja 7 millio pengő forintra rugott. Ezenkívül voltak a katonai nyugdíjasok, számszerint 6429 nyugalmazott katona, özvegy, árva, kik 2,900,000 pengő forintba, s 38,180 invalidus, kik 1,200,000 forintba kerültek.

Nyilvános *biztosító-társulatok*, melyek tűz, jég, víz, hajótörés által okozott károk ellen, továbbá tőkepenzt és évjárulékot biztosítanak, számosan vannak a birodalomban; Ilyenek :

1. *Szabadalmas ausztriai biztosító társulat* Bécsben; eredetileg csak tűz ellen biztosított, de most biztosítást elfogad vizen vagy szárazon szállított portékákra is.

2. *Azienda assicuratrice* Triestben; biztosít portékákat szárazon és vizen, továbbá tűz- és jégkárok ellen; egyszersmind életbiztosító társulat.

3. *Assicurazioni Generali*, szintén Triestben.

4. *Riunione Adriatica di Sicurtà* Triestben.

5. *Nuova Società Commerciale d'Assicurazioni* Triestben.

Mind a három hasonló munkássági kört tűzött ki magának, mint a 2-ik számú egyesület.

6. *Tűzkár-, élet- s évjárulék biztosító egylet* Mailandban.

7. *Szabadalmas kölcsönös tűzkármentő társulat* Bécsben.

8. *Tűzkármentő társulat* Linzben.

9. *Tűzkármentő egylet* Salzburgban.

10. *Kölcsönös tűzkármentő társulat* Grácban, Stájerország Karinthia és Krajna részére.

11. *Tűzkármentő társulat* Innsbruckban.

12. *Kölcsönös tűz- s jégkármentő egylet* Prágában.

13. " " " " " Brünben.

14. *Kölcsönös magyarországi biztosító - egylet* jégkárok ellen, Pesten.

15. *Tisszameléki kölcsönös tűzkármentő társulat* Miskolczon.

16. *Erdélyországi kölcsönös tűz- és jégkármentő egylet* Kolosvárott.

126. §. Igazságügyi miniszterium.

Az igazságügyi miniszterium hatásköre magában foglalja az összes törvényszolgáltatás ügyét, s biráskodáskezelési dolgokban a véghatározat jogát az egész birodalomban; kivén a katonai Végvidék területét s a katonai és egyházi törvényszolgáltatást.

Névszerint köréhez ezek tartoznak: 1. Felügyel a birodalom összes törvényszékeire, s az ezeknél alkalmazott bírákra, hivatalnokokra és szolgákra. 2. Joga van betekinteni a brói hatóságok hivataloskodásába, s ha szükséges, ezekről felvilágosítást, kimutatót és véleményt kívánhat. 3. Felügyel a vizsgálatai börtönök kormányzatára. 4. Kinevezi a törvényben kijelölt bírákat és hivatalnokokat. 5. Vigyáz és ellenőrzi a törvényszolgáltatásra kiadott költségeket. 6. Kinevezi az ügyvédeket és jegyzőket, s ezek felett fegyelmi hatalommal bír. 7. Vezényli s felügyel a birodalmi törvénylap szerkesztésére. 8. Közremunkál s részt vesz új börtönök állításában, régiek kijavításában, megvizsgálásában; az árvák javainak kezelésében, s felügyel, hogy mikép kezeltetnek a bíróság letett pénzek az adóhivatalok által. 9. Legfelsőbb helyre jelentést tesz olly esetekben, midőn a büntetés-lágyítás a törvényszékek hatáskörét túlhaladja; vagy büntető ügyekben megkegyelmezés forog szóban; vagy midőn halálos ítéletet megerősítés végett ő Felségének felterjeszt; vagy olly bírói állomás betöltendő, mellynek betöltése egyenesen ő Felségének van fenntartva. 10. Közvetlen elintézése azon folyamodványoknak, mellyek privátügyekben a császárhoz beadattak, s sajátkezüleg megjelöltettek, s mellyekre vonatkozólag előbocsátott tanácskozás után a legfőbb birodalmi törvényszék oda nyilatkozott, hogy az ügy rendes törvény útra utasítandó.

Az igazságügyiminiszterium belszerkezetre nézve 3 osztályra (sectio) szakad, u. m. a *kormányzati, törvénykezési és szervezeti* osztályra. A személyzet áll a miniszteren kívül 1 államtitkárból, 3 osztály-főnökből, 12 miniszteri- és 3 osztály-tanácsosból, a miniszteri titkárból, s a segédhivatalok igazgatójából.

Az igazságügyiminiszterium alatt álló törvényszékek:

1. *A cs. kir. legfelsőbb törvényszék, Bécsben.* Ez legfelsőbb bíróság az egész birodalmat illetőleg, s harmadik azaz legvégső fokon ítél minden olly polgárjogi peres és nem peres ügyekben, mellyek hozzá a második foku országos főtörvényszékek által felebeztettek. Épen így ítél minden *büntetőjogi* ügyekben, olly büntetettek, vétségek s kihágásokra nézve, mellyek az egyetemes büntetőtörvénykönyvben illyeneknek jelöltettek, vagy különös utasítások következtében megvizsgálás és elítélés végett a

törvényszékeknek átadattak. Ugyan ő határoz delegatio esetekben, midőn valamely ügy eldöntése egyik országos főtörvényszék területétől másik főtörvényszékre tétetik át; valamint akkor is, midőn a törvényszolgáltatás joga iránt magok a bíróságok közt támad kétség, s az illető bíróságok különböző országos főtörvényszék területéhez tartozván, a törvéymondási illetőség felett magok az országos főtörvényszékek meg nem egyezhetnek. Így szintén végsőleg határoz, ha valamelyik országos főtörvényszék vagy elnöke ellen támasztatik kifogás bíraskodása végett. Végre a legfelsőbb törvényszék egyszersmind *legfőbb jövedéki törvényszék* (oberster Gefällsgericht), annyiban, hogy ennek elnöke, magához vévén több legfőbb törvényszéki tanácsost, s a legfőbb *fináncshatóságtól* is több ülnököt, minden ügyekben ítél, mellyek hozzá az illető országos jövedéki főtörvényszékek által felelbeztettek.

Személyzete : 1 elnök, 1 alelnök, 5 tanácselnök, 56 udvari tanácsos, 2 segédelőadó, 1 irodafőnök, 4 udvari, 14 tanácsitkár s a szükséges alhivatalok és szolgálók.

2. *Cs. kir. országos főtörvényszékek.* Ezek második foku vagy folyamodási bíróságok az első foku törvényszékek felett, millyenek e tartományi és megyei törvényszékek, szolgabíróságok, járásbíróságok, rendőrigazgatás; s második fokon ítélnek minden polgárjogi és büntetőjogi peres és nem peres (mint gyámsági, telekkönyvi, stb. ügyek), ügyekben, mellyek a mondott első fokú bíróságok által hozzájuk felelbeztettek. A *jövedéki főtörvényszékek* szintén egy senatust képeznek az országos főtörvényszékekkel (Oberlandesgericht), mennyiben az illető tartomány főpénzügyhatóság elnökétől 2 pénzügyi tanácsos küldetik ki együtt bíraskodás végett, s ekkor az országos főtörvényszék ítél mind azon jövedéki ügyekben, mellyeknek eldöntése nem a megyei vagy járási pénzügyhatóságokra van bízva; második fokon pedig mind azon ügyekben ítél, mellyek hozzá az illető megyei és járási pénzügyhatóságtól felelbeztettek.

A felségárulás s a halálos büntetéssel járó büntettekre nézve csak azon kivétel tétetett itt; hogy ezeknél a határozat hozatalára az elnökön kívül 8 bíró szükségeltetik, míg más esetekben csak 4.

Személyzete az országos főtörvényszékeknek következő : 1 elnök, 1 alelnök, 1 államfőügyész, 17 tanácsos, 2 tanácsitkár, 1 főállamügyészi helyettes, 2 tanácsitkári segéd, 1 segédhivatalok igazgatója; több ig. segédek, irodatisztek, járulnokok, figyelők, s a szükséges szolgálai személyzet.

Van pedig a birodalomban 19 országos főtörvényszék, névszerint : 1. *Bécsben*, Alsó s Felső Ausztria és Salzburg számára;

2. *Grácsban*, Stájerország, Karinthia és Krajna részére; 3. *Triestben*, Görz, Gradiska, Istria és Triest számára; s ez egyszersmind második foku bíróság tengerészjogi ügyekben, továbbá a törökországi ausztr. consulok ide felebbezett ítéleteiben, kivéve Oláh-Moldva országot és Szerbiát; 4. *Innsbruckban*, Tirol és Vorarlberg számára; 5. *Mailandban*, Lombardiára nézve; 6. *Velenczében*, a velencei helytartóság területére; 7. *Prágában*, Csehországot illetőleg; 8. *Brünnben*, Morvaországra és Sziléziára terjedve; 9. *Krakkóban*, krakkói kormánykerület számára; 10. *Lembergben*, a lembergi kormánykerület és Bukovina részére; 11. *Pozsonyban*, a pozsonyi kerületre; 12. *Sopronban*, a soproni kerületre; 13. *Pesten*, a budai kerületre; 14. *Kassán*, a kassai kerületre; 15. *Nagyváradon*, a nagyvárad kerületre; 16. *Temesváron*, a Szerbvajdaság és Bánság részére; 17. *Zágrábban*, Horvát és Tótországra; 18. *Zárdn*, Dalmatiára; 19. *Szebenben*, Erdélyország számára.

3. *Cs. kir. tartományi törvényszékek*. Ezek rendesen azon megyében vagy kerületben állittattak fel, melyekben magok a helytartóságok székelnek. Hatáskörüik kétféle, u. m. szűkebb, és tágasabb. Első tekintetben teljesen megegyeznek az alább előadandó megyei vagy kerületi törvényszékekkel, s azért a központi megyének rendes törvényszékét képezik. De már tágasabb hatáskörüket tekintve a kormánykerület többi megyéibe is kiterjed hatóságok, s ezért neveztetnek tartományi törvényszékeknek megkülönböztetésül az egyszerű megyei törvényszékektől. Így e minőségben ide tartoznak: 1. a katolikusok, egyesült s nem egyesült görögök kivételével, más hitfelekezetűek között a házasság érvénytelenítése, feloldása, vagy ágy s asztaltóli elválás iránt keletkezett peres ügyek. 2. A fiskus, világi s egyházi községek, templomok, javadalmak, alapítványok, s közcélok elleni keresetek. 3. Az 1848-ig törvényhatósággal felruházott nemesi javak elleni keresetek. 4. Hitbizományok elleni panaszok, s bizonyos okleveleknek amortizációja. 5. Telekkönyv vitele bizonyos fekvő javak felett. 6. Idegen állami törvényszékek ítéleteinek végrehajtása. 7. Csődügyek olly fekvő javakat illetőleg, melyek a községi kötelekből kiszakítvák, vagy olly személyeket illetnek, kik azon helységben laknak hol a törvényszék van. 8. Hagyományi tárgyalások, ha olly javakra vonatkoznak, melyek felett a telekkönyvvezetése a tart. törvényszéket illeti; s ugyan ez esetben az árvák gyámnokairól s curatorairól is ő gondoskodik. A tartományi törvényszékek-nél szintén vannak államügyészek, államügyészi helyettesek.

Személyzet: 1 elnök, 1 országos főtörvényszéki tanácsos, 11 tartománytörvényszéki tanácsos, 7 államügyész és több helyettes,

2 tanácsitkár, 1 segédhivatal igazgató, több irodatiszt, járulnok, figyelő, stb.

Tartományi törvényszékek vannak e következő városokban : *Bécs, Linz, Salzburg, Grác, Klagenfurt, Laibach, Triest, Innsbruck, Prága, Brunn, Troppau, Lemberg, Csernovicz, Mailand, Bergamo, Brescia, Mantua, Cremona, Como, Lodi, Pavia, Sondrio, Velencze, Padua, Vicenza, Verona, Treviso, Udine, Rovigo, Belluno, Zara, Spalato, Ragusa, Cattaro, Buda, Pest, Soprony, Kassa, Pozsony, Nagyórad, Temesvár, Zágráb, Szeben*, összesen 43. Ezek egyszersmind *kereskedelmi törvényszékek*, mindenik a maga területére, kivén Bécs, Triest, Velencze, Mailand, Buda és Pest városokban létező tartományi törvényszékeket; minthogy e helyeken (Budát kivéve) önálló kereskedelmi törvényszékek léteznek. Továbbá *bányászti perekben* szintén ítélnek a gráci, klagenfurti, laibachi, innsbrucki, csernovíci, krakkói, budai, soproni, és zágrábi tartományi törvényszékek; s *tengerészeti jogi* ügyekben a zarai, spalato, ragusai és cattaroi.

Különösen a *budai* tartományi törvényszék köre kiterjed Pest-Pilis megyének dunántúl fekvő részére és Esztergom vármegyére, s mint *bányatörvényszék* a budapestikerületre, mint *visszgáló-törvényszék* Buda városra, s Buda közigazgatási járásra. — A *pesti* tartományi törvényszék köre pedig kiterjed Pest-Pilis megyének Duna bal partjani részére, s mint *visszgáló-törvényszék* Pest városra, Ráczkevi, Vác, Nagy-Káta, Monor, Dabas, Gödöllő járásokra.

4. Cs. kir. megyei vagy kerületi törvényszékek. Ezeknek ugyan az a hatáskörük van, mi a tartományi törvényszékeknek, kivén azon ügyeket, mellyek egyenesen a tart. törvényszékekre ruháztattak, s fentebb elősoroltunk. Némelylek különösen megvannak bizva, hogy *bányászti* ügyekben is ítéljenek, vagy bizonyos területre a *visszgáló törvényszék* hivatását teljesítsék. Így a posoni kormány kerületben a *besztercei*, a kassaiban az *eperjesi*, nagyváradiiban a *szathmári* megyetörvényszék ítél a bányászügyekben. Hasonlóul bányászpereket döntenek még a következő kerületi törvényszékek : *St.-Pölten, Steyer, Cilli, Leoben, Trient, Brax, Kuttlenberg, Pilsen, Olmütz, Sambor, Stanislaw, Essék, Lugos, Déss, Károly-Fejérvár*. — *Kereskedelmi* ügyekben ítélnek mind azon helyeken, hol e hatáskör tartományi vagy önálló kereskedelmi törvényszékekre át nem ruháztatott.

Személyzet : 1 elnök, 1 tartomány-törvényszéki ülnök, 5 rendes ülnök, tanácsitkár, államügyész, törvényszéki segédek, segédhivatalok igazgatója, stb. Illy megyei törvényszék van Magyar-

országban 31, a többi koronaországokban 60, s így összesen 91. Rendesen a megyék vagy kerületek székhelyén van felállítva. Kivételképen Északbihar és Szabolcs vármegyének együtt van a megyei törvényszéke Debreczenben.

5. *Vizsgáló törvényszékek.* Büntettek és vétségek megvizsgálására külön álló birói hatóságok nincsenek, hanem azon tettek megvizsgálását, melyek a büntetőtörvénykönyv 58—6.; czikkeiben előszámlálvák, azon tartományi törvényszékek teljesítik, melyek a helytartóságok székhelyein léteznek; minden más büntetésekre és vétségekre nézve pedig a kiszabott területen a megyei törvényszékek, e területen kívül pedig a megbízott szolgabíróságok és járásbíróságok végzik a vizsgálatot, szintén kiszabott területkörben.

6. *Cs. kir. szolgabíróságok* (vagy járási főnökök), *járásbíróságok*, *városilag kiküldött bíróságok.* Azon szolgabírói hivatalok, melyeknél a közigazgatás és törvénykezés össze van kapcsolva, „vegyes szolgabíróságoknak“ mondatnak. A vegyes szolgabírói hivatalok első foku vagy is első folyamodási bírószágot képeznek minden polgárjogi ügyekben azok kivételével, melyek különösen az első folyamodási törvényszékeknek tartattak fenn. Ezenkívül megállapított, hogy a szolgabíróság, mint bíróság, segédkezet tartozik nyújtani az első folyamodási törvényszéknek mindenütt, hol annak hivatalos eljárása a szolgabíróság közbenjárása által könnyebbíthetetik, nevezetesen: kézbesítések, birói határozatok, leltározás, zárolás, becslés, tanuvallatás, szemle s egyéb nyomozások s árverezések körül.

Vannak szolgabíróságok, melyek csupán az igazságszolgáltatást kezelik, és ezek, hogy megkülönböztessenek a vegyes szolgabíróságoktól, „járásbíróságoknak“ és „városilag kiküldött bíróságoknak“ neveztetnek. Városilag kirendelt bíróságok azok, melyek csupán az első folyamodványi törvényszék székhelyein állítottak fel. A törvény ugyanis azt rendeli, hogy ha valamely törvényszék székhelye nevezetesebb és népesb városban esik, akkor a törvénykezés előmozdítása végett ugyanott egy vagy több szolgabírói hivatal állíttassék fel, csupán bizonyos ügyekbeni bíraskodásra. És ugyanazon okokból némely helyeken, hol törvényszék nem is létezik, mégis szerveztetett kizárólag bíraskodó szolgabírói hivatal „járásbíróági“ nevezettel.

A *városilag kiküldött bíróságok* elibe tartoznak: 1. Kamat s más járulékok nélkül 500 ftot nem haladó, meghatározott pénzüszvegről szóló peres ügyek, vagy más tárgyú perek, hol felperes azok helyett kész 500 ftot nem haladó összeget elfogadni. 2. Olly

keresetek, melyek haszonvételre, vagy ismétlendő szolgálmányok hozásárai jog elismerésére irányozvák, ha az évi összeg örök időre szólóknál 25, élethosszanti vagy bizonytalan idejűeknél pedig 50 forintot nem halad. 3. Tekintet nélkül az összegre azon perek, melyek a bérbbevevő vagy adó között ingók, lakok s helyiségek bérletéből erednek, vagy a haszonbérbe, vagy terményekbeni kamatért átengedett jószágnak az idő lefolyta miatti visszabocsátásából keletkeznek. 4. A szolgálati s munkabéri szerződésekből eredő perek. 5. Egy részről vendégfogadósok, hajósok, fuvarosok, s más részről vendégek, utazók, s teherfeladók közti kölcsönös kötelezettségeik iránt eredt perek.

A *tisztán bíráskodó járásbíróságok* abban különböznek a városilag kiküldöttektől, hogy nem a törvényszékek székhelyein állítottak fel.

Minő számban vannak a birodalomban a tisztán közigazgatási, aztán vegyes, vagy tisztán törvényt mondó szolgabíróságok, és városilag kiküldött bíróságok, a következő táblázat mutatja: (Lásd a tábellát 258. lap)

Az elősorolt törvényszékeken kívül vannak még más rendkívüli bíróságok is; és ezek háromfélék, u. m. *szakbeli törvényszékek*, melyek csak bizonyos szakbeli ügyekben ítélnék; másodsor *kiváltságos ítélőszékek*, melyek olly személyek felett bíráskodnak, kiknek a törvény még mindig bizonyos kiváltságos helyzetet biztosít; harmadsor *ideiglenes törvényszékek*, melyek ideig tartó ügyekben bíráskodnak, s azok bevégeztével a törvényszékek is feloszlattnak.

Szakbeli törvényszékek: az *önálló kereskedelmi törvényszékek*; kiváltságosak: az *egyházi és katonai ítélőszékek*, s a *főudvarnagyi hivatal* Bécsben, végre a Törökországban létező ausztriai *consulatusok*; ideiglenes bíróságok pedig az *urbéri törvényszékek*. Ezek közül az egyházi és katonai bíróságok nem tartoznak az igazságügyi miniszterium köréhez.

a) Szakbeli törvényszékek: *Kereskedelmi bíróságok*. Fentebb említettük, hogy az egész birodalomban a kereskedelmi hatóságot a tartományi s megyei törvényszékek gyakorolják akkép, hogy arra egy külön osztály van kirendelve, melybe a kereskedelmi rendből ülnökök hivatnak meg. Azonban rendesen működő kereskedelmi törvényszékek is vannak, de csak Bécsben, Pesten, Triestben (egyszersmind tengerészeti bíróság az egész koronaországra), Mailandban és Velenczében, melly szintén tengerészeti ítélőszék az egész Lombard-Velence királyságra.

• Személyzete a kereskedelmi törvényszékeknek: 1 elnök, ki

Koronaország	Helytartóság székhelye	Vármegye, kerület	Város vidék	Tisztán közigazgatás	Vegyes
				Járási hivatalok	
Alsó-Ausztria	Bécs	4	1	4	66
Felső-Ausztria	Linz	4	1	4	42
Stájerország	Grac	3	1	5	59
Görz, Gradiska, Is- tria	Triest	2	2	2	26
Tirol és Voralberg	Innsbruck	4	4	5	66
Csehország	Prága	13	2	20	187
Morvaország	Brünn	6	2	6	70
Lembergi kerület	Lemberg	12	1	7	103
Dalmátia	Zara	4	1	4	27
Lombardia	Mailand	9	—	102	—
Velence	Velence	8	—	78	—
Szerb vajdaság s Bán- ság	Temesvár	5	5	6	23
Horvát- s Tótország	Zágráb	5	9	4	42
Erdély	Szeben	10	10	10	69
Helytartói osz- tály :					
{ Posonyi kerület	Posony	11	11	9	48
	Budai „	9	6	9	33
	Soproni „	9	7	9	47
	Kassai „	8	6	8	44
	Nagyvárad „	6	5	6	31
Tartományszék:					
Salzburg	Salzburg	—	1	1	19
Karinthia	Klagenfurt	—	1	1	27
Krajna	Leibach	—	1	2	28
Szilézia	Troppau	—	1	2	20
Krakkói korm.	Krakkó	7	1	4	64
Bukovina	Czernovicz	—	1	1	14
Székhelye a po- litikai fő- kormánynak		139	80	309	1156

rendesen országos főtörvényszéki tanácsos, 8 ülnök, kiknek fele kereskedő, fele a tartomány törvényszéki tanácsosokból vétetik; 1 tanácstitkár, segédhivatalok igazgatója, hivataltiszték, figyelők gyakornokok, irnokok, hivatalszolgák, becslők, stb.

Hatáskörükhöz tartoznak: A perlekedő felek minőségére tekintet nélkül: az állampapírok, részvények, forgalmi magán adóslevelek és sorsjegyek körüli ügyletekből, továbbá a váltó, bankári, hajhászi, bizományi, s bankügyletekből eredő perek. 2. Tekintve a személyekre: a kereskedőknek és gyárosoknak áruszállítók, fuvarosokkal s biztosító vállalatokkal; továbbá kereskedők között, vagy azok s gyárosok vagy csupán gyárosok között; aztán a kereskedői s gyár és részvény-társulatok tagjai közt; s végre a kereskedők, gyárosok, bankárok, hajhászok, bizományosok, kereskedői ügynökök s áruszállítók és másrészt ügyvezetőik, könyvvivőik és segédek között, az elősoroltak közt létező viszonyokból, szerződéseikből s ügyleteikből eredő perek.

b) Kiváltságos törvényszékek: 1. *A főudvarnagyi hivatal*, Bécsben. Ez kiváltságos bírósága a császári ház tagjainak, a területen kívüliség jogaival bírónak, hova tartozik a külállamok követi s követségi személyzete, Brandhof bárónőnek, Merani grófnak, Gusztáv Vaza hercegnek és családjának, a birodalomban lakó uralkodó Lichtenstein hercegek és nejének, s udvarában lakó kiskoru vagy nőtelen gyermekeinek, végre az ausztriai birodalomban lakó idősb Bourbon ház tagjainak.

2. A Törökországban hivataloskodó *consulatusok*. Ezek szerződésnél fogva hatóságot gyakorolnak a Törökországban tartózkodó ausztriai alattvalók felett. Az erre feljogosított consuli hivatalok ezek: A Jassyban és Bukarestben levő császári ügynökség és főconsulság; belgrádi, szerajevói, smyrnai, beirati, alexandriai, és tunisi főconsulságok, konstantinápolyi, salonichi, ruscsuki, galaczi, trapezunti jeruzsalemi, kairói, chartuni, s tripolisi consulságok; monastiri, viddini, brailai, tulcsai, mostari, scutari, durazoi, janinai, s caneai alconsulságok; s végre kisebb peres ügyben, a sophiai, aleppói, damascusi, alconsulságok, s a banyalukai, livnoi, tulcsai, s bagdádi consuli ügynökségek.

A *papi* és *katonai* törvényszékekről illétű helyen fogunk szólni.

c) Ideiglenes bíróságok: A *cs. kir. fő urbéri törvényszékek* Magyarországon azon helyeken, hol országos főtörvényszékek léteznek; s *cs. kir. megyei urbéri törvényszékek* a vármegyék székhelyein. Ezek azon viszonyokat, peres kérdéseket döntenek el első folyamodási bíróságképen, mellyek a hajdani földesurak és job-

bágyaik közt felmerülnek, s azokat végképen és örökre megszüntetvén, ítéleteiket az urbéri főtörvényszékekre felebbezik. A megyei urbéri törvényszék elnöke rendesen maga a megyei közigazgatási főnök, de nem mindég, s van mellette 4 ülnök, segédelőadó, irodatiszt, stb. A fő urbéri törvényszékeknél szintén az elnökön kívül van 4 tanácsos, egy vagy két tanácsitkár. E törvényszékek csak azon ügyekben ítélnek, mellyek az első folyamodási megyei urbéri törvényszékek által ide felebbeztettek.

Észrevételek az ausztriai igazságszolgáltatásra. Az ausztriai birodalom új szervezésében a közigazgatásnak egy ága sem ment olly gyökeres átalakuláson keresztül, mint a törvényszolgáltatás. Az urbéri és hűbéri kötelékek s így a hajdani uriszékek is megszűnván, az állampolgárok millióira új törvényszékeket kellett felállítani. A centralisatio alapeszméjénél fogva az egész birodalomban egy (az ausztriai) polgári és egy fenyítőtörvénykönyv hozatván be, ez által a Magyar- és Erdélyországokban századok óta fenállott külön törvények, s bíróságok mind hálomra dőltek, s helyettek ujak állittattak fel. — Jelenleg a bírósági szervezet s illetőség alapjául a törvény előtti egyenlőség szolgál; s a hajdani kiváltságos bíróságok közül csak a katonaiak és egyházi szentszékek maradtak meg. Hogy a perek végetlenül ne hurczoltassanak, csak 3 foku törvényszékek léteznek; mellyek közül, ha a két alsóbb folyamodási törvényszék egyformán ítél, az ítélet tovább nem felebbeztetik. A bíróságok hatáskörében a *peres* és nem *peres* ügyek, minők például a gyámságiak, telekkönyviei, stb. össze vannak kapcsolva. A bíraskodásra rendelt bírói hatóságok között azon tekintetből is létezik különbség, miszerint a polgárjogi ügyek más tekintet alá jönek, mint a büntető ügyek.

Igy a büntető bíróságok hatáskörének elkörítésére nézve következő alapok vétettek fel. 1. Különböző bíróság alkalmaztatik akkép, a mint a büntető jog alá eső cselekvények *büntettek* és *vétségek*. A büntettek, vétségek s másrésze a kihágások között lényeges különbség állittatott fel. A büntettek és vétségek első folyamodási elítélésére, tehát a szóbeli végtárgyalásra is, az első folyamodásu törvényszékek vannak hivatva különbség nélkül tartományiak-e vagy megyeiek. Ellenben a kihágások feletti bíraskodásra a szolgabírói hivatalok mint bíróságok és az önálló járásbíróságok vannak hivatva. Ezek a büntettek és vétségek felett nem bíraskodhatnak. 2. A különböző kihágásokra nézve is különbözik a bíróság. 3. A büntettek közül a felségárulás s még némelly nagyobb büntettek számára kiválólág különös bíróság jelöltetett ki. 4. De a büntetőjogi végtárgyalás s elítélés és a vizsgálati eljárás.

rás eszközlésére nézve különbség tétetett. Amarra, büntettek és vétségeknél nem képesek a szolgabírói s járási hivatalok; míg ellenben a vizsgálati eljárás gyakorlására azok is alkalmazhatók. 5. Bizonyos büntettek nézve kivétel állítottatott fel mind végítélet hozására, mind a vizsgálati eljárás kezelésére nézve. Ezen kivételes büntettek : a felségárulás, a felség, s a császári ház tagjainak, megsértése, s a közcsendháborítás büntettei. Ezekre nézve mind a vizsgálati eljárás vezetésére, mind a végtárgyalásra s elítélésére azon tartományi törvényszék van kijelölve, melly azon helyen létezik, hol a politikai országos hatóságnak u. m. helytartóságnak székhelye van.

Az ausztriai törvénykezésben különös az, hogy bizonyos kihágások felett első folyamadásiilag a rendőrhatóságok gyakorolnak büntető bíróságot, és pedig Magyarországon a budapesti rendőrigazgatóság, Szerbvajdaságban a temesvári, Erdélyben a szebeni, Horvátországban a zágrábi rendőrség, többi koronaországokban az illető fővárosok rendőrségei. Biráskodások alá sorolt kihágások ezek : a) Megengedett társulat tagjainak szándékos elhallgatása. b) Nyiltparancsok, rendeletek, állami vagy községi pecsét, felsőbbség által aláírt s kitett, kiragasztott okiratok leszakítása, elvétele, összetépeése, bemocskolása, vagy másképeni megsértése. c) A közvilágítás végett felállított lámpák megrongálása. d) Felállított intőjelek rongálása. e) A törvényben kijelölt jelentkezési szabályok áthágásai, nevezetesen : ha vendégfogadás az éjre ott maradókat be nem jelenti; ha szállásadásra nem jogosított fogad be valakit éjre a kocsmába; ha heti vagy havi albérleteknél vagy ágy kibérléseknél minden változás 24 óra alatt be nem jelentetik; ha a háztulajdonos, felügyelő a bérlők változásait annak idejében nem tudatja; ha valaki a bejelentési lapban magának álnevet, állást, foglalkozást tulajdonít, vagy neve, születéshelye, állása s egyéb viszonyai iránt a hatóságokat hamis előadásokkal csalja meg. f) Azon kihágás, ha iparüző, szabályos vándor könyvvvel vagy rendes szabaduló levéllel el nem látott legényt munkára fogad fel. g) Azon kihágás, ha valaki az ausztriai birodalomból vagy valamely helyről közhatóságilag kiutasittatván, oda visszatér. h) Az, ha valaki folyók, vagy tavakban a hatóságtól kijelölt helyeken kívül vagy attól kiadott tilalom ellen fürdik; vagy télen a kijelölt helyeken kívül csuszkal; vagy eltiltott időben a jég hátára megy. i) Építéseknel az intőjelek elmulasztása. k) A veszett vagy gyanus állat fel nem jelentése, ártalmas állatok jogosítlan tartása, megengedett vadállat őrzésébeni hanyagság, s gonosz természetű házi állatok elhanyagolása. l) Kutak, vizek, folyókba vagy pata-

kokba, mellyek vize italul vagy főzésül szolgál, dögnék vagy olyanoknak bedobása, mitől az egészségtelenné válhatik. m) Utczáknak, szekerek, hordók, stb. általi elzárása intőjelek nélkül. n) Tárgyaknak ablakok s erkélyekről vagy más honnan felülről lehajtása, vagy azok megerősítésének elmulasztása, ha az átmenők ez által sérelmet szenvedhetnek. o) Sebes és vigyázatlan kocsizás, lovaglás, rendőrség által alkalmasnak nem talált szolgálivali hajtás, lovak felügyelet nélküli hagyása. p) Nyilvános mocskolódások, s bántalmazások. q) Tiltott koldulás kihágása. r) Megrögzött részegség olly kézműveseknél és napszámosoknál, kik tetőkön és állásokon dolgoznak, vagy kik tűzveszélyes tárgyakkal bánnak, továbbá olly cselédeknek, kiknek gondatlansága miatt könnyen tűzvész keletkezhetik. s) Az illetők által feljelentett, rokonok közti lopások és sikkasztások; házassági hűség megszegése; gyermekektől szüleik, cselédektől gazdáik iránt tartozott tisztelet tetteleges megsértése, s több illy köz erkölcstelenségek.

Megjegyzendő azonban, mikép a. c. d. és i. k. l. m. n. o. és r. betűk alatti esetek csak akkor tartoznak a rendőri igazgatóság elibe, ha azok által senki sem vallott sérelmet.

Büntettek, vétségek és kihágások. Hátra van még valamit az elkövetett vétségekről is szólnunk, hogy a különböző koronaországokban a közerkölcsiséget valamennyire megítélhessük. E tekintetben a német-szláv tartományokra újabb adataink nem lévén, csak az 1849-ik évet vesszük sinórmértékül. Ez évben ugyanis elkövettetett.

<i>Koronaország.</i>	<i>Büntett.</i>
Alsó- és Felső-Ausztria és Salzburg . .	6496
Stájerország	1310
Karinthia és Krajna	707
Tengervidék	521
Tirol	1513
Csehország	5071
Morvaország és Szilézia	2141
Galiczia és Bukovina	4448
Dalmatia	1977
Velence	5938
Lombardia	9377
Összesen	39,499

Ha a népességet vesszük, úgy aránylag legtöbb büntett követtetett el a lombard-velencei királyságokban, úgy hogy itt három annyi büntett esett, mint a műveltségben jóval hátrább álló

Galicziában. Ellenben aránylag legkevesebb gonosztevő volt Morvaországban és Sziléziában. Bünnemet illetőleg felségsértő volt 28, vallásháborító 20, belcsendháborító 179, lázadó 157, nyílt erőszakos 2799, visszajött száműzött 5, hivatalával visszaélő 78, bankócsináló 430, penzhamisító 180, csaló 1318, tolvaj 27,267, rabló 3046, erőszakos parázna 156, gyermekhajtó 21, gyermekelhagyó 142, párbajtívó 3, vérengző 1745, gyilkos 947, gyűjtogató 832, rágalmaszó 36 (?), kettős házasságban élő 3, egészségügyi szabályokat áthágó 21, büntetéseket lappangtató 86.

Ha már most e különféle büntetteket megvizsgáljuk, úgy találjuk, hogy ezeknek legnagyobb része azaz $\frac{4}{5}$ rész v. 81% haszonlesésből eredt, s a fellázadt indulatokból származott büntettek (gyilkosság, verekedés, gyűjtogatás, paráznaság, stb.) csak $\frac{1}{5}$ részét tették a fenytető hatóság alá eső cselekvényeknek. Kivételt itt csak Dalmatiában találunk, hol csaknem annyi hevesindulati (42%), mint haszonlesési (58%) büntetett követtetett el.

Az elősorolt büntettek szerzői azonban nem kerültek mind bírói kézre, mert csak 28,354 bűnös vonatott vizsgálat alá, s ezek közül 13,763 elítéltetett, 401 egészen, 5014 pedig „ab instantia” felmentetett, 1046 meghalt, vagy börtönből megszökött.

Az elítéltek közül halálra ítéltetett 1, örökös fogságra, 1, 10—20 évi börtönre 178, 10 éven aluli fogságra 13,583.

Továbbá az elítéltek közt férfi volt 11,851, nő 1772, 20 éven alul 1857, 20—30 év közt 4927, 30—40 év közt 4003, 40 éven felül 2836, még soha meg nem fenytített 9626, már büntetést szenvedett 3997, írástudatlan 6628, írás vagy legalább olvasástudó 6995.

Rendőrségi súlyosabb kihágás 1847-ben 132,187 történt; **jövedék-csorbitási kihágás** 212,463, a katonaságnál közönséges büntetett 8088, katonai büntetett 5892 követtetett el. És pedig felségáruló volt 68, vallásháborító 1, lázadó 4, nyílt erőszakos 341, hivatalával visszaélő 21, bankócsináló 2, penzhamisító 28, csaló 508, tolvaj 3562, rabló 250, parázna 35, bajvivó 1, verekedő 318, gyilkos 431, gyűjtogató 99, rágalmaszó 36, kettős házasságban élő 6, pestis elleni szabályok áthágója 336, büntettest lappangtató 203, kisebb más büntettes 1835. — Tisztán katonai büntettes közül: alárendeltség ellen vétkező 341, lázító 8, őrszolgálat sértő 642, éji őr elleni szegülő 36, kincstári jószág sikasztó 290, pajtását meglopó 1725, zsaroló 12, szállásgazda megbántó 8, montur s fegyver sikkasztó 462, magát megcsönkítő 142, szökevény 2226.

Magyarországban csak 3 kormánykerületből, u. m. a soproniból, budapestiből, és kassaiból tudunk 1855-ik évről büntetetti

adatokat előmutatni, de e kerületek az ország nagyobb részét tévén, ez adatokból is huzhatunk következtetést Magyarország közerkölcsiségére, s összehasonlíthatjuk ezt azt ausztriai német tartományokkal.

A törvény a büntetteket, vétségeket és kihágásokat megkülönböztetvén, ezeket a táblázatban mi is megkülönböztetve adjuk; megjegyezvén, hogy az elítélt bűnösök és vétkesek száma mindig jóval kevesebb mint a bejelentett büntettek, vétségek, stb., mivel sokan felmentetnek, vagy vizsgálat alatt meghalnak v. megszöknek, stb.

Kerület neve.

	<i>Soproni :</i>	<i>Budapesti :</i>	<i>Kassai :</i>
Népesség	1782658	1599819	1410463 lélek.
Büntettek	4865	5821	2995 „
Vétségek	200	370	89 „
Kihágások	11709	14214	11346 „
Elítélt bűnös és vétkes . . .	1567	2230	1544 „

Ezekből :

Szándékos gyilkos	22	36	9 „
Emberagyonverő	19	28	19 „
Szándéktalan gyilkos	12	20	10 „
Embervesztés 3 nemét összev.	53	—	— „
Gyermekgyilkos s vesztő . .	12	19	7 „
Gyermek kitevő	1	21	1 „
Erőszakos parázna	14	16	4 „
Vérengező	61	95	44 „
Gyújtogató	7	4	12 „
Tolvaj	1220	1672	1178 „
Orgazda	11	34	20 „
Rabló	27	40	34 „
Csaló	48	123	66 „
Ingatlan birtok rongáló . .	19	—	56 „
Uzsorás	12	—	19 „

Ezekből elítéltetett :

Halálra	7	17	6 „
10—20 évigi fogságra . . .	13	17	15 „
5—10 „ „ . . .	26	44	43 „
1—5 „ „ . . .	189	333	206 „
$\frac{1}{2}$ —1 „ „ . . .	228	384	280 „
$\frac{1}{2}$ évi azon alul „ . . .	988	957	907 „

Kerület neve.

	Soproni :	Budapesti :	Kassai :
Rövid kemény börtönre . .	31	306	28 lélek.
egyszerű „ . .	47	91	22 „
Pénzbírságra	5	8	1 „
Testi büntetésre	—	11	1 „
Holtiglani rabságra	—	2	— „
Nemzetileg :			
Férfibűnös	1394	1819	1310 „
Nőbűnös	140	301	234 „
Kor szerint :			
14—20 évesig	273	431	286 „
21—30 „	580	822	614 „
31—45 „	530	709	518 „
46—60 „	126	191	143 „
60 éven felül	25	27	12 „
Állapot szerint :			
Nőtelen férfi	557	870	531 „
Hajadon leány	72	163	116 „
Nős férfi	782	931	723 „
Férfi nőt	50	93	82 „
Özvegy férfi	55	78	77 „
Özvegy nő	18	35	44 „
Keresetmódra nézve :			
Minden kereset nélkül . . .	60	200	228 „
Napszámos	359	559	481 „
Cseléd	470	665	294 „
Iparos segéd	82	153	73 „
Iparos mester	74	105	65 „
Földműves	471	470	413 „
Tudományosan művelt . . .	6	14	19 „
Műveltség szerint :			
Írás és olvasás tudatlan . . .	1048	1322	1262 „
Csak olvasni tudó	49	156	126 „
Olvasni és írni tudó	379	617	142 „
Műveltséggel bíró	58	85	30 „
Vagyoni állapotról :			
Egészen vagyontalan	1110	1580	1162 „
Némi vagyonnal bíró	322	584	398 „
Jó módú	102	16	13 „

Kerület neve.

Römlottságot tekintve :	Soproni :	Budapesti :	Kassai :
Soha nem volt büntetve . .	1161	1538	1066 egyén.
Kihágásért vagy vétségért már egyszer v. többször .	138	368	306 „
Büntettért egyszer	137	155	109 „
Büntettért többször	98	119	92 „

Általában véve az eddigelé közlött három kerület közt a soproni kerületben áll még legjobban az erkölcsiség, melynek lakosai $\frac{3}{4}$ részben magyarok, s csak $\frac{1}{4}$ részben németek és szlávok. Itt ugyanis 1137 lélekre jön egy bűnös, míg a kassai kerületben 913, s a budapestiben 758-ra jön, mely utolsónak kedvezőtlen arányát azonban a két főváros nagyon vegyes népessége, s a végtelen puszták lakói rugtatják fel. Az egyes büntetteket és vétségeket illetőleg is csupán a két rendbeli gyilkosságot és paráznaságot illetőleg mutat a kassai kerület kedvezőbb arányt, egyebekben pedig az arány tetemesen a soproni kerület javára esik. És ez annál öröndetesebb jelenség, mivel egyenesen a népnevelésnek és műveltségnek rovandó fel, miután köztudomás szerint Magyarország öt kerülete közt a soproni kerületben aránylag legjobb karban állanak a népiskolák, s a népműveltsége legelőbbre haladt.

Nemet illetőleg a nő bűnösök mindenütt tetemesen kevesebben vannak mint a férfiak, de a három kerület közt legroszabak a kassai kerületben, hol a nőkre 15 száztóli esik, s így több mint a budapesti kerületben (14 $\frac{1}{2}$); mi annál szomorítóbb, miután a mult időkhöz mérve a nők már ott is erkölcsiségbeni hanyatlást mutattak, míg a soproni kerületben javulásnak indultak.

Kort illetőleg kiviláglik, hogy legerkölcstelenebb a teljes erejében levő 21—30 év közti kor; de a 14—20 évköz sem marad sokkal ennek utána. És itt is mint amott kitünő bűne mind a két fiatal kornak a lopás és csalás. A vénebb korrallal a jó erkölcs tetemesen gyarapodó arányban növekszik.

Állapotot illetőleg a nőtelenek közt aránylag sokkal több a bűnös; mint a házasok vagy özvegyek közt; különösen a hajadon leányok még szám mennyiségre nézve is majd kétszeresen haladják a házasságban élő asszonyokat, kiváltképp a lopásba látszanak a hajadon leányok elmerülve lenni; ámbár a nőtlen férfiak sem sokkal jobbak e tekintetben. Megjegyzendő azonban, hogy ez állapotból mind a két nemen bűnhődők legnagyobb számát a cseleedség teszi. Vérengzésben a feleséges emberek meghaladják a

nőtleniséget, mit alkalmasint a boritalnak és korcsmázásnak, meg a házassági egyenetlenségnek kell tulajdonítani.

Keresetmódot illetőleg a büntettek fő kutforrása csakugyan a vagyontalanság. A vagyontalanok, főleg pedig a cselédek legerkölcsstelenebbek, úgy hogy az összes büntettek 30⁰/₁₀ száztóliát a cselédség teszi. Minden kereset nélküli a soproni kerületben igen kevés, mi mutatja, hogy e kerületben a nép igyekező, szorgalmas, lézengeni, csavarogni nem szokott. Jámbor erkölcsük miatt különösen kitűnnek a földmivelők sőt még a napszámos nők is.

Végre figyelmet érdemel azon tünemény, hogy a büntettek nagyobb része azaz ²/₃-da olyan, ki sem írni sem olvasni nem tud. Világos bizonyosság arra, hogy a népiskolák milly szükségesekek, s hogy e tekintetben eleget áldozni nem lehet.

De lássuk már most a kihágások eseteit .

Kerület neve. — Év : 1853.

	<i>Soproni :</i>	<i>Budapesti :</i>	<i>Kassai :</i>
Kihágásért elítéltetett	8814	10227	91128

És pedig volt kihág. eset :

Közcsend és rend ellen	26	13	10
Közhivatalok és intézetek ellen	589	679	491
Hivatali visszaélések	17	11	9
Életbátorság ellen	153	152	140
Egészség ellen	17	4	113
Testi épség ellen	1784	1605	1300
Vagyonbátorság ellen	4817	6273	5968
Becsület ellen	871	687	869
Közerkölcsiség ellen	500	716	211
Különféle kihágás	23	17	1
14 éven alóli gyermek	9	41	16

Büntetés illetetett :

8 napi börtön s azon alul	4516	5228	4176
8 naptól 1 havi börtönre	1980	2063	1217
1 hónaptól 3 hónapig	404	505	181
3 hónaptól 6 hónapig	30	143	23
6 hónapon felül	1	16	—
Pénzbüntetésre	834	990	1589
Mesterség elvesztésre	2	4	7
Testi fenyítésre	1047	1176	1935

127. §. Pénzügyi miniszterium.

A pénzügyi miniszterium köréhez soroztatott minden, mi csak az állami vagyon igazgatására, az állam jövedelmére, kiadására, igazgatására, az államhitel szabályozására vonatkozik. Névszerint hozzá tartozik : 1. Az állami és alapítványi fekvő javak, s más állami realitások kormányzása. 2. Befolyással van a mondott államjóságok kibérlésére, vagy eladására, s a birtokkal összekapcsolt egyházi és iskolai patronatust gyakorolja. 3. Minden egyenes adó s közvetett jövedék summájának meghatározására javaslatot tesz, s a szabályokat, mellyek szerint ez adónemek behajtandók, megállapítja. 4. A jövedékek bérbeadását megerősíti. 5. A jövedék átadásokért kimért büntetések elnézi vagy szelidíti. 6. Felügyel minden állami pénztárra, melly más miniszteriumnak nem adatott által. 7. Végrehajtja a legfelsőbb helyről parancsolt hitel-operatiókat. 8. Számon tartja s törleszti az államadósságait. 9. Az állami hitelpapírok átírására vagy kicserélésére megegyezését adja. 10. Gondoskodik, hogy az állampapírok, pénzek, pénzjegyek meghamisítói felfedeztessenek. 11. Ő Felségének rendeleteit, mellyek új pénznemek, vagy új papirospénzek behozatalát vagy régieknek forgalombóli kihuzását parancsolják, végrehajtja. 12. Felügyel és ellenőröködik, hogy a nemzeti bank, s a börze szabályai korlátai közt működjék; a börzei és váltói hajhászokat ő erősíti meg. 13. Befoly minden tanácskozássokra, mellyek olly privát vállalatokra vonatkoznak, hol az állam segítsége, vagy hitele igénybe vétetik, vagy melly vállalatok a pénzforgalmára befolyással lehetnek. 14. Kormányozza az egész bányászügyet, minden állami-bányákat, hámorokat, gyárat, sóbányákat és főzöintézeteket, s az összes állami erdőségeket. 15. A bányabéreket meghatározza, vagy azok teljesítet egészben vagy részben elnézi. 16. Felügyel a bányászati tanítóintézetekre, s a mariabrunni erdősziskolára. 17. Vezényli a bányatermékek eladását. 18. Gondoskodik, hogy az országos fő-, tartományi-, megyei-törvényszékekhez, hol bányászügyek ítéltetnek, szakértő bányász ülnökök neveztessenek.

A pénzügyi miniszterium e nagy terjedelmű hatáskörhöz képest 5 osztályban (sectio) működik, mellyek e következők : 1. *Pénzügyi központi kormány*, 2. *Egyenes és közvetett adóosztály*, 3. *Államjavak, államkiadások és pénztárügy*, 4. *Telekadó-kataszter-főigazgatósága*, 5. *Bányászati központi kormány*. Ez osztályok alatt ismét különböző pénzügyi hatóságok, hivatalok és intézetek vannak, névszerint :

I. Pénzügyi központi kormány.

Alatta áll a pénztárügyre nézve : a) *Az állami központi pénztár*, melyben a birodalom összes jövedelmei központosulnak, s állami költségekre utalványozások nagyban történnek. Ez alatt állanak Bécsben a következő főállami pénztárak :

1) *Az udvari fizető hivatal*, mely a császári udvar és udvartartás kiadásait teljesíti; a *külgügyi miniszterium fizetőhivatala* a külgügyi kiadások fedezésére; az *egyetemes hadipénztár*, mely az egész katonaság részére szükségelt kiadásokról gondoskodik; *rendőrségi főpénztár*, közbátorsági költségek fedezésére; *egyetemes kamarai fizetőhivatal*, a többi miniszteriumokat és központi hatóságokat látja el pénzzel; *egyetemes állami-bankó-adóssági pénztár*, alárendelt hitelosztályaival és hitelpénztáraival az állami adósságok kamatainak fizetéséről, átirásáról, zárolásáról, s az állami adósságok tisztáiban tartásáról gondoskodik.

2) *Országos főpénztárak*, a következő városokban : Bécs, Linz, Salzburg, Grätz, Klagenfurt, Laibach, Trieszt, Innsbruck, Prága, Brünn, Troppau, Lemberg (egy fiókkal Krakkóban), Czernovicz, Zara, Buda (4 fiók országos pénztárral Pozsony, Sopron, Kassa, Nagyvárad városokban), Zágráb, Temesvár, Szeben, Mailand, Vencze. E főpénztárak kezelik az illető koronaországokban az államnak minden jövedelmeit és kiadásait. Mindegyik két szakaszra oszlik, u. m. bevételi pénztárra, és kiadási pénztárra. A bevételi pénztár a vidéki gyűjtő állami pénztároktól s egyesektől átveszi a pénzeket, a kiadási pénztárt a szükséges summával ellátja, s a felesleget a bécsi központi főpénztárba küldi. A kiadási pénztár egy részről teljesíti a fizetéseket azon közhatóságok részére, melynek illetősége más alaphoz nem utasított, más oldalról kezeli a politikai alapítványok pénztárüzletét, s azon igazgatási ágaikat, melyek a kincstártól mint elkülönített alapítványok tekintetnek.

3. *Gyűjtő pénztárak*, millyenek a birodalom különböző részeiben a „pénzügyi pénztárak“, „járásai pénztárak“ koronként átveszik a hozzájuk utasított pénztári hivataloktól a pénzt, s az állam kiadásokat saját területükön, s az illető járások területén teljesítik, s a felesleget az országos főpénztárakba beküldik.

A pénzügyi központi kormányhoz tartozik továbbá : b) *az egyetemes törlesztő alap igazgatósága* Bécsben, mely a kamatozó államadósság folytonos törlesztésére, s az összes államadósságok miben létére ügyel; s hasonló minőségben működik a lombard-venczei királyságban a „Montei praefectura“ Mailandban.

II Egyenes és közvetett adóosztály.

Ide tartozik : a) *A dikaszterialis épületek ügyeinek igazgatósága*, Bécsben, mellynek feladata gondoskodni az államhivatalok helyiségeiről, hivatalnokok lakásairól bérbebevétel vagy építkezés által, továbbá ezek világításáról, fűtéséről, butorozásáról, stb. b) *A telekadó-kataszter-kormány*a Bécsben, melly felügyel arra, hogy az állandó kataszter minden koronaországban keresztülvitessék, addig is míg ez megtörténhetnék, ideiglenes kataszter állapíttassék, s koronként a kataszterek megvizsgáltassanak. c) *Kataszter-felügyelők*. Azon koronaországokban, hol az állandó kataszter már be van hozva, az adószorozati bizottmányokhoz kataszter-felügyelők is rendeltettek, kiknek kötelessége a kataszter állapotját világosságban tartani, s a kataszteri becslések technikai részét vezetni. d) *Központi taksálóhivatal* Bécsben. Ennek feladata megszabni a taksát azon okmányoktól, mellyek ő Felsőge, a miniszterek, a központi hatóságok, udvari-hivatalok, s általában azon hatóságok által adatnak ki, mellyek a bécsi kerületi kincstári igazgatóság területén felállítvák; továbbá ez szab meg minden katonai taksát, s az 1850 február 9-ki törvény által kijelölt járandóságokat azon vagyoni átruházásoktól, mellyektől a járandóság meghatározása Bécsben történendő. e) *A lotto-igazgatóság* Bécsben, melly alá vannak rendelve a bécsi, linzi, gráci, triesti, boczeni, brünni, lemergi, prágai, budai, kassai, zágrábi, szebeni, temesvári *lottohivatalok*, s a *lottojövedék igazgatóságai* Mailandban és Velenczében; s ezek alatt állanak ismét a városokban szétesztott *lotto collecturák*. f) *A dohánygyári igazgatóság* Bécsben. Ide tartoznak a cs. k. dohánygyárak : Hainburg, Linz, Fürstenfeld, Trient, Schwacz, Sedlec, Göding, Winiki, Jagielnicza, Monasterziska, Pest, Temesvár, Mailand, és Velence városokban; 3 cigárógyár Bécsben; a dohánylevél-beváltó hivatalok, s fiók hivatalok; a dohány s cigáró eladási raktárak, s végre az egyes dohány-trafficák. g) *A cs. kir. udvari és állami nyomda* Bécsben.

III. Államvagyon, Államkiadások, Pénztárügy.

Ez osztályhoz soroztatnak a koronaországokban fenálló *országos pénzügyi igazgatóságok*. Ezek kormányozzák és kezelik az illető koronaországokban az összes állami vagyont és jövedelmet, hacsak e hatáskör nyíltan más hatóságra nem ruháztatott, s ezért alattok állanak minden állami hivatalok, hatóságok, pénztárak, mellyek állami vagyont vagy jövedelmet kezelnek, és a pénzügyőri osztályok. Elnök e hatóságoknál maga a helytartósági elnök, s

alelnök egy igazgató, ki pénzügyi miniszteri tanácsos címet visel. Az országos pénzügyi igazgatóságok alatt állanak névszerint a *kerületi pénzügyigazgatóságok és adóbizottmányok*, mely utóbbiak csupán az egyenes adóügyet kezelik.

Országos pénzügyigazgatóság 13 van a birodalomban u. m. 1. Bécsben, Alsó-Felső-Ausztria és Salzburg részére, az alatta álló *linzi és zalzburgi* adóbizottmányokkal, s *bécsi, németujhelyi, kornëuburgi, steini, linzi, riedi, welsi* és *salzburgi* kerületi pénzügyigazgatóságokkal.

2. Grácban, Stájerország, Karinthia, Krajna, Görz, Grádiska, Istria és Triest számára, az alatta álló *klágenfurti laibachi* és *trieszti* adóbizottmányokkal, s *grácsi, marburgi, brucki, klagenfurti, laibachi, neustadli, triesti, görzi, capodistriai* kerületi pénzügyigazgatóságokkal.

3. Innsbruckban, Tirol és Vorarlberg számára az *innsbrucki, brixeni, trienti, feldkirchi* és *imsti* kerületi pénzügyigazgatóságokkal.

4. Prágában, Csehországot illetőleg, a *prágai, (?) csaszlavi, chrudimi, königrácsi, jiczéni, jungbunczlavi, leitmericzi, saazi, egeri, pilseni, piseki budweisi és tábori* kerületi pénzügyigazgatóságokkal.

5. Brünnben, Morvaország és Szilézia számára a *troppau* adóbizottmányokkal, s a *brünni, iglavi, olmücsi, magyar hradischi, tescheni* és *troppau* kerületi pénzügyigazgatóságokkal.

6. Lembergben, Galicza és Bukovina számára, a *krakkói* és *csernoviczi* adóbizottmányokkal, s a *lembergi, brzezani, wadowiczi, sandeci, jasloi, tarnowi, bochniai, sambori, sanoki, przemsl, rzesovi, zolkiewi, strii, stanislawysi, kolomeai, brodi, tarnopoli, csernoviczi* kerületi pénzügyigazgatóságokkal.

7. Mailandban, Lombardia részére, a *mailandi, bresciai, mantuai, cremonai, bergamoi, lodii, comói, paviai* és *sondrioi* kerületi pénzügyigazgatóságokkal; a mailandi *törlesztő-alap igazgatósággal*, mailandi *taksáló hivatallal*, s a mailandi kincstári *könyvnyomdával*.

8. Velenczében, a velencei helytartóság területére, a *velencei, paduai, rovigoi, reronai, vicenzai, trevisoi, bellunoi* és *udinei* kerületi pénzügyigazgatóságokkal; velencei *taksálóhivatallal*, s a velencei *sóügyelőséggel*.

9. Zárában, Dalmatia területére, a *zarai, spalato* és *ragusai* kerületi pénzügyigazgatóságokkal.

10. Zágrábban, Horvát és Tótország részére, a *zágrábi, eszéki* és *fumei* kerületi pénzügyigazgatóságokkal.

11. Temesvárrott, Szerb vajdaság és Temesi Bánság területére, a *sombori, nagybecskereki, és lugosi* kerületi pénzügyigazgatóságokkal.

12. Szebenben, Erdélyország területére, a *szebeni, szászvárosi, kolosvári, beszterczei, marosvásárhelyi, és brassói* kerületi pénzügyigazgatóságokkal.

13. Budán, Magyarország területére *5 fő osztálylyal*, Budán, Posonyban, Sopronban, Kassán, Nagyváradon, és *21 kerületi pénzügyi igazgatóságokkal*, a következő városokban: Buda, Pest, Szolnok, Szeged, Eger, Sopron, Pécs, Nagy-Kanisa, Győr, Posony, Rosenberg, Nyitra, Balassa-Gyarmat, Kassa, Ungvár, Eperjes, Munkács, Nagyvárad, Arad, Debreczen, Szathmár-Németi.

IV. Telekadó-kataszter general-kormányja.

a) Mérnöki osztály. — b) Háromszegmérési iroda. — c) Trigonometria: háromszegmérési osztály. — d) Litographiai intézet.

V. Bányász-ügy központi kormányja.

Áll két fő szakaszból, u. m. 1. a *bányász- s erdészeti*, s 2. pénzverési- és punczirozási ügyből; ezenkívül ide tartozik a schlöglmühli papirgyár igazgatósága.

1. A bányászügyi szakasz alá következő hivatalok tartoznak: a) A *fő bányász-hivatalok*, mellyek az 1854-ki új bányajog 225. §-ban megemlítvék, s még ezután felállítandók. b) A *bányakerületi kapitányságok* Steyer, Leoben, Klagenfurt, Hall, Komotau, Kuttenberg, Mies, Pribram, Brünn, Zalatna, Oravicza városokban; a mailandi és velencei *finánczpraefektura*, zarái és radobojai *bányabizottmány*. Magyarországon a régi 3 (az oraviczaival 4) bányakerület területe oly formán változtatott meg, hogy a *selmeczi* bányakerületi kapitányság hatásköre a posoni, budai- és soproni kormánykerületekre kiterjesztett; de a *Beszterczebányán* székelő kiküldött (exponirt) bányabiztos kerületéhez Árva-Thuróc, Lipto, Trencsén, Zólyom vármegyék, a *Pécsen* székelő kiküldött bányabiztos kerületéhez pedig Baranya, Somogy, Tolna, Veszprém, Zala vármegyék adattak. A *nagybányai* bányakerületi kapitányság a nagyvárad-i kormánykerületet foglalja magában 2 kiküldött (Felsőbánya és Rézbánya) bányabiztossal, oly formán, hogy a felsőbányai biztos körét Felsőbánya területe, a rézbányai biztos körét Felsőbánya területe, a rézbányai biztos körét pedig, Arad, Békés, Csanád Délbihar és Északbihar vármegyék képezendik. A *szomolnoki* bányakerület a kassai kormánykerületre terjed ki. c)

Só- és erdőügy igazgatás Gmundenben. d) Bányasó-erdőigazgatás, Salzburgban. e) Bánya-erdőigazgatás, Grácban. f) Vasgyári igazgatás, Elsenerzben. g) Bánya-sóigazgatás Hallban. h) Bánya főhivatalok Příbram és Ioachimsthalban. i) Bányahivatal Morva-Ostrauban. k) Bánya-só-erdőigazgatás Wieliczán. l) Bányafelügyelőség Agordoban. m) Só felügyelőség, Sóvárrott. n) Máramarosi kincstári administratio (Felfog osztattatni) Szigeten. o) Bánya-só-erdőigazgatóság, Kolosváron. p) cs. kir. chemiai gyár, Unter-Heiligenstadtban. Ezek után jönnek az alárendelt bánya-hámor-sóhivatalok, a bányászi uradalmak, erdőszhivatalok, stb. r) A bányászi iskolák, u. m. a *bányász és erdősz akademiá* Selmecezen, bányászi tanoda Leoben és Příbram városokban, erdőszeti tanoda Mariabrunnban, és az alsó bányamivelő-iskolák Selmecezen, Szomolnokon, Nagyágon és Příbramban. s) Bányatermékek eladási kormánya 4 főkin-tézettel.

2. A pénzverési és punczirozási szakasz alá tartoznak: a) *Fő pénzoerőhivatal*, Bécsben. b) *Péns-érem-graveur* akadémia, Bécsben. c) *Pénzoerőházak* Prágában, Körmöczön, Károly fejérvárrott. d) *General-országos - fő pénz próbahivatal* Bécsben. e) *Országos pénz próba-* aztán *arany s ezüst* beváltó hivatalok Linz, Salzburg, Gracz, Klagenfurt, Laibach, Triest, Hall, Brünn, Lemberg, Pest városokban. f) *Fő punczirozó hivatal* Bécsben. g) Ugyan illy hivatalok az előbb elszámolt városokban, Pestet kivéve, több helyettes punczirozó hivatalokkal. h) *Pénzverési s punczirozás-ügyi* hivatalok Velenczében és Mailandban, több alárendelt *punczirozó* hivatalokkal.

Végre a pénzügyi miniszterium felügyelete s kormánya alá tartoznak az *állami pénzügyészek* (Finanzprocurator) és a *pénzügyőrség* (Finanzwache). Ez okból minden országos pénzügyigazgatóságnál van egy különös pénzügyészeti osztály is, és egy fő pénzügyőrségi tiszt. A pénzügyészeti hivatalok feladata őrködni az állami javak, jogok és igények felett, nem tekintvén arra, hogy egyik vagy másik államvagyon, mellyik miniszteriumnak van alárendelve. Ők adnak minden jogi kérdésben véleményt a felszólító hatóságoknak; s ők vezetik a peres ügyeket, mellyekben az állam mint fel- vagy alperes képviseltetik. A pénzügyőrök katonailag vannak rendezve s felfegyverezve, s fő köteleességük abban áll, hogy az államot illető jövedékek hamis bevallás, eltitkolás, vagy csempészet által meg ne csonkittassanak, különben szükség esetére a belbátorság, csend és rend fentartására is kötelesek közremunkálni.

Állami bevételek és kiadások az ausztriai birodalomban,

1854. és 1855. évfolytán.

I. Állami bevételek.

A. Rendes bevételek.

	Közigazgatási év:	
	1855. pft.	1854. pft.
1. Egyenes adó:		
Telekadó	60748126	59169252
Háziadó	10588961	10052334
Örökség utáni adó (maradványok) . .	60936	103316
Jövedelmi adó	7339273	7417360
Kereset adó	9156307	8698927
Más egyenes adók	71654	113726
	87955257	85544815
2. Közvetett adó:		
Fogyasztási adó	29277527	26800820
Áruvám (Zollgefall)	19666482	19068677
Só regale	25578321	27387688
Dohánygyedárúság	25165480	22308792
Bélyeg törvényes ügyek utáni díjak és illetékek	27460109	26117591
Lottojövdelem	6511160	6302546
Utvám (Mauthgefall)	2699012	2869729
Postajövdelem	2459309	976056
Punczirozás díj	81268	73008
Egyesített illetékek	299429	311836
Lőpor és salétrom jövdelem	328	39059
Összesen . . .	139190769	133255802

3. Jövedelmek az államjóságokból, bá- nyákból, pénzverésből:

Állami jóságok jövedelme	3620944	3410427
Állami jóságok eladásából	144615	105601
Megürült egyházi javadalmak	39418	396704
Állami vasutak jövedelme	6111673	5265505
Állami távirda jövedelme	170726	234000
Állami gyárak	498136	105010

Bányatügy :	Közigazgatási év :	
	1855. pft.	1854. pft.
Tulajdonképeni bányatügy	64088	354906
A bányai vasut Bánságban	799488	2056690
Pénzverés	890479	137273
Összeg	9537313	7159328

4. Törlesztési alap feleslege 10257980 10589790

5. Különféle bevételek :

Fiskalitások, s örökségi hárulmányok . .	544117	776354
Különböző alapok járuléakai	715491	662389
Pénz és váltónyereség	5254459	2131902
A katonai igazgatóság saját bevételei és egyéb bevételek	5013519	5203344
A rendes bevételek főösszege	258508915	245333724

B. Rendkívüli bevételek.

1. A földtehermentesítő alapokból, az állami jószágokra esett urbérváltsági kötelezvényekből	1173870	—
2. Az ausztriai vasutttársaságtól a neki átengedett bányajogokért	4104000	—
A rendkívüli bevételek összege	5277940	—
Az állami bevételek egyetemese összege	263786885	235333724

II. Államkiadások.

A. Rendes kiadások.

Udvartartás	6743813	7551579
Ö cs. k. Felsége kabinéti irodája	39973	42740
Miniszteri értekezlet	31508	33901
Birodalmi tanács és levéltár	180426	181914
Külügyi miniszterium	2214942	1937391
Belügyminiszterium központi vezetése.	488500	542539
Tudományos akadémia	65330	74364
Birodalmi geológiai intézet	33564	38092
A koronaországok polgári igazgatása .	14395762	11174150
Fenyítőintézetek	3197261	2946066
Felsőbb gazdasági tanintézet M.Óváron	10600	9525

	Közigazgatási év :	
	1853.	1854.
	pf.	pf.
Földmivelés	17828	27660
Országos képviselő	77754	87001
Jótékony intézetek	447580	531130
Földtehermentesítési bizottmány	265039	278889
Laudemialis kárpótlások	2283415	3247921
Községelyezések	43577	159373
Összeg	21325211	19111710

Pénzügyminiszterium :

Központi vezetés	1140186	1104930
Bánya és erdészeti tanintézet	56773	70941
Pénzügyi igazgatóságok és ügyészetek	5654789	5334412
Pénzügyi őrszemélyzet	6945414	7257941
Fő és országos pénztárak	812121	640715
Adóhivatalok, adó felügyelők	4490826	3884832
Kataszter és telek adó provisor.	2346464	2567836
Egyéb pénzügyi hatóságok	664770	949009
Papírpénzkészítés és beváltás	5589	8129
Pénzszállítási költségek	11451	14560
Pénzverési és váltóveszt.	—	552407
Fogyasztási adópótlék	725333	771860
Nyugdíjak s fizetések a fenálló közigaz- gatás ágaihoz nem tartozó egyének számára	550877	643366
Értékpótlás	633466	621718
Patronatusi költségek	112137	66195
Idegen kormányoknak tett fizetések	83334	101630
Különféle más kiadások	1517666	487323
Összeg	25751205	25077798

Igazságügyi miniszterium :

Központi vezetés s a legfőbb törvényszék	703988	733109
Igazságszolgáltatás a koronaországokban	14662158	16586075
Összeg	15366246	17319184

Vallási és közoktatási miniszterium :

Központi fizetés	250468	218060
Iskolai felügyelők	153011	226343

	Közigazgatási év :	
	1853. pft.	1854. pft.
Vallásos intézetek	2126896	1069484
Iskolai intézetek	525989	519724
Tanulmányi intézetek	1567626	1353142
Tudományos akadémiák a lombard-ve- lencei királyságban	26197	28287
Képző művészi akadémiák	117687	126804
Alapítványok, iskolák, nevelési és ke- gyes intézetekre tett segélyezések . .	539006	534431
Összeg	5306880	4075810

Kereskedelmi minisztérium :

Központi vezetés	769032	775686
Központi tengeri hatóság, consulatesok, kikötői hivatalok	790068	686741
Építészeti hatóságok, házi kellékek . .	1918677	1869741
Utépítés	10383892	9101416
Vízépítéset	3325760	3041790
Az ausztriai Lloydra tett segélyezés . .	750000	—
Összeg	17937429	15475373

Hadseregi főparancsnokság :

Hadseregbe tett kiadások itthon	110665530	114559994
Katonatartás a németszövetségi várak- ban	1820000	1831000
A németszövetségi várak építése, s fen- tartása	802332	42001
Katonai nyugdíjak	1032853	968197
Összeg	114320715	117401192

Legfőbb rendőri hatóság :

Központi vezetés	666570	622798
Közbiztonlét	3079000	3204102
Csendőrség	6708121	6705527
Összeg	10453691	10532427

Ellenőri kormány :

Központi vezetés	139827	145680
Központi könyvvitel	1749029	1646744
Állami könyvvitel a koronaországokban	1907342	3640146

Államadóssági szükséglet:		Közigazgatási év:	
		1855.	1854.
		pfrt.	pfrt.
A pengő és váltópénzben fizetendő államadósság kamatai (a törlesztési alapra tartozókon kívül)		60387918	54839847
A lengő adósság kamatai (a törlesztési alapra tartozók kivételével) és pedig			
a) kamatozó állampapírért	5934		362036
b) zálog hiteli utalványokért	1845416		2138238
c) készen tartott urbérváltási pénzért	1568000		1225122
d) Egyéb lengő adósságokért	1025038		1081012
Lotteria kölcsönök nyereményiért	2446802		1135339
A törlesztési alap dotációja, levonva a kötelezvény vásárlására ford. összegért	2042235		1945451
Az ezen intézet birtokában levő államkötelezvények kamatjára			
a) az alapított	6496694		6833271
b) a lengő adósságokért	1589500		1588000
Összeg	77407532		72148316
Főösszege a rendes kiadásnak	300875669		294529681

B. Rendkívüli kiadások.

Rendkívüli kiadás a hadseregére	101721117	91294664
Fizetés Pármának	89396	160920
Fizetés Modenának	—	61381
Rendkívüli kiadások	101810513	91516965
Az állami kiadások összege	402686182	386046648
Rendes bevételek	258508915	245333724
Rendes kiadások	300875669	294529681
Hiány	42366754	49195956
Rendkívüli bevételek	5277970	—
Rendkívüli kiadások	101810513	91516965
Hiány	96532543	91516965
Valamennyi állami bevétel	263786885	245333724
„ „ kiadás	402686182	386046646
Hiány	138899297	140712922

128. §. Kereskedelmi ipar és középítészeti minisztérium.

A kereskedelmi, ipar és középítészeti minisztérium köréhez tartozik vezényleni mind azon közigazgatási ügyeket, melyek a kereskedésre, iparra, középítészetre s közlekedési eszközökre vonatkoznak. Mellynél fogva ő kormányozza, s ő határoz legvégső helyen a gyári-, iparos-, kereskedelmi szabadalmak tárgyában; ő ügyel fel a kereskedelmi testületek, czéhek működéseire; ő nevezi ki vagy erősíti meg a hajózási-, börzei-, portékai hajhászokat, s a kereskedelmi s iparkamarák elnökeit; ő vizsgálja s erősíti meg azon egyletek rend és alapszabályait, melyek a kereskedés, ipar és hajózás előmozdítására vonatkoznak; közremunkál a börzék, s különféle hitelintézetek felállítására és szabályozására, valamint minden oly intézkedésekre, melyek más minisztériumok köréhez tartoznak ugyan, mindazáltal a kereskedésre, iparra, hajózásra befolyással lehetnek; ő adományozza találmányokért a kizáró szabadalmakat, vásártartási s utvámszedési jogokat stb.; felügyel a helyes mértékekre, az iparkiallitási ügyben tett tárgyalásokra, tengeri hajózásra, tengerész-veszteglési ügyre, vízi-, ország-, kö-, vasutak építésére, a régi építész emlékek sentartására stb. Vezényli az államvaspálya üzletet, s közremunkál minden oly tárgyalásoknál, melyek új vaspálya vonalok engedményezésére, vaspályaüzletrend kezelésére, postaügyre, s telegrafi (távirati) intézetekre vonatkoznak.

E minisztériummal egybe van kapcsolva *közigazgatási statisztikai hivatal*, mellynek feladata a közigazgatásra szükséges mindennemű hivatalos és hiteles adatokat összegyűjteni, és rendszeresen összeállítani; továbbá *az építész emlékek kifarkésszására s sentartására felügyelő bizottmány*, és a börzei *árfolyam-iroda*. Szintén a minisztérium személyzetéhez soroltatnak a *vaspályaüzleti felügyelő biztosok* is.

A kereskedelmi minisztérium alatt közvetlenül e következő hatóságok és hivatalok állanak:

A) A cs. k. consulságok a külföldi államokban. A consuli hivatalok ügyei a kereskedelmi, és a külügyi minisztérium által közösen egyetértőleg vezetettnek, oly formán azonban, hogy tisztán a kereskedési és hajózási ügyek kivételével a török birodalomban, s Görögországban működő ausztriai consuli hivatalok egyenesen s közvetlenül a külügyi minisztérium alá vannak rendelve. Összesen a külföldön 255 cs. k. consulság vagy ügyelőség

áll fen. A consulok vagy államhivatalnokok, vagy privát kereskedők, kik hivatalos eljárásaikért bizonyos illetőséget kapnak. A külföldi államok hasonlóul tartanak ily consulokat az ausztriai birodalom 10 városában.

B) Központi tengerészügyi hatóság, Triestben. (Governo centrale marittimo.) E hatóság közbenjáró organuma a kereskedelmi miniszteriumnak, s függetlenül a cs. k. hadi tengerészettől, vezeti és kormányozza azon ügyeket, mellyek a tengeri hajózásra, és tengerész-egészségügyre vonatkoznak. Személyzetéhez soroltatik 1 technikai és 1 hajózási főfelügyelő, kik önálló cselekvési körrel felruházvák. E központi hatóságon kívül vannak a *rév- s tengerész-egészségügyi* hivatalok, számszerint 16, 43 ugynevezett *expositura*val, s az alárendelt rév- s tengerész-egészségügyi ügyviselőségekkel. *Tengerész-egészségügyi lazarettumok* vannak: Triest, Poveglia, Gravosa, Megline, Martinschizza városokban.

C) Központi vaspályaépítési kormány, Bécsben. E hatóság az 1851. sept. 11-ki miniszteri rendeletnél fogva vezeti és kormányozza az államvaspályák tervezetét, építését, a hozzá tartozó épületekkel együtt egész birodalomban, kivévén Lombard-Velencze királyságot, hol Veronában az olasz vaspályákra nézve különös igazgatótestület állíttatott fel. (1853. jan. 10-ki miniszteri rendelet.)

D) Vaspályaüzleti igazgatóságok Bécs (a déli államvaspálya 1-ső osztályára), Grác (a déli pálya 2-ik oszt.), Prága (az északi pályára), Pest (délkeleti pályára) Krakkó (keleti pályára), és Verona városokban a lombard-velencei államvaspályák üzletének vezetésére. Mindenik igazgatóságnál külön számviteli hivatal van egy számvivővel és egy ellenőrrel.

E) Cs. k. postaügy. A postaügyet a miniszterium alatt közvetlenül álló *postaigazgatóságok* kormányozzák. Illy főpostaigazgatóságok vannak: Bécsben (5 postahatósággal), Linzben (4 postahatósággal), Grácban (9 postahatósággal), Triestben (3 postahatósággal), Innsbruckban (7 postahatósággal), Prágában (8 postahatósággal), Brünmben (7 postahatósággal), Lembergben (9 postahatósággal), Zarában (4 postahatósággal), főpostaigazgatóság Veronában 17 postaigazgatási osztálylyal és egy postahatósággal Camerlataban. Továbbá postaigazgatóságok vannak: *Pesten*, a budapesti kormánykerület számára, a pesti, budai és fejevári postahatóságokkal; *Posonyban*, a posonyi kerület számára a posonyi, szőlői (Weinern), szenczi, diószegi, galantai, sellyei, tarnoczi, tardoskedi, tótmegyeri, szent-miklósi, köbölkúti, nagyszombati postahatóságokkal; *Sopronban*, a soproni, győri, pécsi postaható-

ságokkal; *Nagyváradon*, a nagyvárad, aradi, debreczeni postahatóságokkal; *Kassán*, a kassai postahatósággal; *Zágrábban*, a zágrábi, varasdi, eszéki, fiumei, károlyvárosi postahatóságokkal; *Temesvárott*, a temesvári, zimonyi, orsovai postahatóságokkal; végre *Szebenben* Erdély számára, a szebeni, kolosvári és brassói postahatóságokkal. — 1855-ben volt a birodalomban 2508 posta-állomás, s az elküldött levelek száma tett 46,769,500 darabot. Ez azonban évről évre nagy mértékben nevedett, mert 1856-ban az első 9 hónap alatt már 40,167,800 levél adatott fel, s így 1855-ik év első 9 hónapjával hasonlításba téve, a szaporodás tett 2,129,300, 1854-hez képest 5,887,500, 1853-hoz képest 9,416,400 darab levelet.

F) Cs. k. táviratügy. Távirati hivatalok helyben Bécsben vannak a cs. k. várakban, a külügyi, belügyi miniszterium, hadsereg főparancsnoksága, s a legfőbb rendőri hatóság hivatalaiban. Távirati hivatalok vannak még : Gloggnicz, Linz, Salzburg, Grác, Mürtzschlag, Cilli, Klagenfurt, Triest, Laibach, Görz, Adelsberg, Pirano, Pola, Innsbruck, Boczen, Bregenz, Kufstein, Roveredo, Trient, Brixen, Feldkirch, Prága, Bodenbach, Trübau, Brünn, Oderberg, Olmütz, Troppau, Lemberg, Krakkó, Tarnov, Rzeszow, Przemyśl, Verona, Mailand, Velence, Bergamo, Mantua, Vicenza, Padua, Udine, Brescia, Como, Zara, Pest, Buda, Szolnok, Szeged, Érsekújvár, Posony, Zágráb, Károlyváros, Gaspich, Temesvár, Pétervárad, Zimony, Orsova, Debreczen és Szeben városokban. — A távirati vonalak hosszúsága tesz 950 mérföldet. A távirati hivatalok által 1854-ben 66,923 állami, 151,609 privát sürgöny, 7,444,816 betűvel küldetett el.

G) Cs. k. porcellángyár, Bécsben.

H) Országos építészeti igazgatóságok. Minden koronaország számára a helytartóság székhelyén van egy országos építészeti igazgatóság, azon megjegyzéssel, hogy Galícia és Bukovina részére egyesülve csak egy létezik Lembergben; a magyarországi főépítészeti igazgatóság pedig az ország 5 kerülete szerint 5 osztályra szakad, melyek Budán, Posonyban, Sopronban, Kassán, Nagyváradon székelnek. Ezenkívül van külön egy *Tissassabadlyosai központi bizottmány* Pesten. Egyébiránt ez építészeti hatóságok az illető helytartóknak vannak alárendelve, s ez legfőbb kormány tekintély mind azon középítészeti ügyekre nézve, melyek az országos pénzügyigazgatóság hivatalkörét nem illetik, vagy nyíltan más hatóságnak nem rendeltettek alá. Az országos építészeti igazgatóságok ismét *kerületi* vagy *megyei építészeti* hivatalokra és *folyamkerületekre* oszlanak fel.

Illy megyei építészeti hivatal van 140, mellyek ujlag járási hivatalokra szakíttatnak, mellyek részint az utak építését, részint a vizek szabályozását intézik. Folyami járási hivatal 29 van; a tiszaszabályozási 8 járást nem értve.

1) Kereskedelmi s iparkamarák. E kamarák hatásköre: felterjesztéseket, s véleményt adni a kereskedés és ipar érdekében mind a miniszteriumnak, mind az illető politikai hatóságoknak; kereskedelmi és váltóüzereket megvizsgálni s kinevezni; ipar és kereskedési ügyben közbenjáró bíróságokat választani. Van pedig az egész birodalomban 56 illy kamara, mellyeket a 175-ki lapon névszerint előszámláltunk.

129. §. Vallás és oktatásügyi miniszterium.

A vallás és oktatásügyi miniszterium köréhez e következők tartoznak: 1. Vezényli s kormányozza a katolikus egyház, és minden a birodalomban törvényesen létező vallásfelekezetek ügyeit. 2. Ő Felsége kinevezése alá felterjeszti a javaslatokat vagy kijelöléseket az érsekekre, püspökökre, valóságos és czimzetes prépostokra, kanonokokra nézve; vagy megerősítés végett felterjeszti ő Felségének a nevezett egyházi méltóságokat. 3. Megteszi a kijelölést a legfelsőbb patronatus alá tartozó plebániákra, vagy elfogadja a legfelsőbb ebbeli határozatot. 4. Ő adja megegyezését, hogy szerzetesi főnökök vagy fejedelemsasszonyok választassanak. 5. Szabályozza az egyházi testületek, javadalmak és községek vagyonát. 6. Meghatározza a segélyezési összeget, azon zárdák számára, mellyek az államtól segédelmet kapnak. 7. Jóváhagyja a congruák kiegészítését, s más rendkívüli segélyezéseket az egyházi alapítványból, s a deficiens papok, vagy eltörlött szerzetesrendek tagjai számára szükségelt nyugdíjakat. 8. Megvizsgálja és helybenhagyja az egyházi czélokra tervezett évi költségvetést, s annak kezelésére felügyel. 9. Vezeti és kormányozza az egész oktatásügyet, minden tanodákat, nyilvános és magán nevelőintézeteket valláskülönbség nélkül, kivévén azon tanodákat, mellyek más miniszteriumok tárczájához csatoltattak, p. o. a mariabrunni erdősiskola a pénzügyi, a keleti akadémia a külügyi miniszteriumokhoz, s a katonai tanodák a hadsereg főparancsnokság felügyelete alá tétettek. 10. Ő terjeszti elő a legfelsőbb kinevezéstől függő iskolai hivatalnokok kijelölését; ő nevezi ki az elméleti államvizsgálati bizottmány tagjait, s a gymnaziumi és reáltanodai tanárságokra kijelölt egyéneket. 11. Megerősíti az egyetemi rektorok és dekanok választását, s megengedi az egyetemi magántanárok alkalmazását. 12. Ő nevezi ki az állam által fentartott gymnaziumok

tanárait, normáliskolák és tanítóképző intézetek igazgatóit; s ő erősíti meg a tanárokat, kik más, nem állami költségen tartott főtanodák, gymnáziumok és reáliskoláknál választattak. 13. Ő ad engedélyt, hogy nem állami iskolák nyilvánosoknak jelöltessenek, s államérvényes bizonyítványt adhassanak. 14. Ő szabja meg a megengedhető iskolai könyveket. 15. Bizonyos stipendiumok osztogatása tőle függ. 16. Gondoskodik a tanítási eszközökről olly tanodák számára, mellyek állami költségen tartatnak fen. 17. Megvizsgálja, s megállapítja az állami tanintézetek fentartására szükségeselt költségvetést.

E miniszterium alatt következő egyházi és iskolai intézetek és hivatalok állanak :

A. Felsőbb tanulmányokra nézve.

1. Az *államoisegálalti bizottmányok* Zágráb, Grácz, Szeben, Innsbruck, Krakkó, Lemberg, Olmütz, Pest, Prága, Bécs és Zara városokban. Ez elméleti államvizsgálat az 1850. jul. 30., s 1852. máj. 1. napján kelt miniszteri rendelet által szerveztetett. Az illető bizottmányok tagjaiul jogi és bölcsészeti kar tanárai, kitünő ügyvédek, gyakorlati államtisztviselők, tudorok, s más szakértő férfiak alkalmaztatnak, élükön egy elnökkel.

2. Az *egyetemek akadémiai tanácsai*. Az egyetemi hatóságok az 1849. sept. 30., 1850. jan. 8 és 13, 1850. febr. 10., és oct. 8-ki miniszteri rendeletek által rendeztettek. E rendeletek következtében az egyetemi tanári-collegiumok eljárójukat (dekan) évenként soraikból, a rendes egyetemi tanárokból választják. E dekanok, a lefolyt évben működött dékanokkal együtt képezik az akadémiai tanácsot. Ennek elnöke a rector, ki sorban mindég más tudománykar tanárai közül választatik. A rectoron kívül van még akadémiai tanácsban egy prorector (a lefolyt év rectora) Bécsben és Prágában a tudori collegiumok dekanjai, s Bécsben az egyetem kancellárja. Az egyetemek számát láttuk az iskolai cikkben.

3. A *kath. egyházmegyei theologiai intézetek igazgatóságai*. Ez intézetek egyébiránt az illető püspökök felügyelete alatt állanak. Ezek határozzák meg a tanításrendet, iskolai könyveket, s ezek folynak be a tanárok választásába. Érseki és püspöki theologiai intézet vagy seminarium van 63.

4. A *szerzetesrendek theologiai tanintézeteire* szintén az illető püspökök, vagy közvetlenül a szerzetes főnökök ügyelnek fel. Illy theologiai tanodák vannak : Heiligenkreuz, Klosterneuburg, Mölk, St. Florián, Tepl, Lemberg; Admont, Boczen és Kaltern, Hall, Meran, Innsbruck, Terczing, Trient, Wilten, Marienberg, Seho-

nio, Macarsca, Padua; Castagnoviza, Jászó és Pannonhegyi Sz. Márton városokban.

5. Sz. *Ágoston* című *magasabb képző-intézet* igazgatósága világi papok számára, Bécsben.

6. A cs. k. *evangelikus theologiai tanoda* Bécsben. Szerveztett az 1850. oct. 8-ki miniszteri rendelet által az ágostai és helvetiai vallástételt tartó összes evangyelikusok számára. Theologiai tudori címet is osztogathat.

7. A nemegyesült görög óhitű *theologiai tanoda* Czernoviczban, s nemegyesült óhitű *papnöveldek* Karlovicz, Arad, Temesvár, Versecz, Pakrácz és Zara városokban.

8. *Ágostai theologiai tanodák* igazgatóságai Posonyban, Sopronban, Eperjesen, Kézsmárkon.

9. *Református theologiai tanodák* Debreczenben, Sáros-Patakon, Pesten, Kecskeméten, Pápán, Kolozsváron, Nagy-Enyeden, Maros-Vásárhelyen.

10. *Unitárius theologiai tanoda* Kolosvárott.

11. *Jogakadémiák* Nagyváradon, Kassán, Posonyban, Zágrábban, Szebenben, Kolosvárott, Debreczenben. Magyarországon s a hozzátartozó tartományokban csak egy egyetem lévén, a jogtanulmányozás könnyebbitésére a fenelősorolt akadémiák szerveztettek 3 éves tanfolyammal. A tanításrend, s tanulmányok tekintetében sokban különböznek az egyetemek jogi karosztályától, s ennél alantabb állanak.

12. Az *orcosi-sebessi* tanintézetek Grácz, Innsbruck, Kolosvár, Lemberg, Olmütz és Salzburg városokban.

13. *Bábai tanodák* Czernovicz, Szeben, Klagenfurt, Kolosvár, Krakkó, Laibach, Linz, Mailand, Prága, Triest, Velence és Zara városokban.

14. *Állatgyógyintézetek* Pesten, Mailandban, és Laibachban.

15. A *polytechnikum*, Bécsben.

16. A *felső technikai tanodák* igazgatóságai Budán, Prágában, Brünmben, Gráczban, Krakkóban, Lembergben.

17. *Kereskedelmi és hajósiskola* Triestben.

18. *Hajósiskolák* Buccari, Fiume, Cattaro, Ragusa, Spalato és Zara városokban.

B. Középsiskolákra nézve :

1. *Vizsgálati bizottmányok* gymnasiumi tanárjelöltek számára Bécs, Prága, Innsbruck, Lemberg, Pavia és Padua városokban.

2. A *gymnasiumok egyetemes kormányja* Lombard - Velence királyságban.

3. Az *egyes gymnasiumok igazgatóságai*. Gymnasium van az egész birodalomban 241, melyek részint nyilvánosak, azaz állam-érvényes iskolai bizonyítványt adhatnak, s érettségi vizsgálatot tarthatnak, részint magánintézetek, melyek illy jogokkal nem birnak. Minden ifju, ki a gymnasiumot elvégezte s felsőbb tanodába készül az összes gymnasialis tanulmányokból érettségi vizsgálatot tartozik letenni.

4. *Vizsgálati bizottmány* reáltanodai tanárjelöltek számára Bécsben. Elnöke s tagjai a miniszterium által neveztetnek.

5. *Teljes reáltanodák igazgatóságai* Brünn, Grác, Szeben, Lemberg, Linz, Mailand, Prága (2), Posony, Rakonicz, Reichenberg, Velence, Pest, Bécs (2), városokban.

6. *Alreáltanodák igazgatóságai* Brody, Innsbruck, Klagenfurt, Laibach, Salzburg, Troppau, Székés-Fejérvár, Szeged, Versecz városokban.

C. Néptanodai ügyre nézve :

1. A *vármegyei* vagy kerületi hatóságok, *járdási* szolgabírói hivatalok, s püspöki *consistoriumok*. 2. Az *iskolai főfelügyelők*. Minden püspöki megyében van egy iskolai főfelügyelő az egyházi rendből alkalmazva, ki vezényli a népiskolákat, s egyszersmind előadó a püspöki consistoriumban. 3. *Esperestégi iskolafelügyelők*, kik az illető püspökök által az esperestek (dekánok) vagy plebánosok sorából választatnak, s megerősítés végett az illető politikai hatóságoknak feljelentetnek. Ezeknek kötelességükben áll örködni a felett, hogy a plebánosok a vallásitanításban, s az iskolamesterek az oktatásban szorgalommal járjanak el, a községek pedig az iskola fenntartására szükséges pénzeket vagy természetményeket pontosan beszolgáltassák, s a gyermekeket iskolába járásra kényszerítsék. A protestánsoknál az esperestek végzik e kötelességet, s egyházvidékeikben ők az iskola felügyelők. Ellenben az izraelita iskolák a katolikus iskolai felügyelők gondviselése alatt állanak, anélkül azonban, hogy vallás dolgába elegyednének. 4. A *normalis* iskolák, *fő elemi* tanodák, s a velek kapcsolatban álló *alreál* és *hajós* iskolák s *leánytanodák* igazgatóságai. Illy iskola van összesen 535 (Magyarországban 113). 5. *Néptanítóképző intézetek* Magyarországon, Szerb-vajdaságban és Bánságban. 6. *Alelemi* iskolák, melyeknek felügyelője a helybeli lelkész; de a község részéről szintén választatik egy világi iskolagondnok, ki a lelkészszel egyetértőleg az iskolai ügyekről gondoskodik. 7. Az *iskolai könyvek eladási igazgatósága* Bécsben és Prágában.

D. Szakiskolák, s más képzőintézetekre nézve :

1. A *szépművészeti akadémiák* Bécsben, Mailandban és Velen-
czében. 2. A *tudományos és művészeti intézet* Mailandban. 3. *Tudo-
mányos akadémia* Velenczében. 4. *Magyar tudóstársaság* Pesten. 5. *Zene-
conservatorium* Mailandban. 6. *Síket némaintézetek* : Brűnn,
Görz, Grác, Hall, Lemberg, Linz, Mailand, Meidling, Prága, St.
Pölten, Trient, Vicenza, Vác és Bécs városokban. 7. *Vakok inté-
zetei* : Brűnn, Lemberg, Linz, Padua, Prága, Vicenza, Pest, Posony,
Bécs városokban. 8. A *convictusok* igazgatóságai.

Egyébiránt főegyházi és iskolai hatóság minden koronaország-
ban az illető cs. k. helytartóság, vagy tartományi kormányzék
vagy helytartósági osztály (Magyarországban), mellynél fogva e
tárgyakra nézve e hatóságoknál 2—3 osztályhivatal minden val-
lásfelekezetre nézve külön iskolai tanácsos létezik. Egyházi tekin-
tetben a helytartóság tölti be bizonyos lelkészi állomásokat, mely-
lyek a vallási (egyházi) alap patronatusa alá tartoznak; ez állít új
plebániákat, vagy fiókokat más anyaparochiákból ki és bekebelez-
tet az illető püspök egyetértésével; utalványozza a segélypénzeket
a kolduló zárdák számára; elintézi a megtagadt esketés iránt fel-
merülő panaszokat; házassági akadályok esetében dispensatiót
osztogat. Mint *legfőbb alapítványi hatóság*, gondoskodik, hogy az
alapítványi levelek kellőleg szerkesztessenek, az alapítványi va-
gyonok az alapítvány értelmében s pontosan kezeltesse. Mint
országos iskolai hatóság vezeti az oktatásügyet, s felügyeletet gya-
korol a magán nevelőintézetekre. Magyarországon különösen a
polgári és katonai kormányzóra tartoznak azon ügyek, melyeknél
az egyháznak államhozi viszonyát, vagy a hit felekezeteinek egy-
másközi helyzetét érdeklő elvkérdések, vagy a püspöki székek s
más magasb helyek betöltését tárgyzó véleményezés forog fenn.

A vármegyei (másutt a kerületi) hatóságokhoz tartozik az
egyházak, paplakok, s iskolák számára szükséges építkezések, te-
metők s illyfélék iránt a kellő tárgyalás, tervek elkészítése, építés
elrendelése, vagy felsőbb helyrei feljelentése.

A szolgabírói ügyviselethez tartozik az iskola s nevelésügy
körül az állam felügyelési jogának gyakorlása. Idevaló különösen
az iskolai építkezések, iskolai butorok, eszközök, égsőanyagok s
egyéb kellékek beszerzése, s iskolapénzek körüli határozat s eljá-
rás; s az iskolába járás, iskolai épületek fenntartása, tanítók via-
lete feletti örködés, az idevaló panaszok elintézése; az állam fel-
ügyelési s gyámsági jogainak gyakorlása az egyházi s világi ala-
pítványok körül, ha más vagy felsőbb hatóságokhoz nem tartoznák;

halálvesztély eseteiben a házassági kihirdetéstől felmentvény megadása, hol azt a törvény a helység előljárokhoz utasítja. Továbbá az egyházi patronatus s egyházak és paplakok építési ügyeibe való befolyás; és a hivatalos eljárás a papi illetékekre (congrua) nézve.

130. §. Külügyi és cs. kir. családi miniszterium.

A külügyi és cs. k. családi miniszterium hivatalköre magában foglalja mind azon ügyeket, mellyek a legmagasabb uralkodóház és család államjogi helyzetére, s az uralkodóház tagjainak szabályszerű viszonyaira vonatkoznak. Mint külügyi miniszterium, képviseli az ausztriai birodalom s egyes részeinek jogait és érdekeit külállamok irányában; s külföldön védnöke az egyes ausztriai polgárok jogainak és érdekeinek. Ő tartja fel birodalmi követek, ügyviselők, consulok stb. segedelmével a külállamokkal barátságos összeköttetést; s viszont ő fogadja el ezeknek követeit, ő értekezik velök, stb.; ő készíti el a császári követek számára a szükséges utasításokat, stb. ő köti meg az államszerződéseket, békeokmányokat idegen országokkal. Egyházi ügyben vezeti a szentszékkal a szükséges tárgyalásokat; felügyel s képviseli a német vitézrend jogait; hitelesíti a külföld számára szánt, vagy külföldön kiadott okmányokat; ő osztogatja a miniszteri utleveleket, s ő vezeti a török birodalomban s Görögországban működő ausztriai consuli hatóságokat, valamint a kereskedelmi miniszteriummal egyetértőleg a többi külállamokban alkalmazott consuli hivatalokat.

Közvetlen kormányra állanak :

1. *Az uralkodóházi-, udvari- s állami levéltár.* 2. *A keleti akadémia* Bécsben, mellynek feladata a konstánczinápolyi ausztriai internuntiusi hivatal személyzetéhez, s keleten alkalmazott követi és consuli állomásokhoz ügyes egyéneket képezni. Tantárgyak; vallás, arab, török, perzsa, francia, olasz, angol, ujjgörög nyelvek, jogi és államtudományok, német és keleti nyelvek helyesírása, földírat, történelem, német és diplomatikai írásmód francia nyelven. 3. *A miniszterium fizetőhivatala.* 4. *A császári követségek* külállamokban, névszerint az Anhalti tartományokban, Badenben, Bajorországban, Brasiliában, Braunschweigban, Dániában, a német szövetségnél, Frankfurtban, Franciaországban, Görögországban, Hamburgban, Hannoverában, Hessen-Kassel, Hessen-Darmstadt herczegségekben, Meklenburgban, Modenában, Nagybritanniában, Nassauban, Németalföldön, Parma, Portugal, Poroszországokban, Pápabirtokban, Orosz birodalomban, északamerikai egyesült álla-

mokban, Reusz herczégségekben, Sardiniában, Szászországban, Schwarzburg tartományokban, Svéd, két Sicilia, Spanyolországban, Sweiczban, Toskana, Törökországban, Würtembergben. 5. *A consuli hatóságok* a fentebb megjegyzett értelemben.

131. §. Cs. kir. hadsereg-főparancsnokság.

A császári birodalom hadserege eloszlik száraz és tengerészeti hadseregre. A száraz hadsereg magában foglalja a tulajdonképeni szárazföldi fegyvereserőt, beleértvén a katonai Végvidéket is, melly katonailag levén szervezve, kiegészítő részét teszi a száraz hadseregnek. A cs. kir. tengerészet külön kormányoztatik ugyan, de szintén alkotórészét teszi az összes birodalmi hadseregnek.

Legfőbb feje s vezére az összes hadseregnek maga a császár, kinek oldala mellett áll a *központi-katonai-kancellária*, melly a katonai ügyre vonatkozó minden ügyeket ő Felsége elibe terjeszti, s a legmagasabb határozatokat elfogadja s végrehajtja. Elnöke a központi katonai kancelláriának a császár első generalsegége. Nagyobb fontosságú okmányokat maga a császár, a kisebb fontosságúakat a generalsegéd írja alá. Szervezeti tárgyakra nézve a központi katonai kancelláriánál egy különös szervezeti-iroda-osztály állítottatott fel.

Legfőbb katonai kormányhatóság az összes haderőre nézve a *cs. kir. hadseregpáncsnokság*, Bécsben, melly egyenlő rangban áll a többi minisztériumokkal, s a különböző ügyek tekintetéből 4 osztályra (sectio) szakad, mellynek főnökei (rendesen magasabb rangú tábornokok) egy tábornok elnöklete alatt képezik a katonai conferentiát. Itt jönnek tárgyalás alá minden fontosabb katonai ügyek, s tanácskozásaikban a császár első generalsegége is részt vesz, sőt gyakran maga ő Felsége elnököl.

A hadseregpáncsnokság 4 osztálya e következő: *I. Generalsegedség. II. Hadműködési kancellária. III. Katonai igazgatás. IV. Katonai képzőintézetek.* Az I. osztály ismét 4, s a III-ik 12 szakaszra oszlik. Ezenkívül van a hadseregpáncsnokságnak saját elnöki hivatalirodája (bureau). Az I., II. és IV. osztály, a III. osztálynak minden szakasza és az elnökségi hivataliroda külön jegyzőkönyvet vezet. A lajstromozás osztályonként s a III. osztályban szakaszonként vitetik. Kiadói hivatal minden osztálynál külön van.

Az egyes hivatalosztályok és szakaszok hivatalköréhez e következő tárgyak tartoznak.

Az elnöklő tábornok *elnökségi hivatalirodája* a különösen fontos és titkos tárgyakat kezeli. Ez gondoskodik a hadseregtörvénylapról, a bécsi hivatalos ujságban közreteendő rendeletekről és

hirdetésekről, a tisztek és legénység kitüntetéséről, s felügyel a kiadói és iktatói hivatalokra.

I. Osztály. Elnöke a hadsereg második generalesegéde. 1. szakasz : Kanczellaria igazgatása s felügyelet a jegyzőkönyvre; 2. szakasz : minden ügy, melly őrnagyoktól kezdve felfele a hadsereg tisztiszemélyzetét illeti; rendjeleket, rangot, méltóságot, házasságot, fegyelmet, hadtestek jelentéseit tárgyazó dolgok; 3. szakasz, a szolgálatban levő hadszemélyzet személyes ügye őrnagyoktól lefele, különböző katonai rangok és állomások osztogatása, tisztán katonai ügyek; 4. szakasz : tisztában való tartása a főtisztek állapotát, rangját, szabadságidejét, fegyelmét illető tárgyaknak.

II. Osztály. Elnöke a hadsereg főtáborkar-mestere. Magában foglalja mind azon ügyeket, mellyek a hadsereg tábori működésére, a száraz és tengerészi hadsereg szervezetére, taktikai kiképzésére, katonai rendszabályokra, hadkészletekre, várak erősítésére, vaspályavonaloknak katonai tekintetbeni megítélésére, a főtáborkar üzletére, nagyobb seregyakorlatokra, hadmeneti intézkedésekre vonatkoznak; szintén ide soroltattak a tűzéři, mérnöki, tengerészeti ügyek de csupán tiszta katonai hatásuk tekintetéből.

III. Osztály. Főnöke mindég egy tábornok, s a 12 szakasznak külön egy-egy tábornok, vagy haditanácsos, vagy törzstiszt. A szakaszok e következők. 1. *szakasz* : Az összes számvitelügy, fizetés- és járandóságügy, hadbiztossági ellenőrség, adó-, taksá-, bélyeg-, jövedék-ügyek, a katonai helyettesítési cautiók, és katonaságtólí felmentési taksák, háborui károk tárgyalása, stb. 2. *szakasz* : Felügyelet a kiadói és iktatói hivatalok ügyködésére. 3. *szakasz* : Katonatiszteknek invalidházakba vagy polgári szolgálatbai áttétele, házassági, utazási s más személyes engedélyek a nyugalmazott tiszteket illetőleg; hadifoglyok, ujonczozás, népösszeírás, hadfogadó kerületek ügye; katonai szökevények iránt idegen államokkal tett szerződések; az összes tűzérügyre vonatkozó tárgyak, stb. 4. *szakasz* : Katonai pótlovak szerzése, hágóménintézeti ügy, tábori fogatügy, s a cs. k. állatgyógyintézet Bécsben. 5. *szakasz* : Pénzsegélyezési invalidházi ügyek, összes irodai igazgatóság, katonai építészet, tábori-posta-távíratügy, katonai egyházi ügyek, stb. 6. *szakasz* : Összes katonaelelmezési ügy. 7. *szakasz* : Katonaruházati s hadkészleteti ügy, ágyneműek, s katonai javak szállítása. 8. *szakasz* : A katonai Végvidék ügyei, mellyek a politikai, rendőri s gazdaszáti igazgatásra vonatkoznak. 9. *szakasz* : Katonai egészségügy, tábori kórházak, gyógyszer-tá-

rak, stb. **10. szakasz** : A tengerészeti ügy, mennyiben ez más hivatalsszakaszokhoz nem tartozik ; cs. k. flotilla s folyami s lagunai hajózás. **11. szakasz** : Hadseregi előleges költségvetés, végszámadás, a szükséges summák felvétele s alkalmazása, általában az összes hadi-pénztárügy. **12. szakasz** : Katonai igazságszolgáltatási ügy, felügyelet a hadi törvényszékekre, katonai törvények hozása és magyarázata, katonai bíróságok szervezete, várfoglyok megkegyelmezése, stb.

IV. Osztály. Elnöke szinte egy tábornok. Vezeti és felügyel a katonai tanodákra és nevelőházakra ; kijelöli a tanárságra s felügyeletre alkalmas tiszteket s hivatalnokokat, gondoskodik a növendékek élelmezéséről, ruházatáról ; kezeli a különböző hadtanodai és nevelési alapítványokat.

A hadsereg főparancsnoksága oldala mellett mint kapcsolatban levő központi katonai hatóságok :

1. Az egyetemes tűzérügy kormányzata.
2. Az egyetemes mérnöktesti kormányzat.
3. A legfőbb katonai ítélőszék, az alárendelt katonai feljebbviteli törvényszékekkel.
4. A csendőrség főkormányza.
5. A tábori apostoli vicariatus.
6. Fő hadiszámvevőszék.

Az *egyetemes tűzérikormány* legfőbb hatóság az összes tűzérikügyben, mennyiben ez a főparancsnokság III. osztálya hivatalosköréhez nem tartozik. Eloszlik. **6. szakaszra.** **Első szakasz** : Szerzés, lőügy, általános szolgálat. **Második szakasz** : Tudományos ügyek. **Harmadik szakasz** : Törvénykezés. **Negyedik szakasz** : Hadkészlet-élelmi-fegyverzetügy. **Ötödik szakasz** : Lőpor és salétrom gyártás és kezelés. **Hatodik szakasz** : Politikai-gazdászati ügyek. Ide tartoznak még a segédhivatalok, kiadói s lajtromzási hivatalok. Továbbá minden hadtestnél van külön egy *tűzérik igazgatóság*, s ezután *tűzérik dandárparancsnokságok* Prágában, Lembergben, Bécsben, Graczbán, Pesten, Veronában. Minden hadtestnél tűzér-főnökök viszik a vezényletet.

Az *egyetemes mérnöktesti kormányzat*, 3 osztályra szakad : I. Elnökségi, katonai mérnökök személyzeti ügyei, mérnökségi csapatok, és mérnöki akadémia. II. Várak erősítése s ide vonatkozó tervek. III. Általános hadművek, katonai épületek építése és fenntartása. A mérnökletti kormány alatt közvetlenül áll a mérnöktesti főhivatal és levéltár. Szintén tőle függnek a mérnöktesti felügyelők, számszerint 12 : Bécs, Brünn, Prága, Grác, Verona, Triest. Buda, Temesvár, Szeben, Lemberg, Zágráb és Zara városokban,

A hadtestek parancsnokainál pedig saját tábori mérnökigazgatók alkalmazvák. Az erősített helyeken várerősítési főnökök vannak, kiknek alárendeltjei az idetartozó tiszti és hivatalnoki személyzet, **váreépítési** helyiségek és levéltárak.

Az *igazságszolgáltatás* a hadseregben 3 fokozatu bíróságok által gyakoroltatik. Az utolsó és legfőbb foku bíróság a legfőbb katonai törvényszék Bécsben; a második foku bíróság az egyetemes katonai feljebbviteli s fenyítő törvényszék; első foku bíróságok pedig az ezredek és csapatok törvényszékei; invalidusházak bíróságai; a testőrségi és katona-akadémiai törvényszékek; őrség- és törzs- hadbíróságok; végre a katonai Végvidéken a katonai szabad városok tanácsai.

A *fő csendőri felügyelőség* felügyel és vezényli a birodalom összes csendőrségét, s a nagyobb városokban alkalmazott politiai őrcsapatokat. Mind ezek alatta állanak az illető katonai és politikai hatóságoknak, mennyiben tudniillik a hozzájuk intézet szolgálati felhívásnak engedelmeskedni tartoznak. E központi felügyelőségtől közvetlenül függnek az ezredparancsnokok, ezektől a szárnyparancsnokok, csapatparancsnokok, káplárságok s egyes posztok.

Az egyházi ügyet az egész katonaság részére az *apostoli tábori vicarius* vezeti, kinek alárendeltje a tábori consistorium. Minden hadtestnél vagy kormányánál van egy tábori superior, s ennek alárendelve az ezredi, őrségi, kórházi, nevelőházi tábori lelkészek. A tábori lelkész egyenlő rangban áll a plebánusokkal, s ezek jogait élvezi.

A *főhadi számvevőszék* egy részét teszi az állami számvitel hivatalnak, s polgári hivatalnokokkal van ellátva. Az ezredek, hadcsapatok, intézetek számadása, a brigádák vagyis dandárok táboribiztosai vizsgálják meg, aztán ezeket a katonai számviteli hivatalosztályoknak küldik be, s innen mennek fel végeldöntés végett a főhadiszámvevőszékhez.

Központi, s kisebb nagyobb katáskörrel működő katonai hivatalok :

A főtáborkar.

A fő pótlovazási felügyelőség.

A fő ruházati bizottmány.

A fegyverzeti felügyelőség.

Az egyetemes hadifizetőhivatal.

A *főtáborkar* feladatához tartozik : a csillagászati-trigonometrai mérések; a koronaországok katona-helyirati és statisztikai leírása; földabroszok készítése; hadi történelem írása; hadi levéltár-

rai felügyelet; a katonai geografi-pionir és flotilla csapatok vezénylete; utakat és hidakat illető tárgyalások; hadsereg-működési s technikai ügye. Főnöke a főtáborkarnak a főtáborkarmester egy helyettesével együtt. Az igazgatási kancellária s az öt hivatalosztály élén rendesen egy ezredes áll mint igazgató; a hadi levéltár egy tábornok vagy ezredes alatt; a geographiai intézet egy tábornok mint igazgató s egy ezredes mint aligazgató alatt; magában foglalja e következő hivatalszakaszokat: a) a katonai háromszegi s számítási és katonai-rajzirodát; b) a mappirozási szakaszt; c) a topographiai rajzirodát; d) a lithographiai szakaszt; e) a rézmetező; f) nyomdai szakaszt; g) az eladásihivatalt; h) az intézet levéltárát. *A katonai mérnök-geographiai testület* a geodätikai és csillagászati felmérésekre, statistikai és geographiai adatok gyűjtésére, s az illető földabroszok készítésére van rendelve, s egy igazgató alatt áll. — *A pionirtestület* főleg az utak s hidak építését, tábori erődítmények kivitelét intézi; a parancsnoksága alatt álló flotilla a belföldi tavak és folyamok hajózására és őrzésére van szánva, rendelkezésére gőzhajók és más járművek szolgálván. Mind a két említett testület katonai, technikai, tudományos tekintetben a főtáborkar; igazgatási tekintetben a hadsereg főparancsnoksága alatt áll közvetlenül. A pionirtest parancsnokságát mint dandárvezér egy tábornok vagy ezredes viszi. A főtáborkarmester alatt állanak a hadtesteknél alkalmazott táborkari törzsök, ezek alatt a törzstisztek, s ezeknek ismét a hadosztályoknál és dandároknál alkalmazott táborkari tisztek alá rendelvek.

A fő pótlóvázási felügyelőség parancsnokol az összes pótlóvázási- s hágatósi hivatalokra, melyeknek kötelességük a hadsereget pótlóvakkal ellátni, s a birodalomban a lótenyésztést előmozdítani. Ennélfogva alatta állanak a különböző pótlóvázási és hágató hivatalosztályok, s katonai ménésintézetek. Ugyan ezen felügyelőség vezényli a katonai szekeresestet, mely minden koronaországban saját szekeresügyi parancsnokságot számlál, egy számvevői irodával, s szekerezésügyi anyagszerek raktárával. A tartományi szekeres osztályok, melyek rendeltetésükhöz képest béke- vagy tábori szekeres osztályoknak neveztetnek.

A katonai-ruházati felügyelőség, örökdi a katonaruházati bizottmányokra, melyeknél szükséghez képest katonatisztek, számvevői hivatalnokok, kézművesek vannak alkalmazva. Minden katonaruházati bizottmányra különösen még egy dandárvezér ügyel fel, s a felett a hozzá adott tábori biztossal ellenőrökdi.

A fegyverzeti felügyelőség felügyel az összes gyalog és lovas seregcsoapatok fegyvereinek jókarbani tartására, s alatta állanak

minden hadseregnél egy saját fegyverfelügyelő, s minden zászlóalynál és lovas ezrednél egy fegyverzeti tiszt.

A *fő hadi fizetőhivatal* a katonai központi pénztár, mely évenként a pénzügyminiszteriumtól átveszi a katonaság dotatíójára szükséges summát, s avval a különböző hadipénztárakat ellátja. Ezek ismét a pénzt az ezrekhez, katonacsapatokhoz és intézetekhez szolgáltatják ki.

A *katonai egészségügy* áll részint az egészségügyi személyzetből, részint az egészségügyi intézetekből. Az első magában foglalja a katonaeorvosi és sebészi személyzetet, s az egészségügyi seregcsoportokat; a második a katonai gyógyszerárakat, kórházakat, fürdőket, vesztegintézeteket stb. A katonaeorvosi hivatalosztálynak főnöke a tábori főorvos; a katonai parancsnokságoknál vannak törzsorvosok; ezek alá rendelve a különböző seregcsoportoknál, ezrednél, kórházaknál működő törzs- ezred- főorvosok, fő és al-sebészek, segédek. — Az egészségügyi csapatok rendeltetése háboru idején a sebesülteket ápolni s az ellenségtől megmenteni. A katonai-orvosszeri intézet gondoskodik a szükséges gyógyszerek beszerzéséről és használatáról. Alatta állanak a gyógyszerárak táborban úgy mint rendes őrségi helyeken. Nagyobb városokban mindenütt léteznek állandó őrségi katonakórházak, aztán vannak seregcsoporti, és mozgó tábori kórodák. Beteg katonák számára több helyeken vannak katonai fürdőintézetek, katonaparancsnokok felügyelete alatt. A törökhatárszéli veszteglő intézeteket szintén saját igazgatók kormányozzák a szükséges felügyelő személyzettel.

A kincstári katonai javak kezelése felett az ellenőrködést a *hadbiztosi személyzet* viszi. E végre a parancsnokoskodó tábornokok oldalai mellett főhadbiztosok, dandároknál hadbiztosok alkalmazvák, kik a seregcsoportokat, intézeteket a kincstári katonai javak miben léte ügyében szemle alá veszik.

A *katonaelelmezési hivatal* gondoskodik a katona csapatok, s lovak elelmezéséről; a katonaelelmezési raktárakat kormányozza, felügyel a kenyérsütőkre, s saját számadásra bevásárolja, vagy árlejtés útján beszerzi a szükségleteket.

A hadsereg főparancsnoksága alatt állanak : a 4 hadseregparancsnokságok, melyeknek mindegyike hadtestekre oszlik; továbbá a 3 katonai és polgári kormány, aztán a tengerészeti főparancsnokság és Mainz (német szövetségi vár) parancsnoksága.

A *hadsereg-hadtest parancsnokságok*, és *katonai kormányok* egy vagy több koronaországok területére kiterjedve kevés változással úgy vannak szervezve, mint a központi hadsereg főparancsnokság. Mindenike e katonai hatóságoknak 3 osztályra szakad,

mellyek közül az 1-ső a general-hadtesti- és hadkormányi hadse-
gdséget az elnökségi irodával; 2-ik a hadműködési osztályt, s a
táborkar üzletét foglalja magában, s a 3-ik a politikai-gazdászati
és törvényszolgáltatási ügyek tárgyalására van rendelve. A 3-ik
osztály ismét 5 szakaszra oszlik, u. m. a) állandó katonaság, b)
politikai-gazdaság, c) élelmezési, d) igazságszolgáltatási, s e) egész-
ségügyi szakaszra.

Katonai-igazgatási tekintetben a birodalom 9 kerületre oszta-
tik, és pedig :

I. Első hadseregparancsnokság Bécsben, Alsó és Felső-Ausz-
triára s észak Tirolra terjedve, a 3-ik és 9-ik hadtestekkel.

1) Hadtest parancsnokság Prágában Csehországra.

2) Hadtest parancsnokság Brünnben, Morvaországra és Szi-
léziára terjedve.

II. Hadsereg parancsnokság Veronában, Lombardia-Velence
országokra, déli Tirolra, tengerparti vidékekre, s a megszállott
idegen olasz tartományokra terjedve az 5-ik, 6-ik, 7-ik és 8-ik
hadtestekkel.

III Hadseregparancsnokság Budán, Magyarországra terjedve,
s a 10-ik, 11-ik hadtestekkel és lovassereggel.

12-ik hadtest Szebenben, Erdélyországra.

IV. Hadseregparancsnokság Lembergben, Galicziára, Buko-
vinára, Krakkóra terjedve, a 4-ik hadtesttel.

Végvidéki katonai kormány Zágrábban, Horvátország és
Szlavonia részére (ennek saját végvidéki osztálya van mint IV.).

Végvidéki katonai kormány, Zárában, Dalmatiában.

Végvidéki katonai kormány Temesvárott, a Szerb vajdaság
és Temesi Bánságra terjedve.

E szerint a négy hadparancsnokság, a végvidéki katonai kor-
mányok, s az 1., 2. és 12-ik hadtest parancsnoksága egyszersmind
igazgatási hatóságok, míg a többi hadtestek parancsnokai csupán
tisza katonai ügyekkel foglalatoskodnak.

A hadi tengerészetre nézve különös főparancsnokság áll fen
Triestben. Alatta állanak :

A) A tengerészeti személyzet, melly magában foglalja : a) a
tengerésztiszteket (admirálok, kapitányok, hadnagyok, zászlótar-
tók), b) tengerészkadetok, c) gőzművestest; B) a matróz csapat
(parancsok és tisztek a tengerésztisztek sorából); C) tengerészi-
tűzértest; D) tengerészi-mérnöktest, a hajóépítő hivatallal; E) a
tengerészi-gyalogezred, melly az őrszolgálatot teljesíti a hajóknál,
réveknél és arsenaloknál.

A cs. k. **várparancsnokság** Mainzban, egyszersmind vezérli a

Rastatt várban s majnai Frankfurt városában szállásoló ausztriai katonaságot.

A hadsereg és hadtest parancsnokságai alatt állanak a *hadosztályok*, melyeknek száma az egyes parancsnokságoknál több vagy kevesebb. Ezek kormányzattal nem, hanem tiszta katonai dolgokkal foglalatoskodnak.

Egy hadosztály eloszlik 2 dandárra. A dandárparancsnokságok katonai hatóságok, melyek az alattok álló csapatok felett igazgatási tekintetben is ellenőrködnek. A dandárságoknak közvetlen alárendelvék az ezred-, önálló zászlóal-, csapat-, tartaléki- és hadfogadói parancsnokságok, továbbá minden katonai intézetek, melyek területökön léteznek, minők : a kórházak, szállodák, nevelőintézetek, katonaruházati biztosságok, szekeresosztályok, pótlovazási s hágató intézetek stb.

Az eddig elősorolt hivatalok *felsőbb katonai hatóságoknak* neveztetnek, melyeknek élén tábornokok állanak, még pedig a hadseregnél tábornagyok, vagy táborszeremesterek vagy lovassági tábornokok; hadtesteknél és hadosztályoknál altábornagyok; dandároknál vezérőrnagyok.

Az alsóbb katonai hatóságok szerkezete röviden következő : Az egész birodalom, mennyire lehet a politikai felosztással meg egyezően, *hadfogadó kerületekre* osztatik, melyekből egészíti ki magát a hadsereg. Illy hadfogadó-kerület 62 számláltatik, tudniillik minden gyalogezred számára egy, s ezek az illető osztály- és dandárparancsnokságoknak alárendelvék. Minden gyalogezred a maga körében teljesen szervezett kormányzótest. Főnöke egy tulajdonos (Inhaber), ki igen nevezetes jogokkal bir. Így például ő tölti be a tiszti állomásokat a kapitányságig bezárólag; ő ad engedélyt házasságra, áttételre. Az ezred valódi kormányát azonban az ezredes viszi. Ennek oldala mellett mint előadók alkalmazvák : 1. az ezredi hadsegéd, tisztán katonai; 2. ezredi számvivő, gazdasági; 3. a hadbíró, törvényszolgáltatási; 4. ezredorvos, az egészségügyi; 5. ezredkáplán, lelkészi; 6. hadfogadóparancsnok, minden hadfogadókerületi dolgokra nézve; 7. a katonanevelőház parancsnoka; 8. élelmezési tiszt; 9. kórházi parancsnok; 10. ezredi magtártiszt. Ezenkívül felügyel a szállítóházakra és kaszárnyákra, melyekre közvetlen egy-egy főtiszt visel gondot; továbbá léteznek fegyvertisztek, és puskaművesek; ezredzenekar, könyvtár, ruházati bizottmány, kadét és altiszt iskolák, melyek egy-egy tiszt által vezényeltetnek.

Az ezredek ismét eloszlanak *zászlóalysokra*, melyek egy alezredes vagy őrnagy által vezényeltetnek; a zászlóalys ismét 6

kompanyia (a tartaléknál s a gránátosoknál csak 4) van, melyeknek élén egy-egy kapitány áll. A végvidéki ezredek azonban csak két *activ zászlóalyból* és 12 *kompanyiából* állanak.

Minden gyalog brigáda áll 4 sor és egy könnyű (vadász vagy határőr) zászlóalyból, hatfontos ütegből, egy lovas dandár vagy brigáda 2 ezredből, 1 hatfontos ütegből; 2 brigáda képez egy hadosztályt, két vagy több hadosztály egy hadtestet, mellynél van 1 tartalék üteg 2 tizenkétfontos, 1—2 hatfontos lovas üteg, és rakéta üteg, pionir osztály, egészségügyi kompanyia, $\frac{1}{2}$ svadrony stabdragonyos, tábori posta-osztály, hidasok stb.

Ezenkívül minden hadtesthez adatik 1 tartalék brigáda, egy könnyű lovasezreddel.

Várakban és nagy városokban katonai hatóságok vezénylik a szolgálatot. Vannak várparancsnokok és helyparancsnokok.

Az ausztriái hadsereg létszáma e következő :

1. *Testőrség*. Ez kizárólag a császár és a császári család őrsére van felállítva, s a főudvarmester vezénylete alatt áll, de különben kiegészítő részét teszi az állandóseregnek. A testőrséghez számíttatnak : 1) Az Arciertestőrség, mellynek tisztjei tábornokok, altisztjei törzstisztek, s köztestőrök fő és alhadnagyok, számszerint 60-an. 2) A Trabanttestőrség szintén 60 főből álló, kik altisztek; ez alá van rendelve a cs. udvar őrsége, kik 269 főt számlálnak, s szintén altiszti ranggal ruháztattak fel. 3. Testőrcsendőrség, 100 lovas csendőrből álló.

2. *Gyalogság*. Ez jelenleg 62 seregzredet képez, mindenik 1 gránátos-, 3 sor- és 1 tartalék-zászlóalyból állván. Béke idején minden zászlóalynak egy kompanyája fel van oszlatva, s egy gránátos kompanya által pótoltatik ki, mellynél fogva ilyenkor a gránátos zászlóaly nincs felállítva. Egy sor- és gránátos kompanya háború idején 220, a tartalék kompanya 133 főt foglal magában. Béke idején a legénység 180 főre leolvasztatik. Teljes számban számlál egy sorgyalogezred a törzsnél 152, az ezrednél 5812, összesen 5964 főt. Ha gránátos zászlóaly összetételük, akkor a törzs 15 fővel, a legénység 890 fővel szaporodik, s így az ezred összesen háború idején 7869 embert számlál. Mellynél fogva a 62 sorgyalogezred háború idején 425,878 főből áll, melly summából a tartalék zászlóalyakat (p. 532 fő) lehuzván, marad hadmenetre 392,894 ember.

Gyalog égegzred van továbbá 14, és egy zászlóaly. Minden ezrednek van 2 tábori s 1 tartalékszászlóalya, ez 4 amazok 6 kompanyiával. Egy tábori zászlóalyban van 18 fő a törzsből, 1320 leány, tartalék zászlóalyban 14 a törzsből, 880 a kompanyiáknál.

Az ezredtörzs számlál 37 főt, az ezredtüzérség 53, összesen az egész ezred 3847 főt, kik közt 182 a végvidéki igazgatásnál van alkalmazva. Ennélfogva a 14 végezred, s 1 zászlóaly tesz 55,200 embert.

A *vadászok* számlálnak egy ezredet 7 zászlóalylyal (az első 6 négy, a 7-ik hat kompániával), s 3 kompánia tartalékkal; és 25 tábori vadászzászlóalyat, melyek közül 20 négy, 5 hat kompániát foglal. Egy kompánia számlál 206, s a tartaléknál 137 főt. Ennélfogva a császári vadászttest áll összesen 32,534 főből, az ezred, törzsszel együtt 7070 emberből, zászlóalyok 1373 s illetőleg 1000 főből állván.

A *lovasság* számlál 8 vasas, 7 dragonyos, 12 huszár és 12 uhlanus ezredet. A vasas és dragonyos ezredek mint nehéz lovaság egyenként 6, a könnyű lovaság, t. i. a huszárok és uhlanosok 8 svadronyból tételnek össze, csupán a 7-ik dragonyos ezrednek van kivételképen 8 lovasszázada vagy svadronya. Minden lovas-ezrednek tartalék százada is van. A nehéz lovasezred svadronya 194 embert, 170 lovat, a tartaléka 139 embert, 113 lovat, összesen az egész a törzsszel (46 fő) együtt 1343 embert, 1138 lovat, s a 15 nehézezred 20,145 embert és 17,070 lovat számlál. Ellenben könnyű lovaságból a rendes század 227 emberből, 200 lóból, a tartalék 172 emberből, 143 lóból, összesen az ezred törzsszel együtt (57) 1808 főt, és 1596 lovat, s az összes könnyű lovaság 46,851 embert, 48,227 lovat, mind a két nemű lovaság 66,966 emberből és 57,297 lóból áll.

A *tüzérség* eloszlik a) tábori, b) technikai, c) kezelési tüzérségre. A tábori tüzérség áll a törzsből (194 fő), kik közt 14 tábornok, továbbá 12 ezredből, 1 parti-tüzérezredből, és 1 röppentyűs ezredből. Egy tüzérezred számlál továbbá 224 főt, 269 lovat mint törzsöt, 4 hatfontos gyalog-, 6 lovas-, 3 tizenkétfontos gyalog és 1 hosszú mozsár üteget 2769 emberrel, 2012 lóval, továbbá 4 kompániát 904 emberével, összesen 3308 tüzért, 2281 lovat. A 2., 9. és 10-ik ezrednél még ezenkívül van egy ötödik kompánia, s ezek azért 4124 főből és 2281 lóból állnak. Mind a 12 tüzérezred számlál tehát 47,454 tüzért és 27,372 lovat, 48 hatfontos gyalog, 72 lovas-, 36 tizenkétfontos gyalog-, 12 mozsár, összesen 168 üteget (8 ágyujával) azaz 1344 ágyut. — A parti tüzérezred áll a törzsből (22 fő), 3 zászlóalyból p. 5 kompánia, összesen 3441 főből. — A röppentyű ezred a törzsből (62 fő), 20 ütegből nyolcz-nyolcz röppentyűvel, 3 kompániából, azaz 3865 emberből és 2466 lóból. Az összes tábori tüzérség számlál tehát 54,954 főt és 29,838 lovat.

A *technikai tüzérség* a tüzérséghez megkívántató szerek csinalását eszközli, s eloszlik: a) a szertüzérsége: a törzsnél 38 fő, 12 szerkompanya = 1980 fő, ágyuöntők 94, átvételi bizottmány 9, összesen 2121 fő; b) röppentyűsintézet: törzsnél 8, munkás kompanya 248, csappantyúkészítő 243 fő; c) fegyvergyár: törzsnél 37, puskacsinaló-compányia 316, összesen 353 fő.

A *kezelő tüzérség*, az összes tüzéri szerek, puskapor, stb. kezelésére van rendelve, s 13 kerületre felosztva, 1558 fő személyzetből áll.

Az egész tüzérség tehát 59,486 főt, és 28,838 lovat számlál.

A *mérnökcsapatok* állanak a törzskarból és 2 mérnökezedből. A törzskar számlál 8 tábornokot, 37 törzstisztet, 133 főtisztet. Egy mérnökezed magában foglal egy törzskart (34 fő), 3 zászlóalyat törzsszel (14 fő) együtt, 6 kompányiájával per 220 fő, tesz ez összesen 4002 embert. Ezenkívül van egy tanítási zászlóaly 6 kompányiával = 1334, összesen = 5370 fő, s így a két ezred = 11,116 fő.

A *főtáborkar* áll a főnökből, és több tábornokokból 12 ezredsből, 12 alezredsből, 20 őrnagyból, 80 kapitányból, több kisebb rangu tiszttel.

A mérnök-geographi test áll 7 törzs, 36 főtisztból.

A *pionirtest* áll a törzsből (10 fő), 6 pionir zászlóalyból, 3 hidfogati, és 3 szertartalékból. A zászlóaly áll a törzsből (13 fő), 4 kompányiából egyenként 852 fővel és 40 lóból, 6 hidfogatból (396 fő) és 558 lóból; 1 depot kompányia = 150 fő, összesen 1411 ember és 603 ló, s így mind a 6 zászlóalj = 8466 ember, 3618 az egész pionirtest ereje pedig a 4 szertartalékot is beszámítva = 16 9217 fő, 3880 ló.

Külön katonatestek: a) *hírnök-caddsz*, a főtáborkarnál és minden hadtestnél 1 törzstiszt, 2 hadnagy, 26 legény az őrmestertől lefele, azaz: 13 hadtestnél = 377 fő.

b) *Stabdragonyosok*, minden hadtestnél $\frac{1}{2}$ svadrony, összesen 1336 fő.

c) *Egészségügyi zászlóalyak* kettő 5, egy 4 kompányiával az I. II. és III. hadsereg számára. Minden kompányiában van 4 főtiszt, 241 legény, s így összesen 14 kompányiában 3457 ember.

d) *Katonaszekerestest*: 1 tábornok, 9 törzs, 152 főtiszt, 43 fogatiosztály.

e) *Csendőrség*: 19 ezred, de egyenetlen számban, a törzsnél van 522, s a szárnyakon 21,000 fő: ide nem értvén a csendőri felügyelőséget, melly alá soroztattak nagyobb városokban a polittai katonaság is.

Hadiereje a csapatoknak :

Gyalogság, 309 zászlóaly	388,758 fő.
Lovasság, 274 svadrony	52,800 „
Tüzérség, 1504 ágyúval	54,954 „
Pionir, 6 zászlóaly	9217 „
Hírnökvadász	377 „
Stábdragonos, 6 $\frac{1}{2}$ svadrony . .	1336 „
Egészségügyi 3 zászlóaly	3457 „

316 zászlóaly, 286 $\frac{1}{2}$ svadrony,
 135 zászlóalj, 1504 ágyú 540,899 fegyveres, s a nem
 harczoló testekkel 626,986 fő.

Ezekon kívül a hadsereghez tartozik : a) 2 bukovinai *határ-
 onali zászlóaly* Czernoviczban és Szucsavában; mindegyik 936
 fővel, 4 kompániára felosztva.

b) A 4 *várőrségi zászlóaly* Mantua, Arad, Chioggia és Sebe-
 nico várakban. Az első zászlóalyban van 6 kompánia, egy kompá-
 niában 100 ember; másodikban 4 kompánia, 60 emberével; har-
 madikban 4 kompánia 100 emberével; negyedikben 6 kompánia,
 150 emberével.

c) *Hat fegyelmi kompánia* Komáromban, Olmüczben, Mantuá-
 ban, Temesváron, Károlyfejeváron, Therezienstadtban. Minde-
 niknek élén áll 1 kapitány, 4 főtiszt.

d) *Katonai remonta s ménésintézetek*, 1 tábornok felügyelő-
 vel, 2 más tábornokkal, 1 ezredessel, 3 alezredessel, 5 őrnagy-
 gyal, 85 kapitánynyal, és több tisztekkel e következő helyeken :
 Schloszhof, Brünn, Nimburg, Drohovicze, Radaucz, Mezőhegyes,
 Bábolna, Székesfejevár, Zágráb, Dézs, Grác, Piber, Ossiach.

e) *Katonaruházati bizottmány* Stokerauban egy tábornok fel-
 ügyelő, 1 ezredes, 2 alezredes, 7 őrnagy, 135 kapitány és több
 főtiszt. Fiók ruházati bizottmányok vannak még Prága, Brünn,
 Ó-Buda, Jaroslau, Károlyfejevár, Grác, és Velence városokban.

f) *Invalidus házak* vannak Bécsben, Prágában, Pettaun, Pa-
 duában, Nagy-Szombatban.

g) *A katonanevelőintézetek*. Ezek összesen magukban foglal-
 nak 12 alsó nevelőházat mindenik 100 katonagyermekkel; 12 fel-
 nevelőházat, 200 nevendékre; az iskolai kompániákat, s jelesen 5,
 a gyalogság részére 120, 3 lovasság részére 60, 3 a határőröknek
 mindenik 120, 5 a tüzérségnek egyenként 150, 1 a mérnököknek
 1 a pioniroknak, mindenik 120, 1 a flotilla részére 60, 1 a tenge-
 részetnek 15 nevendék részére. Továbbá van katonatanító képző

és vivó-iskola 80 ifjuval, 4 kadétintézet 200 nevendékre egyenként, a bécs-ujhelyi akadémia 400, zsnaimi mérnöki akadémia 200, s a tengerészeti akadémia Triestben 130, az olmczi tüzérakadémia 200 nevendékkal. Továbbá magasabb képzésre a tüzérek és mérnökök számára van egy iskola 60 hallgatóval, s egy hadiskola a tisztek számára 30 tiszttel. Az összes katonai nevendékek száma 7640 főre megy.

Az ausztriai haditengerészet következő hajókból áll :

6 Fregát :			7 Brigg :		
Schwarzenberg	60	ágyus.	Montecuculi	}	mindenik 16 ágyuval
Bellona	50	"	Orestes		
Novarra	42	"	Pylades		
Venus	32	"	Pola		
Radeczky	31	"	Trieszt		
Juno	10	"	Triton		
			Huszár		

6 Korvet :			5 Gocelete :		
Carolina	24	ágyus.	Elisabeth	12	ágyus.
Diana	24	"	Phönix	12	"
Leipzig	20	"	Arethusa	10	"
Minerva	14	"	Artemisia	10	"
Titania	12	"	Saida	6	"
Egy épülőben	22	"	Mongihelló	}	12 "
			Vesuv		
			1 bombáshajó	10	"

27 nagyobb hajó, összesen 537 ágyuval.

34 Penich 3 ágyujával :

Agile.	Legere.	Merlacco.	Hekate.
Amazona.	Linca.	Najade.	Helena.
Andromache.	Modesta.	Pallas.	Furiosa.
Amphitrite.	Astuca.	Palma.	Schlange.
Adler.	Aspis.	Schwalbe.	Sybilla.
Iris.	Bachus.	Salone.	Sirene.
Laibach.	Lochese.	Ceres.	Fuchs.
Lambreda.	Brenta.	Diana.	Zara.
Leda.			

18 ágyussajka :

Collige.	Dube.	Merope.	Tartara.
Calypso.	Fulminante.	Pambra.	Tremonda.
Concordia	Galatea.	Proserpina.	Veruda.
Constanza.	Gelosa.	Stella.	Viennese.
Danae.	Medicsa.		

5 sónerbrigg, 4 ágyujával :

Bravo.	Delphin.	Fidus.
Chamaeleon.	Dromedar.	9 trabackel.

66 kis jármű 194 ágyuval.

Gőzhajók :

Custoza	6 ágyuval.	Achilles	4 ágyuval.
Lucia	7 „	Curtazone	4 „
Volla	6 „	Hentzi	4 „
Erzsébet	6 „	Volkan	4 „
Taurus	5 „	Alnoch	2 „
		Seemöve .	2 „

11 gőzös és 50 hajó.

Összesen tengeri hajó 104 és 781 ágyu.

A *flotillatest* vagy *sajkástest* 5 parancsnokság alatt öt osztályból áll, melyek a Garda tón, Dunán, Pó folyamon, Hosszutavon, és a velenczei lagunákon teszik a szolgálatot. A törzskar áll 54 főből, ezenkívül a 7 tábori és 1 tartalék kompánia, összesen 1200 sajka, kik 10 gőzöst és 50 vontatóhajót használnak.

Seregpótlás.

Az ausztriai birodalomban az egyetlenegy fiukon, s papjelöltökön kívül minden ifjú katonakötelezett 20—29 évig. Ennélfogva a szolgálati idő 8 év. A rendes ujonczozáson kívül hadfogatás, verbuválás is van szokásban.

Az egyes koronaországok következő ezredeket adnak :

Koronaország	Gyalogság- ezred	Vadász- zászlóalj	Vasas- ezred	Dragonyos- ezred	Uhlanus- ezred	Huszár- ezred
Galiczia, Bukovina, Krakkó	10	2	—	2	6	—
Csehország	7	6	4	2	2	—
Morvaország, Szilézia	4	4	1	1	—	—
Alsó- és Felső-Ausztria	4	6	2	1	—	—
Stájer és Karinthia	3	2	1	1	—	—
Tirol	—	1	—	—	—	—
Krajna, Tengerpart	2	—	—	—	—	—
Lombardia és Velence	9	3	—	—	2	—
Horvátország	1	—	—	—	2	—
Dalmatia	—	1	—	—	—	—
Magyarország (15 gyalog, 9 huszár), Szerb vajdaság (3 gyal., 2 husz.), Erdély (4 gy., 1 vad., 1 husz.) . .	22	1	—	—	—	12
Összesen . . .	62	25	8	7	12	12

8 évi szolgálat után, még 2 évig tartalékban marad a katona, de akkor csak fenyegetésekben tartozik a katonai hatóság alá. Egyébiránt a tartalék csak háboruban hivatik össze. A katonakötelezettek megválthatják magukat 1500 forintért, s e summáért régi katonák fogadtatnak.

Tábornoki kar.

Jelenleg van az ausztriai birodalomban : 4 tábornagy, 18 szertármester, 106 altábornagy, 129 general-örnagy. Tábornokok kívül van 249 ezredes, és 15,000 minden rangu tiszt.

132. §. Legfelsőbb rendőri hatóság.

A legfelsőbb rendőri kormány feladata a birodalom s az egyes alattvalók bátorságára felügyelni. Különösen igyekszik, hogy a veszélyeknek elejét vessék, a meglevők kipuhítottassanak, s megakadályoztassanak, különösen azok, melyek ő Felsége szentes személyét, vagy a többi uralkodóház tagjait, vagy az állami intézményeket, s közrendet fenyegetik. Ez ügyel fel továbbá az utlevelekre, idegenekre, sajtóra, képekre; mellynélfogva ez ad engedélyt ujság kiadhatásra, vagy elveheti azt, nyilvános és kölcsönző könyvtárakra, litographiai intézetekre. Befolyással van a nyomdai-, könyv- és műkereskedési engedélyekre. Felügyel a színhá-

zakra, s befolyást gyakorol rendőri véleményadása által a közhivatalok, tanárságok, stb. elnyerésére. Alatta áll a csendőrség, melyről a katonasági cikkben emlékeztünk. Az alsóbb politikai hatóságok egy uttal a kormányzóktól, helytartóktól, s a megye főnökeitől is függenek.

Rendőrigazgatóságok vannak a helytartóság székhelyein, jelesül: Bécs (26 kerületi biztossal), Linz, Salzburg, Grác, Klagenfurt, Laibach, Triest (3 ker. bizt.), Innsbruck (2 ker. bizt.), Mailand (7 ker. és 8 politikai bizt.), Velence (6 ker. és 7 pol. bizt.), Zara (1 ker. bizt.), Prága, (10 ker. bizt.), Brünn (1 ker. bizt.), Troppau, Lemberg (1 pol. bizt. Brodyban), Krakkó, Czernovicz, Poson (pol. bizt. Komáromban és Selmeczen), Sopron (pol. bizt. N.-Kanisán), Budapest (6 ker. bizt. s pol. bizt. Szegeden és Fejérváron), Kassa (pol. bizt. Lőcsén és Késmárkon), Nagyvárad (pol. bizt. Debreczenben és Aradon), Temesvár (pol. bizt. Ujvidéken és Szabadkán), Zágráb, Fiume, Eszék, Szeben, Kolosvár, Brassó városokban, s pol. biztosságok Zengen, Petrinián, Broodon, Zimonyban és Pancsován.

133. §. Legfelsőbb számellenőri kormány.

E hatóság közvetlenül ö Felségének van alárendelve, s a miniszteriumokkal egyenlő rangban áll. A vele összekötött *számvevő osztály* azon hatóság, hol az állam bevételének s kiadásának egész eredménye világosságra, s a költségvetésnek különféle ágai egyensúlyba hozatnak.

Hogy az államszámvizsgálati tudományban jártas férfiak képeztesse, ez okból saját vizsgálóbizottmányok léteznek Bécs, Linz, Grác, Triest, Innsbruck, Prága, Brünn, Lemberg, Buda, Zágráb, Temesvár, Szeben és Zara városokban. A vizsgálók s az elnök a legfőbb számellenőri kormánytól neveztetnek.

Az államszámvizsgálati hatóságok azonban részint központiak, részint koronaországbeliek, részint csak egyes és külön ágakra alkalmazvák. Központiakhoz számítatnak: a kamarai főszámvevőség, cs. kir. udvari számvevőség, uradalmi és járadéki számvevőség, bányászati számvevőség, dohány és bélyegügyi számvevőség, közlekedési számvevőség, lotto s végre főhadiszámvevőség. Számvevőhivatalok vannak továbbá a helytartóságok fővárosaiban, s ezeken kívül külön egy a bécsi porcellángyár, egy a Theresianum lovagakadémia részére.

AZ
AUSZTRIAI BIRODALOM
RÉSZLETES
FÖLDRAJZI ÁTNÉZETE.

A birodalom felosztása.

Az ausztriai birodalom 21 koronaországra osztatik fel, melyek elválhatlanul képezik az összes császári birodalmat, s egymástól alaptörvényekben nem különböznek, de történeti s némelly államjogi tekintetben 4 fő tömegre oszthatók, u. m. *1) a német szövetséghez tartozó, 2) a magyar koronai, 3) a lengyel, 4) az olasz koronaországokra.*

A) A német szövetséghez tartozó koronaországok :

1. Alsó-Ausztria, Bécs, császári székvárossal.
2. Felső-Ausztria.
3. Salzburg.
4. Stájerország.
5. Karinthia.
6. Krajna.
7. Tengerpart, Trieszt várossal együtt.
8. Tirol és Vorarlberg.
9. Csehország.
10. Morvaország.
11. Szilézia.

B) Magyar koronai országok :

12. Magyarország.
13. Erdély.
14. Szerb vajdaság és temesi Bánság.
15. Horvát- és Tótország.
16. Katonai Végvidék.
17. Dalmát királyság.

C) Lengyel koronaországok :

- 18. Galiczia, Krakó hercegséggel.
- 19. Bukovina.

D) Olasz koronaországok :

- 20. Lombardia.
- 21. Velence.

Kiterjedésre nézve a német koronaországok	3439'38	
magyar koronaiak	5822'82	
lengyel koronaországok	1540'14	
olasz	„ „	790'08 ausztriai
<hr/>		
□ mérföldet foglalnak el, s így összesen 11.592'42 □ mfd.		

A) Német szövetséghez tartozó koronaországok.

1. Alsó-Ausztria.

1. *Fekvése és nagysága.* Alsó-Ausztria határos északra Morva- és Cseh országokkal; keletre Magyarországgal, nyugatra Felső-Ausztriával; délre Stájerhonnal. Kiterjedése 345' 76 ausztriai □ mérföld. *) Ebből művelés alatt van 3,304,400 hold; műveletlen pedig 153,200 h. A művelés alattiból ismét 1,415,300 h. szántó-föld, 80,300 h. szőlő, 36,100 h. kertek, 410,800 h. rét, 263,100 h. legelő, 1,095,600 h. erdő, s 3200 h. különféle használatu.

2. *Természeti tulajdonsága.* Alsó-Ausztria ha nem olly regényes, s különféle természet-ajándékokban nem olly gazdag is mint Felső-Ausztria, mindazáltal egyik legszebb és legfontosabb tartományát képezi az ausztriai birodalomnak. Földfelülete és földminősége igen változatos alakban tűnik fel. Felszínét majd havasok, majd középhegyek, majd síkságok borítván el, földminősége és alkatrészei is felette különbözők. Általában az egész tartományt inkább hegyesnek és dombosnak mondhatjuk. Ugyanis a Salzburgból jövő nori havasoknak egy nagy lánczolata Stájerország északi részét elborítván, ez Alsó-Ausztriába is benyomul, s különféle ágaival sok helyt egész a Duna jobb partjáig terjed. A Duna bal partján pedig a cseh-morva határhegység ágazatai futnak szét, úgyhogy tulajdonképeni síkságot csak a tartomány keleti részén, s Kremstől kezdve a Duna völgyében látunk. Kiterjedtebb rónaságai a *Moroamezeje* a Duna, Morva és Thaya vizek közt, továbbá a *tulni* mező az ország közepén a Dunától délre, a *Steinfeld*, és a bécsujhelyi sivatag. Legtermékenyebb földet mutathat az ország közepén a Duna mentiben. E termékeny terület a Duna jobb

*) E munkámban mindenütt ausztriai □ mérföldet és ausztriai holdat értünk 1600 □ ölével. Az ausztriai mérföld nagyobb a geographinál, mert ez csak 3911' 9 folyó ölet számlál akkor, midőn az ausztriai 4000 ölet. Egy ausztriai négyszög mérföldben van 10,000 hold, s azért 100 ausztriai □ mérföld tesz 104⁵/₉ geographi □ mérföldet, s megfordítva 100 geographi □ mérföld, nem több 95¹¹/₁₇ ausztriai □ mérföldnél.

partján az Enns folyótól kezdve a tulni mezőig huzódik; itt átsap a Duna bal partján fekvő halmos vidékekre, s Magyarország határszélén a Morvamezővel végződik. Átaljában Alsó-Ausztriának észak-keleti része a bőven jutalmazó vidékekhez számítható; kevesbbé vagy épen nem mondhatjuk ezt az ország déli és délnyugoti részéről, hol csak kivételképen találunk termékeny és igen jól művelt völgyeket. Legterméketlenebb földje van a zordon havasok után a Bécsujhely (Wiener-Neustadt) közelében elterjedt köves mezőségnek, ezután a Steinfeldnek, a Morva mezején itt ott található homokos területeknek, és Weitra vidékének. Az ország déli részén kitünőbb hegytetők a *Geschaid*, *Göller*, (5568 láb magas), *Gippel*, *Raxalpe*, *Semering* (4416 láb), nagy és kis *Pfaff*, *Wechsel* Magyarország határszélén (5459'), *Hutvisch* (3000'), délnyugaton a *Zeller* havasok, *Hochstadl*, az *Oetscher* (6000'), *Schwarzkogel*, és a *Schneeberg*, melly 6497 lábnyi magas, s honnan felséges kilátás esik csaknem 200 □ mflnyi vidékre. — Fő folyama Alsó-Ausztriának a *Duna*, melly csaknem derékban kétéhasítja. Ez Felső-Ausztriából lép be azon ponton, hol az Enns folyóját öblébe veszi, Mölktől kezdve északra egy kanyarulatot képez, de a Bisambergnél ismét délkeletnek veszi folyását, s Wolfsthalnál Magyarországra megy által. Az ugynevezett Strudel- (örvény)-től kezdve (Grein mellett) Posonyig 450 bécsi láb esete van, honnan sebes folyása könnyen megmagyarázható. Medre gyakran magas hegyek közé szorulván, majd számos szigetek képzése által alkalmas ugyan a hajózásra, de nem minden veszély nélküli, s a gőzhajók itt néha akkor is kénytelenek a járatot felfüggeszteni, midőn az a magyarországi Dunán teljes folyamatjában van. Bal partja Hirschenautól Kremsig hegyes és sziklás. Kremstől kezdve völgye mindinkább szélesedik s jobbra a tulni, balra a morva mezőség kíséri, Bécs alatt számos zöld szigetek s mosolygó ligetek gyönyörködtetik a szemet. Mellékfolyói a jobb parton az *Enns* határfolyó, melly a déli havasokból (Rorstadt mellett) eredvén, Mauthausennél a Dunába szakad, s elválasztja Alsó-Ausztriát Felső-Ausztriától, mellynélfogva e két tartomány Enns alatti, és Enns feletti Ausztriának is szokott neveztetni; továbbá az *Ips*, *Erlaf*, *Bielach*, *Trasen*, melly egy gyönyörű völgyön fut keresztül, *Wien*, *Schwechat*, a hideg *Ganggel* és *Triesting*, a nagy *Fischa*, *Piesting* mellékfolyójával, *Lajta*, mint határfolyó Magyarország felé, kis *Fischa* folyócskával. A Duna bal oldalába ömlenek: *Ispér*, mint határfolyó Felső-Ausztria felé, *Krems*, *Kamp*, (*Zwetellel*), alsó és felső *Schmieda*, *Russbach*, végre a hajózható *Morva*, melly Magyarországtól választja el, valamint a *Thaya* Morvaország közt

von határt. Legnevezetesebb vizomlása van Annaberg közelében a 271 láb magas *Lasingfall*. Legnagyobb tavai az *Erlaf* és *Lunzer* tavak, de ezek is csekély területűek. Hajózható csatornája a bécs-ujhelyi, mely Bécsnél vitetik a Dunába, s főleg fa, vas, köszén, gabona vitelre használtatik. Éghajlata igen különböző. A nagy Dunavölgy mérsékelt légelylyel bír, hasonlóul a tartomány keleti része, mely azonban a szeleknek van minden oldalról kitéve. Ellenben a déli és délnyugati vidékek igen zordon éghajlattal bírnak. A közép légmérséklet Bécsben $8^{\circ} 51'$, nyáron a hőmérő 20—25 fok, télen a hideg 10—12 fok közép számítással. Általában Bécsnek éghajlata legtöbb években Páris városáéval megegyezik. Uralkodó szelek a nyugati, és északnyugati. Az időjárás hirtelen változó és állhatatlan, különösen a Schneeberg környékén. Legdurvább zordon vidéknek tartják Annaberg környékét, melyet ausztriai Sziberiának hívnak.

3. *Termékei.* A föld tulajdonsága szerint termékei is nagyon különbözők, melyeket szorgalmas lakosai csüggedetlen iparral igyekeznek a jótévő természettől megnyerni. A mezeigazdálknál az ugaros gazdálkodás tulnyomólag uralkodik, csak hogy az ugarat sokan vetik, s mivel a váltógazdálkodás szinte divatban van, a fekete ugar alig foglalja el a szántóföldek ötöd részét. A havasi vidékeken, hol a levegő nedves, kis részben ligetgazdálkodás üzetik, mely szerint a földek több évekig szántás alá, majd ismét kaszállóul használtatnak. Terem itt igen szép tiszta buza, árpa, hajdina, tengeri, de fő termékek: a rozs és zab. Kataszteri becsü szerint középsszámítással egy holdra buzából 12, rozsából 15, tengeriből 25, árpából 16, zabból 20, hüvelyes veteményekből 8 mérőt számítanak. Burgonya, valamint a kerti vetemények is kivált Bécs környékén nagyban termesztetnek. Általában pedig a diszkertészet egy tartományban sem virágzik olly szépen, mint Alsó-Ausztriában, miután itt a császári diszkerteken kívül pompásnál pompásabb urasági angolkertek gyönyörködtetik a szemet. Kereskedési növények közül csak a lent, kendert, mákot, repcét, buzért, főleg pedig a *sáfrányt* emeljük ki, mely jóság és szépség tekintetéből egész Európában első, úgyhogy az ausztriai sáfrány 30% val drágábban fizettetik mint a francia vagy nápolyi. Hazája az alsó-ausztriai finom sáfránytermesztésnek Krems környéke. Orvosi fűveket a déli havasok bőven szolgáltatnak. Baromtenyésztését illetőleg nem sokat mondhatunk; mert lovai középfajból valók, s külsőleg szépek, de nem kitartósak. *Szarvasmarhája* szinte közönséges fajból való, bár Bécs környékén néhány kitünő tehenészeteket láthatunk. *Sertést* keveset tart; ellenben juhái már nagy részben

nemesítvék, s néhány uradalmi nyájak a tökélynek nagy fokára emelkedtek. Az állattenyésztés állapotját mennyiségileg a következő számok legjobban mutatják. 1851-ben volt *ló* 71,606 darab, melyek közt 3 éven felül levő csikó 1992, csödör 3787, kancza 15,979, herélt 49,848 darab. *Ökör*, bika és tehén (bornyuk nélkül) 354,104 darab. *Juh* 389,230 d. szinte bárány nélkül. *Kecske* 43,400; sertés 112,300 darab. A méhtenyésztés a Morvamezőn meglehetősen diszlik; a selyemtenyésztés szinte nem megvetendő, mert itt évenként mintegy 14 mázsa selyemgubó kerül beváltásra. Egyik legbecsesebb, s legjövedelmesebb ágát képezi az alsó-ausztriai mezőgazdaságnak a *bortermesztés*. A szőlőket itt, szinte mint Magyarországon rövidre művelik s karózzák. Főleg fehér borokat szűrnek, melyek ugynevezett kemény borok, több év múlva érnek meg, de akkor pompás illatot fejtenek ki. Leghíresebb bortermő helyek: Gumpoldskirchen, Vöslau, Mailberg, Stinkenbrunn, Grinzing, Klosterneuburg, Bisamberg, Weidling, Nussdorf. — A gyümölcsstermesztés itt nem üzetik olly kiterjedésben mint a szomszéd Felső-Ausztriában, de azért nagy gondot fordítanak rá. A császári gyümölcsösök nézést érdemlenek. A mezőgazdaságot előmozdítják a bécsi gazdasági egyesület, a pomologiai társaság. Mariabrunnban pedig erdészi tanoda létezik. — Ásványi termékekben Magyar- vagy Csehországhoz hasonlítva szegénynek mondhatjuk Alsó-Ausztriát. Fő terméke még a vas és kőszén; ebből 1,200,000, amabból 24,000 mázsa termeltetik évenként. Nevezetesebb kőszéntelepei e következő helyeken vannak: Klingenufer, Schauerleiten, Thomasberg, Lunz, Gaming, Kirchberg, Lilienfeld, Klasing, Lanzing. Említést érdemlenek még a timsó, melyből 750, s a grafit, melyből 415 mázsára megy az évenkénti termelés. Ellenben terméskövekben s jó fazekas agyagban nagy bősége van ez országnak; s mivel Bécs roppant téglakészletet kíván, a környékén égettetni szokott téglák értéke évenként 18,000,000 pengő forintra becsültetik. — Ásványos források több helyeken vannak, de itt első helyet foglalnak el a Baden melletti meleg kénfürdők, melyek egész Európában hirt nevet szereztek maguknak.

4. Népeség és szellemi műveltség. Népesége 1,613,400 lélek, kik 35 városban, 240 mezővárosban, 4312 faluban, és 168,023 házában laknak. Nyelvét illetőleg nagyobb részt német, ugymint 1,589,863 fő. Csehek laknak Csehország szomszédságában 12,328 számmal; horvátok a Morva mezején foglaltak el néhány helységet, s 6766 lelket számítanak. Végre az izraeliták szétszórva, de főleg Bécsben 4523 lelket számlálnak. Vallási tekintetben van 1,592,990 római katolikus, kik 916 plebániában egy érsek (Bécs-

ben) és egy püspök (St. Pöltenben) által kormányoztatnak; 722 görög katolikus 1 plebániában, 418 óhitű szinte 1 plebániában, 12,347 ágostai, 2450 reformatus, 4523 izraelita, és 30 más vallásu egyén. Mind a két protestans felekezetnek van Bécsben saját superintendense, s az ágostaiak 2, a reformatusok 1 ekkléziát képeznek. — Az alsó-ausztriai népesség szellemi műveltségéről gazdagon van gondoskodva. Így például Bécsben van 1 tudományos egyetem és 1 műegyetem (politechnikum), tudós társaság, művész és keletnyelvi akadémia, az egész koronaországban 7 fő gymnasium Bécsben (4), Mölkben, Németujhelyen, Kremsben, és 2 algymnasium Hornban és Seitenstettenben. A szakképzettséget előmozdítják vallásban a kath. és protestans theologiai intézetek Bécsben; az iparban és kereskedésben a reál-iskolák (a polytechnikumon kívül), erdészetben a mariabrunni erdési tanoda. Különösen számosak a katonai képző-intézetek. Így Németujhelyben van egy katona-akadémia lovassági és gyalogsági tisztek kiképzésére; kadétiskola Hainburgban; pionirtanoda Tullnban, s mérnökkari Kremsben, s hidászai Klosterneuburgban. — De a népnevelés is örvendetes karban található; mert a 85,920 iskolaképes gyermekeknél az elemi iskolákban még több, azaz 87,340 tanulót számlálunk. A 82,638 iskolaképes leánykák közül pedig, 81,426 látogatja az iskolát. A nyilvános iskolákon kívül még igen számos privat fiu és leánynövelde találtatik. Összesen van 81 fő, 1011 elemi, és 23 leány-iskola.

5. *Ipar és kereskedés.* Alsó-Ausztria, különösen pedig Bécs mind a nemesítő iparnak, mind a belföldi s átviteli (transito) kereskedésnek gyűlpontja, s mondhatni szíve ez egész császárságban. Mindenek felett a gyapotfonás és szövés, és a selyemipar nyert itt rendkívüli terjedést. Maga Bécs az összes birodalmi selyemfonalnak, melly gyártatik, felét dolgozza fel. És ámbár a selyemgyárosok száma évről évre fogy és szegényedik (1830-ban volt 680, már 1853-ban csak 440 gyáros): mindazáltal jelenleg is a selyemkermé és bársonygyárakban 11,000 munkás dolgozik, ide nem értvén a selyemszalagot gyártó 4000 munkást. A selyemkermék értéke évenként 15 millio pengő forintra felrug. A gyapotgyártás nem csak Bécsben, hanem a falukon is el van terjedve. Nagyobb-szerű gyapotgyárak találtatnak 40 számmal s 7493 rendes munkással főleg Ebenfurt, Pottendorf, Möllersdorf, Trumau, Schönauf, Svadorf, Felixdorf, Marienthal, Steinabrück, Teesdorf, Fahrafeld, Eggendorf, Söllerau, Steinhof, Neukirchen helységeiben s környékén. A gyapjuszövetgyártás már nincs így elterjedve, s bár a bécsi szőnyeggyárak jó hírben állanak, mindazáltal a finom posztónak

nagyobb része Morva- és Csehországból hozatik. Ellenben a papirosgyárak nagy fontosságúak. Hires géppapírost készítenek Klein-Neusiedelben, hol 3 gőzgép működik. Legközelebb az eggendorfi papirgyárban szinte gőzgépek állítottak fel. A vasgyártás hasonlóul nagyban üzetik. Az egész tartományban van 94 vashámor, 3 puddling, 11 henger vasgyár. Főfészke a vasgyártásnak Weidhofen an der Ips, hol különösen sok üst, serpenyő, vasedény készül; Neuhiertenberg környékén pedig késeket, ollókat, beretvákat, vasedényeket gyártanak. A bécsi zongorák és hintók külföldön is ismeretesek. Jeles üvegyárak vannak Joachimthalban és Schwarzauban. — Kereskedése felette élénk, mert Bécs gyűlpontja a birodalmi kereskedésnek. Innen ágaznak ki az északi, déli, délkeleti, s keleti vaspályák, és távirati vonalak, mellyek által minden koronaországgal összeköttetésbe jön Bécs, sőt ha a Simeringhegyen elkészül a vaspálya, Trieszt felé a tengerrel is egyenes kapcsolatban álland. A hajózható Duna hasonlóul hatalmasan előmozdítja a kereskedést, ellenben országutjai jobbak és nagyobb számmal lehetnének, mert jelenleg nincs több 360 mérföldnyi országutjánál, miből 126 kincstári, 234 pedig magán egyének költségén épült. Nagy jótétemény továbbá a kereskedésre a Bécsben létező nemzeti bank, hitelbank, börze, ipar- és kereskedelmi kamara, stb.

6. Felosztása. Ausztria 1849 előtt 4 megyére és Bécs kapitányságra osztatott; jelenleg Bécs egyenesen a kormányzó alatt áll, a többi megyék pedig 17 kapitányi járásra osztattak. A járasok a magyarországi szolgabírói járásoknak felelnek meg; s névszerint e következő székes helyekről neveztetnek: Amstetten 12' 23 □ mérföldnyi kiterjedéssel, Bruck an der Leitha 12' 45 □ mfd, Grosz Enzesdorf 17' 79 □ mfd, Hietzing 9' 14 □ mfd, Hollabrunn (Ober) 8' 81 □ mfd., Horn 20' 99 □ mfd., Klosterneuburg 6' 19 □ mfd., Korneuburg 16' 03 □ mfd., Krems 28' 74 □ mfd., Neunkirchen 22' 98 □ mfd, St. Pölten 43' 67 □ mfd., Poisdorf 26' 48 mfd., Scheibs 18' 51 □ mfd., Weidhofen an der Thaya 21' 91. □ mfd., Waidhofen an der Ibbs 17' 22 □ mfd., Wiener-Neustadt (Bécsujhely) 30' 12 □ mfd., Zwettel 31' 49 □ mérföldnyi kiterjedéssel. Törvénykezési tekintetben 4 tartományi törvénykezésre van felosztva.

B é c s.

Az ausztriai birodalom fővárosa, a császárnak rendes székhelye, Németország első városa, fekszik egy igen szép vidéken a Duna jobb partján, melly itt egy nagy szigetet képez, s mellyben épültek a Lipót és Jägerzeil külvárosok, a belvárostól egy dunaág által elválasztva, de több szép hid

által összekötve. Bécs áll a belvárosból és 34 külvárosból, melyek összesen 1 mérföldnyi területet foglalnak el. Maga a bel- vagy ó-város a külvárosoktól bástyafalak és bástyamező, egy 600 lépésnyi széles s fasorokkal átszegett térség által választatik el, kivéven a már említett két külvárost, melyek a Dunának bal partján fekszenek. Az ó-város számlált 1854-ben 1229, s az egész Bécs külvároisaival együtt 9286 házat, (ide nem számítván a császári várakat, 123 mágnaí palotát, a zárdákat) és 452,000 lakost. A belváros kőfállal vétetvén körül, a külvárosok közlekedés 12 kapun keresztül történik, melyek közt a várlaki kapu legpompásabb. Utczái (110) szűkek és tekervényesek, házai roppant magasak, kövezete, járdái, éjjeli világítása kitűnő jók. Van benne 8 plebánia, 7 zárda, 16 szentegyház és 18 köztér. A várlaki és parádépiac és a Hof legnagyobb köztérek, s a Graben legélénkebb köztér Bécsben. A József térét *II. József*, s a Ferencz térét *I. Ferencz* császárok barnarézről öntött szobrai ékesítik. Említendő nevezetességei: a császári várak, egy külsőleg tekintélytelen, de igen régi 4 emeletes épület, melynek udvara tágas négyszögű tért képez. Keleti szárnya legrégibb, mert még 1215-ben épült, s ekkor tűz által elhamvasztatván *II. Ottokár* által újra helyreállíttatott. Külső homlokzata a bástyamező fele 204 folyó ölet tesz. Nyugati szárnya *Amalienhof*, s déli szárnya *Schweiserhof*nak nevezetik, s ebben lakik rendszeren a császári család. Egyik melléképületben láthatók a császári könyvtár 350,000 könyvvel és 12,000 kézirat; a művészeti gyűjtemény 300,000 rézmetszetekkel, régiségekkel, műtárgyakkal, több mint 30,000 darab emlékpénzzel, régi pénzekkel, ásványi ritkaságokkal; a kincskamara, melyben őriztetnek 1796 óta a német császárság koronajelvényei. A Szent István temploma egyik legrégibb s legszebb goth izlésre épült szentegyháza Európának, négyszögű gránitkövekből épült, 342 láb hosszú, 222 láb széles és 76 láb magas, 38 oltárral. Fő tornya, mely kisé márféle görbült, 434 láb magas, s nagy harangja 354 mázsát nyom. Földalatti része 30 nagy boltzatból s a császári sirboltból áll, melybe azonban a meghalt császári családi tagoknak csak belrészei tétetnek le. Említést érdemlő szentegyház még: a belvárosban az Augusztinusok temploma *Krisztina* főhercegaszony pompás siremlékével, melyet Canova világhíres művész készített; a kapuczinusok temploma, melynek sirboltja Mátyás császár óta temetkezőhelyül szolgál az ausztriai uralkodó háznak. A külvárosokban, melyek közül a Lipót, Wieden, Országot (Landstrasse) nevezetűek még szebbek a belvárosnál, számos igen szép magánházon, uri palotán s kerten kívül van 21 plebánia, 30 templom, 9 zárda. Nevezetességeik közzé tartozik: Bécsnek legpompásabb, legszabályosabb szentegyháza a Károly templom; a nagyszerű lovárda 400 ló számára; a Belveder, 1227 legremekebb műképpel, s az Ambrasi gyűjteménytár, melyben tiszteletet gerjesztő ókori művek s ritkaságok szemlélhetők; a hadastyánok roppant épülete 800 emberre; a műegyetem (politechnikum) pompás palotája, melynek termében 30,000 ipar- és gyárcaikk s példánykép (Modelle) gyűjtemény látható; a Schwarzenberg, Liechtenstein, Eszterházy hercegek nyári palotái legritkább festészeti képek gyűjteményével s könyvtárakkal; a császári porcelángyár, melynek művei izlést, festést illetőleg egész Európában elismerésre találnak; a városi kórház, egy roppant 7 udvaros épület, melyben évenként 16,000 beteg vétetik fel. Van Bécsben 5 színház, 6 nyilvános könyvtár, több tudományos és művé-

szeti gyűjtemény, s ezek közt említendők a császári braziliai muzeum, s az egyetem anatómiai gyűjteménye; számos jótékony és tanító intézet, mint a híres tudományos egyetem 90,000 kötetnyi könyvtárával, csillagdával, fűvészkerttel és természetrajzi gyűjteménnyel, s 185³/₄-ben 116 tanárral és 2416 tanulóval; 4 főgymnasium, a terézi lovagakademia nemes ifjak számára, szébszi intézet; állatorvosi tanoda, siketnémák és vakok intézete, keleti akademia, szépművészeti akademia; egy cs. k. tudóstársaság, orvos-egylet, művészegylet, iparegylet, gazdasági társulat, kertész-, zenészi, egyházzenei egyletek, 24 könyvnyomda, 32 könyvkereskedés és 18 műbolt. Bécs középpontja az egész ausztriai birodalmi kereskedésnek, s 300 nagykereskedő élénk kereskedést űz főleg Magyar-, Olasz-, Törökországokkal s a német államokkal. A gyárok s a kezműipar 100,000 embert foglalatosskodik, kik különösen selyem kelméket, arany és ezüst csipkéket, szalagokat, gyapot és galanterie árukat, matematikai és zenészi eszközöket, porcellánt, művészi virágokat, hintókat és zongorákat készítenek. Kieme lendők az ágyuöntöde, két fegyvertár, a város déli részén legujabban létrejött nagyszerű fegyvertár-épület, a központi lovagló intézet. A bécsi nép igen barátságos és vig kedélyű levén, szereti a mulatságokat, s e tekintetben a pompás vidék, és a számtalan gyönyörű mulatóhelyek jó alkalmat szolgáltatnak. Legnagyobb s leglátogatottabb mulatóhelye az ugynevezett „Prater“, egy 1/2 mérföldnyi széles és 3/4 mérföldnyi hosszú, s 6 széles fassorral keresztülmetsett liget a dunaszízigetben, a Lepold külvárostól jobbra. E mulatókertet nyáron néha 80,000 ember is meglátogatja. Balra a Leopoldvárostól fekszik ismét a „Ligetkert“ (Augarten), mely 164 holdat foglal el, s hasonló a Praterhez, csak hogy itt még szebb fák és sétahelyek vannak. Nyugotra határos vele a *Brigittliget*, mely bucsuünnepélyéről híres. Benn a városban sétahelyül a bástyamező, és a népkert szolgálnak. Ezenkívül a környező szép vidék Bécsnek Europa egyéb nagy fővárosai közt elsőséget ad.

Nevezetesebb helyek :

Hietzing, legszebb falu a birodalomban, kapitánysági járás székhelye, ásványos fürdővel és szép nyári lakókkal. *Nussdorf*, falu a Duna mellett, híres bortermesztéssel, s nevezetes vegyészeti gyárakkal. A Dunára dülő Kahlenberg heggye 1360 láb magas, s tetejéről a legszebb kilátás nyílik. Ugyanitt látható *Ligne* herczeg siremléke, ki e hegyet szép faültetvényekkel ékesíté. *Hernals*, népes helység 2500 lakossal, több gyárakkal, nevezetes kalváriával, Clerfaut cs. k. tábornok siremlékével, s egy jeles leánynöveldével a cs. tisztek árva leányai számára. *Erlau*, falu, várkastélylyal és szép kerttel. *Pöczeinsdorf*, falu, szinte várkastélylyal s pompás angolkerttel. *Meidling*, falu, bájos nyári lakókkal és kertekkel, s két ásványfürdővel. *Pensng*, jó bortermeszt, s nagy selyemszalag-gyára van. *St. Feit*, falu a Wien folyócska mellett, egy érseki kastélylyal s képgyűjteménnyel. *Mariabrunn*, falu, híres erdészeti iskolával. *Hütteldorf* falut nevezetessé teszi bájos ligetje, fűvészkertje, csinos nyárilakókkal. *Hadersdorf*, falu, várkastélylyal s Laudon tábornok sirboltjával. *Kalksburg*, falu, egy regényes bércezőlgyben, pompás kastélylyal, kerttel és szép templommal. *Rodaun*, csinos falu, melyet szép kastélya ékesít; van kénforrása s fürdője, és márványbányája. *Schönbrunn*, cs. k. várkastély Bécshez 1/2 órányira, s nyári

laka a császári családnak, egy nagy és pompás angolkerttel, állatgyűjteménnyel, melyben a világnak csaknem minden ritkább élő állatai feltalátatnak, és egy fűvészkerttel, mely növénygazdagságát tekintve, a világon az első közé tartozik. *Grinsing*, falu, híres bortermesztéssel. *Döbling*, Bécs közelében, a fővárosiak nyári lakaival s kertjeivel, s egy pompás ártezikúttal. *Laxenburg*, kis városka 1200 lakossal. Itt van a második császári nyári kastély, melyet egy roppant kiterjedésű disz-, vadás és gyümölcskert veszen körül. *Schönbrunn* és *Laxenburg* közt fekszik egy felette regényes bércei vidéken a fővárosiak által erősen látogatott *Brühl*, honnan veszi nevét az egész nyájas völgy, számos mulatóházakkal, nyárilakokkal. Itt van egy hegytetőn a régi *Liechtenstein* lovagvár, s egy másik új hercegi kastély. *Weidling*, híres bortermeszt, és nagy vasgyára van. Bécs alatt van a történetileg nevezetes *Lobau* dunasziget, mellyen keresztül I. Napoleon 1809 máj. 21 és 22-kén áttörvén *Aspern* és *Essling* faluknál az osztrák hadsereget, melyet Károly főherceg vezényelt megtámadta, de veszteséggel visszaveretett. Később ugyan ezen év júl. 6-kán e vidéken egy második ütközet fejlődött ki *Wagram* és *Enzersdorf* helységeknél a francia és osztrák seregek közt, mellyben Napoleon lett győztes. *Bécsújhely* (*Wiener-Neustadt*) legnagyobb város Bécs után 14,000 lakossal, a fővárostól délre 4 mföldnyi távolságra, a *Kehrbach* s egy *Dunáig* vezető hajózható csatorna s a bécs-glogniczi vasut mellett. Hajdan fejedelmi széke volt az ausztriai főherczeknek, s a régi várpalota maiglan fenáll, s ebben vagyon a cs. kir. katonai akademia, mellyben 500 növendék a gyalogság és lovasság számára tisztekiül képeztetik. Van itt továbbá tartományi törvényszék, egy cistercita apátság, főgymnasium, czukorfinomító-gyár, gyapotfonás, selyem s más gyárak, és élénk kereskedés. Nem messze e helytől *Lichtenworth* falu mellett fekszik *Nadelburg*, hol a sárgaréz s tűgyárak egyik legnagyobbika s legnevezetesebbike létezik. A város közelében terül el a neustadti köves sivatag, s mellette ismét a *Steinfeld* nevű kopár pusztaság. *Baden*, (*Thermae Catiae*), casinós városka Bécsből délre 3 órányira, igen híres kénásványos fürdőkkel. Van itt 10 melegforrás és 16 fürdőház, mellyek közül 11 a város határában fekszik, 5 pedig magán uraságok birtoka. A fürdővendégek száma évenként felmegy 10,000-re. Megemlitendők a császár palotái, a városház, casino, színház, és a redoutépület. Lakosai aczélműveket, különösen jó beretvákat készítenek. Sétahelyekül szolgálnak a Terézi gyönyörű liget, és a bájos *Helena* völgye. Ennek közelében fekszik *Albrecht* főherczegünk *Weilburg* nevű pompás nyárilaka, s több ős lovagvárak, mint *Rauhenstein*, *Rauheneg* stb. — *Vöslau* fürdőkkel és jó bortermesztéssel. *Kloster-Neuburg*, Bécsből északnyugatra 1 mérföldnyire fekvő városka a Duna jobb partján. Van egy híres és gazdag augusztinai apátsága. A zárda részfedelével s tornyaival ékessége az egész vidéknek, s 25,000 kötetnyi könyvtára ritka munkákat, kéziratokat, képeket s ásványgyűjteményt mutatathat fel. Kincstárában őriztetik az ausztriai főhercegi kalap. Nevezetes még itt a cs. k. hajógyár s arsenal, s a cs. k. hidászok tanodája, egy czukorgyár. Bora híres. *Hainburg*, kis városka Magyarország határszélén a Duna jobb partján, hegyen fekvő régi fellegvárával, honnan pompás kilátás esik a környékre. Itt van az egész birodalomban a legnagyobb dohánygyár, mely évenként 100,000 mázsát feldolgoz. Kadétiskola. *Bruck an der Leitha*, szinte Magyarország szélén a Lajta vize mellett, *Harrach* grófnak pompás kertjével

és kastélyával, s egy roppant gyapot-fonógéppel. *Petronel* falunál feküdt hajdan *Carnuntum* város, s itt maiglan romai régiségek találhatók. *Gumpoldskirchen*, híres bortermeszt, és sok olajat, szappant készít. *Klein-Neusiedl*, nevezetes papírgyárral, melyben gőzgépek működnek. *Glochnitz*, élénk városka a hasonló nevű vaspálya mellett, igen jeles gépgyárral, irón, festék, s más gyárakkal és egy prépostsággal. *Heiligenkreuz*, a Babenberg tövében. Itt van a birodalomban a legrégebbi apátság, roppant zárdával, s igen szép templommal, melyben az ősi Babenberg grófok nyugszanak. Márvány-, gipsz- és kőszénbányák. *Rohrau*, falu Magyarország szélén, születéshelye Haydn híres zeneszerzőnek (1732). *Mannersdorf*, feje egy császári uradalomnak, melyben a nemes merinotenyésztés nagy tökélyre emelkedett. Ásványfürdők. Sodronygyárak. *St. Pölten*, Trasen folyó mellett fekvő város, egy püspöknek s tartományi törvényszéknek, s járási kapitányságnak székhelye. Több gyár van e városban, megemlítendő: egy gyapotfonal-, karton-, papírgyár stb. Főgymnasium. *Mautern*, a Duna mellett, melyen itt egy fahíd viszen keresztül Stein felé. *Weidhofen an der Ibs*, az ausztriai vasgyártás főhelye, hol számos kasza, sarló, kés, olló, stb. készíttetik. *Mölk*, mezőváros a Duna jobb partján a benedekieknek igen régi és gazdag apátságával, s főgymnasiummal. *Retz*, bortermesztéséről és kereskedéséről híres. *Meissau*, Manhartshegy s a Csehországba vezető főútságot melletti városka, az itt termesztett finom sáfrányról nevezetes. *Stockerau*, mezőváros a Duna mellett, Béccsel egy mellékes pályával összekötve, nagy gabona-étvivásairól ismeretes. Itt van a legnagyobb cs. k. katonaruházati gazdasági biztosság. *Krems*, csinos város a Duna mellett. Van itt tartományi törvényszék, járási kapitányság, piarista collegium, főgymnasium. Vidéken sok kertibor s a leghíresebb sáfrány terem. A városban nevezetes vásárok tartatnak, s itt készült mustárral, sáfránnyal, gyümölcscsel nagy kereskedés üzetik. *Stein*, város, Mauternnel átellenben, kis gymnasiummal. A Dunahajók közönséges kikötője. *Dürrenstein*, a Duna mellett, bortermesztéssel, s azon nevezetes vár omladékaival, melyben Richard angol király 15 hónapig fogoly vala. *Zwettel*, Kamp melletti városka; itt s az egész környéken a kender- és lentermesztés valamint a fonás nagy kiterjedésben gyakoroltatik. *Nagy Sieghardt*, népes mezőváros, melyben sok szalagszövő lakik; s az itt és környéken készült szalagokat hálalók hordván szét: ez okból e tájékat szalagszatós tartományának (Bandkrämer Ländchen) szokás nevezni. *Tuln*, kis város 1500 lakossal a Duna jobb partján, Bécshez nyugotra 3 órányira, katonai pionir tanodával. *Lilienfeld*, mezőváros a Trasen folyó mellett, egy felséges havasi vidéken, vas- és edénygyárakkal, márványtöréssel. Itt van a cisterciátoknak hasonló nevű igen régi és nevezetes apátságuk, melynek épületei 13 udvart foglalnak el. A márványban s aranyozott ékességekben gazdag apátsági templom rejteli alapítójának VII. Leopold hercegnek hamvait (+1230). Van itt derék könyvtár, képgyűjtemény, terménytár. Itt élt egy darabig Pyrker László későbbi egri érsek, s egyik legnevesebb német költő. *Turnitz*, jeles üveggyárral, s élénk kereskedéssel, melynek főtárgya: különféle csinos és jutányos esztergályos művek. *Seitensletten*, egy régi benedeki apátság, egy széles térségen, melyet minden oldalról hegyek övedzenek. Van kis gymnasiuma, könyvtára, kép- és terménygyűjteménye. *Schönbühl*, graphit bányákkal, s irón- és olvasztóedény-gyárakkal. *Niederwallsee*, a Duna jobb partján, szép

sziklavárral, és híres malomkő-bányával. *Göttweig*, szinte a Duna jobb partján. Ekesíti a benedekiek apátsága, mely egy 600 láb magas hegytetőre épült, gazdag könyvtárral. A víz és fa gépek által tolatik fel a zárdába. *Annaberg*, olombányával, márványtöréssel és rézhámmal. Nevezetes a Duna mentiben még *Greifenstein*, egy a Liechtenstein hercegek birtokához tartozó régi lovagvár, melyben hajdan Löwenherz Richard sok ideig fogóságban tartatott. *Korneuburg*, kapitánysági járás székhelye, Kloster-Neuburggal átellenben, a Duna bal partján 2000 lakossal. *Feldsberg*, Morvaország szélén fekvő városka. Itt van az irgalmas atyáknak egy zárdája, mely legrégebbi a birodalomban. A város feje egy igen szép urodalomnak, mely a Liechtenstein hercegi majoratushoz tartozik, pompás kastélyllyal és kerttel, nézést érdemlő okszerű gazdálkodással, ménessel, stb.

2. Felső-Ausztria.

1. *Fekvése és nagysága.* Felső-Ausztria határos északra Cseh-, nyugatra Bajorországgal; délre Salzburg hercegséggel és Stájerhonnal; keletre Alsó-Ausztriával. Nagysága 208'29 ausztriai □ mérföld. Ebből használható 1,893,600 hold; műveletlen 189,300 h. A használhatóból szántóföld 736,000 hold, kertek 23,200 h., rét 348,800 h., legelő 102,700 h., erdő 681,500 h. különféle használatu 1200 hold.

2. *Természeti tulajdonsága.* Felső-Ausztria legregényesebb tartománya az egész birodalomnak. A havasok, középhegyek, a mosolygó völgyek egymást kellemesen váltják fel, s néha tündérszép vidékeket mutatnak fel. Legtermékenyebb föld itt is, mint Alsó-Ausztriában a Duna mentiben, s a beleszakadó kies völgyekben találhatók. A Duna bal partján már terméketlenebb lesz a föld, s általában földminősége sokban hasonlít Alsó-Ausztriához. A déli rész nyugoti felében a magas bércek közt a föld köves, de lakosai szorgalma által csaknem mind megtermékenyítve. A folyók és patakok mentiben gyakran agyagos és ingoványos, de jól művelt, mit még azon zordon hegyes tájékról is elmondhatunk, mely a birodalom határszélén a Duna hosszában egész Engelhartzellig húzódik. Már a Traun felé termékenyebbé válik a föld, ámbar helylyel közzel itt is vannak terméketlen területek. Illy kopár vidékek például a „vörös Moos“ Peuerbach és St. Wilibald, a „Mühlmoos“ az Atter tónál, a „Pössinger“ a Kogelnál, stb.) Azonban e kopárságok közül többeket, például Zell és Tornach mellett a szorgalmas lakosok megtermékenyítettek már. A Wels melletti sivatag, sokban hasonlít a német-ujhelyi sivataghoz. Alsó-Ausztriában. A Traun és Enns folyók közt fekvő déli terület a havasi vidékekhez tartozik. Itt a hegyek felső része nagyobb-részt kopár; a hegyderékokat erdők fedik, s ezek közben közben

rétek és legelők által megszaggatva egészen lenyulnak a völgyekig, melyek általánosan termékenyek, s itt legelőket ritkaság látni. De a vizek mentiben mocsárok és turfás területek gyakran találhatók, mint a Phyrn mentiben, s Ebensee, Ebenzweier szomszédságában. Kietlen és köves vidékek vannak Laufen körül, s a felső Traunnál, hol a földet csak takarmánytermesztésre nagy fáradsággal lehet használni. — Felső-Ausztria nagyobb részt hegyes, kivált dél és észak felé. Déli részében vannak a nori alpesek, melyek számos hegylánczczal s ággal az egész tartományt átfutják. Itt több jéghegy (Gletscher) is találtatik. Legmagasabb hegycsúcsok: *Dach-* vagy *Thorstein* a Hallstätti tó déli részén; ezenkívül megjegyzendő a nagy és kis *Priel*. Északi részén a Cseherdő hegységből egész a Dunáig terjednek a hegylánczok. Fő folyama e tartománynak szinte a *Duna*, melly Bajorországból jön, s a tartományt keleti irányban átfolyja, s csaknem két részre osztja. Több ágra szakad, és sebes folyása, s medrében találtató sziklák és örvények miatt a hajózásra nem egészen veszélytelen. Linznél a viziükre 654 láb magas a tenger színe felett. Nevezetesebb mellékfolyói jobb oldalon: az *Inn*, melly Bajorországtól választja el az országot, s Passaunál ömlik a Dunába. Torkolatjánál nagyobb-nak tetszik, mint a Duna. Vize zavaros; egyébiránt hajózható. A *Traun*, a tiroli havasokból ered, s a hallstätti és Traun tavakat átfolyván, s az *Ager*, *Alm*, *Krems*, folyócskákat, s több patakokat magába vevén, Zizelaunál a Dunába szakad, miután útjában 2 vizomlást képezett. Az *Enns* folyóról, melly Alsó-Ausztriától választja el, fentebb Alsó-Ausztriánál már emlékeztünk. Bal parton a Dunába szakadnak a következő kis folyók: *Rana*, a nagy és kis *Mühl* vagy *Michel*, az *Aist*, a *Narrbach*, és a Bajorország felé tartó *Ilz*. Tavakban Felső-Ausztria minden koronaországok közt leggazdagabb. A nagyobbak közt megemlítendők: a *Traun* vagy *Gmunden* tó, melly 6310 bécsi öl hosszú, 1517 öl széles és 598 láb mély, északi szelek alkalmával borzasztólag hullámzik; a feketezöld színű *Hallstätter* tó, 4260 öl hosszú, 1130 öl széles, és 600 láb mély; az *Atter-* vagy *Kammer* tó, 10,300 öl hosszú, 1745 öl széles; az *Aber* vagy *Wolfgang* tó 600 láb mély. Ezenkívül igen számos kisebb tavak vannak, úgyhogy a Traun folyam vidéke maga 27 tavat számlál. A nagy s részben örökös hóval fedett hegyek, a számos tavak, mocsárok és folyók okozzák azt, hogy Felső-Ausztria éghajlata jóval zordonabb, mint Alsó-Ausztriáé, mi kitetszik abból is, hogy ezen koronaországban szőlő nem miveltetik. Legmérsékeltebb levegője van még a Duna völgyének. A közép temperatura Linznél 7° 6, Kremsmünsternél 7° 04; legnagyobb

meleg 23, hideg 10, 7 fok Reaumur szerint. Zordon égalja van a Salzkammergut-nak. A mocsáros vidékeken az ártalmas kigőzőlések gyakran váltóláz betegségeket szülnek, különösen az Oberpinzgau-ban.

3. *Termékei.* Felső-Ausztriában az ugaros gazdálkodás most is tulnyomó, csak hogy vannak már egész vidékek, hol a váltógazdaság divatozik. A *ross* és *sab* mennyiségileg fő termékek, de tiszta buza szinte terem, és pedig szebb és több mint Alsó-Ausztriában. Itt egy holdra általánosan buzából 13, rozsból 16, árpából 18, zabból 20, s hüvelyes veteményekből 8 mérőt számítanak. Kukoricza a hideg éghajlat miatt nem terem. Kapás vetemények közül természetnek igen sok burgonyát, zöldséget különösen káposztát, répát, kenderet, lent. A havasok rakvák leghasznosabb gyógyfüvekkel. A spárga, komló vadon nő, s az illatos legelőkön és réteken kívül a lóheretermesztés nagy divatjában van. Gyümölcsben szinte gazdag e kis ország, mert itt a földeket, háztelkeket gyümölcsösök lepik el, s almából és körtéből gyümölcsbort készítvén, avval idegen helyekre is kereskednek. Erdőségei felette szépek, különösen a fenyvesek: a hegyek csucsain jobbadán gyalog- és borókafenyő bokrokat látunk. A hegyimoháknak, vadgyümölcsöknek és bogyóknak különböző neveit találunk itt. A zsiros legelők, s a virágzó takarmánytermesztés okozzák azt, hogy az állattenyésztés mind minőségileg, mind mennyiséget tekintve kitűnő fokon áll. *Lovai* a salzburgi fajból valók, melly eredeti s önálló nemes fajt képez. E lovak termetükre is szépek, de azonkívül felette nagyok és erősek. Különösen a Pinzgau-ban tenyésztett faj egész Európában legmagasabb, mert ez rendesen 19 marok magas. A lovak száma felmegy 41,971 darabra. *Szarvasmarhája*, különösen tehenei szinte jobb fajbeliek, mint Alsó-Ausztriában; számszerint 332,128 darab ökör, bika és tehén, a bornyukat nem számítva. Ellenben *juhtenyésztése* kisebb terjedelmű, s 116,542 darabra (bárány nélkül) menő juhainak nagyobb részt közönséges fajból valók. *Ketskél* 18,000 darabot tenyészt. *Sertést* pedig csak félelmi mennyiségben tart, mint Alsó-Ausztria, névszerint 65,000 d. *Vadállatai* közül vannak: zergék vagy havasi kecskék, szarvasok, őzek, nyulak, murmutirok, hiuzok, menyétek, vidrák, sasok, fajtutyukok, különféle galambok, szalonkák. A számos tavak pedig hat szolgáltatnak nagy bőséggel, főleg csukákat, pisztrángokat, lazacokat, stb. és a Traun híres rákokat. Találhatnak ezenkívül gyöngyikék (Perlmuschel), de csekély mennyiségben és minőségben. Még nagyobb gazdagsága van e regényes országnak ásványi termékekben, és itt első helyen említjük a *sót*, melly kimerithetlen

mennyiségben rejlik a felső-ausztriai hegyekben. E só azonban csak kisebb részben vágatik kövekben, a sokkal nagyobb rész sófőződében nyeretik. Így 1850-ben kősót vágtak Gmundenben 41,832 mázsát. Ellenben főtt só termeltetett a gmundeni kerületben (Hallstadt, Ischl, Ebensee helyek főződésében) ugyan azon évben 977,777, mely roppant mennyiség évenként 5 millio pengő forintnál többet jövedelmez az államnak. 1850-ben legelőször marhasót is készítettek, és pedig gmundeni kerületben 12,000 mázsát, mi felette kívánatos kezdemény volt. Só után legfontosabb ásványa ez országnak a *vas*, melyből 31,796 mázsa nyers vas termeltetett. Vannak itt roppant nagyságu föld- és sziklanemek, melyek közül nevezetesebbek a Goisern és Ischl melletti gipstörések, a perg-i malomkövek, a köszörükövek, és márga nemek, melyek egész Bécsig vitetnek. *Köszönet* ásnak Windischgarten és Gozau helységeknek, évenként 361,166 mázsát. *Ásványfürdői* közül az ischl-i sósfördőt emeljük ki, mely europai hirre vergődött, s mellyről alább Ischl leírásánál bővebben fogunk szólni. — A mezőgazdaság előmozdításán Linzben egy gazdasági társulat törekszik; Lambachban pedig erdészi egylet és tanoda van.

4. Népeesség és szellemi műveltség. Népeessége 735,249 lélek, kik 14 városban, 97 mezővárosban, 6026 faluban, és 107,870 házában laknak. Ebből láthatni, hogy Felső-Ausztriában a községek aránylag igen kicsinyek. Nyelvet illetőleg mind németek, s a délnyugati részen az alemanok fájából származtak. Vallási tekintetben van 716,238 romai katolikus, kiket 408 plebániában egy püspök igazgat (Linzben); ágostai vallást követik 18,961 egyének, s ezek egy superintendens kormányja alatt 12 anyaegyházat számlálnak (Theuning, Goisern, Gosau, Hallstadt, Attersee, Rugenmoos, Wels, Neukematen, Wallern, Efferding, Scharthen és Linz). Reformatus van 50. Izraelita e koronaországban nem lakik. A lakosság erős, egészséges népfaj, középszerű természettel. Bajorország felé a nép magasabb és szép nyulánk testalkattal bír; s az Enns, Wels és Linz környékén lakó nőnem szépségéről ismeretes. Ischl körül s a hegyes vidékeken sok a gelyvás és félkegyelmű. A házak falukon jobbára fából épülvők, s elszórt magános házak nagy számmal találhatunk. A szellemi képzettséget előmozdítják: 2 gymnasium Linzben és Kremsmünsterben. Elemi főiskola van 9, al-elemi 603, leánytanoda 8. A 46,287 iskolázható gyermekekből 44,996, s a 46,458 iskolázható leánykákból 14,934 járta az iskolát. Siketnémák és vakok intézetét találunk Linzben.

5. Ipar és kereskedés. Noha e tartományt ipar és kereskedelmi tekintetben Alsó-Ausztria jóval felülmúlja, mindazáltal

figyelmet érdemlő iparczikkek többféle nemben készítettnek itt, melyek hasznos kereskedelmi anyagot nyújtanak. A Mühl kerületben készült sok festetlen és festett czérna és vászon, több év óta „Linczi czérna és vászon“ név alatt ismeretes. Gyapot és gyapjufonal, különféle fehér és színes gyapotkelme, kendő, talaj, és asztalszőnyeg, rezgőszita-szövet malmok számára nagy mennyiségben készítettik. Linczben van egy nagyszerű cs. k. szőnyeggyár, melly szépen festett posztó- és gyapjukelméket is szolgáltat. Vas- és aczélneműek készítésében Steyer város és környéke tűnik ki. Összesen az egész koronaországban van 61 vashámor, és 6 hengervasgyár. Neidhartingban jeles posztógyár működik. Az említetteken kívül még sok faedényt, papirost, bőrt, cserépedényt, kevés üveget, sok pálinkát hoz e tartomány forgásba. Kereskedésének legnevezetesebb pontjai : Linz, Steyer és Braunau. A kiviteli főczikkek ezek : konyhasó, tüzelési és épületi fa, faedények, czérna- és vászon, gyapju- és gyapotkelme, bőr, vas és aczélneműek, kiváltkép kaszák, kések és ollók, borotvák, dorombok, nyers gyümölcs, lovak. A tartomány minden részét jeles utak kötik össze, és csak a legmagasabb hegyeken át vannak még párkányutak (Saumwege). Országútjai jobbak, és nagyobb terjedésűek, mint Alsó-Ausztriában. Így állami csinált országút van 124, s magánosok által készített 769 mérföldnyi. A budweis-linzi és linz-gmundeni vaspálya, mellyen lovak által történik a szállítás, a közlekedést igen előmozdítja, ez utóbbi személyeket is szállít. Hajózható folyók : a Duna, Inn, Traun és Enns. A Dunán gőzhajók is járnak. A tavak szinte hajózhatók, s a Traun tava vasgőzössel dicsekedhetik.

6. Felosztása. 1849 előtt Felső-Ausztria 4 kerületre és a salzburgi vidékre osztatott. Jelenleg Salzburg hercegség külön tartományt képezvén, a többi 12 járási kapitányságra oszlik, melyeknek székhelyei e következő helyeken vannak : Braunau 18° 16' □ mfd., Freistadt 17° 69', Gmunden 24° 47', Grein 14° 16', Kirchdorf 20° 57', Linz 9° 59', Ried 13° 23', Rohrbach 14° 66', Schärding 12° 86', Steyer 26° 02', Vöklabruck 19° 28', Wels 17° 60' □ mérföldnyi területtel. — Törvénykezési szempontból két törvénykerületre van felosztva.

Nevezetesebb helyek.

Linz, fővárosa a koronaországnak, fekszik a Duna jobb partján, Bécs-től nyugotnak 24 mérföldnyire, igen szép vidéken, mellyet köröskörül hegyek övedzenek. A Dunán által a szemben fekvő *Urfahr* mezővárosba egy 144 öl hosszú fahíd vezet, honnan gyönyörű kilátás történik a bájos kör-

nyékre. A város, az újabb időkben láthatólag szépitve, 1400 lakházat, és 27,000 lakost számlál. Maga a belváros kicsiny, de 3 külvárossal meglehetősen tért foglal el. Kapuja 4 van, s nyilvános térei közül kiemelendők: a 125 öl hosszú s felényi széles vásárpia, két ugrókuttal; a Ring, a platánfákkal beültetett sétater, szép épületektől környezve. Hét szentegyháza közül legnagyobb a székes püspöki egyház 2 toronnyal s rézfedéllel, a kapuczinusok temploma Montecuculi siremlékével. Jelesebb épületei: az országház, a kormánypalota, a vámépület, bank, a régi városház, a nagy kaszárnya, a püspöki palota, egy színház, a császári vár egy hegytetőn, mely 1800-ban leégett, s honnan pompás kilátást élvezhetni. Linz, székhelye a kormányzónak, tartományi törvényszéknek, egy kereskedelmi s ipar kamarának, s egy kath. püspökségnek. Van egy főgymnasiuma, seminarium, siketnémák és vakok intézete, s egyszersmind a koronaország legfontosabb gyár- és kereskedő városa. Gyárai közül kiemelendő a császári nagy posztó- és szőnyeggyár, mely már 1672-ben alapított, s 1774-ben állami gyárrá alakulván, volt idő, hogy 30,000 munkást táplált. Jelenleg nagyot csökkent üzlete, de azért mégis jelentékeny. Készít ez keleti szőnyegek kivül másnemű gypjukelméket is. Bőr-, lőpor-, kés- és aczélgyárai szinte megemlítették. 1832 óta innen Csehországba Budweisba egy lovaspálya vezet, mely 17 mérföldnyi hosszú, s főleg sőt és fát szállít. A lincz-gmundeni vaspályáról föntebb szólottunk. A legújabb idő óta (1830 után) Linz 31 erős vártorony (Maximilian) veszi körül, melyek közt 23 a Duna jobb, s 9 a bal partján fekszik, s ezek egy sánczolt tábornak képeznek, mely egész hadsereget magában fogadhat.

Kirschlag, fürdőhely, s mellette *Wildberg* lovagvár, hol 1394-ben Venczel császár fogva ült.

Grein, a Duna bal partján, egy szikla tövében, melynek tetején láthatni az ő *Greinburg* lovagvárát. Szomszédságában terül el a Wörch vagy Werd nevű dunasziget, hol Werfenstein régi omladozott vár mellett látható a híres dunaörvény (Strudel), melyet a víz medrében levő sziklák képeznek. Az örvénytől lejjebb 1000 lépésnyire van a „forgatag“ (Wirbel), hol a Duna árja egy kiálló sziklába ütődven, messze visszalöketik, s a folyamban veszélyes keringést okoz.

Mauthausen, a Duna bal partján az Enns folyam torkolatjával átellenben. Van repülőhidja, nagy sóraktára, és igen híres gránitkő bányája, melyből kapja Bécs is az utczakövezetre szükségés kemény köveket.

Freistadt, Linztól keletre 4 mérföldnyire, egy völgyben, több derék épülettel, 2 váracskaival, 3 külvárossal, s nevezetes czérna és vászonkészítéssel. E város már a Cseherdő hegységben fekszik.

Steyer, élénk város az Enns és Steyer folyók összeszakadásánál, 12,000 lakossal. A tulajdonképeni város az Enns bal partján, a jobb parton Ensndorf külváros, s a Stayer két partján Steyerdorf külváros fekszik. Utczái görbék és szűkek. Háza régi izlésűek. Egy meredek sziklahegyen látható a Lamberg herceg vára, mely az ő időkben a stájerországi hercegek székhelye volt. E város főhelye az ausztriai vas- és aczélmű-gyártásnak. jelentékeny fegyver-, gypju- és gyapotgyárakkal együtt. Évenként 24,000 mázsa vas és acél dolgoztatik fel különböző művekre, mint fegyverekre, kaszákra, sarlókra, szecskavágókra, késekre, ollókra, vaságyakra, fűrészekre, ráspolyokra. Van itt tartományi törvényszék. Születéshelye Blum-

auer német költőnek. Ütközet 1809. május 7-kén a francziák és ausztriaiak közt.

Enns, régi város, az Enns és Duna mellett egy dombon, hol az Ennsen által egy hid vezet Alsó-Ausztriába. Van 5 külvárosa, 400 háza és 300-lakosa. Az **Ennsck vára** az Auersperg herczegek birtokához tartozik. Békekötés Ausztria és Csehország közt 1336-ban.

Gmunden, élénk, tiszta és csinos városka a Traun vagy Gmunden tó mellett, a Traun folyamnak kiszakadásánál igen szép vidéken. Van itt 6 külváros, 500 ház, 5000 lakos, pompás tanácsház, nagy sóraktár, 2 zárdá, árvaház, s egy mintagyűjtemény a sóbányászatnál használni szokott eszközökre. A gmundeni kerület gazdag sófőzéséről fentebb emlékeztünk. A sónnen Linzig lóerőre épített vaspályán vitetik.

Kremsmünster, derék városka Ausztriának egyik legtermékenyebb vidékén egy halom körül építve, mely halomnak tetején pompázik a 772-dik évben alapított gazdag benedeki apátság, egy főgymnasiummal, 50,000 kötetnyi könyv-muzeummal, képtárral, egy 8 emeletes csillagvizsgáló toronnyal, nagy diszkerttel, és több gazdasági épületekkel. Ez apátság az egész birodalomban leggazdagabb, s 1848 előtt 157 falu birtokosa volt, gazdasíztjei és cselédei 80,000 p. frtba kerültek, és 122,000 forint közadót fizetett.

Szent Florian, termékeny vidéken fekvő mezőváros, egy halmon fekvő augusztinus zárdával, melynek temploma a birodalomban a legszebbek közé tartozik, híres orgonával, s egy földalatti csarnokkal, mely telve emberi csontokkal és koponyákkal. Az ebédlőterem vörös salzburgi márványból épült. Van itt derék könyvtár, kép-, pénz-, termény-, ásvány- és ritkaságok gyűjteménye.

Windischgarsten, gazdag kőszénbányákkal, és 3 meleg kénforrással és fürdővel.

A **Salzkammergut** vagy is cs. k. kamarajószág, kitünő természeti szépsége miatt „ausztriai Sweicznak“ neveztetik, s egy különzárt 12 □ mfdnyi vidéket képez, mintegy 18,000 lakossal. E vidékhez számíttatik: **Ischl**, a Traun vize két partján fekvő városka, egy bércektől körülvelt pompás szépségű völgyben, nevezetes sóbányával és sófőző intézettel. Sósófordója az újabb időkben annyira elhíresedett, hogy ezt évenként több mint 10,000 vendég, s köztök legmagasabb rangú személyek látogatják. **Hallstadt**, a hallstädti tó mellett egy sziklásbérc oldalán, szinte nevezetes sóbányákkal, sófőződékekkel, s néhány regényes vizomlással.

Trattenbach, az Enns folyó mellett, 2000 lakossal, kik igen sok és olcsó késeket készítvén, ezekkel kereskednek.

Wels, legszebb város Felső-Ausztriában, Linztől délre 3½ mérföldnyire a róla nevezett kopár pusztaság szélén s a Traun folyam bal partján, mellyen egy hosszú hid vezet keresztül. A város kettős köfállal és 4 bástyatoronnyal van bekerítve. Külvárosaival együtt 600 házat és 550 lakost számlál. Két váracska között egyik „Wels“ másik „Pollheim“ lovagvárnak (Auersperg herczegé) neveztetik. Vannak itt karton-, lőpor-, bőr- és papírgyárak. Vásárai igen élénkek, különösen gabonára és gyümölcsre nézve. Mellette megy a lincz-gmundeni vaspálya.

Schwanenstadt, az Agerbach mellett. Tágas piactérét 3 ugrókut ékesíti. Gyapotgyárairól és szép komlóültetvényeiről nevezetes.

Engelhardszell, határvároska Bajorország felé a Duna jobb partján, Wrede herceg várkastélyával, s vámhivatallal.

Lambach, Welstől délnyugatra 2 mérföldre fekvő város, a Traun folyam mellett, 3000 lakossal, s egy benedeki apátsággal, melynek szép templomában Sandrat művésztől több jeles festmények láthatók. Az apátsági könyvtár 23,000 d. könyvet, 15000 incunabulát, és 400 kéziratot mutathat.

Marchtrenk, Welstől $\frac{3}{4}$ órányira, a welsi sivatagon. Az itteni tanács-házban emlékül fentartatik egy vassal bélelt nagy bölcső, melyben hajdan a veszekedő házastársak nyilvánosan megringattattak.

Braunau, termékeny rónaság, Bajorország szélén az Inn folyó mellett fekszik, mellyen fahid vezet keresztül. Van 3000 lakosa, posztógyára, élénk fa- és gabonakereskedése. 1745-ben itt megverték az osztrákok a bajor sereget.

Schärding, az Inn folyam jobb partján, szép hiddal. Sok sert főz, és épületi fával kereskedik. Születéshelye M. Denis híres énekesnek.

Ried, népes mezőváros egy dombokkal vegyített termékeny rónaságon. Híres sert főz, sok posztót és vásznat készít.

3. Salzburgi herczegség.

1. *Fekvése és nagysága.* Salzburg határos északra Felső-Ausztriával, keletre Felső-Ausztriával és Stájerhonnal, délre Karinthiával és Tirollal, nyugatra Tirollal és Bajorországgal. Kiterjedése 124,71 □ mérföld. Használható földje 1,000,500, műveletlen 246,600 hold. A használhatóból szántóföld 117,300 hold; kertek 1300 h., rét 133,200 h., legelő 345,800 h., erdő 401,100 h., külön féle használatu 1800 hold.

2. *Természeti tulajdonsága.* Salzburg herczegsége a szó teljes értelmében bérczes ország, hol az egek felé tornyosuló bércek ormait, egész éven át hó fedi, s a jéghegyek itt mindennapi tüne-mények. Ennélfogva a föld itt a termékenységnek minden fokain keresztülmegy. Az örökös hóval fedett hegyek nagy részét elfoglalják a területnek; ezenkívül vannak terjedelmes kopár sziklák és köves vidékek. A rónaság — Salzburg várostól északra a hegyek dombokká lapulnak le—és a völgyek legtermékenyebb föld-réteggel birnak. Már a hegyoldalak, mellyek gyakran terméketlenek, nagyon nehezen, és sokszor életveszéllyel művelhetők. A salzburgi lakos igazán véres veritékkel műveli földjét, s a trágyát életveszély közt hátán hordja fel a meredek sziklák oldalain fekvő parányi gabonaföldjére. Mocsárok, turfás területek most is jelentékeny tért foglalnak el, bár a patakok szabályozása által, már sok illy terméketlen terület haszonvehetővé tétetett. Salzburg, mint valódi havasföld, magasztos természeti szépségekkel dicsekedhetik. A jéghegyek, vizomlások, hegyszorulatok, barlangok, regényes völgyek kellemesen váltják fel egymást. Egy főbércezvo-

nal, mely a *Groszglockner*, *Wiesbachhorn*, *Hochhorn* és *Hochwarts-höhe* hegytömegeket foglalja magában, Tiroltól és Karinthiától választja el a tartományt. A 12,000 láb magas *Groszglockner* mintegy határoszlop 3 tartomány közt. A tiroli határszélén fekszik a 9340' magas *Reichenspitz* hármas csucsával, és a *Breithorn*, mely 7496 lábra emelkedik. Berchtesgaden határszélén látható a Kötenger vagy *Steinerne Meer* (7000') egy $1\frac{1}{2}$ mérföldnyi hosszú sziklakopárság, a *Göhl* (7812'), *Untersberg* (6000') számtalan barlangjaival; a déli hegylánczban vannak az ugynevezett *Tauern* bérczek számos jéghegyekkel, a felső sulzbachi *Venediger*, *Aukogel* (11,300'), hol a 14 mérföldnyi hosszú jéghegyláncz végződik; a Muravizétől északra vannak a *radstädti Tauern* bérczek, a *Senkar-spitzal* (7164'), s egy 4700 láb magas hegyszorulattal, délre innen a *Murauerkopf*, mely 9500 láb magas; keletre huzódik a *Salzach*, a *Tannen* hegység, a 7200 lábnyi *Rauheck* bérczcsucsával, stb. Az említett hegyek számtalan folyóknak és patakoknak adnak lételt. Itt fakadnak a *Mura*, *Enns*, *Salzach* és *Saale* folyók. Fő folyója a *Salzach*, mely Braunau mellett az Inn vizébe szakad. E folyók s a patakok folyásukban a legpompásabb viz-zuhatagokat képezik, s annyi és olly regényes vizomlásokat egy koronaország sem mutathat, mint Salzburg. Éghajlata a sok hegység miatt zordon, s itt sem a szőlő, sem a kukoricza meg nem érke. 1000—3000 párisi láb magasságig terjed a művelhető tájék, 3000—5000'-ig az erdővidék, 5000—8000 lábíg vannak a havasok, s 8000 lábon felül kezdődik az örökös hó és jég országa.

3. *Termékei.* Főtermék itt is, mint Felső-Ausztriában a *rozs* és *szab*, csakhogy *tisztabusa* nagyobb mennyiségben természetlik itt, mint amott. Fekete ugar az itteni szántóföldeken nagy ritkaság, s a füvesgazdaságban (*Eggartenwirthschaft*), hol a földek felváltva réteknek és eke alá használatnak, s mely itt nagy kiterjedésben üzetik, 6 — 7 forduló van szokásban. Általános számitással egy hold földre búzából 12, rozsból 15, árpából 18, zabból 22 mérőt számitanak. Kapás vetemények közül burgonyát, káposztát, lent legtöbbet természetlenek. Gazdag e tartomány zsíros rétekben, és természetes havasi legelőkben; a védett helyek pedig szép gyümölcsöt teremnek. A vörös lóheretermesztés nagyban divatozik. Orvosi füveket a havasok bőséggel szolgáltatnak. Az erdőség az összes területnek felét foglalván el, épületi fával kereskedhetik. Fenyvesei különösen szépek. A természetes jó legelők és rétek, s a nagyban üzött lóheretermesztés a juh- és tehéntartást és lótenyésztést hatalmasan előmozdítják, a salzburgi *lófaj* eredeti fajnak tartatik, s legszebb, legmagasabb és legerősebb egész Németország-

ban. Mennyiséget tekintve aránylag nem sok lovat tart ugyan (összesen 10,700 darabot), de e hiányt a kitünő fajbeli nemesség bőven kipótolja. *Szarvasmarhája*, mely szinte jó fajtából való, 151,990 darab. *Juhot* többet tart mint Felső-Ausztria, mert bárány nélkül 181,640 darabot tenyészt. *Kecske* van 9200, és *sértés* 32,400. Vadállataiból csak a zergéket vagy havasi kecskéket, szarvasokat, őzeket s néha medvéket, a havasi sasokat, s halai közül a nagy bőségben találtató pisztrangokat emeljük ki. *Ásványtermékei* nagy fontosságúak. Ásatik itt arany (évenként 54 márka), ezüst 287 márka, réz 1397 mázsa, vas 2326 mázsa, egérkő vagy arsenik 1031 m., kén 521 mázsa; de mindenek felett kiemelendő sóbéli gazdagsága, mert Halleinban évenként 15,321 mázsa kősó, és 250,683 m. főttsó termeltetik. Szikla és földnemekben szinte áldva van e tartomány. Találtatik itt márvány, még pedig igen szép Untersberg és Adnet, alabastrom Leogang, gipsz Golling mellett. Ásványvizei számosak; de legnevezetesebb a Gasteinban levő, mely egy vadregényes völgyben egyenesen a bérczek és alkátrézeiből (granit stb.) omlik ki. Hősege 39 — 28 fok közt változik Reaum. szerint. Ily forrás van 6. Ugyan a gasteini völgyben találtatik egy gyilkos forrás is, melynek kigőzölgése a kisebb madarakat elkábitja.

4. *Népesség és szellemi műveltség.* Népessége 145,328 lélek, kik egy pár reformatust s száz egynehány ágostait kivéve mindnyájan romai katolikusok és németek, s 3 városban, 21 mezővárosban, 734 faluban 21,486 házban laknak. A r. katolikusok 119 plebániáit a salzburgi érsek kormányozza, ki hajdan primása volt az egész Németországnak. 1732-ben több mint 32,000 protestans költözvén ki Poroszországba és Amerikába, jelenleg protestans egyház Salzburgban nem létezik. — A szellemi műveltséget előmozdítják a főgymnasium Salzburgban, s az elemi iskolák, melyek minden plebániánál találtnak.

5. *Ipar és kereskedelem.* E koronaország főleg mezeigazdasággal és állattenyésztéssel foglalatoskodván, a gyár- és műipar kis terjedelemben üzetik. Legjelentékenyebb még vasgyártása, mert 14 vashámort, és 1 hengervasgyárt mutathat fel. Kereskedése épületi fával, továbbá juhokkal és lovakkal szinte nem megvetendő. Országutai jók, de vaspályája nincs.

6. *Felosztása.* A salzburgi hercegség hajdan a hasonló nevű érsekség birtoka volt, mely utóbb (1815-ben) Bajorországtól Ausztriának engedtetett által. Mint püspökséget 716-ban sz. Ruprecht alapította; 798-ban érsekségre emeltetett; 1803-ban Toskánaért kárpótlásul a toskániai nagyhercegnek adatott; 1805-ben

Ausztriához, majd 1810-ben Bajorországhoz kapcsoltatott, míg végre Ausztriához visszakerülvén, egész 1840-ig Felső-Ausztriának egy kerületét tette. Jelenleg különálló koronaország, s 3 kapitány-sági járásra osztatik fel, melyek e következő székhelyekről neveztetnek : Saalfelden 45°07', Salzburg 30°29', Werfen 49°35' □ mérföldnyi kiterjedéssel.

Nevezetesebb helyek :

Salzburg, fővárosa a koronaországnak, fekszik a Salza folyó mind két partján, igen regényes vidéken. A város olasz izlésre épült, s belsejébe 10 kapu vezet. Utczái szűkek ugyan és setétek, de házai szépek, sőt nagyszerűek. Nyilvános térei tágasok és szabályosok. Népesége 15,000 lélek. Szentegyházai közül (minő 26 van) az érseki templom kiemelendő, mely 360' hosszú, 150 láb széles, s 2 toronnyal egészen a romai sz. Péter temploma mintájára épült. A Sebestyén-templom mellett levő nagy sirkert legsebb egész Németországban. Nevezetesebb épületei : a császári várpalota, gyönyörű teremmel; a hajdani pompás lovagda most lovassági kaszárnya, a császári „Mirabel“ nevű nyári-kastély szép kertjével, a tanácsház, a gróf Kuenburg palotája, a színház, stb. Salzburg széke az érseknek és kormányzonak egy bánya-, só- és erdő-igazgatással, ipar- s kereskedelmi kamarával, theologiai, orvos-sebészi intézettel és egy főgymnasiummal. Vannak sodrony-, dohány-, bőr-, keményítő-, gyapot-, agyag-edény gyárai, s igen élénk átmeneti és szállítási kereskedése. Itt született a híres hangművész Mozart, 1756-ban. A város mellett az ugynevezett Mönchsberg-en, melynek sziklafalai lakhelyekül is szolgálnak, áll az erős *Hohensalzburg* vár, egy fegyvertárral, és pompás kilátással a vidékre. Környékén gyakran találtnak romai régiségek, minthogy „Juvavia“ romai város hajdan itt feküdt.

Aigen, Schwarzenberg herczeg pompás kastélyával és diszkertjével.

Hallein, város a Salzbach mellett, Salzburgtól délre 5000 lakossal, nézést érdemlő sófőző intézetekkel. A sóbánya-gödrök a közelfekvő Dürrenberg hegyben vannak, s ezek vízzel tele eresztetvén, a sósvíz aztán csövekben Halleinba a főződékke vezettetik. A Salzach völgyből a Grossglockner legmagasabb hegygerincz felé 5 völgy vezet, melyek mindnyájan szűkek, és sziklaktól s jéghegyektől kerítettnek be.

Rauris vagy *Geisbach*, mely mellett 8000 lábnyi magas hegységben arany- s ezüstmánya műveltetik.

A *gasteini* völgyben, mely 5 óra hosszú, nézést érdemelnek : a borzasztó „Klamm“ nevű hegyszorulat, melynek utja 1200—1500 láb magas sziklák közt, gyakran sziklákba bevágva, hidak és sziklabarlangok felett vezet ; a Kleinstein ós lovagvár omladéakai ; a gasteini pataknak 200 lábnyi magas omlása, s az eurpai hirre vergődött meleg ásványforrásai a gasteini fürdőnek *Hofgaststein* várostól 1 mérföldnyire, hova a víz facsöveken veztetetik.

Megemlitendők végre *Greding* falu, márványbányával, *Talgau*, *Flachau*, *Oberulm*, vashámorokkal.

4. Stájerország.

1. *Neve, fekvése és nagysága.* Stájerország nevét vette a hajdan itt uralkodó stájer grófoktól, kik a 12-dik században e tartomány örgrófjai voltak. Stájer, Karinthia és Krajna tartományok összesen Belső-Ausztriának is neveztetnek. Határa északról Ausztria, keletről Magyar és Horvátország, délről Karinthia és Krajna, nyugatról Felső-Ausztria és Salzburg. Kiterjedése 390'93 □ ausztriai mérföld. A használható föld tesz 3,580,800, s a műveletlen 328,500 holdat. A művelés alattiból van szántóföld 863,100 hold, szőlő 54,700 h., kertek 4500 h., rétek 450,800 h., legelő 589,700 h., erdő 1,617,200 h., különféle használatu 800 hold.

2. *Természeti tulajdonsága.* Stájerország egy vadregényes szép hegyi tartomány. Egész kiterjedésében magas kopár sziklák, meredek sziklafalak, virágos rétek, bájos völgyek, gyönyörű erdőségek, tomboló vizomlások, tavak, faluk és kastélyok kellemesen váltogatják egymást. A tartomány az alpesek hegyrendszeréhez, s névszerint a keletiekéhez tartozik. Ezek az ugynevezett nori és stájer, s délen a Dráva és Száva közt a karni Alpesek. Roppant és terjedelmes sziklatömegek vannak itt feltornyosulva. Északi és nyugati részében a Mura és Enns folyók közt huzódik el a nori alpesek fő hegyláncza. Ebben nevezetesebb hegycsucok : a 8300 láb magas *Hochschwab*, mellynek nyugati lejtője nyilegyenes meredekséggel dül a Salza völgyére, s ormán egy sziklapyramis emelkedvén, ennek csucsán pompázik a János főherczeg tiszteletére állított öntöttvasból készített emlékmű. A magas *Weichsel* hegyről, melly az Aflenzer alpesek legnagyobb tetője (6000') szakad le a szép vizomlás, melly a Höllenbach patakot képezi. Stájerország, Felső-Ausztria és Salzburg közt emelkedik a roppant *Dachstein* vagy *Thorstein* hegytömeg kietlen vidéken, mellynek jég-hegye 10,000 holdnyi területre terjed. E hegytömegnek legmagasabb csúcsa 10,000 láb. Nagyobb hegyek még itt a *Krippenstein* (6373' magas), *Sarstein* (6328'), *Kampel* (6702'), *Lugauer* (6951'), a nagy *Grimming* (7540'), *Lichtmeszberg* (6930'), *Scheihelstein* (6930'), *Hexendorn* (6802'), a Mura jobb oldalán *Stangalpe* (7140'), *Eisenhut* (7470'). A karni alpesek közt főhegyláncz a *Bacher* hegység, mellynek legmagasabb csúcsa a *Weitensteiner planina*, melly 5600 láb magas. Általában északi Stájerország sokkal hegyesebb mint a déli, keletre pedig a vidék dombossá és rónássággá lapul le. Az említett hegytömegeket mosolygó völgyek választják el, millyenek az Ennsvölgye, Muravölgye, és Mürzvölgye. Rónasága nem sok, s az is csekély terjedelmű, millyenek a gráczi, ferniczi,

leibniczi, pettaui és eichfeldi mezőségek. Stájerország folyókban és patakokban nagyon gazdag, melyek mindnyájan a Duna folyamvidékéhez tartoznak, csakhogy e folyamatot e tartomány határain kívül érik el. Legnagyobb folyama a *Mura*, mely Salzburgban ered, Kendelbruck és Prödlitz közt Stájerország határára lépven, ezt 44 mérföldnyi hosszúságra nedvesíti, s aztán Magyarországra lép által, miután több mint 100 kisebb nagyobb folyócskát és patakot magába vett volna, melyek közt legnagyobb a *Mürz*. A *Dráva*, Tirolisból jön, s Karinthiát keresztül folyván, Untertrauenburg mellett Stájerország határára lép s Friedaunál Horvátországba megy által. Párhuzamosan folyik vele a *Száva*, mely a *San* és *Solta* vizeket veszi magába. A ragadó sebességgel folyó *Enns* is nedvesíti egy kis darabra, de Altenmarkt mellett Ausztriába tér. Ausseetől északnyugotra több patakocskák egyesüléséből ered a *Traun*, mely Sarsteinnál a hegységet keresztül törvén a hallstädti tóba siet. Vizomlásokat igen szépeket láthatni Felső-Stájerországban, például a „halott nőt“ *Mürzsteg* mellett igen regeyes vidéken. Aussee környékén pedig több kisebb terjedelmű hegyitavak vannak, mint: *Altenausseersee* (2280 láb magasságban a tenger tükre felett); *Grundelsee* (2031' magas), a brucki kapitányságban az *Erlafsee* 1863 lábnyi magasságban. Földje minőségét s alkatát tekintve e tartomány két részre oszlik, ugymint északi és déli Stájerországra. Köflachtól (Grácshoz nyugotra) a Schöckel hegyig egy vonalt képzelve, e tenné körülbelül a választófalat a hegyes északi, s a dombos és róna Stájerország közt. És ámbár az első csak kevéssel nagyobb az utóbbinál, mindazáltal az egész országban 10 □ mérföldre 9 hegyes és csak 1 □ mfd róna terület esik, mi mutatja, hogy a gazdaságnak itt sok akadálylal, kell küzdeni. Mind ennek daczára virágzó állapotban van ez itti és Stájerország a birodalom legjobban művelt koronaországakozé tartozik. Legtermékenyebb részét teszik a völgyek, különösen a *Mura* és *Mürz* völgye, és csekély kivétellel a rónaságok, melyeknek földje részint kövecses, részint homokagyagos, részint gazdag televényes, mint a vindusi „*Bühlen*“ mezősége. Az éghajlat igen különböző, északon zordon, délen szelidebb. Északi Stájerhonban 2000 lábnyi magasságban a nyár már elenyészik, s alig érik meg a gabona; a patakok a gyakori fellepszakadások következtében borzasztólag megáradnak; néha földrengések is mutatkoznak, például 1830-ban Grácban és Bruckban. Déli Stájerhonban, hol a hegyek a vidékeket a hideg északi szelektől védik, a gabona még 4500 lábnyi magasságban is megéri, s itt már szőlőt és kukoriczát termesztene. Grácban a közepmelegség 7 fok

8 vonal R., a légmérő középmagassága 27 hüvelyk, 9 vonal: a szálladék 24—31 hüvelyk. Mairauban északi Stájerhonban a közép temperatura csak $5^{\circ} 8'$.

3. *Termékei.* Feljebb már említettük, miszerint Stájerhon a birodalom egyik legjobban művelt tartománya. A három fordulós gazdálkodás formailag északi Stájerhonban még gyakran találta-tik, de tiszta ugarat igen ritkán tartanak, és csak ott, hol a megkivántató trágyát nem tudják illő mennyiségben kiállítani. Déli Stájerhonban a váltógazdaság lóher és kukoricza termesztéssel, s északon a rónább vidékeken lóherrel kukoricza nélkül általában otthonos; az utóbb említett északon a kukoriczát burgonya váltja fel, csakhogy nem megfelelő arányban. A rétesgazdálkodás (Eggartenwirtschaft) az északi hegyes vidékeken szinte szokásban van, s ez 6, néha 7 és 8 fordulóban üzetik. A parlaggazdálkodás (Drieschfelderwirtschaft), melly szerint 6—10 év alatt csak kétszer termesztetik gabona, többi években a föld legelőnek hagyatván, déli Stájerországban divatozik, a szántóföld-mennyiségnek mintegy $\frac{1}{50}$ részén. Az irtásgazdálkodás, melly szerint a földek vegyesen gabona, legelő s erdő alá használtatnak, rendszeren azon vidékeken uralkodik, hol a rétesgazdálkodás van divatban. Mennyiséget tekintve a gabonanemek közt első helyet foglal el a *sab*, utána jön mindjárt a déli vidékeken a *kukoricza*, s ezt követi a *ross* és *buza*. Gyakran a földet egy évben kétszer használják, *hajdinát* (pohánkát) vetvén a gabona-tarlóba. Dr. Hlubek egy hold földre számít buzából 15 mérőt, 30 mázsa szalmát, tavaszszubából 12 mérőt, 25 mázsa szalmát, őszirozsból 15 mérőt, 35 mázsa szalmát, tavaszrozsból 12 mérőt, 30 mázsa szalmát, árpából 20 mérőt, 25 mázsa szalmát, zabból 25 mérőt, 40 mázsa szalmát, kukoriczából 30 mérőt, és 60 mázsa kórót, hajdinából 10 mérőt és 12 mázsa szalmát, kölesből 20 mérőt, és 30 mázsa szalmát, hüvelyes veteményekből (borsó, bab, lencse) 10 mérőt, 20 mázsa szalmát. Olajos veteményekből természetnek mákot, napvirágot, repcét. Burgonya elég termesztetik, kender kevés, len valamivel több. A gazdasátnak igen nevezetes részét teszi a bor- és gyümölcsstermesztés, s még fontosabb ága az erdőszet. Itt még őserdőségek is találhatnak. Fő fanevei: a bércezi-, vörös-, jegenyefenyő, gyalogfenyő, boróka, hárs, tölgy, bikk, fűz, gyertyán, kőris és nyír. Hires és kitűnő borok a Brandner, luttenbergi, Picker, radkersburgi, gonobiczi, és kerschbachi. A terjedelmes réteket és legelőket még az elterjedt lóhertermesztés is hatalmasan támogatván, állattenyésztését virágzónak mondhatjuk. Különböző *szarvasmarha* fajai közt a mürzvölgyi legjelesebb. Délen és nyugaton a szarvasmarha

vörhőnyeges vagy fekete, ritkán fejr vagy szürkés. Bornyu nélkül a szarvasmarha-létszám felmegy 371,288 darabra. Ló van 53,325 d. A stájerországi ló magas, erős, csontos, s hegymászásra alkalmas. Délen jeles paripa és könnyű lovasság alá való lovak tenyésztetnek. Piberen van egy kiváló udvari ménes. Egy idő óta a nemesített *juhtenyésztés* nagy tökéletességre vergődött, s a 142,119 darabra menő juhtelepből a nagyobb rész immár nemesítve van. *Sertés* 300,000, *kecske* 25,000 darab találattik. A selyembogár tenyésztését szinte igyekszenek előmozdítani, s már 3 mázsa gubóra megy a termelés, mi kezdetnek nem megvetendő. Szárnyas háziállatokat nagy bőséggel nevel Stájerország, s mi a kiemelést megérdemli az, hogy itt nem soványan, hanem hizlalva iparkodnak azokat eladni, mint az angolok. A hizlalt stájer kappanak, pulykák, libák, polákok nem csak Bécsben, hanem Magyarországon is ismeretesek. Vadállatai és szárnyasai közül a zergéket, a medvéket (már ritkán), őzeket, szarvasokat, fajt-, nyir-, havasi tyukokat, foglyokat, különféle szalonkákat említjük meg. Hala nem sok, de jó ízű pisztrangjai, csukái, lazacjai kiemelendők, valamint roppant rákjai. Méheket déli Stájerország nagyban tenyészt, s a hegyes vidékeken kitűnő jóságú csigák szedetnek. — A stájerországi mezeigazdászattól, mely *János* főherczeg ernyedetlen magas pártfogásának olly sokat köszönhet, előmozdítják a gazdasági egyesület Grácban, ugyanott van erdészi egylet is, és Baierndorf faluban selyemtenyésztő-iskola és epreskert. — De ásványokban szinte kimerithetlen kincscsel bír e kis tartomány. Első helyen említjük itt a *vasat*, mely legjobb a birodalomban, s melyből évenként 852,628 mázsa nyers, és 20,006 m. öntött vas termeltetik. Ezután következik a *só*, mely az aussei sóbányában részint kövekben vágatik (2989 mázsa), részint főzetik 252,790 mázsa. Nemes érczekből és aranyat (5 márkát), ezüstöt (458 márkát), s más fémekből rezet (609 mázsát), kényesöt (1 m.), zinket (622 m.), kobaltot (dárdanyt 250 m.), kénkövet (26 m.), graphitot (irla) 240 m.), timst (880 m.). Foszlányokból legfontosabb terméke a *köszén*, mely Judenburg, Leoben, Wartburg környékén 897,157 mázsányi mennyiségben ásatik. Legnagyobb bőség van a föld- és sziklanevekben, millyenek : a mész, márvány, gipsz, zagyla és fővénykő, a síkámpala (Talkschiefer), kovag, gyurmag, és darla, agyag és kalló föld. Hideg és meleg gyógyforrásai és savanyukutjai 70-nél többre mennek. Leghíresebb savanyuvíz-forrása a *rojcsi* (Rohitsch), melyből több százezer palaczk hordatik szét az egész birodalomba, s a János kutja *Gleichenberg* mellett, mely egy idő óta erősen látogatattik.

4. Néesség és szellemi műveltség. Néessége Stájerországnak 1,008,401 lélek, kik 20 városban, 96 mezővárosban, 3602 faluban, és 166,988 házban laknak. Nyelvi tekintetben lakják e tartományt németek és slovánok vagy vindusok, amazok északi és közép, az utóbbiak déli Stájerországban. Számra nézve van 643,798 német, és 364,603 vindus. A németek magas, szép és erős termettel bírnak, s igen szorgalmasok; a vindusok már nem olly szép termétek. A hegyi vidékeken sok gelyvás találtatik. Vallást illetőleg, többnyire r. katolikusok, u. m. 1,002,111 számmal, az egyházi kormányt a seckauai püspök gyakorolja, s csak kis részben a lavanti; amannak székhelye Grác, emennek Karinthia. Plebánia van 576. — Katolikusokon kívül ágostaiak is laknak itt, kik 5 anyaegyházzal bírnak (Schladming, Ramsau, Gröbming, Wald és Grác), s összesen 6210 lelket számítván, az alsó-ausztriai superintendenstől függnek. A 80-ra menő reformatusok elszéledve lévén, saját anyaegyházat nem bírnak. Izraeliták itt nincsenek. A szellemi műveltségről gondoskodnak: egy tudományos egyetem Grácban (Johanneum), 3 főgymnasium Grácban, Marburgban és Cilliben, a két utóbbiban német és vindus a tannyelv, minthogy ezekben több vindus tanuló találtatik mint német. Kis gymnasium van Judenburgban, kadétiskola Grácban. De a népnevelésről is jól van gondoskodva, mert a 9 fő-, és 721 al-elemi és 13 leánytanodába 46,472 fi, és 40,429 leánygyermek járt, holott iskolázható fiu 56,931, s leány 54,469 találtatott.

5. Ipar és kereskedés. A műiparnak főtárgya itt a vas és aczél, melly e tartománynak legnagyobb kincse. Van itt 121 vas-hámor, 9 puddling és 9 henger-vasgyár, 2 cs. k. vasöntöde, jelentékeny vassodrongy-gép-, kasza-, stb. gyárak, s az itt készült kaszák jóságuk miatt külföldre is elhordatnak; egy cs. k. puska-gyár, és számos más gyár, mellyekben szegek, kapák, serpenyők, reszelők, tűk, lakatosművek, kések, ollók, stb. készítettnek. Vannak ezeken kívül réz-, üveg-, edénygyárak, két igen nevezetes papirgyár St. Stephanban és Voitsbergben, hol mind a kettőben gép működik; dohánygyár Fürstenfelden, czukorfinomító és több posztó és gya-potkelmeszövő intézetek. A stájer kalapok élénken kerestetnek, bőr szinte sok készítettik, s Grác, Hiczendorf, St. Oswald, Steinberg és Bartholomä jó és szép szalmakalapokat és fonatokat készítenek. Kereskedése hasonlóul nagy fontosságu, mi ennyi nyers és ipartermékekben gazdag tartományban igen természetes. Felső-Stájerország déli Stájerországtól kap gabonát, bort, gyümölcsöt; s veszén attól vasat, aczélt, különféle vasnemüket, épületfát, sőt. Élénkebb a közlekedés Ausztriával. Viszen oda vasat, vas- és

aczélműveket, bort, savanyuvizet, vaját, szarvasmarhát, baromfit, szalonnát és zsiradékot, gyógyszeri füveket, timsót, paraszt kalapot, asztalosenyvet, bőr és szaru készítményeket. A behozatal főleg gyarmati, gyapju-, selyem- és gyapotárúkból és gabonából áll. Bécs és Trieszt közt feküdven az átviteli és szállító kereskedés szinte nagy fontosságu. Pompás országutjai 546 mérföldnyire terjednek, ide nem értvén a déli vaspályát, melly Bécscezel, s nemso-kára Triesten át a tengerrel hozandja összeköttetésbe. Hajózható és tutajozható folyók : a Mura, Dráva, Száva, Sann és Enns. Gráciban van egy jól rendezett takarékpénztár és egy ipar- s kereskedelmi kamara.

6. *Felosztása.* Elosztatik 3 kormány és törvénykezési kerületre, és 19 politikai, ugynevezett kapitánysági járásra. Kormánykerületek :

I. B r u c k.

1. Bruck,	kapitánysági járás	37'42	□	mfd	terj.
2. Irdning,	"	32'18	"	"	"
3. Judenburg,	"	29'29	"	"	"
4. Leoben,	"	19'12	"	"	"
5. Lietzen,	"	24'85	"	"	"
6. Murau,	"	24'20	"	"	"

II. Gr á c z i kormánykerület.

7. Feldbach,	kapitánysági járás	16'76	□	mfd	terj.
8. Grác,	"	20'40	"	"	"
9. Hartberg,	"	18'64	"	"	"
10. Leibnicz,	"	15'91	"	"	"
11. Radkersburg,	"	7'73	"	"	"
12. Stainz,	"	23'09	"	"	"
13. Weitz,	"	17'16	"	"	"

III. M a r b u r g i kormánykerület.

14. Cilli,	kapitánysági járás	39'05	□	mfd	terj.
15. Luttenberg,	"	9'49	"	"	"
16. Marburg,	"	22'37	"	"	"
17. Pettau,	"	13'27	"	"	"
18. Rann,	"	12'11	"	"	"
19. Windischgrätz,	"	12'89	"	"	"

összesen 390'93 □ mérföld.

Nevezetesebb helyek :

Grác vagy Gréc, fővárosa Stajerországnak, fekszik a hajózható Mura mind két partján, igen szép vidéken. Áll a város a tulajdonképeni

belvárosból, és 3 külvárosból, melyek közül kettő a belvárossal együtt a Mura bal, és egy a jobb oldalon fekszik, egy szép kő, s egy fahíd által összekapcsolva. A belvárost, melynek hossza 525, szélessége 420 öl, az említett két külvárostól egy vadgesztenye fasorokkal átszegett bástyamező (Glacis) választja el. A külvárosokkal együtt számlál 3000 házat és 50,000 lakost. Házaí régi modorra épültek, utcái görbék, de jól kövezettek. A város északi részén emelkedik az 50 öl magas várhegy (Schlosberg), melyen azelőtt vár volt, de a francziáktól széljelhányatván, a dombot most szép virágos- és faültetvények ékesítik. A külvárosi utcák szabályosabbak a belvárosiaknál. 8 zárdája és 22 temploma közül említést érdemel a goth izlésre épült püspöki szentegyház; mellette áll a Katalin-kápolna s II. Ferdinand császár mauzoleuma Gräcznek legszebb építményi emléke. Jelesb épületei még: a várpalota, most a kormányzó székhelye, az országház egy gyönyörű teremmel, az új színház, egyetemiépület, az Attems, Saurau és Herberstein grófok palotái. Gräcz jelenleg székhelye a kormányzónak, a seckau püspöknek, a Stájer, Karinthia és Krajna tartományok főtörvényszékének, egy tartományi törvényszéknek, bányászati és erdészeti igazgatóságnak, ipar- s kereskedelmi kamarának. Van itt ezenkívül egyetem, az ugynevezett *Johanneum* (6. sz. k. fensége János főherczegről mint alapítójáról így nevezve, ki maga is rendesen itt lakván, a mezeigazdászat és tudomány előmozdítására rendkívüli buzgósággal működött), egy saját hazai tanintézet, csillagdával, 100,000 kötetnyi könyvtárral, nevezetes pénz-, ásvány-, kép-, természettani gyűjteményekkel, fűvészkerttel; egy főgymnasium, seminarium, kadétiskola, siketnémák és vakok intézete, nemes leánynövelde, kereskedelmi ápoló intézet, gazdasági egyesület. Gyárjai közül a bőr, aczél, vasmű, kalap, karton és selyemkölme gyárjai érdemlenek említést. Két országos vásárát idegen földiek is meglátogatják. A gräzi nőnem szépségéről híres; áltájában e város kellemes lakhely, mert lakosága vig kedélyű, nyájas és vendégszerető; környéke bájoló, melyet még számos urasági diszkertek, sétaterek, ligetek, kastélyok, nyárilakok kellemesebbé tesznek. Van itt ezenkívül színház, s a birodalomban legpompásabb lövölde. Szinte a város környékéhez számíthatók a regényes *Rosenberg*, Mura vizén túl a *Buchkogel*, a pompás kálváriahegy, a *Doppelbad* nevű fürdő 12 ásványforrással, a *Gössling* lovagvár, a *Reini* apátság gyönyörű templomával, s az újabb időkben igen elhíresedett *Gleichenberg* várkastély és ásványfürdő, melynek vizét a seltersi keserűvizhez hasonlítják.

Voitsberg, Grécztől nyugotra, Stájerországnak egyik legrégibb városa, igen termékeny vidéken, jeles gép-papirgyárral, melyben gőzgépek működnek.

Feistritz, a Mura mellett, fontos ólomhányákkal, vashámorokkal.

Radkersburg, régi város a Mura szigetében, közel a magyar határszélékhez; híres bort, sok gabonát termeszt, s ezzel kereskedik. Van 3000 lakosa, s egy régi vára.

Fürstenfeld, Magyarország szélén, a Feisztritz partján fekvő város, 2000 lakossal, egy cs. k. nagy dohánygyárral.

Anger, a Feisztritz mellett, vászonkészítéssel. Közel ide van a *Stubenberg* várlak.

Szent Ruprecht, a Rába vize mellett. Lakosai asztalos-enyvet készítenek, s avval kereskednek.

Riegersberg, egy hegy közepén igen szép és termékeny vidéken, s ugyan itt a hasonló nevű lovagvár 7 kapuval s egy fegyvertárral. A hetedik kapun belől a meredek szikla tetején áll a *Kronek* várak 5 udvarával, honnan felséges kilátás történik, több mint 100 □ mfdnyi területre.

Marburg, csinos kerületi főváros, egy felemelkedett helyen, a Dráva mellett, régi várral, főgymnasiummal, 5000 lakossal. Kereskedése vasnemekekkel, gabonával, borral igen élénk. Van egy szép sétahelye a hosszú fason keresztül az úgynevezett „3 tóhoz“ honnan pompás kilátás történik.

Pettau, délkeletre Marburgtól termékeny vidéken a Dráva mellett, Házai ugyan jól épültek, de utcái rendetlenek. Horvátországgal élénk kereskedést űz. Van 2000 lakosa, és egy hadastyán-háza.

Luttenberg, leghiresebb bort természet egész Stájerországban, s melly külföldön is ismeretes.

Leibnitz, a róla nevezett síkságon, hol a törökök 1529-ben meggyőzettek, s hol sok római régiség található. Ugyan itt van a gréci püspöknek *Seggau* vagy *Seckau* nevű kastélya, mellyben székelt egész 1783-ig. Van üveggyára és vashámora.

Cilli vagy *Cilley* (Claudia Celleja) a magyar történelemben is nevezetes Cilley grófok őshelye, a San mellett, gabona és borkereskedéssel, 2000 lakossal, főgymnasiummal, romai régiségekkel, márványtöréssel, és 2 kolostorral. A régi Cilley vár romjai még most is láthatók. Közel ide a horvátországi határszélén van az 1817 óta elhíresedett *Rajcsi* (Rohitsch) sava nyuvizkut *Heiligenkreuz* falu határában.

Gonovics, híres bortermesztéssel, olombányákkal, s egy ásványforrással, melly télen meleg, nyáron hideg.

Schönstein, *Ruswald*, *Montpreis*, ezüsttartalmu olombányákkal s vashámorokkal.

Bruck, élénk városka egy erdővel koronázott hegy tövében a Mürz és Mura folyók mellett, 3000 lakossal, alacsony házakkal, s vasműgyártással. Közel ide láthatók a régi *Landskron*, lovagvár omladékai, melly 1792-ben a város nagy részével leégett. Van nevezetes átmeneti kereskedése, és csepegőköves barlangja.

Leoben, legszebb városa északi Stájerországnak, a Mura folyam fél-szigetén. Van igen szép tanácsháza, valamint laképületei is nagyon csinosak. Lakosai, kik mintegy 3000 lélekre mennek, főleg vas- és aczélművek gyártásával foglalatoskodnak, a közelfekvő Münzenbergben pedig gazdag kőszénbányák miveltetnek. Van itt tartományi törvényszék, bányászati tanoda, gymnasium, kereskedelmi- s iparkamara.

Mariacsell, leghiresebb bucsujáró hely egész birodalomban, Ausztria szélén, a Salza mellett, 1000 lakossal, és 44 vendégfogadóval. Temploma, melly goth izlésre épült, legnagyobb Stájerhonban, pompás orgonával, s közepén egy kápolnával, mellyben állítottat fel a csudatévő Szűz Mária képe, mellyhez évenként 100 ezernél több ajtatoskodó szokott zarándokolni távoli idegen tartományokból is. Egy órányira innén van egy nagyszerű cs. k. vasöntöde, melly 500 egyént foglalatoskodtat, s áruai nagyon becsültetnek.

Eisenerz és *Vorderberg*, két bányaváros, amaz északra 1400, ez 1600 lakossal, az Erzberg (4700' magas) tövében fekszik, mellynek felső része csaknem egészen vaskövekből áll, s mint mondják 450 millió köb öl vasér-

czet rejt gyomrában, melyből évenként 600,000 mázsánál többet ásnak ki. E vashányák már 1000 év óta vannak művelésben.

Mürzzuschlag, a nyájas Mürz völgyében, az 5100 láb magas Sömmering tövében, nevezetes vashámorokkal, kasza- és sarlógyárakkal.

Vartberg, a Mürz mellett, gazdag kőszénbányákkal és timsógyárral. *Neuberg*, hajdan apátság, most jelentékeny cs. k. gyártelepítvény, vashámorral, puddling- és hengergépgyárral, mely igen jeles műveket készít.

Kahlwand, a Lissing vize mellett egy völgyben, rézbányával, kéngyárral és zöldgálicz (vitriol) készítésével.

Brandhof, János főherczeg kedves lakhelye a havasi gazdasága, egy régi várral.

Judenburg, élénk város a Mura mellett, melyen hid vezet keresztül, magas halmok aljában, 2000 lakossal. A város felette régi épületekből áll. Van egy régi várlaka, kis gymnasiuma. Környékén kőszénbányák műveltetnek.

Knittelfeld, északkeletre Judenburghoz, a Mura mellett, 1200 lakossal, omladozó váras-kőfalakkal. Kaszák gyártásával, salétromfűzéssel, vasmű- és épületfa kereskedéssel foglalatoskodik.

Admont (ad Montes) magas hegyektől kerítve az Enns folyó mellett, 900 lakossal. Van egy gazdag benedeki apátsága, szép templommal és 30,000 kötetnyi könyvtárral.

Stájerország északnyugoti csucsában van a stájer cs. k. *Sókamara-jóság*, mely 10 □ mfdön 31 falut számlál. Főhelye: *Aussee* sóbányákkal, és sófőződével, melyekben évenként 12 — 15000 mázsa kősó, és 200 — 240,000 mázsa főtt-só termeltetik.

3. Karinthia herczegsége.

1. *Fekvése és nagysága.* Karinthia határ kiterjedése tesz 82°9 ausztriai mérföldet, és pedig Salzburg felé eső határára esik 15°0, Stájerország felé 32°0, Krajna felé 13°7, Görz felé 1°1, Velence felé 10°3, Tirol felé 10°8 mérföld. Nagysága 179°76 □ mérföld, melyből 1,590,200 hold használható, 207,400 pedig műveletlen. A használhatóból ismét 239,200 hold szántóföld; 100 hold szőlő; 2800 h. kertek; 196,400 h. rét; 416,800 h. legelő; 733,600 h. erdő; 1300 hold pedig különféle használatu.

2. *Természeti tulajdonsága.* Karinthia egészen hegyes tartomány. A Dráva vizétől északra vonulnak el a nori Alpések, melyek közül a határszélen örökdő *Groszglockner* 11,782 bécsi lábra emelkedik; körülötte fekszenek a nagy és kis *Pasterze*, *Römerswand*, *Salmshöhe*, *Adlersruhe*, *Kellerberg*, *Schwerteck*. Szinte Karinthia földén vannak a *Heiligenbluth* és *Malniczertauern* hegységek, s ezekből emelik fel fejüket *Sonnenblick*, *Trammerkogel*, *Tauernkogel*, és a 10,131 láb magas *Aukogel*. A Drávától délre pedig, nyugotról keletnek a velencei határszélen a *karni Alpések* húzódnak a *Terglou* hegyig, melynek hármas csúcsa czukorstüveg alakra emelke-

dik fel, de a mely már Krajna herczegséghez tartozik. A Dráva és Gail vizek közt fekszenek a *willachi Alpese*k, vagy a *Dobracs*, egy 7000—8000 lábnyi magas hegység. Ide tartoznak a *Polanaberg*, a *Loibel* (5477' magas), *Javornik*, *Sattelberg*, *Bella*, az *Obir* (7032 láb). Karinthiát, szinte mint Stájerhont két részre lehet osztani, u. m. északra és délre. Amaz bérceesebb, zordonabb, ez kevesbé hegyes, s inkább dombosnak mondható. Északi Karinthia regényes, szép tartomány, melyre nézve Belső-Ausztria Schweiczának neveztetik, pompás jéghegyekkel, s majd szűk és borzasztó, majd nyílt és mosolygó völgyekkel. Folyóvizekben és patakokban gazdagabb, mint a szomszéd Krajna. Legnagyobb folyama a *Dráva*, mely 36 mérföldnyi hosszúságban futja keresztül. Völgye majd szűk, majd tágasabb. A tirolai Pustervölgyből jön be. Számos folyókat, és patakokat vesz fel, melyek közt nevezetesebbek jobb parton a *Gail*, *Miesling* vagy *Miesbach*; bal parton a *Möll*, *Liser*, *Gurk*, *Glau* és *Lavant*. Tavai közül nagyobb jelentőségű öt van, u. m. a *Klagenfurti* vagy *Wörth* tó, mely $2\frac{1}{2}$ mérföldnyi hosszú, s 15,880 holdat foglal el, s melyből egy csatorna Klagenfurt városig vezet; az *Ossiachi* tó (6000 öl hosszú), mely a Seebach folyóval a Drávába ömlik; az igen mély *Mühlstatter* tó, mely 7200 öl hosszú, és $\frac{3}{4}$ óra széles; a *Féjér* tó, a Dráva déli oldalán; s végre a *Faaker* tó. Éghajlata Karinthiának zordon. Klagenfurtban, a fővárosban a közép temperatura $7^{\circ} 7$; a hegységben a tél már octoberben kezdődik, nagy havazásokkal. Ápril közepén a hegyfolyók megáradván nagy pusztításokat szoktak tenni. A lentebb eső vidékeken a temperatura nagyon változó, s a mélyebb völgyekben nyáron át a hőség igen nagy.

3. *Termékei.* Alsó-Karinthia termékenyebb, mint Felső-Karinthia, ámbár helylyel közzel itt is találtnak termékeny területek, mint a Lurnfeld, a villachi rónaság, s nagyobb részben a Gail folyó völgye. Alsó-Karinthiában termékenységük által különösen kitüntetik magukat a Lavant gyönyörű völgye, a Krappfeld, a klagenfurti síkság, a Jaun völgy nagyobb része. A különböző gazdasági rendszerek közül csaknem mindegyik divatozik. Így van itt három fordulás ugaros — továbbá rétes — parlagi és irtásos, s végre meglehetősen kiterjedésben váltó gazdálkodás. Az ugarföldek is rendszerint lóherével, kukoriczával, s más kapáló veteményekkel vettetnek. A *ross* és *zab* itt fő gabonafajok, csakhogy a déli vidékeken már a *kukoricza* és *pohánka* is hatályosan előtérbe lép. A *köles* szinte nagyban termesztetik, s kereskedelmi növények közül a *len* van leginkább elterjedve. Az aratás mennyisége a különböző veteményekre nézve, igen egy arányban áll a stájeror-

szágival. *Gyümölcsre* az éghajlat nem nagyon kedvező, sőt szőlőt csupán a déli vidékeken mintegy 100 holdon termesztnek. Ellenben roppant *erdőségei* levén, mind épületi-, mind tűzifában nagy bősége van. Leginkább elvannak terjedve a lágú-fanemek, különösen a fenyők többféle nemei. Rétje elég, legelője sok, s a lóhertermesztés is divatban levén, állattenyésztése nem megvetendő. Tehenei *kicsinyek*, de jó tejelősök. Felső-Karinthia magas, erős, szép *lovakat* tenyészt, s Ossiachon 3037 holdnyi területen egy katonai ménés van letelepítve. Már a *juhtenyésztés* kisebb terjedelemben üzetik, mint a szarvasmarhatartás, de a mi van, nagy részben nemésített. *Sertést* tart ugyan, de nem elegendő számmal, a hiány Magyar- és Horvátországból pótoltatik. Általában ló van 22,281, szarvasmarha (bornyuk nélkül) 148,847, juh (báránnyak nélkül) 135,323, kecske 17,300, sertés 37,800 darab. Selyemtenyésztés nem üzetik. Vadállatai és madarai számosabbak, mint Krajnának, s Karinthia a jóízű pisztrangok hazája. *Ásványországi* termékei közül a *vas* és *ólom* legnagyobb fontosságúak, mert évenként Krajnával együtt 22,843 öntött, és 598,652 mázsa nyers vas, és 66,510 mázsa ólom (s így legtöbb a birodalomban) termeltetik. Van ezenkívül kevés *arany* (7 márka), *ezüst* (15 márka), *kényszer* (9 mázsa), *zink* (2833 mázsa), *kénkö* (40 m.), *irla* (graphit 1012 m.), föld- és sziklanem igen nagy mennyiségben, ugymint agyag, magla, zagyla, mészkő, márvány, fővénykő, stb.

4. *Népessége és szellemi műveltsége.* Lakosainak összes száma 314,658. Nyelvet illetőleg nagyobb részben németek, kisebb részben szlovénok vagy vindusok. Névszerint német van 216,965, vindus 97,693. — Vallásra nézve többnyire romai katolikusok, u. m. 294,520 lélek, kik 351 plebániára vannak felosztva, melyeket részint a Klagenfurtban székelő gurki, részint a St. Andrásban lakó lavanti püspökök kormányoznak. Romai katolikusokon kívül vannak még ágostaiak is számosan, jelesen 20,138 lélek, kik a bécsi superintendens felügyelete alatt 14 anyaegyházat képeznek e következő helyeken: Trestdorf, Weisbriach, Watselig, Bleiberg, Feldkirchen, Gnesau, Arriach, Feld, St. Ruprecht, Frösach, Feffernicz, Zlan, Trebesing, Dornbach, Eisentratten. Izraeliták itt nincsenek. A népnevelés már itt nincs olly jó karban, mint a többi német koronaországokban, mit azonban leginkább a vindusok által lakott környékekről kell értenünk. Így a két hercegségben Karinthiában és Krajnában van 11 fő, 382 alelemi és 8 leánytanoda. Iskolázható fiú volt 46,452, s leány 45,390, s ezek közül csak 18,697 fiú, és 14,864 leány járt iskolába. Főgymnasium van Klagenfurtban, s egy algyimnasium Sz. Pálon.

5 Ipar és kereskedés. Karinthiában a vas- és aczélneműek készítése igen jelentékeny iparág; és pedig készít jeles minőségű rudvasat, vaspléhet, sodronyt, vaspálya-sínvasat, serpenyőket, kazákat, s más vasműveket. Van 79 vashámora, 4 puddling és 10 hengergépgyára. Victringben nagyszerű és igen jeles posztot készítő gyár működik. Többi iparágai kevés figyelmet érdemelnek a klagenfurti ólomfehér-gyárt kivéve. Kereskedését a jó országutak (Karinthiában 500 mérföldet tesz ezek vonala) a hajózható Dráva, s a Bécestől Laibachig vivő vaspálya igen előmozdítják. Viszen ki főleg vas- és aczélneműeket, posztót, lent, lovat, épületi és tüzi fát; hoz be ellenben gabonát, bort, sertést, és fényüzési portékákat.

6. Felosztása. 1850 előtt Karinthia és Krajna egy kormányzói kerületet képzett, s ugyan e két herczegség az ausztriai Tengerparttal, s a közvetlen birodalmi várossal Triesztel együtt teszi az ugynevezett *Illír* királyságot. Jelenleg e királyságnak közös főtörvényszéke van ugyan, de politikailag mind a három tartomány külön koronaországot képez. Karinthia tehát egy kormányzó alatt 7 kapitánysági járásra osztatik fel, melyek e következő főhelyekről neveztetnek:

Hermagor, kapitánysági járás,	22·72	□ mfd. területtel.
Klagenfurt,	24·50	„ „
Spital,	48·00	„ „
St. Veit,	27·09	„ „
Villach,	16·54	„ „
Völkermarkt,	23·41	„ „
Wolfsberg,	17·43	„ „

összesen 179·76 □ mérföld.

Nevezetesebb helyek :

Klagenfurt, fővárosa Karinthiának, meglehetősen terjedelmű rónaságon. a Glan és Glanfurt folyócsákhoz közel, a klagenfurti tóval egy csatorna által összekapcsolva. Egy sétatérre alakított bástyamező veszi körül a várost, mely szabályos négyszögöt képez, egyenes és széles utcákkal, 2—3 emeletes házakkal, melyekből 800 számláltatik, ide nem számítva a 4 külváros épületeit. Várművei 1809-ben a francziák által leromboltattak. Van 12,000 lakosa, igen szép térpiacza Mária Terézia és Leopold szobraival, és 7 temploma. Nevezetesebb épületei: az ó várak, az országház, a városháza, a gurki herczegpüspök palotája szép kerttel és gyűjteményekkel, a Rosenberg hercegi s a Goes grófi kastély, a színház. A város székhelye a tartományi kormányzásnak és törvényszéknek, egy kereskedelmi s iparkamarának, s a gurki herczegpüspöknek. Vagyon itt egy főgymnasium, egy gazdasági egyesület, több gyár, melyek közt egy ólomfehérgyár is létezik, mely az ausztriai birodalomban legnagyobb.

Hoch-Astervicz, Khevenhüller grófok ős várlaka Klagenfurttól északra egy 900 láb magas szikla tetején, nézést érdemlő régiségekkel. Közelében vannak a *Hollenberg*, *Ebenthal*, *Welseneck* lovagvárak.

St. Veit, igen régi város, Klagenfurthoz északra a Glan és Wimmig folyók összefolyásánál 4 hegy között, 1500 lakossal. Hajdanta itt laktak a karinthiai hercegek. Nevezetes vaskereskedés. *St. Veit* és Klagenfurt közt látszanak nyomai a régi *Tiburnia* romai városnak, az ugynevezett „Zollfelden“, mely rakva van romai maradványokkal.

St. Leonhard, főhelye a lavantvölgyi vidéknek, mely termékenységről, vasgyárairól, és számos ásványforrásairól nevezetes.

Viktring, Klagenfurthoz közel, híres posztógyárral.

St. Andrä, város, szinte a Lavant völgyben, a lavanti püspök székhelyével, egy benedeki apátsággal.

Szent Pál, mezőváros, benedeki apátsággal, s egy algyimnasiummal.

Ferlach, népes falu, 3000 lakossal, s egy fegyver- s szuronygyárral.

Villach, élénk város a Dráva mellett, igen szép hegyektől környezett vidéken, 400 lakossal. Van tágas piacza és derék temploma. A város főhelye a vaskereskedésnek, s környékén számos vashámorok és gyárak léteznek. Közel ide a volt ossiachi apátság jóságán van a fentebb említett katonai ménés.

Bleiberg, város a Dráva mellett, a Bleiberg tövében, 400 lakossal, s igen híres ölbányákkal. A Bleiberggel átellenben van a villachi havas (7400 láb magas), melynek tetején két kápolna áll az 1345-ki szerződéslen hegyomlás emlékére, mely 18 falut temetett el.

Landskron, Villach és az ossiachi tó között, nézést érdemlő gazdasággal, s egy régi sziklavár romjaival.

Ponteba vagy *Pontafel*, a Pontafel patak mellett. A hasonló nevű velenzei mezővárostól csak a Fella választja el.

Feldkirchen, több kasza- és serpenyőgyárakkal. Közelében van a *Di-trichstein* ős lovagvár omladéka.

Alsó-Fellach, Villach mellett fekvő falu, gróf Egger híres aczélgyárával.

6. Krajna hercezség.

1. *Fekvése és nagysága.* Krajna határos északra Stájerországgal, délre és nyugotra a görzi és gradiskai grófságokkal, keletre Horvátországgal és a katonai Végvidékekkel. Határvonala tesz 93 mérföldet, melyből Stájerhon felé esik 17'4, Karinthia felé 13'7, Görz és Gradiska mentiben 31'2, végre Horvátország felé 22'0, s a Végvidék mentiben 9'0 mérföld. Kiterjedése 173'49 □ mérföld, melyből használható 1,650,200 hold, műveletlen 84,700 hold. A művelés alattiból ismét van 236,800 hold szántóföld, 16,800 h. szőlő, 3600 h. kertek, 286,100 h. rét, 412,200 h. legelő, 693,700 h. erdő, s 900 hold különféle használatu.

2. *Természeti tulajdonságai.* Krajna szinte egészen hegyes tartomány, mint Karinthia, csakhogy itt nem lévén olly magas

hegyek, az égalj is szelidebb. A Karinthiánál említett *Terglou* hegytömeggel kezdődnek a krajnai vagy juli alpesek, melyek Krajnát és az ausztriai Tengerpartot elborítják. Legmagasabb hegye a *Schneeberg*, mely 6800 láb magas, s a horvát széleken fekszik; a *Nánás* 3980 lábra emelkedik. Belső Krajnában említést érdemlő hegyek a *Krim*, *Journig Makricz*, *Travnagora*, *Kuschelska-Stena*, *Koflernag*, s az *Uskókok* hegysége. Krajna földének alkata különösen neptuni eredetű. Itt igen számos tölcseralakú mélyedések, barlangok találhatók, melyek közt nevezetesebbek az *adlersbergi* barlang, a Magdaléna-, Ferdinand-, Podpetsch-, Kumpole-, Kanczian-, mühlthali stb. barlangok. Számos völgyei közül legnevezetesebb a wochini völgy; rónasága kevés, legnagyobb az, mely Laibach körül terül el. Fő folyama a *Száva*, mely a tartomány észak-nyugoti részében két forrásból ered, melyek Radmannsdorfnál egyesülnek. Mökricznél Horvátországba megy által. Mellékfolyói a jobb parton a *Zayer*, *Leibach*, *Gurk* és *Kulpa*; balparti oldalról a *Kanker*, *Feistritz*. Egyik különössége Krajnának az, miszerint itt több folyók és patakok hirtelen csak eltűnnek, s egy darabig föld alatt folyván, ismét napvilágra jönnek. Ilyen folyók: a *Poik*, *Unz*, *Ribenza*, *Laserbach*, *Bisztricza*, *Globuza* stb. Ilyen tulajdonsága van a híres *czirkniczi* tónak is. Ez $\frac{3}{4}$ mérföldnyi hosszú, $\frac{1}{4}$ és $\frac{1}{2}$ mérföldnyi széles, s 4 szigetet képezvén 286,65 hold földet foglal el. Medre tele van tölcseralakú mélyedésekkel, s vize néha egészen elapadván, területén kölest, s más hirtelen tenyésző veteményeket természetnek. Többi nevezetesebb tavai: a *Wocheiner* tó (1 órai hosszú, s 912'200 ölnyi terjedelmű), és a *Feldeser* tó. Mocsárokban és turfás területekben szinte nem szükölködik. Ilyen a laibachi posványság. Éghajlata szelidebb mint Karinthiáé. Laibachban a közép temperatura 8°, 7', Möttlingnél a horvát széleken 9°, 3'.

3. *Termékei.* Krajnának földalkata egészen különbözik a Karinthiáétól. Krajnában a kopár mészszikláktól kezdve a termékeny rétegekig számos fokozatokon megy keresztül a földalkat; s e különbséget az időjáráti viszonyoknál is lehet észrevenni. Legtermékenyebb vidékei közé tartozik Wippach környéke, aztán Laibach szomszédsága egész a Száváig, s a Zayer és St. Bartholomäus mezőségeig. Tiszta ugarat felette keveset tartanak, mert ezt lóherével, kukoriczával vetik, s általában a szabad gazdálkodás itt általános divatu; de a földek nem műveltetnek olyan jól, mint Karinthiában; alsó Krajnában ezek nagyon vékonyan trágyáztatnak, de gyakorta. A gabonanemek közül főleg *zabot*, *tiszta búzát* és *po-hánkát* természetnek, s ez utóbbit részint mint első veteményt, ré-

szint buza után tarlóba. A *kukoricza*-termesztés még nem terjedt úgy el, mint kívánatos volna, ámbár már is sok helyt kiszorította a *kölest*. Az általános termés egy hold után kevesebb mint Karinthiában, s kukoriczából 25, árpából 18, zabból 20 mérőt számítanak. Rétje több van mint Karinthiának, legelőben egyenlők, mindazáltal marhatenyésztése hasonló a karinthiaihoz, kivéven a juh-tenyésztést, mely itt kisebb mértékben üzetik, s a juhok is csak közönséges fajból valók. Létszáma a különböző háziállatoknak e következő. Van 20,269 lova, 147,302 darab szarvasmarhája (bőrnnyuk nélkül), 67,542 juha (bárányok nélkül), 7500 kecskéje és 75,200 darab sertése. Ellenben a selyembogár-tenyésztés már itt kezdetét veszi, csakhogy csekély kiterjedésben, mert évenként mintegy 50 mázsa gubó szokott beváltatni. A gyümölcsstermesztésre némelly vidékein nagy gondot fordítanak, de jelentékenyebb ennél a szőlőművelés, mely 16,800 holdon üzetik. Ásványországi termékeit fentebb a karinthiaival együtt előszámláltuk, de két nevezetes termékéről nem tevének említést, névszerint a *kényesőről* (higany), és a *köszénről*. Az egész birodalomban összesen véve nem ásatik annyi kényeső, mint Krajnában, névszerint a gazdag idriai bányákban, melyek termése évenként 3500 mázsára felrug. Másik fontos ásványa a köszén, melyből a sagori bányákban 800,000 mázsa ásatik. Ásványforrásai közül a tepliczi Neustadt mellett érdemel némi említést.

4. *Népesség és szellemi műveltség.* Krajna lakossága 458,457 lélek, kik 14 városban, 17 mezővárosban, 3174 faluban, és 69,827 házban laknak. Nyelvet illetőleg többnyire szlávok, ugymint szlovénok és horvátok; amazok 400,824, ezek 18,513 számmal. Német van 39,120. Vallásra nézve csaknem mindnyájan romai katolikusok (457,828), görög katolikus van 232, nemegyesült óhitű 257, ágostai 140, de e felekezetek közül egyik sem bír saját anyae gyházzal. A romai katolikusok 331 plebániáit a laibachi püspök kormányozza. Ha az iskolák számából, s az iskolába járó gyermekekről akarunk következtetni: úgy a népnívéltség nagyon alant fokon áll Krajnában, mert itt az iskolázható gyermekekből egy harmada sem járja a tanodákat, mint fentebb Karinthiánál említettük. Főgymnasium van Laibachban; algymnasium Neustadtban.

5. *Ipar és kereskedelem.* Krajnában a műiparnak csaknem minden ága divatozik, csakhogy kisebb terjedelemben. Így készittetik itt reszelő, nagy mennyiségű szög, s más vasnemű és nyers vas mintegy 18 hámorban; továbbá vászon, közönséges posztó, aba, különféle gyapjukelme, bőr, papiros, üveg, de kevés cserépedény, ólomfehér, ólompir, ólomtajt, sörét. Laibachban van egy czukor-

finomító és kőedénygyár, Idriában pedig egy cs. k. czinóber (higpir) gyár. Kereskedése saját termékeivel is nem megvetendő; de még nagyobb fontosságu ennél az átmeneti kereskedés, melly Trieszten s Laibachon át a birodalmat gyarmati árukkal látja el.

6. *Felosztása.* Krajna ezelőtt 3 megyét foglalt magában, most 10 kapitánysági járásra osztatik fel, mellyek e következő helyekről nevezetnek :

1. Adelsberg,	kapitánysági járás	26-13	□	mfd. terül.
2. Gottschee,	„	20-58	„	„
3. Krainburg,	„	17-71	„	„
4. Laibach,	„	16-74	„	„
5. Neustadl,	„	17-16	„	„
6. Radmannsdorf,	„	18-72	„	„
7. Stein,	„	13-41	„	„
8. Treffen,	„	23-60	„	„
9. Tschernembel,	„	9-78	„	„
10. Wippach,	„	9-66	„	„

összesen 173'49 □ mfd.

Nevezetesebb helyek :

Laibach, fővárosa Krajnának, sőt egész Illirországnak, a Laibach folyócska mellett, melly ide közel a Szávába ömlik. Van 1200 háza, 8 külváros, és 17,000 lakosa. Utczái szűkek, szabálytalanok, s részben lejtősök. Legszebb piacza a kapuczinustér, a csillag fasorokkal. Aszékesegyház ténén áll a városháza, melly előtt egy pompás 4 roppant márványszoborral ékesített gúla látható. Nevezetesebb épületei a városházán kívül az országháza, a püspöki palota, a színház, a nagy kaszárnya, Auersperg herczeg kastélya, s a várhegyen levő várd. Laibach székhelye a tartományi törvényszéknek, a kormányzáságnak, egy püspöknek. Van itt továbbá egy orvos-sebész tanintézet, főgymnasium, papnövelde, muzeum, ipar- és kereskedelmi kumara, tébolyda, vakok intézete, több gyár, mellyek közt kiemelendő a czukorfinomító-, a kőedény- és egy gyapotkelme-gyár. Bizományi s átmeneti kereskedése nagy fontosságu, melly még jelentékenyebb leend, ha a Béctől jövő s eddig Laibachig kész déli vaspálya egész Triesztig kiépittetik. A várostól félóránnyira folyik a hajózható Száva, mellyen egy 450 lépés hosszú hid vezet keresztül. Közelében a Laibach folyó mentiben van egy 3 □ mérföldnyi nagy mocsár. Laibachot nevezetessé teszi azon fejedelmi congressus, melly 1821-ben itt tartatott.

Stein, a Feiszticz vize mellett, 1200 lakossal, kik igen szorgalmasak, sok bört, s parasztok számára szürposztót, durva csipkét készitenek.

Krainburg, város, egy köszikla tetején a Kanker vizének a Szávába való ömlésénél, melly utóbbi itt hajózhatóvá válik. Népe ssége 2000 lélek, kik többnyire takácsok.

Neumarkt, 1400 lakossal, kik kirekesztőleg szögek, kaszák, vésők, sarlók, stb. készítésével foglalatoskodnak.

Neustadt, egy félszigetben a Gurk vize mellett, 2300 lakossal, s egy algymnasiummal. Vidéke a városnak felette regényes.

Einöd, meredek szikláshegyre épülve, híres viszhanggal, melyly hat-szorosan adja vissza a szavakat. Szép várkastély.

Gottschee, fő helye az Auersperg család herczegségének, mely 231 falut és 45,000 lakost számlál. Közelében van az Auersperg herczegek ősi várlaka. A gottschei lakosok (a magyarok kucsébereknek hívják) németek, s kiejtés, szokásuk, és öltözetük által sokban különböznek a többi németektől. Kis hazájokat elhagyva messze elvándorolnak, s déli gyümölcsök, nancsok, citromok, figék, festékek árulásából keresik élelmüket.

Gurkfeld, a Száva mellett, egy hegyoldalban a Száva mellett, melyly itt Stájerországot az Illir királyságtól elválasztja, bortermesztéssel és borkereakedéssel. Van egy *Thurnamhart* nevű hegyen épült vára.

St. Márten, híres börgyárral, és *Seisenberg* papirosmalommal.

Csernembel, kis város 800 lakossal, kik sok gyümölcsöt és jeles bortermesztenek.

Klingenfels, várkastély egy fekete márványszikla hegyen szép diszkerttel, ásványforrással, barlanggal, s a Radel folyónak gyönyörű vizomlásával. *Lueg* falunál is van egy nézést érdemlő barlang.

Adlersberg, élénk városka a Laibach és Trieszt közt fekvő nagy országutban, 2000 lakossal, s a járási kapitányság székhelyével. E város szomszédságában van két igen híres hegybarlang, borzasztó mélységekkel, vizomlásokkal, és csepegőkövekből képzett igen különös alakokkal. A Pojk nevű kis folyó egyik barlangba belerohanván, Planinánál ismét kifolyik belőle, aztán ismét eltűnik a föld alatt, s később Oberlaibachnál ujolag napfényre jő, s Laibach nevet kap.

Planina, hajdan *Alpes Juliae*, magas hegyektől környezve az Unz patak mellett, 1200 lakossal, kik fatapló szedésével és fuvarozással foglalatokodnak.

Idria, nevezetes bányaváros, Trieszttől északra 6 mérföldnyire részint mély völgyben, részint dombokon elszórva 5000 lakossal, kik nagyobb részben bányászok, részint csipkekötéssel és vászonszövésével foglalatokodnak. E bányaváros gazdag kényeső- (higany) bányáiról nevezetes, melylyek 1496-ban fedeztettek fel, s a Spanyolországban levő almadai bányákkal együtt leggazdagabbak egész Európában, mert évenként 2500—4000 mázsa kényesőt adnak, melylyek részint a birodalomban használtatnak fel, részint Németországba, Hollandiába, Angliába küldetnek. Az idevaló cs. k. hipirgyár mintegy 700 mázsa igen finomul őrlött hipirt (czinóbert) készít, mely jószágára nézve az amsterdamiával vetekedik.

Czirknicz, Adlersberggtől keletre 1½ órányira 1409 lakossal. Innen délre fekszik a nevezetes czirknici tó, mely néha egészen kiapad, különben pedig a Czirknicza, Martinsicza, Serunicza, Lipsensicza, patakokat, s a Vranja, Jama, Sucha, stb. vizeket veszi fel magába.

Wipach, sok gyümölcs- és jeles bortermesztéssel.

7. Ausztriai Tengerpart,

vagy a *Görzi* és *Gradiskai* hercegített grófságok, az *Istriai* örgrófság, s *Triest* közvetlen birodalmi város.

1. *Fekvése és nagysága.* Az ausztriai Tengerpart koronaország fekszik az adriai tenger, Velence, Krajna, Horvátország és Karinthia tartományok közt, oly formán, hogy a velencei határvonalra esik 17'0, a krajnaira 31'2, a horvátországra 3'5, a karinthiaira 1'1 mérföld. A tengerparti határvonal tesz 60 mérföldet, s a hozzátartozó szigetek körvonala 90 mérföldet. Nagysága 138'32 ausztriai □ mérföld, melyből használható 1,304,600 hold, műveletlen 78,600 hold. A művelés alattiból ismét van 240,900 hold szántóföld, 32,000 h. szőlő, 3300 h. kertek; 158,000 h. rétek, 536,800 hold legelő, 317,500 hold erdő, s 16,100 hold különféle használatu.

2. *Természeti tulajdonsága.* Az ausztriai Tengerpart nagy részben hegyes tartomány. Az Isonzo nyugati oldalán a *kárni*, s keleti oldalán a *juli* alpesek ágadzanak el; az Isonzo és Tagliamento közt egy illir-velencei hegyhát vonul el. Ide tartoznak a *Robon*, *Krain*, *Osterich*, *Musacz*, *Stal*, *Matagur*. A juli alpesekből emelik fel fejüket a *Bischouz*, *Lemis*, *Komena*, *Vogu*, *Saucha*, stb. Az istriai ágból emelkednek a *Plenik*, *Caldiero*, *Ucskaberg*, *Monte Maggiore*. A triesti tengeröböl partján vonul el a sivatag *Karst* hegye, mely kopár erdőtlen, fejr sziklákból áll, mellyen a tenyészet igen kevés termékeket mutathat. Barlangok e koronaországban is találtnak, ha nem oly számosan is mint Krajnában. A nevezetesebbek közzé tartozik a Corniale és a St. Servolo melletti barlang. Rónaság kevés van, de Aquileja és Montfalcone körül a tengervidék egészen róna. Folyóvizei nem igen számosak, s ezek is kicsinyek. Legnagyobb folyója még az *Isonzo*, melly a Terglou hegységben 2 patakból veszi eredetét; északról délnek folyik Friaulon keresztül, résznyire szűk völgyben, de nagyobb részt völgye egyik a legtermékenyebb s legbájosabb vidékek közül a Tengerparton. Dél felé *Sdold*-nak hivatik, s Montfalconehoz közel az adriai tengerbe szakad. Mellékfolyói bal parton az *Idria* és *Wipach*, jobb parton a *kartnczi* patak, és Gradiskán alul a *Torre* folyó. A velencei határszélen az *Ausa* folyamocska folyik s a Baso öbölbe szakad. Az iztriai félsziget folyói a *Rizzano* és *Quinto*, *Arsa* és több hegyi csermelyek. Nyáron által Istriában a vízhiány nagyon érezhető. A kvarnerói szigetek véghetlen szárazok. Egyetlenegy tava a *Zepics* tó Istriában Ebersand mellett. Cherso és Ossero szigetek közt fekszik a tojaskerekded s 3 olasz mérföld hosszú

s 1 mérföld széles *Jezero* tó. A Veglia szigeten számos tavak találhatók, melyek azonban kicsinyek. *Sansigo* szigettől északnyugatra a tengerben sok édes víz veszi eredetét a hajósok nagy hasznára. Az egész koronaország déli részét az *adriai tenger* nedvesíti, mely nyugatra a nagy trieszti, s keletre a *fumei* vagy *kvarneroi* tengeröbölt képezi. Azon tengerszoros, mely Veglia szigetét Dalmátországtól elválasztja, *Morlák* csatornának nevezetik. A tenger partja keleten igen sziklás és meredek; ellenben nyugoton lapályos, úgyhogy itt terjedelmes mocsárok találhatók. Éghajlata nagyon különböző. Így például midőn a friauli bérceket még hó fedi, ugyanakkor a koronaország déli részén valódi olasz égálj pompázik. Görzben a tél igen szelid. Triestben a közép melegség 12 fok 5 vonal R. A nyári hőséget a tengeri szelek kellemesen mérséklék. Ellenben nagy csapásai e koronaországnak a Szírokko és Bora uralkodó szelek. Az első ősszel Afrikából jő, s roppant záporokat hord magával. A Bora, hideg szél, mely észak-keletről jön, s néha oly erőszakos, hogy terhelt szekereket felforgat.

3. *Termékei.* Általában véve e koronaországot termékenynek épen nem mondhatjuk. A Karst hegység környékén a föld köves, sovány és terméketlen; déli Istriának földje nem sokkal jobb, de északi részén itt ott termékeny határok találhatnak. A kvarneroi szigetek földje még soványabb talán mint déli Istriáé, ellenben a görzi és gradiskai grófságokban sok jó földre bukkanunk. A gazdálkodást illetőleg meg kell jegyeznünk, hogy a javított 3 forduló gazdasági rendszer még itt csekély kiterjedést nyert. Nagyobb részt az olasz váltógazdaság divatozik (buza, tengeri és takarmány), csakhogy ez a földek szerfeletti elapróztatása következtében rendesen terv nélküli szabad gazdálkodássá fajul. A velencze-lombardiai országokból ide átültetett haszonbérrendszer, ennek csak árnyékdalait honosította meg itt. A földmives gazdák könnyített s gyakori változása, összekötve a gazdaságok parányi kiterjedésével, mind a haszonbérlok, mind a tulajdonosok részéről lehetlenné teszi a földjavítást, s innen könnyen kimagyarázhatjuk a csekély termést, melyet az itteni aratások eredményeznek. *Tengeri* és *buza* (mely utóbbi közt nagy szerepet játszik a tenkely) fő termékei az idevaló gazdaságoknak; tarlóvetemények a *hajdina* és a kis szemű *Cinquantino* néven ismeretes *tengeri* faj. *Ross* igen kevés termesztetik. Buzából számlálnak egy holdra 10, rozsból 12, árpából 12, zabból 10, hüvelyes veteményekből 8, tengeriből 15 bécsi mérő termést. Csakhogy meg kell jegyeznünk, miszerint itt a szántóföldeknek csaknem fele szőlőtökékké és olajfákkal van beültetve, melyek a gabonatermést igen is kisebbitik. A gabona-

nemeken kívül termesztetik kender, komló. Nádat, gyéként eleget ad Friaul, rozmarint a Karst; ezenkívül vadon tenyészik a jázmin, a liliumok különböző neme, szegfű, s a vadrózsák egész serege. E tartományban a szőlőművelés már nagyobb részben olasz módra üzetik; azonban vannak becses borai is. Gyümölcse sokféle, s a déli éghajlathoz képest kitűnő jósága; például: földieper, málna, cseresznye, meggy, dió és mogyoró a kvarneroi tengerből partjain egész erdőkkel, fige, gránátalma, mondola, gesztenye szinte erdőkkel, barack, körte, citrom, stb. Olaj és szederfák vigan tenyésznek. Szömörce a Karston. Ellenben erdőségei nagyon elpusztultak. Állattenyésztése épen nem virágzó, szarvasmarhája, lova, juha csak közönséges fajból való. Mennyiségileg van 83,085 szarvasmarha, 8354 ló, 299,388 juh, 9600 kecske, 43,200 sertés. A selyemtenyésztés nagyban üzetik, s évenként 2900 mázsa gubó kerül beváltás alá. Lippiczán van kiválogatott udvari ménes. — Az ásványok országa igen kevés használható terméket ad itt. Márványa még leginkább érdemel említést; ezenkívül timsóból mintegy 400 mázsa termesztetik. A tengerből pedig évenként 387,740 mázsa sót főznek. Kőszén pedig 80—100,000 mázsa ásatik.

4. *Népesség és szellemi műveltség.* Népessége az ausztriai Tengervidéknek 507,468 lélek, kik 1 birodalmi városban, 29 városban, 14 városban, 923 faluban, 71,213 házban laknak. Nyelvet s nemzetiséget illetőleg van 186,930 szlovén vagy vindus, 135,893 horvát, 170,230 olasz, s ezek közt 50,000 friauli; 10,415 német, és 4000 izraelita. Vallásra nézve többnyire r. katolikusok, kik 499,861 számmal 439 plebániában a görzi érsek, a triesti, parenzoi, és vegliai püspökök által kormányoztatnak. A nemegyesült óhitűek 3 plebániát és 2300 lelket; az ágostaiak 1 anyaegyházat és 580 lelket, a reformatusok 1 anyaegyházat és 713 lelket, végre az izraeliták 4000 lelket számitanak. Nagyobb nevelőintézetek: 1 tengerészeti akadémia Triesztben; 2 főgymnasium, Triesztben és Görzben; 2 algymnasium Mitterburgban és Capodistriában; 11 fő-, 192 al-elemi és 51 leánytanoda. 35,808 iskolázható fiúból és 33,509 iskolázható leányból 13,553 fiu, és 8310 leány látogatta meg az elemi iskolákat.

5. *Ipar és kereskedés.* A tenger mellék főleg vászon-, kötél-, s posztógyárakkal, továbbá bőr-, rozsólis- és olaj-szappangyárakkal, borkő és cukorfinomítókkal van ellátva. Vannak még itt jelentékeny hajógyárak, melyekben tengerihajók készíttetnek, selyemfonó és selyemszövő gépek. — Kereskedése e koronaországnak, az adriai tenger mellett feküdván, nagy fontossága. Triest a birodalomnak első külföldi kereskedő helye, s Európának egyik leglátó-

gatottabb szabad kikötője, hova az álladalom belrészeiből különféle kelmék és nyers termékek nagy mennyiségben hozatnak, s honnan ismét más idegen országok termékei és készítményei részint a birodalom szükségére behozatnak, részint más országok számára átvitetnek. A triesti kikötőt évenként 5000 kisebb nagyobb hajó látogatja meg, s ugyan annyi hagyja el azt. A behozott termékek és áruk értékét 48, a kivittelt 39 millio forintra becsülik. A Tengerpart még több kikötővel is bir, melyek az élénk kereskedésben nagy részt vesznek. A kereskedést előmozdítják az adriai tenger, a hajózható Isonzo, a jó országutak (205 mérföldnyi terjedésűek), a készülőben levő bécs-trieszti vaspálya, az ausztriai Lloyd társaság Triesztben, mely több gőzösöket tart tengeren, s az ausztriai kikötőket a joniai szigetekkel, Anconával, Görögországgal, az archipelagusi szigetekkel, Konstantinápolylyal, Smyrnával, Syriával, Egyptommal, stb. összeköttetésben tartja.

6. *Felosztás.* E koronaország elosztatik *Triest* birodalmi városra és környékére, mely 1'63 □ mérföldet tesz, és a *görzi* és *istriai* kerületekre. Ezek ismét járási kapitányságokra osztatnak fel, olly formán, hogy ezekből a görzi 4, az istriai kerület 6 kapitánysági járást számlál. Névszerint

I. A görzi kerületben :

1. Görz,	kapitánysági járás	13·75 □ mérföld terül.
2. Gradiska,	„ „	10·49 „ „
3. Sessana,	„ „	8·48 „ „
4. Tolmein,	„ „	18·08 „ „

összesen 50·80 □ mfd területtel.

II. Az istriai kerületben :

1. Capodistria,	kapitánysági járás	7·60 □ mérföld terül.
2. Lussin piccolo,	„ „	16·32 „ „
3. Mitterburg,	„ „	15·23 „ „
4. Montona,	„ „	16·73 „ „
5. Rovigno,	„ „	17· 7 „ „
6. Volosca,	„ „	12·94 „ „

összesen 85·89 □ mfd területtel.

Nevezetesebb helyek :

Triest, a birodalom legnagyobb tengerkereskedő városa, egy hegyoldalon az adriai tenger, s névszerint a trieszti tengeröböl mellett, 3900 házzal, s 80,000 lakossal (kis vidékét is beleszámlálva). Elosztatik a város ó és új városra, az óváros egészen hegyoldalra van építve; utcái lejtősek, rendetlenek és szűkek. Az újváros ellenben rónaságon fekszik, 6 öl széles,

egyenes utzákkal, s pompás épületekkel. Trieszt szabad kikötővel bír, hova minden termékek és áruk vám nélkül bevitethetnek, de a kivitel a birodalom közönséges vámtörvényeinek van alávetve. E szabadalomnak köszönheti Triest gyors és hatalmas nevedését és gazdagságát. Van összesen 34 köztére s több mint 200 utcája. Az óváros hajdan kőfállal vala bekerítve, de ez az újabb időkben lerontatott. A nagy téren áll a tanácsház, a terjedelmes *Loganda grande*, az óratorony, IV. Károlynak egy márványszobra, s egy szép ugrókut. A színház piacán látható a kormányzó palotája, s az új szép és nagy színház. Templomai közül nevezetesebbek: a szép Péter temploma a nagytéren, a sz. Mária szentegyháza 8 oltárral, gyönyörű festményekkel s jeles orgonával, a sz. Jusztus székesegyháza a hegyormon a várdá mellett, a benedeki szüzek temploma. A nem egyesült óhitűek 3, s az ágostaiak, reformatusok, izraeliták egy egy imaházat bírnak itt. A hegyen levő várkastélyból gyönyörű kilátás esik a tengerre és a városra. Nevezetesebb épületei: a börze, egy igen pompás épület, mely egészen az amsterdami, párisi és dublini börzék alakjára van építve; a vámház, a postaház, hajógyár, lazarét, s több magán egyének palotái. A város környékén a hegyek lejtős oldalait gyönyörű nyárilakok borítják. Szép sétahelyül szolgál a Boschetto, és a San Giovanni völgy, hol a triestieknek csinos kertjeik és mulatóházaik vannak. Triest, székhelye a kormányzónak, egy kath. püspöknek, állótörvényszéknek, a tengerészet fő parancsnokságának, a középponti tenger-törvényhatóságnak, tartományi törvényszéknek, egy ipar- és kereskedelmi kamarának. Van itt egy kereskedői és hajózási s tengerészeti akadémia, reáltanoda, börze, egy Lloyd nevű kereskedelmi társaság, egy régi s egy új kórház, világító torony, 21 biztosító társaság, s több gyárak, melyek közt a viasz-, olaj-, szappan-, rózsólia-, rum-, czukormű-, festék-, gyapot-, selyem-, bársony-, vegyész-, kötél-, horgonygyárak legnevezetesebbek. Az élénk kereskedés végett minden nemzetbeli láthatni itt, s a kikötők folyvást telvék rakodó és utraszálló hajókkal és gőzösökkel. Ha a Bora, azaz: a száraz hideg hegyszél fúj, a hajók a kikötőbe nem jöhetnek, de ha a szél más irányt vesz, egyszerre eveznek a hajók a kikötőbe, mi szép látványt nyújt. A város környékén sok romai régiség található, s vidékéhez tartozó faluk közt említést érdemel *Lipicza*, egy válogatott cs. k. udvari ménessel, mely 400 holdat foglal el, továbbá *Castel-Duino*, és *Prosecco* jó bortermesztéssel.

A régi *Friaulban* vagy *görzi* kerületben, melynek lakosai olaszok ugyan, de nyelvük sokkal jobban hasonlít a latinhoz, mint a tulajdonképeni olaszoké, s friauliaknak neveztetnek, jelentékenyebb helyek: *Görz*, Triesttől északra az Isonczó mellett balra, nyájas és egészséges környéken, 10,000 lakossal, s egy hegytetőre épített régi várkastélyal, honnan pompás kilátás történik a szőlőültetvényekkel koszoruzott vidékre. Mindjárt a várkastély mellett terül el az ó- vagy felső város, s alatta az új- vagy alsó város. Nevezetes épületei: az érseki palota egy kerttel együtt, az országház, városház, a székesegyház, a város végén egy dombon a kapuczinusok temploma és kolostora, és a Coronini grófok *Grafenberg* nevű ós várkastélya. Görz székhelye egy érseknek, kerületi kormánynak, s tartományi törvényszéknek. Van itt továbbá főgymnasium, papnővelde, ipar- és kereskedelmi kamara, gazdasági- és zene egyesület, több gyár, névszerint híres kordovány-, 3 czukornomító-, borkő- és selyemgyárak. Kereskedése jelentékeny. A ka-

puczinusok sirboltjában az elüzlött 10-dik Károly francia király, s az Angoulemi hercegné holt tetemei nyugosznak.

Gradiska, kis város az Isonczó mellett, 1200 lakossal, és élénk selyemkereskedéssel.

Aquileja vagy *Aglar*, a romaiak idejében igen nevezetes város volt, mert 100,000 ember lakta; de 442-ben Attila elpusztítván, soha sem vehette fel magát többé, s jelenleg mintegy 1400 lakost számláló faluvá törpült le. Sokat tett ez elnéptelenedéshez az is, hogy az adriai tenger nyugati mocsárai mellett s így igen egészségtelen helyen fekszik. Római régiségek. Van egy régi patriarchai szentegyháza.

Montfalcone, Aquilejától keletre a tenger mellett egy dombon, mellyen pompás bor terem. A városhoz tartozik a Rosega nevű kikötő, honnan napenként egy gőzös indul Triestbe és vissza. Régi meleg fürdők.

Canale, szép hiddal az Isonczó vizén, s gyolcskészítéssel.

Cormons, 4000 lakossal, kik sok selymet készítenek, s annak fonásával foglalatoskodnak.

Istria félsziget, ezelőtt nagyobb részben velencei birtok volt, és csak egy harmada tartozott Németországhoz. Az egész tartomány hegyekkel teljes, mellyek közt legnagyobb a Monte Maggiore (4300'), Rezbör (3950'), és a Veli Planik (3900 láb magas), mellyek Fiumétól nyugatra fekszenek, s többnyire kopár kősziklások, de némely helyeken a déli gyümölcs és szőlő vigan tenyészik. Lakosai, kik városokban olaszok, falukon pedig horvátok, selyemtenyésztéssel, tengeri sófőzéssel, csigafogással, kőszénbányászattal foglalatoskodnak. Nevezetesebb helyei e félszigetnek :

Mitterburg (Pisino), Triesthez délre 8 mérföldnyire, Flura patak mellett, melly itt a föld alatt eltűnik. Van 2000 lakosa, fellegrára, bor- és gyümölcs termesztése, kerületi kormányshéke s egy kis gymnasiuma.

Corgnale, nagy és híres csepegőkőves barlanggal.

Capo d'Istria (Justinopolis), igen régi város Triesthez délre 1½ órányira, tengerben álló sziklaszigeten, mellyet a szárazfölddel egy hid köt össze. A megerősített de már hanyatlásnak indult városnak szomorú tekintete van. Utczái szűkek és szabálytalanok. Számlál 30 templomot, s mintegy 1000 házat és 6000 lakost. Székhelye egy kath. püspöknek, seminariumnak, főgymnasiumnak. Székesegyháza igen szép. Kereskedést, halászatot, tengersófőzést, olajtermesztést üz. Hajdan fővárosa volt a velencei Istriának.

Pirano, Capo d'Istriához nyugatra, az adriai tengernek egyik félszigetében, 6500 lakossal, jó kikötővel, bor- és olajkereskedéssel. Szomszédságában vannak a császári nagyszerű tengerisófőző intézetek. Szinte közel fekszik egy földnyelvre építve *Salvo* falu, híres világító-tornyával, melly 106 láb magas, s a 45 torkolatból kiömlő gázfényt 6 mérföldnyi távolságra is megláthatni. 1177-ben a velenceiek a tengeren itt fényes győzelmet vívtak ki I. Fridrik német császár felett.

Parento, kikötővel, püspöki székkal, hajóépítéssel.

Rovigno, élénk város egy sziklás földcsucson, 10,000 lakossal, kik erős tengeri halászatot, halakkal, olajjal, muskatály borral élénk kereskedést üznek. Van egy szép temploma és biztos kikötője.

Pola, az istriai félsziget legdélibb sarkán, hajdan virágzó (30,000 lakossal), most hanyatlásnak indult csekély város, a tenger mellett egy domb-

oldalba építve. Kikötője egyike volna a legszebbeknek, csak hogy kevesektől látogattatik. Ezen hely, Spalatroval együtt Dalmátországban a romaiak legnagyobbyszerűbb emlékeit birja az egész birodalomban. Különösen említésre méltó egy amphitheatrum, melynek hossza 366, szélessége 272, magassága 75 láb, 244 ívezettel, stb. Van egy fellegrára.

Dignano, termékeny vidéken, 3609 lakossal, kik híres bort (rózsa) termesztének. Fellegrvár.

Voluska, kikötővel, jelentékeny olaj- és gesztenyeerdőkkel, s tengerihalászáttal.

Istriához tartoznak a *kvarneroi* tengeröbölben fekvő szigetek is, melyek közt nevezetesebbek ;

Veglia (mondd : Velja), $4\frac{1}{2}$ mfd. kiterjedéssel, 15,000 lakossal, kik a régi illirek maradékai. Erős selyem- és lótenyésztés. Fővárosa *Veglia*, 1200 lakossal, püspöki székhelyvel, kikötővel.

Cherso sziget, *Osero* szigettel egy hid által kapcsoltatik össze, 5 mfd. területtel, és 14,000 lakossal, beleszámlálván 9 apró sziklaszigetecskét is. Fő élelmük olajtermesztés és juhtenyésztés. Nevezetesebb lakhelyei : *Cherso*, 3200 lakossal, kikötővel; *Osero*, 1200 lakossal és szinte kikötővel. Nagy és kis *Lessin*, amaz 3500, ez 2500 lakossal, s adriai tengeren legnagyobb kikötővel, sok rozsólisgyárral.

8. Tirol fejedelmi grófság és Voralberg.

1. *Fekvése és nagysága.* Fekszik az északi szélesség $45^{\circ} 40' 30''$ és $47^{\circ} 44' 40''$, s a keleti hosszúság $27^{\circ} 8'$ és $30^{\circ} 37'$ közt északra Bajorországtól, nyugotra Schweicztól, Lichtenstein herczegségtől és a Boden tavától; keletre Salzburgtól és Karinthiától; délre Lombard-Velence országoktól környezve. Egész határvonala tesz 185·4 ausztriai mérföldet, melyből a Bajorország felé fekvő részre 52·3, Salzburg felé 22·8, Karinthia felé 10·8, Velence felé 43·8, Lombardia felé 22·5, Schweicz felé 26·7, Lichtenstein felé 3·5, a Boden tó felé 3 mérföld esik. — Kiterjedése 500·12 mfd. mérföld, melyből használható 3,209,000 h., műveletlen 1,792,200 hold. A művelés alattiból ismét szántóföld 263,000 hold; szőlő 63,000 h.; rét 472,500 h.; legelő 702,600 h.; erdő 1,702,700 h.; különféle használatu 5200 hold.

2. *Természeti tulajdonsága.* Tirol egészen hegyekkel, s részben örökös hóval fedett bércekkel borítottatik, s tulajdonképen nem más, mint a regényes Schweicz folytatása. A természet itt is nagyszerű; a különféle alaku hegyeket, havasokat, tajtékozó patakokat, vizomlásokat, bájos és sötét völgyeket itt is feltaláljuk, de a változékonyság Schweiczban nagyobb mint itt, s a természet pompásabb alakban tűnik fel. Tirol hegyei összefüggésben vannak a scweiczi havasokkal. Derekát e koronaországak a rhäti alpesek futják végig. A közép hegygerincz elválasztja a dél vizeit az északi

folyóktól. Itt emelik fel fejüket a *Hochvernagt*, a *Gebatschferner*, az *Oetzthalerferner*, a *Stubenferner*, a *Brenner* (magassága 6063 láb, a rajta keresztül menő hegyút 4363 láb), a *Schwarzenstein*, stb. A rhäti alpesek északi ágát a német vagy tulajdonképen a tirolai alpesek képezik. E lánczatban kitünő hegyek a *Falkris* (7605 láb mag.), a *Sprainjoch* vagy a vörös *Pleiskogf*, a *Schwarzhornspitze* egy merev sziklahegy (7773'), *Schafberg* (8460'), *Rothe Wand* (9531'), *Kaltenbergferner* (9159'), *Hochvogel* a bajor határszélén (8167' magas), ugyanott *Geishorn* (7091'), *Muttekopf* (8755'), a *Selstein* Innsbruck mellett 9106 bécsi láb magas. Voralbergben szinte magas bérczek, sőt jéghegyek találhatók. De legmagasabb hegyei Tirolnak délen Lombardia felé vonulnak el. Fő hegyek itt az *Ortler*, mely 12,351 láb magas, a *Stilfserjoch* (8610'), *Spitznerberg*, *Spinal*, *Gazza*, Trient mellett, stb. Az Ortler legmagasabb hegy egész birodalomban, s tetejére 1804-ben egy passeyi vadász ment fel legelőször. Három csucsa van, melyek örökös jéggel borítvák, s honnan igéző kilátás esik a távol fekvő vidékekre. A Garda tavától kezdve Pellegrinoig a trienti alpesek ágadzanak el, melyekből magasabb hegytömegek: a *Cima di Lagorei* (8262 láb magas), *Zanzenberg* (7869'), *Schlärnberg* (8094'), *Cima d' Asta* (8626'), stb. Tirol közepén valódi jéghegy-ország terül el. E jéghegyek részint meredek sokszegleteket, részint amphitheatrum alakú körivet, részint hegyszorosokon keresztülcsapó jégfalakat képeznek. Tömörségük 100—600 láb, szélességük $\frac{1}{2}$ s $\frac{3}{4}$ óra, hosszúságuk 6—7 mérföld, s a völgyekbe egész 380 lábnyi tengerfeletti magasságig leereszkednek. A fennemlített hegyeken kívül, még következő nevezetesebb hegyei vannak Tirolnak: a *Wildspitze*, Fendtől északnyugatra 11,912 láb magas, *Wildgradkogel* (9386'), *Remspitze* (10,136'), *Gradiaberg* (9036'), *Glockthurm* (10,579), és más számos hegyek, melyek 6000'—10,000 lábig emelkednek. A felhordott hegytömegeket számos fő- és mellék-völgyek választják el egymástól. Különfélék azon természeti szépségek, melyek e völgyeket ékesítik. Legtágasabb völgy mindenek közt az Inn völgye; ebbe nyílik az Oetz völgye, a legzordonabb bércektől kisérve, csaknem 16 órai hosszúságban. Szép, termékeny, és csaknem kerthez hasonlítható a Montafuni völgy Vorarlbergben; az alsó Engadin felé azonban jéghegyekhez ütközik, s itt a telet és tavaszt egyszerre találja fel a vándor. Ellenben komor és vadregényes azon völgy, mely Pludencztől Braczon keresztül Arlberg felé vezet. Itt fokonyként az egész tenyésző természet megszűnik. Nagy (14 □ mfdnyi) és szép völgy a Zillerthal is a salzburgi határszélén, melybe több mellékvölgyek torkollanak. Ró-

naságokat csak a nagyobb folyók mentiben találunk, s ezek is olly csekély terjedelműek, hogy Tirolnak összes síkságait alig tehetjük a kiterjedés $\frac{1}{10}$ részére; a többi földet bérczek, hegyek és dombok teszik. Említést érdemelnek itt Boczen mellett a földpyramisok (gúlák), s a számos hegy- és fövenyszakadékok, mellyek a hegyektől elválván, néha olly erővel omlanak le a völgyekbe, hogy utjokban erdőket, falvakat eltemetnek, vagy magukkal ragadnak.

Az említett hegyekből számtalan patakok, és igen számos folyók és tavak veszik eredetüket. Mind ezen folyamok három tengervídhöz tartoznak, s közvetve ugyanannyi tengerbe ömlenek, ugymint az Adriai, Fekete, és Északi tengerekbe. Nyugaton a folyók a Rajna vidékéhez, északon az Inn folyó s így a Duna, keleten a Dráva, s délen az adriai tenger vidékéhez tartoznak. Legnevezetesebb folyója az *Inn*, melly Schweiczből jön be Tirolba, s miután roppant sziklatömegeket áttört, s mind bal, mind jobb partján számos patakokat és folyókat (például: *Rosana*, *Piczerbach*, *Oecs*, *Sill*, *Zillerbach*. *Brandenburger* és *Thierseerachen*) magába fel vett, Bajorország és Ausztria közt határt képezvén, a Dunába siet. Szinte a Dunába ömlenek: az *Iller*, a *Lech*, mellyek Vorarlbergben erednek, és az *Isar*. Vorarlbergben mintegy 5 mérföldnyi hosszúságban a *Rajna* folyik, innen a Bodén távába menvén át. A Pusztér völgyben fakad a *Dráva*, mellynek Tirolban csak 8 mérföldnyi folyása van. Déli Tirolnak fő folyama az *Ecs*, melly 27 mérföldnyi folyása után, Borgheltónál Velence tartományba lép által. Vízükre Roveredonál 512, Veronánál 216 lábbal van magasabban a tenger színénél. Mellékfolyói a *Passei* patak, a Brennerben fakadó *Cisak*, a Pusztér-völgyből jövő *Rienz*. A Caldonazzo és Lerico tavakból származik a *Brenta*. A *Sarca*, melly nyáron igen csekély, de különben ragadó sebességű folyócska, innen a Garda tóba ömlik, s ebből kijövé, *Mincio* nevet vesz fel. A hegyi csermelyek néha a völgyekben borzasztó pusztítást tesznek, s a vizomlások Tirolban mindennapiak. Legszebb vizomlást láthatni Rente környékén, hol az *Achenbach* a *Plön* tóból kijövé, egy roppant magasságu sziklafalról ömlik le. Pompás vízrohamokat képeznek a *Mischbach* és *Sulzbach* patakok is.

Tavai közül legnagyobb a *Boden* tó, melly észak-nyugaton $2\frac{1}{2}$ mérföldnyi hosszúságban határt képez Tirol és Schweicz közt. Mélysége a tiroli oldalon nem több 200 lábnál. Délen a *Garda* tó nyulik be Olaszországból. Az apróbb havasi tavak közül említést érdemel a 4750 öl hosszú *Achen* tó, *Walch* tó Kufsteintől északra, a *Piller* tó St. Ulrichnál, a *Fleckner* tó ettől délre, *Selva-plana*,

Plön, Filz, Rosen tó (5772 láb magasságban), *Brenner* tó (4085 lábnyi magasságban), *Ledro, Caldonazzo*, stb.

Ásványforrásokat Kranz 65-öt számlált meg, melyek közt leghíresebb a *Rabbi* a salzburgi völgyben.

Éghajlata igen különböző. Északon, kelet-északon, s az ország közepén az éghajlat hideg és zordon; már a déli vidékeken olasz égalj uralkodik, s némelly völgyekben nyáron át csaknem kiállhatatlan a hőség. Déli Tirol szép tavasznak, az Inn völgye szép ősznek örvend. S míg északon a tenyészet csaknem megszűnik, az alatt délen déli nemes gyümölcsök teremnek. Közép hévfok Innsbruckban 7° 49', Trientben és Boczenben 10° és 10° 4' R. szerint. Franciscini 7 különböző éghajlati lépcsőzetet talált Tirolban, úgy mint 1. 700—1700 párisi láb magassági lépcsőzet = szőlőtőkevidék; 2. lépcsőzet 1700—2800 lábig = tölgyfa-vidék (buzatermesztés); 3. lépcsőzet 2800—4100 lábig = bükfa-vidék (dió, gyümölcs, rozs, árpa, burgonya); 4. lépcsőzet 4100—5500 lábig = fenyőfa-vidék (9 hónapos tél); 5. lépcsőzet 5500—6500 lábig = alsó havasi vidék; 6. lépcsőzet 6500—8000 lábig = felső havasi vidék; 7. lépcsőzet 8000 lábon felül = örök hóvidék. A levegő Tirolban a sok hegy és völgy miatt mindig mozgásban van, s itt szélcsend ritkán észlelhető. A Szirokko (itt Fröhn-nek hivatik), délről fú, a havat hirtelen felolvasztja, s a lakosok egészségi állapotára káros hatást gyakorol.

3. *Termékei.* Tirolban és Vorarlbergben aránylag legtöbb haszonvethető föld van az egész birodalomban, csak hogy a mit a természet adott, vagy mi tőle erővel kicsikartatott, az jól is használtatik. Szántóföld különösen kevés van, s ez sem termékeny, kivévén az Inn és Ziller völgyek alsóbb területeit. Az Ecs völgye már egészen Olaszországra emlékeztet, s itt a föld is termékeny. Ugarat Tirolban nem ismernek, hanem általánosan a váltógazdasági rendszer uralkodik. Az alsó Inn és Pusztér völgyek magasabb vidékein a füves-gazdaság (Eggarten, midőn a föld felváltva szántóföldnek és kaszálónak használtatik) mint legcélszerűbb és legjövődalmesebb rendszer van divatban, rendszeren 6 fordulóra osztva. Déli Tirolban az olasz haszonbéri rendszer a tulnyomó. A földek szerfeletti feldaraboltatása azonban a gazdaságon általában nagy sebeket ejtett. Fő gabona-nemek a *rozs*, s délen a *kukoricza*; tarló-veteménynek a hajdina és a kis szemű tengeri (Cinquantino) használtatik. A *buza* különösen jól tenyészik Kufstein vidékén és az Eisack partjain; rozs a Wintsgauban, s tengeri az Inn s még jobban az Ecs folyam völgyében. *Árpa* és zab még az Inn, Pusztér, Lech völgyek zordonabb vidékein is jól megterem. Mi a ter-

mékenységet illeti, bár a szántóföldek természetileg nem igen termékenyek, mindazáltal gazdagon trágyáztathatván, minden gabonafajból több magot adnak, mint Karinthiában és Stájerországban; kivevén déli Tirolt, hol nem trágyáznak olly erősen, s a figyelem bortermesztésre és selyembogár-tenyésztésre fordítatik. *Kölest* a déli, s *burgonyát* az északi vidéken nagyban termesztnek. *Komló* déli Tirolban vadon nő; ugyanitt *dohány* is termesztetik. *Kendert*, *lent* nem szoktak vetni. Déli Tirol *gyümölcsben* különösen gazdag, kivált Meran vidéke, s ebből Bajorországba nagy mennyiség vitetik ki. Trient környékén a figefa már szabadban diszlik; s Róvoredó körül nem csupán gesztenye, hanem olajfákat is találunk, valamint egész déli Tirolban az eperfák jól tenyészvén, a selyembogár-tenyésztés általánosan el van terjedve. Az itt termesztett bor jó és erős, de sokáig nem lehet tartani.

Tirolnak rédje több levén mint szántóföldje, ez okból a *szarvasmarhatenyésztés* itt fő fontosságu. A tiroli tehének nagyok, szépek és igen tejelősök, színre nézve keleten vörhőnyegesek, nyugaton hamuszürkék. A vorarlbergi szarvasmarha-faj különösen dicser tetik, s evvel még a svajcziai is saját fajaikat nemesítik. A *lovak* teherhordásra igen, de lovaglásra nem igen alkalmasak. *Juhok* nagyobb részben közönséges fajból tartatnak, hanem az újabb időkben a nemesítés is örvendetes haladást tesz. Mint bérczes ország, *kecskéket* bőven tart; hanem sertést aránylag keveset tenyészt. Mennyiséget tekintve van 21,288 darab ló, 387,582 ökör és tehén (bornyu nélkül), 428,441 juh (bárány nélkül), 132,000 kecske, és 98,600 sertés. Hogy a selyembogár-tenyésztés déli Tirolban nagyban üzetik, fentebb már mondtuk; itt csak azt említjük meg, hogy évenként 32,000 mázsa selyemgubó termeltetik. Vadállataiból és madaraiból csak a zergéket, és a nagy havasi sokat emeljük ki. Halakban szükségét szenved, ámbár a hegyi patakok jóízű pisztrangokat szolgáltatnak. A mezőgazdaság előmozdítására Innsbruckban egy gazdasági egylet működik.

Ásványországi termékei szinte jelentékenyek, s a köveknek, földeknek, és fémeknek csaknem minden nemei feltalálhatók. Név szerint van itt arany (24 márka), ezüst (724 márka), réz (2244 mázsa), horgany (zink 4177 mázsa), horganyfény (3750 m.), ólom (2073 m.), ólomfény, nyers vas (49,047 m.), öntött vas (7285 m.), kősó a halli sóbányákban 2023 mázsa, főttsó ugyanott 242,612 mázsa, kőszén a haringi bányákban 61,594 mázsa, festőagyag, különféle sziklanem, kiváltkép magla, zagyla, fővénykő, kova, mészpala, mészkő, fehér és színes márvány, fész (gips), sulypata, foszla (asbest), stb.

4. Népesség és szellemi műveltség. Népessége Tirolnak s Vorarlbergnek 861,750 lélek, kik 22 városban, 28 mezővárosban, 1427 faluban, és 124,904 házban laknak. Nyelvet illetőleg a népesség két harmada körülbelül német, egy harmada olasz. Az olaszok déli Tirolt foglalták el, de köztök elszórva német községek is találtak. Számszerint van 536,318 német, 324,332 olasz, és 1200 izraelita. Vallást illetőleg az említett izraelitákat s néhány evangélikust kivéve, mindnyájan romai katolikusok, kik 2 püspökséget (Brizen és Trient), és 648 plebániát számlálnak. Az elemi oktatás Tirolban olly terjedelmes, hogy e tekintetben az egész birodalomban első helyen áll. Így az elemi iskolákba 56,603 fiu, és 54,013 leány járt, holott iskolázható gyermek (7—12 éves) csak 54,044 fiu és 52,672 leány találtak, miből világos, miszerint a kötelezett éveken felül is számosan látogatják a tanodákat. Legfelsőbb tanintézet az innsbrucki egyetem, melyben azonban orvosi és theologiai kar hiányzik. Főgymnasiumok vannak Innsbruckban, Meranban, Boczenben, Brixenben, Trientben, Roveredoban, Feldkirchben. Kis gymnasium Hallban, s ugyan itt siket-néma-intézet. — A tiroli népfaj, különösen a német egy a legszebb, legerősebb emberfajok közül való Európában, még a nőnemet sem véve ki, melly főleg Innsbruck körül igen szép és erős termettel bír. E mellett a tiroliak romolhatatlan egészséggel bírnak, s itt 100 éves aggastyánok épen nem tartoznak a ritkaságok közé. A nép öltözete sajátlagos s nagyobbára szép. E viselet azonban csaknem minden völgyben különbözik valamit egymástól. Rövid fekete nadrág, vörös mellény, zöld nadrágtartó, különféle színű kabát, fekete nyakkendő, zöld vagy kék harisnya, csizma és széles karimájú gömbölyű, s szalagokkal ékesített kalap teszik az innvölgyi lakosok öltözetét. Ugyanitt a nőnem fekete rokolyát, kék kötényt, sokszínű mellényt, fekete nyakkendőt, vörös harisnyát, fekete cipőt, s fején zöld szalagos szalmakalapot vagy kékosztó kalapocskát visel. A tiroli igen nyíltszívű, vidám, becsületes emberfaj, melly mind Istenét, mind embertársát különbség nélkül a bizalmas: te czimmel tiszteli meg; e mellett szerfelett vallásos, s régi szokásaihoz, hagyományaihoz ragaszkodó, fáradhatatlan munkás, kevéssel megelégedő, nagylelkű, bátor, s ősi fejedelmi házához és hazájához tántorithatlan hűséggel viseltetik. Ének, zene, táncz, vadászat czéllövés, és birkózás fő mulatságai a tiroli népnek.

5. Ipar és kereskedés. Az iparszellem Tirolban meglehetősen el van terjedve. Vászonz, gyolcsszövés és fonás, faeszközök készítése csaknem általános foglalkozás. A tiroliak közül sokan távol országokba vándorolnak mint pásztorok, kéményseprők, kőműve-

sek, ácsok, bányászok, építésszek, házaló kereskedők, s megtakarított keresményeiket ismét visszaviszik bérczes hazájukba. A *lenfonás* több völgyekben erősen üzetik, s pedig főleg a nőnem által. A Pusztér völgyben magában 8000 egyén foglalatoskodik ez iparágban. A Lech-, Oecz- s Judicarien völgyekben külföld számára szőnnek fonnak. Fonógépek angol modorban csak Vorarlbergben vannak divatban, hol évenként 210,000 csomag fonal készíttetik. Legjobb gyolcsot állítanak ki az Inn és Pusztér völgyi lakosok és Boczen városa, mely utóbbi helyen a gyolcsfestés és fejtítés is dicséretet érdemel. Az Oecz- Passei- Saren- Schnalls völgyekben, valamint Innsbruck és Sterzing környékén *gyapjufonás* van elterjedve; míg déli Tirolban, különösen Roveredo vidékén a selyemfonó és selyemfestő intézetek divatoznak. Ujabb időkben a *gyapotfonás* és *gyapotkelme* készítés jelentékeny fokra emelkedett, főleg Innsbruck, Feldkirch, Bürs, Kennelbach környékén. Összesen 17 gyapotgyárban 2272 rendes munkás dolgozik. Igen elterjedt iparág a *szőnyeggyártás* Kiens, St. Sigmund, Welsberg, Teffereggen városokban. Az évenkénti termelés 10,000 darabra felrug. Boczenben *pokrőcsgyár* van. Vorarlbergben Hard hálókat, Serten a Pusztér-völgyben paraszt kalapokat készít. A *bőrgyártás* szinte el van terjedve, különösen Innsbruck, Trient, Boczen, Roveredo városokban. Igen jeles bőr-öveket készítenek Gossensasz (Sterzing mellett a Pusztér völgyben), s az innsbrucki szíjgyártók. *Faeshközők*, esztergyályos művek olly mennyiségben készíttetnek, hogy azokból kültartományokba is sok kivitethetik. *Üveggyár* több van; s a spauri üveg a legjobb cseh üvegárukkal vetekedik. Az *ásványor-szági* termékeket szinte több gyárak és kézművesek nemesítik. Összesen van 60 vashámor, 2 hengergép, és Sterzingben igen jeles vasműgyár. Készíttetnek továbbá rézedény, üst, serpenyő; vasszegek, kaszák, fegyver, s különféle lakatos- és kovácsmunkák. Végre a papirgyárakon kívül (10), még az eczetkészítést emeljük ki, mely déli Tirolban igen el van terjedve.

Részint nyers-, részint ipartermékeivel élénk kereskedést folytat Tirol mind a többi ausztriai koronaországokkal, mind a külfölddel. Németországnak kapuját képezi Olaszország felé, s a jó országutak (168 mérföldnyi kincstári és 294 mfd. privat országut építtetett ki) előmozdítják a kereskedést. A házaló kereskedés főágát teszi a tiroli nép foglalkozásának; egész utazócsaládok találtnak itt. E vándorkereskedők, kik a távoli országokat is meglátogatják, kanári madarakat, szőnyeget, aszaltgyümölcsöt, olajat, köszörűkövet, fabábokat, képeket, selyem- és gyapotkelméket, s mindenféle apróságokat hordanak szét. Jelentékeny

kereskedelmi országot viszen keresztül az Arlbergen, egy másik az Ecs völgyből a Stilfserjoch-on által (8610 láb magasságban), egy harmadik Toblachtól kezdve Belluno Cenedo, Conegliano városokon át Trevisoba. Az Inn folyam hajókázhatóvá válik Felsnél Innsbruckon felül, az Ecs pedig Braunzellnál Boczenhez közel. A Boden és Garda tavakon a hajózás szinte élénk. Kiviteli czikkek : selyem (Roveredo), só, vas, aczél, ólom, köszörü- és malomkövek, festőagyag, gyümölcsfák, friss és aszalt gyümölcs, bor (32,000 akó), len és kender, fa és faeszközök, ló, szarvasmarha, vad, sajt, vaj, vas- és rézművek, gyolcs, gyapot-, selyemkelmék, szőnyeg, készített bőrök, pokrócz. Ellenben hoznak be mindenféle iparczikkeket, gabonát s különféle gazdasági termékeket, gyarmati árukat, viaszt, lent és kendert, rezet, talpbőrt, stb. Boczen város híres országosvásárokat tart, melyeket külföldiek is megkeresnek.

6. *Felosztása.* Tirol a legrégibb időkben a bajor fejedelem-séghez tartozott; később több grófok és hercegek, s a trienti és bixeni püspökök közt volt felosztva. A 12-dik századtól kezdve az Audechs grófok Merani hercegi címet viseltek. Birtokuk a tiroli grófokra szállott, s miután ezek kihaltak (1363) az ausztriai ház jött Tirol birtokába. 1805-ben 1814-ig északi része Bajorországhoz, déli része pedig az olasz királysághoz csatoltatott; de 1815-ben végképen visszaesett Ausztriához. — 1849 előtt 7 kerületre osztatott, melyekből jelenleg 4 kerület lett, u. m. a *bixeni*, *innsbrucki*, *trienti* és *bregenzi*, melyek ismét összesen 20 kapitánysági járásra osztatnak fel. Törvénykezési szempontból az innsbrucki főtörvényszékhez tartozik, melyből egy előterjesztő tanács Trientben lakik. Ezen főtörvényszék 5 tartományi törvényszékre oszlik.

A kapitánysági járasok e következő helyekről neveztetnek :

I. Bixeni kerületben :

1. Boczen,	kapitánysági járás,	30·95	□ mfd területtel.
2. Bixen,	„	21·71	„
3. Brunnecken,	„	33·	„
4. Lienz,	„	30·51	„
5. Meran,	„	41·48	„

összesen 166·65 □ mfd.

II. Innsbrucki kerületben :

6. Imst,	kapitánysági járás,	47·13	□ mfd. területtel.
7. Innsbruck,	„	36·73	„
8. Kiczbüchel,	„	18·83	„

9. Kufstein, kapitánysági járás,	32.21	□ mfd. területtel.
10. Landek, „ „	30.98	„ „
11. Schwatz, „ „	16.64	„ „

összesen 182.52 □ mfd.

III. Trienti kerületben :

12. Borgo, kapitánysági járás,	15.62	□ mfd. területtel.
13. Cavalese, „ „	20.13	„ „
14. Cleo, „ „	24.39	„ „
15. Roveredo, „ „	17.11	„ „
16. Tione, „ „	19.74	„ „
17. Trient, „ „	9.25	„ „

összesen 106.24 □ mfd.

IV. Bregenzi vagy vorarlbergi kerületben :

18. Bludenz, kapitánysági járás,	22.80	□ mfd. területtel.
19. Bregenz, „ „	13.54	„ „
20. Feldkirch, „ „	7.73	„ „

összesen 44.7 □ mfd.

Nevezetesebb helyek :

I. Az Innsbrucki kerületben :

Innsbruck, fővárosa az egész koronaországának, fekszik egy széles, nyájas völgyben az Inn folyó mellett, mely itt a ragadó Sill patakot veszi magához, 600 házzal és 12,000 lakossal. Innsbruck elosztatik ó- és újvárosra, mely utóbbi szebben épült az elsőnél, és csak egy utcát képez, mely a győzelmikapu felé terjed; két kut között láthatni a szép márvány Anna-szobrot, s a győzelmikapun állanak Maria Therezia, I. Ferencz, II. József, s több uralkodó családbeli tagok mellképei carrarai márványból készítve. A városnak jó kövezete, járdája, éjjeli világítása, földalatti csatornái, és szép sétatérei vannak. A házak kőből épültek, 3—4 emeletesek, s egészben jó izlésre. A háztetőkön, mint Velenczében, gyakran láthatni erkélyeket, karzatokat, melyekhez lépcsők vezetnek. Az újvárosban van a pályatér V. Leopold lovon ülő szobrával. Itt áll egy része a régi váraknak az ugynevezett császári szobákkal, az óriásteremmel, stb. E várakban székelnek jelenleg a kormányi hatóságok. Közel e palotához van szobrokkal ékesített várkert. Nevezetes épületei még : a régi várkastély, az országház, kancellaria, városház, a szép vámpépület, színház, mely előtt II. Józsefnek egy szobra áll. 12 templomai közül legérdekesebb az udvari vagy ferencziek temploma, mely magában rejtí I. Maximilian császárnak pompás siremlékét, több márványalakokkal, melyek e császárnak életét tükrözik. Egy mellékkápolnában van ismét Ferdinand főherczeg és szép hitvese Welsér Philippine siremléke, s e kápolnával szemközt láthatni Hofer Andrást emléket, ki közönséges korcsmáros létére honfitársait a francziák ellen lelkes

ellentállásra buzdítván, 1809-ben mint felségáruló a francziáktól főbe lövették. A Sz. Jakab templomában van egy szép főoltár, és Maximilian főherczeg siremléke. Innsbruck jelenleg székhelye a kormányzónak, főtörvény-székek, tartományi törvénytörvényeknek. Van itt ezenkívül egy egyetem, melyben azonban a theologiai és orvosi karok hiányzanak, egy általános papnövelde, főgymnasium, országos muzeum, mely 1823-ban a gráci Johanneum mintájára állítottatott s Ferdinandeumnak nevezetik, jeles tudományos gyűjteményekkel; egy ipar- s kereskedelmi kamara, gazdasági egyesület, nemes leánynövelde, Orsolya szűzek kolostora, zeneegyesület. Innsbruckot igen iparúzó városnak nem mondhatjuk, bir mindazáltal selyem-, keztyű-, szalag- és gyapotgyárakat. Ellenben átmeneti kereskedése nagy fontosságu, miután az Olaszországba vezető főországut itt megyen keresztül a magas Brenner hegyen, s egy másik főországut a sveiczi Engadin felé tart. Közel a városhoz az Inn folyótól jobbra láthatni még a régi *Ambros* várat, mely hajdan kedves lakhelye vala a szép Welser Philippinának, s itt volt azon ritka jelenségü gyűjtemény is felállítva, mely jelenleg e név alatt Bécsben őrzetik. Vidéke a városnak valódi regényes levén, mulató- és szép sétahelyekben nagy bősége van.

Hall, egy órányira Innsbrucktól, magas bércektől kerítve, 4500 lakossal, kis gymnasiummal, siketnéma intézettel. Nevezetessé teszi e várost nagyszerü sófőződéje, melybe a sósvíz a sószelvény Salzbörgből vezetetik. Van itt bányász-törvénytörvény-szék, tü- és gyapotgyár is.

Tulpmes, a szép stubai völgy közepén, mintegy 38 évvel ezelőtt egy hegyszakadék által nagy része elromboltatott, vasgyárát végett nevezetes.

Schwatz, népes mezőváros az Inn vize mellett, 3500 lakossal. Templomában pompás oltárkép látható. A bányászat jelenleg csekélyebb fontosságu, mint hajdanában; azonban ezüstöt most is ásnak. Van továbbá gyapjuszövet-, dohány- és sodronygyára. 1809-ben Wrede tábornok alatt a bajor seregtől csaknem egészen hamuvá porlasztatott.

Rattenberg, szinte az Inn vize mellett, 1000 lakossal, egy fellegvárral. A Zimmermannsberg alatt egy 50 láb hosszú alagut viszen keresztül. Szomszédságában rézbányák s az *Aubad* nevü földő*alálatnak.

Kufstein, a bajorországi határszélen kőfalakkal, tornyokkal és sáncz-árkokkal bekerített városka 1500 lakossal. Mellette van a Josephsberg vagy Geroldseeck nevü fellegvár, sziklatetőre építve, melyhez csak egy feljárt vezet, s több telepekkel védelmezetik.

Häring, gazdag kőszénbányákkal, melyek évenként több mint 60,000 mázsa barna kőszénat adnak.

Zell, aranybányával, mely azonban csekélységet ad.

Nauders, magasan fekvő városka a felső Inn völgye szélén, Naudersberg nevü várdával. Magas fekvése miatt, itt még júniusban sincs zöldség, a rosz cseresznye és savanyu alma csak későn érik meg, különben a város tiszta és csinosan épült. Pisztrang halászata jövedelmes. Naudersben tul az országut mindég lejjebb ereszkedik, s a meredek sziklák lassanként összeszorítják, s itt van a „Finstermünze“ nevü szoros hegyiut, mely megvan erősítve. A házak sziklák oldalain csüngnek, s a legmagasabb utat nyit az országutnak, mely itt kettős kapu által zárathatik el, mielőtt még dél felől a rövid Inn-hidhoz érne az ember. Lent a m'lységben a kristálytisztaságu

Inn folydogál, mely itt már mint komoly folyó, s nem mint rohanó vadpatatok tűnik fel.

Landek, népes falu, az Inn vize két partján, melybe itt a Trofana patak szakad, szép hiddal, s járási-kapitány székhelylyel. A Paznaun völgy itt jön össze az Inn völgyével. Landeknél az Inn völgye már nyájasabb kezd lenni, s maga a helység csinos házaival több halmokon szétszórva fekszik. Közelében savanyuvíz-források vannak.

Imst, mezőváros, s feje egy kapitánysági járásnak, fekszik a Gurgl völgyben, magas bércektől bekerítve. Lakosai, kik 3000 lélekre mennek, gyolcskészítéssel, gyolcsfejéritéssel, bányászattal, kaszák készítésével, és kárnári madarak tenyésztésével foglalatoskodnak, mellyekkel ezelőtt egész Sz. Pétervárig és Lisbonáig elvándoroltak.

Stams, gazdag cistercita apátsággal, s régi templommal, mellynek sirboltjában nyugsznak a Hohenstaufenek, névszerint Konradin. Közelében pompás vizomlások gyönyörködtetik a szemet.

Zirl, falu, az igen meredek és magas „Martinswand” nevű sziklafal oldalába van építve, mellynek tetejét egy magas kereszt jelöli, emlékeül annak, hogy I. Maximilian császár egy izben itt zergevadászat közben eltévelyedett.

Nauermitt, gazdag gypsa- (fősz), ólom- és zink bányákkal.

Reute, népes mezőváros, gyönyörű vidéken a Lech mellett. Lakosai nyáron által mint kőművesek és kőfaragók messze elvándorolnak.

II. Brixeni kerületben ;

Brixen, a Cisak és Rienz folyók összeszakadásánál fekvő nem igen szépen épült város 4000 lakossal. Szomszédságában vörös bor terem, s itt egyszerre az éghajlat annyira szelidebb lesz, hogy az országutak széleit gesztenye- és diófásorok kísérik. Van itt püspöki-palota, városház, angol kisasszonyok növeldeje, seminarium, siketnéma intézet. 1080-ban itt concilium tartaték. A brixeni és trienti püspökök a lünevillei békekötésig közvetlen birodalmi fejedelmek voltak ugyan, de már ezelőtt a tiroli karokhoz és rendekhez tartoztak, s az ausztriai uralkodók sohasem engedték meg, hogy függetlenül uralkodjanak.

Brunek, fő helye a szép Pusztér völgynek, mely sok gabonát termeszt, és jeles szarvasmarhát tenyészt, a Rienz és Mühl folyók összeszakadásánál, 1500 lakossal, egy Orsolya szüzek kolostorával. Közelében vannak a „Winkel” és „Baumwald” nevű fürdőhelyek, regényes bércei vidéken.

Enneberg és Gröden közt vonul el a sok tekintetben nevezetes *Dolomit* hegyláncz. All ez magánálló magas, fehér sziklákból, mellyek tűz ereje által emeltettek ki a földgyomrából. Ezek úgy tűnnek fel, mint vagy obelisk alaku toronyok, vagy sima sziklafalak, mellyek nyilegyenesen 1000 láb-bal emelkednek túl a többi bérceken. Többnyire vakító fehér sziklák, mellyek megfagyott vizomlásokhoz hasonlítanak.

Tobtach, a Sylvester patak mellett, mely itt a Rienz folyóba ömlik, ásványforrásokkal. Lakosai gyolcs- és vászonszövással foglalatoskodnak, s s a külföldön házalók számára paplanokat készítenek. Szomszédságában van a „Victorienbühel” hol a szlávok 609-dik évben a bajorok által tönkre zuzattak. Itt vezet el az új műországút Velence felé, mely nem nagyon

látogatott ugyan, de Európának legpompásabb országutjai közé tartozik, felső tájvidékektől kisérvé. Szinte szomszédságában fekszik Tirol legnevezetesebb két fordője, u. m. *Maystatt*, és *Prags*, melyek különösen csúzos bajokban foganatosoknak találtattak.

Innichen, nyájas kinézésű mezőváros a felső Dráva mellett, 2 ásványforrással, s 900 lakossal, kik jeles minőségű bőrt és keztyűket készítenek.

Boczen, egyik legnevezetesebb városa déli Tirolnak, egy széles, hegyektől körülvésett völgyben, melynek lejtőjét egész tetőig falvak, magánálló házak, szőlőhegyek, közben közben kalváriák, kápolnák koszorúzzák. Csaknem az egész terület szőlőtőkékkel van beültetve, melyek lugas alakra műveltetnek. A város már egészen olasz izlésre épült. A várakból 4 völgybe nyílik kilátás. Utczái és térei szűkek, szabálytalanok, de tisztán tartvák. Népeisége 8000 lélek, kik kézművességből, kereskedésből, szőlő- és gyümölcsstermesztésből élnek. Itt a kertekben már szabadban is láthatni fige- és narancsfákat. Templomai közül legszebb a püspöki szentegyház áttört munkájú csinos tornyával. Boczen székhelye egy kath. püspöknek, tartományi törvényszéknek, ipar- és kereskedelmi kamarának, s egy gymnasiumnak. Vannak itt továbbá számos bőr- és selyemgyárak; és selyemmel, bőrrrel, gyümölccsel, vászonnal élénk kereskedést üz. Országosvásárai, melyek 4 ízben tartatnak, europaszerte híresek.

Tefferegen völgyben sok szőnyeg készítettik, melyeket házalók hordának szét a birodalomba.

Liens, Tirolnak legkeletibb városa, magas bércektől körülkerítve, 2000 lakossal, kik vasműveket, rézedényeket és paplanokat készítenek, s Karinthiával és Salzburggal élénk kereskedést folytatnak. Itt három nemzetiség vidéke jön össze, u. m. az olasz, német és vindus.

Klausen, a birodalomnak talán legszegényebb városkája egyetlenegy utcával, mely a Cisak folyó mellett terül el, 700 lakossal, kik többnyire bányászatból élnek. A *Cisak* völgye itt hirtelen összeszorul, s képezi a híres *Klause* nevű hegyszorosot (Chiusa di Bressanone). A helység házai a Cisak mentiben egy hosszú utcát képeznek, s fent a sziklatetőn egy regényes toronynyal koszorúzott hegyfalazat tekint le, mely alatt egy kapuczinus kolostor fekszik, melyet II. Károly spanyol király özvegye alapított, s benne érdekes régiségek és képek láthatók. Szemközt vele láthatni „Griesbruck“ csinos várkastélyt. Nevezetes pisztranghalászat. Klausenen túl az országut borzasztó sziklafalak közt vezet, melyek részben felette boltozatot képeznek. A folyó tulsó partján egyenesen a mederből emelkednek fel, s teljességgel nem hagynak csak parányi művelhető területet is. Ezt hívják az ugynevezett „Keutersberg“-nek, mely esőzések után épen nem látható. Egész nagy kövek válnak le a hegytömegekből s menydörgéssel hasonló zuhánással temetik el az utat. Egyébiránt azon magaslatok, melyek ez utat kétfelől környezik, egész Tirolban a legregényesebb vadtájakat mutatják.

Gries, Boczenel csaknem összefügg, s egész Tirolban legszebb templommal dicsekedhetik.

Meran, igen régi város, mely egy pompás szépségű, s várkastélyokkal behintett vidéken fekszik, 2500 lakossal. Hajdan hatalmas hercegek lakhelye volt. Jelenleg van egy kolostora, szőnyeggyára, főgymnasiuma. Lakosai főleg bor- és gyümölcsstermesztésből élnek, s a merani gyümölcs egész

Tirolban legjobbnak tartatik. Északra a várostól fekszik a most már omladozó *Tirol*, vagy *tirol*i vár, melytől vette nevét az egész tartomány. E várból a kilátás elragadó szépségű. A völgyek, melyekbe innen beláthatni, falukkal, templomokkal, kastélyokkal s egyes házakkal van behintve (3 vastartalmu forrás Ulten mellett).

Boczentől délre fekszik *Tramin*, hol híres bor terem, s a becses piros apró szemű szőlőfaj, melyet néhol már Magyarországon is ismernek, innen vette származását.

St. Leonhard, Merantól északra a lakházaktól megrakott Passei völgyben, melyben lakott a híres Hofer András, hazájának a francziák ellen lelkes védelmezője.

Gröden, így neveztetik azon völgy, melynek lakosai ügyes fabáb faragók, melyekkel egész Amerikáig kereskedést üznek.

Ratses, nevezetes fürdőhely egy vastartalmu, egy kénes ásványforrással, pompás forrásvízzel és jóízű pisztranghalászáttal. Közel ide vonul el a *Suser* havas, mely Tirolnak egyik legtágasabb és legáldottabb havas-hegye, melynek körülete 16 órányi, s rajta legalább 100 szállás látható. A tehének itt nem hajtatnak fel a havasi legelőre, hanem a fű lekaszáltatván haza hordatik. Egy hold jó havasi rétnek az ára e vidéken 2—3000 pengő forintra felrug.

Glurns, kőfallal és tornyokkal bekerített város az Ecs folyó mellett, 1000 lakossal, az ugynevezett *Vintschgau*-ban, mely Tirolnak egyik legtermékenyebb s legszebb vidékét képezi. A Vintschgaunak ezen felső része kellemes változékonytságot mutat. Mig tudniillik az alsó Vintschgau csak kopasz és szétmállott mészsíklákkal bővelkedik, itt már a hegytetőket ismét erdők kezdik koszoruzni, s a tömegek határozott alakokat vesznek magukra.

III. Trienti kerületben.

Trient, az Ecs folyó balpartján, melyen egy 146 láb hosszú fahíd vezet keresztül. 900 házat és 15,000 lakost számlál. A középső századokban a bajor hercegeket uralta, midőn később saját püspöke birtokába jutott, ki német birodalmi fejedelmi rangra emeltetett. Egy mtaas kőfal veszi körül a várost. Várkastélya, mely egy dombon fekszik, s részben sárga márványkövekből épült, már egészen összeomlott, mindazáltal meglepő tekintetet nyújt. Utczái szűkek ugyan, de kövezete, járdája pompás. Templomai közül említést érdemelnek a goth izlésű püspöki egyház, szép főoltárával; a Mária temploma, ritka jelességű orgonával. Itt tartattak 1545-ben és 1563-ban a történetileg nevezetes egyházi zsinatok. Többi jelesebb épületei: a városház, a márványban s gyönyörű festményekben gazdag püspöki palota, a színház, stb. Székhelye egy kath. püspöknek, a kerületi kormányának, az innsbrucki főtörvényszék tanácsának. Van itt továbbá főgymnasium, seminarium, 2 dolog-, 1 árvaház, több selyem-, egy nagyszerű czukorfinomító-, dohány-, bőr-, papírosgyár, márvány- és gipszbányákkal. Trienthez közel terül el a természetanalag híres *Fassa* völgy pompás dolo-rit hegytömegek ölében. E völgyet a Rosengarten, Langkofel és a magas Contrin hegyek zárják be, s fő helysége *Vigo*. E magasan fekvő völgyben találhatunk Tirolnak legszebb erdősegei. A fát az Avisio folyóján usztatják

le Lavisig, s innen az Ecs folyamán Veronáig. Lakosai vadakkal és piszt-rangokkal kereskednek. A Fassa völgy földalkati nevezetességeihez tartoz-nak az ugynevezett tajtkövek (Mandelsteine) is, melyekből az innsbrucki muzeumban szép példányok láthatók. Lakosai olaszul és németül beszélnek.

Szent Romelio, leghíresebb bucsuhely Tirolban Clestől 5 órányira egy erdővel koszorúzott hegy ormán, pompás kolostorral, mely gazdag alapít-ványokkal, jeles művészeti kincsekkel, e mellett a számtalan hegyoszlopok, melyek a völgyet befedik, kedvező védelmet adnak a szilaj Noce patak rombolásai ellen.

Rabbi, igen híres savanyuvíz-forrással, mely a seltersihez sokat hasonlít.

A *Val di Non* (Nonsberg vagy Einsberg), egy regényes, ritka alaku, s szerencsés fekvésénél fogva áldott vidéke Tirolnak, mely e tekintetben a gazdag Ecs völgyét is felülmulja. A legmagasabb hegyek gerince lassan-ként egy völgygyé lapul le, s oly szelid lejtőseget képez, hogy a hegyek egész tetejükig művelhetőkké válnak, e mellett a számtalan hegyoszlopok, melyek a völgyet befedik, kedvező védelmet adnak a szilaj Noce patak rombolásai ellen.

Pergine, a Sugana völgyben, 3000 lakossal, kik selymet szőnek, és bort termesztnek.

Rovoredo, kies környéken fekvő város, közel az Ecs folyóhoz, mely itt a Leno vizét veszi magába, 12,000 lakossal, tartományi törvényszékkel, főgymnasiunmmal, selyem-, bőr- és papirosgyárakkal. A városnak sok szép és tömör épületei vannak, melyek jobbadán márványból épülvők. Van itt egy Corso is, melyet pompás paloták kerítnek be, s egy magas fallal körülkerített kastély. Egészen közel *Iseránál* terem a tiroli borok koronája; s ugyancsak szomszédságában van a „Kötenger“, egy nagy terület, mely egészen szikladaraboktól borítottatik.

Ala, az Ecs bal partján, főhelye a selyem-, különösen a bársonygyár-tásnak, mely már 200 év óta virágzik.

Arco, sziklák és olajerdők közt fekvő város 2500 lakossal. Jelenté-keny selyem- és olajtermesztés. A mellbetegeknek kedves tartózkodási he-lyül szolgál Arco, hol a citrom- és narancsfák már szabadban diszlenek.

Pinzolo, a Judicaria völgyben, üveggyárral.

Stenico és *Pelugo*, főhelyei a lenszővésnek.

Riva, a Garda tó északi partján, 3400 lakossal, citrom- és narancs-kertekkel, egy kikötővel, 2 omladozott kastélylyal, selyemtenyésztéssel, s híres gabonavásárral. Lakosai sok dorombot készítenek s avval nem megve-tendő kereskedést folytatnak. A Garda tó környéke legbájosabb s legszebb része Tirolnak. Partját falvak, városok környezik, melyek belől meglehe-tős tisztátalanok ugyan, de külsejük annál szebb, s ugy szólván citromer-dőkben fekszenek.

Avio, az Ecs folyam jobb partján, mellyen repülőhid vezet keresztül, kovabányákkal.

Az Idro tavához közel van *Lodron vára*, ős fészke a hasonlónevű grófoknak.

IV. Bregenzi vagy Vorarlbergi kerületben:

Bregenz, egy magas dombon, a Bregenzerache mellett, mely itt a Bo-den tóba szakad. Fővárosa a kerületnek, s székhelye egy kereskedelmi- s

iparkamarának, 3000 lakossal. Lakosai kézművességből, földmivelésből, gyümölcstermesztésből, kereskedésből, gyapotgyártásból táplálják magukat. Kereskedése fával és faedényekkel, melyek leginkább Sveiczba vitetnek, nagy fontosságu. Bregenzen felül egy hegyfokon van a sz. Gerhard templom, s a bregenzi grófok birtokában levő várnak onladéka, honnan a Boden tóra, s a szomszéd környékre páratlan szép kilátást élvezhetni.

Feldkirch, város, fekszik az Ill folyó mellett, s székhelye a kerületi kormányának, a brixeni püspök-helyettesnek, tartományi törvényszéknek, és egy gymnasiumnak. Lakosai gyapotkerméket, faeszközöket, cseresznyeszeszt készítenek, s azokkal kereskednek.

Pludenz, mezőváros, 2000 lakossal, kik sok gyapotkermét gyártanak, valamint *Dornbirn* városa is.

IX. Cseh királyság.

1. *Fekvése, határai, kiterjedése.* Csehország fekszik az északi szélesség $48^{\circ} 30' 53''$ és $51^{\circ} 2' 40''$, s a keleti hosszúság $29^{\circ} 50' - 34^{\circ} 26' 45''$ közt. Az északi szélesség 50-dik foka épen derékban vágja ketté. Hossza 42, szélessége 37 mérföld. Határai északról Szászország és Poroszhon; keletre Morvaország, Ausztria és porosz Szilézia; délre Alsó- és Felső-Ausztria; nyugatra Bajorország. Nagysága $902.87 \square$ mérföld, melyből használható 8,614,200 hold, műveletlen 414,500 hold. A használhatóból ismét 4,286,800 hold szántóföld: 3100 h. szőlő; 71,300 h. kertek; 918,500 h. rétek; 684,000 h. legelő; 2,638,800 h. erdő, 12,100 hold komlóültetvény s különféle használatu.

2. *Természeti tulajdonsága.* Csehország egy kerthez hasonlít, mely minden oldalról magas hegyekkel mint köfalakkal vététk körül. Nyugatra 2 hegysor látszik, egyik vonul északkeletnek, másik délkeletnek. Az első hegyláncz *Ércshegység* (Erzgebirge)-nek neveztetik s Csehország és Szászország közt futván el egész az Albis (Elbe) vizéig terjed. Ez igen meredek, csaknem tetőig erdővel benőve, nem darabos és szegletes mint az Alpések, hanem szeliden hullámzó, s egy összefüggő kigyózdó vonalhoz hasonlítható, melyet itt ott behorpadások, és hegymélyedések szakítanak félbe. Nevezetesebb hegycsúcsok itt: a *Sonnenwirbel* Joachimsthal mellett 3870 láb, a *Fichtelberg* Wiesensthalnál 3732 láb, a *Kupferberg* 2581 l., a *Schneeberg* 2149', *Purberg* 1629', a *Hohenau* Saaz mellett 2710'. Keletre az Albistól a *Szudetok* kapcsolják magokat az Érczhegységhez. Ezeknek északnyugoti része *Izerhegységnek* hivatik, egy rész az Albis mellett *Lausatiai Bergplatte* néven ismeretes. Ide tartozik a *Tafelfichte* Csehország legszélsőbb északi részén (3546 láb magas), az *Izerhegyhát* erdős ormai, a tömör *Buchberg* (2952'), a *wohlí* hegygerincz (3378'). Az Izer folyónál veszi kezde-

tét az *Óriáshegység* (Riesengebirge) egy hullámzó alaku hegyvonalon, melyből néhány ormok tekealakban emelkednek ki, mint például a *Riesenkoppe* vagy *Schneekoppe*, mely 5066 láb magas, a két ormu *Bornberg* (4698'), a nagy *Sturmhaube* (4452'), a *Kesselberg* (4368'), a *Spagelberg* (3888 láb magas). A Riesenkoppe Szilezia felé messzire nyúló s meredek lejtősséget, csehországi oldalról felette sziklás és darabos hajlást mutat, keleti ágának folytatása *Forstkamm*, s legvégső csucsa *Schwarze Koppe* néven ismeretes. A Szudetok délkeleti zárkövét a *Glaczi* hegység képezi. Ide tartozik a *grulich* *Schneeberg*, a *Grenzkoppe*, az *Eschenberg*, *Marien*berg. Második hegyláncz, mely Csehországba benyomul az ugynevezett *Cshehdő hegység* (Böhmerwaldgebirge), mely Cseh-, Ausztria és Bajorországok közt ágadzik el. Ez egy őshegység, mely Csehország belseje felé szeliden lapul le, de bajor oldalról hirtelen esik, s telve zordon, meredek sziklafalakkal, mélységekkel. Oldalait s ormait fenyvesek koszorúzzák, s igen számos vad hegyi pataknak ad származást. Kitünő hegycsucok benne a *Heidel*berg, mely 4336 láb magas, a *Kubani* (4218'), a *Dreisesselberg* (3924'), *Arber* (3924'), *Rachel* (4278'), *Schöninger* (3326'). Végre Csehországot délkeletről a *Morva* hegység zárja be, de ez alacsonyabb az említetteknél. Ezenkívül még egy északi kúpos, és egy sajátlagos belföldi cseh hegységet lehet megkülönböztetni. Az elsőben magasabb hegytömegek: a *Millischauerberg*, mely 2514 láb magas, a *Bilinerstein*, a nagy *Franz*, a *Kletschen*, az Albison túl a *Geltsch* (2070'), s a *Virzehngebirge*. A tulajdonképeni cseh hegylánczban: a *berauni*, *moldvai* és *Euler* ágakat különböztetjük meg.

Csehországnak közepe egy hullámzó földterület, melyen hegyek, dombok, rónaságok kellemesen váltják fel egymást. Nagyobb kiterjedésű síkságok vannak Königräcz, Chrudim körül, továbbá mettauai Neustadtól kezdve egész a nassabergi hegyekig, Vosnian, Budweis környékén. Általában tehát Csehország egy hegyüst, s földjének alakja úgy tűnik fel, mintha az egész ország hajdanta egy nagy tó lett volna, mely partjait a szász határszélen, hol most az Albis folyam hömpölyög, keresztültörte s magának kifolyást szerzett. Az egész ország határszéleitől kezdve közepe felé mindég lejtősebb és alacsonyabb lesz, dombokkal s kupalaku hegyecskékkel átszaggatva. A legtöbb hegyei az őshegyi-alakzathoz sorozhatók; ehhez csatolja magát a homokkő, mely részben gúla s kereküblös alaku oszlopokat képez; másutt ismét egész hegyeket és dombokat látunk basaltból.

Csehország igen folyógaazdag tartomány. Folyói nagyobb részt az Albis folyamvidékéhez tartoznak, kisebb részben pedig az

Odera- és Dunavidékhez. Az *Albis* (németül *Elbe*, csehül *Labbe*) az Óriáshegységben fakad 11 patakból. E patakok közül, melyek lassanként egymással egyesülnek a *Weiszwasser* és *Elbe* patakokat emeljük ki; legerősebb forrása az *Elbebrunnen*, melyből karvastagságnyira buzog fel a víz. Zajosan, és erőszakos esettel rohan le az *Albis* a csehországi dombos vidékekre; eső után csaknem vérvörös lesz, különösen Josephstadt és Königräcz körül, sok kanyarulattal hömpölyög a kövér rétek közt, melyeket iszapjával Níl módjára kövérit, s miután Csehországnak csaknem minden vizeit magába vette volna, regényes bércektől kisérve az országot elhagyja, és Szászországba lép által. Első forrásai 4260, s kifolyásánál Hirniskretshennél medre 270 lábbal fekszik feljebb a tenger tükrenél. Hossza Csehországban 40 mérföld, Hohenelbétől Podiebradig esete egy mérföldre 57 láb. Königinhoftól kezdve völgye szűk, Opatovicznál és Kollinnál már széles; Nimburgig alacsony partjai vannak, az Izer beleszakadásánál magasak és meredek, Raudniczig szelidek; Czernosek és Litovicz közt valamint az országbóli kifolyásaig többnyire sziklás bércek közt folydogál. Melniknél magába veszi Csehországnak második legnagyobb folyóját, a 60 mérföldnyi hosszú *Moldvát* (németül *Moldau*, csehül *Witava*), mely a Schwarzenbergből a Böhmerwaldba jön, s először Rosenbergig délkeletre, aztán északra folyik. Többnyire magas sziklák kíséretében folydogál, s torkolatánál csaknem nagyobb mint maga az *Albis*. Prágánál 286 lépésnyi széles, s vizeitükre Krummaunál 1511, Prágánál 496 lábbal fekszik feljebb a tenger színénél. Harmadik nevezetesebb folyója az *Eger* (Cheb), mely Hohenberg mellett Bajorországból jön be, s Theresienstadtnál a Moldvába szakad. Hossza 70,400 folyó öl. Kisebb mellékfolyói az *Albis*-nak: az *Aupe* (torkolatja Jaromierz m.), *Mettau* (tork. Josephstadt), *Adler* (tork. Königräcz), *Izer* (tork. Brandeis). A Moldvába folynak *Luschnicz* (Moldautein m.), *Wotava* (Klingenberg m.), *Sazava* (Hradisko m.), *Beraun* (Königsaal m.). Végre az Eger vizébe szakad a *Tepla* Karlsbad mellett. Jelentékeny tavai nincsenek, legnagyobbak még a teschniczi tó Eisenstein mellett, a *plöckensteini* tó, a *Kummer* tó. Kisebb halastavak egy koronaországban sem voltak olly nagy számmal, mint Csehországban, de az újabb időkben ezekből sok lecsapoltatott, és szántóföldnek alakíttaték át. Mocsárok és ingoványok szinte találhatnának. Illyen a Serpina mocsár Brüx és Postelberg közt, és a Szlatina mocsár az Eger mentiben Doxánál.

Ásványforrásai olly nagy számmal vannak, s olly különfélék és nagy becsűek, hogy e tekintetben Csehország Európának min-

den országát felülmulja, s vels némi részben csak Magyarország mérkőzhetik. Csak az ismertebbek közül eddig 160 ásványforrást számláltak meg. Vastartalmu források: Franzensbrunnen, Marienbad, Gieszhübel, stb.; égvényesek a karlsbadi és tepliczi meleg források, a bilini savanyukut, a Neubrunnen, Liebwerda; keserűvizeket bir Seidschütz, Pillna, Seidlicz; kénforrások vannak Tepliczben a Schlangenbadban, a sobersani viz. Legnevezetesebb 4 fürdőhelyei, mellyek nem csak a birodalomban, hanem egész Európában ismeretesek, e következők: *Karlsbad*, *Teplicz*, *Franzensbrunnen* és *Marienbad*, hol az élet gazdag forrásokban buzog fel a szenvedőknek. Karlsbad különösen első fürdőhelye Németországnak, s mind orvosi mind természetszépségi tekintetben valódi gyöngye Csehországnak.

Eghajlata zordonabb a hegyes vidékeken, szelidebb az ország közepén; azonban a szőlő nagyban csak a melniki környéken érik meg. Leghidegebb vidéke az Érczhegységben van Gottesgabnál, hol a gabona sem érik meg tökéletesen; ezután következnek a Böhmerwald, és Budweis környéke. Prágának közép hőmérséklete $7^{\circ} 9$ R., Rehbergnek $4^{\circ} 3$. Egyébiránt egész évet vevén fel, Prágának közép hőmérséklete télen $0^{\circ} 24$, tavasszal $+ 6^{\circ} 89$, nyáron $+ 16^{\circ} 40$, ősszel $+ 8^{\circ} 08$. Reichenberg vidékén a legnagyobb meleg $+ 26^{\circ}$, a legnagyobb hideg $- 25^{\circ}$. Általában Csehország időjárása nagyon változó, a szálladék 19—22 köbhüvely egy négyszög hüvelyre. A hegyeken a hó sokáig megmarad. Uralkodó szelek a nyugat-déli és a nyugat-északi. Az észak-nyugati gyakran vészteljes zivatarrá fajul.

3. *Termékei* Csehország általában véve igen áldott tartomány. Csak a Böhmerwald, az Ércz és Óriás hegységek szomszédságában vannak sovány földei, másutt a föld mindenütt termékeny, csakhogy e termékenység számtalan fokon megy keresztül. Az Eger melletti lapályok, s az Albis folyam alsó és középső mellékei legtermékenyebb területek. A tiszta buza földet főleg északon és nyugaton, a rozsföldet délen és nyugaton találjuk. A három fordulás ugaros gazdaság legszokottabb rendszer, csak hogy tiszta ugar felette kevés helyen tartatik, mert csaknem fele részben gumós veteményekkel, lóherével vettetik. A tulajdonképeni váltógazdaság azonban szinte nagy kiterjedést nyert, különösen a nagyobb uradalmakban, hol némelly helyen valódi példánygazdaságot szemlélhetünk. Fűves-, parlagi- és irtásos gazdaság itt kevéssé van divatban. A kisebb földművesek kerti modorban művelik parányi földjeiket. A föld általában nagy szorgalommal műveltetik, csakhogy e tekintetben a németek nagyobb ipart fejleszt-

tenek ki, mint a csehek, bár ez utóbbiak a termékenyebb vidékeket lakják. Mennyiséget tekintve fő gabonanemek a *ross* és *sab*, ezekhez közel jár a *tiszta buza*, és az *árpa*. *Köles*, *hajdina* kevés, *tengeri* épen nem termesztetik. Annyival jobban el van terjedve a hüvelyes vetemények (borsó, lenőse, lednek, stb.) termesztése. Általános számítással egy holdra számítanak buzából és rozsból 15, árpából és zabból 18, hüvelyes veteményekből 10, burgonyából 250 bécsi mérőt. A *burgonyán* kívül, mely nagyban termesztetik, főhelyet foglal még el a *burgundi répa*, mely itt igen jól diszlik, s azért az egész birodalomban itt van a legtöbb répacukorgyár. Ezenkívül a *len*-, és *komló*termesztés is nagy fontosságúak. Mindamellett, hogy a gyapotgyártás a lenipart nagyon keskeny körbe szorítá, mégis a lentermesztés egyik főága a csehországi mezőgazdasátnak, annyira, hogy jelenleg is 198,000 mázsza termesztetik, holott kendert csak 7900 mázsát állít elő. A *komló*termesztés is az egész birodalomban csak Csehországban bír fontossággal, különösen az Eger völgyében, mely minőségre nézve legjobbnak tartatik, s a cseh *komló*, főleg a *saazi*, egész világon az elsőséget vívta ki. Egyébiránt maga Csehország évenként 36,900 mázsát (a többi tartományok összesen véve csak 6000 mázsát adnak) szolgáltat, s így többet, mennyit a birodalom felemészt, mellynélfogva a *komló* egyuttal nyereséges kiviteli cikket képez. Természetes rétjei jók ugyan, de nem elégségesek, mellynélfogva a hiány vörös lóhere által pótoltatik, mely itt igen jól terem. A bércek illatos és zsíros füveket, s különféle orvosi növényeket, a mocsárok nádat és kákát szolgáltatnak. Éghajlata gyümölcsre kedvező levén, erre mind a német, mind a cseh nagy szorgalmat fordít. Sok helyen az országutakat gyümölcsfasorok kísérik. A bőven termett szilvából szilvaiz készítettén, ezt külföldre hordják ki. Ellenben a szőlőre nem elég meleg az éghajlat, s ez mindössze mintegy 3000 holdon termesztetik. Jóságára nézve a *melniki* és *csernoseki* vörös bort a nemesebb borok közé számítják, s azok is jó években s a mi vágújhelyi borainkhoz nagyon hasonlítanak, de igen gyakran bizony csak eczetre valók. — Csehország, mely a gazdaság minden ágában elől áll, az erdőgazdaságban is példányul szolgálhat, minek fő oka az, hogy itt az erdők kis birtokosok, vagy épen községek birtokaihoz ritkán tartoznak, hanem nagy részben erőteljes uradalmak sajátjai, mellyek erdeiket okszertűen kezelhetik s kezelik is.

Lótenyésztése mennyiségi tekintetben a többi birodalmi koronaországok közt csak középhelyen áll, mert 1850 ben nem volt több mint 19,966 darab csikó három évesig, 1251 mén, 85,126

kancza, és 53,124 herélt, és így összesen 159,466 darab. Hanem minőségileg az első közt van. A cseh lófaj nem igen kitartó ugyan, de erős, szabályos és magas termettel bír, s vasasok alá és nehéz fuvarosok számára igen használható. Legtöbb s legszebb ló tenyésztetik Königräcz, Pardubicz vidékén az Albis vize, és az Eger folyó mentiben levő róna és dombos területeken. Egy cs. k. udvari ménes Kladrubon az udvar számára válogatott hintós lovakat tenyészt. Áll e ménes jelenleg 583 darab lóból. A *szarvasmarhatenyésztés*, kivált a tehéntartás szinte nagy gonddal üzetik, ámbár az idevaló faj semmi különös elsőséggel nem bír. A mondott évben volt bornyu nélkül 1,050,722 darab szarvasmarha, melyből 268,244 d. ökör vagy bika, és 782,478 d. tehén találtatott. Ha a ló- és szarvasmarhatenyésztést főleg a kisebb birtokosok üzik, megfordítva a *juhtartás* csaknem kirekesztőleg a nagy uradalmak feladata, s ez még évről évre nagyobb kiterjedést nyer, azonkívül, hogy a nemesítésre szinte nagy gond fordítatik, úgy-hogy itt több uradalmaknál a legnemesebb példánynyájak szemlélhetők. A juhok létszáma (bárányok nélkül) 1,516,901 darab. Az említett állatfajokon kívül tenyésztetnek itt *kecskék* (110,200), *sertések* (244,300 darab), temérdek baromfi, különösen *lud*, s az uradalmaknál *fáczány* és *fogoly*. A szárnyasállatok nagyobb részben Sileziába, részben Bécsbe és Prágába hordatnak. *Méheket* leginkább a mezőségek, s néhol a bércki lakosok is tenyésztene, de nem elegendő mennyiségben. *Selyembogarat* csak némelly kedvelők tartanak, s az egész országból nem váltatik be több 4 mázsa gubónál. Négylábu *vadállatok* sehol sincsenek nagy számmal, csupán az őzeket nevezhetjük állandó vadseregnek. A szarvasok, a régibb időkhez mérve még az erdösebb bércki vidékeken is nagyon megfogyatkoztak; s a vadsertés, mely némelly környékeken ott-honos volt, egészen eltűnt. Ellenben a rónább vidékeken sok a nyul, s a hegyeken sok róka, nyest és menyét találtatik. A bérczes vidékeken fajdtyukok, kevésbbé havasi tyukok (*Tetrao bonasia* — főleg a königräczzi vidéken) s fáczányok, szabadban vadon is találtatnak. Ragadozó madarai közül a sziklákon tanyázó keselyűt (*Vultur cinereus*) emeljük ki. Éneklő madárcák fogásával egész családok foglalatoskodnak, s azokkal messziföldre kereskednek. A folyóvizek pontyokat és lazaczkokat szolgáltatnak, csakhogy az utóbbiakat jelenleg sokkal kevesebb mennyiségben, s ezek az Albis zavaros vizét egészen kerülik, hanem e helyett benne néha kecségéket fognak. A hegyipatakok pisztrangokkal bővelkednek; s a mesterséges tavakban főleg pontyok, kevesebb csukák tenyésztetnek.

Csehország nem csupán növényekben és állatokban, hanem ásványokban is igen gazdag. Kivéve a Szudetok hegylánczát, mely tulajdonképen érczekben szegény, a többi hegyek mind ásványgazdagok; s a nemes fémeknek, ásványoknak, bányavegyészeti termékeknek alig van olly neme, mely Csehországban nem találhatnók, s nevezetes mennyiségben ne termeltetnék. Nemes fémek közül *arany* ugyan kevés találhatik, de e hiányt bőven kipótolja az *ezüst*, melyből 1851-ben 42,000 márka ásatott, s így felényi, mint az e tekintetben elhírvült Magyarországon. Leggazdagabb ezüstartalmúak vannak Příbramban, melyek magok 40,289 márkát adtak; ezután jönnek Ratiborrics, Joachimsthal, Tabor, stb. *Rezet* keveset ásnak, mert ez nem megy többre évenként 29 mázsánál, ellenben *csint* az egész birodalomban csak Csehország állít elő, még pedig évenként 891 mázsát, mely mázsánként 50 p. forintjával adathatik el. A fontosabb czinbányák e következő helyeken vannak: Schlaggenwald, Hengstererben, Zinnwald és Graupen. Az *ólomérczek* többnyire ezüsttartalmuak lévén, igen természetes, hogy Csehországban, hol olly szép mennyiségben ásatik ezüst, egyszersmind ólomanyag is találhatik, még pedig mind a három ismeretes alakjában. Névszerint 1848-ban termeltetett *ólom* 2134 mázsa, *ólomércz* 16,539 mázsa, s végre *ólomég* (ólomoxyd) 19,146 mázsa. A nevezetesebb ólombányák e következő helyeken vannak: Mies, Bleistadt, Joachimsthal, Příbram. Nagyobb fontosságú ennél a *vasbányászat*, mely itt igen elterjedt és jövedelmes, s azon előnye van, hogy nem egy bizonyos területre van szorítva, mint más koronaországokban, hanem kedvező felosztással csaknem az egész országot behálózza. A vasbányák többnyire privát egyének és társaságok által műveltetnek, hanem 1834 óta az állam is részt vesz ebben, s az összes terméknek $\frac{1}{3}$ része állami bányákból kerül ki. Az évenkénti termelés *nyers vasból* felmegy 350—400,000, s az *öntött vas* 150,000 mázsára. Fő vasbánya-helyek: Platten (Glaskopf), Kruschnahora, a Nutschitztól Rokitzanig menő telep, Zbirow, Pürglicz, Nischburg, Kommotau, Ginetz, Hreben, Wossek, Klabava, Hollaubkau, Rauszko, Pelles, Theresienthal, Biententhal, Eleonora, Hammerstadt, stb. — Az *egérkősav* (Arseniksäure) készítése csak 1833 óta jött folyamatba, s már is 1100—1200 mázsa állittatik ki. Fő termelési helye: Grossaupa. *Kobalt* Joachimsthalnál termeltetik, csakhogy az évenkénti termelés nagyon változó s 30—400 mázsa közt forog. *Uranérczet* szinte a joachimsthali állami bányászat állít elő évenként 20—25 mázsát. *Ként* Gallicziával együtt Csehország állít ki legtöbbet, névszerint évenként 10—12,000 mázsát. Termelési helyek: Littmitz, Alt-

sattel, Christinenthal, Char, Lukavec, Lippovic, stb. *Irlát* vagy *graphitot* szinte Csehország szolgáltató legtöbbet, s Schwarzbach, Stuben, Egertschlag évenként 30,000 mázsát állít ki, melynek egy harmadát maga Schwarzbach adja, mely minőséget tekintve is kitűnő jósága, s a külföldiektől élénken kerestetik. Jó *porcellán-agyagot* találhatni Klösterle, Flöhau, Tipplesgrün, Schwarz-Kostelec helységeknél; épen így *kallóföldet* több helyeken, s igen jó *festékagyagokat*. *Márvány* ásatik Hohenelbe, Starkenbach, Karlstein környékén; *koarcs* Gieszhübel, Weiszwasser, Altrohla, Königswartnál; *mezókovag* (Feldspath) több helyeken, valamint *gipsz* is. Nemeskövek közül a *gránátokat* emeljük ki, mivel a cseh nemesgránátok egész Európában nagyra becsültetnek. A dlaschkoviczi uradalomban (Bilinhez közel) Podsedicz falu mellett találtatott gránátok legjobbak Csehországban, s tisztaságot, ragyogást, tüzet tekintve minden máshol találtatott gránátokat felülmulnak. E podsediczi gránátbányák a falu nyugati részén uradalmi birtokon vannak. Maga a gránát a felső termő réteg alatt 1 ölnyire homokporonddal keverve jön elő, mely aztán megrostáltatik, megmosatik, s a helybeli uradalmi gránátgyárban kereskedelmi czikkül elkészítettetik. Gránáton kívül találtatik még Csehországban *agat*, *amethyst*, *chalcon*, *chrysolit*, *jaspis*, *karneol*, *rubin*, *saphir*, *topas*. Magyarország után Csehországban készítenek legtöbb *tim-sót*, évenként 5—10,000 mázsát e következő helyeken: Altsattel, Münchdorf, Habersbirk, Tschermig, Char és Weissgrün. *Vasvitriol* évenként 20—30,000 mázsá Lukavec, Altsattel, Littmicz, Elisabethenthal, Char, Weissgrün, Lippovic, Ledecz; *részitriol* 4—5000 mázsá Lukavec, Altsattel, Lippovic, Ledecz helyeken, s a Ferdinánd czimű vitriol-hutában. *Kősó* vagy főttsó teljesen hiányzik a különben ásványgazdag Csehországban, s e fogyatkozást a budweis-linczi vaspálya segédelmével Felső-Ausztriából pótolja. Ellenben annnyival nagyobb gazdagsága van *kőszén* telepeken, mi az itt virágzó gyáripárt hatalmasan előmozdítja. A leggazdagabb kőszéntelepek az ausztriai birodalomban a cseh-morva hegységben jönnek elő, névszerint Csehország nyugati közepén (a hajdani pilseni és rakonici megyékben), hol ezek a tulajdonképeni kőszénalakulathoz tartoznak; így szinte Budweis, Schwarz-Kostelec környékén, az Óriáshegység aljában (Schatzlar, Trautenau, Nachod, stb.), továbbá Landskron szomszédságában, s ezek többnyire barnakőszén telepek. Egyébiránt a kőszéntermelés évről évre nagyobb gyarapodást nyer. Így 1835-ben még csak 2,646,972 mázsá ásatott, s 10 évvel később 1845-ben már 6,405,160 m., 1848-ban 7,830,169, s 1852-ben 10,203,300 mázsá, s így négyszerte annyi,

mint 1835-ben. Legnevezetesebb köszénbányák : Rappitz (961,000 mázsa), Zwetschowicz (623,000), Görsdorf (256,000), Darova (230,000), Trautenau (220,000), Hronitz és Kassnau (218,000), Podleschin (216,000), Bilin (213,000), Gedomelicz (202,000), Dux (174,000), Wilkischen (168,000), Türmicz (több bányával), Wotvovicz (hasonlóképp több bányával), Schatzlar (138,000), Radnicz (102,000), Unterreichenau (101,000), Grosslohovicz (100,000), Schlau (100,000), Vittuna (94,000), Merklin, Trauschkovicz, Kleinaugezd, Herrndorf, Ladung, Kulm, Kuttertschicz, stb.

4. *Népessége és szellemi műveltsége.* Népessége Csehországnak 4,378,474 lélek, kik 295 városban, 272 mezővárosban, 12,075 faluban, és 599,978 házban laknak. Nemzetiséget illetőleg az egész népességnek közel két harmada *cseh*. ugymint 2,623,914 lélek; közel egyharmada *német*. u. m. 1,682,328, s ezenkívül van 72,232 *izraelita*. A csehek az országnak közepét, továbbá keleti és déli részét foglalták el, úgy mindazáltal, hogy csehlakta föld itt ott jelentékeny német szigetekről van átszaggatva. Ellenben a németek az ország végső határszélein laknak tömegestül, főleg Szász- és Bajorországok közelében, úgyhogy a csehek a többi szlávokkal csak a Morvaország felé eső keskeny területen keresztül függnek össze. Az izraeliták, mint másutt, szétszórva találhatunk. A csehek minden szlávajok közt legműveltebbek, s irodalmuk legnagyobb haladást tett. Termetet illetőleg a cseh többnyire magas, erős testalkattal bir, szegletes csontokkal s erősen jelölt arczczal. Testi ereje nagy, de nem igen hajlékony és ügyes. Különben csendes természetű, kevés beszédű, szorgalmas, józan, békés és igen vallásos faj. A komoly tudományok, különösen a mathesis, természettan, és a zene iránt nagy hajlammal viseltetnek, s e szakokban jeles egyéneket mutathatnak fel a csehek. Öltözetük különbözik a németekétől, de ez a vidékek szerint annyira különböző, hogy ezt e helyen megismertetni, épen nem lehetséges. A németek a régi frank fajból származtak, s nyelvre, szokásra, jellemre nem igen különböznek többi fajrokonaitól. Vallást illetőleg többnyire római katolikusok, kik 4,194,191 számmal vannak. A protestantismus mindjárt a reformatio kezdetén elterjedt itt, sőt a husziták már előpostái voltak ennek; s a 16-dik században, és a 17-dik század elején olly hatalmas lett, hogy az ország lakosainak és főurainak nagyobb része a protestans vallást követte. Azonban 1619-ben a fejrhegyi ütközet után, mind a csehek, mind a protestansok hatalma végképen megtört, s jelenleg nincs több, mint 55,630 reformatus és 36,421 ágostai. Izraelita van 72,232 lélek. A római katolikusok 1772 plebániát birnak, mellyek 1 érseki, és 3 püspöki

megyére osztatnak fel. Érsekség a prágai, s püspökök vannak Leitmericzen, Königgräczben és Budweisban. A reformatusok 1 superintendens alatt 36 anyaegyházat birnak, az ágostaiak pedig 1 superintendens, és 1 inspector kormányja alatt 18 anyaegyházat számlálnak. Az ágostai superintendentiától e következő 15 anyaegyház függ: Opatovicz, a prágai cseh, s a prágai német gyülekezet, Krabschitz, Haber, Töplicz, Fleissen, Trnavka, Kreuzberg, Humpolecz, Herrmanseifen, Krzischlitz, Kovanecz, Czernilov, Gabloncz. Az inspectoratustól függő 3 anyaegyház: Asch, Neuberg és Roszbach.

Mi a tudományos intézeteket, s az elemi oktatást illeti, mind kettő jó karban van Csehországban. Legfőbb tudományos intézet a prágai cs. k. egyetem. Főgymnasiumok vannak e következő helyeken: Prágában 3, mellyek közül kettőben a tanítási nyelv német, egyben cseh; Budweis (német), Königgräcz (cseh), Gitschin (Jiczin) (cseh), Leitomischl (német), Eger (német), Neuhaus (német és cseh), Pisek (cseh), Pilsen (német), Leitmericz (német), Klattau (német), Bömisch-Leipa (német), Saaz (német), Brüx (német), Komotau (német), Braunau (német), összesen 18. Algymnasiumok vannak e következő helyeken: Reichenau (cseh), Jungbunzlau (német), Deutschbrod (német-cseh), Schlackenwerth (német). Szakintézetek a polytechnicum Prágában 1500 nevéndékkel, kereskedelmi osztálya nincs, csak műtani. Bányásziskola Przi-bramon; és több reál iskolák. Jótékony tanodák: siketnémák és vakok intézete Prágában. Mi az elemi oktatást illeti, van az egész országban 57 fő és 3421 al-elemi és 44 leánytanoda. 289,627 iskolázható gyermekből 279,047 fiu, és 273,833 iskolázható leánygyermekből 257,087 leány látogatja a tanodákat; miből világos, hogy Csehországban igen kevés van, ki írni, olvasni nem tudna.

5. *Ipar és kereskedés.* A) Ásványi iparkészítmények. Csehország az egész birodalomnak legiparosabb tartománya. Itt a helybeli körülmények, s az emberi ész és szorgalom egyesültek, hogy a gyáripár virágzó karba tétessék. A *vasgyártás*, mint a műipar alapja, Csehországban jelentékeny terjedést nyert. Ugyanis az egész országban találhatik 63 vashámor, 5 puddling vasgyár, és 11 hengergépgyár, mellyek évenként 210,000 mázsa rudvasat, 32,000 mázsa hengervasat, 23,000 feketepléh, 15,000 m. fejrpléh, és 42,000 mázsa öntöttvasat dolgoznak fel, 2,888,700 ezüst forint értékben. A nyers vas ismét különféle alakokban továbbá nemesítetik, s nagyobb értékre emeltetik. Így például készítenek évenként 160,000 darab kaszát, 65,000 d. sarlót, 45,000 d. szecskakést összesen 123,600 for. értékben, sodronyt 150,000 f., és szegeket ugyanannyi értékűt, a késeket, villákat, ollókat, beretvákat, gya-

lukat, furókat, dorombokat, horgonyokat, tüket nem is említvén. Csupán a karlsbadi igen keresett aczélárukat, tüket, a Horzovícson, Neudeken és Platten környékén gyártott vaskanalakat, s a pürgliczi vasedényeket emeljük ki. Vassal dolgozó kézműves van: kovács 773, sarkantyus, aczélműves 52, lakatos 1377, fűrészs és vésűkovács 99, különféle más vasműves 207. Gözgép, különféle gyárakban van 252, melyek 3750 lóerővel dolgoznak. Végre a vassal dolgozó munkások összes számát 48,500 egyénre tehetjük.

Az *arany*- és *ezüst* portékák készítése csak Prágában jelentékeny, hol egyuttal cs. k. pénzverőház is található. Ugyanitt számos optikusok, gépészek, zongoraművesek, hegedűsök és hangszerkészítők dolgoznak. Az ugynevezett wedgewood *aggyag*- és *kőedények* gyártása, nagyban üzetik; ámbár azon pompás nyersanyag, mellyel az ország bir, nem használtatik fel kellőleg. Így a wildsteini tűzszilárd agyagból főleg csak korsókat (mellyekben az ásványvizeket küldözgetik szét) készítenek, s más edényneműekre nem használják. A *kőedények* és *porcellánedények* gyártásában Csehország szinte első helyen áll a birodalomban. Ugyanis egymaga nem csak az egész birodalom szükségletét fedezi, hanem még külföldre is visz ki. A cseh *kőedények* és *porcellánok* mind olcsóság, mind jóság és izlés tekintetében jelesen megkülönböztetik magukat. Összes értéke e gyártmányoknak 2,800,000 p. forint. Mit a porcellán- és *kőedényekről* mondottunk, ugyan ezt mondhatjuk s még nagyobb joggal az *üveggyártásról*, melly szakban Csehország nem csupán a birodalomban, hanem az egész világon első. Az üveggyártás itt egyik a legelterjedtebb s legrégibb iparágaknak, s az itt találtató jeles nyersanyag, az olcsó tüzelőszer, és a csekély munkabér végett már régen a tökélynek nagy fokára hágott. Az újabb idők a tökéletesbülést hirtelen előmozdíták, de új veszélyeket is hoztak. A fának és hamuzsirnak nevedő drágasága, egybekötve az élelmiszerek és munkabéreknek hasonlóul nevedő magas árával, ide s tova azt eszközlendik, hogy az üveggyártás legalább a közönséges portékákat illetőleg, jóval szűkebb korlátok közzé fog szoríttatni. A csehországi üveggyárak közül azonban kevés van, melly készítményeit maga finomítaná. Ez többnyire saját finomítók és kereskedők által történik, kik a gyárakban vásárlott üvegeket metszők, símitók és aranyozók segédmél finomítják, s kereskedelmi célra elkészítik. E finomítók nagy szerepet játszanak az üveggyártásban, miután ők az üvegportékák értékét ötszörösen növelik, s több munkást foglaltatnak, mint magok az üveggyárosok.

B) Mezőgazdasági iparkészítmények. A *gyapotkel-*

megyártás, mely az ausztriai birodalomban 10 év alatt két annyira emelkedett, Alsó-Ausztria és Tirol után leginkább virágzik Csehországban. Fondóintézetek, több mint 10,000 orsóval a következő helyeken vannak: Schlan, Morchenstern, Tannwald, Swarow, Rothernhaus, Smihow, Theresienau, Schloppenhof, Rauschengrund, Grünberg, Lochovicz, Roskosch, Brodecz, Marienthal, Görkau, Libanthal, Asch, Klein-Skalicz, Neuenteich, és Neuwald. E gyárak 1850-ben 473,141 orsón, 9,491,676 font fonalat és czérnát készítettek. A fonalak ismét szövetnek, még pedig Csehországban főleg takácsok s nem gyárak által, mivel az újabb időkben a vászon- és gyolcsipar csökkenése miatt a gyapotszövés kész takácsokra talált itt. Egyébiránt a kelmeszövés keverve, ugymint gyapot-, len- és gyapjufonalakból történik. A gyapotkelmenyomást és festést szinte számos gyárak, s nagy terjedelemben üzik. Ellenben a *gyolcs- és rászönkészítés* az újabb időkben nagyot csökkent, ámbár most is a koronaországok közül csak Csehország az, mely több lent feldolgozik mint termeszt. A gyolcsipart leginkább az Ércz- és Óriás hegység lakói üzik. A szalaggyártás, csipkeszövés, és egyszínű s tarka viaszosvászon hasonlóul nagyban gyakoroltatik, ez utóbbi olly jeles minőségben, hogy ez iparág minden külföldi concurrenciát tulszárnyalt. Ellenben gyolcsfejéritő intézetek nincsenek elegendő számmal, s most is nagy mennyiségű fejéritetlen gyolcs vitetik ki Sziléziába. A gyolcskészítés és a *posztó- s gyapjukelme-gyártás* legrégebb két iparága az országnak, s annyiban fontos mind kettő, hogy az ország által termelt nyers anyagokat dolgozza fel, s így nincs kitéve külföldi bonyodalmaknak; különbség a kettő közt az, hogy míg a gyolcsipar évről évre hanyatlóbb lesz, az alatt a posztó- s más gyapjukelme-gyártás nagyobb tökéletességre vergődik. Ez iparág magában foglalja a posztógyártást, szőnyegek, s más kötött és himzett gyapjukelmék készítését, melyek közül mindegyik nagy kiterjedésben, és kitünő minőségben gyakoroltatik. — A *papirosgyárak* kivétel nélkül vizerő által tétetnek mozgásba, s tudtomra Csehországban egy intézet sincs, hol gözgép működne, bár számos és nagyszerű papirosgyárak léteznek, melyek főleg író-, nyomtató- s technikai használatu papirost szolgáltatnak. Községes papirosból évenként mintegy 17,000 mázsát visz ki az ország külföldre. Papirszelenczékét készít Sandau, és Reichenau. Hogy Csehországban a *serfőzés* nagy kiterjedésben gyakoroltatik, könnyen megfogható, miután bor itt igen kevés, ellenben árpa és komló igen sok terem. S erfőzőház van összesen 1057, melyek 4,045,465 akó sert főznek. *Pálinka* vagy szesz 1228 intézetben készül, melyek közül 84 gyárilag, 444 polgári üzlet-

képen, 176 gazdaságilag dolgozik, s összesen 222,104 akó szeszt állítanak elő. A répaczukortermesztésre kedvező föld, a tüzelőszerek olcsósága, s a munkászekek jelenléte olly feltételek, mellyek a helyek körülményei szerint változnak, s annyiban a *répaczukorgyárak* alapításának czélszerűségére döntő befolyást gyakorolnak. E tekintetben tehát már a czukorgyárak geographiai fekvése, némileg kitünteti azok életrevalóságát. A csehországi dombos vidékek termékeny földje, mellyek a Böhmerwald, Erzgebirge, Riesengebirge, Szudetok hegységeitől a Moldva és Albis folyók mentiben terülnek el; e hegylánczatoknak köszéngazdagsága, a kifejlett országuti rendszer, valamint a sűrű és iparos csehországi népesség, mind olly előzmények, mellyek a répaczukorgyártás jelenlegi virágzását hatalmasan előmozdították Prága környéke a Moldva folyam mind két partján, s a Moldva és Albis folyók közt fekvő terület képezik a csehországi répaczukorgyártás nagy tömegének kezdetét, mellynek keleti folytatása a Szudetok lábánál ér véget. Csehországnak 52 répaczukorgyárai közül, mellyek 1853-ban fenállottak, e fő csoporthoz 40 gyár tartozik: a Moldva bal partján 2 gyár Königsaalban, 2 Russinban, 1 Kleinkuchelban, Horoméřzicben, Schlanban, és Martinovesben; a Moldva jobb partján és az Albis bal mellékén a következő gyárak: Vodolka, Liebesnicz, Czakova, Lieben, Vizocsán, Jirna, Lieblicz, Sadska, Peczek, Zazmuk, Sukdol, Kuttenberg, Neuuhof, *Suzics*, Zsleb, Hostaczow, Philippshof, Csazlau, Daudleb, Ledecz, és Königinhof; az Albis jobb partján: Belohrad, Trzeboveticz, Sirovatka, Smidar, Neubidzow, Chlumecz, Slibovicz, Liebnoves, Lisa, Jungbunzlau, Daubravicz és Stranov. Egy másik csoportozat a legközelebbi köszéntelegek szomszédságában a következő gyárhelyeken fekszik: Dux, Ulbersdorf, Türmicz és Bilin. A két csoportozattól különszakadt gyárak: Enzovan, Postelberg, Zdics, Krzimicz, Blattna, Mühlhansen és Konopist helységekben fekszenek. 1853-ban répaczukorfőzés alá 2,011,600 mázsa répa adóztatott meg. E summa legkevesebbre véve legalább 200,000 mázsa finomított czukrot s más czukoranyagot adhatott, a hulladékokat ide nem számítván, holott gyarmati czukorlisztet csak 23,700 mázsát finomított. Az említett répaczukorgyárak közönségesen a czukornedvet magok finomítják, és csupán 6 gyár van, melly egyedül czukornedv készítésére szoritkozik. Ugyancsak 1853-ban az említett czukorrépa-mennyiség kiállítására 8300 hold föld szükségeltetett. *Börgyárak* számosan találtnak, s a prágai keztyük, s fényüzési borkelmék igen jó hirben állanak. Szinte Prágában egy gyár jó hirben levő téstásételeket gyárt.

A mondottakból láthatjuk, hogy Csehország a gyárpar ki-
tűnő fokán áll, s ámbár ez az egész országban el van terjedve,
mégis különösen a németektől lakott határszéli hegyek vidékeit
nevezhetjük gyárvidékeknek, hol a vizerő bőséges arányban meg-
van, s hol a mostoha föld, mely néhol még a gabonát sem érleli
meg, kényszeríté a lakosokat, hogy élelmük keresése végett mű-
iparhoz lássanak. Általában véve a gyolcs-, gyapju-, gyapot-,
üveg-, ércz-, porcellán-, kőedény-, ser-, szesz-, répaczukor-, papi-
ros- és vegyészeti gyárak azok, melyek mind mennyiségi, mind
minőségi tekintetben a tökélynek magas fokán állanak.

Csehországnak, mint mely nyers- és ipartermékekben olly
gazdag, kereskedése is élénk. Fő kivitelczikkei azon gyárak készít-
ményei, melyek itt főleg virágoznak. A csehtüveget Ázsiába, Afri-
kába sőt Európába is elhordják. Fő behozatali czikkei pedig : ga-
bona, vágómarha, bőrök, fagygyu, gyarmati áruk, festőszerek, bor,
len. Előmozdítják a kereskedést és ipart az iparegyletek (Prágá-
ban és Reichenbergben), az ipar és kereskedelmi kamarák (Prá-
gában, Pilsenben, Budweisban, Reichenbergben, Egerben), a pom-
pás országutak, 2119 mérföldnyi országutjaiból 503 állami, 1616
mérföld privát költségen épült; végre a vaspályák. A vaspályák
közül némelyek lóerőre, mások gőzmozdonyra építvék. Lóerőre
épült vaspályák a budweis-linzi 17 (1855-ben gőzerőre alakított),
s a prága-lahnai $7\frac{1}{2}$ mfdnyi hosszú. Mozdony-vaspályák Trübau-
Prága 22, Prága-Bodenbach $17\frac{1}{2}$ mfd. A budweis-linzi vaspálya épi-
tése 1825-ben kezdetett meg (Budweistól Holkau, Angern, Kersch-
baum, Lest és Oberndorf helységeken által Linczig vezet), s szám-
talan próbálgatás, költségeskedés és keserves tapasztalatok után
1832-ben fejeztetett be. Egy mérföldre került az építés 99,856 frtba.
Személyeket csak martius közepétől october közepéig szállit, s ez
időben 1853-ban 19,200 egyént szállitott. Főrendeltetése tehát en-
nek áruk, főleg pedig só, gabona, fa, köszén, halak szállitása, mely-
lyekből a lincz-gmundeni vaspályával együtt évenként 2,000,000
mázsát szállit. Egy mázsára esik vitelbér mérföldenkint 13 krajczár.
A *prága-lahnai vaspálya* Hostovicz, Rössel, Kejbybka, Mraknu,
Vrb és Katschitz helységeken keresztül Lahnának vezet. Építése
1825-ben kezdetett, s 1836-ban bevégeztetett. Az építési költségek
461,220 for., a felszerelési kiadások 99,100 p. forintba kerültek;
ezenkívül kamatfizetésre 11,480 f., s a bustiehradi köszénbányába
vezető ut csinálásaért 12,000 f. vétetvén ki az építési alaptőkéből,
ebből világos, hogy az összes költség 583,800, s mérföldenként
67,388 p. forintra rugott. Tart a társaság 86 lovat, 256 teherhordó
kocsit, melyek 12,640 mázsá teherre számítvák. 1850-ben szállit-

tatott rajta 859,556 mázsa jóság, melyből köszén volt 675,503 mázsa, tűzifa 105,301 m., épületfa 35,326 m., különféle portéka 2426 m., s üzleti teher 41,000 mázsa. Tisztán pályajövedelem tett 69,908 forintot, s a fuvarbér 1 mérföldre mázsájától 1'2 krajczárba jött. Tiszta haszon a kiadásokon felül 10,937 for.

Az *északi államvaspálya*, melyet legközelebb egy francia-ausztriai társaság megvett, két pontról ágazik ki, ugymint Brünnből és Olmüzből. Mind a két ág összejön Trübaunál a cseh-morva határszélen. Innen a pálya Pardubiczon keresztül Prágába, innen ismét Raudnicz, Theresienstadt, Lobosicz, és Aussig helyeken keresztül Bodenbachba vezet, hol a szászországi vaspályához csatlakozik. Az Olmücz-Prága közti pálya 1845 aug. 24-kén, a prágalobosiczi 1850 jun. 1., s a lobosicz-bodenbach-i 1850 oct. elsején nyitattott meg. Az egész északi vaspályán az építési költség 35,869,766 f., felszerelési költség 4,610,909 f., különféle kiadások 1,047,997, s előlegezés 1,639,929 pengő forintba került. Üzleti eszközei 1852-ben e következők voltak: 115 mozdony (Locomotiv), 92 teher — 116 személyszállító, 791 teherkocsi, s vitetett rajta 1,167,716 személy és 5,453,851 mázsa. A vitelbér került egy mérföldre személyeknél 8'8, egy mázsánál 1 krajczárba. Összes jövedelem tett 3,107,965 forintot.

A kereskedést előmozdítják továbbá a hajózható folyamok, névszerint az *Albis* és a *Moldva*. Az Albison azon ponttól kezdve, hol a Moldva beleszakad (Melnik mellett) a szászországi határszélig, a kereskedés igen élénk, bár az újabb időkben a vízvám megszüntetése daczára is nagyot csökkent, mert külföldön e folyót még sulyos vámok terhelvén, sok portéka víziut helyett vaspályára vitetett. E kereskedés eloszlik kiviteli, behozatali és belföldi kereskedésre, mely utóbbiban a moldvai hajózás is benfoglaltatik, miután a Moldvából az Albisba, s innen vissza sok portékát szállitnak, de magán a Moldván kirekesztőleg nem. Így 1850-ben a behozatal tett 213,918, a kivitel 1,814,901, s a belföldi üzlet 357,451 német vámegeyleti mázsát (1 vámegeyleti mázsa = 50 kilogramm = 89 bécsi font). Melly mennyiséget 3669 hajó, ladik, csónak, s különféle jármű szállította. Fontosabb behozatali cikkek: gyarmati áruk (58,080 mázsa), gyapot, festőszerek, háztetőfoslány, szárított czukorrépa, sziksó, Chili salétrom. Kiviteli cikkek: köszén (1,049,902 mázsa), fa (627,450 m.), nyers- és aszaltgyümölcs, lóhermag, graphit, üveg, ásványvizek. A belkereskedésnél a köszén, fa, gabona, épületikő, gyümölcs, lóhermag, só, kávé, festék, és gyapot játszották a főszerepet. Az Albis, Melniken felül minden fontosságát elveszti, s e helyett a *Moldva* lesz egyik jelen-

tékeny víziut, miután ez a fővárost Prágát részint északkal, részint a lincz-budweisi vaspálya hozzájárultával a déllel s a Dunával köti össze.

6. Felosztása. Csehország a forradalom előtt 16 megyére és Prága fővárosra osztatott fel. Később ideiglenesen 7 kerületre szakították, hanem az új szervezés szerint politikailag 13 kerületre osztatott, melyek ismét járásokra szakíttatnak el, s mind a 13 kerület a Prágában székelő helytartóságtól függ, Prága egyenesen a helytartóságtól függvén. A kerületek következők: *Budweis* (15 járással), *Bunzlau* (17), *Chrudim* (12), *Csaslau* (14), *Eger* (19), *Jicsin* (16), *Königgrätz* (14), *Leitmericz* (19), *Pilsen* (18), *Pisek* (13), *Prága* (20), *Sauz* (15), *Tabor* (16) összesen 209 politikai járással. Törvénykezést illetőleg Prágában van egy főtörvényszék; ugyanott tartományi törvényszék, kerületi törvényszékek: Brűx, Budweis, Chrudim, Eger, Jicsin, Jungbunzlau és Reichenberg, Königgrätz, Kuttenberg, Leitmericz és Bömisch-Leipa, Pilsen, Pisek, Tabor városokban. 187 járásban pedig a politikai főnök egyszersmind járásbíró. Váltóügyekben kereskedők hozzájárultával az illető első bírósági törvényszékek ítélnék. Bányáügyekben a brűxi, pilseni és kuttenbergi kerületi törvényszékek bírálkodnak.

Nevezetesebb helyek :

Prága, az ország fővárosa a Moldva vize két partján terül el, részint egyenes térségen, részint dombos területen, igen nyájas sőt regényes vidékkel. Fekszik az északi szélesség 50° 5' 18" s a keleti hosszúság 32° 5' alatt. Prága hajdanta a cseh királyok s több német császárok lakhelye, jelenleg 4000 házával és 125,000 lakosával mind nagyságot, mind szépséget tekintve harmadik városa Németországnak, s részint gyönyörű fekvése, részint kevélyen emelkedő számtalan tornyai és pompás palotái miatt külseje is nagy-szerű látványt nyújt. A város nagyobb része a jobb vagy keleti partján fekszik a Moldvának, s körülete 4 óra. A Moldván egy régi, 16 boltozatos köhid viszen keresztül több szobrokkal és szentek képeivel (Nepomuk János), és tornyokkal ékesítve; ezenkívül egy újabb időben épült lánczhíd. A várost kőfalak és bástyák veszik körül, melyeket által 9 kapun történik a bejárás. Négy városrészt különböztetnek meg, ugymint az óvárost a zaidóvárossal együtt, az újvárost, a Kleinseitner-fertályt és a Hradschint; mellyhez még két külváros járul, ugymint a Smichow, és Karolinenthal. Utcái közt, mint régi városnak sok szűk és görbe találtatik, de a tisztaságra, kövezetre, és éjjeli világításra sok gondot fordítanak. Házai többnyire régi izlésre épültek, de tömörek. Összesen van 54 köztére, 224 utcája, 48 temploma, 15 kolostora. Az óváros legszűkebb ugyan, de központja a kereskedésnek, iparnak és tanintézeteknek. Templomai közül kiemeljük a Teyn melletti egyházat, mellyben Tycho de Brahe (+ 1601) hi-

res csillagász hamvai nyugosznak; a sötét sz. Jakab templomát Wratisslaw málthezi főnök siremlékével, az olasz izlésre épült Szeráf Ferencz templomát, a vöröscsillagos keresztes-vitézek és St. Gallus egyházát, melyben Huss János hirdeté hitvallomásait. Többi nevezetesebb épületei: az ószerű városház egy szép teremmel és 1470-ben készült csillagászai órával; az egyetem, boncztani és vegytani termeivel; a volt jezsuita collegium. Az egyetem könyvtára 140,000 kötetet, és 3700 kéziratot számlál. Ugyancsak itt vannak a cs. kir. pénzügyminisztérium, a színház, csillagda, Colloredo és Kinszky hercegek, továbbá Clam-Gallas, Wratisslaw grófok, s több főurak palotái. A zsidóváros szűk utcák és piszkos házak tömkelege, melyben 9000 izraelita lakik, egy tanácsházzal és 9 imaházzal. Az óváros bástyasáncza jelenleg kellemes sétatérre alakított, s összeköti az óvárost az újvárossal, mely az első körülveszi, s a folyó mentiben a megerősített Vissehrad várhegyig terjed. Az újváros nagyobb az óvárosnál; utcái, térei tágasok, alacsony házakkal és szabad egészséges fekvéssel. E városrészben vannak Prágának legtöbb egészségi- és jótékony intézetei. Az újváros végén fekszik egy szikláshegyen a megerősített Vissehrad (Visegrád), mely azonban a városhoz nem számítatik.

A Moldva bal partján a Lőrinczhegy és a Várhegy egy regényes félhold alakot képeznek, s körülveszik a *Kleinseite* városrészt, mely egy házakkal s kertekkel behintett völgyet képez. Itt említést érdemlenek a *Ring* tér egy szép ugrókúttal, a „Wellscher Platz“, melyen áll a szép sz. Miklós egyháza, a maltai vitézek, a Tamás temploma, gr. Waldstein palotája és az országház. A Várhegyen a *Hradschin* terület, Prágának legkisebb, de legszebb, s fényes palotákkal megrakott városrésze. Itt fekszik a cs. k. várak, oly szép, hogy fekvésénél fogva talán csak a budai várak vetekedhetnek vele. Nagyobb mint a császári várak Bécsben. Van benne 450 szoba, több pompás terem (a spanyol és Ulászló terem). A várak mostani épületeinek talpkövét IV. Károly vetette meg. II. Ulászló 1502-ben tetemesen bővítette, s ujjabb időben Maria Theresia által kijavítottak. 1618-ban egyik terem ablakából több császári tanácsosak kidobattak azon gyanúnál fogva, hogy ezek a protestánsokat üldözték; s tulajdonképpen e merénylet volt jelző a 30 éves vallási háborúra. Egyébiránt Hradschin koronája a várak szomszédságában álló *St. Veit* székesegyház, melyben sz. Venczel pompás kápolnája, Nepomuk sz. Jánosnak Csehország védszentjének sirhalma, és több fejedelmek nyugalóhelye látható. A Strahov prémonstrati apátságnak igen jeles könyvtára van (50,000 kötet). Összesen a Hradschinon 60 palotát számíthatni meg. Prága székhelye a kormányzóknak, a kerületi kormányzásoknak, főtörvényszékeknek, tartományi törvényszékeknek, érseknek, ipar- és kereskedelmi kamarának. A tanintézetek közül megemlítendő: az egyetem csillagdával, gazdag könyvtárral, füvészkerttel, és különféle gyűjteményekkel, három főgymnasium, politechnikum (kereskedelmi osztály nélkül), két fő reálisiskola, melyek közül egyikben német, másikban cseh az előadási nyelv, egy zene-konzervatorium, egy siketnéma-, egy vakok intézete, királyi tudományos akadémia, gazdasági egyesület, nemzeti muzeum.

Prága gyárai (60), arany, ezüst, gyapju-, gyapot-, selyem-, gyolcskalmékre, valamint a könyvnyomdászat igen jelentékenyek, s még évről évre szaporodnak. Összesen 350 nagykereskedőházat számlál. Mint főváros, kö-

zépöntja a csehországi kereskedésnek, s kivált mióta vaspályák által az egész művelt világgal összeköttetésben áll, nagy fontosságu átmeneti és szállító kereskedést űz Bécs, Pest, Brünn, Olmütz, Dresda, Lipcse, Hamburg városokkal. Vidéke a nyájas és festői tájképeken gazdag. Fő mulatóhelyei közzé tartoznak: a Moldauwerder, ugymint „Kis Velence” és a „Festő sziget”, a hidtól délre „Nagy Velence” vagy „Hetzinsel” a Köppel sziget, a Wimmerféle ültetvények egy hegyoldalon, az augezdi kapu előtt fekvő számos szép kertek a Lőrinczhegyen, az új sétatér az ó és újváros közt; a Kinszky herczeg ligetje, több mágناسok kertjeivel. Történetileg nevezetes eseményei: az Utraquisták zendülése 1618-ban; a fejrhegyi ütközet, melly innen 1 órányira történt 1620-ban; az 1635-ki békekötés. Elfoglalták a hussiták 1424-ben, a svédek 1648-ban, a bajorok 1742-ben, a poroszok 1744-ben. Közel a Ziska-hegy mellett győztek a hussiták 1420-ban, és II. Fridrik porosz király 1757-ben, május 6-kán.

Beraun, hasonnevű folyónál fekvő városka egy völgyben, szép és jól épült házakkal, 3000 lakossal, szép városháztérrel, gazdag kőszénbányákkal, cserépedény-égetéssel.

Horowitz, dombon fekvő nyílt városka, gróf Wrba uradalmának feje, 2500 lakossal. Itt és környékén a vasgyártás nagy kiterjedésben üeztik, különösen öntött vasművei élénken kerestetnek.

Prasibram, bányaváros, 4000 lakossal, bányászati főhivatallal, egy kőszénturzó igazgatósággal, bányász-iskolával, nevezetes ezüst- és ólobányákkal, s egy érseki kastélyal. Hires bucsujáró-hely.

Karlstein, egy nagyszerű, IV. Károlytól 1348-ban egy márványsziklahegyre épített várkastély, melly most már omladékaiban hever; azonban látható még a 120 láb magas torony, 13 láb vastag falakkal, s harmadik emeletében egy 50 láb hosszú kápolna hajdani pompájának maradványaival, s egy 300 láb mély sziklakuttal. Hajdanta e várban tartatott a cseh korona.

Königsaal, a Beraun vizének Moldvában szakadásánál. Van egy régi várkastély a kolostora, melly temetkezőhelye volt a cseh királyi családnak. Jelenleg répaczukor-gyáráról nevezetes.

Zbirow, hires üveggyárral és vashámorokkal.

Kaurzim, termékeny vidéken, 2000 lakossal.

Kolin, élénk város az Albis mellett, 6000 lakossal, kik kősimításból és vasgyártásból élnek. Daun ausztriai tábornagy itt nevezetes győzelmet vivott ki a poroszokon, s ennek emlékére alapítá Maria Terézia a róla nevezett első katonai rendjelet.

Brandeis, iparos város az Albis mellett, 3000 lakossal, egy régi várkastélyal és piarista collegiummal.

Rakonicz, város, Prágától nyugotra egy völgyben, 2800 lakossal, kőszénbányákkal, vashámorral üveggyárral, és főreáltanodával.

Schlan, iparos város Prágától északnyugatra, 4000 lakossal, kik posztót szőnek, harisnyát készítenek, s fuvarozással erősen foglalatoskodnak. Piarista collegium, gymnasiummal.

Raudnicz, város, az Albis mellett, 3200 lakossal. Van itt Lobkovicz herczegnek pompás kastély a, fegyvergyűjteménye és könyvtára.

Pürglicz, iparüző város s feje a Fürstenberg herczeg 10 □ mfdnyi uradalmának, egy igen régi várlakkal, 1½ mérföldre terjedő vadaskerttel,

E hely magas és sűrű hegyektől övedzve, hajdan színhelye volt Venczel király zsarnokságának. Szomszédságában (Joachimsthal) több vas- és más gyárak működnek.

Tabor, Prágától 12 mérföldnyire a Lauschnicz mellett egy halmon, 5000 lakossal. Van szép főpiacza, jeles temploma, posztógyártása és gabonakereskedése. E város kezdetben csak táborra volt a Ziska alatt táborozó hussitáknak, s utóbb várossá növekedett.

Neuhaus, meglehetősen város, 6000 lakossal, jeles posztószövéssel, gymnasiummal.

Czaslau, város, gabona- és gyümölcs gazdag vidéken, 4000 lakossal, és Ziska († 1424) sirhalmával.

Kuttenberg, nevezetes bányaváros, 9000 lakossal, s bányászati törvényszékkal. Vannak ezüst- és ólombányái, melyek hajdan sokkal jövedelmesebbek voltak, igen híres gyapotfonó és nyomó gyárai, selétromfűző és keményítő intézetei.

Deutschbrod, város a morvaországi határszélén, 4000 lakossal. Gymnasium. Ásványfürdő. A hussiták győzelméről nevezetes (1422).

Sedlec, Kuttenberg mellett fekvő falu, melyben a tartomány részére cs. k. dohánygyár létezik.

Ransko és Pelles faluk, Ditrichstein herczeg vashámorairól és vasöntő gyárairól híresek.

Pilsen, város, a Beraun mellett, mely itt még Mies nevet visel, egy gyönyörű széles völgyben, 9000 lakossal. Szép goth izlésre épült templom és városház. Színház. Főgymnasium. Fontos marha-, hamuzsir-, kőszén-, bőr-, toll-, posztó-, tímóskereskedés. Ipar- és kereskedelmi kamara.

Rokicsan, város, 3000 lakossal, kik vashámorokban és vasöntődékben dolgoznak.

Mies, bányaváros, melynek közelében ólombányák léteznek.

Tepl, 1080 lakossal és szép templommal. Közelében Auschovicz falunál egy erdőben fekszik **Marienbad** fürdőhely, mely igen híres és látogatott ásványforrásokkal dicsekedhetik, s melyek csak 1814-ben fedeztettek fel.

Tachau, város, jeles tükörgyárral.

Ellenbogen, bekerített város, Prágától nyugatra 16 mérföldnyire az Eger vize mellett, mely három oldalról veszi körül, 2500 lakossal. Porcellángyár.

Karlsbad, város és leghíresebb fürdőhelye a birodalomnak, Ellenbogenhez északkeletre egy szűk, de regényes völgyben 3000 lakossal. Jelenleg 8 melegforrás használtatik itt, melyek közül a „Sprudel“ nevezetű legnevezetesebb. Ennek vize 60 foknyi R. meleg, s rövid idő alatt minden tárgyat, melyet belevetnek, sárgás mészüledékkel von be. E fürdőt évenként 10—12,000 fürdővendég meglátogatja, még pedig nem csupán Európának, hanem a földnek távolabbi részeiből is. Karlsbad lakosai igen iparosok, s a karlsbadi acél-bádog-játékművek, gombos- és varróútik, apró bőrgyártmányok mindenfelé ismeretesek.

Joachimsthal, bányaváros, Karlsbadhoz északra az Óriáshegy tövében, bányászati hivattal, s 5000 lakossal, kik ezüst-, ólombányákat művelnek, czérnát, csipkét, irónt, s holmi vegyészeti tárgyakat készítenek.

Schlackenwald, gyönyörű vidéken fekvő város 3600 lakossal. Ólom- és borganybányák. Porcellángyár. Posztószövőés.

Falkenau, város, az Eger mellett, 2000 lakossal, timsó-, kén- és gálicsav készítésével.

Gottesgab, zordon hegység közt fekvő bányaváros, 1500 lakossal, kik ónbányákat művelnek, csipkét vernek, s mint zenészek, messzi földre vándorolnak.

Neudek, város, 2000 lakossal. Vannak itt több vashámorok, 4 sodronymalom, egy papirosgyár.

Graslice, város, az Érczhegység közepette, 5000 lakossal, kik vörös- és sárgarézműveket, zeneeszközöket, timsót és gálicsavat készítenek, gyapotot fonnak és üveget gyártanak.

Eger, egyik nevezetesebb városa Csehországnak, és székhelye egy kormánykerületnek, ipar- és kereskedelmi kamarának, tartományi törvényszéknek. Fekszik a Fichtel hegység tövében az Eger folyó mellett, s hajdan meg volt erősítve, de az erődítvények jelenleg jobbadán lerontattak. Van 10,000 lakosa, gymnasiuma, gyolcs-, gyapot-, bőr-, sodronygyára. Itt ölelt meg 1634-ben a híres Wallenstein (Waldstein Albert) a polgármester házában. Egy kis órányira innen egy széles de mocsáros völgyben fekszik a „Franzensbrunnen“ nevű jeles gyógyfürdő. Ez egy igen hideg és felette jeles savanyuvíz-forrás. A fő forrás csak italra használtatik, a többi források pedig a fürdőszobákat látják el vízzel.

Asch, jeles iparúzó városka, a bajor határszélen az Ércz- és Fichtel-hegység közt, 1500 lakossal, kik gyolcsot, gyapotot szőnek, sodronyt, posztót csinálnak.

Saaz, kőfallal kerített város, egy halmon az Eger vize mellett, 5000 lakossal. Itt és környékén terem Európában a legjobb komló. Van gymnasiuma, szép városháza, lánczhidja az Eger vizen.

Brux, város, Saaztól északra a Bila mellett, szép tágas utcákkal, több templomokkal, egy régi városházzal és 3000 lakossal. Kőszénbányák. Gyapotgyárak. Kesersó-készítés.

Sedlice és *Pullna*, híres keserforrásokkal, melyeknek vize korszokba külföldre is elvitetik.

Klosterle, az Eger mellett, pompás várkastélylyal, porcellán- és kőedénygyárral, csipke- és aczélmű-gyártással. Az itt elterülő Eger völgyében virágzik a gyümölcstermesztés, s ezenkívül mindenféle jól művelt szántóföldeket, réteket, erdőket láthatni, s még a legkopárabb hegyek kúpjai is fenyőfákkal vannak beültetve. Mind ez kellemes látványt nyújt, mely még regényessé válik a sziklák közt kigyózdó Eger vize s a számos ós lovagvárak által, millyenek : Schönburg, Egerburg, Himmelstein, stb.

Kommatau, csinos város Saaztól északra, a hasonló nevű patak mellett, gyönyörű vidéken, hol a dombok koronáit diófaerdők koszorúzzák, mi Csehországban nagy ritkaság. Van 4000 lakosa, gymnasiuma, timsófőzése, s több gyapotgyára.

Budweis, szép és termékeny vidéken fekvő város a Moldva vize mellett, Prágától délre 21 mérföldnyire, 3 külvárossal és 9000 lakossal. Utczái szűkek ugyan, de piacza nagy. Székhelye a kerületi kormányának, egy kath. püspöknek, tartományi törvényszéknek, ipar- és kereskedelmi kamarának.

Van itt főgymnasium, püspöki papnövelde, tanítóképző-intézet, híres gabonavásárok, valamint posztóval és gyolccsal is élénk kereskedést üz.

Krumau, főhelye a Schwarzenberg herceg uradalmainak, szinte a Moldva mellett, 6000 lakossal, posztógyárral (Goldenkronnál), s egy halmon épült roppant hercegi kastélylyal és diszkerttel. Ezelőtt, úgy mint Magyaróvárott, volt itt gazdaképző intézet is a hercegi uradalmak számára.

Gracsen, város a bajor határszélen, 2000 lakossal, szép urasági kastélylyal és kerttel. Közelében vannak gróf Bouquoi nevezetes üveggyárai.

Pisek, város a Wottava mellett, egy száraz, homokos, fátlan vidéken. Van kőhidja, várkastélya, gymnasiuma, posztó-gyapotszövése, sodrony és gránátfestő-gyára.

Hussinecz, 1200 lakossal. Születéshelye Huse Jánosnak (1373).

Neu-Bidschow, kir. város a Czidlina jobb partján, mellyen fahíd viszen keresztül Prágától keletészakra 10 mérföldnyire. Áll a belvárosból és két külvárosból, melyekben összesen 3863 ember lakik. Házai régiségre mutatnak. Van városháza, 2 temploma, kaszárnya, synagógája. Mesteremberei közül a kalaposok híres kalapokat készítenek. Élénk országosvásárokat tart.

Chlumecz, város, feje gróf Kinszky család egyik uradalmának, szinte a Czidlina vize mellett, 3 külvárossal és 2864 lakossal. Fő nevezetessége a grófi várkastély (Karlskron), melly egy hegyen épült, s mindenfelől megszíre látható levén, valódi ékessége a környéknek. A három fő bejáráshoz vadgesztenye-fasorok vezetnek, s ezek közt 2 gyönyörű angolkert terül el. Van itt még ó-várkastély, mellyet a hussiták 1424-ben elpusztítottak, egy plebániái egyház, híres orgonával. 1744-ben a porosz hadseregnek kétszer volt itt főhadiszállása.

Podiebrad, kir. kamarai város, az Albis vize jobb partján, Prágától keletre 6 mérföldnyire. Áll a belvárosból és két külvárosból, melyekben összeséggel 3276 lélek lakik. Legnevezetesebb épülete a cs. k. várkastély, egy nagy négyszegletes épület, mellyet egy oldalról az Albis folyam, 3 oldalról pedig mély sánczárkok kerítenek be. Van benne egy kápolna és 83 szoba, mellyek közül egyiket úgy mutatnak, mint születéshelyét (1420 apr. 23) a csehországi hős királynak, s Corvin Mátyás királyunk ipának *Podiebrad Györgynek*. Egyébiránt a podiebradi kamarai uradalom arról nevezetes, hogy a lótenyésztés itt egész országban legjobban virágzik, s alig van év, hol idevaló közönséges földműves, csikókiállítás alkalmával jutalmat ne nyerne. Ezenkívül a gyümölcsstermesztés szinte nagyon elterjedt, mit főleg a volt helybeli plebánusnak köszönhetni, kinek „Sans pareil“ nevű gyümölcskertje maiglan fenáll.

Libicz, jelenleg csekély falu, Podiebradhoz 1 órányira, hajdan megerősített város és várak, s székhelye volt a X. században a horvátok herczegségének Csehországban. Névszerint itt lakott *Slawnik* a sz. Albert atyja, s hatalmas horvát fejedelem. Azonban 995-ben épen husvét ünnepén, némelly csehországi főurak, kik közül még sokan a pogány vallást követték, a keresztény várost hirtelen megtámadták, kipusztították, felgyújtották, s lakosait kiöldösték.

Gitschin (mondó: *Jicsin*), város, egy rónaságon, a Czidlina mellett, Prágához 10 mérföldnyire. Kis részben maiglan kőfallal van kerítve, s 4

külvárosával együtt 4000 lakost számlál. Nevezetességei: egy régi két emeletes várkastély, melyet még a híres Wallenstein (Waldstein Albert) császári fővezér építtetett 1623-ban, s benne sokáig fejedelmi pompával lakott. Jelenleg egy része nem lakható; a hajdani jezsuita collegium, most kormányépület; városház, gymnasium. Öt temploma és kápolnája közül legnevezetesebb a sz. Jakab egyháza, mely egészen a spanyolországi híres Santiago de Compostellai templom mintájára épült, egy művészi boltozattal. Magában a városban csak rendes kézművesek tartózkodnak, de környékén a *Trautmannsdorf* herczeg uradalmában 629 gyolcs- és gyapottakács dolgozik. A város a 30 éves háboruban a svédek által több ízben kipszitatott.

Starkenbach, város, egy dombos völgyben, a hasonló nevű patak mellett, az Óriáshegy tövében, Gitschintől 4 órányira. Az uradalmi (Harrach gr.) várkastély hajdan cistercita-apáczá zárdá volt, de *Ziska* hussita vezértől 1424-ben leromboltatott. Házaik kőből épültek és csinosak. Lakosainak, kik 2056 lélekre mennek, főélelme a szövés fonás. Ugyanis van itt 43 gyolcs-takács 20 legénynyel, 218 gyapottakács 120 legénynyel s ezenkívül 103 egyén kirekesztőleg fonással éléskodik. A várostól szomszédos Hrabacson faluban van egy uradalmi *gyolcs- és battistgyár s fejerítő-intézet*, mely 314 személyt foglalatoskodtat. E gyár a legfinomabb gyolcsot készíti, mely 54 rőfös végekbe 34 forinttól 166 pengő forintig adatik el. Egy órányira Starkenbachtól pedig az *Ernstthal* nevű nagyszerű uradalmi *vasgyár* fekszik, melyben rendes öntött műveken kívül (üstök, kályhák, mozsarak, csövek) gép-alkatrészek és kitünő jószágú rudvasak is készülnek. A gyár 104 rendes munkásnak ad kenyeret.

Neuwelt vagy *Neuwald*, falu, szinte a starkenbachi uradalomban, Harrach grófnak híres *üveggyárával*. E gyár készítményei nemcsak a birodalomban, hanem ennek határain túl is ismertetnek. Foglalatoskodtat 5 tisztviselőt, 48 üveget, 162 üvegsimitót, 13 üvegmetasztót, 19 üvegfestőt és aranyozót, 7 gyöngyművest, 10 formavésőt és asztalost, 1 formaöntőt, összesen 265 személyt, ide nem számítván azokat, kik favágásból, s más mellék-munkákból keresik kenyerüket.

Hohenelbe, bányaváros, s feje gróf Morzin uradalmának az Albis vize mind két partján, hol az a magas hegyek szűk völgyei közül a középhégyek vidékére folyik át, 2757 lakossal, egy Augustinusok zárdájával, uradalmi kastélylyal. E kis város Csehországnak egyik legiparosabb helye, s igen élénk, annyiival is inkább, mert központja egy iparüző vidéknek. Így helyben a közönséges kézműveseken kívül találtatik 12 lenfonó, 6 gyapjufonómester, 7 fejerítő-intézet 48 munkással, 14 gyolcs- és gyapottakács 182 legénynyel, *gyapotkeltmegyár* (Aebly Rudolff'), mely a környéken 600 szövőszéket foglalatoskodtat, és egy *papirosgyár*, mely 1200 ball papirost készít, s 80 rendes munkást tart. Ezeken kívül van még az uradalomban egy *gyapotfonó-intézet* 160, *gyapotszőő-intézet* 779, s két másik *papirosgyár* 90 munkással; nem említvén azt, hogy igen nevezetes része a népességnek lenfonásból éléskodik, ámbár igen szegényesen, a hegyilakosok pedig vaját, híres kecske- és juhtúró készítenek, s avval kereskednek.

Hermanseifen, falu, Gitschintől 5 órányira, egy szűk völgyben a Seifen patak mind két partján, egy régi (most szeszgyár) és egy új vár-

kastélylyal, egy uradalmi (Silberstein báró) gyolcsafejérítővel s papiros-gyárral.

Johannesbad vagy *Johannesbrunn*, falu, egy kellemes völgyben, melyet szép erdős hegyek koronáznak, a wildschützi uradalomban. Itt van egy meleg ásványforrás, mely egyetlenegy az Óriáshegy déli oldalán, s melynek hőfoka 23° R., elegendő fürdőépületekkel. Haszna ez ásványviznek a sárgaságban, csúszos bajokban, bőrbetegségekben dicsértetik.

Horzicz, város, Gitschinhez 3, Prágához 14 mérföldnyire, a Chlum hegygerincz tövében, 3205 lakossal, kik földművelésből és kézimesterségből élnek. A komló-, különösen pedig a gyümölcstermesztés nagy divatjában van. Különösen cseresznye igen jó terem, s nemcsak a kerteket, hanem az ország- és mezei utakat, legelőket, halmokat is cseresznyefák kísérik vagy fedik. Iparosai közül a gyapotszövő-vállalkozókat emeljük ki, kik a környéken 1590 takácsot foglalatostkodatnak. Várkastély. Szép templom. Városi kórház.

Chrudim, kir. város, a Chrudimka vize jobb partján, Prágától kelet-délre 14 mérföldre, egy halom aljában, 6954 lakossal, egy kartongyárral, sok timárral (28) és posztóssal (27). Országosvásárai lovakra nézve híresek, mivel e vidéken a lótenyésztés igen virágzik. A várost részben még most is kőfalak veszik körül. Főtemplomát két magas torony ékesíti.

Herrmanmeister, város, Chrudimtól egy órányira egy nyájas völgyben, 2565 lakossal. Ékesíti Kinszky herczeg várkastélya, melyhez egy angolkert és park tartozik, mely egy órányi kiterjedésű. Ez uradalomban sok mész égettetik, s a legszebb fejr és kékes márvány ásatik. Van nagy gyapjufonó-gyára, mely a környéken több ezer kezet foglalatostkodat.

Pardubicz, kir. kam. város, egy szép dombos rónaságon az Albis vize bal partján. Áll a belvárosból, mely részben kőfallal van kerítve és 2 külvárosból, összesen 3546 lakossal. Van egy kis várhoz hasonlítható, sánczczal és bástyákkal övedzett kastélya, 4 temploma, 3 kórháza, lovaskaszárnyája.

Kladrub, falu, Pardubicztól 4 órányira, közel az Albishoz. Az itteni cs. k. udvari ménesről fentebb emlékeztünk. Ez intézet épületei állanak egy szép várkastélyból, több cseléd- és istálló-épületekből, melyek e környék valódi ékeiségei. Lovakat csak a császári udvar szükségére tenyészt, s e végre a kamarai uradalomtól 2500 mérős földet tart haszonbérbe, holdját 2 frtjával számítva. A lovak száma 500—600 közt változik. Hozzá tartozik egy fiók-ménésintézet „Franzenshof.”

Teinicz (an der Elbe), szinte a pardubiczi uradalomban fekvő város, 2000 lakossal, egy gyapjufonó-intézettel, mely a linczi nagy gyár fiókja, s egy bórgyárral.

Opatovitz, Pardubiczhoz 2½ óra, hajdan híres benedeki apátság, jelenleg csekély falu, egy papirosgyárral.

Kunieticz, csekély helység Pardubiczhoz 1 órányira, de nevezetessé teszi az itt elvonuló *Kunieticz* hegy. Ez keletről egészen meredeken esik le, s kopár; ellenben déli oldala a legszebb gyümölcskertekkel ékesedik. Az itt termett gyümölcs sokkal édesebb, mint a rónasági, s hajdan szőlővel be volt ültetve. Azon régi lovagvárból, mely a hegy tetejét koronázta, a falak, boltozatok, tornyok, sánczok most is láthatók, s mutatják ennek hajdani erősségét. A 13-dik században a templariusok birták.

Chrast, mezőváros, Chrudimhoz $2\frac{1}{4}$ órányira, 1658 lakossal. Ékesíti a königgräczy püspök nyári kastélya és kertje. Lakosainak egy része egy sajátságos kelmekészítéssel (mesulan, gyapju és gyolcskelme) foglalataskodik, s ez iparág 46 mestert táplál.

Hohenmaut, királyi város a Laucna vize mellett, termékeny rónaságon, 3 külvárossal 4623 lakossal, kik közt számos timár találtatik.

Landskron, város, s feje Lichtenstein herczeg egyik roppant uradalmának, Chrudimtól 13 órányira, 4609 lakossal. Van itt egy urasági várkastély, s nagyszerű karton-, gyolcs- és asztalruha-gyár, mely 176 munkást táplálván, évenként 2400 vég fejr, 500 vég damaszt, 1600 vég festett gyolcsot, 6000 tuczet asztalkendőt, 700 darab különféle gyolcskelmét készít, s ezenkívül nagy mennyiségű idegen vásznat fejrít. Továbbá van itt 3 tügyáros, kik a tügyártást nagyban űzik, 72 takács és 28 posztós. Környékén len- és gyapotfonással több ezer család foglalataskodik.

Wildenschwoert, város, szinte a landskroni uradalomban, 2883 lakossal, kik főleg posztócsinálásból (39 mester), gyapot (69 mester) és gyolcs (35) szövésből táplálják magukat, s közönséges posztó- és gyapotkelmeket részint Cseh-, részint Magyarországon, Stájerhonban és Triesztben adják el.

Leitomischel, város és feje Waldstein gróf egyik uradalmának Chrudimtól $5\frac{1}{2}$ mérföldre, 5 külvárossal, és 6395 lakossal. Várkastélya egy a legszebb épülete Csehországnak. Piarista collegium. Közel ide Lubna faluban van egy papirosgyár. E város vidéke a gyümölcstermesztésről nevezetes, s itt nem csak az országotak szélei, hanem a legelők is legszebb gyümölcsfákkal vannak beültetve.

Policska, kir. város, Leitomischeltől $2\frac{1}{2}$ órányira, hegyektől bezárt völgyben, 3666 lakossal. A város határában és környékén a lentermesztés, és lenfonás nevezetes iparág, s a vetőmagot rendszeren Oroszországból ujtják meg.

Königgräcz vagy **Königingräcs**, királyi város és nevezetes erősség, az Albis bal partján, Prágától 13 mérföldnyire egy felemelkedett rónaságon. Maga a város, mely a vár erődítményein belül fekszik, 3500 lakost számlál. A várnak 3 kapuja van, s a város és a vár művei közt egy ut megyen, mellyen a váron keresztül lehet menni, a nélkül hogy a városba belépne az ember. Egyébiránt Königgräcz legrégibb s rangban is első volt a csehországi királyi városok közt. Székhelye egy kath. püspöknek, káptalannak, tartományi törvényszéknek, főgymnasiumnak. Van itt továbbá nyugdpénzintézet az iskolamesterek özvegyei számára, 1 polgári, 1 városi kórház, szegényintézet, 4 kath. templom, régi s két toronnyal ékesített városház, mellyben IV. Károly császár hitvesének némelly ereklyéi mutogattnak; czikoria- és 2 rozsóliagyár.

Jaromir, kőfállal kerített k. város, az Albis vize mellett, Königgräcz-től $2\frac{1}{2}$ postamérföldre 3417 lakossal, egy lánczhiddal az Albis vizén, szép templommal, s élénk hetivásárokkal.

Königinhof, szinte kőfállal kerített kir. város az Albis mellett, 3500 lakossal, egy karton-, és egy gyapotfonó-gyárral.

Kukus, csekély város, Königgräcz-től 4 órányira az Albis bal partján, 470 lakossal, omladozó kastélylyal. Nevezetessége egy gazdagon alapított irgalmas-atyák kolostorában és kórházában áll.

Trautenau, kőfállal kerített királyi város, Königräcztől északra 8 mérföldre, 3000 lakossal, kik többnyire lenfonásból, gyolcsszövésből, s kereskedésből élnek. Van itt ezenkívül egy igen jeles papirosgyár, egy szinte szabadalmazott üvegyár, egy fejező- és 4 gyolcsmangorló-intézet.

Gross-Aupa, hegyenvölgyön szétszórt népes falu az Óriás hegységben, 2500 lakossal, kik sem gyümölcstermesztést, sem földmívelést nem gyakorolnak, hanem csupán lenfonásból és favágásból élőködnének. Van itt egy réz- és mirenny (arsenik)-bánya.

Braunau, város, a braunau gyönyörű völgy közepén, sziklás dombokon, Königräcztől $7\frac{1}{2}$ postamérföldre, egy magas bércektől kerített felséges vidéken. Három külvárosával együtt számlál 3200 lakost. Legnagyobb nevezetessége az itteni gazdag benedeki apátság. Az apátsági zárda egy 4 emeletes igen szép és nagyszerű épület, mely részben egy kinyúló sziklás hegyfokra van építve. Benne jeles könyvtár és képgyűjtemény látható. Az apátsági rézzel fedett 2 tornyos templom szinte nézést érdemel. A lakosok főfoglalatossága: posztókészítés, melyből leginkább közönséges vörös de finom is szövetik, s ez főleg Törökországban kél el.

Neustadt (an der Mettau), város, Königräcztől északra $5\frac{1}{2}$ órányira, a Mettau vize jobb partján, egy kiszegellő, félsziget-alaku sziklahegyre építve. A kőfállal és tornyokkal kerített belváros a hegytetőn, két külváros pedig a hegy déli és keleti oldalain fekszenek, s összesen 1662 lakost számlálnak. Az uradalmi várkastély (Ditrichstein herczegé), igen nagy épület, egy nevezetes magas kerek toronnyal. Van itt irlalmasatyák kolostora kórházzal, lövölde, közelében *Resek* nevű ásványfördő, s e mellett egy sziklacsucson láthatók Wegrow ős lovagvár omladécai. E város a gyümölcstermesztésben már legrégibb időktől fogva kitüntette magát. Az egész környék a legnemesebb gyümölcsfa-ültetvényekkel van elhintve, melyek közt különösen a cseresznye és meggy kiemelendők, melyek értéke jó években 20,000 pengő forintra felrug. Lakosai közül ezelőtt sokan nagyban üzték a gyolcskereskedést s belőle meggazdagodtak; jelenleg csak 2 nagykereskedőház létezik.

Nachod, város a Mettau jobb partján, sziléziai határszélén Königräcztől északra 7 mérföldnyire. Van egy hegyenfekvő várkastélya, melyhez 333 lépcső vezet fel, s mellyet jelen alakjában még Piccolomini Octavius herczeg építtetett 1654-ben. Nevezetes e várkastélyban a Piccolomini család arczképein kívül a levéltár, melyben a 30 éves háborúra vonatkozó számos eredeti levelek őriztetnek. Népeisége 2186 lélek. Közel a városhoz van a „Jakobsbrunnen“ nevű ásványforrás és fördő.

Reichenau, város és feje. gr. Kolovrat egyik nagy uradalmának, Königräcztől keletre $4\frac{1}{4}$ órányira, dombos vidéken, 2693 lakossal. Piarista collegium és főgymnasium. Reáliskola. Egy régi és egy új szép várkastély, jeles könyvtárral és gyümölcsössel. Az itt virágzó iparágak közt első helyen áll a *posztókészítés*, mely 80 fonógépen és 400 szövőszéken 409 mestert, 102 legényt, 33 inast, s összesen 1308 egyént foglalatoskodtat. Szinte ez uradalom kebelében találhatik egy rózsólisgyár, s a szolniczi határon egy vasgyár (Rogsahütte), a hozzátartozó stiebniczi vashámorokkal, melyek részint öntött műveket, részint igen jó, hajlékony rudvasat készítenek.

Senftenberg, város, egy dombon, Königräcztől keletre 6 mérföldre,

3000 lakossal, kik főleg posztó- és gyolcskészítésből élnek. Van itt Parisch bárónak pompás várkastélya, mellyhez szép angolkert, gyümölcsös és nagy kiterjedésű park tartozik.

Lititz, a senftenbergi uradalomban, különben csekély falu de nevezetessé teszi régi lovagvára, melly egy sziklatetőn, vadregényes vidéken fekszik, ma már omladékokban. Podiebrad György kincseit e fellegrvárban tartván, azért Corvin Mátyás királyunk 1468-ban sokáig ostromoltatta ezt, de sikertelenül.

Kunwald, falu, a senftenbergi uradalomban, 1773 lakossal. E helységet hajdan Kunwaldeky Mátyás birta, ugyanaz ki a „cseh testvérek“ (Böhmische Brüder) vallásfelekezetnek főnökévé választatott. Kunwald tehát bölcsője e vallásfelekezetnek, melly a 30 éves háboru előtt egész Csehországban elvult terjedve, s mellyből származtak később a „morva testvérek“ (Mährische Brüder), és a hernhuterek.

Brandeis, kis város, az Adler vize mellett, magas bérczek közelében, Königrácztól 9 mérföldre, 1200 lakossal, egy várkastélylyal, s a régi Brany Hrad lovagvár omladékaival. Környékén a lentermesztés nagyban gyakoroltatik. A város születéshelye *Giskra János* és *György* hadvezéreknek.

Opocna, város, Königrácztól $4\frac{1}{2}$ órányira, 2400 lakossal, Coloredo herczeg pompás kastélyával és angol- s vadaskertjével, egy szép kéttornyos templommal, melly alatt 2 nevezetes sirbolt találtatik, kapuczinus zárdával. Van itt egy urasági ménes is. Környékén a gyümölcsstermesztés virágzik.

Jungbunzlau, város, az Iser folyó mellett, Prágától 7 postamérföldre a sziléziai országotban, 4462 lakossal, piarista collegiummal és gymnasiummal, Boleslaw régi várkastélyával, melly most kaszárnyának fordítottatott, és 4 templommal, s izraelita imaházzal. De legnagyobb nevezetessége az itteni *nagyszerű kartongyár*, melly gőzgépekkel dolgozik, s a vidéki gyapotfonókat nem számítva 600 rendes munkást foglalatostkodtat.

Nimburg, kir. város az Albis mellett egy szép rónaságon, Prágához 6 mérföldre, 2500 lakossal. Görög- és sárgadinnyéi egész Csehországban leg-híresebbek.

Lissa, város, közel az Albis folyóhoz, 3000 lakossal. Van egy régi várkastélya, mellyben 2 jeles könyvtár s igen becses régiségek és gyűjtemények láthatók.

Melnik, kir. város az Albis vize jobb partján, közel a Moldva vize beömléséhez, Prágához északra 4 mérföldre, 1500 lakossal s egy régi királyi várkastélylyal. Sok komlót és gyümölcsöt termeszt, de mégis kiemelendő szőlőhegye, melly híres vörös bort terem. A szőlővesszőket ide még IV. Károly császár hozatta 1348-ban Burgundiából.

Hirschberg, város, Jungbunzlautól 3 órányira, 2000 lakossal, egy kétemeletes uradalmi (gr. Waldstein) várkastélylyal, s híres *kartongyárral*, melly 400 rendes munkásnak ad kenyeret.

Weisswasser, köfállal kerített város, Prágához 9 mérföldre egy halmon s annak oldalában, 1800 lakossal. Van egy nagy uradalmi (Waldstein grófé) várkastélya, mellyben ritka vadászati gyűjtemény látható, szép angolkertje, és augusztinus kolostora. Említést érdemel itt egy hosszú föld-

alatti ut, mely a 22 sz. háztól egész a Pösig hegyig vezetett, de már nagy részben beomlott.

Münchengräcz, város az Iser vize mellett, Jungbunzlautól 2 postamérföldre 3000 lakossal, szép urasági kastélylyal és kerttel, 2 kartongyárossal, kik 104 egyént foglalatatoskodtatnak. 1833-ban itt jöttek össze I. Ferencz s hitvese Carolina Augusztá, továbbá Miklós orosz czár, a weimari herczeg hitvesével, a porosz koronaörökös, és a nassaui uralkodó herczeg, számos főrangú urak, miniszterek, követek kíséretében.

Bömisch-Aicha, köfállal kerített város, Prágától 11 mérföldre, 2500 lakossal, uradalmi várkastélylyal, jeles karton- és gyolcsgyárral. Ez uradalomban van még 3 gypajufonó-intézet.

Reichstadt, város, a Kamnicz hegy tövében, kellemes vidéken, 2000 lakossal. Van itt két uradalmi várkastély és nagy angolkert, s egy kartongyár, mely az egész birodalomban legjelesebbnek tartatik, s 650 rendes munkáson kívül a vidéken még 2000 egyént foglalatatoskodtat. E város feje azon uradalomnak, és herczegségnek, mely Napoleon és Maria Ludovica fiának adatott, s a toskanai nagyherczeg csehországi jószágából, u. m. Reichstadt, Policz, Ploskovicz, Tachlovicz, Buschtiehrad, Swollinoves, Kronporitschen, és Katzow uradalmakból tétetett össze. Azonban a herczeg 1832 július 20-kán meghalván, e birtok jelenleg I. Ferdinand császár tulajdona.

Reichenberg, Prága után legiparosabb városa Csehországnak, két hegy között, 10,000 lakossal. Van itt iparegylet és fő reáliskola, színház, zeneegylet, több jótékony intézet. Üzletei közül legnevezetesebb és legfontosabb a posztókészítés. Ugyanis van itt 1100 posztós, kik közül 630 függetlenül űzi mesterségét, a többiek bérben dolgozván; ezenkívül 3 posztógyár, és több gypajufonó-intézet, annyira, hogy a posztócsinálás összesen 3383 rendes munkást foglalatatoskodtat, kik évenként 50,000 vég posztót (30 rőfjével), 5,000,000 pengő forint értékben készítenek.

Friedland, régi, még most is jó karban levő lovagvár, a szász határszéltől 1 órányira, egy 30 öl magas basalt sziklahegy csúcsára építve, mely csak északi oldalról enged feljárást. E lovagvár, melyről a város és Clam-Gallas gróf uradalma veszi nevezetét, még 1014-ben építettett Berkovecz lovag által, s így a fenmaradtak közül legrégibb az egész országban, nézést érdemlő ritkaságokkal.

Gabloncz, mezőváros, főhelye az üvegorall- és gyöngykészítésnek s avval való kereskedésnek, úgy hogy e műkészítmények innen közvetlenül Philadelphia, New-York, Baltimore, Mexico, Columbia, Buenos-Ayres, Brasilia országokba és városokba is elküldetnek. Ez iparág itt és a vidéken 6000 embert foglalatatoskodtat, 1 millio pengő forintot hoz forgásba. Ez iparág mellett a posztókészítés szinte nevezetes ágát teszi a polgári szorgalomnak.

Kosmanos, város, Jungbunzlautól $\frac{3}{4}$ órányira, 1500 lakossal, uradalmi várkastélylyal és egy kartongyárral, melynek készítményei a lipcei piacon az angol árukkal a versenyt kiállják.

Leitmericz, kir. város az Albis jobb partján, 2 halomra építve, Prágától 7 mérföldre, 4000 lakossal. Áll a részben köfállal kerített belvárosból és 8 külvárosból. Az utcák szabályosok, a házak jól épültek. Székhelye

egy kath. püspöknek, káptalannak, seminariumnak és főgymnasiumnak. Van itt továbbá 1 dominikanus, 1 kapuczinus kolostor, 2 kórház, egy szegény-intézet, tanító-képezde, fő-reáliskola. A püspöki palota egy 3 emeletes szép épület, honnan felséges kilátás történik az Albis kies völgyére. A város levéltárában őriztetik egy nézést érdemlő *énekes könyv* a 16-dik századból, midőn még egész Leitmericz a hussiták hitvallomását követé. Áll ez 465 nagy pergament-levelekből, súlya 110 font, s kötésével együtt 1 réf és 4 hüvelyk hosszú, 19 hüvelyk széles, és 7 hüvelyk vastag. Az ének-hangjegyek, s a latin szöveg, részint aranyos, részint különféle színű betűkkel írvák, s a levelek szélei különböző igen mesterségesen készült festvényekkel ékeskednek, melyek az akkori egyházi eseményekre vonatkoznak. Emelést érdemlenek továbbá az Albison levő igen szép hid, mely részint kőből, részint fából épült, s 3 osztályból állván, összesen 290 öl hosszú. Kis szőlőhegye még jobb bort terem mint a melniki, s ez kereskedésben „csernoseki“ név alatt ismeretes. Gyümölcsöt sokat és szépet természet, különösen masánszki almákat, nyári és őszi barackokat. Kereskedése Szászországgal felette élénk, s a leitmericzi hintók külföldön is nagy becsben tartatnak.

Theresienstadt, kir. város és nevezetes erősség, az Albis vize mellett, egészen rónaságon, Leitmericztől $1\frac{1}{2}$ órányira. Az Eger folyó a váron felül két ágra szakad, s ezek közül egyik a belváron, másik a külerődítvényeken folyván keresztül, egyesülve mind a kettő az Albisba ömlik. E várat csak II. József császár építtette 1780-ban, s Maria Theresiáról „Theresienstadt“-nak nevezteté. Polgári népessége a várnak és városnak 1500 lélek. A katonai épületek közül kiemelendők: a parancsnoki, mérnöki ház, fegyvertár, a gyalogsági, gránátos és lovassági kaszárnyák, az élelemház, melyek a hársfával ékesített parádépiacot közbeveszik.

Dlaskovics, falu, egy hegy tövében, s feje Schönborn gróf egyik uradalmának, mely arról nevezetes, hogy az ismeretes csehországi nemes gránátok itt legnagyobb mennyiségben, s legkitűnőbb minőségben ásatnak. névszerint Podsedicz, Chrastian, Dlaschkovics, Schöppenthal faluk határain több bányák vannak művelésben, melyek azonban jelenleg nem adnak annyit, mint ezelőtti időkben, miután a föld már nagyon kiaknáztatott. Podsedicz faluban van az uradalomnak *gránátgyára* is, melyben a kimosott gránátdarabok furatnak, simíttatnak, metszetnek s brillantiroztatnak.

Lobosicz, *Kis-Csernosek*, *Welhotta*, *Lichtovics*, *Wehinecz* faluk, a lobosiczi uradalomban, Leitmericzhez $1\frac{1}{4}$ órányira, mindnyájan bortermesztők, mely bor szinte mint a leitmericzi „csernoseki“ név alatt jön kereskedésre. Ezen uradalom a gyümölcstermesztésről is híres, s ez itt nem csupán kertekben, hanem szabadon is nagy kiterjedésben üzetik.

Bilin és *Saidschicz*, két falu a bilini uradalomban, híresek ásványvizeiről. Bilinnek savanyu-, Saidschicznek keserforrásai vannak. A bilini savanyvizet részint helyben isszák, részint palaczkokra töltve messze küldözik. A saidschiczi keserforrások (24) egy ingoványos térségen fekszenek, felette kopár és kietlen vidéken, miért is helyben nem használtatnak, hanem a víz részint korsókra töltetik, részint kesersav, magnesia és polychrestsav készítésére fordíttatik, mely célból saját intézetek állanak fén.

Dux, csinos városka, egy rónaságon, 1200 lakossal. Gróf Waldsteinnek van itt egy nagy kastélya és pompás angolkertje. A kastélyban egy

régi s nagybecsű képtár, természettani- s fegyvergyűjtemények, és egy nevezetes könyvtár létezik.

Ober-Leitensdorf, mezőváros a duxi uradalomban, magas bércek tövében, 2500 lakossal, gazdag kőszénbányákkal, timsófőző-intézettel, s egy urasági nagyszerű postágyárral, mely a mellékes dolgozókat kivéve 240 rendes munkást foglalatostkodtat.

Ossegg, falu, Teplicztől $1\frac{1}{2}$ órányira, az Érczhegység tövében, gazdag cistercita apátsággal, jeles könyvtárral, és egy gyapjukelme-gyárral.

Teplicz, csinos város, Prágától 12, Drezdától 8, Leitmericztől 4 postamértföldre, regényes bércki vidéken, 3000 lakossal. E város feje Clary herczeg nagy uradalmának, kinek itt nagy várkastélya és pompás angolkertje van. De legnevezetesebbek itt az igen régi és európai hírű meleg ásványforrások és fürdők, melyeket évenként Európának minden részéből, főleg pedig Szász- és Poroszországból több mint 10,000 vendég meglátogat. Fürdőmedencze van összesen 84. A víz alkatrészei szik-, szén-, kén-, só-, villósav, kevés mész, vas, agyag, réz, mangán részecskékkel. 13 fő forrásainak hőfoka igen különböző. Például a városfürdő fő forrásának $38^{\circ} 5$, s a szemforrásnak $20^{\circ} 75$ R. Használ csúzos bajokban, bőrkiütésekben, tagzsibbadásban, sebekben, stb. Történetileg megjegyzendő, hogy 1813-ban a kulmi ütközet e város környékén történt; s hogy ugyan ez évben septemb. 9-kén itt egy részről az ausztriai császár és orosz czár, más részről az ausztriai császár és porosz király közt szövetségi szerződések kötöttek, melyek későbbben Europa sorsát dönték el.

Aussig, kir. város, az Albis vize jobb partján, Leitmericztől 3 mérföldre, 2000 lakossal, kik kézműveken, s kereskedésen kívül bortermesztésből élnek.

Kulm, falu, az Érczhegyek tövében, Tepliczhez $1\frac{1}{4}$ mérföldre, 800 lakossal, gr. Westphalen kastélyával és szép angolkertjével. 1813-ban aug. 29-kén és 30-kán itt nevezetes ütközet történt, mert a Csehországba berohanó Vandamme francia tábornagy seregét, Schwarzenberg herczeg, Colloredo gróf, továbbá Kleist és Osterman tábornokok alatt egyesült ausztriai, porosz és orosz seregek megtámadván és körülfogván, nemcsak egészen tönkre tették, hanem magát Vandame-ot is elfogták.

Peterswald, a szász határszálen fekvő város, 2242 lakossal, kik főleg érczgombok és csatok készítésével foglalatostkodnak.

Tetschen, város, Leitmericztől 4 mérföldnyire, az Albis mellett, egy hegy tövében, melynek tetején áll azon várkastély, melyről Thun grófnak egyik nagy uradalma veszi nevezetét. Ez uradalomban mind a földmivelés mind a kereskedés virágzó. Termesztetik sok len, kender, repcze, buza, stb. A kereskedést az Albis folyam, és a Szászországba vezető bodenbach-prágai vaspálya hatályosan előmozdítja. A várkastélyban van egy 20,000 kötetnyi könyvtár, s egyik külvárosban gőzgépekkel dolgozó gyapoton-gyár.

Bodenbach, falu, Tetschennek átellenben, az Albis bal partján, bányatörvényszékkel, Wedgewood kőedénygyárral; s vaspálya-állomással a Prágától Szászországba vezető vonalon.

Rumburg, város; a szász határszálen, Leitmericzhez 8 mérföldre, 4000 lakossal. E város feje a Lichtenstein herczegi majoratusa egyik uradalmá-

nak, mely Csehországban a legnépesebb és legiparosabb vidékek közé tartozik. Ugyanis az uradalom kiterjedése nem több $1\frac{1}{2}$ □ mérföldnél, s ezen 26,064 ember lakik, azaz 1 □ mérföldön 17,376 egyén, mi roppant belterjedelmi népesség. E lakosok azonban nem annyira földmivelésből, mint inkább iparüzletből élnek. Tulajdonképeni gabonatermesztés itt nincs is, hanem a kis darabokra szagztatott földek burgonya, répa, zöldség alá használatnak. Ellenben van az uradalomban 23 gyár, 1603 kézműves, 2281 legény, 279 mesterinas, és 2442 segédmunkás. Főleg gyolcs, aztán gyapot, kevesebb részben gyapjukelme-gyártás divatozik. A szövöszékek száma 3992, a készített kelmék darabja (vég) 125 569, s a kelmék beváltott értéke 1,238,882 pengő forint.

Bürgstein, vagy helyesebben *Birkstein*, iparos falu Leitmericzhez 6 mérföldre, 1000 lakossal. Van itt egy gyapotfonó-gyár, 3 festő-intézet, gróf Kinszky tüköryárának igazgatósága, egy raktárral együtt.

Haide, Leitmericztől 6 mérföldre, legújabb városa Csehországnak. Fekvése egészen szabályos; utczái egyenesek és szélesek, két szép köztérrel; házai mellyek egymástól kis udvarok és kertek által választatnak el, igen tiszták, némeltyek pompásak, többen csinosak. Főhelye a *csehországi uvegkereskedésnek*, s többnyire illy kereskedők és munkások lakják. A kereskedelmi-testület számlál: 6 letelepedett kereskedőházat, 32 kereskedelmi ügyviselőt olly társaságoktól, mellyek raktárakat csupán külföldön, Cadix, Sevilla, Alicante, Bilbao, Lissabon, Santander, Mexico, Baltimore, Hamburg és Amsterdam városokban tartanak, 300 egyénre menő személyzettel.

Lindenau, falu, Bürgsteintől egy órányira, 1 karton-, 1 gyapotkelmegyárral, 2 fonó- és több festő- és fejtítő-intézettel.

Bömisch-Leipa, egyik legiparosabb városa Csehországnak a Kaunicz herczeg neuschloszi uradalmában, 7000 lakossal, 5 *kartongyárral*, s 356 iparüző egyénnel.

Ausche, város, 2000 lakossal Leitmericzhez 2 mérföldre. Hires komlót termeszt és sok posztót készít.

Nagy-Csernosek, hires fehér bort termeszt, melly tartósságát tekintve akármelly rajnai vagy franczia borral kiállja a versenyt. Leitmericzhez 1 órányira fekszik.

10. Morvaország.

1. *Fekvése és kiterjedése.* Morvaország határa északról Szilézia (35'6 mfd.), és Poroszország (3'6 mfd.); keletről Magyarország (25'8 mfd.); délről Alsó-Ausztria (23 mfd.), nyugotról Csehország 49'5 mérföld kiterjedésben. Nagysága 386'23 □ mérföld, mellyből használható 3,730,000 hold, műveletlen 132,300 hold. A művelés alattiból ismét 1,961,400 h. szántóföld; 42,200 h. szőlő; 40,8000 h. kertek; 294,400 h. rét; 390,600 h, legelő; 999,700 h. erdő; 900 hold különféle használatu.

2. *Természeti tulajdonsága.* Földterülete felét hegyek borít-

ják. Nyugaton a *cseh-morva* hegység vonul el, mely délen az ausztriai *Mannhartsberggel*, északon a *Glatzer* hegységgel áll összefüggésben. Nevezetesebb csúcsai e hegysornak : a *Schwarzenberg* (3129 láb magas), *Kaiserstein* (2560'), *Jabenschitz* (2643'), *Löwenberg* (2552'), *Schlakova* (2560), *Samotin* (2468'), *Rowina* (2410'), *Hradisko* (2432'), *Spitzberg* (2238'), *Seeberg* (2238'), *Hora* (2160'), *Bluschkow* (2192'). A hullámalaku és kúpos glatzi hegységben a spiegliczi-, altstädti-, glatzi *Schneeberg* emeli fel fejét, mely a cseh-morva és sziléziai határszélen fekszik s 4483 láb magas, magánálló csúcsával, legnagyobb hegytetője Morvaországnak. A glatzi hegység folytatása a *Szudetoknak*, s Morva és Szilézia közt vonulván el, Sternberg felé a termékeny *Hanna* szomszédságában lelapul. A Szudetoknak e keleti ága *Debrata*-nak nevezetik, s benne a magasabb csúcsok e következők : *Altoater* (4300 láb magas), *Gluserberg* (4482'), *Peterstein* (4422'), *Köpernikstein* (4344'), *Hokschaar* (4254'), *Brunberg* (4233'), *Vöröshegy* (4201'), a *Kopárkúp* (4159'), *Bachofen* (4137'), *Hirschkamm* (3733'), *Bischhofskuppe* (2754'), *Raudenberg* (2468'). Keleten Magyarország felé a Kárpátok húzódnak, melyek itt *Beszkéd* hegységnek nevezetnek, s e hegysornak egy része ismét *Javornik*, másik része *Jablunka* néven ismeretes. A Beszkédek széles tömegekben csoportosultak, s többnyire függőleges sziklafalakat mutatnak. Még a legmagasabb tetőkön is buja növényzettel, és zsiros legelőkkel birnak. Nevezetesebb csúcsai : *Velka Javorzina* (3060 láb magas), a kopasz *Czubek*, *Javornik* (3365'), *Javornik* és *Minarikem* (3204'), *Zapp* (2647'), *Stoleczni* (3022'), *Wissoka* (3223'), *Szulow* (2992'), *Hosteinberg* (2312'), *Beszkid* Karlovicz m. (3000'), *Bibinek* (2365'), *Lissahora*, a legnagyobb tetővel *Gugula* nevűvel, mely 4260 láb magas. A Kárpát fő hegyláncza a Szudetokkal semmi összeköttetésben nincs; azonban Karlovicz mellett a Beszkédek magas rónaságából egy hegygerincz válik ki, mely a Bezva völgyét az Odera folyótól elválasztja.

A *Thaya* völgy, mely morvaországi Sveicznak nevezetik, a legkellemesebb s regényesebb tájképekkel teljes; érdekes e mellett a *Punkoa* sziklás völgye, és a *Weichsel* völgy. Legszebb síksága pedig e koronaországnak az ugynevezett *Hanna*. Hegyüregi és barlangjai számosak, mint a *Mazocha* Reiz uradalomban, a közel fekvő *Teufelsbrücke*, a *Gevatterloch*, Weizskirchen mellett, a *Slau-per* jégcsapos barlang, stb.

Morvaországnak minden folyói 4 folyam birodalmához tartoznak, mely folyamok e következők : Duna, Odera, Visztula és Albis. Fő folyóvíze a *Morva*, ered a spiegliczi *Schneeberg*nek

egyik barlangjában, forrásától 3 órányira egy 371 öl magas vizomlást képezvén, Eisenberg-Rudáig déli, Hradisig délkeleti, a Thaya beleszakadásáig délnyugati, s végre a Dunába való ömlésig (Dévénnyé m.-városnál) déli irányban folyik. Littau mellett több ágakra oszlik; völgye mindinkább szélesebb tért foglal el. Sudomierzsnél a folyam medre 8000, Landshutnál 4000 láb széles. Hossza Morvaországban $28\frac{1}{2}$ mérföld, s esete 648 öl. A Thaya az ausztriai és morvai ágakkal egyesülvén, keletnek tart, s közel Landshuthoz a Morvába szakad, miután a *Schwarzawa*, *Igla*, *Beczeva* és *Hanna* kisebb folyókat magába vette. Az Odera közel Prerauhoz Haslichtnál ered, s az *Ostravicsa*, *Oelsa*, *Oppa* folyókkal egyesülvén, Morvaországot elhagyja. Az Oderától keletre pedig a *Visztula* veszi származását. Három ága a Tankov hegynél egyesül. Szélessége e koronaországban nem több 30—40 lépésnél. Végre nyugaton némelly kisebb patakok Csehországba folyván le, ezek az Albis folyam birodalmához tartoznak. Nagyobb *tavai* nincsenek, s ezek közt legnagyobb még a *Kobili*; ellenben halastavai, mocsárai, és turfás lapályai számosak, különösen a Morva alsó vidékén, és a Visztula környékén.

Ásványvizek mind itálra, mind fürdésre elegendő számmal találhatók. Ide tartoznak e következő savanyuvíz-források: *Andersdorf*, *Luhatschowitz*, *Teschdorf*, *Zaharowitz*, *Karlsbrunn*, *Ullersdorf*, *Teplitz* (Weiskirchen mellett), *Buchlowitz*, *Voitelbrunn*, *Stip*, *Altendorf*, stb.

A hegyeknek déli irányban való lelapulása mindjárt mutatja, hogy Morvaországban a legszelidebb éghajlat délen uralkodik. Ellenben a levegő az északi hegyek közt meglehetősen zordon. A síkságon uralkodó szél az észak-nyugati. A hőmérséklet Brünnben: legnagyobb meleg 28° R., legnagyobb hideg 22° R. Olmüczben a közép melegség 7° 3 R. Az évenkénti szálladék Brünnben 18.—19, Olmüczben 25, a Beszkéd hegységekben 35 hüvelyk.

3. *Termékei.* Morvaország, részben még sokkal kedvezőbb viszonyok alatt áll, mint Csehország; mert ámbár a középhegyek, mint a cseh-morva hegység s a Szudetok terméketlen területeket mutathatnak fel ugyan, de általában véve a Kárpátok vidékei mégis termékenyebbek. Legtermékenyebb területeket az ország közepén találunk — a Hanna kitünőleg gazdag földdel bir. Különben a Thaya és Morva mellékeit is termékeny vidékeknek mondhatjuk. A szántóföldek művelését mi illeti, itt csaknem azon gazdasági rendszert, s azon szorgalmat találjuk, mint Csehországban. A földet itt is jobban műveli a német mint a morva, ki sokkal makacsabbul ragaszkodik a régihez. A földművelés fénypontját a

termékek szerfelett nagy különfélesége, s árnyoldalát a parlagi gazdálkodás nagy kiterjedése képezi.

Ross és *sab* itt is főtermékek, melyekhez járul az *árpa* és *tisz-tabuza* (e közt a Hannán termesztett kitünő jóságú alakor), még pedig kedvezőbb arányban, mint Csehországban. A hüvelyes vetemények, s a kapásnövények közt a *burgonya*, *csukorrépa*, és délen a *kukoricsa* termesztése nagyon jelentékeny. Ezekhez sorozható a *len*, *kender*, *mák*, *sáfrány* és *komló*. *Takácmácsonya*, mely a posztógyárakban annyira szükséges, egy koronaországban sem termesztetik annyi és olly jó minőségben, mint Morvaországban. Hires a brünni és olmücsi *zöldség*, a prosniczi és eibenschützi *spárga*, az ognorovi *torma*, a popiczi *édesgyökér*, a kremsi *mustár*, a *bisenczi* kertivetemények. *Gyümölcse*, kivált délen sok és jó; ismeretese a sternbergi és lüderzovi cseresznye, a brünni szilva, a klobauki dió. Datschicz és Budvicz közt egész 3 mérföldnyi hosszú gyümölcsfa-ültetvényt láthatni. Déli gyümölcsök csak üveg- és növényházakban termesztetnek, mely utóbbiak közt a Liechtenstein herczegé Eisgrubon legnagyobb egész Németországban. A *szőlőtő* az északi szélesség 49° 12'-ig szépen tenyészik, s a 42,000 hold terjedelmű szőlőhegyek középszámmal évenként 500,000 akót teremnek. Minőséget tekintve kitünő borok teremnek e következő helyeken: *Bisencs*, *Blatnicza*, *Poleschovicz*, *Domanin*, *Polau*, *Buchlovicz*, *Archleben*, *Knadtersdorf*, *Popicz*, *Zuckerhandl*.

Erdőségei csaknem 1 millio holdat tesznek, s ezek többnyire lombos fák nemeiből állanak. A Morva és Thaya mentiben szép tölgyesek láthatók. Brünntől délre Kumrovicz körül különösen sok bodza tenyészik.

A bőséges legelőn és kövér réteken kívül a lóhere- és bükönytermesztés is nagy terjedelemben gyakoroltatván, nem csuda, hogy az állattenyésztés állapota itt nagyon kielégítő. *Lovat* (csikókon kívül) 109,308 darabot tenyészt, s így csak egy harmaddal kevesebb, mint a közel háromszor nagyobb Csehország. Még virágzóbb ennél a *szarvasmarha*, kivált a tehéntartás, melyekből 316,639 darab találtatik. Ujabb időkben azonban több vidékeken a *juhkenyésztés* évről évre keskenyebb térbe szorítja a szarvasmarhatartást, ámbár mind eddig a juhok létszáma 463,729 darabnál többre nem emelkedhetett. Csakhogy e juhok kevés kivétellel nem csupán nemesítettek, hanem a légszebb fajból valók, melyek a szászországiakkal méltán vetekedhetnek. *Kecske* van 45,700 d., és *sértés* 165,800 darab. A *baromfiak*, különösen a ludak tenyésztése már régen kedvelt iparág volt Morvaországban, s innen magyarázható meg az élénk ludtoll- és pehelykereskedés, mely itt vi-

rágzik. Legtöbb ludat nevel a termékeny Hanna. *Méhtenyéztése* szinte jelentékeny, s itt számos méhkedvelők vannak, kik valóságos példány-méhészetet üznek. A viasztermelést 50,000 fontra becsülik. A vadakrai vadászat újabb időkben nagyot csökkent, bár szárnyasvadjai most is bőséggel vannak. Tekintélyesebb ennél a halászat mely a Morva, Thaya vizekben, a hegyi patakokban, s a számos uradalmi halastavakban üzetik.

Ásványokban részben, nemes érczekben egészen szegény Morvaország; azonban mégis van az ásványoknak két neme, ugyszólván a legszükségesebb, melyek a bányászokat nagy mértékben foglalatostkodtatják; értem a *vasat* és *köszenet*. Nyers vasból 298,798, öntött vasból 133.788 mázsa termeltetett itt 1852-ben. Ebből láthatni, hogy itt vasérczben hiány nincs ugyan, de tekintélyes rétegek sehol sincsenek, s a vasérczek igen szegények (30%-os tartalmu érczek). A vasércz-rétegek nagyon sajátosságosak, s a bányászatra nem kedvezők, mely itt fáradságos és bizonytalan, s ez okból nagyobbyszerű bányák nyitása lehetetlen. Az agyagvaskő különféle nemei leggyakrabban jönnek elő, de találatnak vasfénylék, vörös és magnetvas-kövek is. Bányahely temérdek sok van, mivel az ércznyereség bizonytalansága kényszeríti a hutásokat, hogy több bányát nyissanak. Így a híres blanszko-i vasgyárintézet 81 különböző helyen nyitott bányát. Fő bányahelyek a következő községek szomszédságaiban találatnak: Friedland, Römerstadt, Wiesenberg, Eichhorn, Stiepenau, Swietlau, Sternberg, Wrist, Koltau, Blanszko, Adamsthal, Janovicz, Marienthal, Lissicz, Eisenstadt, Wölkingsthal, és Braunöhlhütten. Másik nevezetes ásványa Morvaországnak a *köszén*, melyből évenként 3,503,644 mázsa ásatik. Nevezetesebb köszénbányák vannak e következő helyeken: Neudorf (470,000 mázsa termeléssel), Oslovan (285,000), Zbeschau (246,000), és Tscheitsch (kettő, egyik 180,000, másik 123,000 mázsával. Köszenen és vason kívül ásatik még Morvaországban *írla* (graphit) 5713 mázsa, és *timsó*, 2283 mázsa.

4. *Népesség és szellemi műveltség.* Népessége Morvaországnak 1,829,710 lélek, melyből nyelvet és eredetet illetőleg 1,290,212 cseh-morva, 501,300 német, 38,198 zsidó. Vallást tekintve 1,741,150 romai katolikus, 20,124 ágostai, 30,238 reformatus, 38,198 zsidó. A romai katolikusok 1 érsek (Olmücz), és 1 püspök (Brünn) által kormányoztatnak, s 424 plebániát birnak. A protestansoknál mind a két felekezetnek saját superintendense, s az ágostaiaknak 14, a reformatusoknak 8 anyaegyházuk van. Névszerint az ágostai anyaegyházak e következő helyeken vannak: Brünn, Ober-Dubenky, Gr. Lehotta, Gr. Wrbka, Zauchtel, Hotzelsdorf, Rottalovicz,

Wsetin, Jasenna, Zadvericz, Hostalkow, Ratiborz, Pržno, Christdorf. — A fenérintett népessége Morvaországnak lakik 90 városban, 181 mezővárosban, 3029 faluban, és 258,605 házbán.

A morvaországi szlávok 4 alárendelt fajra oszlanak, minők : 1) a *handkok*, az ország közepén az ugynevezett Hannán; ezekhez sorozhatók a *blatmakok* a Blata mellett, és a *zabecsákok*, kik Mehericstől Leipnikig laknak. 2) *Tótok*, kikhez sorozhatók az *oláhok* (a Beczva körül), a *zalesákok*, *kopanicsárok*, *paszekárok*, *szalasákok* a Beszkéd hegység környékén. 3) *Csehek*, az ország nyugati részén, kik az egész tartomány harmadrészét foglalják el, Eisenbergtől egészen a Thayáig terjedve. 4) *Horrátok*, kik podluzsákoknak is nevezetnek, az ország déli részein. A németek szinte több ágakra oszlanak. Illyenek : a *Hochlánderek* Olmücz tájékán; a *kuhlánderek*, kik az ugynevezett Kuhländchen tartományocskában laknak Fulnek körül; a *schönhängsllerek* a cseh határszélen; a *thayaiai* Brünn és Znaim vidékén. Általjában mind a szlávok mind a németek jól termett emberek, kivált a hanákok ugyancsak középszerű erős legények, sőt a nők is ezektől nem sokat különböznek.

A lakosok elegele igen különböző. A hanák buzakenyeret, kalácsot, sok sertéshúst eszik, és sört iszik; kevesebb jól élnek a németek, kik szinte sört isznak; legszegényebbek a tótok és hegyek közt lakó csehek, kiknek fő eledelük burgonya, káposzta; s italuk a csehnek sör, a tótnak pálinka vagy bor. Az épületeknél itt is mint Csehországban szokásban vannak a folytonosan több házakon keresztülmenő s kiálló ereszek, mellyek egész bolthajtásos járdákat képeznek, mint például Wischau, Zwittau, Weiskirchen, Neutitschein, Leipnik, stb. városokban.

Felsőbb tanodák számosan vannak, valamint az elemi oktatás is jó karban áll. Tudományos egyetem van Olmüczben, de orvosi kar nélkül. Főgymnasiumok vannak : Brünn, Olmücz, Nikolsburg, Iglau, Kremsier, Znaim, kis gymnasiumok : Trübau és Strasznicz városokban. Tüzéri akadémia Olmüczben, mérnöki akadémia Znaimban, kadétiskolák : Znaimban, Olmüczben. Van továbbá 25 fő-, 1874 elemi- és 24 leánytanoda. Az iskolázható 154,301 fiúból 148,885, s az iskolázható 149,785 leányból 142,461 járja az iskolát.

5. *Ipar és kereskedés.* Valamint Csehország, ugy Morvaország is a műipar legmagasabb fokán áll az ausztriai birdalomban. Különbség az, hogy Morvaország olly gazdag vizerővel nem rendelkezhetik, mint Csehország; továbbá hogy itt a posztó- s gyapjukelme-gyártás jóval felülmulja a gyolcsipart. E két fő iparágak után következnek : a vasművek készítése, sör-, pálinka- és répacukorfőzés. Vashámoz van 13, puddling-hámoz 4, s hengergép-

gyár 7. Ezek készítenek évenként 106,000 mázsa nyers- és rudvasat, 145,000 hengervasat, 28,000 fekete, 45,000 fehér pléhvasat, 85,000 m. öntött vasművet. Aczél itt nem készíttetik. Az említett vasgyártmányok 3,360,000 p. forint értékkel bírnak. A blanszko-i és friedlandi vasgyárak igen keresett vasedényeket készítenek. A gyolcsfonás és szövés főleg a hegyes vidékeken van elterjedve, továbbá Olmücz és Brünn környékén. A legjobb fonalat adja a Gesenke, és a schönhängsti hegyes vidék. A würbenthali czérnának párját kell keresni Németországban. Az összes gyolcsgyártás értékét 4—4¹/₂ millio forintra becsülik. Még fontosabb ennél a posztó- és gyapjukelme-gyártás, s mind a kézbeli mind a gépekkeli gyapjufonás igen el van terjedve. Fő fészke a legfinomabb posztógyártásnak, melly minőséget tekintve az angollal vetekedik: Brünn, az ország fővárosa. Schönbergben még mindég jelentékeny gyapotgyár dolgozik. A bőrkészítés Brünnben és környékén virágzik. Valamint Csehországban Prága környékén, úgy Morvaországban Brünn és Olmücz körül a répaczukorgyárak két főcsoportban központosulnak. A brünni csoportban 13 czukorgyárt találunk, még pedig nagy terjedelműeket. Így például 2 van Brünnben, s egyegy a következő helyeken: Raitz, Tisnovicz, Eichhorn, Königsfeld, Schwarzkirchen, Rosicz, Oslavan, Medricz, Sokolnicz, Reigern, Selovicz és Martinicz. Mig e csoport tüzelőjét a rosiczi köszénbányákból fedezi, azalatt az olműczi csoport az oderberg-, prerau-olműczi vaspálya segedelmével az ostraii köszénen használja. Az olműczi csoport 12 czukorgyára e következő helyeken van: Olműcz, Prosznicz, Bedihost, Visternicz, Doloplas, Celechovicz (2), Domazelicz, Rimnicz, Kvasicz, Zborovicz és Napajedl. E két főcsoporton kívül egyes répaczukorgyárak vannak Bisenczen, Gaján, Gruszbachon, Schebetauban, Freibergben és Ostranban. Czukorrépa alá az egész országban 8950 hold föld használtatik. — Papirosgyár 40, s üveggyár 10 találattatik.

A kereskedést a pompás országutak, s még inkább a vaspályák, mellyek az országot minden irányban keresztül kasul futják, nyomatékosan elősegítik. Névszerint e következő pályavonalok vannak itt: 1) az északi vaspálya-vonalon az olműcz-trübau-i vonal 11 mérföld, Brünn-Trübau 12; 2) a Ferdinand északi vaspályán lundenburg-preraui vonal 14, Prerau-Oderberg 12¹/₂, Lundenburg-Brünn 9, Prerau-Olmücz 3 mérföld. Kőországutjai 672 mérföldre terjednek. Ellenben hajózása csekély, mert csupán az alsó Morva használtatik gabona, fa, köszén, s más áruk vitelére. Kivitelczikkei: posztó és különféle gyapjuszövetek, gyolcs, czérna, asztalnemű, készített bőr, gabona, hüvelyes vetemények, répaczu-

kor, bor, vasáruk. Hoz be ellenben gyarmati árúkat, orvosi szereket, nyers gyapotot, gyapjut, vágómarhát, sőt, selyemkelméket, nyers bőrt, aczélnemű portékákat, stb.

6. *Felosztása.* Morvaország 1850 előtt egyesülve volt ausztriai Sziléziával, s ez 2, ama 6 megyére osztatott. Jelenleg mindegyik külön koronaországot képez, egy egy kormányzó alatt, s különösen Morvaország 6 kerületre, s ezek 71 járásra osztatnak.

A kerületek következők :

1. Brünni	kerület, 17 járással.
2. Olmücsi	„ 17 „
3. Neutitscheini	„ 12 „
4. Znaimi	„ 9 „
5. Iglau	„ 8 „
6. Hradisi	„ 8 „

Törvénykezési tekintetben 1 főtörvényszék van Brünnben, s ezenkívül minden kerületben egy kerületi törvényszék.

A kereskedelmi ügyek kereskedők hozzájárultával az illető első folyamodású törvényszékek által döntetnek el.

Bányászati ügyeket az olmücsi kerületi törvényszék tárgyalja.

Nevezetesebb helyek :

Brünn, fővárosa az országnak, fekszik igen kellemes vidéken a Schwarzawa és Zittava folyók közt, Bécestől északra 20 mérföldnyire. A város magas kőfallal és mély sánczokkal vétetik körül, s körülete 1250 f. öl. Kapuja van 4. Utczái szűkek és görbék, de jól kövezettek, járdákkal s éjjeli lámpákkal ellátva. Hét nyilvános térei közül legnagyobb és legszebb a „nagyter“, mely 2840 □ ölet foglal el s minden oldalról szép épületek övedzik. A belvároson kívül még 14 külvárost, s összesen 45,000 lakost számlál. Legnevezetesebb épületei : a püspöki egyház egy sziklás dombra építve; a püspöki palota pompás kilátással; a sz. Jakab temploma, melynek tornya 46 öl magas; az augusztinus zárda és egyház, Kranach Lukácsnak híres festményével, s egy gazdag könyvtárral; a városháza, Ditrichstein herczeg palotája, stb. Egyébíránt legnagyobb épület a városban a „jesuitakaszárnya“, melynek hét udvara van, egy templommal és lovagdával. A város erődítményei jelenleg sétatérekké alakítottak, s „Spielberg“ nevű fellegrára, mely egy 900 láb magas hegyre épült, miután erődítményei nagy részben a francziák által leromboltattak, főleg csak státuszfoglyok őrzésére használtatik. A „Franzenberg“-en pedig egy 60 láb magas emlékoszlop áll I. Ferencz és szövetségesei emlékére. Mulatóhelyei a színházon kívül a városon kívül fekvő „Augarten“, egy részint francia részint angol izlésre alapított gyönyörű park; a „Schreiwald“; Königsfeld és Kumrovicz közelfekvő helységek. Brünn, székhelye a kormányzónak, főtörvényszéknek, kerületi kormányznak, kereskedő-műipari kamarának, egy kath. püspöknek és káptalannak. Van itt továbbá egy főgymnasium, püspöki seminarium; fő reáliskola, nemes hölgyek részére apácza-zárda, Ferenczmúzeum

szép gyűjteményekkel: Selyem-, szalag-, karton-, 2 répaczukor-, kalap-, bőr-gyárain kívül különösen nagyszerű posztógyárai érdemelnek kiemelés. Kereskedése szinte élénk, melyet az itt központosuló vaspálya-vonalak, s a két híres országosvásár igen előmozdítanak. Jótékony intézetei közül csak a siketnéma és a vakok intézetét említjük meg.

Nikolsburg, termékeny vidéken fekvő város, Ausztria szélén, Brünn-től délre 6 mérföldre, 10,000 lakossal. Ékesíti Ditrichstein herceg nagy palotája, mely egész Morvaországban legszebb urasági kastély, 20,000 köt. könyvtárral, természeti gyűjteménnyel. Főgymnasium. Bortermesztés. Közel a városhoz látható a „Turald“ hegybarlang.

Posanitz, feje Lichtenstein herceg egyik uradalmának az ugynevezett morva Sveiczban, a hercegi sirbolttal. Ugyanitt van *Adamsthal*, vadászkastélylyal, nagy angolkerttel, papirosmalommal és vashámmal.

Blansko, Brünn-től északra $2\frac{1}{4}$ mérföldre, Salm gróf kastélyával. Vasgyára és öntőintézete legnagyobb és legtükéletesebb egész birodalomban.

Auszerlicz, város a Littava mellett, 3000 lakossal, Kaunicz herceg pompás várkastélyával, képgyűjteményével, s egy nagyszerű angolkerttel. Nagy ütközet 1805-ben dec. 2-kán, melyben I. Napoleon az egyesült orosz és ausztriai seregeket tönkre zuzta.

Eisgrub, mezőváros a Thaya mellett. Nevezetes Lichtenstein herceg kastélyáról s valóban hercegi dísz- és fűvészkertjéről. Nagyszerű növényháza 504 láb hosszú, s a vadaskert 2 mérföldre terjed ki.

Göding, közel Holicshoz a Morva mellett, 3000 lakossal, császári mulatókastélylyal, dohánygyárral, s nézést érdemlő okzerű gazdálkodással. Itt néha nevezetes vadászatok tartatnak.

Boskovics, város, Brünn-től északra $4\frac{1}{2}$ mérföldre. Timsó- és hamusírfőzés. Üveghuta.

Auspitz, Brünn-től délre 7 mérföldre. Marhavásárai híresek, s a magyarországi ökrök itt szoktak eladás végett felállíttatni.

Vischau, a termékeny „Hanná“-nak fővárosa, nevezetes ludtoll- és pehely kereskedéssel.

Lundenburg, mezőváros, az északi vaspályavonal kiinduló pontja, hercegi kastélylyal.

Selovicz, mezőváros, Brünn-től délre 2 mérföldre. Feje Albrecht cs. k. főherceg egyik szép uradalmának, hol szép kastély, pompás kert, és valódi mintagazdálkodás látható. Répaczukorgyár.

Reigern, Brünn-től délre $1\frac{1}{2}$ órányira, legrégibb benedeki apátsággal Morvaországban.

Pernstein, egy jó karban maradt s márványból épült sziklavárral.

Iglau, kőfallal kerített város, magasan fekvő hegyes és zordon vidéken, a cseh határszélén. Van itt tartományi törvényszék, gymnasium, üveg-, papir-, bőrgyárak. De fő élalma mégis a posztógyártás, melyet itt 474 posztós gyakorol.

Neustadt, nevezetes vasbányákkal és hámorokkal.

Grosz-Meseritsch, Iglautól keletre, jelentékeny posztógyárakkal.

Trebitsch, élénk város az Iglau mellett 8000 lakossal, kik többnyire posztókészítésből élnek. Van itt gróf Waldsteinnak szép kastélya.

Telcs, feje gr. Podstaczky uradalmának, a Thaya vize mellett 3000

lakossal. Posztógyár. Várkastély. Hajdan székhelye volt a hirneves Rosenberg (von Neuhaus) nemzetségnek.

Neureisch, praemonstrati apátsággal, Telcs mellett.

Triesch, egy 5 toronnyal ékesített várkastélylyal, posztókészítéssel, gyönyörű angolkerttel. Hajdan olombányákat művelt.

Ingrovics, a Schwarza vize mellett. Lakosai lennel és gyolccsal nagy kereskedést űznek.

Znaim, város, a Thaya vize mellett, termékeny és kellemes vidéken, 7000 lakossal. A város mellett egy hegyen van egy régi lovagvár, mely hajdan lakhelye volt a morva örgrófoknak. Székhelye volt a tartományi törvényszéknek s gymnasiumnak, s egy katonamérnöki akademiának. Lakosai sok bort, gyümölcsöt, mustárt termesztnek; s posztósövénnyel és ecetfűzéssel nagyban foglalatoskodnak. Útközet 1809-ben jul. 14-kén a francziák és osztrákok közt. Közel a városhoz fekszik a hajdani praemontrei apátság, melynek épületei jelenleg dohánygyáruul szolgálnak.

Mährisch-Krumau, város, egy sziklás dombon, Brünntől délnyugotra $3\frac{1}{2}$ mérföldre, 1500 lakossal, Lichtenstein herczeg nagy kastélyával és kertjével. Egy órányira innen láthatók a „Tempelstein“ lovagvár omladékai.

Eibenschitz, város, Brünnhöz délre $2\frac{1}{2}$ mérföldre, kellemes és termékeny vidéken az Iglau vize mellett, 3000 lakossal, kik agyagedényeket csinálnak, sok gyümölcsöt és híres spárgát termesztnek.

Namiescht, hegyek közt az Oslava mellett, egy szép hegyi várral, melyben most posztógyár létezik, s melynek készítményei Morvaországban a legjobbak közé tartoznak.

Fani vagy *Frain*, a Thaya vize mellett, szép kastélylyal és kerttel, s jeles kőedénygyárral.

Olmütz, nevezetes város és erősség a Morva vize mellett. A város csinosan épült; van 5 külvárosa, 4 kapuja, 1200 háza, s 18,000 lakosa. 13 szentegyházai közül legrégibb a goth izlésre épült érseki egyház; a sz. Móricz templomában pedig egész Morvaországban a legnagyobb orgona találatik. Nevezetesebb épületei még az érseki palota, a szép városház magas tornyával (348 láb), a fegyvertár. Olmütz székhelye egy érseknek, ki többnyire Kremsierben lakik, egy gazdag káptalannak, kerületi kormányának, tartományi törvényszéknek, kereskedő-, iparkamarának. Van itt egy cs. egyetem, mely 1581-ben alapított, 1784-ben feloszlatott, s 1827-ben ujolag visszaállítaték. Benne az orvosi kar jelenleg is hiányzik, hanem van sebészti intézete, 50,000 k. könyvtára, természeti gyűjteménye. Főgymnasium és reáliskola. Tüzéri akadémia. Színház. Számos jótékony intézetek. A vár erődtítményein belől szép fasorok és sétatérsek alakítottak. Rokkantaháza az ugynevezett Hradischon. Lakosai főleg műiparból és kereskedésből élnek. Vannak karton-, posztó-, bőr-, kőedény-gyárak. Marhavásárai egész birodalomban legnagyobbak, mert ide Galicziából, Bukovinából, Moldvából évenként 80–100,000 darab hizott marha hajtatik.

Prosznicz, város, Olmüctől délre $2\frac{1}{2}$ mfldre, 7000 lakossal, kiknek harmada zsidó. Posztó- és kazsimirgyárak. 40 szeszgyár. Irgalmas szerzetesek kórháza. Jelentékeny gabonakereskedés.

Trübau, város, a Csehországba vezető vaspálya-vonalok itt jönnek

össze Brünnből és Olmüzből, vasbányákkal, üveghutával, s posztógyártással. Kis gymnasium.

Sternberg, város, 8000 lakossal. A gyapotkelme-gyártás fő fészke Morvában. Gyümölcsöt is sokat termeszt.

Morva-Neustadt, város, melynek lakosai len- és gyapjukelme-készítéssel foglalatoskodnak.

Prerau, város, Olmüztől délkeletnek 3 órányira, 4000 lakossal, posztógyárral, s igen régi városházzal, melyben nevezetes régi fegyvergyűjtemény látható.

Weiskirchen, iparüző város, a Beczva vize mellett, 4500 lakossal, kik főleg posztógyártásból élnek. Répaczukorgyár.

Leipnik, Weiskirchentől nyugatra, 3600 lakossal, kiknek negyed-része zsidó. Van itt egy hercegi kastély (Ditrichstein), piarista collegium. Posztógyár. Szép sirkert, nevezetes viszhanggal.

Kremsier, Morvaországnak legrszebb városa, a Morva jobb partján, közel Olmüzhöz, 5000 lakossal. Ékesíti az olmüci érsek nyári palotája, melyben nagy könyvtár (30,000.), kép-, ásvány-, műtani gyűjtemény látható; a Morva mellékén pedig, melynek egyik ágán lánczhid vezet, pompás angolkert terül el. Történetileg nevezetessé teszi e várost az 1849-ben itt tartatott ausztriai császársági országgyűlés. Piarista collegium és fő-gymnasium.

Neutitschein, fővárosa az ugynevezett „Kuhländchen“ tartománykának, 6000 csupa német lakossal, kik igen szorgalmasok, sok posztót és más gyapjukelmét szőnek és festenek, s ezekkel Magyar- és Galicziaországokba élénk kereskedést folytatnak.

Fulnek, nyugotra a „Kuhländchen“-től, 4000 lakossal, kik szinte kivá-lólag posztógyártásból élnek. Származási helye a czinczendorferek (morya testvérek) herrnhuti sektájának, melynek jelenleg fő székhelye Angliában Fulnek, Leeds és Bradford városok közt.

Frankstadt, hegyek közt fekvő város, mely hozzákapcsolt falvaival 9000 lakost számlál, és sok sajtot készítvén, azzal kereskedik.

Hradisch, város, a Morva vizének egy szigetén, 39 hiddal, 350 házzal, 1600 lakossal és bortermesztéssel, tartományi törvényszékkal.

Holeschau, város egy szép térségen a Morva völgyében, 4000 lakossal. Feje az Erdődy grófi család uradalmának, szép kastélylyal és kerttel. Szá-mos zsidó lakosai mézzel, viaszszal, nyers bőrökkel, gyapjuval élénk kereskedést űznek.

Stasznicz, a Morva mellett egy lánczhiddal és 3500 lakossal. Kis-gymnasium.

Bissencz, mezőváros a Morva jobb partján, kellemes szőlőhegyek aljában, melyek Morvaországban legjobb bort teremnek.

Lukacsovics, ásványforrással, mely a szelterihez sokat hasonlít.

11. Szilézia herczegség.

1. *Fekvése és nagysága.* Szilézia herczegség fekszik Morvaország, Poroszhon, Galiczia és Magyarország közt, olly formán, hogy a morva határszélre 35, a poroszhonira 41, a galicziaira 7, s a ma-

gyarországra 4 mérföld esik. Nagysága 89·50 □ mérföld, melyből használható föld van 863,200 hold, műveletlen 31,800 hold. A művelés alattiból ismét 416,600 hold szántóföld, 8800 h. kertek, 58,500 h. rét, 100,300 h. legelő, 279,000 h. erdő.

2. *Természeti tulajdonsága.* Szilézia igen hegyes tartomány, mert a Szudetok és Kárpátok (Beszkéd) ágazatai minden irányban keresztülhasítják. A völgyek közül említést érdemlenek: a *Visztula* és *Odera* völgy, s a termékeny troppau, weidenau, és skotschauti síkságok. Nagyobb folyóvize nincs, mert mind az *Odera*, mely ide kétszer lép be, Opava s Ólsa folyócskákat magába vévén, mind a *Visztula*, még itt nem nagy jelentőségű folyamok, s rövid folyás után e tartományt csakhamar elhagyják. Éghajlata zordonabb mint Morvaországé, úgyhogy a szőlő és kukorica itt meg nem érkezik; de levegője egészséges.

3. *Termékei.* Sziléziának mind földje, mind éghajlata nem olly kedvező a tenyészésre, mint a legközelebb leírt két koronaországban. Legtermékenyebb földje van még azon keskeny területen, mely a Szudetok hegysége mellett vonul el, egész Galicziáig, s a fentebb érintett völgyekben. A zordon éghajlat miatt azonban e terület sem olly termékeny, mint különben lehetne. A gazdálkodás épen az, mi Cseh- és Morvaországban, csakhogy itt nagyobb szorgalom fordítatik a földművelésre. Azon ernyedetlen munkásságot, melyet az ausztriai birodalombeli havasi lakosok kifejtének, itt is feltaláljuk a sziléziai német gazdásznál. Már a lengyel, ki keleti felét lakja a herczegségnek, sokkal kevesebb gondot és szorgalmat fordít földjére. *Zab* és *ross* főtermékek itt, ámbár az első, valamint az *árpa* is sokszor éretlen marad. Magot is kevesebbet adnak a földek, mint Morvaországban, mert egy holdra búzából és rozsából csak 12, árpából 15, zabból 18, hüvelyes veteményekből 8 mérőt számítanak. Azonban a földeknek csaknem fele burgonyával és *lennel* vettetik, mely utóbbi itt vigan tenyészik. Állattenyésztése állapotját a következő számbeli adatok legjobban felderítik. *Ló* (csikók nélkül) van 21,409, *szarvasmarha* 98,729, *juh* 131,714, *kecske* 19,400, *sértés* 115,400 darab; miből láthatni, hogy e hegyes vidéken a sertésitenyésztés meglehetősen virágzik.

4. *Népesség és szellemi műveltség.* Népessége 466,002 lélek, kik 27 városban, 5 mezővárosban, 662 faluban, és 55,819 házban laknak. Nyelvet s eredetet illetőleg van 222,616 német, 146,878 lengyel, 93,561 cseh-morva, és 2947 zsidó. Vallásukra nézve: 397,005 romai katolikus, 63,438 ágostai, 2664 reformatus, és 2947 zsidó. A katolikusok részint a boroszlói herczegpüspök, kinek helyettese Friedeken lakik, részint az olműczi érsek által kormányoztat-

nak, összesen 171 plebániát számlálván. Az ágostaiak 13 anyaegyháza a morva-sziléziai superintendenstől függ, s e következők: Bielicz, Ó-Bielicz, Ennsdorf, Drahomischel, Goleschau, Ustron, Weichsel, Nawsy, Bystricz, Ellgoth, Teschen (11267 lélekkel), Nieder-Bludovitz, Hillersdorf. A reformatusok, szinte a morvaországi superintendens alatt 3 anyaegyházat bírnak. Mi tanintézetekről: főgymnasium van három, u. m. egy Troppauban, kettő pedig Teschenben, melyek közül egyik az ágostaiaké. Ez utóbbi egyetlenegy protestans főtanoda a német-lengyel tartományokban. 1853-ban volt benne 10 tanár és 178 tanuló. Az intézet költségei nagyobb részben a gymnasium tőkéjéből, kisebb részben állami segedelemből fedeztetnek. Van könyvtára, ásvány-, állat-, növény-, pénz- s physikai gyűjteménye, természetesen igen szerény kiterjedésben.

5. *Ipar és kereskedelem.* Műipara Sziléziának 2 iparágban, u. m. posztó- és gyolcsgyártásban nagy fontosságu, s ezek összekötve a lentermesztéssel és fonással csaknem felét foglalatatoskodtatják a népességnek. Kereskedését a jó országutak, s az észak-keleti vas-pálya hatályosan előmozdítják.

6. *Felosztása.* 1849 előtt 2 megyére osztatván, jelenleg egy kormányzó alatt 22 kapitánysági járásra oszlik fel. Törvénykezési tekintetben e tartományi törvényszék alatt áll:

Kapitánysági járasok:

1. Bielicz,	12. Olbersdorf,
2. Freiwaldau,	13. Benisch,
3. Freudenthal,	14. Wegstadl,
4. Friedek,	15. Odrau,
5. Jägerndorf,	16. Wagstadt,
6. Teschen,	17. Königsberg,
7. Troppau,	18. Oderberg,
8. Jauernig,	19. Freistadt,
9. Weidenau,	20. Jablunkau,
10. Zuckmantel,	21. Schwarzwasser,
11. Hotzenplotz,	22. Skotschau.

Nevezetesebb helyek:

Troppau, fővárosa a hercegségnek, s feje Liechtenstein herczeg egyik nagy uradalmának, az Oppa vize mellett, 15,000 lakossal, egyenes szép utcákkal, 5 köztérrel, 6 templommal, melyek közül a goth izlésre épült 2 tornyos Mária egyház kiemelést érdemel. Székhelye a kormányzónak és tartományi törvényszéknek. Van itt főgymnasium, muzeum, ipar- s kereskedelmi kamara, nagy hercegi kastély, színház, számos posztó-, gyolcs-, bőr- és szappangyár. Posztóvásárai híresek. Környékén a legszebb mulatóhelyek találhatók. Fejedelmi congressus 1820-ban.

Jägerndorf, köfallyal kerített város az Oppa völgyében, az erdős Burgberg tövében, 5000 lakossal, Liechtenstein hercegi kastélylyal, pompás templommal, nagy fontosságú posztó- és gyolcsgyárakkal. Közelében vannak *Lobenstein* és *Schellenberg* ős lovagvárak omladékai.

Javornik, a neiszei hercegségben a porosz határszélen, 2000 lakossal. Van itt a boroszlói püspöknek, mint a Neisze hercegség birtokosának egy kastélya a magas Jánoshegyen.

Freiwaldau, város, egy hegy tövében, kapitánysági járás székhelye, posztó- és gyolcsgyárakkal.

Ginnerwides, vastartalmu ásványforrással, regényes vidéken.

Teschen, csinos város, az Oelsa vize mellett, a Beszkéd hegyek tövében, gyönyörű vidéken, 10,000 lakossal, széles szép egyenes utcákkal, 4 kath., 1 ágostai templommal. E hely fővárosa a tescheni hercegségnek, mely most Albrecht cs. k. főherceg birtoka. Van itt tartományi törvényszék, 1 kath., és egy ágostai főgymnasium, melyről fentebb bővebben emlékeztünk, nagy hercegi vár, jelentékeny posztókészítés. Timárai számosak. Kereskedése bőrökkel, gyapjuval, posztóval, magyar borral, mézzel és viaszszal nagy fontosságú.

Friedek, város, 5600 lakossal, s várkastélylyal. Székhelye a boroszlói püspökhelyettesnek.

Oderberg, város, az Odera mellett, utolsó állomása az északi vaspálya-vonalnak.

Weichsel, széljelszórt házakból álló népes falu a Visztula mellett, mely itt 180 láb magas vizomlást képez.

B) Lengyel koronaországok.

12. Galiczia királyság, Zátor, Auschwicz, és Krakkó hercegségekkel.

1. *Fekvése és nagysága.* Galiczia fekszik a Kárpát hegyláncz északi tövében, s határos északra Orosz-Lengyelországgal, nyugatra Poroszhonnal és Sziléziával, délre Magyarországgal, délkeletre Bukovinával és Oroszországgal. Határszéli körülete tesz 294·5 mérföldet, melyből orosz határszélre jön 144, magyarországra 106·2, bukovinaira 2·3, porosz határszélre 7·5, sziléziaira 7·5 mérföld. Nagysága 1358·70 □ mfd. Ebből használható 12,337,100 hold, s műveletlen 1,249,900 hold. A művelésalattiból ismét szántóföld 5,930,400 h., 130,500 kert, 1,513,600 h. rét, 1,220,700 h. legelő, 3,541,600 hold erdő.

2. *Természeti tulajdonsága.* Galiczia nagyobb részben magasan fekvő síkság, csupán déli részén vonul el félkörben a Kárpát hegyláncza, mely Magyarországtól választja el. Megjegyzendő, hogy a Kárpátok a galicziai oldalon rögtönebb esettel lapulnak le, mint a magyar oldalon, s az ország belsejébe csak csekély domb-

lánczatokat küldenek. Különös az, hogy az egész galicziai síkságon elszigetelve mindenütt láthatni gránitszikla-csoportokat. — Összes folyóvizei három folyamvidékhez tartoznak, melyek e következők: Visztula, Dnieszter és Duna. Visztula folyamvidéknek fő folyama maga a *Visztula*, mely Morva-Sziléziában ered, s egy darabig Orosz-Lengyelország felé határt képezvén, nemsokára Lengyelországba lép egészen, s Danczkánál a Kelettengerbe ömlik. Mellékfolyói: a *Biala*, a sziléziai határokon, *Rába*, *Dunajecz*, mely a Magyarországból jövő *Poprádot* magába veszi, *San*, s tovább kelet felé *Bug*, melynek torkolatja azonban már az ország határain kívül esik. A *Dnieszter* fő folyam a Kárpátokból ered, s Oroszországba sietvén, Akermannál a Feketetengerbe szakad. Mellékfolyói mind aprók; ilyen a *Podgorce*, mely Oroszország felé határt képez. A Duna folyamvidékéhez tartoznak a Pruth vizébe ömlő patakok és folyócskák. Nagy tavak ezen országban nincsenek; azonban ásványvizekben nem szűkölködik, bár egy sem emelkedett különös hirre névre. Éghajlata geographi fekvéséhez képest hideg és zordon, mert az északi és keleti szelek előtt nyitva van, s megfordítva déltől a Kárpát bércek zárják el. Ez okozza, hogy az országban szőlő és kukoricza meg nem érke. Különben levegője egészséges.

3. *Termékei.* Galicziának általában igen termékeny földje van, s ez az észak-keleti oldalon, például Tarnopol körül még termékenyebb; és sovány földeket csak a Kárpátok szomszédságában, s az ország belsejében némelly elszigetelt homokos-köves vagy mocsáros területeken láthatni. Azonban e jó föld nem műveltetik kellően. A régi ugaros gazdaság most is tulnyomó, s példány váltógazdaságokat csak egy pár uradalomban találunk. Még a német gyarmatokban sem veszünk észre valami okszerű gazdálkodást, ámbár ezek nagyobb szorgalommal művelik földjeiket, s a takarmánynövényekkel ismereteseek. Különben trágya vagy vaseke csak kivételekhez tartozik; s ámbár népessége Galicziának elég nagy, mégsem lehet mindig napszámost, s jó cselédet fogadni, mert a rusnyák nem szeret dolgozni, míg csak egy falat kenyeret érez tarisznájában. *Zab* és *árpa* fő termékek itt, s lehet mondani, hogy legalább kétannyi zab vettetik mint *ross*. A *hajdina* termesztés szinte nagy divatban van. Mi a termést illeti: egy holdra búzából és árpából 15, rozsból 12, zabból 16, hajdinából, kölesből 9 mérőt számítanak. Gabonaveteményeken kívül a *burgonya*, *len*, *kender* és *csukorrépa* nagyban termesztetnek. Termesztenek továbbá sok káposzta, zöldség, vöröshagyma, takácsmácsonya, kevés dohány és komló. Bort nem termeszt, mert a szőlő meg nem érke;

de más gyümölcs jól diszlenék, ha nagyobb szorgalom fordítottatnék rá. Különbön cseresznyéje, szilvája, almája legtöbb. Állattenyésztése, a háziállatok minden nemeire nem megvetendő. Így a *lovak* létszáma 530,554. melyből csikó 3 évesig 51,394, csődör 4217, kancza 201,349, herélt 273,594. *Szarvasmarha* (bornyuk nélkül) 1,434,826, melyből 487,693 ökör és bika, 947,133 pedig tehén. A *juhok* nemesítése újabb időkben örvendetesen előre haladt, azonban azon 955,908 darab, mely tartatik, nagyobb részben közönséges fajból való. *Kecske* van 221,000, *sertés* 675,000 darab. *Méhek*, a keleti megyékben nagy terjedelemben tartatnak. A rovarok közül megemlítendők a lengyel pirék (Cochenille), azaz: bodoncz (Porphyrophora polonica), melynek alaka (Larve) itt többnyire a tartós sziklár (scelerantus perennis) tövén éldegél, s nyáron szedetik. Ellenben ásványokban a *sót* kivéve inkább szegény mint gazdag. Nemes érczek, réz, stb. épen nem ásatnak. *Ként* azonban Csehországgal együtt legtöbbet termel a birodalomban; jelesül évenként 11,792 mázsát. Nemes kövekből találtatik *agat*, *jaspis*. De legnagyobb kincse Galicziának gazdag sóbányáiban fekszik, melyek részint kősót, részint fősót szolgáltatnak. Így 1850-ben Wieliczka adott 962,420, Bochnia 287,872, s a sófőzőintézetek 11,812 mázsa kősót. Sófőződéek vannak Drohobicz (ez legnagyobb), Dolina, Bolechov, Laczko, Koszov, Roszulna, Kalusz, Utorop, Starusol, Solecz, Stebnik, Kaczyka és Lanczyn helységeiben, melyek sóforrások által tápláltatnak. E főzőintézetek adtak szinte 1850-ben 498,853 mázsát. *Köszenel* ezelőtt csak 8 évvel igen keveset ástak. 1851-ben már 1,100,000 mázsát ástak. Nevezetesebb köszénbányák Dobrowa 275,000, Sierza 182,000, Javorzno 65,000 mázsa termeléssel. *Földolaj* a sotelepek közelében nyeretik. Van e tartományban még tűz, különféle szikla- és földnemek, kiváltképp mészkő, alabastrom, kovag, fész, kova, közönséges és finom agyag. Nyersvas 50,000, öntöttvas 23,000 mázsa termeltetik.

4. *Népesség és szellemi műveltség.* Népessége 4,555,477 lakos, kik 95 városban, 193 mezővárosban, 5986 faluban és 705,782 házban laknak. Nyelvet és eredetet illetőleg van 2,172,246 rusnyák, 1,962,000 lengyel, 83,000 német, 335,071 zsidó és 3160 örmeny. A lengyelek a nyugati, s a rusnyákok a keleti részét foglalják el a tartománynak, s körülbelöl a San vize vonja a határt a két nemzetiség közt. Csakhogy meg kell jegyeznünk, hogy egyfelől a Kárpátok mentiben mintegy 2—6 mérföldnyi széles területen rusnyákok laknak, s összefüggnek a magyarországi rusnyákokkal, más oldalról a Sanon tul egy 100 □ mérföldnyi vidék te-

rül el, mellyen lengyelek rusznyákokkal együtt vegyest foglaltak helyet egész Grodekig. Sőt Lemberg környékén is vannak néhány tiszta lengyel vagy vegyes vidékek. A németek az egész koronaországban szétszórva laknak, részint tiszta német községekben, részint vegyesen, s nagyobb részt II. József alatt telepedtek ide mint gyarmatosok. Tisztán laknak Hohenbach, Schönanger (a Visloka mentiben), Deutsch-Ranischau (Rzezow-tól északra), Mokratin, Wiesenberg (Zolkievtől délre), Zboiska, Romanovka, Josefov, Antonin, Oberweinbergen, Unterbergen, Kaltwasser, Signiovka (Lemberg m.), Rehfeld, Mühlbach, Lindendorf, Reichenbach, Dornfeld, Chrusno, Falkenstein, Einsiedl, Josephsberg, Königsau, Ebenau, Vorderberg, Braudorf, Weiszenberg, Ottenhausen, Schönthal, Rotenhan, Schumlau, Berdikau, Kleindorf, Moosberg, Rosenberg, Unter-, Ober-Engelsbrunn, Makow, Falkenberg, Segenthal, Obersdorf, Steinfels, Annaberg és Felicienthal. Ezekén kívül van még 45 falu, mellyeket inkább tiszta mint vegyes német községeknek mondhatunk, nem említve az egészen vegyes helyeket, s a városokban és mezővárosokban letelepedett mesterembereket és kereskedőket.

Vallást illetőleg van 1,865,881 romai katolikus, 2,172,286 görög-katolikus, 24,552 ágostai, 1442 reformatus, 2672 nem-egyesült óhitű, 335,071 zsidó. A romai kath. egyházat egy érsek (Lemberg), és 2 püspök (Przemysl és Tarnow) igazgatja, 789 plebániában. A krakkói püspök a poseni érsek alatt áll. A romai katolikusokhoz számítottuk az örmény katolikusokat is, kiknek különös érsekük van Lembergben. A görög katolikusok pedig 1 érseket Lembergben, 2 püspököt (Stanislavov, Przemysl), és 1857 plebániát számlálnak. Az ágostaiak anyaegyházai, számszerint 19, egy superintendens kormányja alatt e következő helyeken vannak: Lemberg, Brigittau, Ugarthsthal, Biala, Gelsendorf, Dornfeld, Jaroslaw, Hartfeld, Bandrow, Reichau, Josephov, Stadlo, Neu-Sandec, Gavlow, Ranischau, Reichsheim, Millescheucz, Zalescsik, Krakkó. A reformatusoknak külön anyaegyházuk nincs, s nyelvet illetőleg mind a két hitű protestansok németek. Nem-egyesült plebánia van 1.

Az elemi oktatás igen gyarló lábon áll itt, mit megítélhetni abból, hogy 1850-ben 599,597 iskolázható fiúból és leányból csupán 81,774 járt iskolába. E kedvetlen arány pedig a görög katolikusoknál még jobban növekedik, mert a protestans egyházak mind, a romai katolikus plebániák pedig kevés kivétellel mindnyájan birnak elemi tanodát, s így csak a görög katolikusok azok, hol az elemi oktatás mód nélkül elhanyagolva van. Fő elemi iskola

46, elemi 2155, leánytanoda 44 találattik összesen. Felsőbb tanító intézetek közül van egyetem kettő, u. m. Krakkóban és Lembergben, ez utóbbi orvosikar nélkül; főgymnasium 13, u. m. Lembergben kettő, Krakkó, Przemysl, Tarnow, Tarnopol, Stanislawov, Rzesow, Bochnia, Neu-Sandec, Sambor, Bucsacz, Brzezan városokban. Egy műtani akadémia Lembergben, s műtani intézet Krakkóban. Sebészi tanoda Lembergben.

5. *Ipar és kereskedés.* Galicziában a műipar még csak kezdetben van, ámbar a goromba vászon-, gyolcs- és szűrposztó készítése valóban jelentékeny; nemkülönben a szeszgyártás nagy terjedelemben gyakoroltatik. Vashámor nincs több 14-nél. A Visztula és San folyó melletti vidékek karókat, talajtáblákat, dongákat, hajócsölöpöket, s hajóépületi fákat szállítanak a Visztulán Lengyelországba s Danczkán keresztül a tengerre. A hamuzsirnak a szomszéd tartományokban is nagy kelete van. Van ezenkívül itt több üveggyár, salétromfőzés, papirosmalom, bőr, cserépedény-gyár. Szeszgyártása az egész birodalomban legnagyobb kiterjedésű, mert 1850-ben 696,165 akó pálinkát és szeszt égetett, holott az egész birodalom összesen csak 1,310,409 akót állított elő, s így Galiczia maga az egész mennyiségnek felét adta. Ellenben a répaczukorgyártás sehogy sem akar lábra kapni, sőt több létező gyár megszűnt, holott mind a föld igen alkalmas répaczukor termesztésre, mind a tüzelőszer nagyon jutányos. 1853-ban csupán 3 gyár dolgozott, névszerint Kenty, A. Lancut, és Tlumacz helységeiben. Ezek közül a kenti gyárban 56,192, a lancutiban 15,500, a tlumacziban 204,820 mázsa répaczukor adóztatott meg az állam által. Dohány a cs. k. Winniki gyárban készítettik. A rzezsowi zsidók által készítettetni szokott hamis ékszerek mint igen kiterjedt kereskedési tárgyak ismeretesek.

Galiczia sokféle nyers termékkel bővelkedvén, kereskedése nem megvetendő, bár ez nem olly élénk mint a szomszéd német tartományokban. Fő kiviteli cikkek : só (mellyből szerződés szerint leszállított áron sok ezer mázsa vitetik Oroszországba is), fa, hamuzsir, szarvasmarha, ló, gabona, pálinka, vászonkelme, nyers bőr. Az orosz határszéleken fekvő Brody legelső kereskedővárosa a tartománynak, s ennek szállítási és átmeneti kereskedése a kültartományokkal felette fontos. Kereskedését előmozdítják a Visztula, San, Dunajecz, Dnieszter hajózható folyók, a 404 mérföldet tevő kőutak, a krakkói és lembergi ipar- s kereskedelmi kamarák, stb. A Krakkót Lemberggel összekötő vaspályán mostan dolgoznak egész erővel, melly ha létre jön, kimondhatlan hasznára leend az egész tartománynak. Jelenleg készen van már a

krakkó-bochniai vonal $5\frac{1}{4}$, s a tarnow-dembiczai $4\frac{5}{8}$ mérföld kiterjedésben.

6. Felosztása. Ezelőtt Galiczia Bukovinával együvé volt kapcsolva, s az 1846-ban hozzácsatolt Krakkó nagyhercezséggel együtt 20 megyére osztatott. Jelenleg Bukovina külön koronaországot képez, Galiczia pedig a lengbergi és krakkói kormánykerületre, 19 megyére, melyekből a lengbergire 12, a krakkóira 7 megye esik és 177 kapitánysági járásra osztatik fel.

Nevezetesebb helyek :

Lemberg, fővárosa a királlyságnak, s 3 érsek székhelye (romai-, örmény- és görög-katholikus), hegyektől körülvéve a Peltew folyónál, ki- egyengetett és sétatérekre változtatott sánczokkal. Négy külvárosai terjedelmesek, utczái jól kövezettek. Van 21 temploma, 9 kolostora, 1816 óta cs. k. egyeteme orvosi kar nélkül, sebészti intézete, 2 főgymnasiuma és seminariuma, gazdasági és realiskolája, s több jótékony intézete. Székhelye a kormányzónak, fő- és tartományi törvényszéknek, ipar- s kereskedelmi kamarának. Népe ssége 70,000 lélek, kiknek egy harmada zsidó. Kézműipara és kereskedése jelentékeny, s ezenkívül bir posztó-, bőr-, gyolcs-, rozsólisgyárakat. Szébb épületei közé tartozik az örmény érsek pompás palotája, és a dominikánusok temploma. Kiemelést érdemel az Ossolinszky gróftól alapított gazdag könyvtár. Lemberg, Brody után legélénkebb város az országban, s ezt még felülhaladja új-évben s farsangon által, midőn a lengyel nemesség ide szokott gyülekezni, hogy a jószágberlőkkel újabb szerződések iránt végezzen. A város északi részén emelkedik fel a magas „Sandberg” hegy, melynek csucsán a régi Löwenburg lovagvár romjai láthatók.

Winniki, város, közel Lemberghez egy nagy cs. k. dohánygyárral, mely évenként 70,000 mázsa dohányt dolgozik fel, és 900 embert foglalatokodtat.

Wadowice, város, igen termékeny síkságon, kapitánysági járás székhelye, 3000 lakossal.

Biala, csinos iparüző város, a hasonnevű folyó mellett, mely a sziléziai Bielicz várostól szakítja el, 5000 lakossal, kik sok posztót és gyolcsot készítenek, s élénk kereskedést folytatnak.

Kenty, szinte iparos városka a Sola vize mellett, 4000 lakossal, posztó-, gyolcs- és egy répaczukor-gyárral. Innen jó köut vezet a Kárpátokon keresztül Magyarországba.

Auschwitz (Oszwiecim), város, s hajdan feje egy különös hercezségnek, mely politikai tekintetben a német szövetséghez számíttatik. Közel a Visztulához fekszik s 2500 lakost számlál.

Bochnia, város, közel a Rába vizének a Visztulába való ömléséhez, 6000 lakossal, híres sóbányákkal, főgymnasiummal. Vasuti állomás.

Wieliczka, bányaváros, és székhelye egy bányatörvényszéknek, 7500 lakossal. E város kimerithetlen sóbányáiról nevezetes, melyek már századok óta műveltetnek, s még most is kifogyhatlanok. Kiterjedése e sóaknának hosszában 6691, szélességben 1115, mélységben 743 öl. Van 13 bányatorkolatja, melyek közül a legnevezetesebb „Leszno” 470 csigalépcsőn ve-

zet le a mélységbe. Belseje a bányának bámulásra ragadja az embert, midőn a számtalan földalatti üregeket, a különféle alaku roppant boltozatokat, s bányaműveket látja. Többek közt van itt több kápolna, terem, melyek egészen sőkövekbe vannak bevágvva. Legujabban a városban só-, kén- s maláta-fördők építtetnek.

Podgorze, a Visztulának egy ága mellett, Krakkóval átellenben, 3000 lakossal, kik többnyire kereskedésből élnek.

Uj-Szandecz, kereskedő város a hajózható Dunajecz mellett, 5000 lakossal, kik Magyarországra élénk kereskedést üznek. Gimnasium.

Ó-Sandecz, szinte a Dunajecz mellett, melybe itt a Magyarországból jövő Poprád ömlik, 4000 lakossal, s egy kolostorral.

Ochotnicza, hihetőleg a legnagyobb falu a birodalomban, melynek hossza 18,725 lépés.

Jasslo, 3 folyócska összeszakadásánál, melyek aztán Viszloka nevet vesznek fel, közel a magyar határokhoz, 2000 lakossal.

Dukla, város, Magyarország határszélén egy felette kies vidéken, 1800 lakossal, kik gabonával, pálinkával és magyar borral élénk kereskedést folytatnak. Van itt egy szép várkastély igen nagy diszkerttel, s egy Bernhardi kolostor csinos szentegyházzal.

Ravie, falu, nagy kartongyáráról nevezetes.

Tarnow, város, a Biala torkolatjához közel, mellyen itt egy szép hid vezet. Derék templom nézést érdemlő sirbolttal. Gimnasium. Népesége 5000 lélek, kik sok gyolcsot és készített bőrt gyártanak.

Dembicza, mezőváros, Radzivil herczeg kastélyával. Bochniával vasut köti össze.

Rzeszow, város, a Visloka mellett, 6200 lakossal, kiknek nagyobb fele zsidó, s ezek közt sok aranyműves, kik a birodalmat igaz és hamis ékszerekkel bőven ellátják. Tartományi törvényszék. Gimnasium.

Landshut, város a San folyó mellett, nézést érdemlő kastélyal s gyönyörű kertekkel, s vásonfejéritő intézetekkel.

Tyrawa-Zsolna és *Sztarasol*, sóbányával és kőolaj-forrásokkal.

Sambor, népes város, a Dnieszter mellett, gyönyörű termékeny síkságon 9500 lakossal, kik gylcösszövással és fejerítéssel nagyban foglalatoskodnak. Gimnasium. Tartományi törvényszék.

Drohobycz, sófőző intézete legnagyobb az országban. 12,000 lakosa közt sok a zsidó.

Przemysl, város, a San vize mellett, mellyen itt egy 504 lépésnyi szép hid vezet keresztül, 16 templommal és 9000 lakossal, kik sok faeszközt, gyolcsot, bőrt készítenek. Van egy magasan fekvő fellegvára. Székhelye egy romai-, s egy görög-katholikus püspöknek és seminariumoknak, tartományi törvényszéknek, főgimnasiumnak.

Jaroslaw, város, a hajózható San mellett, 10,000 lakossal, kik a San és Visztula folyókon jelentékeny kereskedést üznek egész a tengerig. Van egy nagy posztógyára, és 3 gylcsejerítő intézete.

Zolkiew, város, nagy várkastélyal, s 5000 lakossal, posztó- és bőrkészítéssel.

Zloczow, tavak közt fekvő város, 8000 lakossal, egy vitorlavászongyárral, s régi várkastélyal.

Brody, első kereskedőváros Galicziában, közel az orosz határszélekhez, Potoczk gr. kastélyával, 24,000 lakossal, kik többnyire zsidók. 40 nagy és 200 kisebb kereskedő nagy fontosságú szállítási és átmeneti kereskedést űz Oroszhoz és Németország közt.

Tarnopol, város a Szeret folyó mellett, igen termékeny síkságon, 12,000 lakossal, élénk kereskedelemmel, sok timárral. Jesuita collegium és gymnasium. Régi várkastély.

Czortkow, város, dohánygyárral.

Stanislaw, város, a Bisztricza két ága közt, igen termékeny síkságon, 10,000 lakossal, tartományi törvényszékkel, gymnasiummal. Lakosai közt mintegy 500 örmény találtatik, kik marhákkal nagy fontosságú kereskedést űznek.

Kolomea, város, a Pruth mellett, 7000 lakossal.

Sniatyn, város, szinte a Pruth mellett egy szép síkságon 8000 lakossal, kik közt mintegy 600 örmény. Ez és **Kuty** város jeles bűrgyáiról nevezetesek.

Krakká, igen régi és nevezetes lengyel város, 1846 előtt a hasonnevű köztársaság fővárosa, jelenleg székhelye a kerületi kormányzéseknek, egy kath. püspöknek, ki a poseni érsektől függ, lengyel tudós társaságnak, fő- és tartományi törvényszéknek, s egyetemnek, és főgymnasiumnak. Fekszik a város a Visztula folyam mellett, melybe itt a Rudava folyó ömlik, s áll az óvárosból, Podgorze városrészből, melyről fentebb emlékeztünk, s mely nem tartozott a köztársaság vidékéhez, továbbá a Visztula szigetén fekvő zsidóvárosból és több külvárosból, melyekben összesen 2310 ház, 38 templom, és 30,608 lakos találtatik. A város egészben véve nem szép, mert régi izlésre, szabálytalanul és görbén épült, de vannak szép utczái, csinos házai, sőt palotái is. Hegyen fekvő fellegvárából pompás kilátás történik a szép vidékre, s a vele összefüggő pompás püspöki egyházban vannak eltemetve a régi lengyel királyok, köztök a vitéz Sobieszky, valamint Kosciusko és Ponyatovszky József hős lengyel vezérek. Műipara nem nagy fontosságú. Vannak bőr-, kalap-, viaszgyertya-, gyolcs gyárjai. Kereskedése fontosabb, mert rakhelye a magyar-morvasziléziai és galicziai áruknak, s ez még jobban virágzásnak indul, ha a Lemberggel összekötő vaspálya elkészül, miután az északi Ferdinand-vaspályával ugy is kapcsolatban van már. A várostól félóránnyira van a sz. Bronislaw hegy, melynek tetején ismét 120 lábnyi magasságra emelkedik a hős Kosciusko emlékhalma.

13. Bukovina hercegség.

1. Fekvése és nagysága. Bukovina fekszik az északi szélesség $47^{\circ} 14'$ és $48^{\circ} 40'$ s a keleti hosszúság $42^{\circ} 13' 1''$ s a $44^{\circ} 1' 25''$ közt. Határai északra s nyugatra Galiczia (29.3 mérföld.), keletre Oroszhoz 5.7 és Moleva 38.5; délre Erdély 8.8, s ismét nyugatra Máramaros vármegye 4.3 mérföldnyi kiterjedésben. — Nagysága $181 \square$ mérföld, melyből használható föld $1,714,158 \frac{3}{4}$ hold, műveletlen pedig 98,993 hold. A használt területből ismét szántóföld van $313,553 \frac{1}{8}$ h., szőlő $28 \frac{1}{4}$ h., veteményes kert $11,408 \frac{3}{8}$ h.,

gyümölcskert $5205\frac{7}{16}$ h., komlóskert $6\frac{6}{16}$ h., rét $306,843\frac{1}{4}$ h., legelő $248,905\frac{1}{16}$ h., bokroshely $596\frac{5}{16}$ h., erdő $827,613\frac{1}{16}$ hold. E használható földek pedig a földesurak és urbéres birtokosok közt így oszlanak el :

	földesuri	urbéres
Szántóföld	$96,742\frac{1}{6}$ hold	$216,811$ hold
Szőlő	$11\frac{1}{8}$ „	$17\frac{1}{8}$ „
Veteményeskert	$1964\frac{1}{2}$ „	$9443\frac{11}{16}$ „
Gyümölcskert	1030 „	$4175\frac{7}{16}$ „
Komlóskert	$6\frac{1}{16}$ „	—
Rét	$84,106\frac{5}{8}$ „	$222,736\frac{5}{8}$ „
Legelő	$104,761\frac{7}{16}$ „	$144,143\frac{5}{8}$ „
Bokros	$200\frac{13}{16}$ „	$395\frac{1}{2}$ „
Erdő	$820,010\frac{1}{8}$ „	$7602\frac{15}{16}$ „

A használatlan földterületből volt :

9763	hold utak
$4946\frac{3}{8}$	„ házhelyek
$2929\frac{1}{2}$	„ tavak
$40,943\frac{13}{16}$	„ folyó- és patakmeder
$945\frac{13}{16}$	„ kőbányák, árkok, stb.
$13,946\frac{7}{8}$	„ kopár sziklák
$23,795\frac{5}{8}$	„ sivatag
$1721\frac{3}{16}$	„ mocsárok.

Összesen csak $98,993\frac{1}{16}$ hold használatlan föld. Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy a földbecslő bizottmány e summához még $391,148\frac{5}{8}$ hold öserdőséget is hozzáadott, mely félrelevő magas bérceken feküdven, jelenleg teljességgel semmi jövedelmet nem ad.

2. Természeti tulajdonsága. Legalantabb fekvő vidéke e herczegségnek azon pont, hol a Dnieszter vize Oroszországba megyen által; itt a folyam víztükre csak 277 lábbal fekszik magasabban a tengernél. E ponttól kezdve a földszin mindjárt emelkedik, még pedig nagy gyorsasággal, úgy hogy ennek északi széle már 758 láb magasságon fekszik. Általában Bukovina hegyes tartomány lévén, tengerszin feletti magassága is jelentékeny. Legmagasabban fekvő helysége Kirlibaba, a hasonló nevű patak mellett, melynek tenger feletti magassága 2860 láb.

Egyébiránt a Bukovínát keresztül kasul metsző Kárpát-hegy-ségek magasságát tekintve nem érik el ugyan az örökös hóvonalt, de az erdővidéket tetemesen felülmulják. Központjuk e hegyeknek már a herczegség határain kívül esik az ugynevezett „Kuhhorn“-ban, mely a Besztercze forrásával együtt $7,224$ lábnyira emelkedik. Különben Bukovinában 2 hegyláncz különböztethető meg.

Egyik a Besztercze vizét kíséri mind két oldalról. Jobb oldalon fekszik a *Vurou Omului*, mely 6363 láb magas de már Erdélyországhoz tartozik, Bukovinában van a *Suchard* és *Ouschor*, melynek csucsa 5102 láb; bal parton vonul el a *Dzumaleu*, legmagasabb hegye Bukovinának 5880 láb magassággal, továbbá a *Pietrille-Domnei* és *Muntielung*, melyek 4732 és illetőleg 4273 láb magasak. Másik hegyláncza Bukovinának a Czeremos folyamvidékét a Szucsavától választja el, s legmagasabb csucsai a *Preluka Keczeli* a fejér Czeremos forrásánál, a *Tomnatik* (4884'), *Zapul* (5196'), *Viza-velika*, mely 4656 láb magas. Még e hegylánczok kifutó ágai is jelentékeny magasságot érnek el, mint a *Pietruska* Kraszna mellett (3540') és *Lungul* 4290 láb magassággal. Végre a Kárpát-hegység déli vonalában nevezetesebb hegyek a *Lukacz* (5074'), *Pietrile-Dornei*, *Munczel* és *Pietrile-Rosch*.

Minden folyói a hercegségnek a Feketetenger vidékéhez tartoznak. Ezek közül csak csekélyebb része ömlik a *Dnieszterbe*, mely Bukovinának északon határfolyója. Tulajdonképeni folyója a *Pruth*, mely az egész hercegséget keresztül futja, s nem sokára bejövetele után magához veszi a *Czeremost*, mely Bukovina legzordonabb hegységeiből ered. Magában Bukovinában fakadnak a *Szeret*, melynek mellékfolyói a *Szucsava*, mely a *Schipot*, *Izvor* és *Kobelora* patakokból veszi származását; a Hreben hegyben eredő *Moldava*, s végre a Máramarosból bejövő aranyos *Besztercze*. A *Pruth*, *Szeret*, *Szucsava*, *Moldava* folyamok mellékfolyóikkal együtt nyáron által meglehetősen vízszegények, míg más oldalról hóolvadás vagy záporok után félórai messziségre kiáradnak, s nagy mennyiségű kavicsot és köporondot raknak le. Egyedül a *Besztercze* az, mely mindég szabályos és kevés változás alá eső mederben folydogál, s tükkörtisza habjait az erdőbérczek közt a *Moldova* folyó felé hömpölygeti.

Nagyobb tavak épen nincsenek; a kevés tócsák közül a nagyobbak *Zasztavna*, *Verenczanka*, *Kissileu*, *Juschinecz*, *Stavczan* és *Koczman* helységek környékén a *Pruth* és *Dnieszter* folyók közt fekszenek.

Ásványvizei szinte nem számosak. Egy gyenge kénforrás fakad *Jakubenihoz* $\frac{1}{4}$ órányira a *Puczos* patak völgyében, és több savanyuvíz-források a *Dorna*, *Niagra*, *Negrisora*, és *Besztercze* vizek mentiben. Leggazdagabb savanyukut a *dorna-vatrai*, mely naponként 38,000 font vizet szolgáltat, de kevés szénsavat tartalmaz, s azért leginkább fürdésre használtatik. Ellenben a *pojania-niagrai* savanyuforrás gazdag szénsav-tartalommal bír, s azért vize palackokra töltve messze szétküldetik.

Éghajlata, geographi fekvéséhez képest zordon. A megtöretlen erővel fúdogáló észak-keleti szél erős és tartós teleket szül, melyeket rövid tavasz után forró nyarak követnek, úgyhogy az évszakok közül csak az ős az, melyet kellemesnek, s tartós derültnek mondhatunk. Az éghajlati viszonyoknak milly hatása van a növényzetre, onnan láthatni, hogy például a pruthi kerületben fenyőfák egészen hiányzanak; a Szeret völgyében levő erdőkben már gyakoriak; s míg Poschorita körül minden zöldség és gyümölcs vigan tenyészik, azalatt Jakubeni környékén csak sinledezik.

A föld termékenységet mi illeti: legtermékenyebb földterületek vannak a Pruth és Dnieszter folyók közt; már a Pruth és Czeremos folyók jobb partján fekvő vidékek termékenyek ugyan, de dombos alakzatuknál fogva inkább gazdag erdőföldek. A Szeret, Szucsava, és Moldava lapályosabb részei kivált a moldvai határszélen esők felülmulják termékenységből a Pruth völgyét, míg ugyan ezen folyóktól északra eső magaslatok hidegek, s a földművelésre nem kedvezők. Azonban a legelők és erdők pompás tenyészete mutatja, hogy a föld még itt is rendkívüli termő erővel bír, mit egész Bukovinára nézve elmondhatunk.

3. *Termékei.* II. József császár óta a kormány mindent elkövetett, hogy Bukovinában az okszerűbb gazdálkodás életbe lépjen. E célból már II. József német és magyar gyarmatosokat telepített a vallásalapítványi és kamarai jószágokra, de tervének teljes keresztülvitelében a halál megakadályoztatá. Ennélfogva jelenleg csupán néhány nagyobb uradalmaknál, a radauczi cs. k. ménésintézetnél, s az említett német és magyar gyarmatokban lehet egy kis ipart észrevenni; a nép nagy tömege csak a régi schlandriánt folytatja, mert az a műveltség alsó fokán állván igen kevéssel beéri, és semmi ösztönnel nem bír jóléte előmozdítására nagyobb ipart és szorgalmat kifejtteni. Minden terv nélkül sokszor ezer holdként fekszenek a földek éveken keresztül parlagon, részint hogy legelőkül használtassanak, részint hogy a kicsigázott föld új erőre kaphasson. Trágyázni csak az újabb időkben kezdtek el némelyek, s a kisebb birtokosok ezt is egészen elhanyagolják. A herczegségben olly gazdagon találtató gipsz (fősz) alkalmazása teljesen ismeretlen; s a trágyát még csak becsületesebb s mélyebb szántás által sem igyekeznek pótolni. Gazdasági eszközök a régiek, otromba facse, fa és tövis borona a rendes eszközök. E bajokhoz járul még a földek szétdaraboltsága az egész határban; tagosításról, legelő elkülönzésről szó sincs; s az illy mértékfeletti feldarabolása mellett a földeknek, már a mesgyéknél, melyek 2 láb szélesek szoktak lenni, s kutyatej-kóroval és kökénybokorral

benővők, temérdek jó föld megy veszendőbe. E gazdálkodási mód okozza aztán azt, hogy az itteni jóval termékenyebb földek mindennemű természetményből kevesebb magot adnak, mint a soványabb ausztriai és stájerországi területek.

A kisbirtokos tengeri után kedvező fekvésű földekben általánosan búzát, rosszabb fekvésűekben árpat, s aztán rozsot vet. A nagybirtokosok a robot elvesztése után kénytelenítették a váltógazdaságtól bucsut venni, s a régi 3 fordulás ugarrendszerre visszatérni. Négy fordulás gazdaság (ugar, öszivetés, tengeri, zab vagy árpa) csupán a dnieszteri kerületben divatozik.

Minden természetmények közt Bukovinában a *tengeri* (kukoricza, törökbuza) áll első helyen, mert az összes szántóföldek felét e termék foglalja el, miután mind az oláh, mind a rusznyák népesség kenyere és főledele a tengeriből áll. És mivel 1846 óta a burgonyarothadás itt is gyakran uralkodott, s az ültetéseket semmivé tette, a tengeritermesztés nem apadásban hanem folytonos növekedésben van; annyira, hogy ezt már nem csupán emberek és állatok számára termesztik, hanem burgonya helyett pálinkát is ebből főznek. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a magas fekvésű bérczes vidékeken nincs így elterjedve a tengeritermesztés. Kerti leg, kicsinyben itt is termesztik ugyan, de sokszor egészen éretlen marad, s még tejében megsemmisítetik a jókor jelentkező derek által; sőt a Kárpátok mentiben 3 — 4 mérföldnyi széles területen, s a Pruth folyó jobb partján is legalább minden negyedik évben éretlen marad a kukoricza, s biztos és gazdag terméseket csak a dnieszter völgyi, s a Pruth bal melléki vidékek nyújtanak. Átmérőleg termésül 40 magot lehet felvenni, s hivatalos felvétel szerint 1851-ben 1,200,000 bécsi mérő vagy is 600,000 köből tengeri termett.

Tengeri után a *zab* egyik főterméke Bukovinának, s még pedig nemcsak azért, mert ez a bérczes tájakon legjobban sikerül, hanem azért is, mert a jelentékeny lólétszámon kívül itt van székhelye a roppant kiterjedésű cs. k. radauczi katonai ménésintézetnek, melly mind maga nagy kiterjedésben termesztí a zabot, mind a lakosoktól összevásárolja, mi okból ez a Szeret- és Szucsava völgyi földművesektől nagyban termesztetik. Fajt illetőleg a közönséges fejr szálkás zab vettetik, csakhogy ez a magasabb vidékeken, például Humora körül már fekete színt ölt magára, mi jellemző a bércezvidéki zabra. Termésül egy holdra 10 mérő számítatik, mi igen kevés, mindazáltal belső szükségre mégis elég, mert 1851-ben 320,000 mérő teremvén, Moldvából csak 1600 mérő hozatott be.

Ross, mely más koronaországokban legtöbb vettetik, Bukovinában csak a tengeri és zab után foglal helyet, mivel ennek fogyasztása csupán a cs. k. katonaság, a nagyobb városok népessége, s a német és magyar gyarmatok által történik. Termésül 7 magot vesznek fel, s e szerint 1851-ben 260,000 mérő termett, mely nem volt elég, úgyhogy Moldyából még 47,000 mérőt kellett behozni, ide nem számítván a szomszéd galicziai megyékből behozott lisztet.

Buzát csak a nagyobb uradalmak természetnek különösen a Dnieszter mellékén, s ezek ezelőtt saját malmaikban a buzát lisztté őrltetván, evvel Moldvaországba, sőt a Dnieszter segedelmével egészen Odeszáig nevezetes kereskedést űztek. Ma már Moldvát Beszarábia és Podolia tartja ki lisztrel, mely felette jutányos, s vele a bukovinai évenként drágább liszt sehogysein állja ki a versenyt. 1851-ben egész hercegségben csak 90,000 mérő buza termett, úgyhogy 22,000 mérőt be kellett hozni.

A Dnieszter kerületben hajdan az *árpatermesztés* mind a ser-, mind a pálinkafőző házak számára meglehetősen kiterjedésben űzött, de az újabb időkben egy gabonanem termelése sem szállott annyira alá, mint az árpác, melyből 1851-ben csak 80,000 mérő arattatott, s a szükséglet 12,400 mérővel pótoltatott.

Mi az említett termékek árát illeti, ez 1851-ben következő volt. Egy bécsi mérő buza kelt 2 for. 36 kr., rozs 1 for. 40 kr., tengeri 1 for. 10 kr., árpa 1 for. 30 kr., zab 1 forinton pengő pénzben. — Az elősorolt 5 fő gabonanemen kívül természetik itt még *köles*, melyből 1851-ben 2810 mérő természetett, s csaknem ugyanennyi Moldvából behozatott; *hajdina*, 1851-ben 36,006 mérő. *Burgonya*, mely ezelőtt nagyban s még 1846-ban 1,595,000 mérő termeltetett, a burgonyabetegség következtében annyira alászállott, hogy 1851-ben már csak 820,000 mérő termett. E betegség először 1842-ben a vaskouczi uradalomban, s a szomszéd moldvaországi helységben Kimpolungban tapasztaltatott, s kevés évek múlva az egész hercegség minden vidékeire annyira elterjedt, hogy e csapástól sem a földnem, sem a föld fekvése, sem a faj vagy mag megválasztása, sem a művelési, s eltakarítási mód nem óvhatták meg a gazdát. Ez okból némelyek a *csicsókat* kezdték természetni, mely a parasztok kertjében vadon tenyészik, nagyobb kiterjedést azonban ennek termesztése nem nyerhete, mert becenebb és több termést ez sem adott mint a burgonya, bár minden betegségtől szabad. Hüvelyes veteményekből a parasztok kukoricza közt szoktak természetni *babot*, *paszulyt*, kevesebb *borsót*, de *lencsét* épen nem. Ellenben *vörösrépát* csaknem minden gazda termeszt, mely a kedvelt „Barszez“ (savanyu leves) készítésére elke-

rülhetetlen; *fejérrépadt* pedig csupán a német faluk természetnek második veteményül a tarlóokban. *Fejes káposzta* főleg a magyarok kedves természetménye, bár kisebb mértékben mások is művelik, valamint az *ugorka* is közönséges vetemény, s a görög hitűektől a hosszas böjtök alatt nagyban fogyasztatik.

Kereskedelmi vetemények közül *kendert* főleg a szegényebb zsellérek, *lent* pedig csaknem kirekesztőleg az ugynevezett *lippovánok* (valóságos nagyoroszok) 3 helységei termesztik, s evvel és len- s kendermagolajjal nem megvetendő kereskedést folytatnak egészen be Galicziába. 1851-ben termeltetett 12,800 mázsa len, 24,700 mázsa kender, 4500 mázsa len- és kendermagolaj. *Tök* s *napraforgó* kukoricaföldeken, s *köménymag* mint szükséges alkatrésze a pálinkának, és *vöröshagyma* a Dnieszter kerületben termesztetnek. 1851-ben a bukovinai ipar- s kereskedelmi kamara titoknoka Mikulits ur a *buzérral* és *takácsmácsonyóval* igen sikerült kísérleteket tett, s reményleni lehet, hogy a bukovinai buzér, minőséget tekintve, a straszbургival foghat vetekedni. Buzérral beültetve egy hold föld 83 for. 20 kr. p. tiszta hasznot adott. Takácsmácsonya nagybani termesztését főleg az akadályozza, hogy eladás végett igen messze (legközelebbi piacza Bielicz) kell fuvarozni. *Dohányt*, 1852 óta kezdtek el termesztetni, melyre a herczegségnek délkeleti része nagyon alkalmas.

Kertiveteményeket mi illeti: *spárga* vadon elég nő, s a közönséges vetemények minden kertben találhatók, de gombáknak mesterséges termesztésére senki sem ügyel, miután a Tereblesti és Oprischeni környékén vadon nőtt izletes gombanemek sem használtatnak. A *gyümölcsstermesztés* gyarló lábon áll, s ezt nagyban csak a földbirtokosok a Dnieszter és Pruth völgyében üzik. Azonban kivétetnek itt Toporoucz, Kostestie, Bosancze, Sekuriczeni s a lippován helységek, mellyek gyümölcsükkel nevezetes kereskedést folytatnak, sőt a lippovánok az uradalmi kertekből is összevásárolván a gyümölcsöket, ezeket egész Galicziába és Bukovinába széthordják. A jeles minőségű meggyeken kívül, az almák termesztése divatozik leginkább, mellynek fajai közt az ugynevezett Domnesk-mer (uri alma) legtöbbre becsültetik. Szilva kerteken kívül szabadban is szépen tenyészik, s Kostestie tájékán egész diófaerdőket láthatni. Sárga- és görögdinnyét a herczegség keleti vidéke termeszt. *Szőlőt* csupán 4 helység, u. m. Chilischeni, Uidestie, Reusseni, Rusz-Pravalár mível, mellyek 1851-ben 23 hold ültetvényen 162 akó bort szűrték. Legujabb időkben Csernovicz és Boján körül is szép szőlőültetvények tétettek, s vesszőket Hochheimből, A. Ausztriából és Franciaországból hozattak.

Rétek, a szántóföldekhez mérve nem elegendők, s nem elég termékenyek. Így 1851-ben 1,850,000 mázsa gyep- és lóherszéna termett, melly summából csak 6 mázsa esett egy holdra. Hogy czél-szerű rétmivelés által a szénatermést sokkal feljebb lehetne rugtatni, ezt legjobban megmutatta a radauczi katonai ménésintézet, melly 7952 $\frac{1}{4}$ h. rétjén, mellyek közül pedig 4070 hold magas hegyeken fekszik, átmérőleg minden holdon 12·6 mázsa szénát kaszált.

Bukovinának egyik fő nemzeti kincse roppant *erdőségeiben* fekszik, s ezek olly jól vannak felosztva, hogy alig van néhány helység, melly erdővel nem birna. A lombos levelű fák közt legterjedtebb fajok a bükk, aztán juhar, zoldok és hárs. A hajdani szép tölgyesek a Dnieszter mentiben nagyon elpusztultak, úgy-hogy jelenleg Bukovinának nincs több 5000 hold tölgyesénél. Tü-levelűek közt pedig a vörös és fejr fenyők játszá a főszerepet, s a kimpolungi erdőkben hajóépítésre és árboczokra alkalmas 20 öles szálfák vágatnak, mellyekkel ezelőtt egész Galaczig kereskedtek, de a drága fuvar miatt e nyereséges üzlet nagyot csökkent. Legtöbb erdeje van a görög-nemegyesült egyház alapítványi uradalmainak, ugymint 407,695 $\frac{1}{4}$ hold; utána következik a kincstár 124,342 $\frac{5}{8}$ holddal; a községek összesen csak 7600 holdat birnak, s ezek is a legrosszabb állapotban állanak. A bérczetőkön messze fekvő erdők azonban őserdőségek, mellyeket még nem ért el fejsze, s a legszebb fák, mivel alkalom értékesítésükre hiányzik, lábon rothadnak el, s néha egész területek leégettnek, csakhogy legelőkül szolgáljanak.

Mi az állattenyésztést illeti: ez mennyiségileg igen jelentékeny, de fajnemesítésre mind eddig nem sok gond fordított. Már 1792-ben átlátta a főhaditanács, hogy Bukovinában a radauczi terjedelmes óhitű egyházalapítványi uradalom igen alkalmas lenne egy katonai ménés felállítására, mellynek feladata lenne egyszersmind az Oroszországban és Moldvában vásárolt katonai pótlovakat felállítani, s az illető ezredeknek átadni. E végből az egész uradalom a kincstár által haszonbérbe vétetett, még pedig igen csekély árért, mert a 331,252 holdból álló roppant uradalomért 1854-ben 34,000, s 1792—1808 épen csak 12,257 fr. 21 kr. pengő haszonbért fizetett. A mindjárt kezdetben felállított waduvladiki, miltokai, woitinelli, F. wikovi és frasini ménésudvarokhoz később még több téliállomások járultak, úgyhogy 1851-ben Millescheucz, Burla, Wolovecz, Felső-Horodnik, Ó- és Uj-Frataucz, Woitinell, F. Wikov, Frasin helyeken 22 téglá- és 9 faistálló, az előbb nevezett 7 helyen 18 akol találtatott. Nyári használatra pedig a hegyi legelőkön, mellyek átmérőleg 3600 lábnyi magasság-

ban feküsznek, s több heteken keresztül a legjobb táplálékot nyújtják, állások épültek. Hágóménekül eleinte erdélyi faj használta-tott; később néhány normandiai csödör hozatott, melyeknek ivadéakai magasságban és erőben gyarapodtak; az utolsó 15 év alatt végre csupán arab ménék alkalmaztattak, s ez arab vérség részint tisztán tenyésztetik, részint keverés által módosittatik. 1852-ben a ménés állott 1979 darab lóból, melyek közt 21 magcsödör, 298 anyakancza, 496 csödör- és 598 kancza-csikó találatott. Hogy a lótenyésztés a közönséges földművelőknél is lábra kaphasson, a ménésintézet a herczegség több vidékein hágóméneket állított fel; ezenkívül minden évben máj. 5-kén Radauczon, jul. 12-kén pedig Csernoviczben csikókiállítások rendeztetnek s a szebb csödör-csikók 100, a kanczacsikók 20 p. forinttal jutalmaztatnak. Privát ménések ezelőtt számosabban voltak, de az újabb gazdasági viszonyok következtében jelenleg csak Doroschoucz, Werenczanka, Zasztava, Jurkucz, Ispas, Visnicz, Karapcziu és Zadova uradalmakban talál-tatnak. A köznép egyébiránt nem sokat gondol a ló nemesítésével, vagy jobb fajok tenyésztésével, s ezért a bukovinai lovak nagyobb részt kicsinyek, erőtlenek, de gyorsak, és tartósak. Kivételt érdemelnek a Kamenka és Kupka helységek környékén lakó parasz-tok, főleg pedig a német gyarmatosok, kik szép, magas és erőteljes lovakat tenyésztének, s a jutalmakat is rendesen ezek szokták megkapni. A bércek közt lakó huzolok lovai még kisebbek a bukovi-nai fajnál, de azért izmosak, erősek, s hegyek mászására felette al-kalmasak, miért is idegenektől élénken kerestetnek. A lovak ösz-szes létszáma Bukovinában 30,698 darab, u. m. 6619 csikó 3 éve-sig, 345 hágómén, 12,356 kancza és 11,378 herélt.

A *bukovinai szarvasmarha* a magyar-podoliai fajhoz tartozik, mellynek húsa, faggyuja, bőre kitünő, s mezeimunkára is igen al-kalmas. 1848 előtt Bukovina terjedelmes szeszégetéssel együtt, terjedelmes ökrőrhizlalást is kapcsolt egybe, úgyhogy minden év-ben 12,000 darab hizott ökröt adhatott el. Jelenleg azonban a bur-gonyavész miatt a szeszégetés csökkenvén, a fentebbi szám 1851-ben 5739 darabra olvadt le. Igen szép szarvasmarhát tenyésztének Doroschoucz, Zasztavna, Horoschoucz, Hliboka, Zadova, Berhomet birtokosai, a köznép közül a Szeret és Szucsava folyók alsó vi-déke, főleg a sósforrások közelében, s végre a német gyarmatosok, kik istállózás által kitünő fajt nevelnek. A szarvasmarhák összes létszáma a herczegségben 237,932 darabra rug, melly summából 71,040 bornyu és tinó; 83,009 bika és ökör, 83,883 tehén. A mar-hatenyésztést igen előmozdítja azon körülmény, hogy a gazdák több vidékeken sósvizet és marhasót használhatnak.

A *juhtenyésztés* szinte kedvelt foglalatossága a bukovinai népnek. A durva gyapjas juhok a közönséges fajból valók; a síkságokon pedig a nagy magyar juh faj van elterjedve. Létszáma a juhoknak 317,310 darab, melyek közt bárány 98,920, kos és ürü 94,737, anyajuh 123,653. A juhok közönségesen fejetvén, juhturó és sajt mintegy 20,000 mázsa készíttetik, s ez a mamaligával együtt legkedvesebb eledele a bukovinai népnek. Nemesített juhok csupán a vaskouczi és oknai uradalomban tartatnak.

Kecske, a szigorú erdőtörvények miatt jelenleg kevesebb tartatik (10,000), mint ezelőtt, s leginkább a legszegényebb zsellérek által tenyésztetik.

Ellenben *sértés*, mely magyar fajból való, s itt hizékony-sága miatt nagyon becses, a herczegség rónább vidékein nagyban tenyésztetik. Zasztava földesura évenként mintegy 1000 darab hizott sertést állít fel, s ezenkívül a sertéshizlalást kereskedésre a magyar helységek gyakorolják. Átmérőleg Bukovina évenként Galiczián keresztül 17000 darab hizott sertést hajt a troppai vásárra, s e mellett füstölt hussal, sonkával, szalonnával, zsirral Galicziába fontos kereskedést üz. A sertéket a fűrgelippovánok szedik össze, s Németországba szállítják. A sertések létszámát bizonyosan nem tudjuk meghatározni, mert ezek összeírás alá nem esnek, de nem sokat hibázunk, ha ezt 120,000 darabra becsüljük.

A jelentékeny kukoriczatermesztés a *baromfi* tenyésztést is hatályosan előmozdítja. Ludak, kacsák, pujkák, tyukok, galambok nagy mennyiségben tartatnak, s falukon ezek pótolják a marhahúst. Ezelőtt *halastavakat* nagy kiterjedésben tartottak az uraságok, főleg a Dnieszter völgyében, azonban jelenleg ezeknek kétharmada lecsapoltatott, s rétté vagy szántófölddé alakított. Mind e mellett ma is halásztatik 1000 mázsa ponty, kárász, sügér, csuka, melyek azonban a Dnieszter folyami halászzattal, mely tokot és harcsát szolgáltat, s a patakok pisztrangjaival együtt nem elégítik ki a belsziükséget, mely a gyakori görög bőjtők miatt fellette nagy, úgyhogy Moldvából még tetemes mennyiséget (1851-ben 973 mázsát kénytelen behozni. *Selyemtenyésztés*, bár erre az éghajlat nem lenne kedvezőtlen — nem gyakoroltatik.

A *méhtenyésztés* hanyatlásban van, mert 1846-ban még 82,000, s már 1851-ben csak 10,000 méhkas számláltatott, pedig a szép erdőségek és rétek, s különösen a számos hársfák létele kedvező körülmények lennének ez iparág előmozdítására. A nyers mézet a lippovánok szedik össze, s evvel, viaszszal, és méhserrel nyereséges üzletet folytatnak.

Mi a földművelési termékek gyártását illeti : hamuzsirt jelenleg csak a távolabbi bérczes vidékeken szabad főzni. Ezért a czudini, krasznai, fürstenthali hamuzsirtfőző intézetek nem képesek az ottani üveggyárak szükségletét fedezni, a hiány részint más intézetekből, részint szoda által pótolatik. Különben még e következő helyen vannak említésre méltó főződéek : Frasin, Pojana-Mikului, Schwarzthal, Dragona, Berhomet, Banilla és Bajascheskul pusztán. Hamuzsirt viszen ki a herczegség 2000 mázsát, főleg Boroszló, Prága, Biala és Brody városokba. *Malmai* kivétel nélkül hiányosak és régi divatuak. Van pedig összesen 601 liszt-, 51 deszkametsző-, 14 szél- és a Pruthon 85 hajómalom. Serfőzőházaiban (24) 1851-ben 54,637 akó ser, s 1854-ben 48 gőzgépes és 85 közönséges szeszgyárában 135,000 akó pálinka főzetett. E mennyiség $\frac{9}{10}$ részét a gőzgépes gyárak állítják elő.

A földmívelés állapotját a fentebbiekben lerajzolván, érdekesnek tartjuk a birtokviszonyokat is megérteni. A földbecslő bizottmány szerint urasági majorsági birtok van 1,196,890 $\frac{7}{8}$ hold, s urbéreszek kezében 616, 260 $\frac{15}{16}$ hold. Legnagyobb birtokosa a herczegségnek a görög-nemegyesült egyházi alapítvány, mely 10 uradalmat bir következő majorsági területtel

Czudin	7468 hold.
Gura-Humora és } Ilisesti	50,178 „
Hadikfalva	2606 „
St. Ilie	10,503 „
Koczman	7395 „
Kuczurmare	12,574 „
Radaucz és Frataucz	241,655 „
Solka	46,454 „
Tereblestie	4262 „
Vama	122,753 „

összesen 505,848 hold.

Második földbirtokos a cs. kincstár következő uradalmakkal:

Dorna-Vatra	74,206 hold majorsági földdel.
Moldvai Kimpolung	60,506 „ „ „
Kraszna	3230 „ „ „
Zucska	3795 „ „ „

141,737 hold.

A kincstár után következik 15 nagyobb privat uradalom

Berhomet	40,768 hold majorsági birtok.
Putilla	28,916 „ „ „

Moldvai Banilla	29,541	hold	majorsági	birtok.
Orosz Kimpolung	18,150	„	„	„
Vischnicz	8928	„	„	„
Bosancze	3846	„	„	„
Rostocze	6757	„	„	„
Zadova	9270	„	„	„
Petroucz	5856	„	„	„
Lukavec	8216	„	„	„
Ispas	4897	„	„	„
Komarestie	9930	„	„	„
Storoschinecz	7320	„	„	„
Karapcziu	10,063	„	„	„
Orosz Banilla	5256	„	„	„

összesen 197,724 hold.

E szerint a többi 131 uradalomra az urbéres földekkel együtt 460,063 hold föld esik.

A mezeigazdaság előmozdítására egy gazdasági egyesület jött létre 1851-ben, s ez már is 154 rendes tagot és 2 fiókegyesületet számlál.

Ásványországi termékekből épen nem volna szegény Bukovina, csakhogy ezek illetőleg még nem használatnak. *Aranyfövenyet* a Besztercze víz magával. *Ezüsttartalmu ólomércs* Kirlibaba közelében a Futurik hegyen találtatik, s ezüst 1851-ben 251 márka termeltetett; *ólomtájt* 795 mázsa. *Réz-ércstelepek* szinte a Besztercze mentiben vannak (2300 mázsa termeléssel); de ennél nagyobb fontosságú a *vas*, melly több vidékeken vastag rétegekben és kitünő minőségben ásatik. 1853-ban 25,223 ners és 2717 m. öntöttvas. *Sóforrások* igen számosan találatnak, s kősót is eleget lehetne ásni, de mindeddig a kacziki sóbányánál több nem nyitattott. 1852-ben termeltetett 21,374 mázsa kősó, 9682 m. főttsó, és 1706 mázsa marhasó. Találatik ezeken kívül *turfa*, *kőszén*, *gipsz* (fősz) igen sok a Dnieszter völgyében, *mész*, *fazekaságyag*, *csapó föld*, *malomkő*. — Bányatelepei közül legnevezetesebb a Manz Vincze uré a Besztercze völgyében. Ez réz- és vasbányászattal foglalkozik, s 1853-ban 6 bányászgyarmatban számlált 5 templomot, 6 iskolát, 2 gyógyszertert, 56 bányaeépületet, 785 házat, és 4477 lakost, kik egyedül bányászattal foglalatoskodnak.

4. *Népesség és szellemi műveltség.* Népessége a hercegségnek 371,131 lélek, kik 3 városban, 4 mezővárosban, 401 helységben és pusztán (276 falu), s 65,213 házban laknak. Nyelvet és nemzetiiséget illetőleg van köztök 180,417 rusznák, 140,626 oláh, 25,000

német, 5446 magyar, 4000 lengyel, 2224 örmény, 1837 tót, 11,581 zsidó. Csak az oláhok, rusznyákok, s a kevés számú magyarok laknak egy csoportban, a többi népfajok mind elszórva a többiek közt. A herczegség nagyobb nyugoti felét a rusznyákok, keleti felét az oláhok foglalják el. A rusznyákokhoz számítottuk a *lippovánokat* is, kik különben valódi nagyoroszok, s Klimoucz, Fontinalba, és Lipoveni helységeekben laknak. A magyarok II. József alatt költöztek ide, s 6 helységben a Szucsava völgyében telepedtek meg. E helységek e következők: Andrásfalva, Fogadjisten (oláhlul: Jakobestie), Hadikfalva, Józseffalva, Laudonfalva, Istensegits. Németek tisztán csak Neu-Iczkany, Carlsberg, Fürstenthal, Eisenau, Lichtenberg, Alt- és Neu-Hütte, Plesch és Franczthal faluban laknak. A tótok gyarmata Czudiul. Mindenik nemzet sajátlagos szokásait, jellemét itt is híven megtartja. A rusznyákok lomhábbak mint az oláhok, s a szeszes italt mód nélkül szeretik. A németek igen szorgalmasak, értelmesek, s legvagyonosabbak. Utánok következnek a magyarok. A zsidók, örmények, lippovánok főleg kereskedéssel foglalatoskodnak.

Vallást illetőleg van 31,528 romai, 11,799 görög-katholikus, 2016 örmény-katholikus, 6043 ágostai, 667 reformatus, 307,497 nemegyesült óhitű, és 11,581 zsidó. A r. katholikusok németek, lengyelek és magyarok; az ágostaiak németek; a reformatusok mind magyarok; a görög-katholikusok rusznyákok; a n. e. óhitűek oláhok és rusznyákok. Egyházilag a nemegyesült hitűeknek helyben Csernoviczon van egy püspökség 219 plebániával. A romai katholikusok 23, görög-katholikusok 14, s az örmények 5 plebániái az illető lembergi érsekektől függenek. A protestansok 3 anyagyháza a galicziai superintendenciához tartozik.

A szellemi műveltség igen gyenge lábon áll Bukovinában. Nagyobb tanoda csak kettő van, u. m. 1 főgymnasium és 1 n. e. papnövelde Csernoviczban. Elemi iskolájuk a németeknek 13, a magyaroknak 5 van, s a még fenn levő 30 elemi iskola a többi nemzetiségek s felekezetek közt oszlik fel, miből láthatni, hogy a nagy tömeget tevő nemegyesült óhitűek gyermekei jobbára minden oktatás nélkül nevelkednek fel.

5. Ipar és kereskedés. E czikk alatt nem sokat mondhatunk Bukovináról, mert itt a közönséges házivászon és halinaposztó készítésnél, a mindennapi kézműi iparnál, a már említett bányászati telepeknél és hamuzsir, ser- és pálinkafőző házaknál, s 5 üveghután kívül semmi gyáripart nem mutathatunk fel. De még sajnálatosabb az, hogy csaknem tisztán földmivelői tartomány létre, még földművelési termékeket és állatokat is kénytelen a belső

szükség fedezésére behozni. Így Moldvából és Beszarábiából hoz be buzát, rozsot, kukoriczát, szarvasmarhát, juhót, lovat (ezt ugyan átmenőleg), bort, gyümölcsöt, halat, stb., s bár ezekből szinte maga is viszen ki Galicziába nagyobb mennyiségben, mindazáltal nem annyit mint behoz, mi az itteni mezőgazdaság sajnos állapotját leginkább jellemzi. Fő kiviteli czikkei tűzi- és épületfa, hamuszir, só, lovak, hízott ökör. Egy ipar- és kereskedelmi kamara van Csernoviczban.

6. Felosztása. Bukovina 1850 előtt Galicziához volt kapcsolva, s annak egyik megyéjét tette. Jelenleg különálló koronaország, saját kormányzóval, s 15 kapitánysági járásra osztatik.

Nevezetesebb helyek:

Csernovicz, fővárosa a hercegségnek, s székhelye a kormányzónak, tartományi törvényszéknek, s egy nem-egyesült görög óhitű püspöknek. Fekszik egy halmon, közel a Pruth folyóhoz, 1012 házzal, és 9828 lakossal. Van itt főgymnasium, n. e. óhitű papnövelde, gazdasági egyesület, ipar- s kereskedelmi kamara. Kereskedése élénk. Környékén szőlőültetvények tétettek, s a távirati vonal jelenleg egész idáig kiterjesztetett.

Szucsava, élénk város, a hasonló nevű folyó mellett egy domb tövében, 6000 lakossal, kik közt 1000 örmény. Hajdan székhelye volt egy darabig a moldvai vajdáknak, most jelentékeny kereskedést űz Moldvával. Bőrgyártása kiemelendő.

Szeret, harmadik városa Bukovinának, a hasonló nevű folyó mellett, 4000 lakossal.

Radaucz, nagyszerű katonai ménessel, melyet fentebb bővebben megismertettünk.

C) Olasztartományi koronaországok.

14. és 15. Lombardia-velencei királyság.

1. Fekvése és nagysága. E királyság határa északról Svájc, Tirol, és Illir királyság; keletre az Illir királyság és az adriai tenger; délre az egyházi állam, Modena és Parma hercegségek; nyugotra Szardínia királyság. Jelesül pedig lombardiai határ körületére esik 137 mérföld, melyből Szardíniára (Piemont) jön 21, Svájcra 44·5, Tirolra 22·5, Velenczére 21, Modenára 13, Parmára 15 mérföld. Velenczének 104·6 mérföldnyi szárazföldi határvonalaól Lombardiára 21·0, Tirolra 43·8, Karinthiára 10·3, Görz és Gradiskára 17·0, az egyházi államra 12·5 mérföld esik. Tenger-melléki határvonala tesz 22½ mérföldet. — Kiterjedése 790·08 □

mérőföld. Ebből Lombardiában használható föld 3,163,600, Velenczében 3,298,800 hd.; haszonvehetlen föld Lombardiában 587,300, Velenczében 851,100 hold. A használás alatti földből ismét

	Lombardiában	Velenczében
Szántóföld	1,453,700	1,597,300 hold.
Szőlő	60,500	38,600 „
Kertek	23,400	28,300 „
Rétek	394,400	498,700 „
Legelő	505,900	663,800 „
Erdő	670,300	453,400 „
Különféle használatu	55,400	18,700 hold.

Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy a szőlőkkel vegyesen beültetett szántóföldek egészen a szántóföldek rovata alá irattak, holott ezek csaknem annyi bort teremnek, mint a tulajdonképeni szőlőskertek. A különféle használatu földek alatt leginkább a rizsföldek értetnek.

2. *Természeti tulajdonsága.* A lombard-velencei királyság rendkívül szép ország, s valódi gyöngye az ausztriai birodalomnak. Északi része kivétel nélkül bérczes, a bércek délfelé dombokká válnak, s ezek elveszvé, azon bájos és termékeny rónaság terül el, mellyet a sűrűen elhintett városok, falvak, nyárilakok, az öntözött buja rétek, a szőlőlugasokkal átmetszett szántóföldek és gyümölcsösök csak egy kertet alakítanak. E kertet az északi szelek ellen mint bástyák a magas rhäti, tridentini és karni alpesek védik. A rhäti hegylánczban emelik fel hóval fedett fejüket a 11,136 láb magas *Monte-Trezero*, a 11,516' magas *Zebru*, a *Monte della Disgracie* (11,316'), a Como tava mellett fekvő *Monte Legnone* (8130'), s *Monte Geden* (7459'). A tridentini hegylánczban magasabb hegyek: a *Monte-Baldo*, mellynek legmagasabb csucsa *Monte Maggiore* 6858 láb magassággal. A karni hegyláncz valamivel alacsonyabb. Két elválasztott hegycsoport a lombardiai és friauli síkság közt fekszik, ezek berici, és euganei domboknak nevezetnek. Említést érdemel a *Splügen* hegyen keresztül vivő országut, s még inkább azon pompás köut, melly a Como tó keleti partján, a Veltlin vidéken által az ugynevezett *Wormser* vagy *Stilferjoch* (Monte Stelvio) hegyen vezet keresztül, s Pradtnál az Ecs völgyben a postautat eléri, s melly felfelé Innsbrucknak, s lefelé Boczennek vezet, s mind a legyőzendő akadályokat, mind az építés ügyességét tekintve méltán a világhíres szimploni ut mellett állhat. A Stelvio hegynek legmagasabb pontja, mellyhez e köut feljut, 8850 láb, s így 2600 lábbal magasabb mint a simploni ut.

Találtatnak itt továbbá több szép völgyek és hegyibarlangok. Nagy kiterjedésű azon rónaság, mely Ticino vizétől az adriai tengerig terjed.

Minden folyamai az adriai tenger, s a parti-folyókon kívül közvetve a *Pó* folyam birodalmához tartoznak. A *Pó* eredetét veszi a szavójai alpesekben, s kelet felé folyván, több torkolaton át az adriai tengerbe szakad. Dél felé nagyobb részt határfolyam. Nagyobb mellékfolyói a *Ticino*, *Adda*, *Oglio*, *Mincio*, *Tecchia*. Az *Ecs*, *Brenta*, *Pavie*, *Livenza*, *Tagliamento* közvetlen az adriai tengerbe ömlenek. Az adriai tenger partjai ez oldalon alacsonyok és nagyon mocsárosok. — Pompás nagy tavai közül először említjük a *Lago maggiore* tavát, melyet a *Ticino* foly keresztül, s mely nem csupán Lombardiához, hanem Piemonthoz és Tessin Cantonhoz is tartozik. Kiterjedése $4\frac{1}{2}$ □ mérföld, és 2630 láb mély, s így legmélyebb minden európai tavak közt. 1825 óta gőzhajók járnak rajta; ezenkívül kisebb nagyobb evező hajók vagy bárkák, melyek egész 650 mázsá teherig rakodnak. Mennélfogva a tavi kereskedés gabonával, borral, sóval, fával, épületkövekkel, marhával igen élénk.

Az *Ecs* folyó által keresztülhasított *Gárda* tó $6\frac{1}{2}$ □ mértöld nagy, 920 láb mély, s északi részével Tirolhoz, többi részével Lombardiához és Velenczéhez tartozik. Ezen is mind gőzösök, mind evező hajók járnak, melyek közül a nagyobbak 120 mázsát elbirnak.

A *Como* tava, melyet az *Adda* vize foly keresztül, $3\frac{1}{2}$ □ mérföld nagy, s 1860 láb mély. Gőzösökön kívül különböző nevezetű s nagyságu hajók használják, 50, 200, 450, 500, 650, 2500, 4400 mázsá terheket rakva. A splügeni ut partján menván el, a közlekedés rajta gabonával, sóval, fával, épületkövel, és iparkészítményekkel igen élénk.

A *Lugano* tó csak kis részben tartozik Lombardiához, s 150—1000 mázsás hajók használják, csakhogy a hajózás rajta a sok kanyarulat miatt szélvész es időben felette bajos.

Kisebb tavak a *Lago d' Iseo*, *Lago d' Idro*, és *Lago di Varese*. Ezek közül az első nagyobb bárkákkal (70—450 mázsás), az utóbbiak csónakokkal hajóztatnak.

Éghajlata meleg és szelid; itt már a déli gyümölcsök szabadban is tenyésznek. Levegője mindenütt egészséges, kivén az adriai tenger mellett fekvő posványok, s a rizsültetvények környékeit.

3. *Termékei.* Lombardiában és Velenczében csaknem egyenlők a gazdasági viszonyok. Egyébiránt itt meg kell különböztetnünk a havasi vidékeket a rónaságoktól és a dombos vidékektől. A havasi földek nem műveltetnek olly jól mint Karinthiában vagy

Tirolban; ellenben a természettől gazdagon megáldott többi vidékeken a váltógazdaság általános, csak hogy nem mindenütt czélszerű forgatással, miután az öntözhető tartományokban tengeri, buza, vagy rizs, és takarmánynövény (rétkaszáló) a nem öntözhető vidékeken tengeri, buza és lóhere váltják fel egymást, a nélkül hogy a föld sajátságaira figyelem fordíttatnék. Így hibás eljárás által a szántóföldek termése szerfelett csökkentetik, s nem éri el a karinthiai és stájer földek termékenységet, s azt csak kivételes esetekben mulja felül. A bérrendszer csak kivételképen nyugszik szilárd alapon, s az ős szokásokhoz való ragaszkodás épen oly makacs, mint máshol. Ellenben a lakosok szorgalma dicsérendő, különösen azon hangya-iparkodás, melly a trágya készítésére s eltar-tására, és a földek öntözhetőisére fordíttatik, fénypontját képezi az olasz gazdasági rendszernek.

Főtermékek itt a *tengeri és tisztabuza*. A tengeri közönséges eledelül szolgál, s ebből készittetik a „Polenta“ nevű nemzeti éték. Tarlóveteményül szolgálnak a kis szemű hamar érő tengeri (Cinquantino), *köles* (főleg Lombardiában) és *hajdina*. A *rizs* hasonlóul nagyban természetetik, de a *rozsa* termesztése, melly pedig itt jól diszlenék, évről évre keskenyebb körre szorul. Egyébiránt a szántóföldek, mint fentebb megjegyeztük, minden termékenységük mellett nem adnak oly termést mint a stájerországiak, a magyarországi és bánági dúzs telkeket nem is említvén. E visszatetsző tüneménynek megfejtő oka azonban abban fekszik, hogy Lombard-Velenczében a szántóföldek egyszersmind selyemtenyésztésre és bortermesztésre használtatnak. A mesterségesen vetett takarmánfüveken kívül vannak itt gazdag öntözött rétek, legjelesebb kerti-növények, sok és jó gyümölcs, köztök déli-gyümölcs (citrom, narancs, füge, gránátalma), gesztenye s olajfa egész erdőkkel, babér és eperfa, jó kender és len; ez utóbbi különösen Lombardiában nagy terjedelemben természetetik.

Bora e királyságnak bőven van, mert a termés Lombardiában 2,250,000 s Velenczében 3,500,000 akóra számítják; de minőséget illetőleg gyenge és nem tartós. Itt ugyanis a szőlő olasz módra műveltetik, azaz a szőlővesszőt nem metszik rövidre, hanem a természetnek hagyják, s ez élőfákra s lugasokra felfutva a meleg éghajlat következtében a magasban is megérleli ugyan fürtjeit, de ezek gyenge s hamar romló bort szolgáltatnak. *Erdeje* aránylag az egész birodalomban legkevesebb van.

Állattenyésztése a belső szükségletet nem elégíti ki. Így lovat 1851-ben Lombardia csak 66,521, s Velence 64,926 darabot szám-lált, ellenben *ösztér* és *szamár* e két koronaországban tartatik leg-

több. És a mi kevés ló van, az is csekély fajú, apró, erőtlén. A *szarvasmarha*-tenyésztés már nagyobb jelentőségű, különösen tehénkre nézve, melyek Sveicz és Tirolból szakadtak ide, s a havasokon igen jövedelmes fejőgazdaság üzetik. Egyébiránt a szarvasmarhatenyésztésben mindegyik koronaország egyenlő mértékben vesz részt, mert 1851-ben Lombardia 396,703, s Velence 396,228 darabot számlált a bornyukat nem számítva. Lombardiában a szokásos gazdasági rendszer nem sok tért enged a *juhtartásnak*, mely különben nemesített; Velenczében valamivel már nagyobb kiterjedésben üzetik, itt 367,286, amott 131,304 darab találtatván. A *sértés* belsziükségre nem elég; *méhtenyésztése* szinte csekély. Ellenben a *selyembogár*-tenyésztés általánosan elterjedt, igen kedvelt, és jövedelmező ága a gazdasági szorgalomnak. Találtatik Lombardiában 16,573,000, s Velenczében 13,250,000 eperfa, mellyen annyi selyembogár tenyésztethetik, hogy Lombardiában 252,000 mázsa selyemgubó (25,200,000 p. forint értékben), s Velenczében 195,000 mázsa szedethetik, mi 15,600,000 p. for. hasznót hajt. *Halászata* mind a folyókban és nagy tavakban, mind különösen a tengerben nagy fontosságu. Az adriai tengernek szörbencei s a velencei tartománynak viperái említést érdemelnek.

Az *ásványország* nagy mennyiségű föld- és sziklanemeket nyújt, megemlitendők a szép márvány, fész (gipsz), kréta, alabastrom, agyag- és porcellánföld, földélpala, magla, darla (trachyt), kovag és kovaghomok, fővénykő, földpat, fazekasagyag. Érczekből leginkább ásnak *rezet* (Velenczében 4000 mázsát), *ónat* (Velenczében 600 m., óntajt 2400 m.), *ólmot* (Velenczében 400 m.), *vasat* (Lombardiában 120,000 m. nyers, 20,000 m. öntött vasat), melly összesen 15 hámorban olvasztatik), *kénenyt* (Velenczében 1000 m.). A földművelés előmozdításán számosabb egyletek működnek. Illyenek : Lombardiában a tudományos akademiához csatolt gazdasági osztály; Velenczében a veronai földművelési-, kereskedelmi- és művészeti egylet; a gazdasági akademia Udinéban és Paduában; a velencei tudós társaság földművelési osztálya.

4. *Népesség és szellemi műveltség.* Népessége Lombardiának 2,670,833 lélek, kik 2965 zsidót kivéve mindnyájan olaszok. Velenczében pedig a 2,257,200 lakos-szám közt van 1,865,862 olasz, 348,225 friauli-olasz, 26,317 szlovén, 12,036 német, 4760 zsidó. A szlovénok a görzi hercegség szélén, a németek Friaulban 3 községben (Sauris, Sappada és Timau), s az ugynevezett 7 vicenzai, és 13 veronai községben laknak. Lakhelyeket tekintve Lombardiában van 13 város, 116 mezőváros, 1982 falu 304,279 ház; Velenczében 28 város, 233 mezőváros, 551 falu, 368,429 ház. Ebből

láthatni, hogy az ausztriai birodalomban Velenczében s Magyarországon vannak a legnépesebb falvak. Vallást illetőleg a lakosok többnyire római katolikusok, u. m. Lombardiában 2,667202, s Velenczében 2,251,708 lélek. Nemegyesült görög hitű Velenczében 402, ágostai Lombardiában 189, reformatus 477, Velenczében ágostai 186, reformatus 87. A r. katolikusok Lombardiában a májlandi, Velenczében a velencei érsek alatt állanak. A májlandi érsektől függő püspökök e következő helyeken székelnek: Como, Bergamo, Brescia, Pavia, Lodi, Crema, Cremona, Mantua. Velencei püspöki megyék: Udine, (érseki címmel), Concordia-Portogruaro, Belluno és (Feltre), Ceneda, Treviso, Padua, Vicenza, Verona, Rovigo, Chioggia. Plebánia van Lombardiában 2372, Velenczében 1675; Kolostorok Lombardiában 28, Velenczében 39.

Szellemi műveltségre nézve a lombard-velencei királyság az első koronaországok közt fénylik. Fő elemi van Lombardiában 81, Velenczében 35; al-elemi tanoda Lombardiában 2155, Velenczében 1413; leányiskola Lombardiában 1898, Velenczében 90; cs. k. főgymnasium Lombardiában 10, u. m. Májlandban 2, Brescia, Cremona, Mantua, Bergamo, Como, Pavia, Lodi, Sondrio városokban; községi főgymnasium 9, Májland, Monza, Desenzano, Salò, Viadana, Lovere, Clusone, Crema, Cassalmaggiore; püspöki gymnasiumok (9), Májland, Brescia, Cremona, Mantua, Bergamo, Celsana, Como, Pavia, Lodi; convictusi gymnasium (6) Májland, Monza, Lodi, Gorla minore, Como, Codogno; privat gymnasiumok (4), Parabiago, Cassano, Martinengo, Varese városokban. Velence pedig 18 gymnasiumot számlál, melyek e következő helyeken vannak: Velence (2), Verona, Padua, Vicenza, Bassano (ezek államiak), továbbá Velence (3), Verona, Padua, Udine, Vicenza, Chioggia, Concordia, Treviso, Ceneda, Belluno, Feltre, Rovigo, Adria (ezek egyháziak), Verona, Udine községi gymnasiumok. *Redliskola* van 2, u. m. Májlandban és Velenczében. *Egyetem* 2, Paviában és Paduában, mindenik 5 karral (theologiai, jogi, orvosi, matematikai, philosophiai). *Sebész*i tanintézet Paviában. *Bábaszkola* 2, Májlandban és Velenczében. *Allatgyógyintézet* Májlandban. Fő *hajózási* tanoda Velenczében. *Siketnéma*-intézetek: Májlandban (2), Bergamo, Brescia (2) Crema és Villa-nova városokban. *Vakok-intézete* Májlandban, Paduában. Cs. k. *zene-conservatorium* Májlandban. *Művészeti* akadémia Májlandban, *festészeti* akadémia Bergamo, Lovere, *szobrász- és festészeti* Verona, *rajziskola* Pavia városokban. Árvaházak, szegényintézetek, kórházak nagy bőséggel. A tudományos egyletek szinte számosak. *Tudós akadémia*k: Májlandban és Velenczében; *Athenaeumok*: Brescia, Salò, Bergamo

Velencze, Treviso; *tudóstársaságok* : Padua, Rovigo, Bovolenta; *Akademia fisico-medico-statistica* Májland; *szépművészeti egyesület* Májland, Lovere, Bergamo, Vicenza; nyilvános *festésszi tanoda* Pavia; *philharmonia-társaság* Cremona; *kereskedelmi-, ipar-, gazdasági egyesület* Verona, *gazdasági egyesület* Udine városokban.

5. *Ipar és kereskedelem*. A lombard-velencei királyságban, hol a természet egy jövedelmes mezőgazdaság üzésére mindent tett, ezenkívül a kéz- és gyárműipar többféle ágait is virágzó karban találjuk. Gazdagság tőkepenzokban, pompás közlekedési eszközökben; a magas fokon álló értelmiség, az iparszabadság, a sűrű népesség természetes tényezői egy virágzó gyáripar üzletnek. Legnagyobb fontosságu a selyem- és az üveg- (Velenczében) gyártás; aztán következnek a papiros-, bőr-, érczműgyárak, Lombardiában a gyapotfonás s kisebb terjedelemben a gyolcskelme-gyártás; Velenczében pedig a hajókötlő s gyolcskelmék készítése. Gazdasági iparágak közül kiemelendő a sajtkészítés, melly itt igen tökéletesen és nagy kiterjedésben üzetik. Nevezetes a félvajás lodi (hibásan parmesani), s a nagyobb részt vándorló nyájából nyert édes sajt (Strachino). Faművekből számos tengeri- és folyamhajókon kívül szép asztalos munkákat és zeneeszközöket (hiresek a cremoi hegedűk) készítenek a lakosok. Az érczművekből megemlítjük a 202 vas, 1 puddling, 2 hengergép (Lombardiában) gyárakban készített jeles vasműveket; a kitünő barnaréz-árukat Májlandból, s a finom aranylánczokat Velenczéből. Az országnak további készítményei : tisztított czukor, csokolád, borkő, dohány, bélhur a cs. k. velencei és májlandi gyárakból, szappan, viasz, gyertya, vegytani áruk és festékek, cserép-, finom kő- s porcellán edények. Az üveggyártás Velenczében igen régi, s ezen város e tárgyban Európának tanítója volt. Velencze közelében Murano szigeten maiglan több üveggyár létezik, mellyek nemcsak közönséges üveget, de szép festett álköveket (Paste), álgyöngyöket, fújt tükröket, zománczfestékeket, stb. készítenek.

Kereskedése a soknemű nyers termékek és iparportékák bősége, s a pompás közlekedési eszközök miatt szerfelett élénk és nagy fontosságu. Legfontosabb kiviteli czikke a nyers selyem, selyemfonal és selyemkelmék; aztán következnek gyapotkelme, gyolcs, üveg, papiros, érczmű, szalmakalapok, s mindenféle fénytűzési cikk, rizs, déligyümölcs, sajt, buza. Hoz be ellenben tengerit, lovat, szarvasmarhát, sertést, finomabb bort, gyapotot és gyapjút, posztót, tűzi- és épületfát, olajat, stb. — Kőutjai az egész birodalomban legjobbak, s legszámosabbak, ugyhogy 1 □ mérföldre Lombardiában 10, Velenczében 6 mérföld esik, midőn az e tekin-

tetben már nevezetes Csehországban ugyanannyi területre csak $2\frac{1}{2}$ mérföld jut. Ezenkívül több vaspálya-vonalok az egész királyságot keresztül hálózzák. Ilyenek a Májland-Treviglio vaspálya-vonal 4, Velence-Mestre 1, Mestre-Verona 16, Verona-Treviglio, 17, Mestre-Treviso $2\frac{3}{4}$, Verona-Mantua $4\frac{1}{2}$, Májland-Como $6\frac{1}{4}$ mérföldnyi hosszúságban. A vaspályák tesznek összesen $51\frac{1}{2}$ mérföldet. A nagyobb tavak és folyók mint fentebb láttuk mind hajózhatók, s részben gőzösök által is használatnak. De mégis legélénkebb s legfontosabb a Pó folyami hajózás. Ugyanis az évenkénti áruszállítás e folyamom az öt főkereskedőváros (Pavia, Piacenza, Gvastalla, Pontelagoscuro, és Cavanella) közt 2,700,000 mázsára tétetik, melyekből 900,000 mázsa folyó mentiben, 1,800,000 mázsa pedig folyó ellenében szállittatik. Fő kereskedő helyei: Velence, hol a tengerikereskedés központosul, valamint Májlandban a szárazkereskedés, Brescia, Bergamo, Verona.

6. Felosztása. Az egész királyság két koronaországra oszlik, u. m. Lombardiára és Velenczére, s mindenik külön kormányzó alatt áll. Mindenik koronaország ismét kerületekre (delegatio), s ezek járásokra osztatnak. Névszerint *Lombardiában* van 9 delegatio, 101 járással. A delegatiók következők: *Májland* (13), *Bergamo* (16), *Brescia* (14), *Mantua* (11), *Cremona* (8), *Como* (21), *Lodi* és *Crema* (7), *Pavia* (6), *Sondrio* (5) járással.

Törvénykezési tekintetben van egy *főtörvényszék* Májlandban, 9 *tartományi törvényszék* a fén előszámlált delegatiók fővárosaiban, 11 *városi praetorság* Májlandban 1 és 11, Bergamoban 1 és 11, Bresciában, Mantuában, Cremonában, Comoban, Lodi, Pavia, Sondrio városokban, 18 első osztályu vidéki, és 51 második osztályu vidéki praetorság.

Velence koronaország pedig elosztatik 8 kerületre vagy delegatoria, s ezek 78 járásra. A delegatiók következők: *Velence* (7), *Padua* (8), *Vicenza* (10), *Verona* (11), *Treviso* (8), *Udine* (19), *Rovigo* (8), *Belluno* (7) járással.

Törvénykezési tekintetben van egy *főtörvényszék* Velenczében, 8 *tartományi törvényszék* az említett delegatiók fővárosaiban, 9 *városi praetorság* Velenczében (2), Padua, Vicenza, Verona, Treviso, Udine, Rovigo, és Belluno városokban, továbbá 10 első, és 59 második osztálybeli vidéki praetorság.

A kereskedelmi törvénykezést a velencei kereskedelmi törvényszék gyakorolja, melly Lombardiára nézve is egyszersmind tengerészeti bíróság.

Nevezetesebb helyek :

Lombardiában :

Májland (Milano), fővárosa a koronaországoknak, székhelye a kormányzónak, főtörvényszéknek, egy kath. érseknek, Olaszországnak egyik legszébb s legnagyobb városa, fekszik pompás rónaságon az Olona vize mellett, a Ticino és Adda folyók közt, mellyekkel két csatorna köti össze. A város régi bástyái nagy részben szép sétatérékké alakítottak. Egészben véve Májlandot nem mondhatjuk igen szépnek, mert utcái szűkek, görbék, sötétek; de pompás épületei vannak. Kiemelendők a roppant székesegyház, mely 454 láb hosszú és 270 láb széles, kívül belől 4400 szoborral ékesítve, pompás kápolnákkal és sirboltokkal. Magassága a kupozatnak 232, s a legmagasabb toronynak 335 láb. Egy 468 lépcsős felmenet vezet azon erkélyhez, mely a templomot körülövedzi. Innen tiszta időben megláthatni a havasok láncolatát, mely magát az Appeninus bércekkel összeköti, Lombardiának gazdag s kerthez hasonló síkságát, a közel fekvő Pavia, Bergamo, Brescia városokat. A goth izlésre épült templomban koronáztattak meg hajdan Olaszország császárai és királyai a vas koronával. Színháza (della Scala) legnagyobb Olaszországban, és 400 páholyt számál. A hajdani jezsuita collegiumi épület pedig gazdag gyűjteményeiről nevezetes. Van itt egy 120,000 kötetnyi könyvtár, pénzgyűjtemény 12,000 darabbal; kitűnő jeles régibb és újabb festménytár, s híres csillagda. Nagy kórháza első egész Olaszországban, mellynek évi jövedelme 200,000 tallér. Egy régi romai modorban épült circus, mely 24,000 embert fogadhat be. A cs. k. palota és fellegrvár; a márványból készített nagyszerű békeív. Tudományos és művészeti intézeteit fentebb elősoroltuk. Ezenkívül mind a kézmű, mind a gyáripár, mind a kereskedés nagy virágjában van. Vannak selyem-, bársony-, szalag-, posztó-, üveg-, gyapot-, gyolcs-gyárak; egy nagy dohánygyár, cukorfinomító és több viaszöntő intézete. Népeisége 170,000 lakos, kik 5230 épületben laknak. Környékét a legszebb mulatóhelyek és kertek ékesítik, ezek közt „Casa Simonetta“ viszhangjáról híres.

Monza, város a Lambro vize mellett, mellyen egy szép hid vezet keresztül, közel Májlandhoz 6000 lakossal, nagyszerű várkastélylyal és bájos kertekkel. Az apátsági templomban tartatott mindig a lombardiai királyi vaskorona.

Mantua, város, és első rangu erősség, a Mincio folyó által képezett tó közt, mellyen által csak két bejárás vezet a városba, van egy fellegrvár, 5 külvárosa a tó partján, gymnasiuma, jeles gyűjteményekkel, s 3100 házban, 30,200 lakosa. Legszébb épülete az „il Teo“ palota. Születéshelye a híres latin költőnek Virgiliusnak (tulajdonképen Pietola falu a város közelében), kinek mellképe a hasonnevű várkapun, és szobra a piacon látható. Lakosai közt sok a zsidó, kik élénk kereskedést folytatnak. Püspöki székhely.

Castiglione, csupa kertek közt fekvő város, 6000 lakossal.

Brescia, dombon fekvő, s köfalakkal kerített város a Mella és Garza folyók mellett, 40,000 lakossal, kik híres fegyvereket, aczélneműket, és selymekelméket készítenek, s igen jelentékeny kereskedést folytatnak. Van fellegrvár, szép köztére, püspöki palotája, gymnasiuma, nyilvános könyvtára, tudományos akadémiaja, nemzeti muzeuma.

Salò, mezőváros, a Garda tónak egyik szép öble mellett, borban, déli-

gyümölcsben, és selyemben gazdag vidéken, 5000 lakossal. A Garda tó mellett sajtolt olaj Gardató-olajnak neveztetik, s külföldön is ismeretes.

Desenzano, mezőváros, szinte a Garda tó mellett, halászzattal, kikötővel, honnan gőzösök járnak Tirolba. Népessége 4000 lakos, kik becses bort (Vino santo) természetnek.

Peskiéra, erős vár a Garda tóba ömlő Mincio torkolatjánál.

Cremona, jól épült város a Po folyam mellett, melyen hajóhid viszen keresztül, 45 templommal, 29,000 lakossal, 2 gymnasiummal, erős várdával, több selyem-, gyapot-, bélhur-gyárakkal. A cremonai hegedűk europaszerte híresek. Kereskedik gabonával, lennel, sajttal, selyemmel, stb. A püspöki egyháznál levő torony 362 láb, s innen felséges kilátás esik a vidékre.

Pizzighetone, város és erősség a Serio és Adda vizek összefolyásánál.

Bergamo, menetes dombra épült város, a Serio és Brembo vizek közt, 15 templommal s 32,000 lakossal, kik vassal és selyemmel nevezetes kereskedést űznek. Említendő épülete a vásárház (fiera), mely 600 boltot számlál, melyek az itt tartatni szokott híres országosvásárok alkalmával igen élénkek. Van itt 2 gymnasium, athenaeum, művészeti akadémia, s erős várd a egy hegy tetején. Püspöki székhely. Az itt készült orgonák híresek. Bergamo születéshelye a híres Tasso költésznek.

Treviglio, mezőváros, az Adda mellett, 6500 lakossal. A vaspálya Verona felé innen indulván ki, kereskedése jelentékeny.

Caravaggio, mezőváros, születéshelye Angelo Mihály híres művésznek. Innen szép fasor vezet a „Madonna di Caravaggio“ pompás bucsujárótemplomhoz.

Como, felséges vidéken fekvő város, a Como tava partján, tövében egy magas hegyláncznak, mely csaknem tetejéig kertileg meg van művelve, s olajerdőkkel, szőlős s gyümölcsös kertekkel, gesztenyésekkel, s nyárilakokkal elborítva. Van itt 2 gymnasium, szép püspöki egyház, jeles selyem- és érczmű-gyárak, 10,000 lakos, kik nagyra becsült szemüvegeket s látcöveket készítenek, s élénk kereskedést folytatnak. Majlanddal vasut köti össze. Como, születéshelye az ifjabb Pliniusnak, és ismeretes nyárilakát, mely innen 3 órányira Gravedonna faluban fekszik, most is mutogatják.

Varese, gyönyörű vidéken fekvő város, a hasonló nevű tó mellett, 3000 lakossal, gymnasiummal, selyemfonással. Közeliében fekvő „Madonna del Monte“ bucsuhelyről elragadó szép kilátás esik a Lago Maggiore, a Lago di Varese tavakra, a lombardiai kecses rónaságra.

Sondrio, szinte pompás vidéken fekvő város, a regényes Malengo völgy torkolatában, közel azon ponthoz, hol a Maller az Adda vizébe ömlik, 4000 lakossal.

Vorms (Bormio), csinos város, közel az Adda vizéhez, mely innen 3 mérföldnyire ered, 1500 lakossal. Közeliében van a híres Martin nevű kénásványos fürdő. Említést érdemel itt azon híres katonai országut, mely 1824-ben készült el, s a 8850 láb magas Stilferjoch vagy Stelvio hegyen vezet keresztül Tirolba. Egy pontján e bámulatra méltó műutnak több sorozatban csupa karzatok építették, melyek 2300 láb hosszúságra terjednek. Minden europai országutak közt ez legmagasabban fekszik, s tetejéről az „Ortelsspitze“ hegyet környező jéghegyekre felséges kilátás történik.

Kleven (Chiavenna), magas hegyektől körülvelt völgyben a Maira

folyó mellett, 3000 lakossal, kik jelentékeny átmeneti kereskedést űznek. Közéleben olly edénygyárak vannak, mellyek lávakőből különféle edényeket sőt kályhákat is készítenek.

Pavia, kellemes halmon fekvő város a Ticino folyó mellett, 25,000 lakossal, kik nevezetes terménykereskedést folytatnak. Van itt egy jeles tudományos egyetem, melly még 1361-ben alapított, nagy könyvtárral, fűvészkerttel, természeti gyűjteményekkel. Pavia szomszédságában Certosa falunál volt azon híres vadaskert, mellyben I. Ferencz francia királyt a spanyolok 1525-ben elfogták.

Lodi, csinos város az Adda folyó mellett, egy nagy termékeny síkságon, 20 templommal, 18,000 lakossal, gymnasiummal, régi várdával, igen szép színházzal, kőedénygyárral. Parmesan sajttal nagy kereskedést űz. Utközvet 1796-ban: Püspökség.

Crema, Serio mellett fekvő város, püspöki székkal, jó bor-, gyümölcs- és lentermesztéssel.

Gonzaga, falu, szép várral, melly egykor a mantuai herczegek család-háza volt.

Codogno, mezőváros, 8000 lakossal. Főhelye a parmesansajt készítésnek.

Velenceze tartományban:

Velenceze, hajdan híres, gazdag és hatalmas köztársaság, jelenleg fővárosa a velencei koronaországnak, székhelye a kormányzóknak, főtörvényszéknek, s patriarcha érseknek. Épült a velencei tengeröbölnek 3 nagyobb szigetcsoportjára, s 136 kisebb szigetére, mellyek 306 híd s gyaloghíddal vannak összekapcsolva. Utczáik helyett 134 csatorna szolgál, mellyeken földött csónakok járnak, s rendesen igen keskenyek és nagy kerülőt igénylenek, 4 utczába azonban tengeri hajók is bejuthatnak. A város már fekvésénél fogva igen erős, van 34 temploma, 12 apátsága és prioratusa, 40 egyházi társulata, 7 zsinagógája, 23 kórháza, 15,000 czölöpökre épített háza, 105,000 lakosa. Házaik közt igen számos paloták vannak, mellyeknek egy része azonban pusztulófélben vagy üresen áll, s hajdani pompáját siratja.

Nevezetességei: 1) a Ponte Rialto, legnagyobb hídja Velenczének, egyetlen márványboltozatból álló s 187 láb hosszú és 43 láb széles; a szent Márk tére, legnagyobb a városban, egy híres érseki egyházzal, négy barna rézből készült korinti lóval; a cs. k. palota s a kormánylak, melly hajdan a Doge palotája volt, s az új érseki palota; a híres arsenal, melly egy magas kőfallal kerített különös szigetet foglal el; a „la Felice” nevű színház. Számos tudományos intézeteit fentebb az ország leírásánál előadtuk. Kereskedése ugyan már nem olly fontos mint hajdan volt; azonban most is jelentékeny, s mivel szabad kikötővárossá emeltetett, évről évre nevededik. Kikötője bátorságos és tágas; csakhogy a bejárat a homoktorlatok által nagyon nehezítették. Gyártmányai közül világszerte híresek a szappan-, üveg-, arany- s drágakő ékszerárúk, valamint az aransodrony-, posztó-, selyem-, dohánygyárak is nevezetesek. E tengerváros a tengercséken (Lagunen) keresztül egy nagy hiddal van a szárazzal összekapcsolva. Velenceze körül fekvő kisebb szigetek közül említést érdemelnek:

San Lazaro, híres Mechitarista zárdával.

Murano, üveg- és tükörgyárakkal.

Szárazon :

Chioggia, város, kikötővel, hajóépítéssel, kereskedéssel, és püspöki székkal.

Mestre, város, kellemes nyárilakokkal, s 8000 lakossal. Innen csatornák vezetnek a Brenta, Piave folyókba, s a velencei lagunákba, s egy vas-pálya Verona felé, mely Velenczét összeköti Májlanddal.

Padua, régi, rozslú épült város a Brenta és Brachiglione folyók közt igen szép vidéken, 96 templommal és kápolnával, 16 kórházzal, 35,000 lakossal. Utczái többnyire szűkek s a nagy házak miatt setétek. Az igen tágas „Prato della Valle“ köztérén évenként híres sokadalom tartatik. E piac közepén egy csatorna szigetét képez, mely kellemes sétatérül szolgál a lakosoknak. A csatorna partjai négyeszegű kövekkel vannak kirakva, s 36 jelesebb férfiak szobraival ékesítvék. Nevezetesebb épületei : a püspöki egyház; a sz. Justin temploma; a városház, 256 láb hosszú, 86 láb széles és 75 láb magas köztermével, melyben az itt született Livius emlékszobra látható. Van itt egy régi és nevezetes tudományos egyetem, fűvészkerttel, csillagdával, gazdag könyvtárral s ásvány-, növény- és állatgyűjteményekkel; püspöki seminarium derék könyvtárral és nyomda-intézettel; gazdasági- és állatgyógyintézet, tudós akadémia, 3 gymnasium, posztó-, bőr- és selyemgyárak.

Abbano, város, az euganei hegyeknél, híres meleg fürdőekkel s ásványforrásokkal.

Este, város, a Bachiglione folyóval kapcsolatban álló csatorna mellett, 8000 lakossal, selyemfonó-, kalapgyárakkal s fenkő bányákkal.

Monfelize, a hasonló nevű csatorna mellett, az euganei hegyek tövében, 5000 lakossal és élénk kereskedéssel. E vidéken sok viperakigyó fogatik.

Arquato, kis mezőváros, 1500 lakossal, a híres költő Petrarka sírmlékével.

Vicenza, szép rónaságon fekvő város a Bachiglione és Recone folyók mellett, melyek a várost kétfelé szakítják, s melyeken 6 hid vezet keresztül, 22 templommal, 11 kórházzal, és 30,000 lakossal, kik selyem-, gyapjú-kelméket, arany- s ezüst ékszereket készítenek, s élénk kereskedést folytatnak. Van 2 gymnasium, 2 tudományos és művészeti akadémia, nyilvános könyvtár, sok szép palota, melyek közül 20-at, valamint a pompás olympi színházat a híres Paladio építőmester építette. A városon kívül van a Campo Marzo, egy gyönyörű köz sétatér és liget.

Bassano, város, a Brenta mellett, szép kőhiddal, 10,000 lakossal, selyem-, posztó-, bőrgyárakkal, gymnasiummal. Közeliében van a *Resonico* nyári kastély Canova remek szobraival.

Possagno, falu Canova születéshelye, hol egy pompás templomot építtetett a maga költségén.

Az ugynevezett „*Hét község*“ a bércek közt egy különös vidéket képez, melynek lakosai többnyire németek s a régi cimbrusok maradványainak tartatnak, s nyelvük a régi dán és frieslandi dialectushoz legtöbbet hasonlít. Többnyire földművesek és pásztorok. Főhelyük : *Asiago*, 5000 lakossal, kik híres szalmakalapokat készítenek.

Verona, régi izlésre épült, s megerősített város, az Ecs folyó mellett, mellyen 4 kőhid áll, hegyektől bekerített szép rónaságon, 60,000 lakossal.

Körülete 3 mérföld, s a várost sánczok és fellegrárok védelmezik. Vannak itt püspöki székhely, gazdasági akadémia, több gymnasium és tudományos gyűjtemény (ezek közt gazdag muzeum), nevezetes posztó-, selyemfestő gyárak, és számos pompás templomok és paloták. Kiemelendő az Arena, vagy is egy régi romai nyári színpad, melynek körülete 1331 láb, s 22,000 embert fogadhat be. Verona születéshelye Cornelius Neposnak, az idősb Pliniusnak, és Vitruviusnak, kiknek szobrai a városát ékesítik.

Legnago, megerősített város az Ecs mellett, 6000 lakossal, s terjedelmes rizsföldekkel.

Caldiero, falu, a Tibio mellett, 3000 lakossal, s ásványforrásokkal. Nevezetes a francziák és osztrákok közt történt ütközetről 1805-ben.

A „*Tizenhárom község*“ a tirolai széleken, szinte különös vidéket képez, mint a Hét-község, s ennek lakosai is németek nagyobbára, s maradéka a régi cimbrusoknak. A lessini bérceket lakják, s marhatenyésztéssel, favágással, gesztenye- és bortermesztéssel foglalatoskodnak.

Rovigo, város az Ecs folyam egyik ága mellett, gymnasiummal, tudományos egylettel, várdával, nagyszerű salétromfőző-intézettel, 2 börténnyel, s 7000 lakossal, kik igen híres sokadalmat tartanak.

Adria, város, mely ezelőtt a tenger mellett feküdt, most attól 2 mérföldnyi távolságra fekszik, posványok közt, 10,000 lakossal, s jelentékeny rizstermesztéssel.

Treviso, város, szép termékeny rónaságon, a Sile és Piavasella vizek összefolyásánál, s 18,000 lakossal, kik ügyes acél- és késművesek, kőedény-, karton- és rézedény-gyárakkal, és selyemtenyésztéssel. Van itt athenaeum, 2 gymnasium, s több jótékony intézetek.

Ceneda, mezőváros, magas hegyek tövében, 6 papirosgyárral, és 5000 lakossal.

Serravalle, város, posztó-, selyem- és bársonygyárakkal.

Belluno, halmon fekvő város, a Piave és Ardo folyók közt, 9000 lakossal, kik tűzi- és épületfákkal Velenczébe élénk kereskedést folytatnak. Két gymnasium. Gazdag könyvtár.

Agordo, falu, nevezetes rézbányákkal.

Feltre, város, az Alpések tövében, 5000 lakossal, kik bort és selymet termesztenek, selymet fonnak, s viaszgyertyákat készítenek.

Piave di Cadore, születéshelye Titian híres festésznek.

Udine, jól épült város, egy szép rónaságon, a la Roja csatorna mellett 20,000 lakossal. Van itt sok szép épület, köztök az érseki palota; pompás székesegyház, színház, athenaeum, gazdasági iskola, 2 gymnasium, 6 gyolcs-, 4 bőr-, 1 rézedénygyár, 7 selyemfonóda, egy fellegrár, melynek alljában szép sétahely terül el.

Campoformio, falu, Udine szomszédságában, egy várkastélylyal. Nevezetes az 1797-ki békekötésről Ausztria és Francziaország közt.

Pordenone, város a Roncello mellett, karton- és rézedénygyárral.

D) Magyar birodalmi koronaországok.

16. Erdélyország.

1. *Fekvése, határai, nagysága.* Erdélyország fekszik az északi szélesség $45^{\circ} 12' 15''$ — $47^{\circ} 42' 50''$ és a keleti hosszúság $39^{\circ} 55' 0''$, s $44^{\circ} 5' 5''$ között. Határai északra és nyugatra Magyarország (84 mérföldön), és a temesi bánság (8 mfd.); keletről Moldvaország (33 mfd.) és Bukovina (8 mfd.); délről Oláhország 57 geographi mérföldön. Nagysága 1054.79 ausztriai □ mérföld, melyből használható föld 8,162,000, műveletlen 2,385,900 hold. A művelés alatti területből ismét 2,768,000 h. szántóföld, 320,000 h. szőlő, 1,140,000 h. kaszáló és kertek; 1,166,000 h. legelő, 2,768,000 k. erdő, holdját mindenütt 1600 □ ölével számítván. *)

2. *Természeti tulajdonsága.* Erdély egészen hegyes ország, csekély területi rónaságokkal, s néhány tágasabb kies völgyekkel. minden szomszédainál magasabban fekszik, még pedig annyira, hogy rónaságai is megütik helyen helyen a 2000 lábat a tenger színe felett. Összes hegyei a Kárpátok hegylánczaihoz tartoznak, melyekből 4 vonalat. u. m. északit, keletit, délit és nyugatit különböztetnek meg, a hon belsejébe befutó ágakat ide nem értve. A déli vonalban legmagasabb hegyek: *Negoe* a Fogaras vidéken, 8040, ugyanott *Vunutera-butján* 7915, és *Vureu-ourla* 7854, *Retyezát* (Hátszegetől 5 óra) 7854, és *Bucesd* 8200, *La-omu* (Brassótól délre) 7915,, *Királykő* 7101, *Vureu-petri* (Moldva, Oláh és Erdély határai összejövetelénél) 6937, *Surul* (Verestoronnytól nyugatra) 7259, *Sztrugamure*, *Csukás*, *Muntyle-Dragusulj*, *Vureu-kazavej*, *Vureu-szkerisori* (Brassótól nyugatra) melyek közül a 6000 lábat mindegyik meghaladja.

Keleti vonalon első rangu csucskok nincsenek, de kiemelendők Zabola környékén: *Lakocza*, *Csilhános*, *Mosató*, illetőleg 940,849, 759 bécsi öl magassággal, *Nemere*, Esztelneknél 862, *Ünükő*, Radna mellett 1193 öl magas.

Északi vonalon: *Cibles*, Szuplaj helységnél 959; *Gutin*, Máramaros, Szathmár és Erdély határszélén 750; *Muntyle máre* Lápótól 3 óra 959 bécsi öl magassággal.

A nyugati vonal annyival érdekesebb, mivel az minden vonal közt legcsoportozatosabb. Jelesebb csucskai: *Bihar* az Ara-

*) Hain hivatalos statistikájában másképp adja a használható földeket, de e számítás talán 1 század előtt történt.

nyos forrásánál 971; *Vulkán*, Abrudbányától keletre $1\frac{1}{2}$ óra 666; *Mogura*, Körösbányától délkeletre 2 óra 475 öl magassággal.

Az ország belsejében e következő hegyek legmagasabbak: Udvarhely vidékén *Konostető* 369, *Ouszur* 858, *Lapul* 866, *Gogorza*, Borgótól 2 óra 839, *Surján*, Szászvárostól délnyugotra 5 óra, 1086; *Bodoki* havas, Sepsibodoknál 629, *Piliskető*, Bikfalvánál 646, *Csiklyakő*, Fejérvártól északkeletre 3 óra, 639, *Godgán* 875, *Ivanest* 740 öl magassággal mind kettő Szászváros szomszédságában.

A mondottak után *Nagve*, *Bucsesd* hegyeknek hóvonalban kellene esniök, mivel körülük 8000 láb a hóvonal; azonban nincs Erdélynek hegye, havasa, mellyen augusztuson át kinyaralna a hó, kivéve az északos oldalakat, gödröket, szakadásokat. De az igaz, hogy a déli hegyvonalon nyárban is elégser havazik.

Erdély rónái csaknem mind nagyobb folyók partjain nyulnak el. Nagyobb rónaságok: a) Gyergyóban a Maros jobb partján mintegy 2 □ mfd.; b) Háromszék és Brassó vidékén a Feketeügy s Olt partján 14 □ mfd.; c) Fogaras vidékén az Olt partján 8 □ mfd.; d) a Szeben partján $1\frac{1}{2}$ □ mfd. Továbbá az ismert hátszegvidéki róna, a Kenyérmező a Maros partján Szászváros mellett, az Ér melléki rónaság a Szilágyságban, a Keresztesmező a volt Torda megye és Aranyos határán.

Az erdélyi hegyek jobbára mészkőből állván, ez ország számos kisebb nagyobb barlangokat mutathat fel. Nagyságára legelől áll a *homoród-almási*, a Nagymál nevű szirt gyomrában. Hasadéka igen regényes, mennyiben ormozatát bükk és gyertyán lombok borítják. Oldalánál tisztán látható, mint szűrődik bele a Vargyas folyó. Hossza 400 öl. Ürege, mindjárt a bemenetnél két-felé ágadzik, délre és keletre. Ezen üregek 1—5 öl magasak. Rémitő számu denevérek tanyája. Második barlang a *tordahasadéki*, mellynek magassága 20—25, szélessége 3—4 öl. Balika várának is nevezik II. Rákóczy illy nevű kapitányáról, ki a kurucz háboruban itt vonta meg magát s innen rabolni kiűtött, miglen a tordaiak által agyonvereték. A *Ferencslik* Brassó mellett. Torkolatán alig fér be egy ember, de benne méljebben roppant mélységek és öblök találtnak. Ugyancsak a Barczaságon még számos barlangok találtnak, mellyek közt csak a *Pesterét* említjük meg, mellynek 8 nyílása van. De legszebb barlangja Erdélynek a *Bolivár* (Csetátyeboli), a volt Hunyad megyében. E barlang belső ürege akkora, hogy százakat fogadhat öblébe. Hátulsó részeiben, a pokol setéségben egy öl szélességű viz, hihetőleg a Krivazia pataka, két ölet esik, s leomlása után a földben ismét eltűnik. Toroczko-Szentgyörgy határán egy más csaknem gömbölyű alaku barlang már-

vány falai olly erősen hangzanak vissza, hogy hangosan beszélőt lehetlen érteni benne. Temérdek denevérei közt ritkább fajok is vannak. Neve : *Hosszúkő lyuka*. A vulkáni szoros tisztí házától valami egy órányira esik a gyönyörű csepegőköves *Balejna* barlang; illy gyönyörű s egyszersmind csepegőköves barlang a *runki* is, stb.

A *hegyrepedések* közül, a *tordahasadék* az, melly nagyszerűségével meglepi az embert. Hossza 4—500, magassága 150—200, szélessége 10—20 öl. Regényességét nevelik az oldalábani barlangok, és a közte elfolyó patak, a felette álló monostor templomával. Nagyságára szinte mérkőzik evvel a *törösvári* néhány száz ölnyi hosszú hegyrepedés, mit regényesít a hosszan szirtba vágott szorosut, és Törösvára egy magas szirtormon. Nagyszerűségében szinte mérkőzik ezekkel a Felgyógy és Magas falvak határai közt fekvő hegynyilas. Oldalait nyír s más erdőség festőileg borítja, fűnekén a diódi patak zúg, melly felett egy pontnál a repedést nagyszerű sziklaiv kapcsolja össze. Legnagyobbyszerű azonban a *Detonata*, a nyugoti sziklahavasok fenyeinek setétében, Abrudbányától néhány órára. Olly ritkaság, mit Europa száraz földje nem mutathat, azontul is talán csak Skóthon és Szent-Ilona szigete illy nagyszerűségben. Ez egy 1000 ölnyi kerületű basalt oszlopokból alakított hegy. Magasságát a hegy tövétől kezdve Paget 200 ölre teszi. Fél öl átmérőjű oszlopai egy darabban 8—10 öl magasra emelkednek, onnan más és ismét más folytatván tovább. Alakja ez oszlopoknak három, négy sőt hat szegletre is van idomítva; eleje le van sülyedve, s egy része az oszlopoknak a hegy lábánál leomoltan hever, a más rész orgona-síp alakban, folytonos rendben a legmeglepőbb élvezetet nyújtja szemlélőjének.

Folyóvizekben és *patakokban* igen gazdag Erdély, s már Benkő 600 kisebb nagyobb folyót számlál meg, mellyek közül azonban csak kevés a hajózható. Egy két patakot kivéve mindnyájan ki és nem befolyanak az országba, s a Duna birodalmához tartoznak. Nevezetesebb folyók : a *Maros*, melly a Gyergyó délkeleti havasaiból ered, s előbb déli majd nyugoti irányba folyván, Magyarországra lép által. Forrásától a határszélig futása 86 órát tart. Hátán sőt, épületi fát, savanyuvizet, s különféle termékeket szállit Magyarországra. Az *Olt*, második folyama Erdélynek nagyságot tekintve. Két ágban ered Felső-Csikban. Oláhországba foly ki, s futása a forrástól a határszélig 77 óra. Szinte hajózható, csak hogy igazitást igényelne. Harmadik nagyobb vize a *Szamos*, melly Kis- és Nagy-Szamos ágból egyesül. A Nagy-Szamos a Besztercze vidékén, a Kis-Szamos azon ága, melly Hideg-Szamos nevet visel, Kolos megyében, a Hév-Szamos a biharmegyei határszéleken erednek. A

Kis-Szamos Dézsnél a Nagy-Szamosmal egyesülvén, álladalmi jelentőségűvé s hajózhatóvá válik. Pályája a Hév-Szamos forrásától a határszélig 61, a Hideg-Szamosétól eddig 60, a Nagy-Szamosétól 52 $\frac{1}{2}$ óra. Magyarországra foly ki Szathmár vármegyébe. Kisebb folyók: a *Krassna*, mely eredetét ugyancsak a volt Kraszna megyében veszi, s 21 órai futás után Király-Daróczon alól Magyarországra foly ki. *FejérKörös*, a zarándi havasokból ered, s 19 órai folyás után, Baltyele falunál Biharmegyébe lép által. *Berettyó*, eredetét veszi a krasznai hegyekből, s 15 órai futás után Száldobágnál Biharmegyébe folyik. *Sily*, két ágban ered, Oláh-Sily és Magyar-Sily nevű ágakban. Az Oláh-Sily Oláhországban ered, s egy órai folyása után Erdélybe jő, hol Livádzelen alul a Magyar-Sily jobbába szakad. Magyar-Sily ered a hunyadmegyei Kárpátokból, s Oláh-Silylyal egyesülvén, 2 $\frac{3}{4}$ órai folyás után Oláhországba megy által, s ott a Dunába szakad. Az *Ér* vize a középszolnoki Szekeres és Kápa-suorás hegyekből vevén származását, 13 órai folyás után Giraltnál Magyarországra siet. *Bodsa*, (kis és nagy) a Tatárhavas és Tararucz nevű hegyekből származik, s Oláhhonba folyik. *Sebes-Körös*, Biharmegyében ered, s miután Erdélyt 8 órai útjában nedvesitené, szülőföldre ismét visszatér. *Aranyos-Besztercze*, Galacz hegyből származván, egy darabig határvonalul szolgál Erdély és Bukovina közt, hova egészen átcsap. Az országból kifolyó vizek még *Tatros*, *Bisztra*, *Lotra* és *Putna*. Az országban más folyóba ömlő folyók: a *Küküllő*, mely kettő van Erdélyben, mindenik a Küküllő-tó hegyből ered, s a Kis-Küküllő 36, a Nagy-Küküllő 42 órai folyás után Balásfalván alul egyesül, s egyesülve nemsokára a Marosba szakad. *Aranyos*, szinte kettő van Erdélyben, u. m. Kis- és Nagy-Aranyos, melyek Topánfalvánál egyesülvén, Vajdaszeznél a Marosba ömlenek. E kettőn tutaj jár. Többi folyóit jelentéktelenségük miatt nem említjük.

Valamire való tava Erdélynek egy sincs. Hegyi tavak azonban számosabban vannak. Illyenek: *Szent-Anna* tava Csík-Tasnád és Torna feletti fenyves hegyeken; vize iható, édes; mélysége 5—6 öl, körülete 1000 bécsi öl. Inkább regényessége teszi nevezetessé, minthogy igen magasan, egy hegycsucs crater-alaku, bükk és fenyvekkel borított mélyedésében fekszik. Efféle hegyi tó van még egy a Bucsecs völgyei között; továbbá a *Mucsed* tó az északi hegyvonalon; a *retyezati* tavak; a *piricskei* tó a Gyergyóban; *Kis- és Nagy-Jezure*, Szeben vidékén. Második ágát teszik az erdélyi tavaknak a *mezőségi* tavak. Ugyanis a Mezőség, mely a volt Kolos-, Torda-, Dobokamegye és Marosszék egy részéből van kialakulva, egy se-reg hegycsoportozatból áll, melyeken több apró patakocskák ve-

szik eredetöket, melyek kifolyást nehezen kaphatván, tavakká csoportoznak össze. Ezen tavak következő nevek alatt ismeretesek : *Hódos* vagy *czegei* tó, *méhesi*, *sáhi*, *tóháti* tavak. Nagyságok hosszában 3—3 mérföldnyi, s a Marostól egészen a Szamosig terjednek. Szélességök rendesen akkora mint a Marosé, irgalmatlan sok apró darabban. E tavakból már eddig sok lecsapoltatott, de minden lecsapolás nélkül is a hegyekből leömlő vizek, néhány évtized alatt csaknem egészen betöltik, s e tavak nemsokára eltűnnek Erdély földképéről.

Hajózható csatorna egy sincs.

Ellenben az ásványok dús országában Erdélyben, ásványforrások is gazdagon vannak. De mivel itt az ásványvizeket csak mint fürdőket vesszük fel, ezeket hideg és meleg fürdővizekre osztjuk fel. Hideg fürdők neve alatt értjük a *savanyuvizeket*, továbbá a *sós* és *hideg kénes* fürdőket. Savanyuvizek közül mint fürdők és ivásra használt vizek keresettebbek : a *borszéki*, *előpataki*, *radnai*, *korondi*, *homorodi*, *rákosi*, *kovásszai*. Ezeken kívül híresek még : a *belbori*, *bodoki*, *polyáni*, *száldobosi*, *csikszeredai*, *málnási*, *saláni*, *pávoi*, *báldányosi*, *sósmezei* (a Büdösnél), oly bőségben, hogy malmot hajthatna némelyik. Általában ásványforrásokban leggazdagabb része Erdélynek a Székelyföld. A *borszéki* csak 1773-ban fedeztetett fel, s jelenleg nem csak Erdélyben, hanem egész birodalomban a legelső savanyuvízforrás, s vele csak a *suliguli* vetekedhetik Mármarosban. Tulajdonosa Ditró és Szárhegy, Gyergyó két végső faluja. Fenyves sziklák közt feküdvén, nyáron még a szomszéd moldva- és oláhországiak által is örömet láto-gattatik ; holott az utána következő *Előpataknak* épen az a baja, hogy fekvése fátlan, erdőtlen, s így kevéssé gyönyörködtető. A pompás, regényes fekvésű *Radna* ellenben már a mult század fénye volt, s ma sem látszik igen hanyatlani. Van 6 kutja, melyek közt a dombháti legjobb. Emlithető továbbá a *sajsoni* fürdő is Brassó mellett iblanszikeges vizével.

Hideg kénes és vasas fürdők közt nevezetesebbek a *kérői* Szamosujvár mellett; a *gorbonácsi* (Kövár vidékén), melynek luganyosságát dr. Tognio az első ranguak közé számitotta egész Magyarországbán; a *soványi* (Szilágyságban) vasas fürdő köszvény ellen hatalmas gyógyszernek állittatik.

Megjegyzendők még a *fortyogók* (sárokádók) : Torján, Hatolykán, Oroszfalván, Málnáson, melyek felett, ha napfeljötté előtt madár repül el, gyakran behull, oly erősen gőzölögnek. Legnagyobb szerű azonban ezek közt a *kovásszai pokolsár*, mely oly kénes kigőzölgésű, hogy a szélín padokon ülve néha alig állhatják

ki betegei. Felülete mintegy 3 □ öl lehet. A szomszéd lakosok házat fejeitlenek vele. Vannak még hideg ásványforrások : Dálnokon, Szombatfalván, a Rézhegyen a *jási* tó, a szép körű *Pokoltó* a Magurán, a *Kántorfördő* a kis-dersidai erdőkön, stb. Küküllőben, a Kis-Sáros mellett van egy *kénes forrás*, melynek felszine 4 □ láb, s mélysége egy láb; ebből a feljövő gőzt meg lehet gyújtani, míg vagy erős szél, vagy sebes eső el nem oltja. A falu gyermekei gyakran meggyújtják, s tengerit sütnék mellette. *Sósfordók* vannak Korondon, Tordán, Szovátán, Zsabenyicán, s több helyeken, mivel 120 helyen van sósforrás Erdélyben.

Hévoizeket szinte nagyobb számmal találunk Erdélyben. Legmelegebbek a *kis-kaldni* 24°, az *alsó-vácsai* 25°, és az *algyógyi*, melly 28° meleg R. szerint. Ezek közül legnagyobb hitele van Algyógnak.

Keserű források bőven vannak, kivált a Mezőségen. Fridvalszky keserűforrást Kis-Czég, Novaj, Sármás, Bonczida körül mintegy 300-at talált. A kis-czégi vizet üvegekre töltve mint gyógyszert árulják.

A *kérgező* vizek legismeretesebbike az, melly a homorod-almási barlangokban csepeg. Ez állítólag kötej (Lac lunae), melly legszebb pyramis alakokban megszilárdul. Illy kérgező vizek több barlangokban is találtatnak.

Olajforrás van Ojtoznál, melyből készül a deget vagy dohot, mellyet szekér kenni használnak. Homorod körül van egy víz, valamint Árpapatakán egy forrás, mellynek vizével a lakosok zekéiket feketére festik. Csegez falu alsó felén egy forrás nyárban hideg télben meleg. Barótnál (Erdővidéken) ismét találtatik egy forrás, melly eső előtt 2—3 nappal elapad. Aranyos mellékén Pogácsa nevű havasi faluban van egy dagadó forrás, melly időnként önti ki vizét. Végre Olasztelek határán egy forrás darázskövet alakít maga körül.

Mi *éghajlatát* illeti Erdélynek, ez, magas fekvése miatt sokkal mérsékeltebb, mint geographiai fekvése hozná magával. Közép hosszúsága a legrövidebb téli napnak 8, a leghosszabb nyári napnak 16 óra. A téli közép hőmérték $1\frac{1}{3}^{\circ}$, a nyári közép hőmérték $32\frac{1}{2}^{\circ}$, s az egész évi közép hőmérték, képviselőül Kolosvárt véve fel, tesz 7, 17°. Uralkodó szelek a keleti és nyugati, ama száraz, ez nedves szokott lenni. Évszaki szelek közt legátalkodtabb a *Nemere* szél, melly főleg a tavaszi éjnap-egyenkor Moldvából Háromszékre olly gonoszul ront le, hogy rakott szekereket feldönt, fákat többől kifacsar, épületeket elbont. Az időjárása inkább esős, mint száraz; különben Kolosvár képviseli Erdély havasokkal

szomszédos, így esősebb részit, Fejérvár a szárazabbat. Általában mind az égalj, mind a légkör Erdélyben erőteljes, és igen egészséges mind az emberekre s állatokra, mind a növényekre. Lengyelfürt féle betegségek nincsenek, de a pokolvar, csömör, hagymáz gyakoriak.

3. *Termékei.* Erdély a természetnek mind a három országbeli termékeivel bőven meg van áldva, s ámbár a földmivelés itt olly haszonnal nem üzethetik, mint a gazdag róna lapályokon, mindazáltal nagyobb szorgalom és értelmiség csudát tehetne, mint ezt több hegyes országokban láthatjuk. Termékenysége, az emelkedtebb fekvés, s a földalkat szerfeletti különfélesége miatt igen különböző; s innen van az, hogy az erdélyi föld egy helyen, például a Hargitán, s Marosszék havasain a hideg Izland és Sziberia növényeit, *) melegebb részein pedig, mint Hunyadban a meleg öv figéit, szőlőit és borostyánját termi.

Homokpuszták, mocsárok épen nincsenek, mert Erdély leg-homokosabb része a Barcaság, s bár itt Hellenbach, Alsó-Tömös majd elvesz a homokban: azért a Barcaság gyönyörű rétes lapálya jó aratást ad. Az okszerű földművelést leginkább akadályozzák a birtokok viszonyai, minthogy itt tagosítás még igen kevés helyen történt, s azért a földek elszórva, eldarabolva, s a szabad gazdálkodás nyugózva van. Váltógazdaság, talán az egy zsibói uradalmat kivéve egy sincs, s az ugaros rendszer közönségesen divatozik. Különben a *búza*, Csíkot, Gyergyót, s Abrudbánya környékét kivéve mindenütt megterem; de legjelesebb buzatermő vidékek a Háromszék, a Brassó vidéki rónaság, s a marosparti lapályok. Háromszéken különösen híres a dálnoki és szépmezei sikeres búza. *Rozsot* és *kétsszerest* a hegyesebb vidék termesztí inkább, főleg a Székelység, miből sok pálinkát, még sert is főznek saját szükségseikre. A bokros rozsot több helyen jó sikerrel termesztik; csakhogy kövér földet igényel. *Árpát* leginkább a Barcaság termeszt, mint a mellyből Brassó kását készítvén, meglehetőes kereskedést üz. *Zabot* egész országban mindenütt vetnek, legtöbbet a székelyeknél Erdővidéken és Csik-Gyergyóban. *Alakor*, *tönköly* kevés termesztetik. De legnagyobb, s legfontosabb ága az erdélyi gabonatermesztésnek a *tengeri*, vagy mint itt nevezetik *törökbúza*. E felette hasznos gabonanemnek a XVII. század elején még hire alig volt, s már a XVIII-ban csaknem vakdühvel lön termesztve. A számos oláhságnak egyedüli kenyere; s ámbár e terméknek sok előnyeit nem lehet félreismerni, de az is igaz, hogy az itt gyakran

*) Az izlandi moh, gyógytáraink e kelléke bőven terem.

uralkodó drágaságnak söt éhségnek (1817!) legnagyobb okozója a tengerinek nagybani természetése, mert a hideg esős idők hamar tönkre tehetvén, a föld népe egyetlenegy táplálékától könnyen megfosztathatik. *Kölest, hajdinát* (itt haricska) csak Bárczaságon Erdővidéken természetnek, de itt olly bőségben, hogy virágzása-kor a róna mezők fejrénnek virágától.

Kertivetemények közül természetnek sok *passulyt*, aztán *borsót*, kevesebb *lencsét*. A gyümölcsös vetemények között említendő a *dinnye*, főleg a sárga, mert a görög dinnyét nem igen neveli meg az erdélyi föld. Hires sárga dinnyék a maros-vásárhelyi és szamos-ujvári. *Tököt* a kukoriczaföldekben, *ugorkát* kertekben igen sokat természetnek Lombos vetemények feje a *káposzta*, a magyar, s különösen a hires kolosvári töltött káposzta kelléke, főleg a magyarok kedvelt veteménye. A *burgonya* már nagyban elterjedt, s többé kertiveteményekhez nem sorozható. *Hagyma*, a szászoknak, főleg Régen körül igen terjedelmes kereskedési czikke; s ez az oláhság szalonnája levén, illyet tarisznyájában mindég lelhetni. *Czukorrépára* a föld igen alkalmas volna, de mindeddig Erdélyben csak egy czukorgyár létezvén (Szebenben), természetesen korlátolt.

Kereskedelmi növények közül 1848 előtt Erdély legalább is természetett 40,000 mázsa *dohányt*; azonban ez iparág a dohány-monopolium behozatala óta igen megcsökkent. Leghiresebb dohány a szemerjai, aztán következik a maros-vásárhelyi, batizi, fogarasvidéki, cserefalvi, szentpéteri, alvinczi, dézsfalvi, stb. *Len, kender*, a mindennapi kenyérrel egyforma szükségű kellék, azért mégsem igen üzik; kendert csak vetnek mindenütt, de lenet az egy Bárczaságot kivéve csak annyit, hogy magjának olajja talán a nagypénteki bőjtre se lenne elég. A székelyek kitűnnek mégis a kendervetésben, mert nem is székely nő, ki sokat nem fon és sző, honnan maguk mindég új fejréneműt viselvén, az avatéggal szekerek rakodnak és mennek a vásárookra egész Kolosvárig. Hires a bonyhai őszi kendervásár. *Szömörce* (*Ruhs cotinus*) Hunyad havasain vadon terem. *Buzér, festő-csülleng* szinte jól diszlenek Erdélyben. *Komló* csak vadon terem. *Sáfrányról* Ausztria gondoskodik; s olajos növényekből *mákot* a székelység már régen, *repczét* pedig a nagyobb birtokosok most kezdik természetni.

Gyümölcsre, Gyergyót kivéve, mindenütt alkalmas volna az égalj s a föld, mégis ennek természetése gyarló lábón áll. Kiveendők a szász faluk, hol némellyik falu olyan, mintha egy kies ligetben volnának házai elszórva. Mint például Nagy-Disznód. A szász föld után említendő a magyar helységek, utánok a székelyek, s legvégül állnak hanyagságban az oláhok. Ellenben a főbir-

tokosok közül sokan igen szép gyümölcsösöket birnak. Első helyen áll a zsibói uradalom, mellynek 8 faluja nemes alma- és körtefával, s temérdek szilvával mindenütt be vagyon ültetve. Jeles gyümölcskertek vannak : Gerenden, Örményesen, Nagy-Czégen, Sárpatakán, Abafáján, Bonyhán, Keresden, Bonczidán, Árokalfján, Drágon, Szombatfalván, Kucsulátán, Koronkában, Szentbenedeken, Havadon, Küsmődön, Siklódon, Fejéregyházán, Zoltánban, Frecken, Szelindeken, stb. Faiskolák is évről évre szaporodnak, mintha Erdély eddigi hanyagságát kiakarná pótolni. A gyümölcsnemeket tekintve *szőlő* legtöbb természetetik, s a belőle főzött pálinka egyik jövedelmes czikke az erdélyi kereskedésnek. Bő és híres *cseresznyetermő* helyek Disznód, Segesvár, Brassó, Máda, Déce, Zilah, Vértölgy, Siklód, Bürgözd, Kákova, Idecs, Osdola, Kide, stb. Szinte kereskedési cikk a *gyógyi alma*, melly levessége, szép piros színe, s főleg az által, hogy aratásig is eláll, magát leginkább kelendővé tette. Ez almát leginkább Felgyógy, Gáld, Diód, Csákllya, Mindszent, s más szomszéd faluk termesztik. — Az *eperfa* tenyésztés ujjabb időkben Erdélyben is lábra kapott, de nagyra nőtt epresek még nincsenek. Szép ültetvényeket láthatni : Gerenden, Belden, Hadadon, Tartarián, Zsibón, Bethlenben, Bonczidán, Brassóban, Gorbón, Mikesen, Nagymáson, Sáromberken, Koronkában, Ebesfalván, Zilahon, s több helyeken.

A *szőlő*, Erdélyben mindenütt megéri, kivevén a Székelység, s némelly északi és nyugati havasok szomszédságát. De legjobb bort szűrnek a Küküllő és Maros folyók völgyében, s a következő híres bortermő helyek : Rápolc, Krakkó, Czelná, Berthalom, Borosbocsárd, Igen, Sárd, Csombord, Bábolna, Nagy-Oklos, Déva, M. Lapád, Sülye, M. Herepe, B. sz. Miklós, Vadverem, Fugad, Hoszsuzasó, Ozd, M. Apahida, Miriszló, Felgyógy, Kercsed, M. Bükkös, Káptalan, Dombó, Balavásár. Azonban az érmelléki sem áll ezeknek utána, valamint más egyes hegyek jobb fekvésű szőlője sem. Az érmellékiek közül híresek a tasnádi, szördemeteri, pelei, stb., s általában a Szilágyság igen jó bortermő vidék. A szőlőfajok nemesítésére sokat tett ezelőtt Deési U. István sorostélyi (Alsó-Fejérmegyében) szőlőfa-gyűjteménye, továbbá b. Kemény Dénes, s jelenleg az erdélyi gazdasági egylet szőlőiskolája Kolosvárott.

Milly arányban áll a rét és legelő a szántó- és egyéb földekhez, fentebb kimutatók. Hogy ezek sem elegendő nyári legelőt, sem téli takarmányt nem szolgáltatnak, tanusítja az, hogy a juhoknak nagy része Oláhországban telel, s az ugartól leginkább a legelő kedvéért nem akarnak elállni. Havasokkal Marosszéken, s Udvarhely némelly faluján kívül nem sok hely dicsekszik; s a

luczernát csak nem régiben kezdték termesztetni. — Erdély, nevét is a sok erdőtől vette; de ez jelenleg nem áll, mert az erdők kevés kivétellel közbirtokosok tulajdonai lévén, okszerű erdőkezelést itt hiába keresünk; az erdők a könnyen hozzáférhető helyeken kipusztítottak, és szép erdőségek csak a hozzáférhetlen határszéli bérczek ormain láthatók. Innen az erdőtlen Erdély közepén a fa már is roppant drága, s a Mezőségen a földekre fordítandó trágyát tüzelőszernak használják fel, épen úgy, mint Magyarország fátlan rónaságain. Összehasonlítva az ország különböző részeit, úgy találjuk, hogy az országot környező hegyek merőben erdőkkel fedvék, annyira, hogy néhol 6 mérföldre is tehetni szélességét az erdőségnek. Ezen erdőség a hon közepe felé aránylag mindég fogy, míg az ország közepén, az ugynevezett Mezőségen, állítólag csak vetett erdőket találunk, azokat is az északokban. Legnagyobb erdők a Mezőségen az örményesi Bánffy József, a bányiczai Bethlen Domokos, a vajdakamarási id. Bethlen János grófoké; van még Frátán, Pusztá-Kamaráson, s másutt is több helyen, de ezek mind területek, mind fabeli nagyságukra az előbbiektől messze maradnak. De összesen is csak annyi a Mezőség erdeje, hogy a 60 □ mfdnyi kopár helyen 4—5 □ mfd. fás helyet alig találhatni. De az teljességgel nem áll, mintha a Mezőség fatermésre alkalmatlan lenne, mert a szép gyümölcsök, szép szőlők, miket Örményesen s más helyt is a Mezőség közepén láthatni, azok a lehetlenség eszméjét lerontják. Erdőtlensége miatt a Mezőségnek igen természetesen ivóvize rosz; s legkapósabb tüzelőszere a nád.

Állattenyésztése Erdélynek nincsen olly jó karban, mint ezt az egészséges legelők, s rétek után gondolnánk. A *lovak* számát Benigni (1837), s utána Kövály (1847) 350,000 darabra teszi, holott az 1850-ki hivatalos számlálás csak 150,692 darabot talált. Igaz ugyan, hogy a hivatalos összeírásból sok kimaradhatott, de fele nem, s ez mutatja, miszerint a lótenyésztés Erdélyben terjedelmileg hanyatlóban van. Különösen nagy sebet ütött a gazdaság e fő ágán az 1849-ki forradalmi háború. Ellenben fajminőséget tekintve Erdély most is első helyen áll az ausztriai birodalom minden országai közt. A tiszta erdélyi faj legnemesebb a birodalomnak minden lovai közt, s a hegyi fris levegő, könnyű tiszta forrás-víz, hegyekeni mászkálás, tüztét, győzősségét, a keleti vérnek e jellemző tulajdonait maig is megtartották. Különösen a vad Csík, Udvarhely és Hátszeg tája az, hol az eredetiséget még keresni lehet, s főleg Udvarhelyben Zetalaka, Oroszhegy, Sófálva, Oláhfalva havasai azok, hol a keleti főt, rövid füleivel még leghamarább megtalálhatni. S mind ezek közt főhelyen áll Oroszhegy, csinos, ter-

metes, szügyes lovaival; friss vize és levegője, gyérített havasos legelője, még soká épségben fogja a székely-ló-faját tartani. Egyébiránt az uri méneseket a spanyol, s méginkább a császári korcs udvari ménnek meglehetősen elronták. Csupán az újabb időkben kezdték a főbirtokosok méneseiket székely kanczák, és angol ménnek által regenerálni. Az angol vérrel párosított ménesek számát Paget 20-ra teszi. Első nemesítőnek, ki angol televér székelylyel párosította, a boldogult Wesselényi Miklós bárót mondja, s legtekintetesebb ménesnek a bonczidait. Az erdélyi tiszta lófaj bélyege: közép magasság, tetszőleg hajlott fej magasán hordva, szép hosszú fül, nagy tüzes szem, hegyes száj, keskeny pofa, hosszú izmos nyak, széles szügy, erőteljes test izmos ágyék alatt alkotva, hosszú gömbölyű far; végre első lábai alsó szára hosszúsága is bélyegzi, mint a miért előlábaival maga alá játszik. Említendő még Erdélyben gr. Teleki sáromberki és gr. Haller szentpáli arabfajtájú lótenyésztése.

Szamarakat csak némelly udvarokban és a juhnyájak körül tartanak; öszvérek még kevesebbé vannak divatban, úgyhogy mind a két állat létszámát a hivatalos összeírás 3190 darabra teszi.

Erdély, fekvésénél fogva egy második Svájc, egy tejjel, vajjal, sajttal bővelkedő ország lehetne. Van ugyan minden mozogható embernek legalább egy tehénkéje, azért mégis a tej szűk, vaj kevés, sajt belőle szinte semmi. A mi kevés tehénsajt készül, azért Szászváros vidéke érdemel némi figyelmet. Az erdélyi *szarvasmarha* nem olyan nagy, mint Magyarországon, s több kísérletek mutatják, hogy a legszebb érmelléki faj is eltölpül; de munkásságára és tartósságára nézve becses faj. Egyébiránt gr. Teleki sármási jószágában a Mezőségen kitűnő szép szarvasmarhák állittatnak elő. A sármási tehenészet 100 fejős tehenet számlál, s igen nagy gonddal vannak összeszerezve. Úgyan ebből származik a b. Henter kelementelki tehenészete is. Mi a szarvasmarha létszámát illeti: 1850-ben volt 364,872 bika és ökör, 448,559 tehén, azaz összesen 813,431 darab a bornyukat nem számítva.

Azsia adományai közt a *bivaly* is igen jótékony. Azon kevés országok közt, mellyek tenyésztik, Erdély az első között áll. Azonban tekintve azt, hogy ereje, teje két annyi mint két tehénnek, s hogy e felett száraz istállóban hulladékkal, szalmával, kórral is kitelel, méltán nagyobb pártolást igényelhetne. A főbirtokosok, sőt a közrendűek közt is elterjedt tenyésztése; de a népnél a töle előítéletes irtózás, féltés miatt bajosan fog terjedni. Számát 30,000 darabra tehetjük. Fejér bivalyok nem ritkaságok.

A *juh*. számra nézve legterjedelmesebb minden állatfajok közt.

A turó és sajt igen kedves eledele az oláhnak, székelynek, szász-nak. Azonban gyapja durva és olcsón adatik el. Ezen ugynevezett magyar fajból leghíresebb a fogarasvidéki, tömöttebb és fodrosabb gyapjáért. A juhok összes mennyisége 2,250,000 darabra becsültek. Ebből 700—800,000 darabot Moldva, Oláh- és Bolgárország szokta kiteleltetni, többnyire a kaszállás és leétetés alá nem jött lábán száradt fűvön. E teleltetési mód igaz hogy kormányi engedélyeken alapszik, mégis hanyatlani indul. Finomabb merino-birkák kis terjedelemben tenyésztetnek, de a nemesítés évről évre gyarapodik. A nemesítést Erdélyben főleg a Wesselényi bárók kezdték meg, s jelenleg néhány főbirtokosok (gr. Bethlen-József, a Bruckenthal báró örök., b. Bánffy Dániel, gr. Béldy, stb.) igen szép selymes juhokat tartanak. A juhturó közül a csíki kászú-turó az, mit a kolosvári piacon is keresnek; de évenként egy pár mázsánál többet alig szállítanak. Husa ősszel csak elkél a magyar juhok, és a báránynak tavasszal; mégis nem mellőzhetjük megemlítés nélkül mint haladást, hogy itt ott zahánák kezdenek állani vén juhok kifőzésére. A székely földön és Brassó vidékén már több ilyen munkálkodik.

Kecske az erdőnek nagy pusztítója levén, a kormány igen gyakran tilalmazta, de haszontalan. A szegénység, főleg a földhöz ragadt oláhság maig is tehén gyanánt használja, s minthogy télen át is, kivéve nagy fagyokat, erdőn feltalálja élelmét, kevés költséget és nagy hasznót ígér. Bőrét kordoványnak, fagygyát gyertyának igen keresik, s az utolsóval a szebeniek meglehetősen kereskedést üznek. Husa bectelen, nem igen eszik, kivéve az örményeket, kik szárítva „Bozsenyicza“ név alatt igen szeretik. Az összes mennyiséget 75,000-re tehetjük. Legtöbbet tart a Szilágy-ság és Kövár vidéke, aztán a határszéliek.

A *sértéstenyésztés* nagyon el van hanyagolva, s a tenyésztett 350,000 darab épen nem elég a belső szükség fedezésére, úgyhogy Oláh- és Moldvaországokból évenként több ezer darab hajtatik be. Ezt is a Szilágy-ság és Kövár tenyésztői leginkább, minthogy itt legszebb tölgyes erdők levén, makk is meglehetősen terem.

Szárnyas-állatokból *tyúk* legtöbb tartatik; utána közönsége-sebb a *récze* és *lud*. *Pulyka* csak nagyobb nemesek és udvarok kegyenczei. A *fácán* még alig ismeretes; de a zsibói uradalomban szép számmal tartatik.

Hajdan Erdély igen gazdag volt vadakban; ma már ezt nem mondhatjuk. A kipusztított vadak közt említendő a *bölény*, melyből még 1775-ben a fülei erdőn (Bardócz-szék) látának; kevéssel azelőtt Gyergyó borvizeire is szoktak volt levonulni a nyári hőség

elől. Ide s tova kipusztulnak még a *szarvas*, *vaddisznó* és a *serge*, melyekből ugyan mais nemcsak látnak, de lövöldöznek is a magasabb bérczek lakosai. Különösen vaddisznót a b. szolnoki, besztertzei és hunyadvidéki bérczek nagyobb számmal rejtegetnek erdőrengetegekben; így szinte a lemhényi havas, a Retyezát és a bodzai passus környéke. Különben nagyobb vadak közül *medve* és *őz* az, mit gyakrabban találhatni minden nagyocska erdőben. *Farkas* igen sok; *róka*, *borz*, *nyul* mindenütt. Vadaskerteket az erdélyi nagyok nem igen tartanak; ilyenek vannak Ligeten, Küküllővárott, A. Szombatfalván.

A *méhtenyésztés* már régen nevezetes gazdasági czikk vala Erdélyben. Különösen virágzik ez székelyföldön a Háromszékben, Barcaságon és a Mezőségen. A kasok száma jelenleg 172,000-re becsültetik. Brassó méhserrel nevezetes kereskedést űz; valamint híresek a tordai és kezdi-vásárhelyi mézes pogácsák is.

A *selyembogár-tenyésztés* igen öröndetesen kezd terjedni. Már fentebb tettünk említést az eperfák nagybani tiltetéséről, s ha Erdély e tekintetben nem csügged, nemsokára a selyemtenyésztés jövedelmező ágává válhatik az erdélyi gazdasátnak. Jelenleg azonban 1000 font gubónál több nem váltatik be.

Halakban Erdély igen szegény, pedig lakosainak fele, t. i. a göröghitű oláhok hosszú böjtjeik alatt sokat fogyasztanak, miért is besózott hal nagy mennyiségben hozatik be. Küküllőben a sóság miatt csak igen ritkán, és csak forrásától messze találhatik hal. Már a Maros és Olt jobb halászatokat adnak, de csak ha a szerencse is úgy akarja. Egyébiránt tenyészik bennök: csuka, harcsa, kecsge, márna, menyhal, székhal, orsó fark, posár, paducz, balint, néhol czompó vagy cigányhal, zsemling, kárász, ángina; a havasi patakokban pisztrang, galócza, a mezőségi tavakban potyka.

A mezeigazdaság előmozdítására még 1844-ben egy gazdasági egyesület alakult Kolosváron, mely 1848-ban munkálkodását megszüntetvén, 1853-ban újra feléledt, s tevékenységének már eddig is szép jeleit mutatja. A város kebelében egy gyümölcs- és szőlőiskola megalapítására az első intézkedések megtétettek. Több ezerekre menő vadfák, s az ország legjelesebb boradó szőlőtökéjének a bakatornak fajából 5—6000-re menő venyigék vannak elültetve. Gondoskodva van az iránt is, hogy minden nemű gyümölcs-fajokból mag és mustra-fák legyenek. Van az egyesületnek ingatlan birtoka is, ugymint az asszupataki praedium, a várostól egy órányi távolságra, mely példány-gazdaság felállítására van szánva. A gazdasági egyesületen kívül jótékony hatással bír még az „erdélyi kölcsönös jég- és tűzkármentő társaság” is. E társulat 1844-ben

először csak jégkármentesítésre alakult, de 1847-ben jónak láták az illetők vele egy kölcsönös tűzkármentőt is egybekapcsolni. A társulat folytonos emelkedésben van. A jégkármentő még 1852-ben 869 tagot számlált, de 1853-ban már 1371-et, s míg 1852-ben 615,083 forintot biztosított, 1853-ban 797,594 forintra ment ez fel. A tűzkármentő is ez arányban szaporodott. Szilárdságát legjobban tanúsítja azon tény, hogy 1853-ban, daczára annak, hogy ez év legszerencsétlenebb év volt, az egész osztrák birodalomban egyetlen egy volt, melly kárvallottjait teljesen kielégithette.

A termékek 3 országából Erdélyben az ásványország leggazdagabb. Ez ország már a romaiak alatt nevezetes bányászatot űzött, s a daciai aranybányászati felügyelőség középpontja, a „Collegium aurarium“ Zalatnán (Auropolis) székel. *Arangra* nézve most is első ország Erdély egész Európában, mert itt évenként 4000 márka vagy gira (egy márka = $\frac{1}{2}$ font) ásatik, s az aranybányászat nem hogy apadásban, sőt inkább folytonos növekedésben van. Így 1830-ban még 2551, 1831-ben 3108, már 1843-ban 3531, 1844-ben 3763, 1845-ben 3999, 1846-ban 4087, 1847-ben 3820 márka ásatott. Naponként újabb bányák nyílnak, még pedig olly arányban, hogy 1800—1817-ig nyílt meg összesen 450 bánya, 1817—1835-ig 750, tehát csaknem két annyira adott szabadalmat az országos bányászati törvénytörvény, s mind azt csaknem mind arany-ezüst bányászatra. Rakhelye az érczeknek Erdélyben azon hegyág, melly a nyugati határszélen délre lenyulik, az ugynevezett „Csetrás“ hegyvonal, mellyet délről a Maros, északról a dorkurai völgy vize, keletről az almási patak, nyugotról a Kaján pataka határoz. Mellynek területe 6 □ mfd. Ezen hegy magában foglalja Erdély leggazdagabb bányahelyeit, például Nagyágot, Csértést, Boiczát, Rudát, stb.

Nagyág legdusabb bányahelye az egész országnak; utána jön Ruda, Zraholecz, Valko, Boicza. Ezeken kívül aranyban gazdagabbak: Zalatna, Abrudbánya, Kerpenyest, Topánfalva, Bisztra, Bucsum, Csértés, Toplicza, Fűzesd, Porkura, Nagy-Almás, Pojána, Oláhpián, Faczebája, Tresztia, Herczegán, Gienel, Stánisa, Dupapiatra, Körösbánya. Besztercze vidékén Radna, Kövár vidékén; Kapnikbánya. Ezen bányák az aranyat más érczekkel, főleg ezüsttel szövetkezve tartalmazzák.

Az *ezüst* mennyisége aránylag nem olly nagy mint az aranyé, de azért ezt sem lehet csekélyleni, mert 1846-ban 6418, 1847-ben pedig 5933 márka vagy gira termeltetett. Az ezüst fajaiból említést érdemel a *vörös ezüst*, mit a Trajka hegyében Tresztyántól egy órára és Kis-Muncselen a Marsinánon találtak.

Az erdélyi bányászat álladalmában jókora szerepet játszik az aranyföveny-mosás. Fridvalszky egyedül az Aranyosról azt mondja, hogy több aranyat iszapolt el, mint a mennyit Erdély évenként minden bányáiból hajt. Már pedig Erdélynek csaknem minden folyama aranyfövet nyújt; mégis leggazdagabbak: az Aranyos, Maros, Strigy, Hév- és Hideg-Szamos, Olt, Ompoly, Sebes-Körös, Seben, Burcza, Tömös, Csanád. Hajdan a cigányság foglalatossága volt az aranymosás, most 12 aranyász-társulat űzi ezt, melyek 6 aranyváltó-hivatalnak vannak alárendelve. Főhelye az aranymosásnak Oláhpián, aztán: Czebe, Riska, Karács, Riskolca, Vörösbánya körül; valamint Csigmó, Kerpenyes, Topánfalva, stb. A mosott aranypor mennyiségét éven át Benigni 7—8 mázsára tette.

A rézbányászat nem nagy jelentőségű. Rézbánya-helyek: Kazanyesd, Lápusa, Veczel; de mindenek felett legnevezetesebb a dévai és csíkszentdomokosi rézbányászat. Az összes termelés éven át 1500 mázsára megyen fel.

Higany vagy kénese Zalathnán termeltetik, évenként 60 mázsa. A vasat, ezen leghasznosabb érczet Erdélyben nem igen keresik, pedig bércei telvék vasérczekkel, annyira, hogy több kohó éveken át csak a földszinén hányódó vaskövekből olvaszta és dolgozott, mint a fülei, kuruji, újabb időben a miklósvári, stb. Kisebb nagyobb mértékben a következő helyek foglalatossá válnak vasműveléssel: Toplicza, Gyalár, Olimpert, Naprád, Zalasd, Vajdahunyad, Barcsen, Kaszabánya, Sebeshely, Kudzsir, Toroczko, Haczadse, Bóré, Oláhlapos, Radna, Füle, Magyar-Hermány, Kiruj, Bibarczfalva. Legnevezetesebb ezek közül a vajdahunyadi (kincstári) és a toroczkoai magán bányászat; ama 25 — 30,000, ez 10 — 15,000 mázsát szokott kiállítani. Hivatalos adatok szerint 5 évi középszám szerint évenként az egész országban 51,200 mázsanyers, és 2519 öntöttvas termeltetik.

Ólom, nem sok ásatik, s a belsükséget Karinthiának kell fedezni, pedig néhány helyen tartanak ólomhányát, mint Offenbányán, Kis-Muncselen, Lapusán, Holló és Tölgyes közt, stb., s mégis mint bányászat a kis-muncselin, pojána-merulin (Fogarasz föld), sinkain és radnain kívül alig érdemel valami figyelmet. A hajdan igen virágzó bányahely Radna, ma is mint ólomhányó első helyen áll. A Hain által kiadott 1850-ki hivatalos táblázat semmi ólomot nem tesz ki Erdélyre, holott az 1842-ben a statisztikai táblák szerint Erdélyben kincstári ólomtermék volt 1780, magánosoké 988 mázsa, összesen 2768 mázsa. — Fejér ón (czin) bányászatilag az osztrák birodalomban csak Csehországban termeltetik, pedig Kövári szerint Radnán, Nagyágon szinte bőven kapható

lenne. *Vasvitriol* évenként 60 mázsa kerül ki. Félérczek is volnának, de azokat senki sem hajlandó felkeresni és bányászni. *Mangan* (cseleny) terem Vajda-Hunyadon, *dárdany* (antimonium) Offenbányán, Csertésen, Nagyágon, Zalatnán; *mireny* (arsenicum) Nagyágon, Csertésen, Kapnikbányán; *kékeny* (piskolcz-kobalt) ugyanott, *irany* (tellur) Zalatnán, stb.

Azonban Erdély mindenek felett konyhasóban gazdag. Egy kifogyhatatlan *sóbánya* ez ország, melly egész Európát eredetileg kitudná sóval tartani. Roma már a 2-dik században itt Tordán sót ásatott. A nyitott sóaknak száma most 6, s ezek a következő helyeken vannak: *Marosujvár*, *Torda*, *Kolos*, *Déssakna*, *Vizakna* és *Parajd*. Ezek közül a marosujvári legnevezetesebb, mint a honnan kereskedő hajók Magyarhonba szállítják a sót, s e bányának mind külsejére mind belsejére legtöbb gond fordittatik. Itt van az erdélyi egyik vaspálya (de nem gőzösre), mellyen egy ember 30—40 mázsa terhet taszit a Maros partjára. Sónagyságát 380 öl szélességű, 480 öl hosszúságúnak mondják, mélységét mintegy 80 ölesnek, mint más sószikláké is Erdélyben. A kiásandó sómennyiség mindég csak a szükség szerint intéztetik, s ez csaknem minden évben nagyon különböző. Erdély összes bányáiból 1846-ban ástak 1,009,744, 1847-ben 1,591,478 mázsát, melly mennyiségnek nagyobb részét Magyarország fogyasztotta el. Forradalom után 1850-ben csupán 662,930 mázsa ásatott, ellenben ez évben a magyarországi sóbányák vétettek jobban igénybe. Az említett sóaknakon kívül még igen sok helyt van az ugynevezett spuria-só, mellyek sziklai pizsokkal, tövissel berakva messze fejezlenek. Fichtel korában illy nemű sót 30 helyt őriztek; ma bizonyosan több helyt vannak a kontrások, hajduk és katonák. Ezenfelül a sósforrások a tengersók sót minden felé gyanittatják, s illy sóskutakat 120-nál többet lehet számlálni. Leggazdagabb azonban só dolgában a volt Udvarhelyszék, hol néha a pincze falát is sósziklán vágják át; és legszegényebb Erdély nyugati resze, mint a mellynek még sósforrása sincs.

Egyébféle savakra sem hiányzanak az anyagok, de gyártások, készitésök általjában elhanyagoltatik; csupán a *hamussir* az, melyet féligmeddig főznek. *Timsót* a mult században gyártottak Sebesnél az Olt mellett; de ma fel van hagyva. Sokkal czélarányosabb lenne megkísérteni a termés-timsót, mit a Büdös egyik barlangjában, valamint Dálnok mellett a Nádas gödriben, Zoványon, stb. igen szép mennyiségben találhatni. *Salétromsót* a mult században hasonlólag gyártottak Fejérvár körül, de haszon és nyom nélkül. *Sziksót* a sóstavakból és sóshelyekből eleget lehetne készi-

teni. Különben *káli* nevű növénye is van Erdélynek (miből Spanyolország gyártott először) Torda és Kolos megyékben.

Erdély földje igen olajos és érczes, s egyszersmind sok szurkos fát terem, honnan igen természetes az égények gazdagsága. *Kénkő* több helyen van; főleg a bányákban igen sok mutatkozik. Leggazdagabb ebben mégis a Torja hegy. *Gyepőszeg* (turfa) a Mezőségen bőséggel, de nem használják. Kőszénbányák mindeddig a zomborin kívül nem nyitattak, ámbár kőszén több helyen találhatnák. Ilyen helyek Dánfalva, a Csíkban, Oláhköblös, Solyomtelek, Szeszcsor, Száráta, Ohaba, Erdőszentgyörgy, Májád a Szilágy-ságban, stb.

Mészet mindenfelé égetnek, de sehol sem olly nagy mennyiségben, mint a Hargita tája és Kalotaszeg, mint a melly két vidék messzi kereskedést űz vele. *Alabástrom* nagy mennyiségben van Torda mellett Mészkon, és a volt Kolosmegyében, hol a réteg Gyerőmonostornál elkezdődik, s egészen Nagy-Kapus közepéig nyulik. Igen finom, kemény, simítható, fényesíthető levén, műdarabokra igen alkalmas. Fekete márvány van Feketetón alul, hamuszín Toroczkónál és Kalotaszegen, vörös és szürke márvány Zsibónál, fejér Hátszeg vidékén. Az agyagföld nemei közül van *porcellánagyag* Talmácson, Szeben vidékén, Báron, Batizon, Görényben, de csupán a két utóbbi helyen veszik hasznát, porcellánedényeket készítvén belőle. *Fejér edényagyag* van Báron, Alvinczen, Somboron. A *sárgából* Szoszényon készítik az ismeretes borgói pipákat. Közönséges *edényagyag* mindenfelé van az országban. Leghíresebbek közé tartozik a korondi, szentlónai és járai, ebből a legjobb hólyagos kancsók készülnek enyvessége miatt. Van ezen kívül sokféle festő-, pecsétés- és szappanagyag.

4. *Népesség és szellemi műveltség.* Népessége Erdélynek az 1855-ki hivatalos kitétel szerint 2,074,202 lélek, kik 34 városban, 50 mezővárosban, 2617 faluban, összesen 2701 községben laknak.

Nyelvet s eredetet tekintve e kis ország igen sok különféle nemzetiség hazája. Főnemzetiségek a *magyar* és *székely*, a *szász* és *német*, a *román* vagy *oláh*. Kisebb nemzetiségek az *örmény*, *czigány*, *israelita*, *görög* és *bolgár*. Voltak még ezelőtt lengyelek, oroszok és morvák is, de már tökéletesen elenyésztek, vagy magyarokká vagy oláhokká változván által. Számlilag van 745,493 magyar (a székelyekkel együtt), 194,120 szász (és német), 1,046,959 román, 60,000 czigány, 9000 örmény, 1000 görög, 8130 zsidó, és 500 bolgár.

A *magyarok*, magyarországi testvéreikkel mind jellemben, mind szokásokban és nyelvben megegyezvén, itt rólok nem szólunk.

A *székelyek*, valamint a palóczok és kunok valóságos magyarok, s az Attila alatt bejött hun seregből maradtak hátra, s rokonaiktól elválva a hun birodalom elbukása után nagyobb bátorság okáért az ország keleti bérczes vidékei közt huzták meg magukat, hol mind e mai napig laknak. Nyelvük, s jellemük egészen magyar, de Kövály László a magyar és székely közt következő különbséget vél látni. A magyar bátor, a székely merész; a magyar büszke, a székely becsvágyó; a magyar perlekedőnek, a székely prókátornak született; a magyar birtoka, a székely fegyvere mellett szegény; a magyar jó szívvél látja vendégeit; a székely jószágával megbetegíti. Általában mind a két testvérnek ugyan azon vonásai, de a székelyben kirivóbbak. *Paget*, utazásában a széke-lyeket büszkeségük, vitézségük, szorgalmuk és vállalkozó szellemük tekintetében a skótokhoz hasonlítja. A székely alakja szála-sabb mint a magyaré, legtöbbsnyire barnapiros, kerek képpel. Nők, különösen a határszél felé igen szépek, izmos testi erővel, honnan nem egyet emlit a történet, hogy fegyvert ragadtak. Öltö-zetük ugyan az, mi az alsóbb osztályu magyaroké, csakhogy pecz-kasebb. A magyarnyelvet a székely igen tisztán beszéli, csakhogy néhol a kettős e-t (mint ember) az utolsó helyen ő-vel, a-t, elől á-val cseréli fel, mint anyám, apám, álmát, stb. A szókat is szereti nyuj-tani a székely, s e tekintetben palócz testvéréhez legtöbbet hasonlít.

A *szászokat* II. Gejza magyar király telepítette ide 1142-ben Erdélynek azon időben pusztá lakatlan vidékeire, s II. Andrástól s több magyar királyoktól és erdélyi fejedelmektől jeles kiváltsá-gokat nyervén, ezekkel egész az 1849-ki forradalomig háborítatlanul éltek, s jeles municipalis szerkezettel birtak. A szász nemzet jelleme csaknem ellentéte a magyarnak. A magyar a milly rendet nem tartó, a szász épen olly takarékos; milly kényelmes a magyar, a szász ép olly szorgalmas; a magyar a milly nyílt, a szász épen olly tartózkodó; a magyar milly vendégszerető, a szász épen olly barátságtalan; a magyar mennyire fesztelen, a szász épen olly ud-varias fogásu, stb. A szász nép Erdélyben legszorgalmasabb, leg-mérséklettebb; a műiparnak, mesterségnek e nép valóságos magva. Városokban inkább törpe zömök testalkatu, falukon magas su-hanczár. A szökék rendesen kis szájuak, jól idomult kicsiny or-ruak, szép kék szeműek; a barnákat nagy darabjaik elidomtalanit-ják. Nyelve valami sajátságos. Valamint anyjával a „*plattdeutschal*“ Némethonban a reformatio után nem irtak, ugy ez is könyvekben nem fordult még meg. Innen van aztán az, hogy nem levén egy typus, az erdélyi maroknyi szász népnek három dialectusa van, a szebeni, brassai, és beszterczei. Egyik dialect ha a másikat meg-

akarja érteni, oláhra fordítja a szász beszédet. Irónyelvök 1554 előtt a latin nyelv vala, ma a német.

A *románok* vagy oláhok a Traján által Dáciában letelepített romaiak ivadéakai, szlávokkal, magyarokkal keverve. Bizonyítja eredetüket leginkább nyelvök, mely a latin nyelv minden leányai közt leghivebb maradt ősanyjához. Igaz ugyan, hogy ma szép betűt cyrilli betűkkel cserélte fel, de hogy az 1439-ki florenczi gyűlekezet előtt romai betűkkel élt, bizonyítják az itt ott kiásott dákoromán felirások, igen a történet, mely szomoruan beszéli, mint vették rá az oláh fejedelmeket a görög főpapok a cyrilli betűk és az istenitiszteletben az orosz nyelv bevételeire, feltvén ekklezsiáikat a Rómához atyafiságtól. Az oláhok nyelvében sok lágyság van; népdalaik igen jó hangzásuak, és igen igen búsak. Erkölcsök és szokásuk nagyon durva, mert minden természetes eleven ész mellett is, mivel népiskoláik nincsenek, nagyon tudatlanok és fellette babonások. Mint minden nyomott nép bizalmatlan, gyanakodó, s alattomos bosszuálló; csendes állapotjában komoly, szótalan; pálinka mellett zajos, s felindulva kegyetlen. Életmódjuk igen egyszerű, tengeriből kitelik kenyerek, tészták, s mellette egy kis káposzta, vöröshagyma, eczetes fokhagyma igen jó ízű eledelök, valamint a paszuly is. A pásztorokást nagyon szeretik. Kézimesterségek közül az ácsság, molnárság, és asztalos mesteriség az, mit ügyesen véghez visznek, mást nem igen szeretnek. Termetök sovány és magas; jól kiképzett arczuknak hajzata barna. Szemök kicsiny; szemprémök kemény. Ruhájok a férfiaknak bőr vagy posztó zeke, csizmájok bocskor, öveiket gombokkal ékesített gyűszű szorítja, mellynek néha majd félrófnyi széles bőre kést, villát, s egyéb szereket tartalmaz. A nőknek felső ruhájok bőrbunda, mellökön régi pénzek, csigák, s elől hátul cifra kötény vagy katrincza. Nők néha igen szépek, különösen a Kovászna vidékén lakók. Tánczok romailag szokellő erélyes, főleg mit botokkal szoktak zsukatyálni.

Az *örmények* Erdélybe Moldvából vándoroltak be 1671-ben, s itt I. Apaffy Mihály fejedelemtől barátságosan fogadtattak. Eleinte településök helye volt: Gyergyó Sz. Miklós, Szépvíz, Besztercze, Görgény, Felfalu, Petele, Ebesfalva; de azután több felé széledtek. I. Leopold csakhamar bejöttek után jogot ada Szamosujvár építésére, nemsokára Ebesfalvához is szabadságot kaptak, mignem mind kettőnek birtokában III. Károly őket kiváltságosítá. Nyelvüket, mit behozának, ma is beszélik, de magyarul a nem született magyarok közt ők beszélnek legtisztábban. Ugyhogy ha miséjüket, nem tartanak örményül maholnap kimenne divatból az egész ör-

mény nyelv. Jelleme az örménynek a beszédesség, udvariasság. Igen tudván a nőnem kedvibe járni, kereskedési czikkeiben a nőnem izlését eltalálni, mind e napig ők Erdélynek legelőkelőbb kereskedői. Termetük közép, kerek arczczal, nagy fekete szemekkel, s hollósötét hajzattal. A férfiak pirosak, a nők pedig, mivel épen olly szenvedélyök a honulás, mint a férfiaknak a járkálás, halaványak. Öltözetök a magyarokéval ugyanaz. Nagyon vallásosak.

A *görögök* fölakhelye Sebes és Brassó, hol külön kiváltságos companiájok van. Mindnyájan kereskedők.

Zsidók, még 20—30 évvel azelőtt alig voltak egy páz ezeren; most már a 8000-et is felülhaladják. Főleg pálinkafőzésből és korcsmárosságból élnek, s legszámosabban Gyula-Fejérvárott, Bethlenben és Názánfalván laknak.

Oláh- és Moldvaországokban egész Európában legtöbb *csigány* levén, ezek Erdélynek is bőven juttattak az emberi nemzetnek ezen alsó osztályából, úgyhogy nincs falu, melynek végén legalább egy cigány ne kovácsolna. Kétfelé oszlanak: megtelepedettek, és sátorosokra. A megtelepültek életmódja közé tartozik a zenészet, miben igen jelesek, csizmadiaság, téglavetés és az anynyira kedvelt kovácsság. Vannak közülök földművesek, mint Bonyhán, Kelementelken, stb., hol nem csak gebéket, hanem szarvasmarhát is tartanak. Eredeti indusi nyelvök sok magyar és oláh szóval elegyedett; a megtelepedettek a sátorosok nyelvtisztaságát bámulják.

A *bolgárok* kétfélék, régiek és ujabbak. A régiek azok, kik Brassó Bolgárszegnek nevezett részét lakják; s mai nap az oláhokkal csaknem egygyé lettek. Az ujabbak Bolgárországnak Ciprovacz, Kopilovacz, Zelezná és Klisia nevű helységeiből jöttek a török fegyver elől. 1700-ban I. Leopold Alvinczre, mint fiskalitásra telepíté őket, és szabadalmakkal felruházá; de a bekövetkezett polgári háborúk elől önkéntesen erősebb helyekre, mint Fejérvár, Déva, Szebenbe futának. Ma Alvinczen az akkor telepedett 500 család helyén tán 13 telek vagyon, az is Borberekén. Déván is kevesen laknak, mert vagy elmagyarosodtak, vagy oláhokká lettek.

Vallást illetőleg az erdélyi lakosok szinte több hitfelekezethez tartoznak; névszerint 1854-ben volt 228,687 romai katolikus, 561,213 görög katolicus, 413,231 reformatus, 204,500 ágostai, 62,128 unitarius, 596,313 nem-egyesült görög hitű, 8130 zsidó. A *romai katolikusokat* a Gyula-Fejérvárott székelő erdélyi püspök kormányozza, s egyházi megyéjében van 209 plebánia, 223 világi pap, 156 szerzetes, 18 apácza (Orsolyák Szebenben), 1 seminarium Fejérvárott, 4 convictus (Fejérvárott, Udvarhelyen, Maros-Vásár-

helyen és Csik-Somlyón) 102 nevével, 3 főgymnasium Kolosvárt, Fejérváron, Udvarhelyen, 4 algymnasium, 10 főelemi iskola. Ezekon kívül minden plebaniának meg van a maga elemi iskolája, s igen kevés van, ki oktatás nélkül nevelkednék fel. A romai katolikusok kevés németet és szászt kivéve mindnyájan magyarok, különösen székelyek. Az örmény-katolikusok szinte a r. katolikusokhoz soroztatnak. A *görög-katolikusoknak* egy érsekük Fogarason (Balásfalván székel) és egy püspökjük van Szamosujváron, melly püspökség az 1849-ki forradalom után állítottott, és 1435 plebániájuk. Elemi iskola igen kevés helyen van, s a hivek nagyobb része iskolai oktatás nélkül marad. A *reformatusok* egy superintendens alatt 587 anyaegyházat számlálnak, mellyek közül mindenik jó elemi-iskolával bir. Főiskolájok van Kolosvárott, és Maros-Vásárhelyen; az enyedi a forradalom alatt az oláhok által elpusztított. Főgymnasium van Kolosvárott, Maros-Vásárhelyen, Udvarhelyen, Zilajon. Kisgymnasiumok Dézsen, Szászvároson, Kezdi-Vásárhelyen. A reformatusok mindnyájan magyarok (a székelyeket is ide értve). Az *ágostaiak* a berethalmi superintendens alatt 270 anyaegyházat számlálnak, ugyan annyi elemi iskolával. Főgymnasiumok vannak Szebenben, Brassóban, Beszterczén, Segesváron, Medgyesen; kisgymnasium Szászvároson; jogi akademia Szebenben. Az ágostaiak nagyobb részben szászok, de Brassó körül 10 igen népes ekklezsia tisztán magyar, ezenkívül szétszórva még 8 magyar és 3 román ajku ekklezsia találtatik. A *görög-nemegyesülteket* 1043 plebániában a szebeni püspök kormányozza. A néptanítás lehető legroszabb karban áll, és csak igen kevés plebánia bir elemi iskolával. Legjobb tanodájuk van még Brassóban és Szebenben. A görög hitűek mind az egyesültek, mind a nemegyesültek román ajkuak. A görögök mind nemegyesült hitűek. Végre az *unitáriusok* egy superintendenstől függnek, és 106 anyaegyházat számlálnak, mellyek közül mindegyik jó elemi iskolával bir. Főgymnasium van Kolosváron, s kisgymnasium Székely-Kereszturon. Nyelvvel illetőleg mindnyájan magyarok (és székelyek).

5. *Ipar és kereskedés.* A *műipar* Erdélyben még csak csecsemőkorban tengődik. *Rézhamor* van 6, u. m. Brassóban 2, Szentdomokoson, Orláton, Tömösön, Szebenben egy egy, mellyek meglehetősen mennyiségű rezet nagyolnak ki. A rézművesek (130) nagyrészt fedezik a durva eszközök hiányát. Finomabbakat a külföld szolgáltat. Leghíresebbek az üstgyártásban a beszterczeiek és brassaiak.

Vashamor van 40, s ezek közt a főbbek Hunyadon, Toroczkón, Hermányban, Fülében, Homorodon, Haczáséken, Oláhlaposon, Sebeshelyen, Vaczán, Topliczán, Olimperten, Miklósvárán, Kirujban.

Mégis le egy öntött kemenczéig csaknem minden kovácsságon kívül eső vasmű Stájerországból, Csehországból és a temesi bánságból hozatik be.

Puskaport két helyt gyártanak, u. m. Szebenben és Fejérvárott; ellenben az annyira sós Erdély egy darab *szíksót* (soda) sem állít elő; valamint a mezősegi keserforrásokból sem készítettik *csodasó*.

Üveg-huta 7 van, u. m. Porumbákon, Görgényen, Bükszádon, Nagy-Almásan, Borszéken, Zalánpatakán, Felső-Árpáson, és Kercsesorán. Készítményeik igen szűk korlátok közt forognak; üvegtáblákat, faragatlan üveget és poharakat adnak ki csüreikből. A metszett üvegek, tükrök Csehországból jönnek.

Kőedénygyár van Brassóban (kettő), Görgényben, Batizon, melly utóbbi legjobb portékákat, fehér, fekete és veres edényt és kályhákat készít. A *borgai* és *ákosfalvi pipák* ismeretesek, de ez iparág a dohánymonopolium behozatala óta hanyatlásnak indult.

Kender- és lenszövetek dolgában házilag nagy szorgalom üzetik. A székely asszonyok régóta híres szövők fonók, s vászonnal és gyolccsal jutalmas kereskedést üznek. Háromszéken, különösen Zabolán ezereként szövik a vékony csinos keszkenőket. A Szász-földön, főleg a len hazájában a Barcaságon Feketehalom évenként 2000, Hóltövény 500 darab gyolcsot is megsző gyapottal vegyítve. Kötélgyártásban Segesvár vívta ki az elsőséget, hol nagy hajókötelek készíttetnek.

Papírgyártás dolgában, mennyiséget tekintve, meglehetősen állana Erdély. Mert papirosmalom van Orláton, Brassóban, Frecken, Szebenben, Borgón, Görgényen, Csík Sz. Mártonon, Csík-szentkirályon, Csíkszeredán, Gelenczén, Sztrugáron, Roskányon, Zölderdőn, Abrikon, Bogáton, Felenyeden, Kercsesorán, Kolosmonostoron, Sebesváron, számszerint 20. Mind e malmok nagy részt csak közönséges nyomtató és író papirost gyártanak; kivéve Orlátot, Frecket és Borgót, hol finomabb papirokat is kezdenek gyártani. Kártyagyár egy van Brassóban.

A *gyapotgyártást* Brassó és Segesvár üzi legnagyobbban. Segesvár évenként 12—15,000 darabot nyújt takácsai által. Ugyanitt 1844-ben egy kartongyárt állítottak, melly többnyire kendőket, kötényeket, de sikerült ruhakelméket is készít. Illy kartongyár van egyszersmind Szászsebesen. A gyapotfestést Segesvár vitte legtöbbre, s aztán Brassó. Gyapotfestők vannak még Hidvégen és Székely-Kereszturon. Vattakészítéssel főleg Kolosvár foglalkozik.

Répacukorgyár 1849 előtt 3 volt, u. m. Kolosvárott, Gorbón és Szebenben. Jelenleg csak az utolsó áll fen, s évenként körülbe-

lől 9000 mázsa nyers répát dolgozik fel. Ez eredmény valóban sajnálatos, holott Erdély a répacukor gyártására, s a cukorrépa termesztésére kitűnő előnyökkel bír.

Ellenben *pálinkagyártásban* Erdély csaknem szorgalmasabb mint kellene; főleg a bortalan Székelyföldön minden háznál üst van. Kezdi-Vásárhely és vidéke legpogányabban neki esett a főzésnek; valamint másutt is a városok, s falukon a zsidók. Milly nagy terjedelemben üzetik a szeszgyártás, megítélhetni onnan, hogy 1851-ben 32,280 pálinkafőző-intézet találtatott Erdélyben. Ezek közül 5 nagyban gyárilag, 1975 polgári üzletképen, 30,300 gazdasági mellékfoglalkozásul dolgozott. Évenként adót fizetett 29,797, száz forintig; 938 száz forinttól ötszáz forintig; 230 ötszáz forinttól ezer forintig; 11 ezer forinttól kétezer forintig; 1 háromezer forintig; 64 négyezertől ötezerig; 1017 öteztől tízezerig; 222 pedig tízezer pengő forinton felül. *Rossólisgyár* van Brassóban és Kolosvárott (4), mely utóbbiak évenként 60,000 üveggel gyártanak.

Ecsetgyártás nagyban csupán Kolosvárott, Szebenben és Brassóban gyakoroltatik.

A *serfőzés* itt nem mehet soha nagyban, mert a magyar gyor borhoz, az oláh pálinkához szokott. Különben minden nagyobb városban van egy serfőző, ha nem egyébert, legalább élesztőért. Sajátságos ital a fenyőviz (borovicska), fenyőmaggal főzött pálinka, melyet a székely asszonyok még Kolosvárott is árulnak.

Lisztmalom van összesen 2892, apraját nagyját összeszámítva. Vannak köztök olyanok is, melyekben szita van; de ugynevezett lánglisztet csak Háromszék gyárt. Itt az első malmok közé tartozik az árkosi, galambfalvi, és kőrispataki. Igen jó lábon áll még a sepsi-szent-györgyi. Gözmalomok mindeddig nincsenek, szárazmalom is kevés. *Kását* a tisztaliszt-malmok is őrlenek, de főképp Brassó számos árpa- és köleskása malmai olly nagy mennyiséget állítanak elő, hogy az egész ország szükségét fedezik.

Az *olajgyártás* itt csak nagyöntek táján jön divatba, akkor is inkább len- és tökmag-olaj, melyet főleg az oláhok sajtolnak. Honnan minden olajszükséget külföldről kell vásárolni. Egyébiránt repceolaj-gyár mégis van 2, egyik Czódon, másik Kolosvárott. *Terpentin*-olajat a fenyves Erdélyben csupán két székely falu készít, u. m. Oroszhegy és Zsögöd.

Faeszközők készítésével ez erdős országban nem sokat bajlódnak. Van ugyan mintegy 500 fűrészmalom, de semmi nagyszerű nincs körülötte. A deszkafűrészlésnek főhelye Oláhfalva, Lövöte, és a borgói faluk. Zsindelyt sokat hasít a két Sófálva és Zetelaka.

Főczikk a faeszközök közt a brassai palaczkkészítés (csutora), mely 30—40,000 darab kulacsot állít elő, s ezekkel Oláh- és Moldvaországokba jutalmas kereskedés üzetik. *Hajógyár* van Maros-Portuson.

Gyapju-szövetek alatt igen keveset érthetünk. Érthetjük először azon czondra posztót, mit minden falusi gazdasszony maga fon és sző, s megványolva magának és családjának posztó-öltözetét kiállítja. Érthetjük továbbá az ugynevezett kétszer ványolt vagy két pecsétű brassai és szebeni posztókat, aztán a flaneleket, moldonokat, mik mesteremberek kezén mennek át. Legtöbb posztónemű készül Brassóban (168 posztós), Disznódon. De posztógyár nincs. A *posztókészítés* főhelye szinte Brassó, hol több mint 600 oláhcsalád foglalatoskodik evvel, s 40—50,000 darabot készítenek. Sokat készítenek Vajda-Hunyadon is, és a morva ivadékok, mint kik szabadalmaikat főleg pokróczkészítéseért nyerték.

Az erdélyi *kalaposok* mind jóság mind mennyiség tekintetében csaknem egészen megfelelnek a mindennapi szükségnek. Finomabb kalapot azonban még sokat hoznak be. *Sínórt* főleg Brassó készít, s vele Oláhországba kereskedik.

Szitakötéssel eddig Keresztur nagyban foglalkozott, most Köörös (Háromszék) vette át. Szebenben gyárilag üzetik.

A *börgyártás* nagyban megy; háziállat, vad, jó víz van elég, s aztán a nép igen szereti viselni, úgyhogy láthatni olyakat, kik tetőtől talpig bőrben vannak öltözve. Nagy része ezeknek cserezve van, de néhol bocskort, s még bundát is csaknem merő nyersbőrből láthatni. A szücsök száma 1810, s a tímároké is majd üti e számot. Legjobban megy dolguk Brassóban és Beszterczén, kik a szomszéd Oláhországba és Moldvába szállítják a nyers marhabőrt és gubacsot. Börgyárak vannak Brassóban és Szebenben, s Naszód szomszédságában. Fényesbőr azonban külföldről hozatik, valamint karmasin, mit kicsinyben Balásfalván is készítenek. *Kordocányt* a Csík- és Háromszék, meg Szamosujvár készít; piros csizmabőrt pedig Brassó. Jó hintógyártók vannak Kolosvárott.

A *gyertyaöntés* körül említendő a szebeniek azon ipara, miszerint kecskefagdgyu gyertyáikat olly nagyban és olly csinnal öntik, miszerint az országból is tetemes mennyiség vitethetik ki. Gyártmányaiikat 10,000 mázsára becsülik. Stearingyertya-gyár szinte Szebenben működik.

A *sajtkészítés* nem megy úgy mint lehetne. A juhsajtfélék közt nevezetes a csíki túró, mely messze elhordatik. Tehénsajtot készít Szászváros vidéke, és egy svájcz család a Czibles alatt Egeres nevű faluban, és gr. Bethlen Leopold teremti uradalma.

Viaszgyertyát Brassóban gyárilag készítenek; ellenben a se-lyemgyártás olly csekély, hogy figyelmet sem érdemel.

Kereskedése Erdélynek nem felette élénk, mert mindeddig vaspálya nincs, hajózható folyói kicsinyek, s a nép szegény. Egyes vidékek kereskedelmi czikkeit meghatározólag úgy találjuk, hogy az országot határszélein övedző hegyvidékek inkább marhával, az ezen belül eső gyűrű inkább zsindely, deszka, tutaj s egyéb faeszközökkel; az ország szíve pedig inkább gabonával és borral kereskednek. A hétfalusiak juhnyerészkedése, a Barcaság lócsiszársága, Oláhfalú, Zetelaka deszkakereskedése, kik tavasztól ősziig mind csak fenyődeszkát szállítanak, a marosszéki székelyek savanyuviz hordozása, a topánfalviak és gyergyóiak tutajozása; Szeben gyertya és szappan, Brassó kása és szőrszövet, Toroczko vasmű, Szászrégen vidéke hagyma, Gyógy és vidéke almakereskedése leginkább kiemelendők. Legelső kereskedőváros Brassó 127, és Szeben 102 kereskedővel.

Mi a külső kereskedést illeti, a fő *behozatali* czikkek: szarvasmarha, ló és juh a szomszéd Moldva- és Oláhországokból, bőr, bor, gyapju, gyapot, viasz, méz, finomabb szövet, edény és üveg, mindenféle gyarmati áru, és egy sereg fényüzési cikk. Kivitetik: ló, nyersbőr, bor, só, durva posztó és pokrócz, érczfélék, üveg, papiros, agyagedény, zsiradék, fadgyu, szappan, gyertya, kötél, deszka, épületfa, savanyuviz.

A pénznemek, s a mértékek itt is, mint az egész birodalomban egyenlők lévén, csak némi sajátosságos mértékeket említünk. Gabonamérték Erdélyben a *köböl*, melly 64 ausztriai kupa nagyságú, s egy köbölben van 4 *véka*. Folyadék mértéke a *veder*, mellyből 5 teszen egy ausztriai akót.

Országutjait nem igen dicsérhetjük. Legjártabb és legjobb utvonal az, melly Feketetótól (Bihar szélétől) Szebenig vezet. Hossza 31 mérföld és mindenütt kövezett. Innen egy szinte jeles kőut vezet Brassóig, $18\frac{3}{4}$ mérföldnyi hosszúságban. Ezeken kívül nevezetesebb utvonalak: a kolosvár-besztercei 15 mfd., Torda és Brassó közti 32 mfd. hosszúságban. A többi apróbb utvonalak nincsenek mindenütt kövezve. Az utakról szólván, megemlítjük itt az Oláh- Moldvaországokba és Bukovinába vivő passusokat vagy szorosokat. Ilyenek. 1) a *borgói* vagy *tihuczai* szoros, melly Bukovinába vezet, s 7 mérföldnyi hosszúságban a legjobb kövezett utak közé tartozik; 2) a *tölgyesi*, melly kösziklás helyeken halad, s Moldvába viszen ($4\frac{1}{2}$); *gyimesi*, meredek hegyeken vezet szinte Moldvába ($6\frac{1}{4}$ mfd.); 4) *ojszi*, melly Brassót Moldvával köti össze, hossza $3\frac{1}{4}$ mfd., nagy részben lapályos, kisebb részben me-

redék; 5) *bodzaí*, Oláhországba vezet, $5\frac{5}{8}$ mfdet tart, nem igen látogatott; 6) *ósánczi*, Brassóból megyen Oláhországba, rajta csak gyalog vagy lóháton járhatni; 7) *tömösi*, legjártabb ut, Brassót köti össze Oláhországgal s $2\frac{5}{8}$ mérföldet tart, s felette meredek hegyen megy át; 8) *törösvári*, Brassótól a határszélig $5\frac{1}{4}$ mfd. tart, s részben kősziklába van vágva; 9) a *vöröstoronyi* szoros az, mélyen az Ausztriából szárazon jövő áruk Oláhországba mennek. Szebent összeköti Krajovával és Bukaresttel, hossza $4\frac{1}{2}$ mfd.; 10) a *vulkáni* szoros a volt Hunyadmegyét hasítja át délkeletre vonulva Oláhország felé, Piskiig Fejérvár felől a dobrai és vaskapui vonallal jő, itt a dobrai nyugatnak megy, s ezek ketten délnek tartanak egészen Hátszegig, hol a kettő egymástól elválík, egész hossza $10\frac{3}{4}$ mérföld; végre a *vaskapui* szoros Erdélyt a Bánsággal köti össze, s 9 mérföldet tart.

Vízi utjai csekély jelentőségűek, mert tengere és nagy folyama nincs. Legnagyobb folyója még a *Maros*. Ezt Remetétől Ujvárig csak tutajokkal járják, azon alul hajókkal, de ezek sem vitorlások. Nagy akadályai a tutajozásnak a Toplicza és Véc között a mederből itt ott kiálló sziklák, és a számos malomgátak. A hajózás Ujvárnál kezdődik, de a gombási, koslárdi, akmári és rápolti sugák (székely szó=mélytelen hely) a hajózást a Maros több ágra szakadása miatt szerfelett megnehezítik, valamint az aranyi és lesneki sziklák is. A sós hajók 12 öl hosszúak, 3 öl szélesek. Közép vizálláskor 4—500 mázsa sót raknak fel, nagyobb vízre 5—600-at. Szoktak más hajókon még gabonát, gyümölcsöt s egyéb termékeket is szállítani, de csekély mennyiségben. Az *Olt* vize elég nagy lenne mind tutaj, mind apróbb hajók hordására, de azon ma semmi sem jár, minthogy medré Vöröstoronynál és a széleken túl kősziklás. A többszörös hajózási kísérletek ismét félbenhagyattak. Tuta-jokra használhatók még a *Nagy-Szamos*, *Aranyos*, *Sebes*, *Nagy-Kukulló* folyók.

Országosvásár 1846-ban 581 volt, s így minden napra több esett egynél. *Lóvásár* legnagyobb van Beszterczen, Brassóban, Csikszeredán, Kolosvárott, Köhalomban, Makfalván, Medgyesen, Rettegen és Szentpéteren, hol nemcsak erdélyi lovakat, de egyszersmind oláhországi és moldvai falkákat találhatni. A kolosvári nyári lóvásárokbán a legszebb lovakat lehet venni. *Szarvasmarhára* nevezetesebb vásárok: Abrudbánya, Bánffy-Hunyad, Bereczk, Besztercze, Braád, Dézs, Déva, Etéd, Gyula-Fejérvár, Mocs, Nagy-Halmágy, Szeben, Radnot, Szászrégen, Torda, Zilah, Zsibó, *Juh* és gypaju vásáros helyek: Alsó-Zsuk, Alsó-Szombatfalva, Bánffy-Hunyad, Csik-Szereda, Dicső-Sz.-Márton, Kolosmonostor,

Nagydisznód, Enyed, Nagy-Lupsa, Ó-Sáncz, Szászsebes, Szerdahely, Szászváros, Székely-Keresztur, Topánfalva, s gyapjura nézve Kolosvár. Legnevezetesebb *sertésvásáro*k Hátszegen és Szebenben; *bőrvásáro*k Brassóban, Fogarason, Balásfalván; *kender-, lenvásáro*k Bonyhán, Csík-Szent-Mártonban, Fogarason, Medgyesben tartatnak. — Az ipar s kereskedés előmozdítására Erdélyben is van ipar-kereskedelmi kamara Brassóban, Kolosvárott.

6. *Felosztása.* Erdélyben az 1849-ki forradalom előtt politikailag 3 kiváltságos nemzet volt, u. m. magyar, székely és szász, kik közül mindegyik külön politikai hatóságokat birt. Így a magyar földön volt 11 vármegye és 2 vidék; a székely földön 5 szék, s a szász földön 9 szék és 2 vidék. 1849 után a külön nemzetiségek jogai eltöröltetvén, az egész ország 5 vidékre osztatott fel. Végre a cs. k. szervező bizottmány Erdélynek *közigazgatási és bíróságok* szerinti végleges felosztását 1854. év jun. 26-káról közzétette. E felosztás az ideiglenes 5 vidék helyett 10 kerületre osztja Erdély országát. A kerületek szerinti felosztás összege következő táblázatot adja:

Kerület.	1-ső bírósági törvényszék.	Népesség.	Járások.	Vizsgáló bíróság.	Község.
1. Nagy-Szeben	N.-szebeni orsz. törvénysz.	320,266	12	5	277
2. Brassó	Brassói ker. törvénysz.	274,709	10	4	216
3. Udvarhely	Udvarhelyi „ „	174,127	6	3	200
4. Maros-Vásárhely	M.-vásárhelyi „ „	194,583	6	2	289
5. Besztercze	Besztercezi „ „	178,344	10	3	236
6. Dézs	Dézi „ „	188,793	8	3	340
7. Szilágy-Somlyó	Zilahi „ „	174,086	6	2	265
8. Kolosvár	Kolosvári „ „	178,891	6	2	254
9. Károly-Fejérvár	K.-Fejérvári „ „	172,335	6	3	189
10. Szászváros	Szászvárosi „ „	213,118	9	4	435
Összesen		2,074,202	79	31	2701

I. Nagy-Szebeni kerület.

Kerületi közigazgatás és tartományi törvényszék székhelye: Nagy-Szeben.

1. *Szászsebesi járás*, 24 községgel, és 28,000 lakossal. Fővárosa: Szászsebes (Mühlenbach) kőfallal kerített város, jó bort termő vidéken a hasonló folyó mellett, 5000 lakossal, egy vizsgáló bírósággal, mellyhez a szászsebesi és szerdahelyi járásek tartoznak. Saját tanácsa igazgatása alatt áll. *Sátrugár*, falu, papirosmalommal.

2. *Szerdahelyi járás*, 25 községgel és 31,509 lakossal. Vizsgáló bírósága van Szászsebesen. Közigazgatási székhelye: Szerdahely (Reusmarkt), mezőváros, 2130 lakossal, kik kézművességből és bortermeztetésből élnek. *Nagy-Apold*, falu, sok gyümölcsöt termeszt.

3. *Nagy-Szebeni járás*, 27 községgel és 32,055 lakossal. Főhelye : *Nagy-Szeben* (Hermanstadt), mely egyszersmind fővárosa nem csak a ke-
rületnek, hanem az egész országnak is, a kormányzónak és a fő s tarto-
mányi törvényszékeknek székhelye. Fekszik egy szép vidéken Bécstől 113
mérőföldre, a Szeben vize mellett, 22,000 lakossal. A város kőfállal van be-
kerítve, és jó kövezettel, éjjeli világítással, szabályos utcákkal a csinos há-
zakkal dicsekedhetik. A város áll a hegyen fekvő felső, és az alatta elterülő
alvárosból, és 3 külvárosból. Van itt görög-nemegyesült püspöki székhely, ágos-
tai consistorium; cs. k. jogakademia, kathol. és ágostai gymnasium, b. Bru-
ckenthal-féle muzeum, kereskedelmi iskola, harczjáték-intézet (Turnan-
stalt), szász nemzeti levéltár, 4 kath., 4 ágostai, 1 ref., 1 görög-kath., 2 n.
e. óhitű templom. Az ágostai goth izlésre épült templomnak legmagasabb
tornya van Erdélyben (38 öl). Lakosai igen szorgalmasok, sok posztót, pok-
róczot, gyolcsot, kartont, arany s ezüst műveket készítenek. Répaczukor-
gyára jelenleg egyetlen egy az országban. Kecskefadgyu gyertyái külörszá-
gokban is ismeretesek. Mind saját, mind átviteli kereskedése nagy fontos-
ságu. *Nagy-Disznód* (Heltau), falu, 2796 lakossal, kik sok cseresznyét
termesztenek, és posztószövéssel foglalatoskodnak.

4. *Orlái járás*, 12 községgel és 25,486 lakossal. A szebeni vizsgáló
bíróshoz tartozik. A hivatal székhelye : *Szelisztje*, falu, 1823 lakossal.
Orlát, falu, 2500 lakossal. Ezelőtt székhelye volt az 1-ső oláh végezed
törzskarának, de jelenleg a katonai helységek is eltöröltetvén, az erdélyi ka-
tonai végvidékek, politikai hatóság alá helyezettek. Szomszédságában vas-
hámorok vannak.

5. *Ujgyházi járás*, 12 községgel, és 19,456 lakossal. A szebeni vizs-
gáló bíróshoz tartozik. Főhelye : *Ujgyház*, (Leskircken) 986 lakossal.

6. *Feleki járás*, 24 községgel és 24,830 lakossal. A szebeni vizsgáló
bíróshoz tartozik. Főhelye : *Felek*, v. *Freck*, 2115 lakossal, fekszik az Olt
vize mellett egy dombon Bruckenthal b. pompás kastélyával és kertjével.

7. *Nagy-Selyki járás*, 27 községgel és 23,164 lakossal. A medgyesi
vizsgáló bíróshoz tartozik. Főhelye : *Nagy-Selyk*, 2000 lakossal.

8. *Medgyesi járás*, 37 községgel és 40,282 lakossal. Székhelye : Med-
gyesen, bírósa ugyanott. *Medgyes* (Mediasch), kőfállal kerített város,
6300 lakossal, kik közt sok kézműves. Jó bortermesztés. Evang. gymna-
sium. *Berethalom* (Birtheim), csinos mezőváros, 3300 lakossal. Itt lakik az
ágostaiak superintendense. Bora, Erdélyben a legjobbak közé tartozik.

9. *Erzsébetvárosi járás*, 23 községgel és 18,403 lakossal. Székhelye
Erzsébetvároson, bírósa Segesvárott. *Erzsébetváros* v. *Ebesfalva*, 2800
lakossal, kik borral és gypajuvval kereskednek, s többnyire örmények. Szép
kath. templom és zárda.

10. *Segesvári járás*, 27 községgel, és 29,810 lakossal. Hivatali szék-
helye és vizsgáló bírósa *Segesvárott* (Schluszburg), mely kőfállal kerített
város, 6500 lakossal, ágostai gymnasiummal, jelentékeny iparüzlettel és
gyümölcstermesztéssel. Fekszik a Küküllő vize mellett, részint hegyen, ré-
szint völgyben. *Szász-Kezd*, m. v. 1800 lakossal, kik ezelőtt szép kiváltsá-
gokkal bírtak.

11. *Nagy-Sinki járás*, 14 községgel és 14,234 lakossal. Hivatali szék-
helye és v. bírósa *Nagy-Sinken*, m. v. 2300 lakossal, gyolcszövéssel.

12. Szent-Ágotai járás, 17 községgel és 15,960 lakossal. Hivatali székhelye ; Szent-Ágotán, v. bírósága Nagy-Sinken. *Szent-Ágota*, m. v. 2400 lakossal, kik többnyire szücsök és bognárok.

II. Brassai kerület.

A kerületi közigazgatás és a kerületi törvényszék helye : Brassó.

1. Brassói járás, 10 községgel, és 21,850 lakossal. Hivatali székhelye és v. bírósága : Brassóban. *Brassó* (Kronstadt), legnagyobb, s legiparosabb városa Erdélyországnak, egy regényes völgyben, meredek hegy tövében. A belváros kőfallal van kerítve, s fellegvárral védelmeztetik. Van itt 3 külváros, ágostai és kath. gymnasium, reáliskola, s egy ipar- és kereskedelmi kamara, mellynek hatósága az egész országra terjed. Régi, történetileg híres ágostai templom, nagy vásárház, ferenczi kolostor, papirosmalom, rézhámor. Népeisége 32,000 lakos, kik sok posztót, pokróczot, zsinórt, méhsert, kulacsot, esztergályos-műveket készítenek, s Oláhországgal és átmenőleg Bécacsél és Pesttel nagy fontosságú kereskedést folytatnak. A várost politikailag saját tanácsa igazgatja. *Fekete-halom* (Zeiden v. Schwarzburg), mezőváros, 3000 lakossal, gyapotgyártással, régi váromladékokkal.

2. Kőhalmi járás, 25 községgel és 27,386 lakossal. Fővárosa *Kőhalom* (Reps), csinos mezőváros, 2200 lakossal, járási hivatallal és v. bírósággal. Sok varga és timár. Váromladék.

3. Fogarasi járás, 32 községgel, és 26,261 lakossal. Fővárosa : *Fogarás*, az Olt vize mellett, 5000 lakossal, s jeles hiddal az Olt vizén, járási hivatallal és v. bírósággal. A g. e. érsek innen veszi nevét, de székhelye Balásfalván.

4. Sárkányi járás, 21 községgel és 18,693 lakossal. Hivatali székhelye : Alsó-Veniczén, vizagáló bírósága Fogarason. *Sárkány*, falu, jeles lentermesztéssel. *Kercsesora*, papirosmalommal és üveghutával.

5. Töröcsvári járás, 6 községgel és 17,918 lakossal. Hivatali helye : Töröcsváron, v. bírósága Brassóban. *Zernyest*, népes falu, 3000 lakossal, kik többnyire fuvarosok s Pestig, Bécsig eljárnak. *Töröcsváron* nevezetes egy kis váracska, melly magas kopasz sziklacsucra épült, s innen felséges kilátást nyújt.

6. Földvár-i járás, 9 községgel, és 13,933 lakossal. Hivatali székhelye Földváron, vizagáló bírósága : Brassóban. *Höltevény* (Heldsdorf), falu, szép evang. paroch. épülettel. *Újfalu*, jeles fejrügyot ás.

7. Hosszúfalusi járás, 11 községgel és 27,480 lakossal. Hivatali székhelye Hosszúfaluban, vizg. bírósága Brassóban.

8. Sepsi-Sz.-Györgyi járás, 37 községgel, és 29,367 lakossal. Hivatali székhelye és vizagáló bírósága *Sepsi-Sz.-Györgyön*, melly mezőváros, 2 savanyuviz-forrással. *Bikszád*, falu, üveghutával.

9. Barátosi járás, 30 községgel és 29,663 lakossal. Hivatali székhelye *Kovásszán*, vizg. bírósága Sepsi-Sz.-Györgyön. *Kovássza*, földöntézettel, s az úgy nevezett „pokolsár“ ásványvizzel.

10. Keszi-Vásárhelyi járás, 34 községgel és 36,889 lakossal. Vizagáló bírósága Sepsi-Sz.-Györgyön, hivatali székhelye : *Keszi-Vásárhelyen*. Ez iparüző város 5000 lakost számlál, kik sok gypju- és gyapotkelt, s csizmákat készítenek, s mézespogácsával messzi földre kereskednek. Ref. gym-

nasium. *Almás, Hatolyka, Polyán, Sárfalva*, faluk határain savanyuviz-források találtaknak.

Az utóbb említett 3 járás ezelőtt a székelyföldre tartozott, s a *Háromszék* politikai hatóságát képezte.

III. Udvarhelyi kerület.

A közigazgatás és kerületi törvényszék székhelye : Udvarhely.

1. *Baróthi járás*, 22 községgel és 20,741 lakossal. Hivatali helye és vizsgáló bírósága : *Baróthon*.

2. *Kozmási járás*, 26 községgel és 26,935 lakossal. Hivatali helye *Csik-Sz.-Mártonban*, vizsgáló bírósága : *Csik-Szeredán*.

3. *Gyergyó-Sz.-Miklósi járás*, 20 községgel és 37,964 lakossal. Vizsgáló bírósága *Csik-Szeredán*; hivatali székhelye : *Gyergyó-Sz.-Miklóson*. *Borszék*, savanyuvize leghíresebb egész birodalomban.

4. *Csik-Szeredai járás*, 28 községgel és 23,407 lakossal. Vizsgáló bírósága *Csik-Szeredán*; hivatali székhelye *Csik-Somlyón*. *Sz. Domokos*, falu, rézbányával.

5. *Székely- vagy Szitás-Kereszturi járás*, 41 községgel és 23,198 lakossal. Vizsgáló bírósága : Udvarhelyen; hivatali székhelye : *Székely-Keresztúron*, hol az unitariusok egy gymnasiumot birnak, s lakosai sok szitát készítenek.

6. *Udvarhelyi járás*, 63 községgel, és 36,882 lakossal. Fővárosa : *Udvarhely*, jól épült város a Küküllő vize mellett, 6000 lakossal, kik közt sok timár és varga találhatik. Környékén a dohánytermesztés és méhtenyésztés nagy divatban van. Reform. és kath. gymnasium, az első jeles könyvtárral. Székhelye az udvarhelyi járás hivatalának és egy vizsg. bíróságnak.

IV. Maros-Vásárhelyi kerület.

A közigazgatás és kerületi törvényszék helye : Maros-Vásárhely.

1. *Maros-Vásárhelyi járás*, 80 községgel és 41,424 lakossal. Hivatali székhelye és vizsgáló bírósága : *Maros-Vásárhelyen*. Fekszik e régi királyi város a Maros vize mellett, 9127 lakossal, kik részint kézművességből részint bor-, gyümölcs- és gabonatermesztésből élnek. Van itt egy ref. collegium, 60,000 kötetnyi könyvtárral, kath. gymnasium, s egy vár. Politikailag saját tanácsa alatt áll. *Nagy-Ernye, Köszvényes, Vadasd*, sósforrásokkal.

2. *Makfalvi járás*, 63 községgel és 40,798 lakossal. Hivatali székhelye egyelőre *Erdő-Sz.-György*, vizsgáló bírósági hivatala : Maros-Vásárhely. *Erdő-Sz.-Györgyön* szép várkastély és kert látható.

3. *Mező-Madarasi járás*, 37 községgel, és 23,245 lakossal. Bírósági s közigazgatási székhelye : Maros-Vásárhely.

4. *Záhi járás*, 35 községgel és 29,975 lakossal. Bírósági székhelye : *Dicső-Sz.Márton*, közigazgatási ideiglenesen : *Maros-Ludas*.

5. *Radnóthi járás*, 35 községgel, és 22,916 lakossal. A dicső-szentmártoni vizsg. bíróság alá tartozik; közigazgatási székhelye : *Radnóth*, egy meglehetősen épségben fennmaradt régi várral, mely Rákocziaké volt; *Pata-vissa* romai várost itt keresik.

6. *Dicső-Szent-Mártoni járás*, 38 községgel és 27,048 lakossal. Bírósági és közigazgatási székhely : *Dicső-Sz.-Márton*, egy régi vármegyeházzal.

V. Beszterczei kerület.

A kerületi közigazgatás és ker. törvényszék székhelye : *Besztercze*.

1. *Beszterczei járás*, 21 községgel és 15,888 lakossal. Birósági és közigazgatási székhely : *Besztercze*, régi , kőfallal kerített város, a hasonló nevű folyócska mellett, egy szép gyümölcs gazdag völgyben, 7000 lakossal, ágost. és kath. gymnasiummal, piarista collegiummal, sok mesteremberrel és jelentékeny kereskedelemmel. A város közigazgatásilag saját tanácsa alatt áll.

2. *Görgény-Sz.-Imrei járás*, 29 községgel és 19,310 lakossal. A szász-régeni vizsg. bíróság alá tartozik; közigazgatási székhelye : *Görgény-Szent-Imre*, régi várral, papirosmalommal, kőedénygyártással.

3 *Szász-Régeni járás*, 32 községgel és 28,321 lakossal. Közigazgatási és birósági székhelye : *Szász Régen*, (Rennmarkt), Erdélynek egyik legiparosabb s legvagyonosabb városa. Sok timár, bodnár, és vöröshagyma-termeltetés. *Vécs*, falu, épségben fenmaradt régi várral.

4. *Tekei járás*, 33 községgel és 26,425 lakossal. A szász-régeni bíróság alá tartozik; közigazgatási székhelye : *Teke*.

5. *Nagy-Sajói járás*, 24 községgel és 16,055 lakossal. A beszterczei v. bíróság alá tartozik; közigazgatási székhelye : *Monor* (ideiglenesen).

6. *Borgo-Prundi járás*, 8 községgel és 8102 lakossal. A beszterczei bíróság alá tartozik; közigazgatás székhelye : *Borgo-Prund*.

7. *Bethleni járás*, 25 községgel és 14,035 lakossal. A beszterczei bíróság alá tartozik; közigazgatási székhelye : *Bethlen*, falu, régi váromladékokkal.

8. *Lekenczei járás*, 24 községgel és 15,030 lakossal. A beszterczei bíróság alá tartozik; közigazgatási székhelye : *Lekencze*.

9. *Ó-Radnai járás*, 13 községgel és 19,933 lakossal. A naszódi v. bíróság alá tartozik; közigazgatási székhelye : *Ó-Radna*, mezőváros, híres ásványforrásokkal és fürdővel.

10. *Naszódi járás*, 26 községgel és 16,667 lakossal. Birósági és közigazgatási székhely : *Naszód*, mely ezelőtt fővárosa volt a felosztott 2-dik oláh végezednek.

VI. Dézsi kerület.

A kerületi közigazgatás és k. törvényszék székhelye : *Déza*.

1. *Dézi járás*, 39 községgel és 23,925 lakossal. Birósági és közigazgatási székhely : *Dézs*, élénk város a két Szamos összefolyásánál, kies vidéken, 5350 lakossal, kik műiparral, kereskedelemmel és gazdasággal foglalkozkodnak. Régi vára romokban hever. Ref. iskola, Ferenczi zárda. *Bálabányos-Váralja*, falu, melynek történetileg híres vára, szinte romokban látható. *Dézsakna*, nevezetes sóbányákkal.

2. *Magyar-Láposi járás*, 35 községgel és 24,655 lakossal. A nagy-somkúti bíróság alá tartozik; közigazgatási székhely : *Magyar-Lápos*. *Oláh-Láposbánya*, a laposi völgyben, arany- és vasbányákkal.

3. *Kápolnok-Monostori járás*, 35 községgel és 24,665 lakossal. A n.-somkúti vizsg. bíróság alá tartozik; közigazgatási székhely : *Kápolnok-Monostor*. *Kapnikbánya*, bányaváros, aranybányákkal.

4. *Nagy-Somkúti járás*, 67 községgel és 33,691 lakossal. A n.-somkúti v. bíróság alá tartozik; igazgatási székhely ideiglenesen : *Berkess*.

5. *Rettesi járás*, 52 községgel, és 27,665 lakossal. A dézsi vizsg. bíró-

ság alá tartozik; közigazgatási székhely ideiglenesen Berkesz. *Retteg* (Reckendorf), mezőváros, a nagy Szamos mellett.

6. *Semesnyei járás*, 40 községgel és 18,218 lakossal. A dézsi bíróság alá tartozik; közigazgatási székhely ideiglenesen : Berkesz.

7. *Szamos-Ujvári járás*, 43 községgel és 27,140 lakossal. Mind v. bírósága, mind közigazgatási székhelye *Szamos-Ujváron*, mely várost azonban saját tanácsa igazgatja. *Szamos-Ujvár* (Armenopolis), igen csinos város a kis Szamos mellett, 4000 lakossal, kik többnyire örmények. A város szép egyenes, szabályos utcákat, s házakat mutathat. Van itt egy szép örmény templom, s egy régi vár, mely most fenyítőházul használtatik, és egy gör. egy. püspök. Lakosai igen jó kordovány bőrt készítenek, s jelentékeny kereskedést folytatnak.

8. *Mócsi járás*, 29 községgel és 20,207 lakossal. A szamosujvári v. bíróság alá tartozik; közigazgatási székhely : *Mócs*.

VII. Szilágy-Somlyói kerület.

A kerületi közigazgatás székhelye : Szilágy-Somlyó. A kerületi törvényszéke : Zilah.

1. *Tasnádi járás*, 46 községgel, és 32,780 lakossal. A somlyói v. bíróság alá tartozik; közigazgatási székhely : *Tasnád*, mezőváros, híres baromvásárokkal. E járás az ugynevezett Er mellékén esik, hol kitünő jeles borok teremnek. Leghíresebb bortermő helyek : *Szördemeter*, *Tasnád*, *Pele*, *Szodoró*, *Szarvad*, stb.

2. *Zoványi járás*, 35 községgel és 21,220 lakossal. A somlyói v. bíróság alá tartozik. Közigazgatási székhely ideiglenesen : *Ipp. Zovány*, falu, ásványvizéről és fürdőjéről híres, mely köszvényben szenvedőknek felette hasznosnak mutatkozott. *Burgözd*, cseresznyéiről híres. *Kémer*, jó bortermesztéssel.

3. *Szilágy-Somlyói járás*, 45 községgel és 34,106 lakossal. Mind v. bírósága, mind közigazgatási székhelye : *Somlyón*. Fekszik e mezőváros a Kraszna mellett igen kies vidéken, 3260 lakossal. Van itt egy jeles kath. szentegyház, melyet Báthori István építtetett 1434-ben, egy minorita zárda, ref. és g. kath. templom, vármegyeház, ásványforrás. Régi elpusztult vára meredek hegyre épült, s hajdan nevezetes erősség volt. *Csehi*, falu, igen mély és csodálatos tóval, mely felül meleg, alul igen hideg, s Pokoltónak nevezetik. *Bagolyfalva*, *Bogdánháza*, jó meszet égetnek, s márvány is töretik. *Kraszna*, m. v. 800 lak., jó baromvásárokkal.

4. *Szilágy-Csehi járás*, 48 községgel és 30,251 lakossal. A zilahi v. bíróság alá tartozik; közigazgatási székhely : *Szilágy-Cseh*, mezőváros, kellemes dombos vidéken, a Szilágy patakja mellett, 4000 lakossal, reform. templommal. Sok mesterember. *Hadad*, magyar m. v. 1600 lakossal, s egy elpusztult várral. A Wesselényi nemzetség innen veszi előnevét. *Szilágy-szeg*, falu, régi pusztta várral, mely a Szilágyi és Hunyadi családoké volt.

5. *Zilahi járás*, 35 községgel és 22,429 lakossal. Mind v. bírósága, mind közigazgatási székhelye *Zilahon* van. Fekszik e város a Meszes hegy tövében igen kies vidéken, s van 9350 magyar lakosa, ref. gymnasiuma, jó bora, sok mesterembere, látogatott heti- és országos vására. Közép-Szolnok vmgye ezelőtt itt tartotta ülését. *Göröcsön*, mezőváros, 750 lakossal. Feje Andrássy grófok uradalmának. Jó bortermeszt. *Sibó*, mezőváros, dombos

vidéken, 1500 lakossal, ref. templommal. B. Wesselényi Miklósnak itt példány-gazdasága, híres ménese és selyemtenyésztése volt.

6. *Hidalmási járás*, 56 községgel és 33,299 lakossal. A zilahi v. bíróság alá tartozik; közigazgatási székhely: *Hidalmás*, nevezetes barlanggal.

VIII. Kolosvári kerület.

A kerületi közigazgatás és törvényszék helye: Kolosvár.

1. *Kolosvári járás*, 48 községgel, és 31,584 lakossal. Mind a v. bíróság, mind a közigazgatás székhelye Kolosváron van, de magát a várost saját tanácsa igazgatja. *Kolosvár* (Klausenburg), Erdélynek egyik fővárosa, a Kis-Szamos mellett, egy szőlőhegyekkel s dombokkal kerített völgyben. Áll a belsővárosból és 6 külvárosból. A belváros kőfállal volt bekerítve, de már a forradalom előtt ezt bontani kezdték. Van egy szép széles és hosszú (600 lépés) utcája, tágas köztére, egy régi fellegvára, mely most kaszárnynak használtatik, szép városháza, és több palotája, melyeket az erdélyi mágánások tartanak, reform., kath. és unitarius főgymnasiuma, gazdasági egylete, magyar színháza, 3 könyvnyomdája, s, iparkamarája. Számlál 1500 házat, és 25,000 lakost, kik többnyire magyarok, s műiparral, kereskedéssel, és földmíveléssel foglalkoznak. A kolosvári közönséges posztó jóbecsben tartatik. *Kolos*, mezőváros, nevezetes sóbányákkal. *Kolos-Monostor*, mezőváros a Kis-Szamos mellett. Hajdan nevezetes benedeki apátság volt itt. *Gorbó*, gr. Haller ménesével.

2. *Válassuti járás*, 43 községgel és 25,891 lakossal. A kolosvári v. bíróság alá tartozik; közigazgatási székhely ideiglenesen: *Bonczhida*, gyönyörű vidéken fekvő mezőváros, gr. Bánffy nemzetség pompás kastélyával, kertjével, s egy híres ménessel. *Doboka*, falu, melyről Doboka vármegye nevezetét vette.

3. *Bánffy-Hunyadi járás*, 57 községgel és 28,415 lakossal. A kolosvári v. bíróság alá tartozik; közigazgatási székhely: *Bánffy-Hunyad*.

4. *Gyalui járás*, 21 községgel és 22,991 lakossal. A kolosvári v. bíróság alá tartozik; közigazgatási székhely: *Gyalu*, (Jalmarkt), m. v. a Kis-Szamos mellett, Bánffy gr. kastélyával, s egy elpusztult várral.

5. *Tordai járás*, 44 községgel és 29,257 lakossal. V. bírósági és közigazgatási székhely: *Torda* (Thorenburg), népes város az Aranyos mellett, 8530 lakossal, reform., és unitarius templomokkal, már a romaiak idejében művelés alatt álló sóbányákkal. A tordai hasadékokról fentebb emlékeztünk.

6. *Bágyoni járás*, 40 községgel és 31,410 lakossal. A tordai v. bíróság alá tartozik. Közigazgatási székhely: *Bágyon*. *Torocszó*, mezőváros, Erdélynek legnagyobb vasgyárával.

IX. Károly-Fejérvári kerület.

A kerületi közigazgatás és törvényszék székhelye Károly- vagy Gyula-Fejérvár.

1. *Károly-Fejérvári járás*, 37 községgel és 32,221 lakossal. Birósági és közigazgatási székhely: *Károly*- vagy *Gyula-Fejérvár*, kőfállal kerített város, s Erdélynek legnagyobb erőssége, a Maros folyó mellett, melybe itt az az Ompoly ömlik. Van 12,000 lakosa, egy vára, melyet III. Károly 1738-ban építtetett. Székhelye: az erdélyi kath. püspöknek, s az itteni szép püspöki

templom sirboltjában vannak eltemetve a nagy Hunyady János, és fia László, Izabella királynő, János Zsigmond, s több erdélyi fejedelmek és vajdák. Van itt kath. seminarium, főgymnasium, káptalan, csillagda, nyilvános könyvtár, papirosmalom. Lakosai közt sok zsidó. *Zalathna* (Klein Schlatten), régi bányaváros, egy kellemes völgyben az Ompoly vize mellett, 6000 lakossal, bányatörvényszékkal, gazdag aranybányákkal. 1849-ben a lázadó oláhok által sokat szenvedett. *Alvincs*, (Winzendorf), falu, Fejérváron alul a Maros mellett, mellyen itt hajóhid viszen által *Borbereknek*, az erdélyi püspök nyári kastélyával. *Maros-Portus*, a Maros mellett, rakhelye a maros-újvári, kolosi, tordai, vizaknai sóbányákból kikerült kősonak, egy lóerőre épült vaspályával.

2. *Tövisi járás*, 26 községgel és 23,761 lakossal. A nagy-enyedi v. bíróság alá tartozik; közigazgatási székhely: *Tövis*. *Magyar-Igen*, sok bort és búzát termesz.

3. *Nagy-Enyedi járás*, 30 helységgel, és 23,522 lakossal. Bírósági és közigazgatási székhely: *Nagy-Enyed*, közel a Maroshoz, jó bortermesztéssel. Az 1849-ki forradalom előtt népes város volt (8000 lakossal), egy virágzó reform. collegiummal, mellyet az oláhok a várossal együtt felégettek és kipusztítottak. *Maros-Ujvár*, falu, a Maros mellett, felette gazdag sóbányával, melly jelenleg csaknem egyedül műveltetik Erdélyben. *Miriszló*, falu, mustárt termesz.

4. *Balásfalvi járás*, 30 községgel és 25,794 lakossal. A fejérvári bíróság alá tartozik; közigazgatási székhely: *Balásfalva*, mezőváros a kis és nagy Küküllő vizek összefolyásánál, 2800 lakossal. Székhelye a gör. kath. érseknek, káptalannak, seminariumnak, s egy gymnasiumnak.

5. *Al-Gyógyi járás*, 31 községgel és 18,660 lakossal. A fejérvári v. bíróság alá tartozik. Közigazgatási székhely: *Al-Gyógy*, nevezetes meleg forrásokkal és fődővel.

6. *Abrudbányai járás*, 26 községgel és 48,377 lakossal. V. bírósági és közigazgatási székhely: *Abrudbánya*, bányaváros egy szűk völgyben, 8500 lakossal, *Vöröspatak* és *Korna* falukat is ide számítva. Aranybányáiról híres. *Offenbánya*, arany, ezüst, ólombányákkal.

X. Szászvárosi kerület.

A kerületi közigazgatás és törvényszék helye: Szászváros.

1. *Szászvárosi járás*, 40 községgel és 26,929 lakossal. Bírósági és közigazgatási székhely: *Szászváros* (Broos), melly várost azonban politikailag saját tanácsa igazgatja. E város a Szászföldhöz tartozott ugyan, de tiszta magyarok s többnyire reformátusok lakják, 5000 lakossal, ref. kis gymnasiummal, ferenczi zárdával. Környékén sok dió és dinnye terem. *Sebeshely*, falu, vashámorokkal. *Alkenyér*, *Felkenyér* községek a történetileg nevezetes „Kenyermezőn“ fekszenek.

2. *Körösbányai járás*, 43 községgel, és 28,767 lakossal. V. bírósági és közigazgatási székhely: *Körösbánya*, város, a Fejér-Körös mellett, 2035 lakossal, kath., reform., n. e. óhitű templommal. Ezelőtt fővárosa volt Zaránd vármegyének. Lakosai kézművességből, arany- s ezüstművészetéből élnek. Vásárokat tart, s határában igen jó szürke szarukó ásatik. *Brád*, mezőváros, 910 lakossal, s igen híres gabonavásárokkal.

3. *Nagy-Halmágyi járás*, 47 községgel és 18,903 lakossal. A körösbányai v. bíróság alá tartozik. Közigazgatási székhely: *Nagy-Halmágy*, falu, 900 lak. Feje gr. Bethlen nemzetség uradalmának. *Alsó-, Felső-Vácza*, melegásványforrásokkal bir.

4. *Illyei járás*, 38 községgel, és 19,408 lakossal. A dévai v. bíróság alá tartozik. Közigazgatási székhely: *Illye*, mezőváros, jó vásárokkal. *Boos* falu, savanyuvíz-forrással. *Branyicska*, falu, báró Jósika kastélyával és kertjével.

5. *Maros-Solymosi járás*, 39 községgel és 21,601 lakossal. A dévai v. bíróság alá tartozik. Közigazgatási székhely: *Maros-Solymos*, falu, igen jó bortermesztéssel a Maros vize mellett. *Csertés, Szekeremb*, mindkettő arany-erüztbányákkal. *Nagyág*, magas hegyek közt fekvő bányahely, gazdag aranybányákkal, melyekben tellur is ásatik. Kalvária hegyéről pompás kilátás esik.

6. *Dévai járás*, 61 községgel és 21,601 lakossal. V. bírósági és közigazgatási székhely: *Déva*, város, gyönyörű vidéken a Maros mellett, 3120 lakossal, vas- és rézhámorral, papirosmalommal. Magas sziklacsucra épült vára pusztuló félben van, s építését Trajannak tulajdonítják. A város kitűnő jó bort és sok gyümölcsöt termeszt. Különösen őszibarackjai híresek. *Maros-Németi*, a gr. Gyulaiak kastélyával.

7. *Vajda-Hunyadi járás*, 59 községgel és 20,361 lakossal. V. bírósági és közigazgatási székhely: *Vajda-Hunyad*, pompás vidéken fekvő mezőváros a Cserna és Zalasd folyók összefolyásánál, 2500 lakossal, jelentékeny vashámorokkal, jó bortermesztéssel, bányászivatallal. A dicső Hunyady nemzetség ősi vára nézést érdemel. *Kis-Kalán*, híres meleg forrásokkal. *Gyalár*, vashányászattal és hámorokkal.

8. *Hátszegi járás*, 63 községgel és 30,881 lakossal. A szászvárosi v. bíróság alá tartozik; közigazgatási székhely: *Hátszeg*, mezőváros, a természeti szépségéről híres hátszegi völgyben. *Várhely*, falu, szinte a hátszegi völgyben *Ulpia Trajana* romai város romjain, hol azelőtt a dákusok fővárosa *Sarmizegethusa* állott. Itt igen sok romai régiség és pénz találtatik; s mintegy 20 év előtt egy amphitheatrum maradványa fedeztetett fel. 1823-ban pedig Nopcsa ur jószágán építés közben egy romai épületre akadtak, melynek mozaik padlózata még épségben fenmaradt *Demsus*, falu, szinte nézésre méltó romai régiségekkel.

9. *Puji járás*, 88 községgel és 19,056 lakossal. A szászvárosi v. bíróság alá tartozik. Közigazgatási székhely: *Puj*, csekély falu, 600 lakossal.

17. Szerb Vajdaság, és Temesi Bánság.

1. *Fekvése és nagysága*. Ez ujonnan alkotott, s Magyarország kebeléből kiszakított koronaország határos északra Arad, Csanád, Pest-Solt vármegyékkel s a Kis-Kunsággal; Keletre Erdélyországgal, s a bánsági katonai Végvidékkel; délre a Végvidékkel, s nyugatra Baranya s kis részben Tolna vármegyékkel, melyektől a Duna választja el, és Szlavóniával. Összes határvonala 160 mérföld, melyből Magyarországra esik 68, Erdélyre 6, Szlavóniára

11, s a Végvidékre 75 mfd. Kiterjedése 521·12 □ ausztriai vagy 544·83 geographi mérföld. Ebből művelés alatti terület 4,678,003 hold, u. m. 2,495,430 h. szántóföld, 480,529 h. rét, 863,587 h. legelő, 74,502 h. szőlő, 55,000 h. kert, és 678,026 h. erdő, 85,926 h. nádlórét. A műveletlen föld tesz 275,091 holdat s 1503 □ ölet.

2. *Természeti tulajdonsága.* E koronaország a keleti részt, s délen egy kis csucst, azaz a régi Krassó vármegyét Temesnek és Szeremnek kisebb részét kivéve egészen róna és lapályos, úgyhogy a hegyes és dombos vidékek csak $\frac{1}{5}$ részét teszik az egésznek. Keleten a lugosi kerület egészen hegyes, úgyhogy valódi rónaság itt nem található, hacsak a Temes vize széles és kies völgyét ide nem számláljuk. Hegyei az Erdélyből s Oláhország véghatáráról becsapó Kárpátok ágazatai, s két fő hegytömegre oszthatók. Az északi tömeg a Temes és Maros közti tért borítja el, közbevevén a Béga vagy Bege folyónak vidékét is. A déli tömeg a Temes, Boganis, Berzava, Karas, Néra és Duna folyók közt fekvő téreket foglalja el, sokféle ágadó soraival, mellyeknek nagyobb része nyugot, kisebb része délnyugot felé tartván, lassan lassan a rónaságon eltűnnek, vagy láncolatukat a Duna hatalmas vize vágja ketté. E déli tömeg ezüst-, réz-, vas-, ón-, kőszénbányáiról nevezetes. Másik hegyláncz a *Fruska-Gora*, a romaiak Mons Almus-a, a régi Szerem vármegyében. Ez Scharenggradnál s Babszkanál veszi eredetét, Illoknál jó formán felemelkedvén, egyenlő magasságban 500 öllel haladja meg a Duna tükrét, s mindenütt a Duna jobb partját kísérvén, Karloviczon túl lapulni kezd, s végre síksággá válik. Északi oldala, melly a Duna felé néz, meglehetősen meredek, s gyakran nem csak a parthoz közel jön, hanem a folyóba is benyulik; ellenben déli oldala csak lassan és észrevehetetlenül lapul el. Ezen hegység a réteges hegyekhez (Flötzegebirge) tartozik, mellynek magva serpentin, s így neptuni származásu. A felső réteg közönségesen kisebb nagyobb részben mészkő vagy márga, alapját s fő alkatrészét a homokkő tevén, melly úgy látszik legközelebb áll a főhegységhez, és rendszerint palakő, kőszén, szappanföldök követik. Ehhez csatlakoznak a feltorlasztott halmok, mellyeket szőlőtőkék fednek, s egymáson nyugvó területekből állnak, kisebb nagyobb részben kertifölddel levén keverve.

A gazdag bányái rónaság, melly a Tisza és Maros folyók közt fekszik, Európaszerte ismeretes, s egészen lapályvidék, melyet dombok sem szakítanak félbe. Már a Bácskaság a Tisza és Duna közt szinte merő rónaság ugyan, de északi fele a Ferenczcsatornán túl sokkal magasabb, s ezt az úgynevezett *Telecskai* domboknak számos ágai futják keresztül.

Hatalmas hajózható folyókban, és csatornában gazdag e tartomány. Illy hajózható folyamok : a *Duna*, *Tisza*, *Maros*, *Temes*, *Bege*.

A *Duna*, Bajánál lép be a tartományba, de csak egy kis ágával, melly Sokoviczának neveztetik, s melly csupán nagy víz idején hajózható. Maga az öreg Duna 1 fertálynyira folyik innen, de órai menetele után már két nagy ágra szakad, s úgy képezi a mohácsi nagy szigetet, melly egészen Baranyához tartozik. Batinánál ismét összefolyván, ezután mindig együtt hömpölyög, s miután számos szigeteket képezne, Ujvidéken alul a tartományt egészen elhagyja. Nagyobb részben határfolyó, s mind a két partja csak Ujvidék környékén mintegy 3 mfdnyi hosszúságban tartozik ide. Partjai a bácskai részen mindenütt alacsonyok, s azért széles posványások veszik körül. Egyébiránt mellékén és szigeteiben vannak a Bácskaság legtöbb s legszebb erdősegei.

Másik főfolyam a *Tisza*, melly Szegedtől kezdve csaknem a Dunába való ömléseig egészen e tartomány sajátja, s a temesi Bánságot választja el a Bácskaságtól. A Tisza hatalmas folyam, mert vidéke 2660 □ mérföldet foglal el, s így nagyobb mint az Albis (2616), vagy az Odera (2440), vagy a francia Loire (2120 □ mfd.). Szolnoktól kezdve csak olly nagy hajókat elbir mint a Duna, s már több évek óta gőzösök is szeldelik. Folyása felette csavargós, ugyhogy némelly helyt a hajósok félnapi evedzés után ismét a már elhagyottnak gondolt vidékre térnek vissza. Partjai alacsonyak, honnan gyakran egész mellékét előnti, s ekkor a hátramaradt temérdek döglött halakkal sertéseket hizlálnak. A bánsági oldalon hatalmas töltések védik a környéket árvizeitől, de egészben még itt sok teendő volna. Partjain nem láthatni olly szép tölgyes erdőket, mint a Dunánál, hanem ezek helyett hitvány füzéseket; mellyrenézve környéke kietlenebb a Dunáénál.

Harmadik hajózható folyam a *Maros*, melly Erdélyből jöven, a Bánságot elválasztja Arad és Csanád vármegyéktől. Mélysége 5—10 láb, s 600—700 mázsa terhet megbir, Szegednél a Tiszába szakadván. Kanyarulatai sok helyt átmetszettek; azonban áradásaival mégis sok kárt tesz.

A *Temes*, a bánsági katonai Végvidéken ered, s a Bánságot keletről nyugotra egy északra hajló körívben futja át. Lugosig hegyek kísérik, mellyek azonban Stakulon alul délre visszavonulnak, s megnyílik a kies temesi völgy. Lugoson alul jobb partja is szabad lesz, s úgy hömpölyög le a termékeny sikságra, hol partjai alacsonyak és mocsárosok, s részben erdősegektől kísértetnek. Több ágakra oszolván, s számtalan kanyarulatok után Pancsová-

nál a Dunába ömlik, előbb a *Bogonicz* és *Bersava* folyókat magába vevén.

A *Béga* vagy *Bege* az erdélyi széleken fakad, nyílt völgyben folyik, melly csakhamar rónaságba megy által, Temesváron alul jobb partját terjedelmes mocsárok kísérvén, Titelnél a Tiszába ömlik. Résztint a hajózás, résztint a mocsárok kiszáritása kedvéért, csatornára vétetett, s erre nagy részben a folyó medre használtatott. A csatorna Facsetnél kezdődik, s Klekig $21\frac{3}{4}$, innen Titelig 4 mérföld hosszú. Klektől kezdve a Fejér mocsáron megy át, s Facsettől Temesvárig hajózásra nem használtatik.

Kisebb folyóvizei a *Karas* és *Nera*, melly mindegyik Uj-Palánka szomszédságában ömlik a Dunába, s az utóbbi a régi Krassó megyének csak déli cucsát hasítja át. E mindkettő sebes hegyifolyam. Az *Aranka* a Maros bal partját kísérő hegyekből ered, és számos kanyarulatok közt a Marossal párhuzamosan folydogálván Nagy-Sz.-Miklósnál délnyugatra fordul, s Padénál a Tiszába szakad. A *Bersava*, szinte a keleti Kárpátokból jön, Dentánál csatornára vétetvén, nyugotnak tart, s Torontál vármegyét nedvesíti. Ezen folyónak mellékén vala divatban a rizstermesztés, melly jelenleg abban hagyatott. *Pogonis*, *Oburda*, *Beregszó* kis folyók mind a Bánságban. A nagy terjedelmű Bácskában a Dunán és Tiszán kívül folyók nincsenek hanem csak lassan folyó mocsáros erek, millyenek : a *Kigyó-ér*, melly csatornára vétetvén Bezdnán és Zombor közt szakad a Ferencz csatornájába ; a *Mosztonga*, melly a csatornától kezdve dél felé huzódik, s Bukinnál a Dunával egyesül ; hajdan Várday Pál érsek hajózhatóvá tette, de jelenleg csupán teknősbékáiról, halairól, csikjairól, nádjáról nevezetes ; a *Czer-nabara*, melly a Ferencz csatornáját a Tiszával köti össze, miután ágya kitisztítottatott volna ; a Ludas mocsárjától a Tiszáig huzódó *Körös-ér* ; a *Csik-ér* ; az *Osztrova-ér* ; a folyó *almási* mocsár ; a két *Vajas* nevezetű erek, stb.

Hajózható csatorna kettő van e koronaországban. Egyik a *Bege* folyó, melly csatornára vétetett, s mellyről már fentebb emlékeztünk ; másik a *Ferencz* csatornája, melly a Tiszát a Dunával köti össze. Hossza ennek $14\frac{1}{2}$ mérföld, s a Duna felől Monostorszegen felül veszi kezdetét, ott hol a bezdnáni ág a főággal egyesül, s keletnek tartván Cservenka, Kula, Ó- és Uj-Verbász, Szent-Tamás, Turja mellett vonul el, s Földvárnál a Tiszába merül. Esete csak 31 láb 5 zugóra felosztva, s közönségesen 10 öl széles, 6 láb mély. 7000—8000 mázsás hajók járnak rajta, s a hajózást 47 mérfölddel rövidítette meg. Építését egy részvényes társaság kezdette 1793-ban ; 1802-ben májusban a hajózásnak megnyitott, s

1841-dik decemberben a magyar kormány vette át. Jelenleg Bezdán felé egy más torkolat van épülőben, mert mind ennek, mind a Bege-csatornának még sok hiányai vannak, melyek a biztos hajózást akadályoztatják, mint ezt alább a kereskedési rovat alatt bővebben látandjuk.

A most említett két hajózható csatornán kívül, említendők még a *Bersava* és *versecsi* csatornák, melyek a mocsárok kiszáritása végett ásattak, minthogy fájdalom e gazdag koronaországban terjedelmes mocsárok és lápok találtaknak, millyenek a Bácskában említett mocsáros ereken kívül, a Bánságban az *alibundri* és *ilancsai* mocsárok, a *Fejértó* Écskán alul, a *Feketető* Iteben felül jobbra, és a Tiszát s Dunát kísérő ingoványos lápok.

Tavai közül említést érdemelnek : a *palicsi*, *vérti*, *ludasi*, *jeszeri*, mindnyájan a Bácskában. A *palicsi* Szabadka mellett terül el L formában, s helyén még 1740-ben csak homokos legelő volt, de később az itt ásatott számos kutakból a víz feladván magát, azt egészen elborította, s tó lett belőle. Közel $1\frac{1}{2}$ □ mérföld területet foglal el; szélessége 400—600 öl; vize sós, tiszta és soha ki nem önt, de ki sem szárad. Benne számtalan vizimadarak, különösen szép hatyuk tartózkodnak. Ezen alul mintegy 50 lépésre ismét van egy kisebb tó, melyet *Vértnek* neveznek. E tavaktól ismét 1 órányira van a *Ludas* tó, melly sok és jó ízű csukával, pontytyal, sügérrel kedveskedik, s tanyája számlálhatlan madárseregnek, melly közt gödények sem ritkaságok. A *Jeser* tó Madaras és Kumbaja közt vonul el, és halat szinte eleget szolgáltat.

De *ásványvizekben* sem szűkölködik e tartomány. Különösen savanyuvíz-források több helyt találtaknak, de legnevezetesebbek a *buziási*, *bruckenai* és *léppai* Temes megyében. A buziási mint fürdőhely is országszerte ismeretes. Az *ivándai* keserforrás Torontál megyében néhány év óta nagy hirbe jött, s vizéből több ezer palaczkok küldetnek szét az egész birodalomba. Alkatrészeit tekintve a budai legujabban felfedezett keserforrásokkal leginkább megegyezik.

Éghajlata szelid és meleg, mit geographi fekvése is gyaníttat, miután a Bánság legdélibb csúcsa (Uj-Moldova), ugyanazon szélességi fok alatt fekszik, mint Lombard-Velenczének legdélibb pontja s Parma és Bordeaux. Levegője, mióta a mocsárok nagyban szárittatnak egészségesebb; a váltóhideg ritkább, de legegészségesebb levegője van Krassónak és a Szeremségnek, melly utóbbinak éghajlata a kies olaszországgal vetekedik. Egyébiránt mind a bácskai, mind a bánsági rónaságokon télen nagy hidegek s erős szelek uralkodnak.

3. *Termékei.* A Bánság a Bácskával együtt nemcsak Magyarországnak, hanem egész osztrák birodalomnak gabona-tárháza; s a föld termékenysége a lombardiai is felülhaladja. Legtermékenyebb földje van Torontál vármegyének s Temes nyugati felének. Itt a föld általjában fekete agyag, igen sok televénynyel gazdagítva; sok az iszap és lápföld is a Tisza és Maros mentiben, s a kiszáritott mocsárok helyein. Szíkes területeket több helyeken láthatni, p. o. Pádé, Gyülvész körül, de homok úgy szolván semmi sincs, mert az a kevés, mi Écska környékén s a Tisza partján találhatik, az egészet véve figyelmet sem érdemel. Már Bácskában a föld alkata s így termékenysége is sokkal változóbb. A Ferenczcsatorna és a Duna közt fekvő tájék földje $\frac{1}{3}$ részben fekete agyag, $\frac{2}{3}$ részben pedig igen finom főveny vagy homok, melly minthogy felszínén a kertiföld 2 lábnyi mélységre is fekszik (például Bulkeszen) felette gazdag termékenységgű s minden trágyázás nélkül 10—12-szeresen fizeti vissza a szép tiszta buzát. A telecskai domboktól hasított magasan fekvő rónaságnak földje: a halmokon kemény agyag, úgy annyira, hogy sok helyt a pinczék üregeit emeletre lehet kiásni, s mégis ezek téglafalazat nélkül sem omlanak össze; ugyanitt a kutakat nagyon mélyen kellett ásni; ellenben a völgyekben a föld termékeny feketehomok, melly minden gabonanemet bőven terem, s különösen marhatartásra nagyon alkalmas. A Duna posványosságaira dülő Szonta, Bogojeva, Vaiszka, Bogyán, Plavna helységek határai vizenyősek, salétromosok, és csak közép termékenységgűek. Északra Szabadka, Jankovác, Baja, Monostor, Baracska, Almás körül a föld folyó sárgahomok, melly sovány szántóföldeket és legelőket mutathat. A Szeremségen a föld szinte televényes fekete agyag, s gazdag termékenységgű, de Krasónak hegyes vidékei termékenységgét tekintve a most előszámlált területekkel épen nem mérkőzhetik.

Földművelési rendszer a régi 3 fordulós ugaros gazdaság; a gazdasági eszközök szinte a régiéek, s e gazdag tartományban az okszerű váltógazdaságnak kevés nyomára találunk.

Főterméke e tartománynak a *tiszta buza*, melly egész birodalomban legjobbnak tartatik, csakhogy meg kell jegyeznünk, hogy a „bánsági buza“ alatt, melly kereskedésbe jön, csak azon buza értetik, mellyet a Bánság rónáin természetnek; már a bácskai buza valamivel mindég olcsóbb. Krassó buzát nem is termeszt sokat, legtöbbet még Lugos és Jám körül, de a bánsági buzához ezt sem számítják. *Kétszeres buza* szinte nagy divatban van, de *rossz*, a Bácskaság északi részét kivéve felette kevés vettetik. A temesvári ipar- s kereskedelmi kamara jelentése szerint *tiszta buzából* éven-

ként 2 millió mérőt adhat el más vidékeknek és országoknak, s e mennyiség főleg Pest, Győr, Bécs, Horvátország és Trieszt felé szállittatik. A bántási buza főemporiuma Uj- vagy Török-Becse, mert ámbár Temesvár, Nagy-Becskerek, Baja, Zombor, Szabadka, Ujvidék, Nagy-Szent-Miklós, Versecz, Lippa, Lugos, Uj-Arad, Csóka, Szanád, Perjámos, Csanád szinte nevezetes gabonakereskedő helyek, mindazáltal a piacokon is a buza árát az uj-becsei ár határozza meg. Buza után legfontosabb termékei e tartománynak a *tengeri* (kukoricza), melyet különösen az oláhok és rácok nagyban termesztene, a *zab*, mely főleg Bácskában kitűnő minőségben termesztetik, és a *repcse*, mely az uradalmak kedves veteménye, s mely gyakran kifagy ugyan, mégis egyik legjövedelmezőbb ága a bántási mezeigazdaságnak. Fűfészke a repcetermesztésnek Torontál, továbbá Bácsnak déli része, kevesebb Temes. Krassóban repcét csak Udvarszállás körül termesztene. Az évenként termesztett zab mennyisége az egész tartományban 4,500,000 posonyi mérőre becsültetik, miből 1,500,000 mérőt más vidékekre és országokba szállítanak. Tengeriből mennyi vitetik ki évenként, meghatározni nem tudjuk, annyi bizonyos, hogy maga Uj-Becse 200,000 mérő körül küld el Sziszek felé. Repcéből pedig a kivített évenként 150 – 300,000 mérőre becsülik.

Kereskedelmi növények közül főtermékei a Bántásnak és Bácskának a *dohány* és *kender*. A dohánytermesztéssel 1848 előtt Torontálban 41 telepítvény foglalatosskodott, kik többnyire magyarok voltak, s termesztményük „szegedi dohány“ név alatt jött kereskedésbe. A monopolium behozatala óta ez iparág nagyot csökkent, de azért most is nagy fontossága, mert maga a gőzhajótársaság uj-becsei ügyviselősége 1851-ben 17 vontatóhajón 4,005,309 font leveles dohányt szállított el. *Kender* főleg Bácskában termesztetik, még pedig kitűnő minőségben, évenként mintegy 150,000 mázsa, mellynek nagyobb része külföldre, kisebb része Aradra és Temesvárra vitetik. Zombor város maga 2000 mázsát termeszt, mellynek két harmada helyben dolgoztatik fel, harmadát pedig a környékbeli kötélgyártók veszik meg. Különben Apatin környéke főfészke a kendertermesztésnek, honnan minden bácsi kender „apatini“ név alatt jö kereskedésbe. *Aigler* és *Goriupp* uraknak Apatin városában egy kender-telepük is van, rongyszéddel egybekötve, melly a munkás népnek jó keresetmódot szolgáltat. A kenderáztatás azonban még mindég a régi mód szerint, minden javítás nélkül történik.

Fűzelékek közül *bab* legtöbb van, kevesebb *lencse* és *borsó*. Zöldegekben sincs fogyatkozás: híres a kupuszinai *fejes káposzta* és

foghagyma. -- *Gyümölcsben* nincs bősége e tartománynak, kivéve a Szeremséget, hol a sopronyihoz hasonló nemes gyümölcsfajok termesztetnek; továbbá Krassó vármegyét és Temesnek dombosabb részét, hol a *szőlőatermesztés* nagyban üzetik, s belőle részint pálinkát égetnek, részint aszalva adatik el. Bácskában a számos eperkertek, és a német faluk utczáit ékesítő eperfák annyi epret szolgáltatnak, hogy belőle néhol (p. o. Apatinban) pálinkát főznek, mit a ráczok tudoviczának hívnak. Végre említést érdemel Bácskának jóízű cserhaju almája, és sok sárga és görögdinnyéje.

A *bortermesztés* általánosan kedves foglalatossága a bácskai népnek, csak hogy minőséget tekintve ez nagyon különböző, s még a kitünő szeremi borok sem tudnak maguknak külföldre utat nyitni, a szerfelett nagy beviteli vám miatt. (Például Bajorhonba a beviteli vám egy vámmázsa bor után 14 pengő forint, mihez hozzáadván még 3 frt. fuvarbért, azon bor, melynek ára itthon 6 frt. volt, a kereskedőnek Bajorhonban 23 forintjában van). Bácskában csak kertiszőlők levén, a bor is gyenge és nem állandó. Legjobb még a kulai, cservenkai, verbászi, szivaczi. Bánságban Versecz és környéke termeszt legtöbb és legjobb bort. Muga Versecz 4500 ausztriai holdat mível, s a környékkel együtt (Zderistye, Kudricz, Markovecz, Varadia, Szolcsicsa, Messicz, Jabuka, Kustély) 300,000 akó bort termeszt évenként. Fő, sőt csaknem egyedüli szőlőfajok a magyarka, melly igen későn érke, és a kadarka. Az elsőből fejr-, a másodikból vörösbort szűrnek, csak hogy a kadarka jóval nemesebb faj a magyarkanál. Jó borok teremnek még a Temesben Lippán, Keszinczen, Szilason, Gattaján (Sümegh hegy), Bencseken, Buzádon, stb. Krassóban nevezetesebb bortermesztő helyek: Lugos, Zsidóvár, Remete, Furlug, Barbocza, Agadics, Csukics, Brostyán, Komoristye, de ezek boraikkal még nem vergődhetek hirre, ámbár a barbocza mint asztalibor keresetik, de kivitelre ez sem alkalmas. Szeremben híres borok teremnek azon a hosszú hegylánczon, melly Illoktól Karloviczig nyulik, névszerint pedig Illokon, Banoshtoron, Csereviczén, Beocsinban, Ledinczén, Kameniczen, Beshenovón. Mind ezen borok nagyobbára veresek, hanem egy idő óta a fejr bornak jobb ára levén, a fejr szűrése is nagy divatba jött. Leghíresebb fejrbor terem Rakováczon, mellynek egészen az a zamatja van, mi a cyprusi bornak, s édessége is az lenne, ha a szőlők némi tulérettiségi fokig le nem szedetnének. A szeremi vörösbör édes, erős, bizonyos kedves zamatú, s inkább csemege- mint asztalibornak alkalmas. A fejrbor felette erős és bódító, vizezni magát nem hagyja, mellynélfogva nem asztalibornak, hanem kemény savanyu borok megjavítására

használtatik. Aszubort Szeremben nem szokás készíteni, de az ürmösöknek több nevei divatoznak, melyek közül az ugynevezett karloviczi pezsgő ürmös különösen dicsértetik. Nagy hiánya a jó bortermesztésnek mind a Szeremségen, mind Versecz táján azon körülmény, hogy künn a hegyekben nincsenek pinczék, hanem csak otthon a házaknál tartatik a bor, melynek (a vörösnek) állandóságát némelly okosabb szőlősgazdák avval kívánják kipótolni, hogy a mustot tovább, tudniillik 4 hétig is törkölyén hagyják.

Az *erdőségek* igen egyenetlenül vannak felosztva, mert míg Krassóban olly őserdők vannak, melyeket fejsze még nem illetett, azalatt Torontálban és Bácsban olly nagy a faszükség, hogy ezt a lakosok szalmával, náddal, ganéjjal kénytelenek pótolni. Azonban a Duna mellett fekvő helységek szép erdőkkel birnak, melyek nem csak tüzi, hanem épületre való fát is bőven szolgáltatnak. Általjában véve a tűzifa nagyon drága, mert Temesváron helyben egy öl tölgyfa 8, Bácsban 10 p. frtba kerül. Épületifa főleg Erdélyből a Maroson szállittatik, s ezzel Lippa üz legelőnékbb kereskedést.

Mi az *állattenyésztést* illeti, bár az 184⁸/₉-ki háborus évek a marhák létszámát tetemesen megtizedelék, s bár Bácskát kivéve legelő épen nem sok találattik: mindazáltal a baromtenyésztés nagy kiterjedésben üzetik, úgyhogy az 1850-ki hivatalos összeírás szerint lovat e tartomány tartott legtöbbet minden koronaországok közt; a juhtenyésztésre nézve is mérkőzhetett más testvértartományokkal, és csupán szarvasmarha-tenyésztésben multák felül a német, különösen a havasi koronaországok. Névszerint az említett évben *ló* volt 397,388 darab, melyből egyéves csikó 39,125, kétéves 22,030, hároméves 6883, csődör 7264, kancza 148,635, herélt 173,451; *szamár, őszvér* 3271; *ökör* és *bika* 162,453, *tehén* 243,842; *juh* 1,186,171, és *sertés* 460,338 darab. Szarvasmarhát legtöbbet nevel Bács, kivált Szabadka városa és a tiszamelléki volt koronai kerület. Általjában véve a magyar és rusnyák legtöbbet tart, kevesebet a rác és oláh, legkevesebbet a német, ki ökrökkel soha sem szánt, hanem csak teheneket tart. Lovat a rác és bunyevác tenyészt legtöbbet. Ezek zömökök, szügyben szélesek, s bár kicsinyek, mégis erősek, gyorsak, vesések, s mind kocsiban, mind paripának tartósabbak, mint a németnek elcsigázott magas, homoeopaticae abrakolt görbe lovai, melyek teljességgel nem tartósak. Kivételképen azonban a németek közül, kik mindég lovakon szántanak, némellyek nemcsak jó, hanem valódi szép lovakat tenyésztnek, melyek katonalovaknak is nagyon alkalmasak. Mint jeles lótenyésztő-helyek kiemelendők: Máriaföld (Nagy-Terem), Perjámos, Szárcsa, Billjet, Jécsa, s a rácok közt

Basahid. *Juhot* a Bánságban nem sokat, Bácskában sokkal többet tenyésztnek, és pedig az uraságok a nemesített, a közgazdák a közönséges kétnyiretű birkát tartják; s ez utóbbiak közül legtöbbet tenyésztnek a ráczok és oláhok, kevesebbet a magyarok, legkevesebbet a németek.

Hogy a *sertéstartás* nem megvetendő ága legyen a bácskai gazdálkodásnak, mutatja a híres bajai sertésvásár, mely fontosságára nézve talán a sopronit és nagy-kanisait is felülhaladja, s itt határoztatik meg a sertés ára ezen egész környékre. Egyébiránt az itt eladatni szokott sertések nem mind Bácsban neveltetnek, mert ide Solt megyének alsó vidéke a kalocsai környék, továbbá Szlavonia és Szerbország is sokat hajtanak.

Méhtenyésztésre kedvező vidéke és éghajlata van e tartománynak, de nem üzetik oly kiterjedésben, mint lehetne. Középpontja a méhtenyésztő vidéknek Ujvidék, mely város némelly években 1500 mázsa viaszt készít és ad el más birodalmi országoknak.

Mit a méhtenyésztésről mondtunk, agyanazt állithatjuk a *selyemtenyésztésről* is, mely a helyett hogy emelkednék, még évről évre hanyatlik. Azonban Versecz még mindig termel évenként 30—40 mázsa nyers selymet, Apatin 40—50, Temesvár csak 10 mázsát. Ujvidék 1848 előtt 2 selyemfonó-intézetben 300 mázsa gubóból 30 mázsa nyers selymet dolgozott fel, de e két intézet a forradalom alatt romokba dült. Továbbá Bácsban van jelenleg 7 selyemfonóda (1 Kolluton, 5 Apatinban, 1 Palánkán), a Bánságban Verseczen 4. Az állam által néhány évek előtt állított temesvári selyemgyár most teljes feloszlásban van. Fő oka a selyemtenyésztés hanyatlásának az eperfa-termesztés elhanyagolásában fekszik, úgyhogy szederfák nemhogy ujan ültettetnének, hanem még a régiek is kipusztulnak. Így például azon epresből, mely a fenemlitett temesvári selyemgyár rendelkezésére állott, s mely 60,000 fánál többet számlált, jelenleg alig van meg 32,000 darab. Epresek vannak Zomborban, Ujvidéken; a bezdáni selyemtenyésztés 10 év óta legalább is 50% hanyatlott, s mit a Bánságnak még némelly helységei, mint Bocsár, Bogsán, Lugos, Oravicza, Nagy-Becskerek, stb. tenyésztnek, figyelmet alig érdemel.

Halakban egy vidék sem bővelkedik annyira mint Bács. A Duna, Tisza vizei, a Mosztonga, Vajas mocsárok, a Ludas, Jezer tavak szinte tömve vannak halakkal; és nem ritkaság, hogy árvíz után a sertések az elöntött földeken maradt halakkal hizlaltatnak meg. Szép vizahalászatok esnek Plavnán, Bukinban, az ugynevezett Kis- és Nagy-Hagelben, Vaiszkán, Szontán. Sok teknyősbékát, csíkot, csukát, pontyot fognak a mosztongai mocsárban, nevezete-

sen Doroszlón, Karavukován. Végre a Ludas csukával, sügérrel, a Tisza pedig a hires kecségékkal kedveskedik.

A Bánság, melly növényi és állatországi termékekben olly gazdag, ásványokban sem marad hátra. 1851-ben a bányatelepek még többnyire privat tulajdonok voltak. Hanem a bányászat az 1848 és 1849-ki évek mély sebeket ejtettek. Az ugy is gyér népesség a munkások hiányában, és az élelmiszerek drágaságában csak új alkalmat és támaszt nyert ismeretes dologtalanságára. A munkabérek mindenütt felcsigáztattak, s azért a bányászmunkások is szokott béreikkel nem elégedvén meg, a jobban fizetett vasuti munkához szegődtek, s ez által a bányászat csaknem egészen fenakadt. Ennélfogva a kereskedelmi miniszterium kieszközölte, hogy az oraviczai, dognácskai, szászkai bányatelepek nagyobb részt az állam birtokába mentek át, s ez évben pedig ezek a francia-ausztriai társaságnak adattak át, mi által a bánsági bányászat új epochának néz elébe.

1851-ben a művelés alatti bányák száma következő volt.

Oraviczán és Csiklován 2 főaknával együtt	67	bánya
Dognácskán egy főaknával	50	„
Szászkán	81	„
Moldaván 2 főaknával	158	„
		összesen 356 „

A bányák nyers termékei hámorokban dolgoztatnak fel, s illy hámor volt Oraviczán és Csiklován 2, Dognácskán 2, Szászkán és Moldaván mindenütt 3. Ezenkívül Csiklován az ezüstnek és arany-
nak réztöli elválasztására, van egy közös amalgamatio, melly az arany- és ezüst tartalmu rezet dolgozza fel.

Arany ásatik Oraviczán és Dognácskán (átmérőleg 30—40 márka). *Ezüst* Oraviczán, Dognácskán, Szászkán, Moldaván (átmérőleg 3200—4000 márka). *Réz* ugyanezen helyeken, továbbá Csiklován, Gladnán (átmérőleg 8000—10,000 mázsa). *Ólom* és *ólomtajt* Dognácskán, Moldaván, Szászkán, Oraviczán (átmérőleg 4000 m.). *Horgany* (czink) Dognácskán, Oraviczán, Szászkán, 1000 mázsa. *Vas* Resiczán 68,748 mázsa nyers vas, Bogsánban 24,444 mázsa, és öntött vas az első helyen 17,566, s a másodikon 615 mázsa; Csiklován 261 mázsa rudvas, Gladnán 1268 m., s aczél Bogsánban 34, Csiklován 19 mázsa. Vashámor van még Zsidóváron is, de ez magántulajdon.

Kőszén találtatik Oraviczán, Resiczán, Steyerdorffban, Domaniban, Gerlistyén, Szászkán, s több helyeken, melly oraviczai név alatt ismeretes, s egész birodalomban legjobbnak tartatik.

1851-ben ástak Steyerdorfon 334,572, és Resiczán 129,110 mászt. A többi kőszénbányák termelését megmondani nem tudjuk.

A most említett ásványokon kívül ásatik még *kékeny* (kobalt) Oraviczán, *dárdany* Oraviczán, *barnakő* Szászkán, *mérany* (arsenik) Oraviczán, Moldaván; *márvány* Moldaván, Oraviczán, különösen pedig Szászkán kitűnő minőségű, mely a carraraival vetekedik.

4. Népeesség és szellemi műveltség. Ez ujan alkotott koronaország 1851-ben összeíratván : az összes népeesség 1,398,997 léleknek találtatott, mely summából 701,784 férfi, 697,213 nő. Jelen nem levők száma 14,643 férfi, és 6919 nő, összesen 21,562. Ellenben idegenek laktak a tartományban 48,786-an, kik közül 29,818 férfi, 18,968 nő, mellynélfogva a *valódi népeesség 1,426,221 lélek*, mellyből 716,959 férfi, 709,262 nő. A katonaság e számba befoglalva nincs. Esik tehát minden □ mérföldre 2737 lakos.

Fegyverviselésre alkalmas ifjak száma 10 évről e következő volt :

17 éves ifju	11,771	22 éves ifju	7908
18 " "	9392	23 " "	9170
19 " "	10,022	24 " "	10,668
20 " "	8203	25 " "	10,881
21 " "	8078	26 " "	9323
<hr/>			
összesen 95,416.			

Lakhelyeket illetőleg találtatott 8 város, 7 külváros, 689 falu, 134 pusztá, 243,547 ház, és 352,580 lakosztály. Ebből kitetszik, hogy a Bánságban és Bácskában népes községek vannak, ugyhogy e tekintetben Magyarországon csak néhány vármegye (Békés-Csanád, Solt, Csongrád, Jászkun, Szabolcs, Észak-Bihar), és a lombard-velenczei királyságok mulják felül.

A nemzetiséget mi illeti, egy koronaországban sem találunk ennyi területen olly sok különféle nemzetiséget együvé halmazva, mint itt. Azonban nagyobb tömegekben csak a *szlávok*, *oláhok*, *németek* és *magyarok* lépnek fel; s ezek közt is a szlávok sok egy mástól nagyon különböző alfajokra oszlanak fel, sőt a többi főnemzetiségek is másokkal erősen keverve vannak.

De e tartomány már ősidőktől fogva fontos események színhelye volt, a romaiak uralkodása alatt szakadatlan csaták voltak itt, mellyek a byzanci uralom alatt folyvást tartottak. Egyik nemzet a másikat tolta, mintegy a folyók, különösen a Duna menetelét és irányát követvén. Az első keresztes hadak szinte érintették e földet.

Azon tudósítások szerint, melyeket a romaiaktól és görögöktől nyertünk, az oláhok gyanítható elődei a *dákusok* és *géták* a Tisza keleti partján, a *jászok* a Tisza és Duna közt, s ettől délre a pannoniaiak laktak. A népvándorlások alkalmával a dáko-románokat az előnyomuló népek sorban meghódították. Először meggyőzettek a germán népek (gótok, vandalusok, gepidák, stb.), aztán a hunok, avarok, szlávok által. Szeremségen a byzancziak maradtak uralkodók. Végre a 9-dik század végén a *magyarok* mind a szlávokat, mind a románokat meghódítván, őket a hegyes és erdős vidékekre szorították, magok pedig a Bánság és Szeremség róna vidékein és a Bácskában telepedtek meg, csakhogy már a 14-dik és 15-dik században a török pusztítás elől futván, sok ezer szerb család nyert lakhelyet a magyarok által lakott déli róna vidékeken.

Majd a törökök, a mohácsi veszedelem után semsokára Magyarország nagy részét elfoglalván, mind a Bánságban, mind Bácskában erősen megfészkeltek magukat, s a magyarokat kipusztítván, a törökök kiűzetése után az egész tartomány ugyszólván pusztaság és lakatlan volt, csak néhány szerb és oláh helységek lézengtek benne. Ezek a szerfelett gazdag földet elhanyagolván, főleg csak marhatenyésztésből és vadászatból éltek. A földek műveletlenül heverték, s a mocsárok, a folyók évenkénti kiöntései által még szaporodtak. Midőn a magyarság lakta, virágzó volt e tartomány, különösen Torontál vármegye, de e jobbléti emlékek jelen időben csak omladékokban hevernek. Ilyen a csanádi vár és püspöki lak; az egresi cisterciták zárdája és apátursága, a szőreghi apáturság, melynek nagyszerű romjai a hasonló nevű helység plebánia kertjében szemlélhetők, s melly még 1547-ben fenállott. Rácz-Sz.-Mártonban régi omladékok még a romaiak idejéből láthatók. A becskerekai várnak már ma nyoma sincs, be levén újabb épületekkel fedetve. Aracson, a pusztán egy régi szentegyház falai látszanak goth izlésben, corinthiai oszlopokkal. Valaha Aracs vár és város e helyen feküdt, s a vármegye-gyűlések gyakran tartattak benne. A tiszai szigetben a becsei vár omladéka komorul. Mind ezen romok eléggé mutatják a Bánság régi nevezetességét. Azonban a török csaknem 200 esztendeig dühösködván itt, ezen egész környék szomorú és lakatlan pusztasággá vált.

Ez okból már Mária Theresia, de még inkább II. József gyarmatokat telepített ide Németországból, sőt Franciaországból is, csakhogy a francia helységek (Charleville, Sz.-Hubert, Osztern, Szolturn, Trübbswetter Torontálban, s Traunau Temesben) már nagyobb részt elnémetesedtek, s az összeírás alkalmával a németekhez számíttattak. Magyarok is újabban kezdtek megtelepedni,

különösen dohánykertészek Csongrádból, Békésből és Kunságból, de egész urbéri községek is, mint Rittberg, Hetény, stb. Ezeken kívül jöttek bolgárok, tótok, rusnyákok, a zsidókat és cigányokat nem is említve. E gyarmatosítás következtében az egész tartomány színe megváltozott. A posványosságok kiszáritattak; ezekkel együtt a váltóhideg csaknem egészen eltűnt; s jelenleg a Bánságot és Bácskát legvirágzóbb tartományainak mondhatjuk nemcsak a magyar koronai birtoknak, hanem az egész ausztriai birodalomnak. Itt lehet látni a legszebb és legvagyonosabb falukat, melyek közül néhányan, mint Sándorháza, Ernesztháza, stb., talán egész birodalomban legcsinosabbak, akarhova tekint az ember, mindenütt (nehány csekély oláh és rácز falukat kivéve) rendbe szedett utcákat, csinos, tiszta, sok helyt cseréppel fedett parasztházakat, jól öltözött vagyonos lakosokat, diszes középületeket, erejében tartott barmokat, szép izlésű urasági kastélyokat és kerteket láthatni.

Mi a különféle nemzetiségek számát illeti, a már fenemlített hivatalos összeírás talált összesen 406,784 *szlávot*, névszerint 290,023 ráczt, 43,163 bunyeváczt vagy sokaczt, 28,040 tót, 22,267 bolgárt, 7276 rusnyákok, 2702 horvátot, 174 lengyelt, és 13,139 különféle szláveredetűt; továbbá 398,094 *románt* vagy *oláhot*, 340,149 *németet*, 241,594 *magyart*, 12,121 *cigányt*, 147 *görögöt*, 59 *olaszt*, 25 *örményt*, 18 *törököt*, 3 *francziát* és ugyanannyi *angolt*. Meg kell azonban itt jegyeznünk, hogy a fentebb említett francia helységek lakosai, valamint a 16,214 lélekre menő *izraeliták* is kevés kivétellel a németekhez számítottak.

Az idegen helybeli lakosok közül pedig volt 16,825 magyar, 13,907 német, 9306 szláv, 6813 oláh, 1346 cigány, 38 olasz, 7 török, 5 görög, 3 örmény és 1 francia. Külföldi volt: 375 német, 122 szláv, 19 angol, 7 görög, 5 olasz, 2 oláh, 2 török, 2 francia, 1 bosnyák.

A vallásbeli felekezetek szinte olly különbözök itt, mint a nemzetiségek, sőt a vallások csaknem bizonyos nemzetiségekhez vannak kötve. Így például a németek, magyarok, kevés protestanst kivéve, továbbá a bunyevácztok, horvátok, bolgárok mind romai katolikusok; a rácztok, oláhok, kevés görög-kath. kivételével, a görögök mind nem-egyesült óhitűek; a tótok protestansok; s végre a rusnyákok görög-katolikusok. Számszerint pedig van 614,577 romai katolikus, 11,612 görög-katolikus, 679,556 nem-egyesült óhitű, 50,911 ágostai, 26,127 reformatus és 16,214 zsidó. Az itt lakó idegen belföldiek közt volt 29,232 romai-, 335 görög-katolikus, 1622 ágostai, 1802 reformatus, 13,303 nem-egyesült óhitű,

1957 zsidó. Külföldiek közül 288 romai-, 3 görög-kath., 103 ágostai, 23 reformatus, 2 anglikanus, 110 n. e. óhitű, 6 zsidó.

A *romai katolikusok* nagyobb részt a csanádi püspöki s kalocsai érseki, s aztán a diakóvári püspöki megyébe esnek, és 195 plebániát számlálnak. A *görög-katolikusokat*, kik 30 plebániával bírnak, az ujan állított lugosi és körösi püspök kormányozná, de a lugosi megye, még a váraditól el nem szakított. A *nem-egyesült óhitűek* 506 plebániái a verseczi, temesvári, ujvidéki püspöki s a karloviczai érseki székek közt oszlanak fel. Az *ágostaiak* 28 anyaegyháza a bányavárosi superintendentiához tartozik. Végre a *reformatusok* részint a dunamelléki, részint a tiszántuli superintendentiához csatoltattak és 15 anyaegyházat bírnak. *Rabbina-tus* van 24.

A tanítási ügy a katolikusoknál és protestansoknál meglehetősen jó karban áll; ellenben a n. e. óhitűeknél, itt is mint másutt, szerfelett el van hanyagolva. Így a r. katolikusoknál 1851-ben volt 338 népiskola, 38,031 fiu és 28,972 leány, összesen 67,003 gyermekkel, az iskolázható ifjuság pedig tett 100,581 egyént. A 338 iskola közt volt :

német iskola	175	német-magyar	33
magyar	71	magyar-horvát	13
bunyevác s horvát	19	német-magyar-horvát	17
oláh	1	német-horvát	9

Kath. *főgymnasium* van Temesvárott, Szabadkán, Baján. *Kisgymnasium* Nagy-Becskereken és Lugoson. Püspöki seminarium és philosophiai iskola Temesvárott.

A n. egyesült óhitűeknek Karloviczon van egy főiskolájuk és papnöveldejük, s Ujvidéken magán-gymnasiumok. Népiskola van 537, mellyek közül 371 oláh, 166 rác.

Az ágostaiak minden anya- és fiókegyházban, úgy szinte a reformatusok is jó népiskolákat tartanak, ezek 4538, amazok 7125 fiu- és leánynövendékkal. Az ágostaiak Uj-Verbászon magán-kisgymnasiumot tartanak.

5. *Ipar és kereskedés.* A Bánságban és Szerb Vajdaságban, melly nyers termékekben annyira gazdag, mű- és gyáripart hiába keresünk, s a mi kevés van, az is inkább vegetál mint virágzik. Főokai a gyáripar sülyedésének itt : 1) a tőkék hiánya, 2) a szerfeletti rosz utak, 3) a rosz és henye gyármunkások, s 4) az értelmiségi hiány. Ez okok összesen eszközlik aztán azt, hogy itt inkább megbukott gyárakról, vagy azok maradványairól értekezhetünk, mint fenálló erőteljes iparvállalatokról.

A *szatumi ecset- és élesztőgyár* alig jöhetett létre, már ismét

megszűnt élni. A *lugosi* részvényekre épült *műmalom* folyvást passzívumokról panaszkodik; hasonló sors érte a *gladnai*, *nadrághi*, *istvánhegyi vashámorokat*, melyek közül az első már 1851-ben nem gyártott többet 1268 mázsa 99 $\frac{1}{2}$ font vasnál, a második csak csekély készletet küldöz Temesvárra és Aradra. Kevés évekkel ezelőtt a sokat ígérő *temesvári vegygyár* megbukott. Baján az 5 *eczet*- és 2 *vattagyár* alig adja életének valami jelét.

Üveggyár egyetlenegy van az egész koronaországban, névszerint Tomesten, de ez csak közönséges tüvegeket készít 5 olvasztó-medenczére fellállítva. E gyár különösen a rozsz és erkölcstelen gyármunkásokkal és a feneketlen utakkal küszködik. Innen csupa erdőségek közepén nem képes saját szükségletére 500 mázsa hamuzsirt kiállítani, hanem ezt Triesztből hozott amerikai szódával és egyiptomi sziksóval pótolja; s áruival a rozsz utak miatt Aradon más gyárak készítményeivel nem versenyezhetik.

Mivel repcze e tartományban sok terem, ez okból *olajgyárak* számosan vannak, különösen Bácskában, névszerint Ó-Becsén 1, Apatinban 5, Zomborban 2 (mellyek nagyon rozsz olajat adnak), Bezdánban 4, Cservenkán 40 olajmalom, melyek Pest várossal élénk közlekedésben állanak, Szabadkán szinte több működik. Végre a Bánságban Temesváron is van egy jelentékeny olajgyár, hasonlóul Uj-Becsén 2, melyek évenként 3000 mázsa repczeolajat készítenek. Olajfinomítás nem minden malomnál van behozva.

A *temesvári stearinggyertya*- és *olajszappan-gyár*, mely még 1851-ben 50 munkással 1200 mázsa gyertyát, és 1400 mázsa szappant gyártott, már 1852-ben nagyobb részt tétlenül vesztegelt.

Ellenben a *pálinka* és *szesz*-készítés, jelentékeny ága itt a gazdasági iparüzletnek. Kitünő jó szesz gyártatik Bácskában Rasztinán és Kumbaján, mely czélból az utóbbi helyen Rudics József tanácsos ur 12 lóerőre dolgozó gőzgépet bir. *) Zomborban 12 szeszégető intézetben évenként 25,000 akó készül. De mindezeknél nagyobb kiterjedésben üzetik a *szesz*- és *szilvapálinka-gyártás* Krassóban. Kitünő szeszgyárak vannak itt Zegribesten, Ebendorfon, Honorison, Gavosdián és Lugoson. Az első ezek közül hónapoként 550—600 akó 35 foku szeszt készít, s a gyár 10 hónapon keresztül folyvást működésben van, úgyhogy magában a lugosi járásban évenként 11,260 akó szesz, és 40,000 akó szilvapálinka égettetik. — Végre a gyárakhoz számítandó még Temesváron a cs. k. *dohánygyár* és Apatinban egy kis nyomorgó *posztógyár*. A bányaiparról a termékeknél fentebb értekezünk.

*) Kumbaján serház is derék van.

A szokott kézműi üzletek nem hiányzanak ugyan itt, de ezek csak a régi pangó állapotban vannak, s valami előmenetelt észrevenni nem lehet, pedig például igen kívánatos és nyereséges volna, ha a vizimalmok olly lisztet készíthetnének, melly külföldre kivithetnék, s így az élénk gabonakereskedés lisztkereskedésbe menne által. Különben a mesteremberek közül csak a Ferencz-csatorna mentiben, továbbá Baján levő kötélgyártókat, a temesvári kalaposokat, s a lugosi bocskorkészítőket emeljük ki, kik készítményeikkel távol vidékekre is kereskednek, s áruik kapósok.

Kereskedése e tartománynak nyers termékekkel, főleg gabonával, repczével, olajjal, kenderrel, dohánynyal, gyapjuval, sertéssel, szeszszel és pálinkával nagy fontosságu, mint fentebb a termékeknél érintettük. Hoz be ellenben mindenféle gyári kelméket, gyarmati árukat, déli gyümölcsöket, orvosi szereket, stb.

Mi közlekedési eszközeit illeti, első tekintettel azt gondolnánk, hogy e tartomány, a Duna, Tisza, Maros, Bege, Temes hajózható folyamai által nedvesítettván, igen irigylendő víziutakkal bír. Ez azonban fájdalom nem úgy van, mert a folyókhoz vezető országutak képzeleten felül rosszak, továbbá mind a Tiszát és Dunát összekötő Ferencz-csatorna, mind a Bege-csatorna igen szenvedő állapotban vannak, s hogy a czélnek megfelelhessenek, sok javítást igényelnek.

A *Ferencz-csatorna* például a tiszai torkolatnál egészen beiszaposodott, úgyhogy terhesebb hajók e helyen nem vergődhetnek át. Ide járul még az a körülmény, hogy itt csak csekély számú apróbb hajók kaphatók, mellyek a terhes hajókról a torkolatnál a teher egy részét elszállíthatnák, s azért az idő- s pénzvesztéségen kívül a kereskedők egészen e kis hajósok önkényének és zsarolásaiknak vannak átengedve. E csatornának Duna felőli torkolatja is Bezdán és Monostorszeg közt csak nagyobb vízállással hajózható. És mivel időfolytában a Duna, medrét megváltoztatván, távolabbi irányt vett, ez okból szükséges volt a csatornát Bezdán mellett el a baranyai Batina helységgel szemközt fekvő pontig meghosszabbítani. E költséges vállalat már 1845-ben elkezdetett, hanem mind e mai napig nem fejeztetett be, de folyvást dolgoznak rajta.

A *Bege-csatorna* talán a most leírt csatornánál is rosszabb karban áll, mert ez több helyeken például Itebe, Torák, Sz.-György, Écska, Gusztos mellett olly sekély, hogy még kisebb hajók is kénytelenek terheik egy részét kirakni. Némelly pontokon pedig, mint Écskánál, a csatorna tekervényein kívül vizalatti tuskók találtnak, mellyek a hajózást veszélyessé teszik, és csaknem minden évben hajósülyedéseket okoznak. .

A csatornák mostani állapotja okozza aztán azt, hogy ezeken a közlekedés a mult időkhöz mérve felette megcsökkent. Hasonlítással vegyük fel a *Ferencz-csatornát*, s az ezen való hajózást 1844-ben és 1850-ben.

Portéka	1844 év mázsa	1850 év mázsa
Gabona	2,891,852	838,442
Só	233,469	76,516
Dohány	68,602	1909
Bor	56,708	19,295
Olaj	24,444	10,158
Hordók, s különféle anyagszerek	7600	4691
Tüzifa	5629	10,676
Gubacs	4896	3915
Tüzérségi javak	2123	—
Különféle áruk	104,430	105,011
összesen	3,399,753	1,070,613

Csatornapénzt fizettek a hajók 1844-ben 173,889, s 1850-ben 53,319 forintot. — Egyik nagy akadálya volt az uj-becsei élénk gabonakereskedésnek az is, hogy itt a Tiszán, valamint Titelnél is állandó vagy hajóhid nem lévén, a gabonát csónakokon kellett nagy költséggel tulsó partra szállítani. Legujabban azonban ugy értesültünk, hogy Titelnél részint szilárd lábakon, részint hajókon álló s 180 öl hosszú hid fog építtetni. Végre szinte örvendetes hír a sártengerben uszó bánságiaknak, hogy a pest-szegedi vaspálya meghosszabbításán Temesvárig erélyesen dolgoznak, s talán a francia-ausztriai társaság, melly a vasutakat, s a bánsági köszén-telepeket s több bányász-uradalmakat a kincstártól megvásárlott, saját haszna tekintetéből az egész Szerb-Vajdaságot és Temesi Bánságot vaspálya-hálózattal huzandja be; mert e követlen tartományban a kőországutaknak nem egy hamar jövend meg országuk.

6. *Politikai felosztása.* A Szerb Vajdaság és Temesi Bánság, melly csak az 1849-ki forradalom után szakítottatott ki Magyarországtól, ezelőtt Krassó, Temes, Torontál, Bács, Bodrog vármegyéket, és Szeremnek nagyobb részét (tudniillik a vukovári kerület kivételével) foglalta magában. A végleges politikai szervezet szerint jelenleg 5 politikai megyére vagy kerületre osztatik, mellyek e következők: 1. *Lugosi*, 2. *Temesvári*, 3. *Nagy-Becskereki*, 4. *Zombori*, 5. *Ujvidéki* megyék vagy kerületek.

I. Lugosi kerület.

a) Lugosi járás.

<i>Község.</i>	<i>Népesség.</i>	<i>Kiterjedés.</i>	<i>Allodium.</i>	<i>Volt földesurak.</i>
		1600 □ öles.hold.		
1. Lugos (mezőváros).				
Német-Lugos	1790	1704	} 1323	Kincstár.
Oláh-Lugos	6583	9961		
2. Fadimak	964	5056	3509	„
3. Tergovesti	450	2441	1654	„
4. Balincz	555	1960	1271	„
5. Nevrincse	342	2304	1855	„
6. Gruin	846	1666	439	„
7. Perul	512	1971	1228	„
8. Vallealunga	289	2642	2105	„
9. Nagy-Kostély	1490	2333	899	„
10. Kis-Kostély	359	412	47	„
11. Silha	1324	4544	3041	„
12. Hezeres	421	1758	1015	„
13. Harmadia	438	2425	1423	„
14. Boldur	1158	3435	1272	Palikucevnyi Péter.
15. Tapia	500	1316	456	Kincstár.
16. Lugoshely	1108	3461	1182	„
17. Maguri	288	1088	723	Szende Béla.
18. Krivina	482	6090	5610	Nadrághi vasgy. egyl.
19. Hodos	612	2820	1334	Kiss Adrás.
20. Herendjesti	817	2983	815	Piacsek Pál.
21. Cseres-Temes	498	2848	1015	Sztojanovics József.
22. Kricsova	996	2484	168	Fischer András.
			330	Markovics József.
			322	Debók Erneszt.
23. Satumik	561	3155	737	Börngesser Jakab.
			319	Jakabfy Kristóf.
			831	B. Trautenberg Frid.
24. Zsidóvár	1235	4214	339	Jankovics testvérek.
			388	Schevics Mihály
			278	Fogarassy Basil.
			336	Mayer János Ferd.
			291	Mayer Ferencz ör.
			561	Nadrághi vasgy. egyl.
25. Vecseháza	649	4440	662	Leitner József.
			570	Leitner Dávid.
			313	Ross Ferencz.
			222	Asboth Móríc.
26. Honoris	606	4486	3482	Kiss András.
27. Gavosdia	1365	4078	739	Frummer Geyza.
			866	Szende Zsigmond.
			750	Szende László.
28. Zsabar	973	1436	219	Milenkovics Sztoján.

<i>Község.</i>	<i>Népesség.</i>	<i>Kiterjedés.</i> 1600 □ öles hold.	<i>Allodium.</i>	<i>Volt földesur.</i>
29. Oláhság	593	4625	3117	Piacsek Pál.
30. Zsena	430	2270	1291	Markovics József.
31. Ebendorf	558	3912	1921	B. Bruckenthal Mih.
32. Szilvánhely	588	3336	1664	" "
33. Sakul	862	5007	2650	Házy István és Miklós örök.
34. Tinkova	705	2311	1347	" "
35. Viszág	1245	7371	3951	Patyánszky György.
36. Dragomiresti	471	2951	698	Janicsáry Demeter.
			369	Rajcs János.
			343	Vlahovics Natalia.
37. Kavaran	638	1304	334	Házy István.
38. Skeus	1014	7002	3743	Kincstár.
39. Sgribestji	880	5320	4418	Rigyicsky Pál.
40. Pestere	718	2841	1878	Theodor György.
41. Remete Pogavest	518	2234	907	Patyánszky György.
42. Mutnik	955	3437	1762	Kosztics Anna.
43. Macsova	700	3809	2806	Licsek Zsigmond.
44. Zorlenza Mik	484	2532	1981	Kincstár.
45. Ohaba-Mutnik	609	3984	2787	Petrovics Theodor.
46. Prizaka	837	2094	157	Mocsnyi András.
			162	Markovics József.
47. Zaguszen	612	2000	439	Jakabfy Gyula.
			446	Jakabfy Imre.
48. Zsuppa	331	1944	996	Kapra Sándor.
49. Ruzsinocz	403	2494	1408	Petrovics Theodor.
50. Ohabicza	287	1947	1248	Mangyarli Aristid.
51. Ruzs	786	3946	2592	Petrovics Th. és Hel.
52. Delinesti	812	5594	3461	Mangyarli Aristid.
53. Apadia	628	2907	1609	Gyorgyevics Istv. és Gy. és Grabovszky.
54. Vallea-buol	689	5179	3196	Suplaiszky Helena.
55. Nadragh	354	14666	14487	Nadraghi vasgy. egy.
56. Furluk	2000	6906	909	Palikucsevnyi Péter.
			646	Palikucsevnyi Sánd.
57. Vallea-mare	467	1230	652	Joannovics György.
58. Dezesti	669	2517	388	Palikucsevnyi János
59. Kutina	891	3289	2016	Kincstár.
60. Zorlenzu-mare	2186	8258	1213	Rigyicsky Pál.
61. Prebul	1094	6101	1629	Kincstár.
62. Valleaden	807	3178	1177	"
63. Istvánhegy	211	—	8484	Házy Istv. és örök.
64. Vamamarga	53	37	248	Kincstár.

b. Facseti járás.

1. Német-Facset m.v.	628	2164	1650	Kincstár.
2. Oláh Facset	840	4425	3707	"

<i>Kösség.</i>	<i>Népesség.</i>	<i>Kiterjedés.</i>	<i>Allodium.</i>	<i>Volt földesur.</i>
		<i>1700 □ öles hold.</i>		
3. Bulcs	416	911	449	Kincstár.
4. Valleamare	487	2122	531	"
5. Pozsoga	813	4322	3077	Vodjáner Móricz.
6. Birkis	1656	4910	2221	Mocsonyi János.
7. Zabalz	623	5316	4981	Kincstár.
8. Lalasincz	1406	4467	2801	Mocsonyi János.
9. Batta	1681	7140	7033	Kincstár.
10. Czella	1231	3580	2247	"
11. Ostrov	643	1846	843	"
12. Kápolnás	1599	9557	6966	Mocsonyi János.
13. Kapriora	944	4870	3365	Vodjáner Móricz.
14. Selcsova	694	2965	2212	Kincstár.
15. Bakamező	658	1720	1268	"
16. Vörösmart	388	1439	811	"
17. Bruznik	1151	5750	4633	"
18. Ohaba Serbaszka	949	5298	4065	"
19. Dubest	768	7870	7112	B. Jovics István.
20. Bulza	612	3405	2567	Kincstár.
21. Kostély	529	3978	3594	"
22. Dobrest	584	1640	504	Halász Péter.
23. Jersnik	437	2041	2046	D'Ellevaux László.
24. Paduranyi	376	2005	1465	Kincstár.
25. Poverzsina	426	2288	1867	"
26. Temerest	987	2817	1229	"
27. Sintjest	910	2546	1593	"
28. Nemezest	204	1145	1180	"
29. Zoran	273	841	474	"
30. Kossovicza	93	652	530	"
31. Lapusnik	452	2195	255	Czompó Mihály.
			517	D'Ellevaux Frigyes.
			312	D'Ellevaux László.
32. Kladova	743	3648	2442	Kincstár.
33. Barra	998	3594	1223	Halász Jenő.
34. Remete	611	2204	1474	Kincstár.
35. Rakita	1191	4695	3360	"
36. Bikis	695	1733	971	"
37. Marzsina	469	2662	2053	"
38. Homosdia	262	1670	1160	"
39. Kossova	526	1373	1655	"
40. Leukuzest	584	2927	2271	"
			706	Sivó Lőrincz.
41. Monostor	349	1204	738	Kincstár.
42. Balozest	210	1098	771	"
43. Bacest	471	2437	1784	"
44. Brazova	455	1688	1204	"
45. Kurtja	1119	2981	1729	"

<i>Község.</i>	<i>Népesség.</i>	<i>Kiterjedés.</i>	<i>Allodium.</i>	<i>Volt földesur.</i>
		1600 □ öles hold.		
46. Petrosza	539	2313	1479	Gyika Const.
47. Krivina	336	2348	2082	" "
48. Susan	467	2032	883	Kincstár.
49. Branjest	668	2808	2152	"
50. Rumunyeszt	696	2814	1859	Fábry Adolf.
51. Pojen	474	10700	4747	Draskovics Antal. Bogdanovics.
52. Gojzest	179	879	633	Sztojanovics János.
53. Forazest	457	10540	10008	Vinkler testvérek.
54. Zsupan	409	2475	1926	Kincstár.
55. Bozsúr	458	2703	1586	"
56. Bukovecz	710	3103	1747	Popp Antal.
57. Zsupanyest	288	1313	836	Kincstár.
58. Klicsova	964	4105	2666	"
59. Sudrias	484	2438	1419	"
60. Szécsen	187	1840	1414	Malenicza Mik. és Hel.
61. Surduk	628	1790	936	Kincstár.
62. Drazsinest	285	2360	1008	"
63. Tomest	460	5129	4044	Pánczély és Házty ör.
64. Mutnik	279	1187	681	Malonyai János.
65. Német-Gladna	303	4251	2685	Ludvig János.
66. Oláh-Gladna	747	3989		
67. Batyest	452	1098	1186	Kincstár.
68. Zold	389	1439	2157	Zoldy Simon.
69. Botinest	512	2028	969	Malenicza Mikl. és Hel.
70. Lunkány	609	15409	15056	Hoffman testvérek.
71. Birna	347	4910	717	Potyánszky György.
72. Sarazan	566	1552	840	Malenicza Mik. és Hel.
73. Furdia	843	5139	3092	Ambrózy Lajos.
74. Poganest	472	1487	842	Joannovics András.
75. Zsurest	256	1527	1072	Kincstár.
76. Hauzest	274	3149	2526	Ambrózy Lajos.
77. Botjest	173	2524	2226	Kincstár.
78. Drinova	292	3218	2659	"
79. Redmanest	647	2448	1446	Halász Péter.
80. Ohaba-Lunga	337	2786	1313	Pausz István.
			540	Melenkovics Mária.
81. Spalta	386	1208	559	Epstein Leopold.
82. Topla	173	1309	1309	Karácsonyi Guido.
83. Bunja	619	3750	848	Sivó Erzsébet.
			1941	Jovics István b.
84. Gros	536	3837	3091	Kincstár.

C) Oravicza i járás.

1. Német-Oravicza	} 6160	18397	357	Kincstár.
bányaváros				
2. Ném.-Csiklova			2063	"

Község. Néesség. Kiterjedés. Allodium. Volt földesur.

1600 □ öles hold.

3. Oláh-Oravicza	1944	2850	235	Kincstár.
4. Kerujacsa	1344	5753	3421	Jagadics testv.
5. Komoriste	1488	5928	831	Rankov testv.
			929	Despenics Áron.
6. Sekas	1629	4834	1030	Bányász kam.
7. Zsurzsova	990	2843	891	" "
8. Tikvanu-mare	2208	5093	609	Kincstár.
9. Tikvanu-mik	1550	3976	704	" "
10. Zsitin	857	3379	1264	Liebenberg testv.
11. Kakova	1847	4107	81	Kincstár.
12. Csudanovecz	709	4115	2356	Petrovics Sándor.
13. Agadics	1180	2960	685	Kincstár.
14. Greovacz	1913	3442	11	" "
15. Maidan	1254	3916	902	" "
16. Mercsina	1937	4272	627	Gr. Bissingen.
17. Rakitova	1106	2352	228	Kincstár..
18. Vrány	2064	3325	268	Vrányi testv.
19. Brostian	1817	4085	8	Kincstár.
20. Csorda	673	1430	50	Gr. Bissingen.
21. Jam és		2362	498	" "
Udvarszállás	1356	2955	2822	" "
22. Mirkovacz	1126	2322	270	Kincstár.
23. Hayerdorf	772	1603	240	" "
24. Oláh-Csiklova	2954	6565	—	" "
25. Suboticza	509	1669	439	Kiss András.
26. Berlistye	1154	2374	337	Kincstár.
27. Vranjucz	1695	3773	36	" "
28. Ó-Russova	377	1453	730	" "
29. Uj-Russova	353	1586	871	" "
30. Rakasdia	2784	6678	938	" "
31. Illadia	2045	6046	3095	" "
32. Nikolincz	1229	3200	365	" "
33. Csukics	1390	3123	116	" "
34. Makovistye	611	1438	553	" "
35. Potok	1393	6006	4252	" "
36. Petrilovo	741	2601	498	" "
37. Bogotincz	828	4344	2883	" "
38. Slatina	1243	4553	2212	" "
39. Steyerdorf	1170	6532	352	" "
40. Sokolar	1350	6582	4316	" "
41. Forotik	1116	6785	4346	" "
42. Kalina	756	3024	1281	" "
43. Német-Szászka	} 3676	14699		
44. Maria Schnee				
45. Kohldorf			1146	" "

Község.	Népesség.	Kiterjedés.	Allodium.	Volt földesur.	
	1600	□ öles hold.			
46. Moldova	}	3806	15493	—	Kincstár.
47. Badina Matje					
48. Carlsdorf					
D) B o g s á n i j á r á s.					
1. Német-Bogsán	}	2974	10322	12756	Bányász kamara.
2. Moravicza					
3. Altwerk					
4. Neuwerk					
5. Oláh-Bogsán		2267	6735	1784	Kincstár.
6. Izgar		718	5076	3120	Alapítványi kincstár.
7. Vermes		1531	8573	3251	„ „
8. Dulen		631	2845	820	Joannovics György.
9. Jerczeg		570	6045	4800	Alapítvány.
10. Valleapaj		850	3984	1398	Athanesievics János.
11. Barboza		670	3396	300	Kincstár.
				300	Gabriel Károly.
				300	Sarficzky János.
12. Rafna		2355	8962	3728	Kincstár.
13. Zsidovin		1421	4382	6409	Alapítvány.
14. Ezeres		1933	7729	4044	Bányász kam.
15. Vassiova		1019	2267	675	Kincstár.
16. Socsan		1008	4703	2466	Bányász kam.
17. Füzes		1945	12709	2959	Kincstár.
18. Monnjo		406	2256	1069	Bányász kam.
19. Königsgnade		1007	4389	602	Kincstár.
20. Bincs		1571	4523	1707	„
21. Kölnik		1838	5789	1569	Bányász kam.
22. Ternova		2140	7572	3770	„ „
23. Czerova		769	1920	764	„ „
24. Resicza ném.	}	3303	17937	20857	„ „
25. Franzdorf					
26. Resicza oláh		1020	4025	1848	„ „
27. Doklin		1199	6328	2779	Kincstár.
28. Surduk		726	4051	2379	Csiky Mihály.
29. Dognácska		2603	14234	17847	Bányász kamar.
30. Lupak		860	4058	1337	„ „
31. Kuptore		450	4747	4122	„ „
32. Vodnik		596	1302	165	„ „
33. Doman		697	2964	1715	„ „
34. Rafnik		891	2058	260	„ „
35. Klokodics		1261	3764	631	„ „
36. Nermet		634	2431	485	„ „
37. Jabolcsa		493	1550	865	„ „
38. Krassó		3554	32271	22226	„ „
39. Goruja		1154	2846	412	„ „
40. Gerlistye		1669	7193	4697	„ „

II. Temesvári kerület.

a) Temesvári járás.

Község.	Népesség.	Kiterjedés.	Allodium.	Volt földesur.
		1600 □ öles hold.		
1. Csernegyház és Kovácsi	1632	6201	481	Kincstár.
2. Szent-András	2222	8012	706	"
3. Gyarmatha	3956	10374	990	B. Ambrózy György.
			724	B. Ambrózy István.
			745	Gyürky Pál.
4. Janova	1553	9820	5149	Csekonics János.
5. Kis-Becskerek	2895	10001	1561	Kincstár.
6. Új-Besenyő	2160	7336	879	"
7. Jezvin	1543	5547	940	"
8. Rékas	3093	7792	2693	"
9. Petrovoszelo	781	3527	2213	Andreovics György.
10. Remete	1278	4462	1340	B. Ambrózy Lajos.
11. Beregszó	1958	8301	1804	Vukovics Katalin.
12. Mehala	3375	8046	1391	Kincstár.
13. Giroda	838	4235	2060	Gyürky Pál.
14. Bukovecz	1360	5435	3495	Dezsán Achill.
15. Szakálház	2459	10309	184	Kincstár.
16. Mosnicza	1221	6587	2863	"
17. Bázos	1308	10157	7388	"
18. Freidorf	523	2283	261	"
19. Utvin	1605	4933	846	"
20. Kissoda	1225	3066	510	"
21. Rácz Sz.-Mihály	1915	7977	3021	"
22. Német Sz.-Mihály	977	1500	3797	"
23. Gyírok	2143	6240	936	"
24. Medves	629	4860	1604	Gyürky Pál.
			1667	Hánzély Lajos.
25. Ság	1775	4486	265	Csanádi káptalan.
26. Hernyakova	1011	4892	1696	Ambrózy Izabella.
			870	Majtényi Etelka.
27. Tés	403	1988	905	Gustini János.
28. Kraljevác	769	2584	1624	Kincstár.
29. Lukarecz	330	2234	1471	Agora János.
30. Babsa	745	2855	2026	Kincstár.
31. Susanovecz	1145	5231	3432	"
32. Sustra	872	2617	1031	"
33. Nagy-Topolovác	1175	2848	2186	"
34. Kis-Topolovác	184	2848	386	"
35. Budincz	1106	2878	1198	"
36. Iktár	989	2361	968	"
37. Kiszető	1523	2044	311	"
38. Belincz	3560	4043	890	Doktorovics Miklós.

<i>Község.</i>	<i>Népesség.</i>	<i>Kiterjedés.</i>	<i>Allodium.</i>	<i>Volt földesur.</i>
	1600	□ öles hold.		
b) U j - A r a d i j á r á s.				
1. Uj-Arad	3989	6842	892	G. Zelinszky Amália.
2. Vinga	4343	14992	1075	Szabad város.
3. Zaderlak	1718	4672	580	G. Zelinszky Amália.
4. Uj-Bodrog	197	767	486	Hodosi kalugy. zárda.
5. Fönlak	2570	6883	1726	Kincstár.
6. Ném.-Sz.-Péter	1933	8401	3074	"
7. Kis-Sz.-Miklós	1409	4640	1758	G. Zelinszky Amália.
8. Engelsbrunn	1087	2604	281	Kövér örök.
9. Schöndorf	1949	5303	1225	G. Noszticz Paulina.
10. Wiesenheid (Rétfalu)	733	2353	275	Kövér örök.
11. Kreuzstätten	719	2120	604	Ullman László.
12. Segenthau	1475	2946	497	Aczél László.
13. Nemet-Bencsek	1310	2700	356	B. Sina György.
14. Oláh-Bencsek	798	3056	1137	"
15. Blumenthal	1314	3085	118	"
16. Bruckenau	1458	6129	2851	Kincstár.
17. Féregyház	1217	6054	2990	B. Sina.
18. Fibis	1981	8147	2701	"
19. Fűskut	1020	4126	1480	Röth László.
				Sánd. Frölich
				Frigyes, Daruváry Al.
20. Kalácsa	1117	4591	1283	B. Sina
21. Monostor	1602	6607	1010	Izdenczi József
			1031	és Anna.
22. Murány	1504	6076	1042	G. Gyulay Sámuel.
			549	Kulterer Ignác.
23. Orczidorf	2140	6246	561	B. Sina.
24. Szécsány	2088	8305	1432	Kincstár.
			1432	Tóth, Turóczy.
25. Baraczház	771	2987	808	Kapdebo család,
				b. Ámbrózy
26. Hodony	1251	3952	754	Manassy György.
27. Kétfél	2165	6070	4512	Kincstár.
28. Kis-Telep	303	—	688	"
29. K.-Sz.-Péter	1412	5664	1280	"
30. Majlátfalva és Turegyház				"
31. Knéz	3307	9960	1372	"
			520	Laczkovics Antal.
32. Merczidorf	1677	3400	252	B. Lopresti Lajos.
33. Munar és Bezdin zárda	602	3259	1503	A kalugyer zárda.
34. Nagyfalu	1374	5045	932	B. Sina.
35. Székesut	2714	7925	1999	"

Község.	Népesség. Kiterjedés. Allodium.			Volt földesur.	
	1600 □ öles hold.				
36. Varjas	3798	11072	2979	Zágrábi érsek	
37. Zsadány	1088	4842	1377	B. Lopresti Lajos.	
38. Könighshof	474	2897	202	Laczkovics Julia.	
			500	Laczkovics János.	
c) Lippai járás.					
1. Lippa	6037	15939	7406	Kincstár.	
2. Traunau	1040	2635	589	"	
3. Zábrány	139	457	176	"	
4. Guttenbrunn	2902	6477	887	"	
5. Alljos	2226	8272	2927	"	
6. Keszincz	1978	8270	3523	G. Zelinszky Amália,	
7. NeuhoF	403	1152	412	Potyondy Ferencz.	
			6	Lugosi minoriták.	
			27	Temesvári lyceum.	
			20	Rakarics Emilia.	
8. Altringen	245	986	238	Laczkovics Júlia.	
9. Buchberg	311	1100	365	Szabó József.	
10. Charlottenburg	261	1066	395	B. Sina.	
11. Kelmak	1230	3304	1579	G. Latour Károly.	
12. Bellotincz	1192	4622	3270	" "	
13. Hosszuszó	1515	3541	1610	" "	
14. Dorgos	779	292	4033	Kincstár.	
15. Sistarovac	1229	7617	4630	"	
16. Lichtenwald	316	1409	609	Varga Ignác.	
17. Petirs	374	3039	2242	Kincstár.	
18. Kuvesdia	1452	6664	3559	"	
19. Labasincz	632	6708	5547	"	
20. Buzád	794	5067	6083	B. Sina.	
21. Kizdia	1606	6939	4119	"	
22. Vizma	620	2984	1536	Kövér Márton.	
23. Krivabara	622	1591	700	Kapdebo Kristóf.	
24. Mély-Nádas	451	4584	896	Tormásy Mih., Kálm.	
			896	Tormásy Josepha.	
			900	Tormásy Antal tőm.	
25. Hodos	492	3541	2694	B. Sina.	
26. Kékes	713	1875	1172	G. Heszenstein Mór.	
27. Sekas	535	3838	2702	Papházy testv.	
28. Brestovac	655	3523	1118	Hampel József.	
29. Panjova	452	3078	795	Demelics János.	
			475	Demelics Eliz.	
			711	Papházy Minka.	
30. Stancsova	970	6126	4880	Csanádi káptalan.	
31. Kippavicza	}	869	7547	6645	Kincstár.
32. Hissias és					
Bukorovecz p.					
33. Neudorf	1181	3734	603	G. Zelinszky Amália.	

Község. Néesség. Kiterjedés. Allodium. Volt földesur.
1600 □ öles hold.

d) Csakovai járás.

1. Csakova	4156	7116	734	Alapítványi kincstár.
2. Ligeth	2013	9162	4149	„ „
3. Zsebely	3708	13903	2185	„ „
4. Obad	928	4006	1013	„ „
5. Petroman és Keresztur	2371	5744	1847	„ „
6. Gilad	3689	7802	1643	„ „
7. Paracz	2246	9940	2574	Csanádi káptalan.
8. Liebling	3036	9039	1522	Kincstár.
9. Follja	888	4489	300	Hauser Eliz.
10. Vojtek	1224	4621	1115	Kincstár.
11. Sosdia	1100	7800	4144	B. Lopresti.
12. Szkulya	1128	6628	3000	„
13. Detta	1502	4128	896	Kincstár.
14. Denta	2527	9914	3216	„
15. Brestje	588	2017	1942	„
16. Topolya	33	700	620	Arizy Pál.
17. Opaticza	775	2616	974	Kincstár.
18. Berekutza	357	899	222	„
19. Sz.-György zárdai	337	1579	1122	A zárdá.
20. Sz.-György kam.	516	2436	1293	Kincstár.
21. Birda	892	4773	2027	B. Ukerman Henriette.
22. Omor	1191	3814	2024	Kincstár.
23. Gertenyes	1143	5242	2472	Hollósy testvérek.
24. Gattaja	1957	12709	1564	Gorove Károly.
			308	Kincstár.
25. Morizfeld	1730	6890	1527	Wirkner Lajos.
26. Nagy-Semlak	881	4128	1019	Osztoics Gy. és Ján.
27. Kis-Semlak	387	1776	535	Osztoics E., K. és A.
28. Butyin	1039	3800	2838	B. Hiller.
29. Perkossova	1073	3639	522	„

e) Verseczi járás.

1. Versecz	17244	34423	—	Polgárság.
2. Paulis	1795	8637	751	G. Bethlen Leopold.
			623	„ Bethlen József.
			716	„ Bethlen Ferencz.
			641	Mocsonyi János.
3. Vljakovacz	1183	7365	2483	G. Bethlen János.
			38	„ József.
			1117	Mocsonyi János.
4. Retissova	1340	3496	52	Kincstár.
5. Podporan	374	2006	82	G. Bethlen cs.
6. Mesics	718	2653	1283	Kalugyer zárdá.

<i>Község.</i>	<i>Népesség.</i>	<i>Kiterjedés.</i>	<i>Allodium.</i>	<i>Volt földesur.</i>
		<i>1600 □ öles hold.</i>		
7. Solcsicza	845	3109	1207	Czikó Demeter.
8. Jabuka	1374	3426	544	Nemeshegyi Júlia.
9. Kustély	2224	7851	60	Mocsonyi János.
			105	G. Bethlen János.
			44	„ Ferencz.
10. Vojvodincze	1717	3768	54	Bethlen család.
11. N.-Szredistye	1798	7262	1584	Lazarovics Sánd. és B.
12. K.-Szredistye	623	964	72	„
13. Kudricz	1538	3838	821	Kudriczy Bálint.
14. Markovacz	1414	4975	829	Kincstár.
15. Varadia	3197	10779	1180	Baics Theodor.
16. Kis-Gaj	708	1833	429	Malenicza Hel. és Gy.
17. Sztamora	1076	3070	46	„ Mik. és Gy.
18. Moravicza	1331	5371	1298	Kincstár.
19. Vatina	535	2831	1480	„
20. Nagy-Zsám	2272	12027	5725	Karácsonyi Guido.
21. Kis-Zsám	1022	4017	1116	„
22. Ferendia	1304	6288	3117	B. Pidoll Ignác.
23. Klopodia	1345	7105	1020	Nyéki Albert.
			1020	Ónosi Antal.
			255	Beniczky Sándor.
			256	Beniczky Dienes.
			253	Horváth Kálmán.
			253	Beniczky Terez.
24. Dezsánfalva	1009	4727	2075	Gyika Theodor.
25. Laczunás	937	3720	1093	Sztojanovics János.
26. German	729	2717	212	Konstantinovics Dem.
			457	„ Ödön.
			225	„ Sánd.

f) Buziási járás.

1. Buziás	1445	3405	365	Kincstár.
2. Dragsina	895	4027	969	„
3. N.-Kővéres	1798	6728	381	„
4. Hittyas	1314	6362	647	„
5. Srhova	690	3696	320	„
6. Rakovicza	1581	3619	300	„
7. Dragojest	1079	2360	797	„
8. Fikatar	1051	2084	560	„
9. Ohaba-Forgács	1803	2742	593	„
10. Szinerszeg	808	3298	1705	Gyürky Pál.
11. Kepet	663	4500	941	Kincstár.
12. Daruvár	911	6851	1384	Graffay Károly és Daruváry Ferencz.
13. Magyar-Szákos	2683	8279	1134	Kincstár.
14. Szilas	1716	8151	1438	„
15. Bakóvár	1451	5694	584	„

<i>Község.</i>	<i>Népesség.</i>	<i>Kiterjedés.</i>	<i>Allodium.</i>	<i>Volt földesur.</i>
		<i>1600 □ öles hold.</i>		
16. Niczkidorf	1428	5517	347	Kincstár.
17. Cserna	894	3529	1193	Alapítv. kincstár.
			339	Milecz Kálmán.
			337	Milecz Geiza.
			873	Csiky örök.
			67	Bieliczky József.
			75	„ árvák.
			12	Korb Karolina.
18. Sipet	2390	9050	3251	B. Duka György.
19. Blazsova	406	1946	700	B. Ambrózy István,
				Gyürky Pál.
20. Berény	1016	3570	1162	Kincstár.
21. Oláh-Sztamora	966	3474	1002	„
22. Ikloda	730	2306	735	„
23. Ujlak	926	3711	648	„
24. Unip	664	3046	836	„
25. Kádár	576	3790	2057	B. Duka István.
26. Dubos	777	3000	625	Kincstár.
27. Vukova	922	3250	439	„
28. Rittberg	2005	8417	2951	B. Sina.
29. Török-Szakos	1334	5212	959	Kincstár.

III. Nagy-Becskereki kerület.

a) N.-Becskereki járás.

1. Nagy-Becskerek	14350	3 □ mérföld		Polgárság.
2. Elemér	3481	12731	6208	Fiskus.
3. Aradác	3008	16258	10951	„
4. Lukácsfalva	734	9104	12140	Lázár Zsigmond.
5. Écska	4151	3609	4766	„ „
6. Zsigmondfalva és Martinicza p.	831	2337	3119	„ „
7. Lázárföld	1329	5658	7363	„ „
8. Klek	1287	3500	2860	„ „
9. Sz.-Mihály és Sz.-Mitra	745	3454	4492	Fiskus.
10. Jankahid	1224	4465	3549	Lázár Zsigmond.
11. Szent-György.	2324	7609	3622	Kis tömeg.
12. Katalinföld	1789	8894	6222	„ „
13. Nagy-Torák	2928	8348	4309	„ „
14. Kis-Torák	2782	5085	881	„ „
15. Magyar-Ittebe	2268	4442	} 33184	Fiskus.
16. Rác-Ittebe	3637	3841		
17. Idvarnok	897	3381	4435	Csekonics János.
18. Roggendorf	720	3364	4162	G. Roggendorfnó.
19. Ernesztháza és Uj-Vid puszta	1260	11089	13879	Fiskus.
20. Szárcsa	2351	9699	12972	Zágrábi káptalan.

Község. Néesség. Kiterjedés. Allodium. Volt földesur.
1600 □ öles hold.

b) U j - v a g y T ö r ö k - B e c s e i j á r á s .

1. Török-Becse Borjas puszta	4703	18855	14653	Kincstár.
2. Franyova	5319	29008	20113	Kikindai kerület.
3. Kuman	3632	17176	10633	„ „
4. Melencze	6570	28221	17298	„ „
5. Tarras	1092	8570	4519	„ „
6. Torda	3726	8875	8749	G. Pejachevich Péter.

c) M o d o s i j á r á s .

1. Modos	4006	14244	13809	Zágrábi káptalan.
2. Csávos	876	2799	2378	Endrődy József.
3. Párdány	3420	11491	460	Kincstár.
4. Jánosföld	1646	4254	1572	„
5. Ivánda a hason- nevű pusztával	1218	6208	3675	Karácsonyi István.
6. Gyulvész	1226	4283	1689	Dadányi Constant.
7. Csebza	1950	7575	3816	Kincstár.
8. Macedonia	1086	4915		Nikolics János.
9. Fény	1918	7802	3762	Mocsonyi András.
10. Rudna	1101	8509	7063	Nikolics testvérek.
11. Szécsán	1780	4220	1674	Auranai perjel.
12. Stefansfeld	2287	4099	4712	Zágrábi káptalan.
13. Káptalanfalva	349	1034	1011	„ „
14. Uj-Pécs	1400	6632	2092	Kincstár.
15. Magy-Sz.-Márton	606	1887	2514	„
16. Rác-Sz.-Márton	1676	6293	1850	„
17. Dinyás	1471	7023	2840	„
18. Ó-Telek	677	2937	324	„
19. Bánlok	2376	7212	3454	Karácsonyi Guido.
20. Gaad	1104	4899	3600	Közbirtokosok.
21. Dolacz	984	4213	2664	Karácsonyi Guido.
22. Ofszenicza	1316	2914	1627	„ „
23. Szóka	917	4184	3119	„ „
24. Tolvadia	1702	6288	2514	Gyertyánffy Dániel.
25. Gyér	839	4499	2976	Gyertyánffy Julia.
26. Togyer	1164	8648	3665	Zágrábi káptalan.
27. Surján	709	4261	1283	Koczó és Trifunacz.
28. Bóka	2725	13402	19925	Közbirt.
29. Neuzina	2663	17096	24303	„
30. Kanak	777	7074	4509	G. Rogendorf és Petrovics.
31. Partos	1112	9866	9414	Karácsonyi Guido.
32. Hajdusicza	1303	4199	5419	Damaszkin.
33. Zichidorf	2037	7847	1309	Kincstár.
34. N.-Margita	1922	6663	4785	„

Község.	Népesség.	Kiterjedés.	Allodium.	Volt földesur.
		1600 □ öles hold.		
35. Ürményháza	1031	2713	3532	Kincstár.
36. Szent-János	1242	4083	3085	"
37. Szécsánfalva	469	1632	1449	G. Szécsen Miklós.
38. Baraczháza	370	5243	1445	Baracz Ferencz.
39. Nagy-Gaj	2581	9964	3779	Malenicza Gyula.
40. Maleniczafalva			1659	Malenicza Ilona.

d) Nagy - Kikindai kerület.

1. Nagy-Kikinda	13866	48741	29394	Kikindai ker.
2. Tisza-Sz.-Miklós	2390	10012	11333	István főherczeg.
3. Jaszova és Wilhelminenfeld	1254	4324	12110	Tajnay Vilhel.
4. Mokrin	7194	24755	11152	Kikindai ker.
5. Szaján	2575	10091	7281	Tajnay Vilhel.
6. Pádé	1633	12637	13309	Diván György.
7. Tisza-Hegyes	2419	14695	5085	Tajnay Vilhel.
8. Józsefháza	2606	8661	1861	Kikindai ker.
9. Bocvár			1867	Hertelendy Miksa.
			1786	" Ignác.
				" Károly.
10. Karlovo	2915	13408	9237	Kikindai ker.
11. Beodra	3031	6019	19628	Karácsonyi László. és Lajos.
12. Akacs	288	2813	583	Karácsonyi László
13. Nagy-Bikacs	439	1990	1800	Karácsonyi Lajos.
14. Kis-Bikacs	195	1075	498	Karácsonyi László
15. Basahid	2678	9475	3432	Kikindai ker.
16. Novoszello	471	1420	1943	G. Pejachevich család.
17. Topolya	545	1787	—	• Karácsonyi Lajos.

e) Török - Kanisai járás.

1. Török-Kanisa	2333	15300	12782	Szerviczky György.
2. Fehéregyház				
3. Buzsák	566	2136	1745	Szeged városa.
4. Uj-Szeged				
5. Szőreg	3251	10746	6800	Kincstár.
6. Kübekháza				
			4266	"
7. Csóka	2739	10142	4785	Marczibányi Lajos.
8. Imretelek és Terján				
9. Monostor	253	836	1786	B. Gerliczy Vincze.
10. Klárafalva				
11. Ó-Sz.-Iván	1208	3605	2026	Kincstár.
12. Uj-Sz.-Iván				
			1912	"
13. Gyala	1772	9300	6024	"

Község.	Népesség.	Kiterjedés.	Allodium.	Volt földesur.
		1600 □ öles hold.		
14. Rácz-Keresztur	1793	9681	4618	Kikindai ker.
15. Josephova és Podlokány	1498	6456	—	
16. Szanád	1844	7903	497	Áldásy Ignác.
			485	Hegedűs József.
			494	Szluha Sándor.
			483	Bezerédy Miklós.
			485	Polimberger Lajos.
17. Czernabara	1264	4555	2203	Marczibányi Lajos.
18. Verbicza				
19. Kis-Béba				
20. Oroszlános	2173	10978	9867	G. Batthyáni család.
21. Ujhely				
22. Rábé				
23. Majdan	4079	9429	8910	B. Sina György.
24. Valkán			9088	
			287	Kincstár.
25. Térvár	157	375		
26. Ó-Béba	2300	5609	9460	B. Sina György.
27. Batthyánháza				
28. Deszk				
29. Ferencszálás	2089	9954	9429	B. Gerliczy.
			829	„

f) Nagy-Szent-Miklósi járás.

1. Német-Sz.-Miklós	1711	5228	223	G. Nákó Kálmán.
2 Rácz-N.-Sz.-Mikl.	8830	16522	5678	„ „
3. Kis-Zombor és P.-Ladány	2813	9736	8088	Rónay család.
4. Porgány	219	6022	7420	G. Nákó Kálmán.
5. Német-Csanád	1757	3888	557	„ „
6. Rácz-Csanád	4622	14085	8595	Nákó János.
7. Ó-Besenyő	7451	15328	4487	Kincstár.
8. Trübswetter	2721	6055	325	G. Gyulay Sámuel.
9. Dugoszello	1437	3552	122	„ „
10. Albrechtsflor	1313	3316	275	G. Nákó Kálmán.
11. Marienfeld	2184	4736	101	Nákó János.
12. Egres	3333	9687	1130	G. Szapáryné.
13. Szaravola	4174	12949	1002	G. Gyulay Sámuel.
14. Rácz-Sz.-Péter	4082	11454	1447	G. Szapáry Péter.
15. P.-Keresztur	633	308	—	G. Batthyáni István.
16. Bolgártelep	1206	3181	4263	Kincstár.
17. Keglevichháza				

g) Haczfeldi járás.

1. Haczfeld	6020	13190	151	Csekonics János.
2. Bánát-Komlós	4935	7943	87	Nákó János.

<i>Község.</i>	<i>Népesség.</i>	<i>Kiterjedés.</i>	<i>Allodium.</i>	<i>Volt földesur.</i>
		1600 □ öles hold.		
3. Constantia	1405	766	965	Nákó János.
4. Nákófalva	2008	4306	322	" "
5. Osztern	1865	4719	292	Kincstár.
6. Soltarn	833	2243	96	B. Billott.
7. Nagy-Vizesda és Kis-Vizesda	587	6035	5117 1352	Nákó János.
8. Charleville	754	2314	144	B. "Billot."
9. Sz.-Huberth	1314	2881	159	"
10. Heufeld	1117	2936	173	"
11. Maszdorf	1032	3507	963	"
12. Kis-Oroszin	3061	5130	6109	B. Sina György.
13. Tóba	2130	7102	6934	G. Pejacscevic.
14. Molidorf }				B. Billot.
15. Német-Czernya	2076	14276	4491	Csekonics János.
16. Magyar-Czernya	2449	12176	3814	" "
17. Rácz-Czernya	3586	4661	50805	" "
18. Klári	2391	5303	1150	Közbirtok.
19. Kécsa	3030	8704	3436	"
20. Csősztelek	1549	12046	—	Csekonics.
h) Bille ti j á r á s.				
1. Billet	3400	8394	448	Zágrábi érsek
2. Sándorháza	1336	6754	8443	" "
3. Bogáros	2172	6795	156	Kincstár.
			1712	Pakacz p. kincstáré.
4. Grabacz	2225	7001	40	Kincstár.
5. Csátád	2588	6682	152	"
6. Ujhely	748	2683	2564	"
7. Nagy-Jécsa	2393	6196	399	"
8. Kis-Jécsa	1337	3473	168	Zágrábi érsek.
9. Gyertyámos	1982	4483	262	G. Bonazzi-Chermay.
10. Németh	1151	4756	2297	Damaszkin.
11. Bobda	1003	4073	2161	Gyertyánfy.
12. Csenej	2097	7723	5434	Közbirtok.
13. Aurélháza	770	4656	4385	Kincstár.
14. Tamásfalva és Hetény	766	8231	8077	Közbirt.
15. Ujvár	726	1503	792	Pardányi urad.
16. Öregfalu	717	9212	11183	" "
17. Perjámos	3992	9788	1152	Zágrábi érsek.
18. Pészak	2452	5415	1067	Bajzáth testv.
19. Lovrin	3185	7131	980	B. Liptay.
20. Gottlob	2217	5549	29	"

Község. Néesség. Kiterjedés. Allodium. Volt földesur.
1600 □ öles hold.

IV. Zombori kerület.

a) Z o m b o r i j á r á s.

1. Zombor	21601	5 ³ / ₁₀ □	mér föld	Polgárság.
2. Krusevlye	965	2639	—	Kincstár.
3. Gakova	2086	5351	3	„
4. Kolluth	2395	6928	4452	„
5. Bezdán	7383	13338	7916	„
6. Stanisics	5651	17125	3812	B. Redl Gyula.
7. Nemes-Militics	3863	11378	15274	Piukovics, Rudics, Tar, Vidakovics, Czintula, Vujevics, s többen.
8. Csonoplya	4779	12668	99	Kincstár.
9. Kernyája	3423	9537	13	„
10. Ó-Szivacs	5954	18564	86	„
11. Új-Szivacs	2017	5466	63	„
12. Sztapár	5324	13880	46	„
Kis-Sztapár puszta			2933	„
13. Rasztina puszta	18	3746	3723	B. Redl Gyula.

b) A p a t i n i j á r á s.

1. Apatin	8422	17681	13510	Kincstár.
2. Monostorszeg	4530	13687	9743	„
3. Kupuszina	2464	4423	3969	„
4. Priglevicza				„
Sz.-Iván	8620	7851	3874	„
5. Bresztovacz	3584	7646	28	„
6. Szonta	3381	22507	21081	„
7. Doroszló	2635	6849	1547	„
8. Hodsák	3213	7881	66	„
9. Karavukova	1939	10591	8005	„
10. Rác-Militics	2412	6154	772	„
11. Bogojevo	1580	6446	4126	„

c) K u l a i j á r á s.

1. Kula	6385	18796	7226	Kincstár.
2. Topolya	7092	18909	695	G. Zichy János.
3. Bajsa	3184	6443	3869	Zákó és Vojnics cs.
4. Ó-Verbász	2491	11461	—	Kincstár.
5. Új-Verbász	3487	8445	3220	„
6. Cservenka	6186	11312	2172	„
7. Veprovacz	2716	6368	3750	„
8. Keresztur	4211	12525	1163	„
9. Filippovo	2145	5692	1163	„
10. Roglaticza puszta	283	—	13188	Közbirtokos.
11. Hegyes	3804	13180		„
12. Feketehegy	3234	9983		„

<i>Község.</i>	<i>Népesség.</i>	<i>Kiterjedés.</i>	<i>Allodium.</i>	<i>Volt földesur.</i>
		<i>1600 □ öles hold.</i>		
13. Szeghegy	2658	6525	—	Közbirtok.
14. Torzsa	2771	5952	1947	Kincstár.
15. Kuczura	4137	9463	3242	„

d) B a j a i j á r á s.

1. Baja és Istvánmegye	} puszta	512	22125	—	2868	G. Viczay Károly.
2. Mátéháza						„ „
3. Zsida						„ „
4. Borota						„ „
5. Rém	}	7317	29164	16961	4068	„ „
6. Jankovác						Mayer János.
7. Kéles puszta						Kincstár.
8. Csávoly						Kalocsai érsek.
9. Tataháza	}	2349	8153	787	48	G. Viczay Károly.
10. Matheovics						„ „
11. Bikics						„ „
12. Vaskut						„ „
13. Bath-Monostor	}	1721	5932	2260	2868	„ „
14. Borsod						„ „
15. Legyen puszta						„ „
16. Baracska						„ „
17. Csatálya	}	639	17263	22191	800	Latinovics család.
18. Gara						Kincstár.
19. Dautova						„ „
20. Rigycza						G. Viczay Károly.
21. Mélykut	}	3596	10064	104	12	Kincstár.
22. Madaras						Kovács család.
23. F.-Szent-Iván						G. Viczay Károly.
24. Katymár						Latinovics Lajos.
25. Kis-Szállás	}	2793	6887	700	2400	János és Illés.
26. Szántova						G. Viczay.
27. Béreg						Latinovics Sánd. özv.
						Mayer János.
	}	2972	6115	4	54	Kincstár.
						„
						„
						„

e) S z a b a d k a i j á r á s.

1. Szabadka	48126	167000	—	Polgárság.
2. Almás	7631	16000	3500	Rudics, Antunovics,
				Vermes, Kovacsics,
				Németszegi, Koronay,
3. Csantavér	4265	13751	3034	Siskovics, Szucsics.
4. Kumbaja	2495	4932	5180	Szabadka város.
5. Sándor	1310	3041	—	Rudics.
6. Bajmak	6067	17977	4055	Szabadka város.
				„ „

<i>Község.</i>	<i>Népesség.</i>	<i>Kiterjedés.</i> 1600 □ öles hold.	<i>Allodium.</i>	<i>Volt földesur.</i>
7. Pacsér	4504	13975	2454	Rezny, Odry, Mészáros, Koronay, Szucsics, Horváth, Pocskay, Császár, stb.
8. Omorovicza	5181	14281	3600	Vojnics, Szalmásy, Tomcsányi.

f) Zentai járás.

1. Zenta	14797	64660		Polgárság.
2. Martonyos	4409	17898		"
3. Ó-Kanisa	9407	35765		"
4. Ada	7574	27586		"

V. Ujvidéki kerület.

a) Ujvidéki járás.

1. Ujvidék	10000	2 ⁹ / ₁₀ □ mfl. határral.		Polgárság.
2. Jarek	1414	1940	8	G. Széchen Miklós.
3. Tcmerin	5406	19800	3674	" "
4. Kis-Kér	2197	4827	—	Kincstár.
5. Ó-Kér	2809	9708	—	"
6. Kiszács	2909	4579	7000	G. Chotek.
7. Piros	1860	4650	—	B. Forray és Chotek. Henriette.
8. O-Futak	3922	11546	19501	B. Forray és Chotek g.
9. Uj-Futak	1020	3978	8695	G. Chotek Júlia
10. Sóve	3364	15076	Ó-Sóve 1922	Kincstár.
		Uj-Sóve 1004		"
11. Despot Sz.-Iván	2203	6666	2986	"
12. Kulpin	2690	6414	3016	Stratimirovics.
13. Petrovacz	6321	10844		Forray, Chotek, és Brunszvik.
14. Glozsán	2071	4462	17	Forray b.
15. Begecs	1537	6952	1397	Forray és Chotek.

b) Ó-Becsei járás.

1. Ó-Becse	7012	41604		Polgárság.
2. Petrovoszello	5292	20085		"
3. Mohol	5293	24075		"
4. Sz.-Tamás	5631	44000		"
5. Turja	1874	9285		"
6. Földvár	3593	14453		"

c) Palánkai járás.

1. Ó-Palánka	3566	11831	1914	Kincstár.
1. Német-Palánka	3189	4901	1765	"
3. Uj-Palánka	1155	5922	1480	"
4. Novoszello	4255	5012	3033	Cseh Antal.

Község.	Népesség.	Kiterjedés. 1600 □ öles hold.	Allodium.	Volt földesur.
5. Bukin	2368	11823	92	Kincstár.
6. Szilbas	2499	7104	66	"
7. Bulkesz	2496	4498	5	"
8. Gajdobra	2439	5641	61	"
9. Obrovacz	2281	7000	787	"
10. Cseb	2110	5882	2180	Bezerédy Miklós.
11. Bács	3001	17340	10024	Kalocsai érsek.
12. Laliti	2744	5629	16	Kincstár.
13. Parabuty	4143	8671	74	"
14. Dérony	1974	9261	3002	Kalocsai érsek.
15. Bács-Ujfalu	2585	5050	736	" "
16. Vajszka	1234	7140	4539	Gromann család.
17. Bogyán	730	8130	7848	" "
18. Plavna	1462	10274	11612	Kincstár.
19. Pivnicza	4203	9348	203	"
20. Paraga	1285	3486	339	"
21. Tovarisevo	2945	9762	2184	"

d) R u m a i j á r á s.

1. Ruma	7146	11189	92	G. Pejacevics Péter.
2. Bellenovo-Selo	951	3096	1751	Bessenovai zárd.
3. Bellen.-Pernyavor	248	2038		
4. Gergeteg	234	1200	1166	Gergetegi zárd.
5. Gergurevczè	1504	3817	—	—
6. Jazak-Szello	1520	3074	2611	Jazaki zárd.
7. Jazak-Pernyavor	95	764		
8. Iregh	4030	6027	1206	Odeschalchi hg.
9. Krusedol-Szelo	678	8000	4409	Krusedoli zárd.
10. Krus.-Pernyavor	353	1332		
11. Mala-Remete	288	1842	1260	A hasonló zárd.
12. Maradik	1139	5113	—	" "
13. Kamenicze	1460	5676	2582	Marczibányi.
14. Ledincze	1059	3359	1439	"
15. Rakovác	367	1977	1380	Helybeli zárd.
16. Beocsin falu	941	2726	2485	Marczibányi.
17. Beocsin zárd.		2864	1011	A zárd.
18. Schischatovacz	162	1570	1636	Helybeli zárd.
19. Lezsimir	1248	4820	—	" "
20. Mangyelos	1007	4102	3172	G. Pejacevics.
21. Neradin	869	2350	210	Gergetegi zárd.
22. Pavlovcze	572	2450	—	" "
23. Ravanicza	191	2780	2200	Helybeli zárd.
24. Rivicza	772	3450	—	" "
25. Satrincze	323	1500	—	" "
26. Suljam	651	3663	7	Odeschalchi hg.
27. Velika-Remeta	64	180	825	Helybeli zárd.
28. Hopovo	13	764	5761	Hopovoi zárd.

Község.	Népesség.	Kiterjedés. 1600 □ öles hold.	Allodium.	Volt földesur.
29. Brestacs	969	3195	671	G. Pejacsevics Péter.
30. Bugyanovcze	1860	6966	1652	„ „
31. Dobrincze	1327	5210	653	„ „
32. Judia	2421	12900	160	„ „
33. Kraljevcze	894	3781	122	„ „
34. Male Radincze	556	3250		„ „
35. Szolnok				
36. Velike Radincze	326	2436	17	Odeschalchi hg.
37. Petrovcze	716	3125	135	G. Pejacsevics.
38. Putincze	761	2989	93	„
39. Szibacs	623	2336	86	„
40. Sztejanovcze	796	2957	—	„
41. Verdnik	936	2690	—	„
42. Subotistye	848	3775	943	„
43. Vogany	664	3650	1	„
44. Visujevci puszta		1768	1374	Odeschalchi Livius hg.

e) Illoki járás.

1. Illok	3077	8700	267	Odeschalchi hg.
2. Vizics	343	1841	1746	„
3. Gyipsa	168	1175	1030	Kuvesdia zárda.
4. Banostor	639	3443	1287	G. Forray és Chotek.
5. Cserevics	1640	5582	2197	„
6. Szott	683	3651	26	Odeschalchi hg.
7. Lyuba	478	4102	9	„
8. Molovin	336	1913	3	„
9. Nestbin	1181	6607	2393	G. Forray és Chotek.
10. Szvilos	398	2103	5	Odeschalchi hg.
11. Szuszek	1035	6910	211	„
12. Grabovo	512	1494		„
13. Babszka	391	1734	541	„
14. Berkasovo	781	4374	1632	Kőrösi püspök.
15. Privina-Glava	294	1795	1347	Helybeli zárda.
16. Erdővég	1989	9797	528	Odeschalchi hg.
17. Bingula	981	4400	342	„
18. Divos	1312	4016	76	„
19. Kuvesdin	226	3158	640	Helybeli zárda.
20. Csalma	1241	6376	2395	Odeschalchi és közbirt.
21. Kukojevce	1632	5017	462	Jankovich tömeg.
22. Bacsincze	1118	5791	565	Odeschalchi hg.
23. Gibarác	814	3122	125	Jankovich tömeg.
24. Schyd	3003	6702	990	Kőrösi püspök.

Törvénykezési tekintetben a *főtörényszék van* Temesváron; *kerületi törényszékek* Temesváron, Lugoson, Nagy-Becskereken, Zomborban és Ujvidéken.

Bűnvizsgálati törvényszékek

a) Temesvári kerületben :

1. A temesvári kerületi törvényszék e városra, továbbá a temesvári és buziási járásra kiterjedőleg.
2. Az ujaradi járásbiróság, az aradi és lippai járásokra.
3. A verseczi járásbiróság a verseczi és csakovai járásokra.

b) Lugosi kerületben :

1. Lugosi kerületi törvényszék, a lugosi, facseti és bogsáni járásokra.
2. Oraviczai járásbiróság, saját járására.

c) Nagy-Becskereki kerületben :

1. Nagy-Becskereki kerületi törvényszék, a becskereki és becei járásokra.
2. Nagy-Kikindai járásbiróság, a kikindai, haczfeldi és billeti járásokra.
3. Nagy-Sz.-Miklósi járásbiróság, a sz.-miklósi és török-kanisai járásokra.
4. Modosi járásbiróság, saját járására.

d) Zombori kerületben :

1. Zombori ker. törvényszék, a zombori és apatini járásokra.
2. Szabadkai járásbiróság, a szabadkai és zentai járásokra.
3. Kulai járásbiróság, saját járására.
4. Bajai járásbiróság, saját járására.

e) Ujvidéki kerületben :

1. Ujvidéki kerületi törvényszék, az ujvidéki, ó-becsei és palánkai járásokra.
2. Rumai járásbiróság, a rumai és illoki járásokra.

Nevezetesebb helyek:

a) Temesvári kerületben :

Temesvár, fővárosa a Szerb Vajdaságnak és Temesi Bánságnak, Szegedhez 13, Pesthez 37 mérföldnyi távolságra, egy lapályos termékeny rónaságon, a Béga hajózható csatornája mellett. Áll magából a városból, a várból és külvárosokból, melyek meglehetősen távolságra vannak, de hova faszorok vezetnek. A vár és város köröskörül erős sánczokkal és köfalakkal van bekerítve, s az első rangu erősségek közé számíttatik. A szépen kövezett, s tisztán tartott utcák egyenesek és szélesek; a csinos izlésű házak emeletei s erős anyagból egyforma terv szerint épültek. Külvárosai közül legszébb a *Józsefváros* sinór-egyenességre építve, széles utcákkal s csinos házakkal, melyeket elől élőfák ékesítenek. A Béga csatornája itt megy el, s

ez a városnak nem kis elevenséget ad. A *Fabrika* külváros hajdani számos gyáraitól vette nevét, melyek azonban a császári dohány-, selyemgombolító és olajgyáron kívül megszűntek. A szinte közel fekvő *Ó-Majorok* kies erdők szomszédságában, kedves mulatóhelye a lakosoknak, valamint a várost általjában legszebb sétahelyek és mulatókertek ékesítik. Temesvár székhelye a kormányzónak, egy cs. k. fő és tartományi törvényszéknek, a temesmegyei főnökségnek, a csanádi romai kath., és temesvári nemegyesült óhitű püspököknek. Van itt továbbá egy kath. főgymnasium és philosophiai iskola seminariummal együtt, polgári- és példánytanoda, nyomdaintézet, egy kereskedelmi- és iparkamara, takarékpénztár, színház, stb. Né pessége 14,000 lélek, kik jobbára katolikusok és n. e. óhitűek, de az ágostaiaknak és reformatusoknak is van itt egy egyesült anyaegyházuk, mely egyetlenegy példa az egész birodalomban. Kereskedése Béccsel, Triesszel, kisebb részben Hamburggal és Pesttel, továbbá az aldu nai tartományokkal nagy fontosságu. Az itt készített bőrök és kalapok távolabb vidékeken is ismeretesek.

Uj-Arad, mezőváros, a Maros bal partján, Ó-Arad várossal csaknem átellenben, 3989 lakossal, egy, négyszegletre épült erős váracskaival. Kereskedése fenyőszálakkal, deszkákkal s más épületfákkal, melyek Erdélyből a Maroson szállittatnak ide, felette élénk. Maroson levő malmai őrlék azon híres lisztet, mellyel messze földre nagy kereskedés útetik.

Lippa, mezőváros a Maros mellett igen szép vidéken, 6037 lakossal, járásbirósággal, sok mesteremberrel. Kereskedése különösen fenyőszálakkal, deszkákkal igen nevezetes, s az Erdélyből jövő tutajosok itt szoktak megállapodni.

Versecz, népes város, Temesvárhoz délre 10 mérföldnyire, 17,244 lakossal, n. e. óhitű püspöki székkal, járásbirósággal. Roppant szőlőhegyén jó asztali bort termeszt.

Buziás, híres savanyuvíz-forrással és fürdővel.

b) A Lugosi kerületben:

Lugos, Oláh- és Német-Lugos, két részre osztott város a Temes két partján, egy 50 öles hid által összekötve, 8373 lakossal, Temesvárhoz keletre 8 mérföldnyire egy termékeny, némelly részben homokos térségen, kies erdők és hegyek szomszédságában. Székhelye a kerületi főnökségnek és törvényszéknek, s egy ujan állított görög egyesült püspökségnek. Lakosai közt sok a mesterember, s a bocskorosok készítményeiket messzi földre elhordják.

Német-Bogsán, bányaváros, nevezetes vashámorokkal és öntödével.

Dognácska, bányaváros, ezüst-rézbányákkal, híres márványtöréssel, horganygyárral.

Oravicza, bányaváros, Lugoshoz délre 11 mérföldre, 8104 lakossal, ezüst-réz-vasbányákkal. Környékén a birodalomban legjobb köszén ásatik. Székhelye egy bányatörvényszéknek, és járásbiróságnak.

Resicza, nevezetes vashámorokkal és olvasztóházzal, köszénbányákkal.

Szászka, bányaváros, gazdag réz-, vas-, ólombányákkal, márványtöréssel, bányahivatallal.

Domány, híres köszénbányákkal.

Lunkány, falu, roppant erdőségek közt Lugostól keletre, nevezetes hidegvíz-gyógyintézettel.

c) A Nagy-Becskereki kerületben:

Nagy-Becskerek, csinos város, a Béga mellett Szegedhez délre 14, a Tiszához $1\frac{1}{2}$ mérföldnyi távolságra, 14,300 lakossal. Háza nagyobb részt caeréppel fedettek, és utcái is elég rendesek. Székhelye a kerületi főnökségnek és törvényszéknek. Van benne 5 templom, sok mesterember. Kereskedése gabonával, nyers bőrökkel, szarvasmarhával nagy fontosságu. Epreskertje legnagyobb a megyében.

Török- vagy Új-Becse, legnagyobb kereskedőhely egész birodalomban, Nagy-Becskerekhez északra 4, Szegedhez délre 10 mérföldnyi távolságra a Tisza bal partján, 4703 lakossal. Utczái kövezettek. Gabonakereskedése, mint mondottuk, szerfelett nagy fontosságu, ugyhogy a többi bántási gabonapiaczokon is az árt a becsei vásár határozza meg. Ausztriából, Magyarországból, Horvátországból, a földközi tenger nevezetesebb kikötőiből néha 100 kereskedő is megjelenik évenként. Az elmenő terhes gabonahajók közel 300-ra mennek, melyek közül a legkisebb 1000, a közészerű 2—3000, s a nagy hajók 3000—6000 mázsa terhet vesznek fel, s így évenként 1 millió mérő gabonánál több vitetik ki, főképen Pest, Győr, Mosony, Bécs és Sziszek felé.

Hacsfeld vagy *Zsomboly*, gazdag mezőváros, 6020 lakossal, kik szép lovakat tenyésztének. Székhelye egy járásbiróságnak.

Nagy-Kikinda, népes mezőváros, 13,866 lakossal, járásbirósággal. Ez előtt főhelye volt a kikindai szabad-kerületnek.

Szanád, Perjámos, nevezetes gabonakereskedő helyek.

Német- és Rác Nagy-Szent-Miklós, mezőváros, 10,541 lakossal, járásbirósággal.

Lovrin, falu, Liptay báró pompás kastélyával és kertjével.

Ivándá, falu, igen elhiresedett keserforrásokkal, melyekből a viz messzi földre szétküldetik.

d) Zombori kerületben:

Zombor, a kerület fővárosa, kies, termékeny rónaságon Bajához 9, Szabadkához 8, a Tiszához 2 mérföldnyire, 21,601 lakossal. Utczái tágasok és rendesek, de kövel nincsenek kirakva. Székhelye a kerületi kormánynak és törvényszéknek. Van szép kerületi háza, 3 olajgyára, sok kézművese és elég élénk kereskedése, főleg gabonaneműekkel.

Szabadka (Maria Theresopolis), népes város, egy homokos rónaságon, Szegedhez 4, Bajához 6, Pesthez 24 mérföldnyi távolságra, 48,126 lakossal. Háza többnyire alacsonyok, földből verettek, s náddal vannak fedve. Van itt járásbiróság, kath, főgymnasium, nagy árvaház. Határa roppant kiterjedésű, mert 167,000 holdat teszen 1600 □ ölével számítva. Főfoglalatossága a földmivelés és marhatenyésztés, de kézműveseik közül a szappanosok, a számos vászonszövők és festők kiemelést érdemlenek.

Baja, élénk város, egy magas homokos térségen, az öreg Dunától negyed órára, ennek egy hajózható ága mellett, mely Sokoviczának nevezetik, 15,410 lakossal, s egy járásbirósággal. Kézművesei számosak; nevezetes országos-vásárait még a pesti és bécsi kalmárok is megkeresik, s azonkívül ezek szarvasmarhára, főleg pedig sertésre nézve felette nagy fontos-

ságuak. Élénk kereskedés üzetik továbbá buzával, zabbal és kukoriczával, baranyai borokkal, sárközi tűzifával, gyapjuval, nyers bőrökkel.

Zenta, magyar mezőváros, a Tisza jobb partján, Szegedtől délre $7\frac{1}{2}$ mérföldnyire, 14,797 lakossal, s egy járásbirósággal. Sok gabonát, dohányt, kölest termeszt, s a Tiszában jövedelmes halászatot űz. Nevezetessé teszi ezen helyet az 1697-ki sept. 11-kén vett győzelem a törökökön, melyben ezek Eugen herczeg serege által tökéletesen megsemmisítették.

Apatin, iparos mezőváros, a Duna bal partján, Zombortól délnyugotra 2 mérföldre, egy lapályos, a Duna árjainak nagyon kitett rónaságon, 8422 lakossal. Utczái szélesek, s nagy árnyékos eperfákkal vannak beültetve. Házai nemcsak csinosak, de szépek is, egyszóval mindenfelé rendet, és vagyonosságot láthatni. Lakosai földjeiket nagy szorgalommal művelik, s a gabona- és kevés bortermesztésen kívül az iparnak sokféle nemeit gyakorolják. Így évenként 5000 mázsa kendert termesztnek, mely hosszúsága, fejérsége miatt az egész birodalomban legnevezetesebb, s vele Pestre (hol a környéken termett kender is apatini név alatt jön), Bécsbe, Linczbe, a bányavárosokra hasznos kereskedés folytattatik. Selyembogarat tenyésztnek, s azt helyben legombolítják; az eperből pálinkát főznek, repczéből 4 malomban olajat sajtolnak; a gyermekek szalmakalapokat, az öregek korcz vesszőből kosarakat csinálnak. Van egy kis posztógyára is. Székhelye egy járásbiróságnak.

Cserenka, szép és vagyonos német falu a Ferencz csatornája mellett, 6186 lakossal, nagy gabonakereskedéssel, igen sok olajmalmommal.

Kula, mezőváros, szinte a Ferencz csatornája mellett, 6385 lakossal, járásbirósággal. Sok gabonát, repczét termeszt, s azokkal kereskedik. Van nagy sörháza, és sok kézművese, kik közt a kötélgyártók és kalaposok különösen kiemelendők.

e) Ujvidéki kerületben:

Ujvidék (Neusatz), város a Duna bal partján, átellenben a pétervárad-i erősséggel, 10,000 lakossal. E város az 1848 és 1849-ki forradalomban igen sokat szenvedett; nagy részben leégett, s még most sem jött egészen magához. Népeisége nemcsak megfogyott, de különböző iparágak is megszűntek vagy megcsökkentek, mint például azelőbb virágzó selyemtenyésztés. A város székhelye a kerületi kormánynak és törvényszéknek, továbbá egy nemegyesült óhitű püspökségnek. Az óhitűek egy kis gymnasiumot is tartanak itten.

Bács, hajdan nevezetes város, most csekély mezőváros, egy kies és termékeny lapályon, közel a Dunához, 3001 lakossal. Sok vörös bort termeszt, s a Dunában gazdag halászatot űz.

Ó-Becse, mezőváros a Tisza mellett, 7012 lakossal, termékeny határral, olajmalmokkal, gabonakereskedéssel. Székhelye egy járásbiróságnak.

Palánka, mezőváros, a Duna bal partján, Illokkal átellenben, 8340 lakossal, járásbirósággal. Gabonával kereskedik, selyembogarat tenyészt. Szép erdeje van.

Ruma, mezőváros, Péterváradhoz délre 4 órányira, termékeny térségen, 7146 lakossal, járásbirósággal. Gabonája első rendű; kereskedése élénk; mesteremberei számosak; sere különösen dicsértetik.

Iregh, mezőváros, 4030 lakossal. Vásárai és énekesnői híresek.

Skyd, mezőváros, róna térségen, 3003 lakossal, kik közt göröggyesültek is számosan vannak, s plebániát bírnak. Számos mesteremberei közül a szappanosok jó hírben állanak.

Illok vagy *Ujlak*, a romaiak idejében *Cuccium*, a Duna jobb partján, Palánkával átellenben, egy felséges bájló vidéken, 3077 lakossal, járásbíróssággal. Hegyen fekvő régi várából gyönyörű kilátás esik Bácsnak gazdag róna mezejére. Jó bort termeszt, s a Dunában jövedelmes halászatot gyakorol.

Kamenics, *Beocsin*, *Ledincze* híres bort természetnek.

17. Horvátország és Szlavonia.

1. *Fekvése és nagysága.* Horvátország és Szlavonia határa északról Magyarország; keletre a Szerb Vajdaság; délre a Végvidék; nyugatra a Végvidék, az adriai tenger, az ausztriai Tengerpart, Krajna és Stájerország. E hosszan nyúló koronaország határkerülete 206 mérföld, melyből a Szerb Vajdaságra 11·5, Magyarországra 41, Stájerhonra 18·5, Krajnára 22·0; az ausztriai Tengerpartra 3·5, az adriai tengerre 6·5, a Végvidékre 103 mérföld esik. Nagysága 318·26 ausztriai □ mérföld, melyből Horvátországra 183·50, és Szlavoniára 134·76 □ mérföld jön.

2. *Természeti tulajdonsága.* Horvátország és Szlavonia nagyobb részt hegyes vagy dombos tartomány; tágasabb rónaságokat csak a Száva mentiben láthatni, s ide sorozható még a Muraköz, mely Zala vármegyétől elszakítatván, Horvátországhoz kapcsoltatott. A krajnai és stájer hegyek ágazatai futják keresztül mind a két tartományt, de ezek nem magasak, hanem egész koronájukig erdőségekkel, szőlőültetvényekkel fedvék.

Nyugoti kis részét az *adriai tenger* mossza, északnyugotra Szlavoniát egy kissé a *Duna* érinti, mely a *Drávát* Eszéktől keletre felveszi. Horvátországot a *Száva*, *Kulpa*, *Mura*, s több apró folyók nedvesítik. Legnagyobb mocsárai a *Kalodjár* és *Palacsá* Eszék szomszédságában.

Éghajlata ugyanaz, mely Magyarországbán van, csak Szlavonia síkságain valamivel enyhébb, de számos mocsárai végett egészségtelenebb.

3. *Termékei.* Horvátország földje igen különböző; itt a legterméketlenebb földek feltalálhatók, melyre nézve a termékek is különbözők. Főtermékek: bor, fa, gabona, gesztenye, makk, gabacs. A marhatartás el van hanyagolva. 1851-ben találtatott mind a két tartományban 138,663 ló, 476,175 szarvasmarha, 253,499 juh, 522,100 sertés, 142,000 kecske.

A művelt föld tesz összesen 2,761,600, a műveletlen 421,000

holdat. A művelés alatti területből szántóföld 940,300 h., szőlő 144,300 h., kertek 66,700 h., rétek 204,100 h., legelő 212,700 h., erdő 1,193,500 hold.

Az ásványország ad *ként* (Radobojnál), *márványt*, kevés *vasat* és néhány gyógyforrást.

4. *Népessége és szellemi műveltsége.* Népessége 876,861 lélek, kik 9 városban, 47 mezővárosban, 2967 faluban, és 103,337 házbán laknak. Nemzetiséget illetőleg van 631,081 horvát, 224,180 rácz, 7690 német, 5830 magyar, 4000 olasz, 2590 zsidó, 1160 tót, 60 görög. Vallásra nézve : 756,268 r. katolikus, 707 görög katolikus, 86,681 nemegyesült óhitű, 380 ágostai, 4359 reformatus, 2590 zsidó. A *romai katolikusokat* a zágrábi érsek, diakóvári és pécsi püspökök igazgatják; a *görög katolikusok* a körösi püspöktől függnék; a *nemegyesült óhitűeket* a karloviczi érsek, pakráczí és károlyvárosi püspökök kormányozzák; végre a *reformatusok* anyaegyházai a dunamelléki superintendentiához kapcsolattak.

A szellemi műveltség igen gyenge lábon áll e koronaországban; mert 1851-ben nem volt több 232 elemi iskolánál, melyekből 230 a katolikusoké, 31 a nemegyesült óhitűeké, 2 a reformatusoké, 2 a zsidóké volt. Jogász-akademia és főgymnasium van Zágrábban; kis gymnasiumok : Fiumében, Varasdon, Posegán, Eszéken.

5. *Ipar és kereskedés.* Horvátországban csak kezdő állapotban van az ipar és kereskedés; jelentékeny kereskedéssel bír Zágráb. Szlavoniában selyemművelés, üveggyártás divatozik. A kereskedés saját természetényei kiviteléből áll. E kiviteli czikkek ezek : vágómarha, bor, nyers bőr, méz, viasz és fa. Az iparos élet legfontosabb a tengerparti vidékeken.

6. *Felosztása.* Horvátország felosztatik 3, u. m. zágrábi, fumei és varasdi megyére; Szlavonia pedig 2 megyét számlál u. m. az eszékit és posegait; összesen az 5 megye 46 járással. Megjegyzendő, hogy e koronaország hajdani területéből elvétellett ugyan Szerem vármegyének illoki és rumai járása, de helyette kárpótlásul kapta a Magyar vagyis fumei tengerpartot és Zalavármegyétől a Muraközt.

Törvénykezési szempontból van egy fő (Zágráb) és hét tartományi törvényszék.

Nevezetesebb helyek.

1. Horvátországban :

Zágráb (németül Agram), a koronaország fővárosa, a bán, főtörvényszék, tartományi törvényszék és kath. érsek székhelye; ipar- s kereskedelmi

kamarával, cs. k. jogakademiával, zeneegylettel, nemes tápintézettel és főgymnasiummal. A lakosok (10,000) gabonával, hamuzsírrel és dohánynyal kereskednek; bizomány és szállítási kereskedése jelentékeny.

Károlyváros (Karlstadt), város és erősség a Kulpa mellett, tartományi törvényszékkal, nemegyesült óhitű püspökkel, kis gymnasiummal, és élénk gabonakereskedéssel.

Sziszek, mezőváros a Kulpának a Szávába való ömlésénél, nevezetes gabonakereskedéssel.

Fiume, város, az adriai tenger partján, tartományi törvényszékkal, ipar- s kereskedelmi kamarával, gymnasiummal, szabad kikötővel, több gyárral, melyek közt egy igen finom papirosgyár létezik. Fiumének nagy hajózása van; szárazon a tengerparti városokkal és Dalmatiával pompás kóttal van összekapcsolva

Bukari, város, a tenger mellett, kikötővel, tünhalfogással, kereskedéssel és hajógyárral.

Portóré, tengeri kikötővel, csekély halászáttal és kereskedéssel.

Varasd, város, a Dráva mellett. Van itt tartományi törvényszék, gymnasium, dohánygyár, élénk kereskedés.

Toplicza és *Krapina*, meleg forrásokkal és fürdőekkel.

Radoboj, falu, híres kénbányával.

Kőrös, város, tartományi törvényszékkal, és egy görög egyesült püspökkel.

Kaproncza, város, 4000 lakossal, sok mesteremberrel.

Csáktornya, mezőváros a Muraközben, a Zrinyiek régi várával.

2. Slavóniában:

Eszék, város, a Dráva jobb partján, termékeny rónaságon. Van itt tartományi törvényszék, gymnasium, selyemgombolitó, s egy igen erős vár. Lakosai, kik 12,000 főre mennek, kézműiparral és kereskedéssel foglalkoznak.

Diakovár, kath. püspök székhelye.

Vukovár, selymet tenyészt, a Dunában halászatot és sokféle kézimesterséget üz.

Pakrácz, nemegyesült óhitű püspök székhelye.

Daruvár és *Lipnik* híres meleg forrásokkal és fürdőekkel.

18. Katonai Végvidék.

1. Fekvése és nagysága. E koronaország a hajdani magyar birodalom határszélein nyulik el mint védbástya a törökök ellen. Az egész határszéli vonal 354·8 mérföld, melyből esik Erdélyországra 7·5, Oláhországra 9·0, Szerbországra 50·5, Boszniára 32·5, Török-Horvátországra 43·5, Dalmatiára 12·2, az adriai tengerre 13·5, Horvátország és Szlavóniára 103·0, Magyarországra 8·6, a Szerb Vajdaságra és Temesi Bánságra 74·5 mérföld. Kiterjedése 583 □ mérföld; ebből használható föld 4,624,800 hold, műveletlen 1,205,200 hold. A művelés alattiból ismét szántóföld 1,378,900

hold, szőlő 48,100 hold, rét és kertek 792,800 h., legelő 775,300 hold, erdő 1,629,700 hold.

2. *Természeti tulajdonsága.* Horvátországból a juli alpesek lépnek e tartományba és Zengig érnek; innen kezdődnek a dinari alpesek, melyek a tengerparttal párhuzamosan terjednek, hol *Vellebit* név alatt ismereteseek. Minden hegy, mely a szlavoniai végvidékben látható, az alpeseknek ágai. Keletre az oláh-bánsági ezred vidéke egészen hegyes és zordon. E hegyek a Kárpát hegy-lánczához tartoznak. Általában a Végvidék hegyes vagy legalább dombos tartomány, de terjedelmesebb rónaságok is láthatók, mert a német-bánsági ezred vidéke és a Csajkások földje egészen róna, valamint a Száva mentiben is szép síkságok terülnek el.

Vizei közül első helyet érdemel az *adriai tenger*, mely a nyugati részt mossa, melybe föld alatt több sivatag-folyó szakad. A többi résznek főfolyama a *Duna*, Pétervártól Orsováig. Ez magába veszi a *Szávát*, mely Törökország felé határfolyó, s előbb *Kulpa* és *Unna* folyókkal egyesül; *Tisza*, *Béga* és *Temes*. Nagy tavak sehol sincsenek; de a folyók lapályaiban annál több mocsár és ingovány. Ásványosvizei közül leghíresebb a *mehádiai* meleg források (Hercules fürdők). Éghajlata szelid és meleg, kivéven a nyugati hegyes tájakat, de itt is egyenként, például a *szermagnai* völgyben olasz éghajlat uralkodik.

3. *Termékei.* A végvidéki mezeigazdaság még egészen gyermeki állapotában van. Okszerű gazdálkodásról itt szó sincs. Főtermékei: a kukoricza, rozs, kétszeres, kevés buza, pohánka, köles, burgonya, sok káposzta, répa, tök, dinnye s más kartinövény, gyümölcs, kivált szilva, melyből Szerémben sok szilvapálinka készíttetik, bor (híres a karloviczi és fejrtemplomi), len, kender, dohány, festőnövény, nád, tűzi- és épületfa. — Ásványok országából kevés arany a folyókban, ólom, több vas, kevés réz, s különféle föld- és sziklanemek. Az állattország adományai ezek: szarvasmarha, ló, juh (még nem nemesített), kecske, sertés, baromfi, sok póka a horvát végvidékeken, méh, selyembogár, tengeri- és folyóvízi hal, stb. — 1851-ben volt ló 183,665, szarvasmarha (bornyuk nélkül) 475,935, juh 968,291, kecske 143,700, sertés 576,500 darab.

4. *Népesség és szellemi műveltség.* Népessége 1,009,109 lélek, kik 12 városban, 9 mezővárosban, 1760 faluban és 109,369 házában laknak. Nyelvet és nemzetiséget illetőleg van 524,048 horvát, 303,176 rác, 124,020 oláh, 41,337 német, 9590 cseh és tót, 5417 magyar, 1288 clementinus, 419 zsidó, 434 olasz. Vallásra nézve van 339,625 romai katolikus, 5354 görög katolikus, 561,847

nemegyesült óhitű, 8652 ágostai, 8281 reformatus, 419 zsidó. Népiskola van összesen 1045, melyekből 20 fő, 980 elemi, 45 leányiskola. Gymnasiumok vannak : Karloviczon (n. e. óhitűeké), Zengen, és Vinkovczen. Nemegyesült óhitű papnövelde szinte Karloviczon.

5. *Ipar és kereskedés.* A nemesítő ipar nem fontos, mert itt a lakosok csaknem mind magok készítik azt mire szükségök van. Igy sok durva vászon, gyolcs, gyapot- és gyapjukelme, pokrócz, harisnya, szőnyeg, bőr, faedény, agyagpipa készítettik e tartományban. Valóságos gyár alig van egy pár, s néhány vashámor és üveghuta. — Saját kereskedése szinte csekély jelentőségű, de annál fontosabb az átviteli és bizományi kereskedés, minthogy azon kereskedés, melyet a birodalom Törökországgal folytat, a katonai végvidéken megy át. A kereskedés főhelye: Zimony (Semlin), s e mellett számos nyugpont, azaz körülkerített vásárhely, mely a szomszéd lakosokkal kereskedésre használtatik. Az országutak jók, s vizen való szállításra alkalmas : a Duna, Tisza, Száva, Dráva, Kulpa, Unna és Temes. A tengerpart, a nagy hegyek miatt hozzáférhetlen lévén, kereskedésre nem igen használtatik.

6. *Felosztás.* 1849 után a Végvidék határa szűkebb körre szorítottatott, mert Erdélyben a 3 székely és 2 oláh ezredek felosztattván, a polgári vidékekhez csatoltattak. Jelenleg tehát a Végvidék csak két katonai kormányra osztatik, a horvát-szlavoniakra, mellynek kormány széke Zágráb, és szerb-bánságira, mellynek kormány széke Temesvár. A két kormány ismét 14 ezredvidékre osztatik. Az igazgatás katonai. Minden fegyverfogható férfi katona. Ezekon kívül van 12 katonai város, mellyeknek saját községi szervezetük vagyon.

Nevezetesebb helyek.

Zeng, katonaváros és kikötő az adriai tenger mellett, kath. püspöknek és gymnasiumnak széke; a lakosok némi tengerparti hajózást és kereskedést űznek.

Karlopago, katonaváros és kikötő, szinte a tenger mellett, csekély kereskedéssel.

Gospich, mezőváros, székhelye a likkai ezredkarnak.

Ottosacs, mezőváros, székhelye az ottosaczi ezredkarnak.

Ogulin, mezőváros, székhelye az ogulini ezredkarnak.

Szluin, falu, mellyről a szluini ezred nevét vette, de az ezredkar Károlyvárosban létezik.

Petrinia, katonaváros, 4000 lakossal a Kulpa vize mellett; széke a 2-dik báni ezredkarnak.

Kosztainicsa, katonaváros az Unna vize mellett, nevezetes sertéske-
reskedéssel.

Glina, mezőváros, széke az 1-ső báni ezredkarnak.

Topuszszo, falu, híres meleg fürdőekkel, melyek már a romaiak előtt ismeretesek valának.

Uj-Sziszek, falu, a Száva és Kulpa összefolyásánál, nevezetes kereskedéssel és raktárakkal.

Belovár, katonaváros, a körösi és szentgyörgyi ezredek karai itten székelnek.

Brod, katonaváros, a Száva mellett, nagy sertéskereskedéssel.

Uj-Gradiska, mezőváros, széke a gradiskai ezredkarnak.

Vinkovcse, mezőváros, széke a brodi ezredkarnak, és egy kath. gymnasiumnak.

Pétervár, katonaváros és erős vár egy hegyen a Duna jobb partján, Ujvidékkel átellenben.

Karlovicz, katonaváros, szinte a Duna mellett, székhelye a görög nem-egyesült patriarchának, egy gymnasiumnak és papnöveldeknek. Vörös bora és pezsgő ürmöse híres.

Zimony, katonaváros és élénk kereskedőhely a Duna és Száva folyók összeömlésénél, 8000 lakossal.

Mitrovicz, mezőváros, a Száva mellett; széke a pétervári ezredkarnak.

Titel, mezőváros a Duna és Tisza vizek összefolyásánál, hajógyárral.

Páncsova, katonaváros, közel a Dunához 9000 lakossal, kik Szerb- és Törökországgal jelentékeny kereskedést folytatnak. Székhelye a német-bánsági ezredkarnak.

Fejértplom, katonaváros, széke az illir-bánsági ezredkarnak, jó bortermesztéssel, selyemgombolitóval.

Karansebes, mezőváros, széke az oláhbánsági ezredkarnak, nem csekély kereskedéssel. A karansebesi csigák híresei.

Mehadia, mezőváros, igen régi és híres meleg fürdővel. A Herkules-forrás az európai források közt egyik a leggazdagabbak közül való, mert minden órában 5000 köblábnyi vízmennyiséget szolgáltat.

Ó-Orsova, mezőváros, a Duna mellett, s határhely Oláh- és Szerbországra felé.

Zsupanek, falu, veszteglővel.

Drenkova, kis hely a Duna mellett, a Duna-gőzhajótársaság tulajdona; itt szoktak a gőzösök megállani, s az utazók és kelmék innen kisebb hajókon tovább szállíttatni, míg egykor talán sikerülend a vizzuhatagokat és szirteket veszedelem nélkül áthatalni, vagy azokat megkerülni.

19. Dalmátország.

(Dalmatia).

1. *Fekvése és nagysága.* Dalmátország egy tengerparti tartomány, mely az adriai tenger mentiben hosszan és keskenyen nyúlik el. Határa keletről Bosnyákország, tulajdonképen Herczegovina, (64 mérföldnyi vonalban), délről Montenegro (6·8 mfd.), északról a Végvidék (12·2 mfd.), nyugotról az adriai tenger 150

mérőföldnyi vonalban, s ezenkívül a szigetek körülete közel 230 mérőföldet teszen.

Nagysága 222·30 □ mérőföld, melyből használható föld 2,164,400 hold, a műveletlen 58,600 hold. A művelés alattiból ismét szántóföld 287,300 hold, szőlő 112,000 h., kert 5800 h., rét 17,500 h., legelő 1,033,200 h., erdő 694,400 h., különféle használatu 14,200 hold.

2. Természeti tulajdonsága. Az egész országot keresztül kasul hegylánczok futják keresztül, melyek a *dinári* alpesek ágazatai. E hegyek kevés hivatással kopaszok, kövesek, és sziklások, s termő földréteg sok helyt hiányzik. Főhegység a *Vellebit*, mely vonalában különböző neveket vesz fel (Popila, Golossio, Mossor). Magasabb hegyek a *Dinara*, mely 919 párisi öl magas, *Spilaja* 770 öl, *Lubljan* 682 öl. Déli részen a hegyek a Balkán hegylánczához tartoznak, s a tengerről magasaknak látszanak ugyan, de azért a 6000 lábot egyik sem éri el. A völgyek többnyire kövesek és terméketlenek. A hegyeknek gyakran horpadásai vannak, melyekben a folyók sokszor eltűnnek, távolabb ismét napfényre jöven. Kisebb hegybarlangok és üregek nagyon számosak.

Dalmatia felette vízszegény ország, némelly vidéken sem ivóviz, sem marhaható nem találtatik. E bajt még növelte azon körülmény, hogy a hajdani szép erdőket kipusztították, s helyettük jelenleg csak bokrosok és cserjék láthatók; mellynél fogva sok forrás kiapadt, s esőt néha 6 hónapig sem látnak. A dalmatiai szigetek pedig ivó- és esővíz dolgában szegényebbek még a szárazföldi környékeknél is. Fő vize az *adriai tenger*, mely itt számtalan szigetekkel öblökkel, révekkkel, tengerszorosokkal, csatornákkal van átszaggatva, s a tengerpart általjában igen meredek és sziklás. Folyóvizei: 1) a *Zermagna*, mellynek legkiesebb völgye van, s melly igen szép vizomlást képez; Obrovazzoig kis tengeri hajók járhatják. 2) *Kerka*, 10 mérőföldnyi folyás után Sebeniconál a tengerbe szakad; sok vizomlása van. 3) *Cettina*, a Jerebicza hegytövében fakad, s többször a föld alatt eltűnván, 14 mfd. folyás után a tengerbe ömlik. 4) *Narenta*, legnagyobb folyója Dalmatiának, melly Bosnyákországból jön be, s 40—60 öl szélességben 4 mfd. folyás után Sabioncello félszigettel szemközt a tengerbe szakad, 9 torkolatot képezvén.

Tavai közül csak a *Vrana* tónak van folyvást vize, a többiek nyáron kiapadnak, és csak ősszel telnek meg újra. Ásványvizei nem számosak, és nem nevezetesek. Egy hideg kénforrás van Spalatro mellett.

Ámbár e tartomány egészen hegyes, mindazáltal éghajlata

legmelegebb az egész birodalomban, mert itt szabadban tenyészik a törökszilva, az amerikai agave, az aloe, az indusi fige, stb. Ezt azonban csak a tenger melléki vidékekről kell érteni. A nyár igen meleg és száraz. A közép temperatura Ragusában $+11^{\circ} 8'$ R. Uralkodó szelei közt az év 3 első hónapjaiban dühöngő Borát említjük meg, és a nyári mindent elhervasztó Szirokkót.

3. *Termékei.* E kis ország földje nagyobb részt köves és mész, s azért terméketlen. Legjobb földjei vannak még Dernis, Much, Signe környékén. A szigetek még termékenyebbek volnának, ha vízhiányban nem szenvednének. Ásványvizei csekély jelentőségűek. Nemes érczek épen nincsenek, hanem van sok mész, márvány, gipsz, köszén, földolaj, stb.

Növényországa már gazdagabb és különfélebb. *Alschinger* tanár Zarái Florájában 542 nemet és 1179 fajt számlál fel. A tengerparton termesztetik buza, tönköly, rozs, árpa, kukorica, köles, pohánka, káposzta, spárga, hüvelyes vetemény, zöldség, dinnye, fige, olajbogyó, mondola, aprószőlő, Jánoskenyér, gránátalma; sáfrány és izacs vadon is tenyészik. Erdeje kevés.

Az állatországból nem sokat mutathat. Lovat, öszvért, szarvasmarhát Bosnyákországból hoznak. Már juhok, kecskét, szamarat többet tenyészt. A házikutyák ősapja, a sakál itt vadon találhatik. Tyúk és póka elég, de lud és kácsa kevés. Vadállatok közül nyul, róka sok, farkas ritkán, őzek, szarvasok épen nincsenek. Ellenben halakban az adriai tenger itt nagyon gazdag, s a halászat több ezer embernek ad kenyeret. A selyembogár-tenyésztés szinte divatozik, de nem kellő terjedelemben.

4. *Népesség és szellemi műveltség.* Népessége 410,988 lélek, kik 15 városban, 32 mezővárosban, 868 faluban, 71,452 házban laknak. Nyelvet és nemzetiséget illetőleg van 395,273 horvát (czek közt az ugynevezett morlások), 14,300 olasz, 1005 albanus, 410 zsidó, kik spanyolul beszélnek. Az olaszok a legfontosabb tengerparti városokban és szigeteken laknak, például Arbe, Zara, Sebenico, Trau, Spalatro, Lesina, Curzola, Ragusa városokban és szigeteken. A morlások, mintegy 140,000 lehetnek, kik közül 100,000 a r. kath. 40,000 a nemegyesült vallást követi. E nyers, de erős szláv faj csak az ország északkeleti részén, a zarái és spalatroi megyében lakik, és saját tájbeszéddel, szokással és erkölcsökkel bír. A déli szlávok raguzaiaknak vagy bochesereknek neveztetnek. Vallásra nézve többnyire római katolikusok a lakosok, u. m. 330,827 lélek, görög katolikus van 865, nemegyesült óhitű 78,858, ágostai 3, reformatus 25, zsidó 410. Római kath. plebánia van 436, görög kath. 3, nemegyesült óhitű 115. A r. kath. egyházat egy érsek

(Zara), s alatta 5 püspök (Sebenico, Spalatro, Lesina, Ragusa, Cattaro) igazgatja. Egy nemegyesült püspök van Sebenicoban.

A népoktatás igen gyenge lábon áll ez országban, mert nincs több 172 kath. népiskolánál, melyekből 7 fő, 130 elemi, 35 leánytanoda, s 25,114 iskolázható gyermekből csak 8031 járt iskolába. Óhitű elemi iskola van 52. Főgymnasium 3 található, u. m. Zara, Spalatro, Ragusa városokban.

5. Ipar és kereskedés. A kézműipar elkerülhetetlen ágait művelik ugyan a lakosok, de valódi gyárakra itt nem akadunk. Az iparnak főczikkei ezek : rozsólis, faolaj, gyertya és szappan, bőr, hajók, stb. Külföldön a Maraschino rozsólison kívül más cikk alig ismeretes. Kereskedése, ha az ország kedvező fekvését tekintjük, nem olly jelentékeny, minő lehetne. A lakosok legügyesebb tengerészek az adriai és földközi tengeren; a cattaroi kerületnek legtöbb s legjobb hajója van; a ragusai kerületben az átviteli kereskedés nem megvetendő.

6. Felosztása. Az ország 4 kerületre vagy megyére osztatik, melyek e következők :

1. Cattaro, 4 járással.	3. Spalato, 12 járással.
2. Ragusa, 5 „	4. Zara, 10 „

Törvénykezési tekintetben egy főtörvényszék alatt áll.

Nevezetesebb helyek és szigetek :

Zara, fővárosa az országnak, a tenger mellett, magas kőfalakkal és bástyákkal körülvéve, s első erősség 9000 lakossal, kényelmes és tágas kikötővel. Székhelye a kormányzónak, egy kath. érseknek, főtörvényszéknek, s papnöveldeinek. Utczái szűkek és roszul kövezettek; házai szilárd anyagból épültek ugyan, de régiek és komor tekintetűek; hanem köztérei szépek és tágasok. A sz. Simon templomában egy ezüst koporsó, melyet *I. Lajos* magyar király neje *Erzsébet* ajándékozott, a város és szentegyház patronusa hulláját fedi. Van itt egy főgymnasium is nevezetes művészi gyűjteményekkel. Bizományi kereskedése egy részről Törökhon, más részről Német- és Franciaországok közt nagy fontosságu, ámbár a hajózást a tengeren a számos szigetek, sziklák, tengerszorosok nagyon terheessé, sőt veszedelmessé teszik. Sajat iparcikkéből csak a rozsólis említjük meg; ezenkívül visz ki bort, sajtot, olajat, mondatát és figét.

Knin, hajdan hires, most 70 kőházból álló városka a Kerka völgyében, egy hegyen fekvő sziklavárral. Régente saját grófja és ura volt, ki ezen az egész környéken uralkodott. A romaiak *Arduba* vára itt volt.

Arbe, ha nem legnagyobb, legalább legszebb és legtermékenyebb szigetje Dalmátországnak, melyet egy hegyláncz fut keresztül, pompás völgyekkel, termékeny gabonaföldekkel, Bora igen hires, kivált az, mely Barbadus mellett terem, s az egész Dalmátországban csak e sziget az, hol fejér bor termesztetik. Fővárosa *Arbe* 225 házzal, nyájas városka.

Vrana, hajdan megerősítést zárda, és székhelye volt a templariusok

priorjának, kiknek e helyet *II. András* magyar király ajándékozta. A velen-
czeiek elrontották.

Skardona, jól épült kis város, 300 házzal, a Kerka vize mellett, mely
itt hajózható.

Sebenico, város, épen a tengerparton, kath. és óhitű püspöki székkal,
2 régi fellegrvárval, s egy igen szép püspöki templommal, kikötővel, ha-
lászattal.

Spalato vagy *Spalatro*, régi nevezetes város az adriai tengernek egyik
legszebb öble mellett, 9000 lakossal, püspöki székkal. Az ó-város egészen
a *Diocletian* romai császár palotája romjain fekszik. Általában az egész bi-
rodalomban e városban találtak a legtöbb s legnagyobb emlékei a
romai nagyságnak.

Trau, félszigeten fekvő város, hol jó déli gyümölcs terem.

Ragusa, tengerparti város, püspöknek s gymnasiumnak széke, kikötő-
vel, elég élénk kereskedelemmel és hajógyártással.

Cattaro, város és kis erősség a hasonló nevű tengeröböl mellett, püspöki
székkal, nagy és biztos kikötővel. Montenegroval nem megvetendő keres-
kedést folytat.

Dobrota, falu, melyben dús tőzsérek, s hajótulajdonosok laknak.

Brazza, legnagyobb szigete Dalmáciának.

Lesina, püspöki székkal.

Salona, régebben a liburniai királyok széke, majd a régi dalmaták fővá-
rosa, a romaiaktól Kr. szül. e. 74 évvel foglaltatott el. *Diocletian* romai csá-
szár, ki e várost legnagyobb pompára emelte, itt született. Nézést érdemlő
romai régiségek.

20. Magyarország.

1. *Fekvése és határai.* Magyarország az újabb felosztás szerint
fekszik az északi szélesség 45° és 50° , a keleti hosszúság 33° és
 43° közt, s így geographiai fekvésénél fogva megegyezik Német-
ország déli, s Franciaország legnagyobb részével, azaz a szelid
éghajlat délszaki melegebb részét foglalja el. Határai északra Gali-
cia (106·2 mérföldnyi vonalon); keletre Bukovina (4·3 mfd.), Er-
dély (69·8 mfd.); délre a Temesi Bánság és Vajdaság (68·0 mfd.,
Horvátország és Szlavonia (41·0 mfd.), Végyvidék (8·6 mfd.); nyu-
gatra Stájerország (18·0 mfd.), Alsó-Ausztria 34·0 mfd.), Morva-
ország (25·8 mfd.), és Szilézia 4·3 mérföldnyi vonalon.

2. *Nagysága.* Területe 3123·35 ausztriai, vagyis 3187·40 geo-
graphi □ mérföld, s ámbár 1849 előtti területéből 1707 g. □ mér-
földet veszített, mind e mellett most is legnagyobb koronaországa
az osztrák birodalomnak, s e tekintetben Európában is csak 8 ál-
lam előzi meg.

A kitett tért nagyság Magyarország 5 közigazgatási kerületei
közt következőleg oszlik meg :

Posonyi	kerület	599·74	□	mérőföld
Kassai	"	685·27	"	"
Nagyvárad	"	613·59	"	"
Budapesti	"	619·14	"	"
Soproni	"	615·61	"	"

összesen 3123·35.

3. *Használható területe.* *Hain* szerint a művelés alatti föld tesz 26,476,600 ausztriai holdat, az ideiglenes adósorozati bizottmány pedig ezt 26,922,991 holdnak, 1231 □ ölnek találta, s így a különbség 446,391 hold és 1231 □ öl, hanem az utóbbi adat hitelesebbnek látszik. Ellenben a műveletlen földet *Hain* pontosabban tette ki, mert ezt 4,756,900 holdra teszi, mi a művelt területtel összevetve, a tért nagysággal megegyezik, holott az adósorozati bizottmány számítása szerint Magyarországra terméketlen föld csak 1,730,044 hold s $1545\frac{1}{4}$ □ öl esvén, a területi nagyság csak 2860·53 □ mérőföldre ütne ki. E szerfelett nagy különbség azonban onnan magyarázható, mert az adósorozati bizottmány a használatlan földekbe, hihetőleg a folyók, tavak stb. medreit, országutakat, árkokat, stb. be nem számította.

A termőföld pedig a mívelési ágak szerint az adósorozati bizottmány adatai után következőkép oszlik meg (a □ öleket kihagyván):

Kerület	Szántóföld	Rét és kert	Legelő	Szőlő	Erdő	Nádló
1600 □ öles holdakban.						
Posonyi	1,920,610	603,299	643,924	50,850	1,746,804	7710
Soproni	2,295,614	754,352	784,033	156,403	1,510,607	58,814
Budapesti	2,247,642	761,419	1,476,912	143,912	616,005	81,872
Kassai	1,529,264	806,733	585,285	28,495	2,275,936	6249
Nagyvárad	2,109,897	915,863	983,306	49,426	1,166,115	123,624
Magyarország	10,103,027	3,841,666	4,473,460	429,086	7,315,467	278,269

4. *Hegyek és térségek.* Magyarország hegyei Európának két fő hegytömegéből veszik eredetüket, u. m. a Kárpátból és Alpekből. A *Kárpát* az országot észak és kelet felől egészen körülövedzi, s az ország belsejébe meglehetősen távolságra több ágakat bocsát ki. Az *Alpek* csak csekély ágakat küldenek be Ausztriából és Stájerországból s ezek képezik a dunántúli vidék hegyeit, mellyek inkább domboknak mint hegyeknek mondhatók. Általában Magyarországot inkább róna mint hegyes tartománynak mondhatni, mert ha az országot 10 részre osztanánk, ebből a valódi bérczes vidékre csak 3 (Szepes, Árva, Liptó, Máramaros, Zólyom, stb.), dombos vidékre szinte 3, s rónaságra 4 rész esnék. A Kárpátok nevezetesebb csucsainak tenger színe feletti magassága

párisi lábokban *Wahlenberg* szerint : *jégvölgyi* csucs 8000, *lomnici* 7942, *hunnsdorfi* 7800, *zöldtői* 7700, *Nagy-Kriván* Liptóban 7538, *késmárki* csucs 7300, *schlagendorfi* 7200, *töröstői* és *fejértői* mindegyik 6700, *kahlbachi* orom 6595, *Rohács* Liptóban 6407, *Raczkova* 6569, *Gyömbér* 6170, *Kis-Kriván* Turóczban 5300, *Királyhegy* Gömörben 5000, *Chocs Árvában* 4913, *Stoch* Turóczban 4876, *Feketekő* Liptóban 4300. A Kárpátokban ismeretes 3 fő hegytömeg a *Tátra* Szepesben, *Fátra* Liptóban és *Mátra* Hevesben, mely a két elsőnél jóval kisebb. A nevezetesebb városok és pontok tengerszínfeletti magassága bécsi ölekben : Budavár 78, a sz. Gellért hegy 123, Kassa 171, Körmöcz 285, Debreczen 55, Gerece hegy Sütőnél 332, Gyöngyös 78, Késmárk 340, Győri városi torony 60, Mátra (Verpelétnél 532, Kékes 508, Saskő 450), Naszály hegy Vácznál 343, Pilis hegy Sz.-Keresztnél 397, Sáros várhegy 295, Sátor hegy Tállya mellett 180, Selmece 299, Somlyó hegy Veszprémbe 228, Szitnya hegy 526, Tátika 214, Tokaji hegy 270, Tolcsva város 59, Ungvár 212, Veszprém 148, Visegrád várhegy 282. *Földközi hegyeknek* nevezzük Magyarországon azokat, melyek a Kárpát s Alpes hegyágazatoktól s így az ország határaitól távolabb állnak, s részint összefüggő láncszemet képeznek, részint magánosan elszakítva állanak. Némelyek az északi dunai hegyfokoktól, a Duna által elmeteszelve, Komárom, Esztergom, Pilis vármegyéken futnak keresztül, innen Fejérmegyébe menvén át, hol *Vértes* neve alatt ismeretesek. Itt mind szélességben, mind magasságban öregbedvén, Veszprém megyét lelik el, s lételt adnak a híres *Bakonyágnak*, majd Zala vármegyébe csapnak át, s Keszthelyen túl a Zala vize felé halmokkal végződnek. A most előszámlált hegyvonalban, az Esztergom és Ó-Buda közt fekvő hegyek a többiekénél magasabbak, s a Duna és dél felől meredek, hanem a többiek is Budánál, Csákvárnál, Aracsánál, Csesznekénél, Sümegnél meglehetősen sziklafalakat mutatnak. A magánálló hegyek közül említést érdemlenek Zala vármegyében a *Badacson*, *Sz.-György*, *Csucsos*, *Haláp*, *Hegyesd*, Veszprémbe a *Somlyó*, Vasban a *Ság*. A magánállókhöz számíthatni még Baranya vármegyében a pécsi és siklósi több mérföldnyi hosszú két hegylánczot.

Magyarország rónaságát a földközi hegyek két felé osztják, a kisebb rész nyugoti, a nagyobb rész keleti vagy tiszamelléki rónaságnak, vagy Tiszavölgynek neveztetik. A kisebb rónaságnak legenyesebb földje van a Csalóközben, Poson, Győr, Komárom, Moson vármegyékben, továbbá Vas és Sopron keleti felében a Rába és Répce mellékein. A keletre eső nagy rónaság vagyis a

Tiszavölgye a Mátra hegyétől s az ugocsaí nagyszőlősi hegytől egész Szerbországig és Szlavoniáig terjed s 800 □ mérföldet foglal el. E téren Szabolcs, Külső-Szolnok, Békés, Csanád, Csongrád, Jász-Kunság, Solt megyék tisztán rónaságok, úgyhogy itt hegyek teljességgel nem találhatók.

5. *Folyók. Tavak. Mocsárok.* Magyarország északi, továbbá keleti és nyugati része hegyes levén, számos kisebb nagyobb folyói vannak. Grossinger csak a nagyobbakból 160-at számlált meg, s mindezek a regényes Szepességet keresztül kigyózdó *Poprádot*, s a vele összeömlő *Dunajecz* vizét kivéve, melyek a Visztulába s a keleti tengerbe szakadnak, a pompás Duna folyóvidékéhez tartoznak. Legnagyobb folyója tehát a *Duna*, mely Posonyon felül Dévénynél érinti a magyar határt, s innen le 114 mérföldnyi folyása után Orsovánál a török birodalomba lép át. Folyása csendes. Partjai sok helyt, kivált a bal oldalon alacsonyok. Szélessége Posonymnál 900 láb, Véneknel 1440', Vénektől Duna-Földvárig 1800—4000', Földvár és Vukovár közt 1800—2400 láb közt változik. Mélysége Posonytól Vénekig 19—23', Vénektől Földvárig 28—39', Földvártól Vukovárig 15—40 láb. Hajózható levén, a gőzösökön kívül különféle hajók járnak, melyek közül a németek, a komáromiak és szegediek kiemelendők. A német hajók 6—30 öl hosszúak, 8—9 láb szélesek, 2—6 láb mélységre járnak a vízben, s 4000—6000 mázsáig hordanak. A komáromi hajók 10—30 öl hosszúak, 15—24 láb szélesek, 3—8 láb mélységre járnak, s 8000 mázsáig terhelvők; a szegedi hajók azonban legnagyobbak, mert ezek 10,000 mázsát s ezenfelül is elbirnak. Menetelét a Duna Posonytól Gönyüig (csekély esete levén) gyakran változtatja, és számtalan kisebb nagyobb szigeteket képez, honnan e közön gőzhajók csak nagyobb víz idején mehetnek akadálytalanul. Mint szabálytalan víz, laposabb mellékeit, u. m. a Csalóközt, Solt, Kalocsa tájékát hóolvadás vagy jégmenetel alkalmával gyakran elönti, mint ez az 1830 és 1838-ki nagy árvizek mutatják.

A Dunán kívül még számos hajózható, vagy legalább azzá tehető folyokkal bir Magyarország. Ilyen a *Tisza*, mely Máramaros vármegyében két kútöböl veszi eredetét, s mindjárt kezdetén rekeszek segédelmével talpakra, lentebb hajókra is használható levén 180 mfdnyi folyása után Titelnél a Dunába merül. Gőzösök rajta Vásáros-Naményig, sőt kedvező vizállás mellet felebb is járnak. Szélessége legkisebb vizálláskor Tisza-Ujlaknál 276 láb, Tokajnál 302', Szolnoknál 429', Szegednél 405 láb. Mélysége legkisebb vizálláskor: Tisza-Ujlaknál 7', Tokajnál 7', Szolnoknál 10', Szegednél 19 láb. Csekély esete, s ezért számos kanyarulata miatt

igen gyakran kiárad, s rémítő pusztításokat teszen. Az 1855-ki árvíz még az 1853-ki nagy árvízet is felülmulta. A *Dráva*, Stájerországból jön be Magyarországra, de csak mint határfolyó, mely Horvátországtól és Szlavóniától szakítja el. A hajózás rajta lefele elég élénk, mert szállittatik vas, ólom, mész, faeszközök, deszka, stb.; hanem felfele igen csekély, mivel a számos kanyarulatok, és sodrok felette nehezítik. Eszékig gőzösök is járnak rajta. A *Morva*, mely Dévénynél szakad a Dunába, szinte határfolyó Magyarhon és Ausztria s Morvaország közt. Gödingtől kezdve tutajokkal hajózható, melyek 19 láb hosszúak, 10 láb szélesek, s 300 mázsát megbírnak. Rendesen azonban csak dohányt és fát szállítanak rajta. A *Vág*, mely Liptóban ered, s jobb oldalon a *Béla*, *Árva*, *Kisucza*, bal partján a *Revucza*, *Thurócza*, *Nyitra* vizek által öregbítették, egészen Magyarország tulajdona, s Komáromnál szakad a Dunába. Király-Lehotától kezdve tutajok járnak rajta, melyeken Vilicskából só, Hradekről vas és fa szállittatik Szeredre vagy Komáromba, ezenkívül sajt, vaj, s különféle bányatermék. Felfelé Farkasdig vagy Sellyéig 300—400 mázsás hajók járnak rajta, gabonával, zabbal, kukoriczával, dohánynyal, borral, nyers bőrrel terhelvék. A *Garan*, Gömörmegyében ered, s Kövesdnél szakad a Dunába. Csak vízmentiben járnak tutajok, melyek tüzi- és épületfát, malomköveket szállítanak. Az *Ipoly*, a Mátrában eredvén, Szobnál egyesül a Dunával. Lassan folyó víz, és sok kanyarulata miatt csak faszállító tutajok által használtatik. Árvizei gyakoriak, azonban iszapja a réteket és földeket kövéríti, holott a *Garan* kavicscsal hordja be.

A Tisza főbb mellékfolyói : a *Berzsova*, mely Várinál szakad a Tiszába, s faszállításra használtatik; a *Bodrog*, mely a *Laborcza* és *Latorcza* vizek egyesüléséből veszi eredetét, s Tokajnál a Tiszával egyesül. Sok fa szállittatik rajta, s újabb időkben a gőzösök egész Sáros-Patakig felmentek rajta, gyakran kiönt; *Hernád*, Iglótól kezdve faszállításra használtatik; a kis *Eger* vize; a hajózható *Zagyva*, mely Szolnoknál szakad a Tiszába. Bal parton a szinte hajózhatóvá tehető *Szamos*, mely Erdélyből jön be, s árvizeivel sok kárt okoz, de egyszersmind mellékén a legkövérebb földek és lankák (gyümölcsösök) találtnak; a hármas *Körös*, u.m. *Fejér*-, *Fekete*- és *Sebes-Körös* egyesülve Csongrádnál ömlik a Tiszába, de külön mindegyik igen korlátlan folyó, s gyakran kiárad és ropant kárt okoz. Főleg fa-, aztán gyümölcszszállításra használtatik. A *Sebes-Körös* a *Berettyóval* egyesülve képezi a több □ mérföldre terjedő *Sárrét* mocsárt. A *Fejér-Körös* számos műmalmairól híres. Végre a *Maros* Erdélyből jön be, s Magyarországot a Bánságtól elválasztván Szegednél a Tiszába szakad. Hajózható, s rajta sok

ezer mázsa só, tüzi- és épületfa, gabona, stb. szállittatik, de gőzösök nem járlák.

A dunántuli rész a hajdani Pannonia aránylag kevés folyót mutathat. Legnagyobb ezek közt a Stájerországból jövő *Rába*, mely 34 mérföldnyi folyása után Győrnél a Dunába szakad. Körmentig tutajokkal hajózható, de azonfelül szabálytalansága miatt nem használtatik. Gyakran kiárad. A *Lajta*, darabig határfolyó Ausztria felé, s Mosonynál a Dunával egyesül. A *Sió*, *Sár*, *Kapos* folyók statistikailag kevés figyelmet érdemlenek; csatornáikról alább szölandunk.

Magyarországnak, sőt egész birodalomnak legnagyobb tava a *Balaton*, Zala, Somogy és Veszprém vármegyék közt. Hossza Fenéktől Akarattyáig 40,190 öl, szélessége Füred és Fok között 6770°, Fenéknél 240 öl, Tihanynál 790 öl. Mélysége 6—8 öl; Tihanynál 24 öl. Partjain már sok láp kiszárittatván, jelenleg egész területe a még meglevő mocsárokkal 18 □ mérföld. Rendes hajózás rajta nincs, de 1847 óta „Kisfaludy“ gőzös járja. Somogy és Zala megyék közt a közlekedés 5 réven által (Fenek, Fülöp, Tihany, Szigliget, Akali) tartatik. Különös e tó azért, hogy medrében számos meleg források találatnak, melyek télen sem fagynak be; továbbá hogy számtalan halnemei közt a nagy és jóízű fogas egyedül itt találatik.

A *Fertő* tava Moson és Sopron vármegyék közt fekszik, hossza 4, szélessége 1—1½ mérföld; csekély mélysége (6—13 láb) miatt nem hajózható, csak csónakok járják; partjai leginkább nádasok és bozotosok. A Hanságról, mely vele összeköttetésben áll, lennebb szölandunk.

A *velencei* tó Fejér vármegyében. Kiterjedése mintegy 4000 hold; mélysége 2—5 láb. Kiszárittatása több ízben próbáltatott.

De mocsárok és lápok is még sok területet foglalnak el Magyarországnak. Illyen a *Hanság*, mely a Fertő tavával van összeköttetésben. Kiterjedése közel 6 □ mérföld. Benne csak sás és nád nő, de némelly helyeken kaszálni is lehet. Árjával néha a szántóföldeket is elborítja. Az *ecsedí* láp Szathmár vármegyében; 4 mérföldnyi hosszu, 1—1½ mérföldnyi széles. Tiszta helye kevés van, hanem nagyobb részt posványból áll. A *Szernye* vagy *gáthi* mocsár Beregh vármegyében; jelenleg 18,120 ausztriai □ ölet foglal el. Tisztás benne kevés, hanem nagyobb részt posványságból áll. A *Fekete-Eger* mocsár Ugocsa vármegyében 3000 hold földet lep el. Az említettekén kívül vannak még számos állóvizek és mocsárok, melyeket a nagyobb kisebb folyók gyakori áradásai okoznak. Illyen a *Sárrét* Bihar, Békés és Szabolcs vármegyék közt, melyek-

ben a Sebes-Körös és Berettyó folyók elvesznek, s mely 70,000 hold legjobb földet borít el; a *Hosszurét* a Bodrogtőzben; a *Sárvíz* Fejér és Tolna vármegyében, mely csatornára vétetett.

6. *Csatornák.* Mióta a Ferencz és Béga csatornák Magyarországtól elestek: csak 3 nagyobb csatornája maradt, s ezek is inkább mocsárszáritó csatornák. Egyik a *Sárvíz* vagy *Nádor*, másik a *Kapos*, harmadik a *Sió* csatorna. A Sár vize által képezett mocsárok kiszáritására Veszprém, Fejér és Tolna vármegyékben 1811—1825-ig egy fő száritó, egy a Sió és Kapos vizeit Simontornyánál magába vevő mellékes, s több kisebb a forrásokból vizet vezető oldalas csatorna ásatván, ezeknek hossza összesen 92,800 folyó öl. Szélességek a főbb csatornáknak 5—9 öl, a kisebb mellékeseknek 2—4 öl, mélységek 9—24 láb. A fő száritó csatorna Simontornyáig 500, alább 500—1000 mázsá terhet bíró hajókat hordhatna, ha használatnák; ezenkívül 69,805 hold mocsárföld tökéletesen kiszárittatott és művelhetővé tétetett. A *kaposi* csatorna Somogy, Baranya, Tolna vármegyében, 61,000 öl hosszú, 3—9 öl széles, 2—3 öl mély. A homokháritó hegyoldali csatorna 12,000 öl hosszú, 2—3 öl széles, 1 öl mély, töltéssel végig ellátva a völgy felől. E csatorna Simontornyáig, hol a Sárvíz csatornával egyesül, 100—200 mázsás hajót elhordhatna. A *Sió* csatornája Somogy, Veszprém, Tolna, Fejér vármegyék közt szinte egészen elkészült, s ez által a Balaton, mellynek vízszíne 3 lábat és 3 hüvelyket apadt, a Dunával összeköttetésbe jött, miután ez Simontornyánál a Dunába vegyülő Sárvíz csatornájával egyesül. Privat társaság ásatta, s általa 86,000 hold föld lett művelhetővé.

7. *A föld minősége s termékenység.* A magyar föld minősége olly sokféle, mint a millyen különbözök azon sziklák, mellyekből ez évezredek sorain elmorzsolódás által képeztetett. A két nagyobb rónaság felső rétege nagyobb része fekete agyag, melly néhol könnyebb, néhol nehezebb levén, majd több, majd kevesebb televenynyel (humus) gazdagitva, a rá fordított munkát még némelly délkeleti vidékeken trágya nélkül is gazdagon megjutalmazza. Különösen a Tisza bal partjának Szegedtől fel egész Fegyvernekig, továbbá Békés-Csanád vármegyének legsikeresebb földje van, s az itt termesztett tiszta buza ha a bántágit tökéletesen el nem éri is, de azzal vetekedik. A magasabb hegyek közt nyíló völgyek szinte nem mindenütt olly zordonak mint a hideg garani Gömör vármegyében, hanem mosolygók mint a regényes Vág, Sajó, Hernád, Ipoly, Körös völgyek. E vidám képalkatát az országnak némelly homokterületek tetemesen megzavarják. A nyugati kisebb rónaságon kevesebb ugyan a homok, mert ez itt csak elszórva, például

Győr és Komárom közt, Románd, Sz.-László, Fenyőfő (Veszprém-ben) körül, itt ott Somogyban, a Duna mentiben Fejér és Tolna vármegyében, s a Dráva bal partján találhatók. Ellenben a nagy keleti rónaságon mérföldekre terjedő homokterületek vannak; millyen a Nyírség Szabolcs és Szathmár vármegyében, s a Duna és Tisza közti térség Vácztól kedve le egész a Ferencz-csatornáig Bácskában.

8. *Éghajlat.* Hogy a matematikai éghajlattól a physikai sokszor felette különbözik, erre Magyarország legvilágosabb példa. A physikai éghajlatot leginkább a magasabb vagy alacsonyabb fekvés a tengerszine felett, a hegyek helyzete és vonala, a tenger közel vagy távolléte, vizek, mocsárok, erdők, a föld tulajdonsága határozzák meg. Az Isotherm vonalak feletti vizsgálatok következtében meg van mutatva, miszerint a 45—55 szélességi fokok közt, levegőkörünk alsó rétegeiben (3000 láb magasságig) minden 533 párisi láb emelkedéssel a közép temperatura egy Reaumur fokkal lejjebb száll. Ezen temperatuurai eset olly befolyásu a növényi életre, hogy a tenyészet 1000 láb magasabb fekvés által 10—14 nappal késleltetik. Ezek szerint Magyarország éghajlatát egészben meghatározni, vagy csak szakaszokra is osztani lehetetlen, mert ez a fentebb említett körülmények miatt csak kevés távolságra is nagyon változik. Így a Kárpátok tövében, a Királyhegy környékén a szilva sem érik meg tökéletesen, s nem ritkán september végén az aratatlan zabot hó lepi el; holott 7—8 mérfölddel lentebb Várbócson Torna vármegyében a legnemesebb bort szűrik. A dunántuli vidék, a kies Pannonia, melly ugy szólván egy szakadatlan gyümölcs- és szőlőkertet képez, közepe táján, a zordon Bakony-ságban a szőlőfürtöt sem érlelheti meg. Azonban Caelsius hőmérője szerint Magyarország évi közép hőmérséklete 10, 53, a tél közép mérséklete 0, 41, tavaszé 10, 61, nyaré 21, 18, ősze 10, 76. Az átmenetel egyik évszakraól másikra hirtelen történik. Az évenkénti szálladék vagyis hó- és esőmennyiség is nagyon különböző. Így az alföldi síkságokon egy köblábra 16 párisi hüvelyk esik, minél kevesebb Európában csak két helyen tapasztaltatott, u. m. Oroszországban az Ural hegy vidékén és Spanyolország közép térségein. Ezért a magyar síkságok szárazságban gyakran szenvednek, mit főleg az erdők hiányának tulajdoníthatunk. Ellenben legtöbb eső esik a bérczes Szepességben, s a Kárpátok vidékén.

Mi éghajlatunk viszonyát a növényi és állati életre illeti, ez nagyon kedvező. Így az Európában eddig felfedezett 7000 nyilván nősző növényfaj közül Magyarországon 2500 növényfaj tenyészik, s e tekintetben csak Franciaország (3540 fajjal) haladja

felül. A szőlő, a gyümölcsök legnemesbbike hazánkban 702 párisi láb magasságon tul nem tenyészik, s így Árva, Liptó, Máramaros, Sáros, Szepes, Thurócز egészen, Beregnek, Ungnak északi, Zólyomnak nagyobb része, sőt még a közbeeső megyék közül Nógrádnak is egész felső része, továbbá a Mátra vidéke, a Bakony zordonabb tájéka szőlő nélkül vannak, s a felső vidéken mintegy Kassa tájéka vet határt a szőlőtermelhetésnek. A diófa Thuróczban Turán, Nolicsón felül, 1232 párisi láb magasságon tul nem diszlik, s így azon növényeknek is megszűnik itt tenyészetök, mellyek a szőlő és diófa növényzeti körébe tartoznak, mint kukoricza, dohány és eperfa. — De hazánk éghajlata az állatok tenyészetére is nagyon kedvező, mert az eddigi felfedezések szerint csak az emlősöknek 35 neme, és 61 faja találtatik nálunk, holott Kayserling és Blasius szerint ezek száma egész Európában összesen csak 66 nemre és 176 fajra megy. A rovarok közül a szőlővidékeken általában mindenütt a selyembogár is megtalálja kedvező hazáját, sőt a rovarok, emlősök, hullók, madarak, halak fajaiból olyanok taláztatnak hazánkban, mellyeket eddig nem fedeztek fel. Lásd ezekről bővebben: Galgóczy Károly Magyarország mezőgazdasági statistikáját 2—18 l.

9. Termékei. a) Ásványok országából. Mi az érczek, kövek, savak mennyiségét, s egyszersmind különféleségét illeti, e tekintetben az európai államalakok közt az ausztriai birodalomé az elsőség, s itt ismét Magyar és Erdélyország a többi ausztriai tartományokat, különösen a nemes érczekre nézve jóval felülhaladja.

Arany 5 évi közép számitással *) évenként 3160 márka ásatik, s 1847-ben e mennyiség 3594 márkára (egy márka = $\frac{1}{2}$ font) emelkedett. Főtermelési helyek Körmöcz, Selmece, Nagybánya, Budfalu, Bazin, stb. Ezenkívül arany mosatik a Duna, Mura, Dráva, Maros, Körös folyókban.

Ezüst ásatik 70,536 márka (1847-ben 77,568), s e tekintetben leggazdagabb bányák Selmecezen, Körmöczön, Besztercebányán, Szomolnokon, Nagybányán, Rézbányán taláztatnak. Ennélfogva Magyarország $\frac{2}{3}$ -át adja az osztrák birodalmi ezüst termelésnek, melly évenként 105 — 115,000 márkára rug, utána mindjárt Csehország következén 30 — 40,000 márkával.

Iligany (kéneső) a krajnaországbeli idriai bányák után legtöbb termeltetik Magyarországon, s főleg Óvizen (Altwasser) évenként 758 mázsa.

Az orosz birodalom, Amerika és Angolország után az egész

*) Az ásványoknál mindenütt 5 évi közép számitást vettünk.

földön legtöbb *réz* ásatik Magyarországon, u. m. évenként 48,556 mázsa. Itt ismét a felső magyarországi vagyis szomolnoki kerület leggazdagabb, különösen Szepesmegyében, aztán jön Zólyom vármegye, Rézbánya Biharban, Nagybánya, stb. Az urvölgyi, libeti, nagybányai, szomolnoki természetes *rézcitriol*-források (cément vizek), melyek a vasat rézzé változtatják, szinte sok rezet adnak.

Vas, az érczek ezen legszükségesebbike, szinte el van terjedve hazánkban, mert 1847-ben 605,415 mázsa nyers, és 50,262 mázsa öntött vas termeltetett. Legtöbbet ad e mennyiséghez Gömör vármegye (250,000), hol a garani, rosnyói, jolsvai, kishonti völgyekben a vashámorok egymást érik. Gömör után mindjárt következik Szepes; továbbá Borsod, Abauj, Torna, Sáros, Zemplén, Ungh, stb. megyék. Bár e mennyiség igen tetemes, a belső szükségre még sem elég, mert még mind e mellett sok vasat hoz be az ország Stájerországból, Alsó-Ausztriából és Morvából.

A *horgany* (zink) termelés nagyon változó; 1829-ben 11,387 mázsa ásatott, holott most öt évi középszám szerint az évenkénti mennyiség csak 1948 mázsára üt.

Nagybritanniához hasonlítva, mely évenként 300,000 mázsa *ólmot* ás, a magyarországi ólomtermék csekélységgé törpül. 1847-ben 6281 mázsa nyers ólom, és 11,295 mázsa ólomtajt ásatott. Főtermelési helyek: Selmecz és Nagybánya.

Dárdany (antimonium) az egész birodalomban főleg Magyarországon nyeretik, évenként 7235 mázsa; s e tekintetben Gömör vármegye leggazdagabb; azután Magurka, Szomolnok. — *Mérany* (arsenik) csupán 20 mázsa termeltetik. — *Büveny* (kobalt) 2813 mázsa. *Kén* 4186 mázsa.

A *kősonak* hazája Magyarországon Máramaros vármegye, különösen pedig a rónaszéki, sugatagi, sándorfalvi, szlatinai és királyvölgyi sóaknak, melyek összesen 1,237,562 mázsát adnak. Ezenkívül Sáros vármegyében a sóvári akna ad évenként 119,159 mázsa főtt sót.

Sziksó (alcali fixum minerale) igen sok van Pest, Csongrád, Csanád-Békés, Szabolcs, Szathmár, Heves, Jász-Kunság, Szolnok, Fejér, Komárom és Moson vármegyék lapályos róna földein. De legtöbb és legjobb separtetik Biharmegyében Debreczen, Konyár körül évenként 12,000 mázsa, s ezzel főzik a híres debreczeni szappant. *Csudásó* is több helyen van.

Természetes *salétrom* Magyarországon több vármegyékben kristályozott alakban jön elő, s számos nagy főzőházakban olly mennyiségben tisztítatik, hogy a kincstár mindég halmozott összeget tehet tartalékba, s az országból évenként több ezer mázsa

vitethetik ki. Legtöbb természetes salétrom található Szabolcs vármegyében, hol a nagykállói és nyiregyházi főzőházakban évenként 5000 mázsa tisztítottatik. Ezután legnagyobb salétromfőző-intézet a *Vay* báróé Debreczenben.

Timsókó több helyt találtatván, timsó is több helyeken készítettetik, de legnagyobb mennyiségben Bereg vármegyében, hol Munkács mellett Podheringen gr. Schönbornnak a b. Dercsenyi család fidei comissumával közösen birt nagyszerű timsógyára van, mellyhez a pusztá-kerepeczi is tartozik; ugyancsak Beregben a dédai timsógyár 3500 mázsa timsót készít. Szinte nagy és jeles a gr. Károlyié Musalyon. A sopronmegyei timsófőző-intézetek nagyszerűségek mellett is mind mennyiség, mind minőség tekintetéből hátrább állanak a beregieknél. Az összes mennyiség, 15,371 mázsára megyen évenként.

Kő- és földnemek. A különféle drágakövek közt, mellyek Magyarországon nagy mennyiségben és különféleségben találtatnak, különösen említendő a *nemes opál*, mellynek egyedül Magyarországon, itt pedig Sáros vármegye (Cservénicza) a hazája. *Agyagművek* közt fazekasagyag több helyen fordul elő, különösen Biharban Nagy-Rév és Sonkolyos jeles agyagbányákat mivel, mellyekből távol vidékekre is hordanak. *Porcellánföld* legjobb találtatik Dubrinics mellett Ung vármegyében. *Palakő*, fedélre való is sok helyt, igen jó Borsodban Visnyónál. A több vidékeken ásható jeles jóságú malomkövek közt legjobb a geletneki Bars vármegyében. *Márvány* legszebb s legtöbb töretik Esztergom vármegyében, aztán Baranyában, Veszprémben, Szepesben, Abaujban. *Gyps* is több helyen volna, de csak egy bánya műveltetik Tornamegyében Jablonczán.

Az iparüzlet alapja a *kőszén* igen nagy bőségben találtatik hazánkban, csak hogy nagyobb részt használatlanul hever. 1847-ben még csak 700,649 mázsa ásatott, de jelenleg közel 2,000,000 mázsa termeltetik. Eddig Baranya vármegyében, s aztán Sopronban voltak a leggazdagabb kőszénbányák; most az esztergommegyeiek az elsők. Ezenkívül vannak még kőszénbányák Borsodban, Gömörben, Nógrádban, Posonyban, Pilisben, Szepesben, stb.

Turfa a lapályos vidékeken sok helyt, kivált a Hanságon Mosonmegyében, de a Karpátalján Szepesben is. *Kőolaj* leginkább Szepes, Bihar, Sáros, Heves, Zala vármegyékben fordul elő.

De *ásványvizekben* is felette gazdag Magyarország. Leghíresebb *meleg kénforrások* és *fördők*: Buda, Pöstyén, Trencsén (Teplicz), Szklénó, Harkány Baranyamegyében, Lucska Liptóban, Nagyvárad. *Hideg kén* források: Balf Sopronban, Bazin Posony-

ban; *vasas* források : Vichnye Hontban, Szliács Zólyomban, Szobráncz Ungban, ez hideg. *Savanyuviz*-forrásokban leggazdagabb Máramaros, Sáros, Trencsén, Nógrád megyék. Különben leghiresebb savanyuvizek : Szulin Sárosban s ugyanitt Bártfa; Lublyó, Tatrakiesd (Schmeke) Szepesben, Parád Hevesben, Suliguli Máramarosban, Füred Zalában. *Keserforrások* Budán.

b) Növények országából. Magyarország általában véve olly gazdag gabonatermő tartomány, hogy nemcsak mostohább vidékeit képes tulajdon terméseivel kielégíteni, hanem külső országoknak is nagy mennyiségben adhat el. *Buzát* mind belső szükségre, mind külső kereskedésre legbüvebben természetnek azon megyék, mellyek hajózható vizek, vagy népes városok szomszédságában fekvődvén, terméküket biztosan és jó áron pénzzé tehetik, például: Fejér, Komárom, Posen, Moson, Sopron, Vas, Pest, Esztergom, Heves, Csongrád, Békés, Arad megyék, Jászság. Minőségre leginkább becsültetik a fejér-, békés-, szőlők-, csanád-, csongrád-, aradmegyei buza. *Kétszerest* különösen a délkeleti magyar köznép termeszt. De legtöbb termesztetik mégis *rozs*, mert a homokos és hegyes vidékeknek ez a főgabonájuk. Különösen sok rozs termesztetik Szabolcsban, Pest-Soltban, Somogyban, Veszprémbe, Zalában, Nyitrában, Nógrádban. *Árpa* nagyobb kiterjedésben csak ott termesztetik, hol serházak közel vannak, s a kukoricza meg nem érik, vagy hol kaszálórétek hiányában, szalmájára szénapótlékkul van szükség. *Zabot* a szegény árvai tótok, krajnai oroszok, trencsényi hornyákok a magyarokkal egyformán nagy mennyiségben vetnek, amazok hideg éghajlatuk s mostoha földjök miatt kénytelenségből; ezek lótenyésztés és kereskedés kedviért. A *tengeri* vagy *kukoricza*, e leghasznosabb gabonafaj Magyarországon igazán hazáját találta, s ennek termesztését mind földünk mind éghajlatunk egyformán elősegítik, s azért az északi tót vidékeket kivéve mindenütt termesztetik. Leginkább divatban van azonban a tengeritermesztés az ország déli és keleti részein, mert az oláh és orosz csaknem kirekesztőleg tengerivel veti be földjét, mert ebből süti kenyerét; a magyar pedig sertéshizlalásra és baromfityezésre fordítja. *Köles*, a zsiros kása mind a magyarnak mind a tótnak kedves eledele levén, elegendő van; de leginkább termesztik mégis Debreczen környékén, Pest, Somogy, Békés, Csongrád megyében, és a zala- s vasmegyei vindusoknál. A *pohánkát* (tatárka, hajdina), melly mostohább vidékekre a természetnek megbecsülhetlen ajándéka, a magyar nem igen termeszt, kivéven Somogy, Zala és Vas megyéket; hanem valódi hazája az északi felföld, s nyugaton a horvátok és vindusok.

A *természetes rétek és legelők* még mindég nagy tért foglalnak el, mert az adószorozati bizottmány munkája szerint az egész országban 3,841,666 hold rét, és 4,473,460 hold legelő találtatik, és így összesen véve csaknem annyi mint szántóföld (10,103,027 hold), mely tulságos arány azon tekintetben, hogy a legelők jobban is használtathatnának, s mesterséges rétekké vagy legelőkké alakittatva, még három annyi marhát kitarthatnának. A takarmánynövények termesztését mindeddig főleg a nagyobb uradalmak s volt földesurak gyakorolták. A volt jobbágyság ellenben a közlegelőket még fentartván, s telkeiket is nem tagosítván, a luczerna- s lóhertermesztést csak ritka helyen s belső telkeiken üzik. A vetett legelők használata már nem terjedt úgy el az uradalmaknál, mint a takarmánytermesztés; de e tekintetben is haladunk, s már némelly uraságoknál, például Széchenyi István gr. czeni és pölöskei uradalmaiban rendszeresen üzetik ez, s olly meglepő sikerrel, hogy a pölöskei uradalom mintegy harmadfélezer hold majsorsági földjén 11,000 finom birkát tarthat.

Kerti vetemények. E név alá sorozzuk a *burgonyát*, mely olly nehezen terjedhete el hazánkban, s melyet a nagykunsgái, békési, csanádi, bihari magyar még most is csak kertekben termeszt, holott a homokos vidékeken, az északi tótságán, s az ország nyugati részén szántóföldeken és nagy mennyiségben termesztetik, csak-hogy termesztése az utóbbi években a burgonya-betegség miatt nagyott csökkent. *Spárga* sok helyt a mezőkön vadon is terem. *Hagymát* Solt megyének dunamelléki helységei, *paprikát* Makó nagyban és kereskedésre termesztene, így szinte *fejes káposztával* s mindenféle *zöldeggel* az alsó nyitramegyei helységek a Vág mellett, továbbá Gutta Komáromban, s több györmegyei faluk élénk kereskedést folytatnak. Déli Európát kivéve a sárga és görög *dinnye* a szó teljes értelmében kertinövény; de Magyarország leírásában e cím alatt talán helytelenül hozzuk fel, mert itt némelly megyékben több száz holdnyi szántóföldeken termesztetik. Jóságára nézve a hevesi és csányi görög dinnyét elsőnek mondják, de hogy ez osztályozással a debreczeni, sámsoni, szabolcsi, s különösen a még kevésbé ismeretes fegyverneki, kisujszállási, kardszagi dinnyék megelégednének — igen kétlem. A sült *uritök* a magyarnak, a *disznótök* pedig a sertésnek kedves eledele levén, mind a kettő kukoricaföldekben nagyban termesztetik. *Hüvelyes vetemény* szinte bőven és sok helyt igen jó van, de nagyobb uriasztalok mégis Ausztriából látják el magukat borsóval, lencsével; azonban Debreczen vidékét a lőcseiek tartják, kiknek borsójuk általában az országban legjobbnak tartatik.

Gyümölcsben csak némelly vidéke gazdag Magyarországnak, például Sopron tájéka, Balaton melléke, a Tiszahát, a jolsvai vidék Gömörben. A többi vidékek nem sokat törődnek a gyümölcsstermesztéssel, sőt az alföldi rónaság e tekintetben nagy szükségét szenved. Pedig egyesek itt ott igen szép példával mentek elő, s a gyümölcsstermesztést nemesített modorban és okszerűen kezelték, mint Stallner Szombathelyen, Wölfl Kőszegen, a nyitra-pereszlenyi plebánus, dr. Encz Pesten, s többek. Fajt illetőleg a tiszaháti kormos almák, az aradmegyei fűszeres szilvengyiai almafaj, a balatonmelléki spanyolmegygyek, a ruszti, s baranyamegyei cseresznyék, a soproni baraczkok és körték nagy hirben állanak. A *szilva* az oláhnak valódi mannája, azért ez a keleti vidékeken igen nagyban termesztetik, belőle pálinka főzetvén. De a Tiszaháton a magyaroknál is erdőkkel találhatni ezt, csak hogy itt pálinkafőzésen kívül aszalásra is használják. *Gesztenye*-erdők vannak Sopron, Vas, Zala, Somogy, Baranya megyékben, Diós-Jenő és Maros vidékén, Nógrádban és Hontban, Gimesen Nyitrában, Szent-Györgyön Posonyban, Nagybányán Szathmárban, Siteren Biharban, stb., úgy hogy évenként 2500 mázsa gesztenye vitetik ki az országból.

A *szőlőt* és *bort* tekintve, midőn Franciaország az első helyet foglalja el Európában, akkor Magyarország nyomban utána következik; sőt most már azt is elértük, hogy Franciaországba magyar borok vitetnek, miután ott már két év óta szőlőbetegségek roppant kiterjedésben mutatkoztak, holott nálunk e betegség, csekély kivétellel, Istennek legyen hála, mindeddig ismeretlen. Sőt legközelebb a francia kormány felszólítá kormányunkat, adna részletes felvilágosítást a magyar bortermesztés ügyében. Mind e körülmények tehát arra mutatnak, hogy talán jövedelmező lesz ezentul Magyarországnak azon gazdasági iparága, mellyen jelen korunkig csak átok és veszteség feküdt. Ugyanis a magyar külföldi borkereskedést még most is tulságos nagy vámok sujtják, s ezért a magyarnak mindeddig nem sok kedve volt szőlőjét okszerűen művelni, a fajokat megválasztani, a pinczekezelést czélszerűen intézni — mert itthon a jó bort nem keresik, csak az olcsót, melly körülmény még a hajdan nagy hírű szőlőültetvényeket is aljasodás veszélyének tette ki. — Kövér fejér aszuborok közt első helyet foglal a világhíres *tokaji*, vagy inkább hegyaljai, melly Zemplénmegyének déli részén a Tiszára s Bodrogra dülő hegylanczolatokon termesztetik. Jobb években ez 5 □ mérföldnyi területen az aszubortermést 12,000, a mászlást 6000 akóra lehet becsülni. A tokaji után következnek a *ruszti* és *szentgyörgyi* fejér aszuborok; már a *soproni* aszuborok csekélyebbek. Ellenben az ős tokajinak a

fiatal *ménesi* vörös aszubor méltó vetélytársa, mely édessége, tüze, s más boroktól különböző felette kedves zamatja által, mely szegfűéhez hasonlít, annyira elhíresedett, hogy sokan még a tokajinak is elibe teszik. Ménesi név alatt jönnek még Paulis, Gyorok, Kládova, Kuvin, Kovasincz, Világos helységek borai, melyek mindnyájan Arad vármegyében fekszenek. A ménesi aszubor mennyisége közepszerű években 2000—2500 akóra tétetik.

Fejér asztaliborok közül legtöbbször hecsültetnek a *somlyói* Veszprémben, *magyaráti* Aradban, *érmelléki* Biharban, *szerednői* Ungban, *neszmélyi* Esztergomban, *balatonmelléki* Veszprémben és Zalában, *kőbányai* Pest város határában, *csömöri* és *tótfalusi* Pest-Pilis megyében, *pencsi* Nógrádban, *carbócsi* Tornában, valamint Borsodban és Abaujban is igen jó fejér borok teremnek. Villányban Albrecht cs. k. főherczeg jószágán rizling fajokból egészen rajnaihoz hasonló finom fűszeres fejér bor szüretik. Az asztali vörös borok közül első helyen áll az *egri* és *visontai* Hevesben; ezután jön a *budai*, *villányi*, *nagy-harsányi*, *siklósi*, *szegszárdi*, stb. Újabb időkben külföldre a vörös bort leginkább keresték és hordták. A borokról szólván, megemlítendő, hogy Magyarországon csak Árva, Liptó, Thurócz, Szepes, Sáros és Máramaros vármegyékben nem terem bor, egyebütt mindenütt természetlik, s ez a nemesiségnek úgy mint a polgárságnak és köznépnak igen kedves bár nem jövedelmező foglalatossága.

Kereskedési növények. *Kender* a délkeleti megyékben legtöbb természetlik, ámbár házi szükségére ennek természetése mindenütt divatos. *Lent* legjobbat és legtöbbet természet Szepes, aztán Sáros, Árva, Liptó, Thurócz, Máramaros, egyszóval az északi hegyes vidék; nyugaton Vas vármegyét illeti az elsőség. Szepesben, mindamellett hogy a lenipar kissé csökkent, mégis természetik évenként 16,000 mázsa. *Festő-csülleng* Magyarország némely vidékein vadon tenyészik, de jelenleg sem ez, sem a *buzér* (gyapár) nem műveltetik. *Szelid-sáfránnyal* hasonlóan Alsó-Ausztria tart bennünket. *Szömörce* (*Rhus cotinus*, Färbersumach) vadon találhatik Egernél az Egyed hegyen, s Keszthely vidékén. A *repszetermesszés*, olaja kedvéért egyik legjövedelmesebb gazdasági ág az uradalmaknál, főleg az ország délkeleti vidékein, Csongrád, Békés-Csanád, Arad, Bihar, Szolnok, Heves vármegyékben, Jász-Kunságon. *Komló* több vidékeken vadon nő, de serfőzőházak számára mesterségesen is természetlik Zólyom, Szepes, Árva, Sopron, Bereg, Arad vármegyében, de nem elegendő, s a javát mégis Csehországból vásároljuk.

Mennyire megyen jelenleg a *dohány* mázsája mely itt ter-

mesztetik, megmondani nem tudjuk, csak annyi bizonyos, hogy termesztése a dohánymonopolium behozatala óta tetemesen csökkent. Különbben most is fő dohánytermesztő megyék: Szabolcs, Tolna, Szathmár, Heves, Jász-Kunság, Csongrád, Arad, Bihar, Zala, Hont, Somogy, Sopron, Gömör, Komárom, Vas.

Erdő ugyan elég volna, mint a haszonvehető földeknél láttuk, de nincs helyesen felosztva; mert míg az északi és keleti megyék a legszebb s részben ősi erdőségekkel birnak, más oldalról az ország közép és déli része fában nagy hiányt szenved, s a fa ára folytonos növekedésben van. Általában a kamarai s nagyobb uradalmakat kivéve a rendes erdőgazdaság nagyon elhanyagoltatik, sőt a közbirtokosságok és községek erdei nagy részben kipusztítottak, melly hiányt nem pótolják azon kevés erdőültetések, mellyek itt ott a homok megkötésére sikerrel fogantatba vétettek.

c) Termékek az állatok országából. Az ausztriai birodalomban találtató *lovak* számához (3,229,884,) maga Magyarország többet ad egy harmadnál, mert itt a ló-létszám 1,104,993 darabra megy, mellyből csikó 184,318, csődör 9963, kancza 435,614, herélt 475,098 találtatott 1850-ben. A köznép legtöbb s katoná remontáknak is alkalmas lovakat tenyészt Győr, Sopron, Moson, Vas, Zala, Baranya, Fejér, Szathmár, különösen Somogy és Tolna vármegyékben; valamint a pest-soltmegyei pusztákon is a haszonbérlok könnyű lovasság alá jó haszonvehető lovakat tenyésztének. Ezenkívül nagyobb ménes van 64, mellyek közül első helyen áll terjedelmére a Csanádmegyében fekvő *mezőhegyesi* ropant katonai ménesintézet. Itt a lovak száma rendszeren 3000 körül van, s ezek közt csak anyakancza 700 darab. Utána jön a *bábolnai* katonai ménes Esztergom megyében, melly ritka szépségű eredeti arab lovakból állított össze, s mint ilyen Európában pár nélküli. Itt a lovak száma 550—600 körül van, mellyekből anyakancza 140—150. Fiókja ennek a szinte esztergommegyei kisbéri uradalomban legközelebb állított császári nemes fajú ménes. Magán-urasságok közül híres ménest tart Festetics Ágoston Déghen, gr. Batthyáni Zsigmond Csákányon, gr. Festetics György Csurgón, Inkey család az iharos-berényi uradalmában, b. Sina György zádori pusztán Somogyban és St.-Rálon, h. Liechtenstein Ácson, gr. Sándor Móríc bajnai uradalmában, gr. Hunyadiak nyitra és somogymegyei jószágaikon, gr. Zichy János örök. Nagy-Lángon, továbbá Károlyi István és György grófok Káposztás-Megyeren és Nagy-Károlyban, b. Balassa, gr. Andrásiak, gr. és b. Wenkheimok, Csernovics Péter, gr. Schönborn, Lónyay Józsefnő Nagy-Kágyán Biharban, a cisterciták Előszálláson, stb.

A *szarvasmarha-tenyésztés* az újabb időkben részint a forradalom, részint a tagosítások s legelőkülönzés következtében tetemesen csökkent. 1851-ben számláltatott Magyarországon 2,358,664 darab a bornyukat ide nem értve, névszerint 1,023,939 darab bika és ökör, s 1,324,725 darab tehén, s így 1 □ mérföldre esett 891 darab nagy szarvasmarha, melly aránylag igen kevés, annyira hogy e tekintetben az összes ausztriai koronaországok közül csak Dalmátország, a Tengerpart és Morva állanak hátrább Magyarországnál, a többiek jóval felülmulván ezt.

Egyébiránt a magyarországi ökör magas termete, hőszin fejérsége, hosszú felnyuló szép idomu szarva által minden europai szarvasmarha-faj közt jelesen megkülönbözteti magát. Ez szép szarvasmarhafaj hazája azonban a két magyarországi rónaság, különösen a Tisza völgye. Itt, de másutt is az országban néhány uraságok jeles gulyákat tartanak, mellyek közt eddig a gr. Csáky Antalé volt legszebb Körmösdön Bihar vármegyében. Tul a Dunán Festetics Agoston, gr. Festetics György, Inkey család, gr. Zichy János örökösök, s még néhányan szinte kitünő gulyákat tartanak.

Bivaly csak néhány vidékén tenyésztetik az országnak nagyobb mennyiségben; főleg pedig Somogyban, a Szamosközön és Tiszaháton.

Az állattenyésztés közt azonban legnagyobb fontosságu a *juhtenyésztés*. Ez a legutóbbi 20 év alatt igen nagy haladást tett, akár a tenyésztés terjedelmét, akár a juhajok nemesítését tekintsük. 1851-ben a juhok száma Magyarországon 6,029,876 darabra ment a bárányok nélkül, mellyeket ha szinte számításba vennénk, a juhlétszám a 10,000,000 könnyen meghaladná. Ugy látszik azonban, hogy e tetemes szám is a valódin nagyon alul áll, mert 1847-ben az országból 261,142 mázsa gyapju vitetett ki, mi a belső gyapjufogyasztással együtt körülbelül 20,000,000 darab juhnak felel meg. Az 1849 előtti Magyarország tehát két annyi juhot számlálván mint az 1851-ki hivatalos összeírásban találtatott, igen hihető, hogy ez összeírás nagyon tökéletlen, mert bár a mostani Magyarország terjedelmére kisebb, s a forradalom is mély sebeket ejtett a juhtenyésztésen: mégsem hihetjük, hogy a juhok száma felényire leszállítottatott volna. Általában a finom-birkatenyésztés leginkább üzetik a soproni, aztán a budapesti és posonyi kerületben. A kassai és nagyvárad kerületekben szinte vannak kitünő juhászatok, csak hogy kisebb terjedelemben. Árva, Liptó, Thuróc, Zólyom, Máramaros vármegyékben s a többi hegyesebb északi vidékeken a juhtenyésztés hasonlóul nagy divatban van, de inkább tej és turó mint gyapju kedviért, a honnan a lipitói, brez-

nóbányai híres juhturó nem megvetendő ágát teszi a bel- és külkereskedésnek.

Kecske csupán a hegyes vidékeken tenyésztetik a legszegényebb néposztály által. Számát 450,000 darabra tehetjük.

Az alföldi magyar mezei munkáját gyakran egész hétig nyers szalonnával és kenyérnél végzi, de különben is a sertéshus a magyarnak kedves eledele levén: ennél fogva a *sertés-tenyésztés* az országban nagy kiterjedésben üzetik. Hogy illy körülmények közt a belfogyasztás igen tetemes lehet, magában értetődik; ezenkívül sok ezer sertést visz ki az ország a többi ausztriai tartományokba; sőt újabb időkben hamburgi és bremi sertés-kereskedők is nagy mennyiséget szállítottak ki. Az 1851-ki összeírás szerint a sertések száma, a malaczkon kívül, 2,500,000 darab. Legnagyobb sertésvásárok tartatnak Győrben, Sopronban és Nagy-Kanisán. Az északi vármegyéket s Erdély egy részét pedig Debreczen tartja ki szalonnával. A különböző fajok közül 2 főfaj terjedt el leginkább, t. i. a *magyar* és a *törökországi* melly mangaliczának is neveztetik. Amaz magasabb és nyulánk, színe vörös, szőre sima, fülei lekonyultak, nem igen szapora, a mangaliczánál nehezebben hizó, de szalonnája keményebb és tartósabb; ez fehér vagy fekete, szálkás szőrű, hegyes fülekkel, zömök gömbölyű testtel, hamar hizó és szapora. A magyar faj közt a *szalontai*, a mangalicza faj közt az *aradmegyei* legtöbbször becstültek. Igen híres és jó faj sertésnyáját tenyésztet gr. Festetics György is csurgói uradalmában.

Szárnyasok és vadak. Nagyobb ragadozó állatok már ritkán találtnak; például *medvéket* csak Máramaros vármegyében, a bihar-aradmegyei bérczes erdőségekben, s a Kriván körül ejtenek el néha a vadászok; ellenben farkasok mind az erdőségekben, mind a bozótos helyeken, mióta a fegyvertartás korlátozva van, nagyon elszaporodtak. A Táttra legmagasabb bércein s Máramarosban a Petrásza és Pop Iván kopár szirtjei közt *szergék* vagy havasi kecskék is tartózkodnak. Szárnyas erdei- és vizimadarakban sincs szükség; *fácánt* az uradalnak több helyeken tenyésztene, de nem olly terjedelemben mint Csehországban. A Tisza vidékén a nemes *kócsag* több helyt találtnak, valamint a *resnek* sem ritkaság. De statisticailag nagyobb fontosságú a vadmadaraknál a *szelidbaromfi-tenyésztés*. A kárpátaljai hegyes vidékeket kivéve a ludtenyésztés olly nagyban üzetik mindenütt, hogy e tekintetben Morvaország sem haladja felül hazánkat. Különösen kiemelendő e részben a Tóköz Győr vármegyében, továbbá a Csalóköz és az alsó Vágh melléke. Pókákat inkább az uraságok, s a pusztai birtokosok tenyésztene. Tyukot, csirkét, kappant mindenfelé tenyésztene; s

a Nagy-Kunság és Visznek vidéke Heves vármegyében ezekkel nem megvetendő kereskedést űznek, valamint Győr, Sopron, Moson, Posony megyékből is sok baromfi és tojás szállítatik ki Bécsbe.

A *méhtenyésztés* nincs úgy elterjedve mint lehetne, azonban a méhkasok száma mégis tetemes lehet, mert a belfogyasztáson kívül évenként 15,000 mázsa méz és méhser, és 2000 mázsa viasz adatik el idegeneknek. A rosnyói kereskedők a mézet egész országban összevásárolván, tisztított mézzel, viasszal, viaszgyertyával, méhserrel élénk kereskedést folytatnak. Egyes megyéket tekintve, legtöbb méhet tenyésztnek Békés, Baranya, Somogy, Moson, Gömör, Szepes.

Magyarországon a *selyembogártenyésztés* nem igen akar előre menni, bár erre minden viszonyok kedvezők lennének, s néhány földbirtokos a legjobb példával megy elő. E derék hazafiak közül különösen kiemelendők gr. Széchenyi István, ki minden uradalmaiban folyvást ülteteti a selyembogár tenyésztésre használandó eperfákat; Bezerédy István, ki a hidjai pusztán Tolna vármegyében nagyban űzi a selyemtenyésztést, s egész birtoka példányképe lehet az okszerű gazdasátnak, s annak hogy mint kell és lehet a leghaszonvehetőbb futóhomokot valóságos édné varázsolni; végre Kiss Pál Mislán Tolna vármegyében, kinek okszerűen űzött gazdaságában egy pompás szeszgyáron kívül rendes selyemtenyésztés és gombolótóház létezik. Havas József Pesten, Siebenfreund N.-Szombatban. Itt ott szerteszéljél mások is gyakorolják a selyembogártenyésztést, de olly kicsinben, hogy az évenként beváltatni szokott selyemgubók 2000 mázsánál többre nem mennek. Eperfák és epreskertek ugyan több megyékben vannak, de a helyett hogy szaporíttatnának, a fenlevők is pusztulásnak indultak. Így például vannak Posonymegyében Hidaskürtön; F.-Nyitrában Nagy-Szombatban, Holicson; A.-Nyitrában az ürményi uradalomban; Hontban Rakoncán; Nógrádban Vadkerten és Bujakon; Pest-Pilisben Vácson, Pesten, Gödön, Gödöllőn, Monoron, Kátán, Ráczkevényben; Pest-Soltban: Kecskeméten; Tolnában: Szegszárdon, Hidján, Mislán, D.-Földváron; Baranyában: a siklósi uradalomban; Somogyban: Marczalin, Iharos-Berényben, Kaposvárott; Zalában a belatinczi, pölöskei uradalmakban, Halápon, stb.; Vasban: legtöbb Ikervárott, aztán a csákányi, sz.-gothárdi uradalmakban; Sopronban: a czenki uradalomban legnagyobb terjedésben, aztán magában Sopron városában, Egyeden; Győrben: Kispéczen; Mosonban: több helyen; Fejérben: az ercsi és adonyi uradalmakban; Komáromban: Muzslán, Madaron; Békés-Csanádban: Gyulán, Orosházán, Mező-Berényben, Csabán, Palotán; Arad-

és Biharban több helyeken; Szabolcsban : a zeleméri pusztán, Nyíregyházon, Tégláson, Hadházon, Anarcsón, stb.; Szathmárban : a Károlyi és Degenfeld grófok uradalmaiban; Zemplénben : a Sztáray grófok és Lónyay Gábor ur s gr. Andrássy jószágain; Beregben : Beregszászon. Mind ezen előszámlált helyeken azonban selyemtenyésztés csak kivételképen üzetik. Legtöbb Hidján, Miskolcban, Szegszárdon, Nagy-Czenken, Sopronban, Ikervárott, Pesten, Ráczkeviden, Nagy-Szombatban, Mező-Berényben, stb. Selyemtenyésztő egyesület is volt 1848 előtt Sopronban és Szegszárdon; de ezek megszűntek.

A *halaknak* különböző nemei különösen némelly vidékeken mind a folyókban és tavakban, mind a hegyi patakokban és tengerszemekben (hegyitő) nagy bőségben találtak. Hajdan a Tisza halbőség tekintetéből Europa legelső folyamának tartatott. A Szamos, Tisza és Körös jó ízű *hecsegeje* különös említést érdemel; a *lazacot*, melly csupán a Poprád és Dunajecz vizeiben fogatik, jószágáért és ritkaságáért szinte felhozzuk; nem hallgathatjuk el végre a Balaton becses ajándékát a *fogast*, melly egyedül Magyarországon és csupán a Balatonban fogatik; a Dunában található iszonyu nagyságu *visák* szinte kiemelendők. *Rákokat* a Lajta, főleg pedig a Szala vize adnak legnagyobbakat, úgyhogy a bécsi solo rákok innen vették eredetüket s nevüket. — *Piócsákkal* ez előtt igen nyereséges kereskedés üzetett külföldre s főleg Franciaországba, de ez nagyot csökkent.

A mezőgazdaságot előmozdító többféle eszközök közt első helyen állván a határszabályozás, tagosítás és legelő-elkülönbözés; nem lesz érdektelen megérteni, hogy mikép állunk mi e tekintetben. A „Gazdasági lapok“ 1850-dik évi 2-dik száma az országban szabályozott határok számát a régi felosztás szerint meggyenként mutatván ki, úgy találja, hogy összesen 13,728 helység közül a szabályozás helybenhagyatott 762 helységben, a szabályozás még nem volt helyben hagyva, de az eziránti felmérés már megtörtént 1330 helységben; egészen minden rendezés s felmérés nélkül volt pedig 11,636. Itt a szabályozásnál arányosítás, legelő-elkülönbözés, stb. össze van véve.

Galgóczy Károly mezőgazdasági statistikájában a tagosított helységek számát Magyarországon és a Bánságban 500 körül találta, melyeknek összes határterületek 1,840,240 holdra megy. Legtöbb tagosítás történt a soproni, aztán a budapesti és nagyvárad kertületekben, melly utóbbiban 1112 községi határok közül eddigelé tagosítva van 172. Továbbá azt lehet tapasztalni, hogy legjobban igyekeztek a tagosításra a nagyobb közbirtokosságok,

s ugyanazért a pusztai határok tagosítása általában meghaladja a helyiségekét, annyira, hogy a róna vidékeken ritkán lehet közbirtokossági pusztát találni, mely már tagosítva ne volna.

10. *Népesség.* a) Általános népesség. Az 1851-ki hivatalos összeírás Magyarországon 7,864,262 lakost számlált. E számot jelenleg, ha felszámítjuk az évenkénti szaporúságot, mely az északi tót megyéket kivéve, mindenütt tetemesnek mutatkozott, s megigazítjuk azon hibákat, melyek ezen első összeírásba természetesen igen könnyen becsusztak, kerek számmal 9 millió lélekre bizvást tehetjük; mellynél fogva Magyarország nemcsak területileg, hanem népességileg is első koronaországa az ausztriai birodalomnak.

b) *Viszonyos népesség.* Magyarország területe ausztriai \square mérföldekben 3123^{35}_{100} \square mfdre rugván, a 7,864,262 léleknyi népességből minden \square mérföldre 2518 lakos jut; azaz e tekintetben Stájerországgal egyenlő, Erdélyt, a Végvidéket, Tirolt, Karinthiát, Dalmátországot, Bukovinát, Salzburgot felülhaladja, a többi koronaországoktól pedig megelőztetik.

Részletesen a vármegyék népessége így következik :

<i>Megye</i>	<i>Kiterjedés ausztr. \square mfd.</i>	<i>Népesség</i>	<i>Esik egy \square mfdre</i>
Árva	36 ¹⁰	70,350	1948 lélek
Thuróc	19 ⁹⁹	40,752	2539 „
Bars	34 ⁴³	120,614	3508 „
Komárom	37 ²⁰	87,934	2364 „
Hont	45 ³⁶	104,998	2315 „
Liptó	39 ²³	71,747	1829 „
Nógrád	74 ⁴⁵	172,371	2315 „
Felső-Nyitra	52 ¹⁰	207,635	3985 „
Alsó-Nyitra	82 ⁰⁴	215,283	2624 „
Posony	59 ⁴³	212,744	3597 „
Trencsén	70 ²⁸	213,373	3036 „
Zólyom	49 ¹⁴	94,402	1921 „
Posonyi kerület	599 ⁷⁴	1,612,203	2688 „
Abauj-Torna	60 ⁶⁶	172,166	2838 „
Bereg-Ugocsa	84 ²⁶	189,773	2252 „
Gömör	73 ¹⁰	160,174	2191 „
Máramaros	179 ⁹⁴	182,716	1015 „
Sáros	65 ⁸⁷	160,699	2440 „
Ung	52 ¹⁰	117,113	2248 „

<i>Megye</i>	<i>Kiterjedés □ mfd.</i>	<i>Népesség</i>	<i>Esik egy □ mfdre</i>
Zemplén	106 ¹⁵	258,275	2433 lélek
Szepes	63 ¹⁹	169,547	2683 „
Kassai kerület	685 ²⁷	1,410,463	2058 „
Arad	102 ⁵¹	255,955	2492 „
Békés-Csanád	93 ⁷²	252,664	2680 „
Észak-Bihar	108 ²²	251,541	2329 „
Dél-Bihar	94 ³⁴	165,520	1772 „
Szabolcs	122 ⁴¹	295,451	2414 „
Szathmár	102 ³⁹	238,003	2324 „
Várad kerület	613 ⁵⁹	1,459,119	2378 „
Borsod	61 ⁵⁰	164,304	2672 „
Csongrád	57 ⁶⁸	156,629	2715 „
Esztergom	36 ²⁰	90,962	2713 „
Heves	51 ⁶⁰	171,015	3314 „
Jász-Kunság	85 ²⁷	179,083	2100 „
Pest-Pilis	92 ⁴²	372,935	4035 „
Pest-Solt	96 ⁰⁵	199,407	2076 „
Fejér	72 ²³	171,747	2378 „
Szolnok	56 ²⁰	93,737	1688 „
Budapesti kerület	609 ¹⁴	1,599,819	2626 „
Baranya	88 ⁵⁰	256,893	2903 „
Vas	87 ⁵⁰	293,183	3353 „
Sopron	57 ⁴⁷	203,196	3536 „
Győr	23 ¹⁰	87,181	3774 „
Somogy	114 ¹⁹	250,874	2197 „
Zala	67 ¹⁰	229,750	3424 „
Tolna	63 ³¹	205,763	3250 „
Veszprém	78 ⁴⁰	184,876	2358 „
Moson	36 ⁰⁴	70,942	1968 „
Soproni kerület	615 ⁶¹	1,782,658	2896 „

Az itt megírt kimutatásból világos, hogy területileg legnagyobb vármegye Máramaros, s utána következik Szabolcs, Somogy, Észak-Bihar, Zemplén; legkisebb megye Győr. Általános népessége legtöbb van Pest-Pilisnek (csak hogy itt Budapest rugtatja fel) s utána pedig Szabolcsnak, Vasnak; legkisebb népességgel pedig Moson és Liptó birnak. Viszonyos népessége szinte legtöbb van Pest-Pilisnek (okát már tudjuk), F.-Nyitrának és Győr-

nek. Egy □ mfdre 3000 léleknél több esik Sopronban, Vasban, Posonyban, Barsban, Hevesben, Tolnában, Trencsénben, Zalaiban.

c) Népe sség nemzetiségek szerint:

4,690,584 magyar,	45,239 rác,
1,314,274 tót,	49,600 vindus,
513,610 oláh,	38,179 horvát,
503,218 német,	20,000 cigány,
352,428 rusnyák,	6000 görög és czinczár,
328,130 zsidó,	3000 örmény.

7,864,262 lélek.

A mondottakból kitűnik, hogy Magyarországot 11 különféle nemzetiség lakja, melyek közt azonban a magyar elem annyira túlnyomó, hogy az maga egyedül a többi összevett különféle nemzetiségeket jóval felülhaladja. A magyarok az ország közepét, a legtermékenyebb rónaságokat és dombos vidékeket foglalták el lakhelyül; a többi népfajok pedig körülcsoportozzák; névszerint északról a tótok és oroszok, keletről az oláhok, nyugatról a németek, délről a horvátok és rácok veszik körül.

d) Népe sség vallásfelekezetek szerint. Többsége a magyarországi lakosságnak a romai kath. vallást követi; de közel egy harmada protestánsokból áll, úgyhogy az ausztriai birodalomban csak Magyar és Erdélyországban laknak protestánsok nagy tömegben. Megjegyzendő, hogy hazánkban némelly vallásfelekezetek csaknem kirekesztőleg egyes nemzetiségekhez tartoznak. Így például a reformátusok egy pár német és tót egyházat kivéve mindnyájan gyökeres magyarok; a nemegyesült óhitűek többnyire oláhok, aztán rácok, görögök s kevés magyarok; a görög-katholikusok rusnyákok vagy oláhok; az ágostaiak nagyobb részben tótok, aztán magyarok és németek; végre a romai katholikusok többség szerint magyarok, aztán tótok, németek, horvátok; oláh katolikus nincs. — Szám szerint van:

4,360,611 romai katolikus,
550,214 görög katolikus,
1,560,000 református,
774,678 ágostai,
350,629 nemegyesült óhitű,
328,130 zsidó,

7,864,262 lélek.

e) Népe sség nemi különbség szerint. Az 1850° -ki hivatalos összeírás szerint találtatott 3,889,269 férfi, és 3,974,993 nő személy. E szerint a nők nálunk is felülhaladják a férfiak szá-

mát, mint a többi koronaországokban, Lombardiát és a Bánságot kivéve.

f) Népeség kor szerint. A magyarországi népesség nem iratott össze oly pontosan korkülönbség szerint, mint ez már 1848 előtt több ausztriai tartományokban megkísértett. Csupán a katonakötelezettek megtudása végett irattak össze a 17—26 éves ifjak, s e szerint kitünt, hogy

17 éves ifju volt	64,447	22 éves ifju volt	44,782
18 „ „	51,906	23 „ „	45,361
19 „ „	47,726	24 „ „	52,879
20 „ „	49,810	25 „ „	60,420
21 „ „	37,576	26 „ „	54,682

összesen 509,588

E szám mutatja, hogy Magyarországon katonaképes ifju aránylag legtöbb van, mert ezek közel $\frac{1}{7}$ -ed részét teszik az összes férfi-népességnek, holott például Csehországban 2,095,896 férfi-népesség közt katonaképes ifju (17—26 éves) csak 190,120 ifju, azaz: az összes férfi-népességnek $\frac{1}{10}$ része sem találhatik.

g) Népeség lakhelyek szerint. A fentített magyarországi népesség lakik 95 városban, 595 mezővárosban, 8385 faluban, összesen 9075 községben és 1,214,229 házban. Következésképpen nálunk minden □ mérföldre 29 község esik, holott ezekből Felső-Ausztriában 289, Krajnában 185, Csehországban 140, Bánságban 13, Velenczében 19 jön.

h) Népeség foglalkozás szerint. Az e rovat alatti összeírás mindenik közt legtökéletlenebb. Az adósorozati bizottmány a földbirtokosok számát 1,534,818 főre teszi. Számításom szerint pedig a kereskedők száma 19,128, a kézműveseké 212,914, a honoratioroké (tisztviselő, ügyvéd, orvos, stb.) 48,617 főre menne.

11. *Egyház.* Az egész magyar koronai romai katolika egyház 4 érsek és 16 valóságos megyés püspök által kormányoztatik. Minden érseki vagy püspöki megye el van osztva fő- és alesperestségekre, mellyek ismét több plebániát foglalnak magukban. A szentmártoni főapát megyéje szinte egyik püspökmegyébe se levén bekebelezve, független, s az ide tartozó plebániák a főapát által kormányoztatnak. A püspökök ismét bizonyos érseknek suffraganeusai. Nevezetesen az *esztergomi* érsek alatt állanak : 1) a *veszprémi*, 2) *pécsi*, 3) *nyitrai*, 4) *győri*, 5) *váczi*, 6) *szombathelyi*, 7) *besztercei*, 8) *fejérvári*; a *kalocsai* érsek alatt : 1) a *csanádi*, 2) *nagyvárad*i, 3) *erdélyi*; az *egri* érsek alatt : 1) a *kassai*, 2) *szepesti*, 3) *rosnyói*, 4) *szathmári*; a *zágrábi* érsek alatt (melly érsekség a

régi zágrábi püspökségből legújabbán állítottott) : 1) a *diakóvári*, 2) *zengi* püspökök.

Összesen Magyar- és Horvátországban, Szerb vajdaságban Erdélyen kívül van 3082 r. kath. plebánia, 6358 világi pap, 179 kolostor (csupán Magyarországon), 1942 szerzetes.

A *görög katolikusok* csupán Magyarországon 3 püspökséget számlálnak, névszerint Munkácson (Ungvárott), Eperjesen és N. Váradon. A plebániák száma 850, világi papoké 1128.

A két *protestáns* felekezet egyházi kormányának új szervezete most van folyamatban. Eddig mind a reformátusok, mind az ágostaiak 4 egyházkerületre vagy püspökségre osztattak.

A reformátusok egyházkerületei ezek voltak :

Tiszántuli	551	anyagülekezet	751,312	lélek
Dunamelléki	242	„ „	307,770	„
Tiszáninnen	355	„ „	241,182	„
Dunántuli	279	„ „	211,578	„
összesen 1427 anyaegyház			1,511,842	„

Az ágostaiak egyházkerületei :

Bányakerület	185	anyagülekezet	311,575	lélek
Dunántuli	149	„ „	188,584	„
Dunáninnen	87	„ „	177,377	„
Tiszai	127	„ „	148,249	„
összesen 548 anyaegyház			825,785	„

A *nemegyesült óhitűek* jelenleg Magyarországon csak 2 püspökséget (Aradon és Budán) bírnak ; amaz 542 plebániával és 331,200 lélekkel : a budai 60 plebániával és 20,000 lélekkel.

12. *Iskolák.* a) A katolikusoknál. Magyarországnak csupán egy *tudományos egyeteme* van Pesten, 4, u. m. theologiai, philosophiai, törvénytudományi és orvosi karral. Törvénytudományi akadémia van 3, Kassán, Nagyváradon és Posonyban; *főgymnasium* 28, Pesten, Budán, Posonyban, Sopronban, Nagyváradon, Kassán, Szombathelyen, Győrben, Pécsen, Nyitrán, Szegeden, Aradon, Selmeczen, Egerben, Rosnyón, Szathmáron, Bártfán, Eperjesen, Lőcsén, Ungvárott, Székesfejervárott, Gyöngyösön, Jászberényben, Miskolczon, Körmöczön, Nagybányán, Belényesen (g. kath.); *kisgymnasium* 19, u. m. Debreczenben, Kaposváron, Nagy-Károlyban, Beszterczén, Trencsénben, Komáromban, Kőszegen, Keszthelyen, Vácson, Tatán, Kecskeméten, Kalocsán, Esztergomban, Veszprémben, Pápán, Nagy-Kanisán, S.-A.-Ujhelyen, Szigeten, Félegyházán. *Elemi iskola* van 2293 (de csupán Magyarországon)

230,617 tanulógyermekkel. Ezenkívül minden érseki és püspöki széknél van egy seminarium vagy papnővelde.

b) A reformátusoknál. A protestánsok iskolái még eddig nagy rendetlenségben vannak, mert az eddigi tanodák a felsőbb rendelethez a szegénység miatt nem alkalmaztathattak úgy, hogy nyilvánosokká tétethessenek. Tudtomra a nagy-körösi főgymnasium, és a debreczeni jogakademia és főgymnasium voltak legelsők, melyek a nyilvánossági legfelsőbb engedélyt ki nyerhették.

Röviden tehát a reformátusok tanodái jelenleg ekképen állanak :

Jogakademia Debreczenben, theologiai intézettel, 12 tanárral. *Collegium* Sárospatakon 6 tanárral, 188 tanulóval. *Teljes nyilvános főgymnasium* : Debreczenben 15 tanárral, 345 tanulóval, és Nagy-Körösi : 12 tanárral és 191 tanulóval. *Gymnasium* 8 osztálylyal Losonczen 7 tanárral, Pápán 8 tanárral, Sárospatakon 14 tanárral, 669 tanulóval, Szigeten 14 tanárral, 140 tanulóval, Miskolczon 12 tanárral és 167 tanulóval. Ugyanitt van egy jeles főleány-nővelde a derék Karacs Teréz vezetése alatt 10 oktatóval és nevelőnével. *Magán-gymnasium* : Kecskeméten 5 tanárral, 91 tanulóval; Pesten van egy theologiai intézet 1 rendes és több rendkívüli tanárral s 16 növendékkel. *Hat osztályú középtanoda* van Rimaszombatban (az oszgyáni evang. iskolával együtt) 8 tanárral. *Algymnasiumok* 4 osztálylyal : Halason 4 tanárral, 57 tanulóval; Kun-Sz.-Miklóson 3 tanárral 47 tanulóval, Gyönkön 4 tanárral 82 tanulóval, Csurgón 5 tanárral, és Holdmező-Vásárhelyen. Az elemi iskolások száma 103,973, s elemi tanoda van 1638.

c) Az ágostaiaknál. Az ágostaiak legfőbb tanodája jelenleg az eperjesi *collegium*, hol a theologiai intézetben 4, a gymnasiumban 14 tanár működik 244 tanulóval. *Lyceumok* vannak : Posonyban 15 tanárral, 18 theologus, 17 jogász, 199 gymnasiumi növendékkel, Sopronban 5 tanárral, 138 tanulóval, Késmárkon 12 tanárral, 130 tanulóval, Selmeczen 8 tanárral. *Főgymnasiumok* : Lőcsén 5 tanárral, Rosnyón 14 tanárral, Szarvason 8 tanárral. *Algymnasium és realiskola* : Felső-Lövön 6 tanárral a gymnasiumban, 4 tanárral a realiskolában, Miskolczon 8 tanárral. *Algymnasiumok* : Verbitza-Sz.-Miklóson 2 tanárral, Modorban 4 tanárral, 163 tanulóval, Körmöczön, Pesten 5 tanárral, Losonczen 2 tanárral.

Az elemi iskolák száma 674, a tanulóké 82,515.

d) A n.-egyesült óhitűeknél. Itt csupán elemi tanoda van 209, melyekben 5767 iskolásgyermek találtatik. Aradon van ezenkívül egy praeparandia.

e) Szakiskolák. E rovat alatt első helyet érdemel a *magyar-óvári gazdasági főtanoda*, mely 1850 óta állami intézetté lett, s mint illet az általános statistikában bővebben megismer-tetjük. A *kesszhelyi Georgikon* 1849 után megszűnt. *Selmecsen* van szinte egy *állami bányászakademia*. *Főipartanoda* Budán, *redli-sko-lák* Pesten, Székes-Fejérváron, *Siketnéma intézet* Váczon és Po-sonyban; *vakok intézete* Pesten és Posonyban.

13. *Műipar*. Minden munka, mely a nyers természetményeket az emberek számára használhatókká teszi, *nemesítő* vagy röviden *műiparnak* neveztetik. Ebből látható, hogy a műipar valamely or-szágbán épen olly szükséges, épen olly nagy fontosságu, mint maga a földművelés és bányászat, mert ezek termékei is amaz nél-kül haszonvehetetlen hevernének, s így semminemű országban, mely boldog s független kíván lenni, a műiparnak hiányzani nem lehet, nem szabad. Földművelés a nemzetnek csak tűrhető álla-po-tot, műipar gazdagságot szerez, miután ez a nyers termények ere-deti értékét sokszorosán felemelni képes. Ez okokból fájdalommal kell megvallanunk, hogy hazánkban a műipar még nagyon gyenge lábón áll, mit leginkább a tőke s hitel hiányának, aztán a rosz közlekedési eszközöknek, s végre az értelmiség parányiságának tulajdoníthatunk. A gyárak száma összesen csak 568, melyekben 25,128 ember dolgozik, a kézművesek pedig 212,914 főre mennek. De lássuk most már először is a gyáripart.

1. Kender-, lenkészitmények, papiros malmok.

Közönséges durva *vászna*t csaknem minden paraszt gazdasz-szony sző, vagy szövét annyit, mennyi háziszukségre elég. Békés-Csaba ponyvákért évenként 12,000 pft. körül veszen be. *Gyolcs*, déli és közép Magyarországbán igen kevés szövetik. Legtöbbet ké-szítnek még Vas megyében a pinkamellékiek, Alsó- és Felső-Lő, A.- és F.-Eőr, Borostyánkő, Jobbágyi, Vörösvár évenkint 80,000 rőföt, s e helységekben a gyolcskészítés férfi kezeket is foglalatos-kodtat. Azonban a gyolcsszövésnek valódi hazája északi Magyar-ország, nevezetesen Szepes, Sáros, Árva, Trencsén, Thuróc, Liptó, Zólyom, Zemplén, Gömör vármegye. Ez utóbbiban évenként 300,000 forintot vesznek be gyolcsért. A máramarosi oláh és viski magyar s környékbeli nőnem szinte szorgalmas gyolcsfonó és szövő. De mindenek felett legtöbb s legfinomabb gyolcs szövetik Szepes, Sáros, Árva vármegyékben. Mert mind a mellett, hogy ez iparág a forradalom óta nagyot csökkent, mégis maga Szepes 3,500,000 rőföt hoz kereskedésbe. Árva vármegyében, hol a fér-fiak is fonnak, évenként minden házra mintegy 250 rőf vászon szá-mittatik, miszerint az összes mennyiség 3,575,000 rőfre rugna.

Ez nagyobb részben közönséges; finomabb vásznat és gyolcsot leginkább Trsztena és Bobro körül szőnek, s mindenikkel magok a lakosok még külföldre is nevezetes kereskedést üznek. Sárosban minden rendes parasztnő legalább egy szövőszéket tart, mellyen összes férfi- és nőcselédsege által font fonalát vászonná szövi. Egyébiránt a felvidék közönséges durvább, nem fehérített; az alsó tájak finomabb fehérített vásznat készítenek. Főleg pedig Sztankó, Hermany és Plavnika lakosai finom és fehér szöveteikkel tüntetik ki magukat. Műtakácsok vannak a nagyobb városokban, továbbá Podolinban, Leibiczon. Sárosmegyében műtakácsok közül legtöbben laknak Szebenben, s csak ezek készítménye évenként 50,000 rőfre rug.

Nevezetesebb *fejéritő intézetek* vannak Sárosban 8 helyen, legnagyobb ezek közt a bártfai, melly évenként 300,000 rőföt fejérit, s ide az ország különböző vidékeiről, Debreczenből, Pest, Körös, Kecskemét vidékeiről is sokat küldenek; valamint ez utóbbi helyekről Rosnyóra is, hol 23 gyolcsfejéritő 24—30,000 véget fejérit évenként. Árva vármegyében legnagyobb illy intézet van Zabolaván; a Szepességen több helyt, főkép a Poprád mentiben.

Csipkét Körmöcz vidékén, s Zólyom megyében a bányászasszonyok készítenek. Mind a mellett, hogy a gyolcs- és vászonszövés északi Magyarországon meglehetősen el van terjedve: mindazáltal finomabb gyolcsot Csehországból veszünk, mintegy 3,000,000 p. forint értékben.

Hajózási s bányászati köteleket főleg Pesten és Körmöczön készítenek apatini kenderből.

Papírosmalom és gyár jelenleg 63 találtatik. Ezek közt legnevezetesebb a hermaneczi Zólyom vármegyében, melly 6000 mázsa többnyire finom gép- és kézműi papírost gyárt. Körmöczön kettő működik, s egyik a pesti egyetemé, melly 40,000 pftnyi géppapírt készít. Ezután jön a nagy-szlabosi gyár, melly 70—80 egyént foglalatatoskodtat, s 3500 mázsa gép- és különféle papírt készít. A diósgyőri papirgyár részvénytársulat kezében van, s évenként 75—80 személyt foglalatatoskodtatván, 3000 mázsa rongyot dolgozik fel, s s mintegy 7—8000 rizma papírost készít, mellynek a környéken jó kelete van. Nevezetesebb papirgyárak még a pápai, sólyi Veszprém megyében, pécsi, kassai, fenesi Biharban. A papirgyártmányok azonban nem elégítik ki a belső szükségét, s ez nagy részben Alsó-Ausztriából fedeztetik.

2. Vegyes gyolcs- és gyapot készítmények. Festők; kik a gyolcsot kékre s más színekre festik, több helyeken találtatnak, s ezelőtt a czéheknek közös elöljárójuk Budán székel. Azon-

ban ez iparág mind inkább gyári telepítvényekbe menvén át, az egyes kézművesek a concurrentiát nehezen állhatták ki, s így fogatkozásban vannak. Mind e mellett Pesten, Esztergomban, Fegyerváron, Szolnokon, Czepléden, Posonyban, Győrben, Kőszegen, Pápán, Bobrón (Árvában), stb. találhatunk még számos festők, kik kékre festett gyolcs, továbbá világos, sötét, kék és tarka karton kelméket és perkálokat készítenek, s készítményeiket részint helyben, részint vásárokon adják el. *Kartongyár* jelenleg 5 van, melyek közt legrégibb a Goldbergeré Ó-Budán, mely 135 munkást foglalatostkodtat s 8600 darab kartonkelmét, 12,400 tuczet kendőt, s 2500 vég gyolcsot készít. Hasonló gyár a Leitner-Jakabé Pesten, mely az 1843-ki iparmű-kiállításban érdempénzt nyert, s télen 100, nyáron 150—200 munkást foglalatostkodtatván, évenként mintegy 10,000 darab nyers kartont dolgozik fel, s e mellett 1000 mázsa belföldi festékszert, s 500 mázsa indigót s külföldi festőanyagot szükségel, s 20,000 darab sima, festett és nyomott kelmét gyárt. Harmadik gyár a Finali Simoné Ó-Budán 34 munkással, s 3 géppel. Ez feldolgozik évenként 30,000 frt. értékű gyapotkartont Csehországból, 4000 for. áru galicziai kanavászt, és ugyanannyi értékű morva és cseh finom gyolcsot. Negyedik gyár a Spitzer Gerzóné Budán, mely 60 rendes férfi-munkást foglalatostkodtatván, évenként 20,000 vég sima kelmét, 5000 vég nyomott kelmét, 15,000 tuczet kendőt készít. Végre Szegeden is van egy kartongyár a Fellmayeré, mely 25—30 festőlegényt, 3 mintaképzőt, 22—32 segédmunkást foglalatostkodtat.

3. Sör-, pálinka-, rozsólis-, eczet-, czukorgyárak. A fenálló 275 *sörházban* közönséges, s többnyire rosz sör főzetik; a jobb minőségű még mindég Ausztriából és Bajorországból hozatik be Pesten azonban a kőbányai, továbbá a Tüköry-féle serházakban, valamint Promontorban is jó sert főznek, a késmárki nagyszerű serház pedig csehországgal vetekedő italt szolgáltat. Egyébiránt ez iparág leginkább el van terjedve a tótság által lakott északi vármegyékben s a nagyobb városokban, s összesen az országban 1854-ben 815,600 akó sör főzetett.

A *pálinkafőző-házak* és *szeszgyárak* számát megmondani nem tudjuk, annyi bizonyos, hogy 1851 nov. 1-ső napjától kezdve 1852 junius hónapig 7,704,488 akó maláta jött megadóztatás alá. Legtöbb kazán van az északi tót megyékben, s az oláhoknál kik szilvából főznek pálinkát; a legnagyobbyszerű szeszgyárak azonban a magyar vidékeken, s főleg a nagyobb uradalmaknál találhatók, még pedig gőzerőre. Illy nevezetesebb szeszgyárak vannak a tótmegyeri uradalomban, Izsépen Zemplén vármegyében, Villányon,

Pécsett, Pellérdén, a kajmadi pusztán Tolnában, a sz.-lőrinci pusztán és Gödön Pestmegyében (mind a három b. Sináé), Sz.-Tamáson, és Kalocsa mellett; Edelényben, Csáthón, b. Sinának Ercsiben és Göböljáráson, gr. Károlyi Györgynek Fel-Debrön, Esztergomban. A hasonló nevű megyében az esztergomi nagyszerű szeszgyáron kívül még 13 gőzszeszgyár, és 248 pálinkafőzőház találta-
 tik közönséges kazánokkal. Nevezetesebb *rózsólis*-, *liqueur*-, *pezsgő*-, *eczetgyárak* vannak: Győrött (liqueur-, eczet), Pécsett (liqueur, eczet), N.-Höfleinban Sopron vármegyében (liqueur, eczet), Posonyban (2 rózsólis-, 6 pezsgő- és több eczetgyár) szinte Kassán, Pócs-Petriben Szabolcsban rózsólisgyárak. Mind a mellett azonban hogy szeszgyáraink számosak, saját készítményeinkkel még sem érjük be, mert átmérőleg a szomszéd koronaországokból 34,411 mázsa (egy akóra 120 font számíttatik) szeszt hozunk be, holott ki csak 6023 mázsát viszünk.

A *répaczukorgyárak* 1848 előtt igen szépen kezdettek megindulni, de azóta sok elbukott, elenyészett, bár legujabb időkben helyettük újak állíttattak fel. Jelenleg csak 15 czukorgyár áll fen, s ezek közül 8, az 1850-dik év óta szereltetett fel. Milly kiterjedésben dolgoznak ezek, legjobban mutatja azon nyers czukorrépamennyiség, melly megadóztatik, s melly 1853-ban következőleg mutattatott ki.

Szent-Miklós (b. Sináé Mosonyban) feldolgozott	274,330 m. répát
Sasvár (Nyitrában)	„ 83,836 mázsát
Hirm (Sopronban)	„ 53,900 „
Tata (Steiner és Ribarz uraké)	„ 67,696 „
Tata (g. Zichy Miklósé)	„ 12,700 „
Nagyszombat	„ 47,040 „
Pest (egyszersmind finomító gyár)	„ 30,679 „
Edelény	„ 20,880 „
Kassa	„ 15,145 „
Siegfalva (Siegendorf Sopronban)	„ 7200 „
Sopron	„ 5812 „
Szolcsán (Nyitrában)	„ 4175 „
Szered	„ 4960 „
Szigetvár (ez legujabban megszűnt)	„ 4708 „
Fűzitő (Esztergom m. g. Zichy Mikl.)	„ 3200 „

összesen 636,621 mázsát.

Uj czukorgyár alakíttatott Mosonyban, Tanyon.

Ha már most az innen készített nyers czukrot 5° veszzük fel, úgy a Magyarországbán gyártott czukor-mennyiség mintegy

32,000 mázsára rugna, holott mi évenként 800,000 mázsa cukrot fogyasztunk el. A cukron kívül a nyert melászt szinte tehetjük 10,000 akóra. Legnagyobb akadályul szolgál a magyarországi cukorgyáraknak a répahány. Csaknem mindenik gyár háromszorta, sőt némelyik huszorta több cukrot képes volna felgyártani, de répara elegendőre nem tehet szert. Így a pesti cukoregylet gyára, mely 1851-ben a gyarmati cukorliszt finomításán kívül a répacukorgyártást is célul tűzte, oly nagyszerű készüléket tőn, hogy 200—250,000 mázsa répát képes volna feldolgozni, holott 1853-ban csak 30,000 mázsát dolgozhatott fel, mért nem volt répája, mind a mellett hogy a lőrinczi pusztán sajátkezőleg is termesztetett. Ugyanezen évben a gyár gyarmati cukorlisztből 9201 mázsa cukrot finomított. A *Coburg* herczeg edelényi gyárát legközelebb Schöller és Reich urak több évekre haszonbérbe vevén, egészen átalakították, 2 gőzgépet hozattak, s az intézet 250 embert fog rendesen munkában tartani.

4. Lisztmalmok. A déli és délkeleti vidékeken *szárazmalmok* (mellyeket lovak tartanak mozgásban) és *szélmalomok* számosan találhatunk még; különösen sok szélmalom van Kecskeméten. Vannak ezenkívül igen számos hajó- és patakmalom, melyek közt mostanában már jelesek is találhatunk. Különösen kiemelendők a marosi hajómalomok. A Fejér-Körös csatornájára épített jeles műmalom, Arad vármegyében. Ezek több osztályzatú s igen finom lisztet szolgáltatnak, mellyel „aradi“ név alatt kiterjedt kereskedés üzemlik.

De nagyobb fontosságuk ezeknél a mostanában elkezdett *gőzmalomok*. Legnagyobbak ezek közt a részvénytársulat által birtokolt *pesti kengermalom*, egy vasöntődével összekapcsolva. Ebben van egy 60 lóerejű gőzgép, s tartalékban másik gép 40 lóerre, s egy kis 10 lóerejű gőzgép. Megőröl évenként 240,000 mérő búsági és fejmegyei búzát, mellyből 190,000 mázsa lisztet és korpát állít elő. 1852-ben Budán Werther ur is állított fel gőzmalmot, melly 50,000 mérő gabonát öröl meg; ez évben pedig Barber és fiai állítottak szinte Budán egy nagyszerű gőzmalmot. A pesti kengermalom után legnagyobb illynemű intézet a *posonyi*, aztán a *súrányi* (A.-Nyitrában), *debreczeni*, *győri*, *gyöngyösi*, *balassa-gyarmati*, *eszlári*, *turkeui*, *kajmadi*, *esztergomi* és *nagy-kőrösi* 24 lóerejű gőzgéppel.

5. Hajógyárak. Faeszközök készítése. Nem csak Magyarországon, hanem egész birodalomban párja nélkül áll az *óbudai* nagyszerű hajógyár, melly az ausztriai első gőzhajótársaság tulajdona. Ez minden gőzhajóit s másnemű járműveit itten készít.

teti, s minden szükségessel itt szereli fel a gépezeteket kivéve, mellyek még külföldről hozatnak, minthogy nálunk nem létezik olly gyár, melly a kívátnak megfelelne, de különben is a meglevő hajók kiigazításával a dolgozó személyzet nevezetes része el van foglalva. E hajógyár évenként 2000 rendes munkást fizet, kik közt 470 különféle kovácműves, 220 lakatos, 350 ács, 250 asztalos, bogvár, esztergályos; 50 mázoló, 50 kötélgyártó, 30 kárpitos, 50 kőműves, 50 matróz, 300 napszámos, kik összesen 728,000 for. évi fizetést huznak. A gyárnak Ausztriában Korneuburgban is van egy fiók építőműhelye.

Szegeden szinte van egy hajógyár, hol a közönséges dunai, tiszai hajók közül legjobb, s legnagyobb járművek készülnek csak közönséges faragók által 7—8000 mázsa terhet bírók. A komáromi faragók csupán a régi hajókat tatarozzák.

Nevezetesebb *boritékgyárak* (fournier) vannak Rosnyón, Szénfaluban (Torna várm.), Diósgyőrött, melly Pesten is több raktárak számára dolgozik.

Faeszközöket s edényeket, u. m. lapátokat, villákat, kanalakat, teknőket, mozsarakat, hombárokat legtöbbet készítenek Baranyának (különösen említendő a német parasztok által viselt faczipő), és Vasnak nyugoti része. Somogyban Kálmáncsa helység (egész kocsikat is), Veszprémben a bakonyiak, Nyitrában a tavarnaki és temetvényi uradalmak lakosai, Posony nyugoti része, Árva, Liptó vármegye, Hontban különösen Bózók, Szenográd, Szelcz, Csábrág, Varbók, Cseri helységek (hordókat, kocsikat), Nógrádban Dívény vidéke, Ung, Beregh (kivált a tiszaháti magyarok sok hordót, dongát), Máramaros északi része, Biharban az Erdőhát, végre Gömörmegye, honnan a debreczeni vásárookra illyenemű faeszközökkel megrakott szekerek csapatonként jelennek meg.

A Bajmóc és Körmóc táján lakó németek katonaság számára nyergeket csinálnak; valamint a tiszafürediek is híres nyereggyártók. Szitát, rostát legtöbbet készítenek Nógrád és Zólyom vármegyékben. Fenyődeszkákat, zsindelyeket faragnak Máramarosban, Beregh északi részén, Gömörnek Garan völgyében, Pojnikon Zólyom megyében, melly város úgy szólván egy zsindelygárt képez, Árvában, de legtöbb Liptóban, különösen Hradeken.

Sétáló-pálczika- s ostorgyár van Pesten, Manschön uré, melly évenként 12,000 for. értékű portékát készít.

A számos *fűrészmalomok* közül csak egyet említünk meg, t. i. azt, melly Szolnok mellett a „Kisréten“ 1852-ben állíttatott egy 26 lóerejű gőzgépre. Ez 12 órai munka után képes 600 köböl szerszám és épületi fát minden tetsző terjelemben kiállítani. Miután a

tisza menti tölgyfák kitünő jók, s szállításra mind a Tisza, mind a vasut készen állanak, e gyárnak szép jövője lehet.

6. Keményítő-, cikoriagyárak. A keményítőgyártás Magyarországon nagy fontosságúvá lehetne, mert gabonája bőven van; azonban nagyobb kiterjedésben csak Pesten és Posonyban üzetik. Pesten 11 mester dolgozik, s évenként 27,000 mérő buzát használván fel, ebből mintegy 7—8000 mázsa különféle osztályzatú keményítő kerül ki.— A *csikoriagyárak* közül első helyen áll Schönwald uré Pesten 2600 mázsa évenkénti termeléssel, mely mázsánként 18—25 forintjával adatik el.

7. Olajgyárak. A repcetermesztés az utóbbi 10 év alatt igen elterjedvén Magyarországon: az *olajgyárak* is egymásután állítottak fel, csak hogy a gyártmány mind eddig sem a nyers repce termelésnek, sem a hazai szükségnek nem felel meg egészen. A jelesebb olajgyárak közül Pesten 2, Ujpesten 1 dolgozik, mindenik gőzgéppel ellátva. Az egyik pesti gyár 30,000, a másik, 20,000 bécsi mérő repczét használ fel, az ujpesti pedig 40,000 mérőt. Legközelebb Rákos-Palotán szinte állítottatott egy olajgyár 36 lóerejű gőzgépre, mely 42 rendes munkással 7000 mázsa olajat készít, s 10,000 mázsa kőszentet használ fel. Ezeken kívül említendő olajgyárak vannak: Halmajon (Abaujban), Mihályiban (Szabolcsban), Ercsiben 1200 mázsa termeléssel, Kis-Szántón (Biharban), Holdmező Vásárhelyen, Debreczenben, Posonyban (hol finomítás is van), Gyöngyösön, mely 1200 mérő repczét dolgozik fel; Fejérváron, Abonyban, Kecskeméten, a kézisajtókat, melyek közül legtöbb Tolnamegyében Izményen, Gyöngyön, Sz.-Lőrinczen, és Borsodmegyében Igricziben, Kereszturon, Nemes-Bikken, Sz.-Istvánon, Szegeden találtnak, nem is említvén.

8. Gyapjuszövetek. Pokrócz-, kalapgyárak. A gyapjuszövet-gyárak nálunk igen kis jelentésűek, holott gyapjuval a szomszéd koronaországokat is mi tartjuk. Egyébiránt a magyar posztó elég erős és finom, ámbár nem oly fényes és csillogó, mint némely külföldi. Legrégibb s legnevezetesebb *posztógyár* a gácsi, mely üzletét ujabban öregbítette. Vetekszik vele a zay-ugróczai, Kisebb posztógyárak vannak: Posonyban, Győrben, Pápán, Szabolcsán, Holicson, Ungvárott, Kassán, Beszterczebányán, Kőszegen. *Gyapjufonóintézet* Eperjesen. Számos posztósok dolgoznak Radványon (30) Zólyomban, továbbá Beszterczebányán (15), Tatán (80 posztós és csapó), Fejérváron (90 posztós, pokrócz és flanel készítő), Pápán, Kőszegen (90), Lékán (66), Pinkafőn (60), Sopronban (45), Nyitra, Trencsén (Puchó), Gömör vármegyékben, különösen Rosnyón, Rimaszombatban, Jolsván, Nagy-Rőczén. De a

szepesiek és sárosiak is becses és erős posztót szönek. Említést érdemelnek továbbá a debreczeni, rimaszombati, rosnyói csapók, kik sok gubát, szűrposztót, s a katonaság számára lótakarókat készítenek.

Majkon, Esztergom vármegyében, a hajdani Camalduli szerzet kolostorában létezik egy szabadalmas *pokróc*- és *szűr-gyár* (Oestereicher pesti n.-kereskedő), mely 4 tisztviselőn kívül 80 férfi, 88 nő-munkást foglalataskodtat (54 gyermekkel), s 1853-ban 15000 mázsa gyapjút dolgozván fel, 8000 vég pokróczot, 15,000 rőf szűrposztót készített.

A közönséges *szőrkalapokat* általában honi kalaposaink csinálják. Uri selyemkalap szinte sok készítették a nagyobb városokban, Pesten, Posonyban, Kassán, Győrben, stb., és Radvány mezővárosban Zólyomban. Ezenkívül Pesten 3 *kalapgyár* van működésben, melyeknek készítményeik a bécsiekkel vetekednek.

9. *Bőrkészítmények. Kocsigyárak.* Azon nagy mennyiségű nyers bőr és cseranyag mellett, mellyel Magyarország dicsekedhetik: a bőrgyártás mind minőségi, mind mennyiségi tekintetben igen alsó fokán áll a tökéletességnek. Okául mondhatjuk főleg az üzlettöke-hiányt, melly ez iparágnál huzamosabb idő alatt feküdvén használatlanul, kétszeresen érezhető; valamint a kézművegyészi értelmiség parányisága is nagyon hátralöki ez üzletet. Azonban *bőrgyár* mégis van néhány az országban, névszerint Pesten 2, Budán 2, Egerben 1, Tatán 1, Kassán, Posonyban (fénybőrgyár), Kőrmenden, Kismartonban, Sasváron, Fintán, Késmárkon; a losonczy megszűnt. A rosnyói bőrgyár talpbőrei különösen kiemelendők. Timárokat számosabban találhatni: Pécsen, Uj-Szalónakon (Vasban), mellynek lakosai nagy részben timárok, vargák, csizmadiák; Lékán, Pinkafőn, Sopronban, Brezován, Német-Prónán, Rajeczen (hol 200 timár különböző nemű talp, kordován, sárga és vörös szatyán bőrt készít), Kőrmöczön, Nagy-Sároson, Hanusfalván, Zborón, Héthárson, Debreczenben, Nagyváradon, Szathmáron, Ratkón, Csetneken, Rosnyón, s több gömörmegyei helységben. *Kesztyűgyár* van 1 Budán.

Uri *hintókat* némelly városokban egyes nyergesek is készítenek Pesten, Posonyban, Gyulán, Budán, de nagy részben csakugyan Bécsből veszünk hintókat. *Hintógyár* egyetlenegy van a hazában, a Kölber testvéreké Pesten, melly 45 különféle kézművest foglalataskodtat, s évenként 75—80 uj hintót készít el 45,000 pfrt. értékben.

10. *Viaszgyertya-gyárak.* Egész hazánkban egy város sem gyűjt össze annyi mézet, mint Rosnyó, s innen mézzel, viaszszal, viaszgyertyával való kereskedése is legnevezetesebb. Ezután

jó hirben állanak a vágújhelyiek és beszterczeiek, csak hogy kevés jön kereskedésbe. Egy kis viaszgyertya-gyár van Egerben is.

11. Csontlisztgyár. Szarukészítmények. Csontlisztgyár egy van Pesten a Lichtl Károlyé, mely mintegy 15,000 mázsa csontból 8000 mázsa csontlisztet, s a vaspályakocsikhoz 700 mázsa csontszirt készít.

Ökörszarvakból Rimaszombatban híres szopókákat, fülönfügöket, gyűrűt készítenek, s nagyobb városokban a fésűsök fésűket, pipa- és virágtartókat állítanak elő. De különösen megemlítendők a debreczeni csutorások, kik évenként 200,000 csont-pipa-szopókát gyártanak, s azokkal kereskednek.

12. Arany-, ezüst-, rézművek. Arany és ezüstműves minden nagyobb városban találhatók, de legtöbb Pesten, mind e mellett a bécsi ezüst most is többre becsültetik a honinál; s a gazdagok asztalait és szobáit csaknem kirekesztőleg bécsi arany- és ezüstkészületek ékesítik. — Pénzverő-intézet van Körmöczön.

A rézedények készítéséről, s általában a rézgyártásról Magyarországon a réz gazdag hazájában, ha a hámorokban elkészített réztáblákat kivesszük, igen keveset mondhatunk. Pálinkakazán, üst legtöbb gyártatik; egyéb rézedényeink Ausztriából jönnek. Van azonban egy rézműgyár Berzétén Gömör vármegyében; vörös rézműves czéh Beszterczebányán 4 helybeli, 54 vidéki mesterrel; Pesten szinte számosan vannak. Sodrony huzatik ezüsből Pesten, Posonyban; sárgarézből Körmöczön, Beszterczén, Gölniczen, itt 4 rézkovács is találhatván.

13. Vashámorok és gyárak. Magyarországon van jelenleg 102 vashámor, 2 puddling-hámor és 5 vashenger-gyár, melyekben 175,000 mázsa rudvas, 25,000 mázsa hengervas, 15,000 mázsa fekete pléhvas, 18,000 mázsa öntöttvas, 2000 mázsa aczél gyártatik. Főfészke a vasgyártásnak Gömörmegye, hol a Coburg herceg remek gyárjai a stájerországiakkal kiállják a versenyt. Itt a muranyi völgyben olly jó vaspléhet készítenek, hogy ez a legjobb stájerországihoz hasonlít. A legszebb vasművek Pohorellán, Betlérén, Rimabrezón dolgoztatnak. Gömör után mindjárt Szepes következik, mely gömörmegyei nyersvasból is dolgozik. Gölniczen 175 kovácsmester évenként mintegy 40,000,000 különféle szeget készít; továbbá sodronyt huznak, és sok kést csinálnak. Nevezetes vasgyár van Dernön (gr. Andrassy Györgyé Abauj-Tornában), mely évenként 10,000 mázsa kovácsolt vasat és 6—7000 mázsa öntvényeket gyárt. Szinte Abaujban a meczenzéfi németek többnyire vasművesek. Van itt 120 hámoros és 70 szegkovács, kik évenként 18,000 mázsa vasból kaszát, kapát, kazánokat, pat-

kókat, szegeket készítenek. Ungban Turjaremetén gépek segéd-mével gyártatnak ásók, kapák, kaszák, öntetnek igen jó vaskályhák, kandallók, főzőedények, gyertyatartók, s ezek főleg Lengyelországba vitetnek ki. Beregben a szelesztói gyár szinte keresett öntvényeket gyárt. Liptóban a maluzsinai, Zólyomban a hroneczi állami vashámorok és gyárak kiemelendők, melyek igen jó öntött, kovácsolt, hengerezett, lemez, rud és szervasat, kovácsolt és gépely szeget, reszelőt, stb., és kitűnő aczelt szolgáltatnak. Végre Borsodmegyében (Ozdon) újabb időben a vasgyártás örvendetesen emelkedett, s a diósgyőri vas és aczél minőségi tekintetben igen dicsértetik. Vashámorok vannak még: Zemplénben, Máramarosban, Biharban, Aradban, Vasban; de ez utóbbi helyen stájer vasból dolgoznak.

Vasöntődék vannak ezenkívül Budán Gans urnak, mely 10 lóerejű gőzgéppel s 60 munkással 8599 mázsa nyers és 1018 mázsa kovácsolt vasat dolgozik fel. Ilyen vasöntődéje van szinte Pesten Vidacs Istvánnak (a gazdasági eszközökhöz), a hengermalomnak, s az ó-budai hajógyárnak. — *Vaságyakra s butorneműekre* Kern pesti lakatos hasonlóan állított egy gyárt 1852-ben s évenként 350 mázsa vasat feldolgozik.

14. *Gép- s gazdasági eszközgyárak.* 1842-ben Werther Frigyes Budán állított egy gépgyárat, melyhez fokként egy szeszgyárt, majd élesztőkészítést, aztán gőzmalmot és gőzfördöntézetet kapcsolt. E gyár feldolgozik évenként 6—7000 mázsa vasat és 1000 mázsa rezet, s csinál mindenféle gőzkatlanokat, gőzgépeket minden részleteivel, szeszégető készüléket, vizipuskákat, stb. — Másik gépgyárt malmokra s gépekre szinte Budán Roszwurm alapított, mely évenként 1200 mázsa kovácsolt és öntött vasat és 2400 for. áru szerszámfát használ fel. — Harmadik gépgyár a Kuntzené Pesten, egy 8 lóerejű gőzgéppel, 25—30 rendes munkással.

A számosabb gazdaságieszközgyárak közül legnagyobb a *Vidacs Istváné* Pesten, mely 68 munkást foglalatatoskodtat, s 1100 mázsa nyers vasat ($1\frac{1}{3}$ Angliából), 700 mázsa kovácsolt vasat (100 m. Stájerországból), 1000 mázsa koakszot (Csehországból), 2600 m. köszenet, 1600 mérő faszenet, 15 mázsa fémét, 14 m. angol, s 12 m. stájer aczelt, stb. használ fel, s 1600 darab különféle gazdasági eszközt és gépet készít. — Ezenkívül van még Pesten 2 gép- és gazdasági eszközgyár (Hoffmanné és Wittwindisché), de ezeknél nevezetesebb a rimaszécsi gyár Gömörben, valamint Nagy-Czenken és Martonvásáron is igen keresett gazdasági eszközök készítettnek.

15. *Kékeny (kobalt)-gyár.* Kékenyfinomító-gyár egy van

az országban Losonczon, mely nagyszerű üzletet csinál, s a nyers anyagot a rosnyói és dobsinai bányákból kapván, készítményeit főleg Bécsben adja el. Egy fiókintézete Pesten is van.

16. Gyógyszer és vegyész gyárak. Dr. Wagner Dániel pesti-gyógyszertárával egy tudományosan vezetett gyógyszerlaboratoriumot kötött össze, hol törvénykezési-, gazdasági-, kereskedelmi-, iparos- és orvosi célokra vegyész kísérletek történnek, s különféle patikai szerek és készülétek gyártatnak. — Ezelőtt 10 évvel Pesten a vegyész termékek és festékek gyártása is megpróbáltatott, s az egyik gyárban évenként következő anyagok dolgoztatnak fel: 100 mázsa mérany (arsenik), 260 mázsa rézvitriol, 30 m. vasvitriol, 30 m. timsó, 30 m. kénsavas ólom, 40 m. szénsavas mészföld, 10 m. salétromsav, 20 m. kénsav, 300 m. sósav, 150 m. keményítő, 640 m. kénsavas baryt, 50 m. hamuzsir és szoda, különböző szikegek, 460 akó eczet, 1200 font mész, 400 font gallus, 250 font arab mézga, 260 f. indigo, 30 f. cochenilla, stb. A másik gyár szinte nagyban gyakorolja üzletét, s különféle festékeket és vegyész termékeket állít elő. Az említett 2 vegyész és festékgyáron kívül isnét van egy vegyész gyár Pesten, mely pecsétviaszt, írónt, kókuszolaj-szappant, hajkenőcsöket, illatos vizeket, választóvizet, gyufákat készít s 200 munkást foglalatostkodtat. Végre 1847-ben egy társaság részvényekre alapított *mátn-vegyész* gyárt Pesten, mely különböző savakat gyárt, s üzletét mindinkább terjeszti. Posonyban szinte találhatik egy jeles festékgyár, s egy Körmőczön, mely sárga festéket (ocher) készít.

17. Üveghuták. Ámbár üveghutáink számosak, mindazáltal a finomabb üvegeket most is Csehországból vesszük. Névszerint üveghuták vannak: *Somogyban*: Sz.-Mihályfán és Sz.-Lukán; *Veszprémben*: Csehbányán, Németbányán, Urkutbányán, Penzeskuton, Somhegyen; *Nyitrában*: Zlatnikon; *Trencsénben*: Zliechón és Kis-Chocholnán; *Liptóban*: Bóczán, Gombáson, Novottiban; *Zólyomban*: Sziklán, Hrinován; *Barsban*: Klakkon, Fenyő-Kosztolánban, Szkiczokon, Ebedeczen, Csávadon, Zlatnón (itt egy jeles üveggár készít alabastromot, agátkövet, zománczolt színes és fehér üvegből asztali disz-edényeket); *Hontban*: Csábrágon, Derzsényen; *Nógrádban*: Bzova pusztán, mely 6000 m. különféle üvegeket gyárt), Szinóbányán (Kuhinka testvéreké; igen jeles gyár), Divényhután; *Hevesben*: g. Károlyi Györgynek Szólaton, mely 10—12000 schok palaczkot gyárt főleg a parádi savanyuviz számára; *Borsodban*: Répáshután a diósgyöri határban 8000 schok öblös, és 2000 schok táblaüveg készíttéssel; *Gömörben*: Forgácsfalván, Kokaván; *Sárosban*: Kis-Lipniken, Livón, Sarbón; *Abaujban*: Szalán-

czon, Sompatakon, Regéczen (üvegmetészéssel); *Beregben* : a munkácsi uradalomban; *Máramarosban* : Técsőn; *Szathmárban* : Seles-tyén; *Biharban* : Almaszegen, Élesden, Bélben. Üvegköszörüléssel, metészéssel finomítással a pesti és posonyi üvegesek foglalatostkodnak.

18. Hamuzsir-főzés. Szódagyártás. Hamuzsir az ország különböző vidékein ezelőtt sok főzetett, de az erdők megritkultával, a legtöbb főzőintézet elenyészett. Legtöbb főzetik még Somogyban, Baranyában, Zalában, Hevesben a Mátra vidékén, Beregben, Máramarosban. — Hamuzsirgyár van Ó-Budán, mely 15,500 putton konyhamut, 300 öl fát dolgozik fel, s ezekből 600 mázsa tisztított hamuzsirt készít.

Magyarország több vidékein, névszerint Pest-Solt, Csongrád, Bihar, Szabolcs, Fejér, Moson megyékben, Jász-Kunságban a föld felszínén természetes *szóda* képződik, mely összesepertetvén, belőle készítették a *szóda*. Ennélfogva szódagyárak is az említett megyékben találtnak, névszerint Pusztá-Miklán, Búcsán, Ujfaluban Pest-Solt megyében; Kerekegyházán, Jakabszálláson Kis-Kunságban, összesen a budapesti kerületben 5000 mázsa szódagyártással. A nagyvárad kerületben pedig 7000 mázsa készítették. Egyébiránt a fa árának emelkedése miatt, s mióta a konyhasóból is állíthatatik elő szóda, s az angol szóda is a csekély vám végett könnyen behozathatik : a szódagyártás nálunk nagyon megcsökkent, s Szeged tájékán egészen megszűnt.

19. Salétromfőzés Timsógyárak. Salétromfőzéssel leginkább foglalkozik Debreczen és Nagy-Kálló vidéke, hol a mezőkön széljel sok termés-salétrom is találtnak. Nagyobbszerű salétromgyárak vannak Nagy-Kállón, melyhez több vidéki főzők is dolgoznak, Debreczenben és Zarándfalván, Moson vármegyében. Az ország egyéb részein szinte kisebb főzők szerteszéljel számosan dolgoznak, de salétromtelepeiket leginkább kamarai engedvény mellett kiásott házak, istállók földeiből készítik, készítményeiket Budára tartozván szabott árért beadni. A *timsógyárakat* fentebb az ásványtermékek közt említettük.

20. Cserépedény-készítés. Kőedény- és porcelángyárak. A cserépedény-készítés Magyarország különböző vidékein jelesen üzetik. Fejérmegyében a csákvári göröncserek híres fazekakat, tálakat, bödönöket, korsókat készítenek, melyekkel a Tisza, Duna közeit is bejárják. Baranyában szinte sok és jó cserépedény égettetik. Nádasdon 50, Vaszarban pedig majd mind fazekas lakik. A magyar-hertelendi nők a hajdani hetruskokkal vetélkednek a kőkorsó (bugyogós korsó) készítésében; de leghíresebbek mégis e megyében a pécsi fejér kályhák. Zalában Sümeg, Ba-

gonya, Dobronok, Kebele, és Zala-Lövö tűnnek ki ez iparágban; Vasban pedig a jobbágyi lakosok kékes homokkal vegyített agyagból égetnek igen erős korsókat; ezenkívül a jákaiak és monyorókerékiek is jó fazekasok. Posonymegyében cserépedényt csinálnak Dévényben, N.-Lévárdon; F.-Nyitrában: Dejtén, Kosolnán. Zólyomban több helyen égettetik edény, legjobbnak tartják a szielniczit. Nógrádban Poltár, Gömörben a jolsvai völgy és Rimaszombat vidéke, Zemplénben Kis-Azar, Biharban Csátár, Telegd, Rév, Lehecsény, Szathmárban Misztótfalu, Szinyérváralja, Lekencze tűnnek ki ez iparágban. Alföldön a mező-túri korsók ismeretesek. Pipacsinalással Debreczen, Selmecz, Pápa, Podrecsány, Perlacz foglalatostkodnak.

Sokkal nagyobb figyelmet érdemelnek azonban a *porcellán- és kőedénygyárak*. Legjelesebb porcellángyár jelenleg a herendi, Veszprém vármegyében. Az itt készült cserép átlátszó, tüzet is ad, s benne sütni lehet. Egyár az idei párisi iparműkiállításra is küldvén készítményeiből, ezek az egész Europa figyelmét magukra vonták, különösen az utánzott chinai porcellánedények. — A *kőedénygyárak* közt legnagyobb szerű a miskolci. Ez 42 rendes gyármunkást foglalatostkodtat, s feldolgozik évenként 2400 mázsa agyagot Tapolczáról, 600 mázsa tűzképes homokot Békésből, 160 mázsa kavicsot Kis-Győrből, 58 m. kovagot Kassáról. Nevezetes kőedénygyárak vannak még: Iglón, Apátfalván (Borsodban), Telkibányán, Pápán, Tatán, Kőszegen, Rosnyón, Murányban, Kassán.

21. *Tégla gyárak*. Tégla mindenütt égettetik az egész országban, de Mieszbach Alajos nagyszerű pesti téglagyára mégis kiemelendő. E telep Pesthez 1 órányira 70 hold földet foglal el 11 kemenczével s 2—300 munkással. A tüzelés köszénnel történik, s évenként 12 milliom téglát kerül ki.

14. *Kereskedés*. Valamint mindenütt, úgy Magyarországon is legkiterjedtebb s így legnagyobb fontosságú a belkereskedés. E belső közlekedést honunkban még élénkebbé teszi azon természeti körülmény, miszerint az északi vármegyék épen azon javakkal bővelkednek, melyekben a déli vármegyék szükségét látnak. Így az északi vármegyék szolgáltatnak épületi fát s faedényeket, sőt, vasat, rezet, s mindenféle érczet, ásványvizeket, közönséges vásznat és gyolcsot, üveget, papirost, stb., s mind ezek helyett cserében kapnak a déli vármegyéktől a gabona minden nemeit, bort, szarvasmarhát, sertést, nyers szalonnát, zsiradékot, lovat, gyapjút, gyümölcsöt, s különféle nyers terményeket. Az egyes kereskedő városok és vidékek, vagyis az egész Magyarország belkereskedése Pesten központosul. E hirtelen emelkedő város csaknem az ország

közepén, Európának egyik legnagyobb folyama mellett, az ország belkereskedését magához vonta. Honitermékek közt nevezetesebb cikkek : nemesített és közönséges gyapju, melyből évenként 140—150,000 mázsa adatik el a pesti piacon. Ezután jön a gabonakereskedés, mely körülbelül 18 millió forintot hoz forgásba. Névszerint 1853-ban 854 közönséges evezőhajó érkezett meg, melyek hoztak 2,308,037 mérő tiszta búzát, 283,538 m. kétszerest, 196,270 m. rozsot, 130,248 m. árpát, 794,095 m. zabot, 511,354 m. tengerit, 19,838 m. kölest, 320,503 mérő repczét. Ezenkívül a gőzhajók szállítottak 213,425 mérő gabonát, s a vaspálya 1,397,119 posonyi mérőt. A többi nevezetesebb kereskedelmi cikkek : szalonna és zsiradék, debreczeni és szegedi szappan, 2000 mázsa viasz, erdélyi gyertya, 100,000 akó többnyire veres bor, gubacs, hamuszir, timsó, szóda, nyers bőr, vágómarha, stb.

A többi nevezetesebb kereskedővárosokat a szerint említjük meg röviden, a minő termékekkel kereskednek leginkább. Így Pest után legnagyobb kereskedést űz gabonával Győr és Moson. Így Győrben 142 vagyonos gabonakereskedő találtatik, kik a Győrbe érkező nagy hajókról a gabonát kisebb hajókra rakatván, Mosonyba, onnan Bécsbe vagy Sopron felé küldik. Élénk gabonavásárok esnek : Debreczenben, Miskolczon, Kassán, Losonczon, Rimaszombatban, Balassa Gyarmaton, Léván, Nyitrán, Vágújhelyen, Nagyszombaton, Privigyében, Sopronban, Szombathelyen, Nagykanisán, Veszprémben és Aradon. *Marhavásárok* : Pesten, Kecskeméten, Makón, Holdmezővásárhelyen, Aradon, Simándon, Gyulán, Békésen, Debreczenben, Mezőturon, Báthon, Fejérváron, Szenczen minden hétfőn rendes göböltyvásár tartatik. Igen nevezetes marhavásárok történnek Sopronban is. *Juhvásárok* : a most említett helyeken, Kecskeméten, s a felföldön Hanusfalván és Detván. *Sertésvásárok* : Sopronban, N.-Kanisán, Győrben, Bolyon, Mohácson, Aradon, Debreczenben. *Gyapjuvásárok* : a pestin kívül Losonczon, Kassán, Sopronban. Hazai *posztóvásár* legnagyobb tartatik N.-szombataban. Itt a görögök és czinczások a környékbeli közönséges posztót jó olcsón összeszedvén, azt Pesten keresztül a Bánságba, Oláh-, Szerb-, Moldva- és Erdélyországokba hordják. *Borral* kereskednek : Posony, Nagyszombat, Miskolcz, Kassa, Eperjes, Késmárk, Sopron, Pécs, Arad. *Épületi fakkal* legnagyobb kereskedést űz Komárom, aztán Szered, Esztergom, Párkány, Vác, Duna-Földvár, Mohács. Közönséges vászonnal és gyolccsal kereskednek : Késmárk, Bártfa, Rosnyó. *Mézzel, viasszal* Rosnyó, *Szalonnával* Debreczen kereskedik leginkább. Nevezetesebb *lővásárok* : Pesten, Debreczenben, Fejérváron, Győrben tartatnak.

Mióta a vámkorlát Magyarország s a többi ausztriai tartományok közt megszűnt, sem a kivitelt, sem a behozatalt megmondani nem tudjuk, annyi bizonyos, hogy az ország külföldre jelenleg is sok gabonát, marhát, sertést, gyapjút, bort, rezet, rongyot, tollat, gubacsot, repczét, nyers bőrt, s különféle nyers termékeket és ásványokat viszen ki: ellenben ezek helyett a gyarmati árukon kívül csaknem minden ipar- és gyárccikket kénytelen behozni. A hajdan jövedelmes dohánykereskedés megszűnt.

A kereskedést előmozdító eszközök közt első helyet érdemel a *délkeleti vaspálya*, mely Bécsből kiágazva, Posony, Nyitra, Esztergom, Hont, Pest megyéken, s Pesten keresztül Szolnokig, s Czeglédtől eltérve Nagy-Körösön, Kecskeméten, Félegyházán által Szegedig vezet. Mig még a szegedi szárnyvonal megnyitvatott, 1853-ban e pályatéren 8,610,083 mázsa vagyon vitetett szét, melyekből magát a pesti állomást 2,091,099 mázsa jóságjólta. E délkeleti fő pályavonalon kívül van még 2 mellék-vasut Magyarország; egyik a *poson-nagyszombati* lóerőre épített pálya, mely 1846-ban jött létre, mely 1,071,617 forintba, s felszerelési költségekben 160,671 forintba került, s évenként 80—90,000 személyt, és 370,000—400,000 mázsa jóságot szállit. Második *vaspálya* de gőzerőre a *sopron-katzelsdorfi*, mely Soprontól kezdve Agendorfon, Mattersdorfon, és Wiesenen keresztül Katzelsdorfig vezet, 2,233,282 p. forintba került, s 70—80,000 személyt, és 470,000—500,000 mázsaportékát szállit. Az említett kész vaspályákon kívül még több pályavonalok is vannak tervezetben, sőt munka alatt, mint a *szolnok-debreceeni*, az *ipolyölgyi* vagy felső magyarországi, a *ságrád-nagykanisai és pécsi*, végre a *bécs-győri*, mely már elkészült.

A vaspályák után leghatalmasabban előmozditja a kereskedést az *első ausztriai cs. k. szabadulmas dunai gőzhajó-társaság*.

E társaság 1831-ben keletkezett, s üzletét fokrul fokra nevelvén, s a hajózást a Tisza, Dráva és Bodrog folyókra is kiterjesztvén: 1853-ban már 85 gőzhajóval rendelkezett, melyek 9716 lóerővel bírtak, a vontató-, sertés-, stb. hajókat nem is számítván. Személyzete állott 7 felügyelőből, 100 kapitányból, 93 conductorból, s 2400 fő hajóslegényből. Pesttől kezdve Bécs felé szállitott 286,689 mázsa portékát, 213,425 mérő gabonát, 408 darab sertést, 14 d. zongorát, s 8 hintót; lefele: 38,412 mázsa kovácsolt vasat, 16,799 m. vasedényt és műveket, 1258 m. rezet, 3287 m. bort, 323 m. sert, 4910 m. pálinkát, 2732 m. eczetet, 8930 m. különféle folyadékot, 2826 m. üveget, 6901 m. készített bőrt, 3322 m. nyers bőrt, 850 m. ázalékot, 48,606 m. gyárckelmét, 10,524 m. papirost, 307 m. orvosfüvet, 2040 m. magot, 3819 m. ködedényt, 25,754

m. gyarmati árut, 9793 m. dohányt, 5080 m. cukrot, 101,649 m. különféle terhet, 82,645. m. köszenet, összesen 380,778 mázsát.

Előmozdítja a kereskedést továbbá a *nemzeti bank fiók-intézete* Pesten, mely 2,500,000 pengő forinttal van dotálva, s a bankképes egyéneknek 4%-re kölcsönöz de csak váltókra. Hasonló jótekhony intézet a *magyar kereskedelmi bank*, mely évenként 11—12 milliom forint üzletet csinál, s 1853-ban csupán privatusok 4% kamatra tettek be 693,801 forintot, és 33 krajczárt.

E bankokhoz sorozhatók az országban széjljelszórt *takarékpénztárak*, melyekből jelenleg 26 áll fen, u. m. Pesten (5,984,660 for. forgalommal), Budán (2,221,958 évenkénti forgalommal), Posonyban (szinte 2,500,000 pfrt forgalommal), Esztergomban, Fejerváron, Miskolczon, Szegeden, Egerben, Aradon, Debreczenben, Nagyváradon, Eperjesen, Pécsen, Kőszegen, Iglón, Nagy-Károlyban, Kassán, Sopronban, Győrben, Szombathelyen, Szathmár-Németiben, Szekszárdon, Veszprémben.

15. *Politikai felosztás.* Magyarország jelenleg 5 különálló közigazgatási kerületre osztatik, melyekben 43 vármegye számláltatik. Az egész országnak egy közös polgári és katonai kormányzója van, jelenleg *Albrecht* cs. k. főherczeg, s mindenik kerületet egy helytartótanácsi osztály igazgatja, valamint minden kerületnek különösen van egy cs. k. főtörvényszéke. A főnökök által kormányzott megyék ismét szolgabírói járásokra osztatnak.

Az 5 kormánykerület e következő: 1) a *budapesti*, 2) a *posonyi*, 3) a *soproni*, 4) a *kassai*, 5) a *nagyváradi*.

I. Budapesti kerület.

A budapesti kerület magába foglalja e következő megyéket: 1. *Pest-Pilis*, 2. *Pest-Solt*, 3. *Esztergom*, 4. *Fejér*, 5. *Csongrád*, 6. *Szolnok*, 7. *Heves*, 8. *Borsod*, 9. *Jász-Kunság*. Kiterjedése 609¹⁴ □ mfd. Népeisége 1,599,819 lélek. A helytartótanácsi osztály székhelyei Buda; főtörvényszéké Pest.

1. Pest-Pilis vármegye.

Kiterjedése 92⁴² □ mérföld, 372,935 lakossal. Elosztatik 7 járásra, melyek következők: 1. *budai*, 2. *rácskevi*, 3. *váci*, 4. *monori*, 5. *gödöllői*, 6. *nagykátai*, 7. *ócsai* vagy *dabasi*. Buda és Pest tanácsai egyenesen a helytartótanácsi osztály alatt állanak. A főnökség székhelye: Pest. Megye-törvényszék helyett Pestmegye dunabalsparti része számára a pesti, a jobbparti rész számára pedig a budai kerületi törvényszék jár el, ez utóbbi egyzersmind Esztergom megye részére is.

Buda, fővárosa egész Magyarországnak, a Duna jobb partján, részint a várhegyen, részint annak aljában elterülve, Pesttel szemközt, mellyel pompás lánczhíd által van összekötve. A város áll a *várból* vagy *belváros-*

ból, mely egy 32 öl magas kerekded hegyre épült, s kőfalakkal, bástyákkal vértetik körül, továbbá *Taban v. Rácváros, Krisztinaváros, Visiváros, Országut, Buda-Ujlak* és *Ó-Buda* külvárosokból, mely utóbbi csak 1850 óta kapcsoltatott a fővároshoz. A házak száma 4079, u. m. a várban 227, rácsvárosban 967, Krisztinavárosban 513, vizivárosban 809, Országuton 394, Ujlakon 403, Ó-Budán 766. Ezekhez járul a budai hegyeken szétszórtan 114 épület és nyári kéjlak. Belterülete $489\frac{3}{12}$ holdat, külhatára $14,018\frac{1}{2}$ holdat foglal el, melyből 2487 h. szántóföld, 2219 h. rét, 3717 h. erdő, a többi szőlőhegy, u. m. 6,702,450 □ öl, vagyis $33,512\frac{1}{2}$ kapás. Nevezetesebb épületei: a *királyi várpalota* a várhegy déli sarkán. Ez az 1849-ki ostrom alkalmával leégett, de azóta csinosan felépítettet, s belülről nagyobb fényvel felékesítették. Lakhelye Magyarország katonai és polgári főkormányzójának *Albrecht* cs. k. főherczegnek. A cs. k. *fegyvertár*, a sz.-György téren, melyet egyszersmind a Henczi emlékszobra ékesít; az *országház* a helytartótanács hivatal épülete; a cs. k. országos pénzügyigazgatósági *hivatal* három emeletes épülete száznál több szobával; a *hadi főkormány* két emeletes s négyszegű épülete; a *városi német színház*; a *városi tanácsház*, végre a sz. Gellért hegy caucsára legújabbán épített fellegvár, egy nevezetes *csillagdával* együtt. — Szentegyházai Budának számosak, névszerint 13 kath., 1 n. e. óhitű, 1 reform., 1 ágostai szentegyház, s egy jeles héber imaház Ó-Budán. Mind ezen szentegyházak építészeti tekintetben nem igen érdemelnek kiemelés, de történeti tekintetben némellyik nagyon nevezetes, különösen a várban levő „Nagy-Boldogasszony menybemeneteléről” czimzett igen régi szentegyház. Továbbá találhatik 2 férfi- és 1 nőzárdá.

Népessége az 1851-ki népszámlálás szerint az itt lakó idegenekkel: 50,127 lélek, amazok nélkül 43,019. Ezek közt van r. katolikus 36,220, görög-katolikus 37, ágostai 752, reformatus 600, görög nemegyesült 434, héber 4976. Nyelvet s eredetet illetőleg 27,939 német, 7555 magyar, 46 olasz, 1307 tót, 1186 szerb, 16 oláh, 4976 héber. Fő foglalatosságok: a kézművesség, kereskedés, föld-, s különösen szőlőmivelés. Kézművesek száma 1153, a kereskedői testületbe bejegyzett kereskedőké 49. Gyárai számosak, melyek közt első helyen áll az ó-budai nagyszerű hajógyár, továbbá van itt 3 karton-, 2 gőzliszt-, 2 bőr-, 1 vasöntő-, 2 gép-, 1 hamuszir-, s több szesz- és eczetgyár. Négy országos vására csekély jelentőségű. Fő életmódját teszi azonban a budai lakosoknak a szőlőmivelés. Ugyanis a várost félhold formára bekerítő hegyek többnyire szőlőtőkékkel diszlenek, s 5334 holdat borítanak el. Bora nagyobb részben vörös, de egyidő óta a fehér szőlőfajokat nagyon szaporítják s erősen kezdik termesztani.

Buda városában, mint országunk fővárosában székelnek kormánysszékeink, melyek mind annyi életet s munkásságot terjesztenek országunk különböző részeibe. Ezek valamennyien *Albrecht* cs. k. főherczeg katonai s polgári kormányzó ő fenségének kormánya alatt állanak. Jelesen: 1. maga a cs. k. *hadi főkormány*, 2. a cs. k. *helytartótanács*, 3. a magyarországi cs. k. *pénzügyigazgatóság*, 4. az országos *pénztári hivatal*, 5. a cs. k. *közalapítványi főpénztári hivatal*, 6. a cs. k. *álladalmi számvevőség*, 7. *kerületi pénzügyigazgatóság*, melynek hatásköre kiterjed Fejér és Esztergom vármegyékre, 8. *építészeti igazgatóság*, 9. *lotteria igazgatóság*, 10. cs. k. *kerületi törvényszék*, 11. *budai közig. járásbiróság*.

Mióta a kir. egyetem 1785-ben Pestre vitetett, azóta főtanodája nincsen ugyan Budának, de kisebb iskolái számosak. A várban van egy *főgymnasium* 8 osztálylyal a piaristák vezetése alatt, melyben tannyelv a német; Pestről Budára hozatott át a technikai főtanoda, ezenkívül van 14 elemi, 4 kisdedovó, 1 rajz, 1 zenési tanoda, s az izraelitáknak Ó-Budán egy jól rendezett fő-elemi iskolájuk. Továbbá itt van a királyi magyar egyetem könyvnyomdája, mely egyik legrégibb illy intézet egész hazánkban. Virágzó állapotjára sokat tett az, hogy az iskolai könyvek nyomtatására kirekesztő szabadalommal birt, de ez előny tőle elvétetvén, jelenleg csupán misés könyvekre, breviariumokra, s a Corpus Juris kinyomtatására szorítottatott. Hírlap ez időben nem adatik ki Budán, s két könyvkereskedése (egyik csak antiquarius) is csak teng.

Jótékony intézetei: a takarékpénztár, a nőegyesület, polgári árpoda, szegények háza, országos nyugdíjintézet, városi hivatalnoki nyugdíjintézet, élelembiztosító társulat (Ó-Budán), 6 kóroda, melyek közt különösen kiemelendő a néhai Marczibányi István által alapított irgalmas-szerzeti kórház, s az „Erzsébet” szüzek által kezelt nőkóroda, melyre szinte Marczibányi nevezetes alapítványt tett. Végre a szenvedő emberiség javára híres ásványos forrásokkal áldotta meg a természet Budát, melyeket már a romaiak is ismertek, a törökök pedig szenvedélyesen használtak, némelly részben maig is fenálló fürdőházakat építvén melléjük. A budai megye vizeknek 2 fő kutfeje van, egyik a sz. Gellért, másik a Józsefhegy tövében. A sz. Gellért körül tehát 3 fürdőház áll, u. m. a *sárosfürdő*, a *rudasfürdő*, és a *rácsfürdő*. A Józsefhegy környékén ismét 3 fürdőhely található, névszerint a *királyfürdő*, a *Lukácsfürdő*, s a mindenek közt legnevezetesebb, s legrégibb *Császárfürdő*. Ez a romaiak idejében „aquae calidae superiores” név alatt volt ismeretes. A törököknek hasonlóul kedves fürdőhelyük volt itt, Werner szerint Mahomed basa ide egy török-barát (dervis) monostort épített, s ide most is történeken évenként még Perzsiából is látogatók. Ezen ásványvizek a vizelletet különösen hajtják, s a kigőzölgést elősegítik. Egyébiránt a császárfürdő leginkább használ a vizellet-hólyag nyavalyáiban, csuszban, máj és lép dugulásokban, s innen eredő gyomorgyengeségben, aranyérben, kólikában, álmatlanságban. Ott pedig, hol a nyavalya tiszta gyengeségen vagy öregségen alapszik, semmi foganatja nem tapasztaltatott. Melegsége az itala használt forrásnak 46 foknyi, s a többiek még ennél is melegebbek. Végre a mult évben a Sashegy alatt elterjedő rónaságon több keserforrás-kut találtatott fel, s nyitvatott meg közhasználatra, mely vizek a csehországi keservizeket tökéletesen képesek pótolni.

Mi a kényelemre s mulatságra tartozó intézeteket illeti: van Budán egy színház a várban, s egy nyári szinkör a váralatti Horvátkertben, melyek mindegyikében német színészek mulattatják Magyarország fővárosa közönségét. A városnak számos közellevő és szép nyári mulató helyei közt kiemelendők: a várhegy nyugoti részét kerítő bástya-sétatér, ugyanezen oldalon a várhegy alatt a Horvátkert, a kintebb néhány száz lépésnyire eső városmajor, aztán a mulatóházakkal mindinkább épülő svábhgy, a Laszlovszky-major, zugliget, szépjuhásznő, Leopoldmező, a Duna közepén elterülő pompás Margitsziget. Mind kényelmet illetőleg, mind építészeti tekintetben nézésre méltó szép mű leendő az *alagut*, mely a várhegy gyomrát

keresztül törve, a lánczhidtól egyenesen a Horvátkertig a Krisztinavárosba vezet. Még egészen készen nincs, de már át lehet rajta járni, s e remek építményt főleg az Ürményi József ur munkássága által létrejött részvénytársulatnak köszönhetjük.

P e s t.

Pest, Magyarországnak legnagyobb s legvirágzóbb városa, fekszik egy homokos térségen, a Duna bal partján, a keleti hosszúság $36^{\circ} 43' 15''$ s az északi szélesség $47^{\circ} 29' 25''$ közt Budával átellenben. A mostani Pest áll öt részből, u. m. a *belvárosból*, mely hajdan kőfallal volt kerítve, s a következő külvárosokból: *Leopoldváros*, mely mindenik közt legszebb s leg-egészségesebb helyen fekszik, *Terézváros*, mely mindenik közt legnagyobb, *Józsefváros*, és *Ferencsváros*, mely mindenik közt legkisebb. A város házai és telkei 1370, a külhatár 17,489 holdat foglal el. Van az egész városban 30 tér, 208 utca, 4804 ház, melyek közül 3667 földszintes, 595 egyemeletes, 391 kétemeletes, 106 háromemeletes, és 6 négyemeletes.

Kevés város van, mely rövid idő alatt annyira emelkedett volna, mint Pest. Még 1800-ban csak 30,000 lakosa volt, s már 1854 elején 109,000 lelket, és 28,585 családot számlált; kik közt 77,243 romai katolikus, 6501 ágostai, 3691 reformatus, 1171 n. egyesült óhitű, és 20,394 zsidó. 185 $\frac{2}{3}$ -ban házasság történt 1036, született 6134, kik közt 1274 törvénytelen ágyból, meghalt 4488. Nemzetiséget s eredetet illetőleg az 1851-ki országos összeírás szerint volt 31,965 magyar, 33,884 német, 4187 tót, 570 szerb, 56 horvát, 198 oláh, 41 illir, 130 olasz, 46 francia, 12 angol, 11 sveczi, 2 belga, 84 cigány, 12,642 héber.

Piaczai közt első helyet érdemel az Ujpiacz a Leopoldvárosban. Ez mind szépségére, unind nagyságára az elsőbbséggel vetekedik Európában, s legközelebb angolkertté alakított, közepén az ideiglenes német színház állván. Hasonló szép sétátér van az Újépület mellett, mely alkotójának Széchenyinek nevét viseli. Szinte tágas piaczok még a Hermina és István térek is. 12 szentegyháza közül azonban egy sincs, mely építészeti tekintetben figyelmet érdemelne. Már középületei közt többen vannak jelesek. Ilyenek a *magyar nemzeti museum épülete*, a *hadastyánok palotája* olasz izlése, az ugynevezett *Újépület* 9 udvarral, melyek közül a középső 180 □ öllel még nagyobb mint a fentebb említett ujpiacz, az *uj városkása* örtonnyal, a *magyar színház*, a *Ludoviczeum*, pompás kerttel körülkerítve, a *kereskedőház* a Dunaparton, a *vármegyeháza*. De mindenek felett a világban egyik legremekőbb építménye a dunai *lánczid*, mely Pestet összeköti Budával, s 1839—1849 nov. 20-káig épülvén, közel 6 milliom pengő forintba került. Általában pedig a Dunapart s a Lipótváros annyi és olly csinos izlésű magán-lakházakat és palotákat mutathat, hogy e része Pestnek akármellyik europai székesváros szebb részeivel méltán versenyezhetik. — Pest jelenleg székhelye a cs. k. főtörvényszéknek, egy megyei törvényszéknek, Pest-Pilismenteje főnökségének, s több cs. k. állami és rendőrségi hivataloknak.

Tudományos intézetek közül megemlítendők: a *magyar tudós társaság* jeles könyvtárral, a *magyar királyi egyetem*, 4 tudománykarral (theologia, philosophia, orvosi és jogász), s 84 tanárral, 1854-ben 1121 tanulóval,

kik közt 63 theologus, 546 jogász, 242 orvosnevendék, 7 bölcész, 64 gyógyszerész, 140 seborvos, 59 bába. Könyvtára 75,000 könyvet és 1500 kéziratot számlál; van saját nyomdája és csillagdája Budán, továbbá Pesten fűvész-kerete, s több orvos-sebész muzeuma és klinikuma, állatgyógyintézete. A magyar nemzeti muzeum, természettani-, ásványi-, régiség-, kép- gyűjteményeivel, s a jeles Széchenyi-könyvtárral; egy kath. *főgymnasium* 8 osztálylyal, mellyben magyar a tannyelv, ágostai magán-*algymnasium*, magyar és német *realiskola*, 1 *tanítóképző intézet*, 9 kath., 1 reform., 2 ágostai, 3 óhitű, 3 izr. *elemi tanoda*, 8 *kisdedovó*, végre számos nyilvános és magános fi- és nőnevelő intézet (3 kereskedelmi iskola), és tanoda, s több tudományos és művészeti, (természettudományi-, geologiai-, orvosi-, szépmű-, gazdasági) egylet. Általjában Pest középpontja a magyarhoni tudományosságnak és literatúrának, mert azonkívül hogy a Magyarországnak megjelent munkák $\frac{1}{5}$ része Pesten jelenik meg, még 4 politikai (2 magyar 2 német) 2 szakbeli (1 vallási, 1 gazdasági), 4 divatlap (3 magyar 1 német) nyomatik itt a tudakozó-intézet lapján kívül. Van itt továbbá 7 könyvnyomda, 10 könyvkereskedő, 3 műárus. A kézművesek száma 7893, mi elegendőleg mutatja kézműipar virágzását. — Gyárai közül említendők: 1 ólommű-, 3 vegyész és festék-, 1 paszománt-, 1 vasbutor-, 3 kalap-, 2 bőr-, 4 gép s gazdasági eszköz-, 1 gőzliszt-, 1 kékenyfinomító-, 2 olaj- 1 sétabot-, 5 szesz és élesztő-, 1 csontliszt-, 1 keményítő-, 1 czukorfinomító-, 1 burgo-nyaczukor-, 1 czikória-, 6 gyufa-, 1 hintó-, 1 czérna, és több eczetgyár.

De Pest sebes növekedését s virágzását főkép kereskedésének köszönheti, melly hazai nyers termékekre nézve legnagyobb fontosságu, mint Magyarország kereskedésénél már előadtuk. Jelenleg a kereskedők száma 2000-en felül van, s csupán a nagykereskedőké 189. E virágzó kereskedést hatalmasan előmozdítja a hajózható Duna, az itt központosított, s mindinkább nagyobb terjedést nyert gőzhajók és vaspályák, a 4 országos vásár, a nemzeti bank fiókjintézete, a magyar kereskedelmi bank, takarékpénztár, a Lloyd-intézet, a budapesti ipar- s kereskedelmi kamara, s több váltóházak és biztosító-intézetek.

A jótékony intézetek közt említendők: a zálogház, a nőegyesület, szegényintézet, kereskedői nyugdíjintézet, a Rókus kóroda, melly évenként 6000 beteget vesz fel, a gyermekkóroda, a vakokintézete, az izraeliták kórháza, stb. — Ellenben érezhető fogyatkozása Pestnek: a fával beültetett nyílt, szabad térek, kertek és közmulatóhelyek ugyszólván teljes hiánya, mellyet a 308 holdnyi városerdeje, a távolfekvő Orczykert, s a legujabban alapított Széchenyi- és Ujtér sétányok ki nem pótolnak.

Vége megemlíthetjük, hogy Pestnek van egy 934 hold terjedelmű szőlőhegye „Kőbánya“ név alatt, melly kitünő minőségű fejér bort terem.

1. Budai járás.

Közigazgatási székhely: Buda. Hozzá tartozó helységek: Albertfalva, Békásmegyer Kiszíng pusztával, Bia Csonkatebe pusztával, Bogdány, Borosjenő, Budakeszi, Budaörs Csik pusztával, Pilis-Csaba, Csobánka Kis-Kovácsi pusztával, Hidegkut, Izbék, Jenő, Kaláz, Kis-Oroszi, Kis-Tétény p. Monostor, Nagy-Kovácsi, Páty, Perbál, Pilis-Szántó, Pócsmegyer, Leányfalva pusztával, Pómáz, Promontor, Solmár Garancs pusztával, Sz.-Endre,

Sz.-Iván, Sz.-Kereszt, Sz.-László, Telki, Tétény, Tinnye, Jászfalu p., Torbágy, Tök Anyácsa pusztával, Török-Bálint, Tótfalu Tahi pusztával, Üröm, Visegrád, Zsámbék.

Nevezetesebb helyek : *Szent-Endre*, város a Duna jobb partján Budához északra 2 mfd., 6 óhítű, s 1 kath. templommal. Egy g. n. e. püspöknek (ki budainak uezvettetik) itt van székhelye. Van 4000 lakosa, 2550 holdra menő szőlőhegye, melly finom vörös bort terem. *Visegrád*, m. v. a Dunára kidomborodó szédítő meredekségű visegrádi várhegy nyugoti tövében, felséges vidéken. Hegyormán láthatni a hajdani pompás királyi vár mohos omladékait. *Zsámbék*, m. v. 3800 lakossal, kik szép lovakat tartanak. Van itt egy régi pusztá goth szentegyház s török mecset. *Bia*, jó kőbányával, keserforrással. Gr. Sándor Móríc ez uradalomban derék angol telivér-ménest tart. *Tótfalu*, *Bogdány*, *Tétény*, *Promontor* híres bort természetnek s Pestre sok gyümölcsöt hordanak. *Csobánka* jó kőbányájáról, *Pilis-Sz.-Kereszt* meszeről nevezetes.

2. R á c z k e v i j á r á s.

Közigazgatási székhely : Ráczeke. Hozzá tartozó községek : Becse, Csepel, Csép, Lóré, Makád, Sziget-Sz.-Márton, Sziget-Sz.-Miklós, Tököl, Sziget-Ujfalu, mindnyája a Csepel dunaszigetben fekszenek. Főhely : *Ráczeke*, m. v. 4500 lakossal, kik különféle élelmi szerekkel hasznos kereskedést folytatnak Pestre ; utolsó postája : Ercsi.

3. V á c z i j á r á s.

Közigazgatási székhely : Vác. Hozzá tartozó községek : Acsa, Bottyán, Csomád, Csővár, Duka, Dunakeszi Alag pusztával, Göd p., Kis-Némedi, Kis-Sz.-Miklós, Kis-Ujfalu, Mácsa, Püspök-Hatvan, Rátót, Szilágy, Stör és Cseres Galambos pusztával, Szada, Szód Csörög pusztával, Tót Györk, Vác-Szügy, Cselőte, Naszály és A.-Pencz pusztákkal, Vác-Hartyán, Veresegyház, Zsidó.

Nevezetesebb helyek : *Vác*, püspöki város a Duna balpartján, Pesthez északra 4 mfd. a vasuti vonalban, kies egészséges vidéken, 12,000 lakossal, kath. püspöki székkal és palotával, káptalannal, seminariummal, si-
ketnéma intézettel, algymnasiummal, szép püspöki szentegyházzal. *Acsa*, b. Prónay család 2 kastélyával. *Szada*, *Veresegyháza* jó fehér bort és sok gyümölcsöt termesztenek.

4. G ö d ö l l ő i j á r á s.

Közigazgatási székhely : Gödöllő. Hozzá tartozó községek : Aszód, Besnyő p. Babat p. Bagh, Boldog, Czinkota, Csik-Tarcsa, Csömör, Dány, Domony, Egerszeg p., Fóth, Gödöllő Gyű pusztával, Héviz, Héviz-Györk, Tótfalu pusztával, Iklad, Isaszeg, Nyiregyház és T.-Sz.-György pusztával, Kartal, Kis-Kartal p., Káposztásmegyer p., Kerepes, Kis-Bag p., Locsod p., Mindszent p., Mogyoród, Rákos-Palota, Pécel, Sziget és Locsod-Monostor pusztával, Rákos-Csaba, Rákos-Keresztur, Sz.-Jakab p., Sz.-Király p., Sz.-Mihály p., Tura, Uj-Pest, Valkó, Varsány p., Verseg, Mindszent p., Valkó-Sz.-László, Zsámbok.

Nevezetesebb helyek : *Gödöllő*, m. v. erdőkkel kerített kies völgyben.

Feje b. Sina egyik szép uradalmának, nagy várkastélylyal és kerttel; közel hozzá a besnyői pusztán van egy kapuczinus kolostor. *Aszód*, m. v. sok zsidósággal, b. Podmaniczkiak kastélyaival, evang. magán-algymnasiummal. *Fóth*, ékesíti gr. Károlyi István kastélya, pompás angolkertje, s egy általa építtetett gyönyörű izlésű kath. templom; a szomszéd káposztásmegyéri pusztán telivér ménés. *R.-Palota*, jeles olajgyárral. *Pécel*, gr. Ráday Geodeon kastélyával. *Csömör* híres fejér bort termeszt. *Sz.-Mihály* pusztán nagy tehenészet. *Isaszeg*, 1849 apr. 6-kán ütközet.

5. Nagy-Kátai járás.

Közigazgatási székhely: Nagy-Káta ut. p. Tápio-Szele. Hozzá tartozó helységek: Boldog-Káta p., Egres-Káta p., Farmos, Kóka, Megyer és Szőrös p., Pánd, Szőreg p., Birincsel p., Szecső, Sz.-Lőrincz-Káta, Sz.-Márton-Káta, Tamás-Káta p., Tápio-Bicske, Tápio-Györgye, Tápio-Sz.-Márton, Tápio-Ságh, Tápio-Szele, Tó-Almás, Sárók pusztá.

Nevezetesebb helységek: *Nagy-Káta*, m. v. 4000 lakossal, híres marhavásárokkal. *Tó-Almás*, b. Prónay Albert szép angolkertjével. *Tápio-Györgye*, *Tápio-Sz.-Márton* híres tisztabuzát termesztene.

6. Monori járás.

Közigazgatási székhely: Monor. Hozzá tartozó községek: Alberti, Bénye, Bille p., Csév p., Dán-Sz.-Miklós p., Gomba, Gyömrő, Halomegyház p., Irsa Kis-Irsa pusztával, Káva, Lőb g., Maglód, Mende, Mikebuda p., Monos-Ujfalu p., A.-Nyáregyháza p., F.-Nyáregyháza p., Oszlár p., Péteri, Pilis, Sz.-István p., Sz.-Lőrincz p., Tápio Sáp, Tápio-Süly, Tete p., Uri, Üllő, Vasad p., Vecsés, Zsiger p.

Nevezetesebb helyek: *Monor*, 3500 lakossal a vaspálya-vonalban; szinte itt van *Pilis* m. v. két kastélylyal. *Gyömrő*, két csinos kastélylyal, melyek egyikét gr. Teleki Sámuel új izlés szerint építtette. *Tápio-Süly*, nevezetes igen régi kath. templomáról, mely még a 13-dik században épült, egy hegybe ázott goth boltozatu üregről, s régi sáncz és váromladékáról, mely Leányvárnak nevezetik.

7. Ócsai vagy Dabasi járás.

Közigazgatási székhely: Dabas, u. p. Örkeny. Hozzá tartozó községek: Alsó-Pakony p., A.-Dabas, A.-Délegyháza p. A.-Némedi Ráda pusztával, Aporka, A.-Peszér, A.-Ráda p., Babád p., Bálványos p., Bánkháza p., Baracs p., Bugyi, Duna-Varsány p., Esső p., F.-Dabas, F.-Délegyháza p., F.-Pakony p., F.-Peszér p., Gubacs p., Gyál p., Gyón, Haraszi, Hernád p., Inárcs és Csíkos p., Kakucs, Közép-Peszér p., Majosháza és Ordasháza p., Mántelek p., Ócsa, Örkeny, Pereg, Potharasztya p., Sári, Adacs p., Sarlósár p., Czibakháza p., Besnyő p., Soroksár, Péteri p., Dienes p., Szentivány p., Bálványos p., Szentkirály p., Taksony, Tatár-Sz.-György, Ujhartyán, Urbő p., Vány p., Vátya p., Vacs p.

Nevezetesebb helyek: *Soroksár*, m. v. a Duna mellett, Pesthez 2 mfd., 4200 lakossal, kik sok kenyeret és zöldséget hordanak Pestre. *Ócsa*, falu. nézésre méltó régi ref. templommal. *Vacs* nagy pusztá, Coburg herczeg jeles gazdaságával s szeszgyárával.

2. Pest-Solt vármegye.

Kiterjedése 96os □ mérföld. Né pessége 199,407 lélek. Elosztatik 6 járá sra, melyek e következők : 1. *kecskeméti*, 2. *nagy-kőrösi*, 3. *czeglédi*, 4. *kis-kőrösi*, 5. *dunavecsei*, 6. *kalocsai*. Közigazgatási s megyetörvényszéki székhely : Kecskemét.

1. K e c s k e m é t i j á r á s.

Közigazgatási székhely : Kecskemét. Hozzá tartozó helyek : Alpár, Ágasegyháza p., Borbásszállás p., Bugacz p., Könösög p., Matkó p., Monostor p., Szentkirály p., Sz.-Lőrincz p., Fővárosa : *Kecskemét*, derék város egy homokos térségen, a pest-szegedi vasutvonalban, közel 40,000 lakossal, ref. és kath. algymnasiummal, polgári kórodával, híres marhavásárokkal. Lakosai sok vörös és fehér bort természetnek, s gyümölcscsael, kenyérrel, zsiradékkal, szappannal, baromfival Pestre nevezetes kereskedést folytatnak.

2. N a g y - K ö r ö s i j á r á s.

Közigazgatási székhely : Nagy-Kőrös. Hozzá tartozó helyek : A.-Alpár, Beanyó p., Nyársapát p., Tetétlen p., Ujfalu p. *Nagy-Kőrös*, népes város, szinte a pest-szegedi vaspálya-vonalban, szép térségen, 20,000 lakossal. Van egy nyilvános reform. főgymnasiuma, 8 osztálylyal, s egy nagy lovaskaszárnyája, gőzlisztmalma. A várost csaknem egészen jó vörös bort és sok gyümölcsöt termő szőlőskertek fogják körül, s számos kézművesei közül a timárok érdemelnek kiemelést. Roppant határához 9 puszta tartozik.

3. C z e g l é d i j á r á s.

Közigazgatási székhely : Czegléd. Hozzá tartozó községek : Abony, Ó- és Uj-Bög p., Félegyháza p., Kerektó p., Ó-Kécske, Uj-Kécske, Megyer és Szörösmajor p., Rékas, Ujszász, Törtel. Nevezetesebb helyek : *Czegléd*, m. v. a pest-szolnoki vasutvonalban, 17,000 lakossal. Sok vörös bort termeszt. *Abony*, m. v. szinte a pest-szolnoki vasutvonalban, 9000 lakossal, kik közt sok a zsidóság.

4. K i s - K ö r ö s i j á r á s.

Közigazgatási székhely : Kis-Kőrös ut. p. Vadkert. Hozzá tartozó községek : Akasztó, Ács p., Bószér p., Császártöltés, Csábor p., Csebe p., Csela p., Harka p., Izsák p., Tászlár p., Tabdi p., Peczel és Baracsegyháza p., Kötöny p., Kis-Bócsa p., Kaakanytyu p., Nagy-Bócsa p., Ökördi p., Páhi p., Polgárdi p., Szentkirály p., Szent-Imre p., Vadkert. Nevezetesebb helyek : *Kis-Kőrös*, m. v. 6000 lakossal. *Izsák*, a Kulumtó mellett.

5. D u n a v e c s e i j á r á s.

Közigazgatási székhely : Dunavecse ut. p. Duna-Pentele. Hozzá tartozó községek : Apostag, Apaj p., Bojár p., Csabony p., Csanád p., Dömsöd, Dab, Duna-Patny, Szelid p., Egecse p., Duna-Egyháza, Fehéregyháza p., Halásztelek p., Szalk és Sz.-György p., Homok-Sz.-Lőrincz p., Kis-Harta, Mikla p., Nagy-Harta p., Ordas, Révbér p., Kál p., Solt, Mindszent p.,

p., Vécseyfalva p. Szalk-Sz.-Márton, Feketehalom p., Szülle-Ölle p., Sz.-Tamás p., Tass, Tetétlen p., Vadas p., Vejte p., Zádor pusztja. Nevezetesebb helyek : *Dunavecse* m. v. közel a Dunához 8000 lakossal. *Pataj* vagyonos m. v., hagymával s más kertiveteménynyel Pestre kereskedik. *Solt* m. v. $\frac{1}{4}$ mfd. a Dunától 4000 lakossal. *Harta*, falu a Duna mellett, 2500 lakossal, kik igen szorgalmasok, s vagyonosok, különösen sok babot, borsót termesztenek, nagy csontos lovakat tartanak, juhot tenyésztene, hajókat építenek, Pestre a Dunán különféle élelmiszerekkel kereskednek. *Mikla* pusztán szódagyár.

6. Kalocsai járás.

Közigazgatási székhely : Kalocsa, Pakson át saját fiókpostája van. Hozzá tartozó községek : Bática, Bogyiszló, Böd p., Bakod p., Csanád, Duzsnok, Foktú, Faisz, Hild p., Hajós, Ímsós p., Kis-Nána p., Géderlak, Miske, Nádudvar, Orosz p., Szent-Benedek, Sükösd, Sz.-István, Szeremle, Uszod, Várszeg p., Zásztó p.

Nevezetes helyek : *Kalocsa*, érseki város a Vajas vize mellett közel a Dunához, lapályos vizenyős vidéken. Ékességére szolgálnak a szép székesegyház, érseki palota, a seminarium és algymnasium. Van 9000 lakosa. *Sükösd* határában egy dombon láthatni a hajdani ábrahám apátúrság omladékait. *Hajós* m. homokos vidéken, közel az Örjegítő mocsárhoz, vörös bor termeszéssel.

3. Esztergom vármegye.

Kiterjedése 36³⁰ □ mfd. Népeisége 90,962 lélek. Elosztatik 3 járásra, mellyek ezek : 1 *kocsi*, 2. a *tatai*, 3. az *esztergomi*. Közigazgatási székhely : Esztergom.

1. Esztergomi járás.

Közigazgatási székhely : Esztergom. Hozzá tartozó helységek : Bajna, Bajót, Bikol p., Csév, Csolnok, Dág, Dorog, Dömös, Epöl, Gyermel, Gyarmat, Keszölcz, Kirva, Lábatlan, Leányvár p., Pilis-Marót, Marót p., Mogyorós, Nagy-Sáp, Nyerges-Ujfalu, Piszke, Sári-Sáp, Szent-Györgymező, Szentlélek, Huta p., Szentkereszt, Péliföld p., Süttő, Szomor, Szomodor p., Tát, Tokod, Uny.

Nevezetes helyek : *Esztergom*, érseki város a Duna jobb partján, gyönyörű vidéken, 8000 lakossal. Elosztatik 4, u. m. belvárosra, vízvárosra, Sz.-Tamás és Sz.-György m. városra. Ékességére szolgál a várhegy tetejére épített érseki palota a kanonokok házaival, de még inkább a pompás székesegyház, melly ha egészen készen leend, legszebb temploma lesz hazánkknak. Székhelye egy kath. érseknek, ki Magyarország primása, egy gazdag káptalannak, seminariumnak, érseki praeparandiának, főgymnasiumnak. Van itt takarékpénztár, gazdag kórház, több gyár, keserforrás és 40 lépésnyi melegtó. Sok és jó bort termesz. *Csolnok*, *Bajót*, *Tokod*, *Sárisáp*, *Mogyorós*, stb. gazdag kőszénbányákkal. *Süttő*, márványt farag, s neszmélyihez hasonló bort termesz. *Dömös*, a Duna partján, felséges vidéken, I. Bélának hajdan kedves mulatóhelye volt, s unokája Almus hg gazdag apátúságot állított itt. *Pilis-Marót*, szinte pompás vidéken közel a Dunához,

Heckenast Gusztáv ur csinos kéjlakával és kertjével. *Nyerges-Ujfalu*, népes falu a hajdani „Villa Curtia” helyén.

2. Tatai járás.

Közigazgatási székhely : Tata. Hozzá tartozó helységek : Ágostyán, Almás, Almás p., Báj, Bánhida, Billeg p., Gesztes p., Grebics p., Héreg, Kecskéd, Környe, Körtvélyes p., Majk p., Naszály, Neszmély, A.-Galla, F.-Galla, Oroszlány, Sikvölgy p., Sz.-György p., Sz.-Miklós, Szomód, Szőlős, Ó-Szőny, Kis-Tagyos p., Nagy-Tagyos p., Tardos, Tarján, Tata, Tata-Tóváros, Tolna, Zsemle.

Nevezetesebb helyek : *Tata*, derék város, Komáromtól délre 2 mérföldnyire, majd órányi kerületű tó mellett. Vidékét a kies szőlőhegyek, erdők, a halas- és melegforrásos tavak egy részről, más részről a szép gyümölcsösök, rétek igen kellemessé teszik, úgyhogy Mátyás királynak hajdan kedves mulatóhelye volt. Két részből áll, u. m. a tulajdonképeni Tatából és a Tóvárosból. Népeisége 12,000 lélek. Van itt egy várkastély és angol s gyümölcsös kert gr. Eszterházi Miklóssé, kath. algymnasium, 1 köedény-, 1 bőr-, 2 cukorgyár. Számos posztósai jó közönséges posztót, csapói jó pokróczot, s mintegy 60-ra menő molnárai híres lisztet őrlnek. *Almás*, lágy-meleg ásványforrással. *Környe*, falu a régi Quirinium helyén, fácszányossal. *Neszmély*, híres fehér bort termeszt. *Oroszlány*, méhészetéssel. *Zsemle*, kőszénbányával. *Majk* pusztá, pompás vidéken, pokróczgyárral. *Kis-Tagyos* pusztá keserforrással.

3. Kocsi járás.

Közigazgatási székhely : Kocs, ut. posta : Neszmélyen át Tata. Hozzá tartozó községek : Ács, Aszár, Apáti p., Bana, Bábolna p., Bokod, Botyán p., Császár, Csanak p., Csém p., Csep, Dad, Ette, Kethely, Kisbér, Kis-Igmánd, Kömlőd, Makk p., Mocsa, Nagybér p., Nagy-Igmánd, Ölbő p., Szák, Szend, Sz.-Mihály p., Tárkány, Tömörd p., Vas p., Vasdinnye p.

Nevezetes helyek : *Kocs*, 3000 lakossal, Tekevár hegyén régi váromladékkal. *Bábolna* pusztá híres cs. k. arab ménessel, melynek fiókja *Kisbér*en van. *Mocsa*, egy halastó mellett. *Bokod*, híres burgonyatermesztéssel. *Ács*, 4000 lakossal, Liechtenstein hg. kastélyával és angolkertjével. Itt sok romai régiség ásatik ki.

4. Székes-Fejér vármegye.

Kiterjedése 72²² □ mfd. Népeisége 171,747 lakos. Elosztatik 4 járásra, melyek e következők : 1. *fejérvári*, 2. *moori*, 3. *bicskei*, 4. *sárboárdi*. Közigazgatás és megyetörvényszék székhelye : Székes-Fejérvár.

1. Fejérvári járás.

Közigazgatási székhely : Fejérvár. Hozzá tartozó községek : Aba, Agárd p., Báránd p., Börgönd p., Csala p., Csász, Dinnyés p., Falu-Battyán, Fövény p., Füle, Gárdony, Jenő p., Kajtor p., Kis-Keszi, Kisfalud p. Sár-Ladány, Lovasberény, Nadap, Nagy-Láng p. Alsó- Felső-Kápolnás, Nyék, Pátka, Pákoz, Pázmánd, Petend p., Polgárdi, Ság p., Sár-Pentele p.,

Seregélyes, Sopornya, Sukuró, Szabad-Battyán, Szent-Iván p., Sz.-Mihály, Szerecseny p., Tács, Ujfalu p., Urhida p., Velencze, Vereb.

Nevezetes helyek : *Székes-Fejérvár*, város, kies róna vidéken, 22,000 lakossal. Székhelye egy kath. püspöknek s káptalannak, seminariumnak, főgymnasiumnak, reáliskolának. Kézművesei közül a posztósok, csapók és timárok kiemelendők. A Gaja vize számos malmot és kallót forgat. Országosvásárai szarvasmarhára és lovakra nagy fontosságuk, valamint hüvelyes veteményeket még távolvidékiek is itt szoktak vásárolni. *Lovasberény*, m. v. Cziráky gr. ékes kastélyával, kertjével, 5000 lakossal, szép szőlőhegygyel. *Seregélyes*, gr. Zichy Ferencz pompás várkastélya és angolkertje ékesíti. *Nagy-Láng*, nézést érdemlő gazdasággal, s egyik legnagyobb ménessel az országban. G. Zichy János örök. tulajdona.

2. Moori járás.

Közigazgatási székhely : Moor. Hozzá tartozó községek : Arki p., Atya p., Balinka p., Rodajk, Boglár, Borbála p., Csákberény, Csákvár, Csóka, Csór, Csurgó, Dobos p., Eszény p., Forna p., Gánth, Guth p., Igar, Inota, Iszka, Sz.-György, Isztimér, Kájmáth p., Kápolna p., Keresztes, Kis-Gyón p., Kis-Tárnok p., Kozma, Kőbányás p., Kuti, Magyar-Almás, Mecseér p., Moha, N.-Gyón p., N.-Tárnok p., Nána, Ó-Guth p., Ondód, Orond p., Réti p. Sárkány, Söréd p., Szár, Timár p., Törös p., Vajol p., Velegh p., Zámoly.

Nevezetes helyek : *Moor*, népes m. v. 7000 lakossal, 2 urasági kastélylyal, roppant szőlőhegygyel. *Csókakő*, felséges vidéken, régi váromladdékkal. *Csurgó*, gr. Károlyi György kastélyával és kertjével. Hires káposztát termeszt. *Iszka-Sz.-György*, szép várkastélylyal és angolkerttel; az *atyai* pusztán ásványforrása van. *Moha*, savanyuvíz-forrással. *Csákvár*, m. v. a vértesi hegyek alatt gyönyörű vidéken, 4000 lakossal, kik közt sok kolompáros és göröncsér. G. Eszterházy Miklósnak szép kastélya és roppant angolkertje van itt. *Zámoly*, Aba Sámuel által épített templom maradványával, s egy dagadóforrással.

3. Bicskei járás.

Közigazgatási székhely : Bicske. Hozzá tartozó községek : Acsa, Al-Csuth, Baracska, Batta, Bodmér, Bath p., Csabdi, Diósd p., Doboz, Ercsi, Erd, Etyek, Fel-Csuth, Gyuró, Iváncsa p., Kajászó Sz.-Péter, Káloz p., Kuldó, Mány, Martonvásár, Németegyháza p., Ó-Barok p., Rácz- Keresztur, Sósut, Szentiván p., Sz.-Miklós p., Tabajd, Tárnok, Tordacs, Uj-Barok p., Vaal, Zámor.

Nevezetes helyek : *Bicske*, m. v. termékeny szép vidéken 4000 lakossal. *Ercsi*, m. v. a Duna jobb partján sok kenyeret hord Pestre, nagy uradalmi szeszgyár. *Erd* vagy *Hamsabég*, m. v. 3000 lakossal, egy török torony, s régi romai országut maradványával. *Martonvásár*, szép angolkerttel, s jó buzatermesztéssel. *Al-Csuth*, József nádor örök. pompás kastélyával, s igen jeles gazdaságával. *Vaal*, *Tordacs* híres fejbort természetnek.

4. Sár-Bogárdi járás.

Közigazgatási székhely : Sár-Bogárd. Hozzá tartozó községek : Adony, A.-Alap p., A.-Körtvélyes p., A.-Töbörzsök p., A.-Sz.-Iván p., Apostag p.,

Baracs p., Czíkola p., Czece, Dája p., Duna-Pentele, Egres, Előszállás p., Fáncs p., F.-Körtvélyes p., F.-Töbörzsök p., Hantos p., Hatvan p., Herczegfalva, Jakabszállás p., Kálóz, Kis-Hörcsök p., Kis-Perkátá p., Lok p., Mélykut p., Menyör p., N.-Hörcsök p., Örzs p., Pázmánd p., N.-Perkátá, Rácza-Almás, Rétszilás, Sár-Keresztur, Sárosd, Sismánd p., Szabolcs p., Szarvas p., Sz.-Ágota p., Sz.-Miklós, Szolgaegyháza p., Vajta, Venyim p.,

Nevezetesebb helyek: *Adony*, m. v. a Duna jobb partján. Itt állott hajdan „Vetus salinum“ nevű romai gyarmat. *Duna-Pentele*, a régi „Anamaria“ helyén. *Előszállás*, a cistercita rend zirczi apátjának nagyszerű gazdaságával és ménésével. *Perkátá*, szék kastélylyal és angolkerttel. *Szolgaegyháza* puszta Marics és Nedeczky urak kastélyaival, melyek mindenkéhez egy egy 60 holdnyi angol- s gyümölcsöskert tartozik. *Alap* pusztán igen híres keserforrások fedeztetek fel, melyeknek vizei a csehországiakkal vetekednek.

5. Csongrád vármegye.

Kiterjedése 57⁶⁸ □ mfd. Né pessége 156,629 lélek. Elosztatik 4 járá sra, melyek következők: 1. *szegedi*, 2. *csongrádi*, 3. *szentesi*, 4. *holdmezőrádásr helyi*. Közigazgatás és megyetörvényszék székhelye: Szeged.

1. Szegedi járás.

Közigazgatási székhely: Szeged. Hozzá tartozó helységek: Algyő, Budzsák p., F.-Pusztaszer p., Homok p., Homokmajor p., Hantházmajor p., (Pecsora, Sasülés és Kötöréssel), Horgos, Kis-Telek, Kovázd p., Kis-Horgos p., Levelénhát p., Ötömös p., Sövényház p., Szent-Péter, Puzgány, Tápé, Tóhajlati csárda.

Szeged, régi és nevezetes város a Tisza jobb partján, átellenben a Marosnak ebbe szakadásával, egy sik térségen, Pesthez délre 24 mérföldnyire, mellyel vasut által köttetik össze. Épületei középszerűek, utcái nem kövezettek. Né pessége 50,000 lakos, kik sok és szép szarvasmarhát, jeles lovakat, igen sok juhot és sertést tartanak, dohányt természetnek, híres szappant csinálnak, jeles hajókat építenek, marhával, gyapjuval, gabonával, szappannal, nyers bőrrel élénk kereskedést folytatnak. Van egy karton- s festőgyára; szódagyárai megszűntek. Kath. főgymnasium a piaristák felügyelete alatt. *Tápé*, gyékényeket készít, azokkal kereskedik.

2. Csongrádi járás.

Közigazgatási székhely: Csongrád. Hozzá tartozó helységek: Büd p., Csány p., Éleskert p., Felgyő, Fehértó p., Gója csárda, Máma csárda, Mindszent, Siróhegy p., Tömörkény p., Vidratörök p., Ujmajor p.

Csongrád, m. v. a Tisza jobb partján, Pesthez 14 mfdnyire. A várossal átellenben a hárm as Körös folyó ömlik a Tiszába. Né pessége 16,000 lélek, kik főleg földmívelésből, marhatenyésztésből és szőlőmívelésből élnek. Határában, melly nagy részt homokos, szíksó sepetetik.

3. Szentesi járás.

Közigazgatási székhely: Szentes. Hozzá tartozó helyek: Belső-Derekegyháza, Csere-Sz.-László, Hegyes p., Héthalom p., Kórógy-Sz.-György p.,

Kis-Királyság p., Lajostanya p., Lászlótelek p., Lajosszállás p., Mágócs p., Nagy-Királyság p., Ördögös p., Szegvár, Terehalom p., Tompahát p., Tés p., Újváros p.

Szentes, népes város, közel a Tiszához a Kurcza vize mellett, 26,000 lakossal. Határa nagy kiterjedésű és felette termékeny. Szarvasmarhát ez-előtt sokat és igen szépet tenyésztettek, de a legelő felosztása óta mind a marha-, mind a juhtenyésztés megcsökkent. Szőlőskertjei rosz bort teremnek, de gyümölcsfáikat nemesíteni kezdik.

4. Holdmező - Vásárhelyi járás.

Közigazgatási székhely : H.-M.-Vásárhely. Hozzá tartozó helyek : Mártély p., Sámson p. *Holdmező-Vásárhely*, nagy magyar város, Szegedhez $2\frac{1}{2}$, a Tiszához $\frac{1}{2}$ mérföldnyire, a Hold tava mellett, gazdag rónaságon. 40,000 lakossal, kik valamint a szegediek és szentesiek erős, izmos, vallás, piros, természetes emberek. Ref. algymnasium. Határa 135,128 hold, mely gyönyörű tisztabuzát, mindenféle gabonát, repczt, dohányt gazdagon terem. Szarvasmarha-vásárai híresek, s méltán, mert itt a legszebb magyar ökröket láthatni. Külterületén hajdan 17 helység állott.

6. Külső-Szolnok vármegye.

Kiterjedése 56^{20} □ mérföld, melyen van használható föld 442,602 föld, haszonvehetetlen 45,228 hold. A haszonvehetőből ismét 166,886 hold szántóföld, 81,446 h. rét és kert, 5387 h. szőlőkert, 184,829 h. legelő, 200 h. erdő, 4405 h. nádas. Népeisége 93,737 lakos, kik közt 89,032 magyar, 642 német, 82 tót, 721 cigány, 2369 zsidó. Vallást illetőleg : 45,586 reformatus, 43,926 r. kath., 9 görög-kath., 109 nemegyesült óhitű, 847 ágost., 2369 héber. Elosztatik 3 járásra, melyek e következők : 1. *szolnoki*, 2. *mezőúri*, 3. *tisza-füredi*. Közigazgatási székhely : Szolnok.

1. Szolnoki járás.

Közigazgatási székhely : Szolnok. Hozzá tartozó helységek : Besenözög (Szent-Iván, Pusztaszög, Fokoru, Alsó- és Felső-Szászberek pusztákkal), Török-Sz.-Miklós (Kengyel, Sz.-Tamás, Tenyő, Szakállas, Balla pusztával), Szolnok (Tenke, Alcsi, Szanda, Derzsigát, F.- és A.-Varsány pusztákkal), Szeg (Palladics p.), Kőtelek, Nagy-Kürü, T.-Püspöki, T.-Szajol, P.-Süly, Várkony, Vezseny (Jenő pusztával.)

Nevezetesebb helyek : *Szolnok*, derék m. v. a Tisza jobb partján, Pesthez $11\frac{1}{2}$ mérföldre, mellyel vasut által van összekapcsolva. Házak száma 1917, mellyek kevés kivétellel földszintiek, s igen elszórva fekszenek ; főutcája kövezve van. Népeisége 10,460 lakos, kik csaknem mind r. katolikus magyarok. Van itt egy kath. algymnasium, igen jeles deszkafűrész- és festőgyár, a Tiszán derék fahid, s élénk fenyőszál- és fakereskedés. *Vezseny* falu a halászatot nagyban űzi. *Török-Szent-Miklós*, népes m. v. az ugynevezett Tintoka folyó partján, Szolnokhoz keletre 3 mérföldre. Területe 21,408 hold, a hozzá tartozó puszták : *Kengyel* 16,330 h., *Sz.-Tamás* 10,791 h., *Tenyő* 11,527 h., *Szakállas* 3450 h., *Balla* 4109 h., összesen 104,615 hold. Földe kevés szikkel vegyített és felette csekély homokot ki-

véve általában gazdag aczélos fekete föld, mely híres tiszta búzát, erős dohányt, s minden gabonát terem, de burgonyát nem. Házak száma 1362, iparüzők 104. Tart 2341 lovat, 679 ökröt, 11,656 juhot. Népsége 8644 lélek, kiknek fele r. kath., fele református.

2. Mező-Túri járás.

Közigazgatási székhely : Mező-Túr. Hozzá tartozó községek : Czibakháza (Gyüger, Sárszög, Jenő pusztákkal), Csépa, Tisza-Földvár (Martfű pusztával), T.-Inoka, Kenderes (Kakat, Bánhalma pusztákkal), T.-Kürth, Nagy-Rév (Sáp p.), T.-Sass, Szelevény (Istvánháza, Gyalu pusztákkal), T.-Ügh (Ságh pusztával).

Nevezetes helyek : *Mező-Túr*, nagy és régi mezőváros, a félkörben kerítő Berettyó folyó partján, szép rónaságon, Szolnokhoz keletre 5 mérföldnyire. Határa magának 71,966 hold. Ezenkívül következő puszták tartoznak hozzá : *Nagy- és Kis-Pó* 10,375, *Turpásztó* 3237, *Bánrév* 2159, *Gabonás* 2159 holddal. Földe híres búzát s rozs művelés mellett is minden gabonanevet gazdagon termő fekete aczélos homok nélkül; legelője sok helyen vadszíkes, mely a Berettyó és Körös kiáradásainak van kitéve, annyira, hogy néha Túrrol Szarvasra lehet csolnakázni. Népsége 15,886, kik mindnyájan magyarok, s nagy részben reformátusok, kevés katolikussal, göröggel és zsidóval. 258 kézművesei közül az 52 fazekas érdemel kiemelés, kik híres korsókat, s más cserépedényeket csinálnak. Sok dohányt termeszt. Van 3687 lova, 1138 ökre, 1616 tehene, 19,798 juha. Elemi iskolája jó karban.

Czibakháza, m. v. a Tisza bal partján, Szolnoktól délre 3 mérföldre, 2012 lakossal. Határa 5128 hold. Ezenkívül következő puszták tartoznak hozzá : Gyüger 2448, Sárszög 2623, Jenő 7463 holddal. Földje $\frac{2}{3}$ homokos $\frac{1}{3}$ részben fekete, leginkább kétszerest, árpát, zabot terem, búzát keveset; nádja, hala, füzese bőven. 4 országosvásáron kívül hetivásárt minden hétfőn tart.

3. Tisza-Füredi járás.

Közigazgatási székhely : Tisza-Füred, Kócs pusztával. Hozzá tartozó községek : Tisza-Abád és T.-Szalók egyesült faluk (Tomaj, Derzsi-Tomaj pusztákkal), T.-Beő, T.-Bura (Taskony p.), T.-Derzs (Cserőköz p.), T.-Eörs, Fegyvernek, (Annaháza, Szapárfalva gyarmatokkal), T.-Igar, Nagy-Iván, T.-Eörvény, T.-Roff (Akolhát, Gyenda pusztákkal), T.-Szent-Imre (Sz.-György, Katymár és Gracsa pusztákkal), T. Szőlős (Domaháza p.).

Nevezetesebb helyek : *Tisza-Füred*, közel a Tisza bal partjához, Debreczenhez 7 mérföldre, 4313 lakossal, kik közt 14 nyerges híres nyergeket csinál. Területe Fürednek magának 10,000 h., *Kócs* pusztának 12,000 hold. *Derzs*, híres nagylevelű, színes jóízű szivarra használt dohányt terem. *T.-Eörs*, régi sánczok maradványaival. Határában 1335-dik évbeli pénzek találtattak. *Fegyvernek*, e puszta határára gr. Szapáry József svábokból 2 gyarmatot telepített, u. m. *Annaháza* és *Szapárfalva* helyeket. Területe 14,782 hold 1076 □ öl, s bár mintegy 3 ezer holdnyira a Tisza áradásaitól szenved, általában az alföld leggazdagabb földjeinek egyike, s mindent megterem. Népsége 3754 lakos, kik közt 2581 magyar, 1093 német, 18 cigány, 62 zsidó. *Roff*, a Tisza partján, híres erős dohányt és szép búzát termeszt.

7. Heves vármegye.

Kiterjedése 51⁶⁰ □ mérföld. Népesége 171,015 lélek. Elosztatik 4 járásra, melyek következők : 1. *egri*, 2. *gyöngyösi*, 3. *hevesi*, 4. *pétervásári*. Közigazgatás és megyei törvényszék székhelye : Eger.

1. E g r i j á r á s.

Közigazgatási székhely : Eger. Hozzá tartozó községek : Al-Debrő, Bal-Püspöki pusztával, Andornak, Demend, Detk, Tarnócza p., Domoszló, Harasztya p., Tarjánka p., Eger-Szalók, Fel-Debrő, Kigyós p., F.-Nána, Felnémet, F.-Tárkány, Füzes-Abony, Kis-Buda p., Szikso p., Kaal, Kápolna, Kerecsend, Pázmánd p., Kis-Tállya, Kompolt, Nagyt p., Ludas p., Maklár, Markaz, Nagy-Tállya p., Nagy-Füged, Tarcsa p., Szarvaskő, Szólát, A-Szólát p., Tófalú, Ugra, Vécs Tófalúval, Verpelét, Zsadány, Cselőháza, Zsadányihát p.

Nevezetesebb helyek : *Eger*, érseki város, Pesthez 14 mérföldre, szőlőhegységekkel bekerített völgyben az Eger vize mellett, mely a várost két részre szakítja. Utcái keskenyek, csavargósak, de kövezettek. Nevezetes épületei : a pompás izlésű új főegyház, a kétemeletes érseki lyceum, melyben könyvnyomda és csillagda is található, érseki palota, az irtalmas barokk temploma egy régi török toronnyal, a gazdag ékességű görög szentegyház. Van itt továbbá kath. főgymnasium, papnövelde, derék polgári kóroda, szegényintézet, takarékpénztár, viaszgyertya-gyár, 2 melegfürdő. Népesége 18,000 lélek, kik kézművességből, kereskedésből, de főleg szőlőművelésből élnek. Kézművesei közül a timárok kiemelendők. Az egri vörös bor mind kellemes ízére, mind tartósságára nézve az első közé tartozik hazánkban. *Verpelét*, *Debrő* becses dohányaikról híresek. *Szólát*on gr. Károlyi Györgynek üvegyára, s a *kompolti* uradalomban szép gazdasága s nagy-szerű szeszgyára van.

2. G y ö n g y ö s i j á r á s.

Közigazgatási székhely : Gyöngyös. Hozzá tartozó helységek : Adács, Apcz, Atkár, Tas p., Csány, Ecséd, Fancsal, Gyöngyös Encs és Bene pusztával, Gyöngyös-Halászi, Gyöngyös-Oroszi, Pata, Szurdok p., Gyöngyös-Püspöki, Tarján, Fajzat p., Halmaj, Hasznos, A- és F.-Huta p., Hatvan, Sashalom p., Nagy-Gombos p., Hort, Karácsond, Nagy-Rhéde, Kis-Rhéde p., Pásztó, Muzla p., Sár, Sz.-Jakab, Filimes p., Solymos, Szurdok-Püspöki, Szücsi, Tar, Vámos-Györk, Visonta, Varjas p., Visznek, Veresmart.

Nevezetesebb helyek : *Gyöngyös*, város, a Mátra hegy alatt kies vidéken, Pesthez 9 mérföldre, 16,000 lakossal, sok szép épülettel és templommal, egy nagy ferenczi kolostorral. A lakosok sok pokróczot, durva posztót, kötőköt, bőrt és cipőt készítenek. Gőzlisztgyár. Gymnasium. Országos- és hetivásárai nagy fontosságúak. Szőlőhegye igen nagy, s kedves ízű bort terem. A város környékén tenyésztetik legtöbb számár az egész országban, s ez állatra nézve a gyöngyösi vásárok híresek. *Hatvan*, m. v. a Zagyva vize mellett, híres az 1524-ben itt tartatott lármás országgyűlésről. *Pata*, m. v. ásványforrással. *Pásztó*, m. v. egy apátsággal. *Csány*, híres görögdiannyét termeszt. *Sár*, Aba Sámuel király sirboltjával. *Apcz*, *Visonta* igen jeles vő-

rös bortermesztéssel. *Solymos* lakosai sok lapátot, villát, stb. készítenek s hamuzsirt főznek. *Vissnek*, baromfival kereskedik Pestre.

3. Hevesi járás.

Közigazgatási székhely : Heves. Hozzá tartozó községek : Átány, Szarabó p., Besenyő, Tepély p., Boczonád, Alatka p., Bod, Báb p. Dormánd, Erdőtelek, Hanyi p., Felső-Telek p., Tenk p., Erk, Csala p., Heves, Csász p., Bútelek p., Kis-Köre, Várfenék p., Kömlő, Méra, Fogacs p., Hajóval és Vesszős csárdával, Mező-Tárkány, Pély, Hatrangyos p., Poroszló, Magyarád p., Sarud, Hidvég p., Szaránk, Tarna-Sz.-Miklós, Tisza-Halász, Cserőköz p., Tisza-Nána, Vezekény.

Nevezetes helyek : *Heves*, m. v. híres görögdiannyét termeszt. *Poroszló*, m. v. 4000 lakossal. A Tiszában gazdag halászata van.

4. Pétervásári járás.

Közigazgatási székhely : Pétervásár. Hozzá tartozó községek : Aranyos, Bakta, Balla, Tardona p., Bátor, A.-Bátor p., Tiribes p., A.- és F.-Lengyel p., Bátor, Kis-Bátor p., Bekölcz, Bocs, Bodony, Fényes p., Csehi, Ördögfalva p., Derecske, Földház p., Kürth p., Dorogháza, Tóvölgy p., Dorog p., Erdőkövesd, Fedémes, Butaj p., Füzes, Istenmezeje, Vermes csárda és Szederkénynyel, Ivád, Lelesz, Bolya p., Vermes p., Mikófalva, Villó p., Mindszent, Nádujfalu, Ivány p. Parád, az üveghutával, Óhutával, A.- és K.-Bányával, Lyukaskő p., Vezekény p. (mind a kettő Pétervásárhoz tartozik), Recsk, Ravaszalja p., Lak p., N.-Parlag p., Sirok, Rosznak p., Nagyberek p., Kókut p., Szajla, Szék, Sz.-Domonkos és Tipászó, Sz.-Mária és Dobi, Sz.-Erzsébet, Szücs, Szuha, Hutával és Németmezővel, Tótajfalu, Terpes, Posvár p., Uta, Városszó, Zabar.

Nevezetes helyek : *Pétervásár*, m. v. gr. Keglevich derék kastélyával. *Parád*, falu egy felette szép regényes vidéken a Mátra megett völgyben, Egerhez nyugotra 4, Gyöngyöshöz északra 2 mérföldre. Van timsóffőző intézete, de legnagyobb nevezetessége háromféle, u. m. timsós, kénsavas, és vastartalmu ásványos forrásaiban és fürdőintézetében áll. A timsós fürdő a makacs kőszvény csaknem minden alakjában s több nyavalyákban használtatik. Keletre Parádtól szinte $\frac{1}{2}$ órányira egy szűkebb völgyben a második gyógyintézetre akad a vendég. E völgyben 3 érczforrás fakad. Két kénköves savanyuvíz és egy harmadik bővebb forrás, melynek vize melegítve használtatik fürdőre. A két első forrás vizéből évenként sok ezer palacczkal elhordanak, s ha ezek jól becsináltatnak, a savanyuvíz sokáig megtartja mind erejét, mind saját záptojás szagát. Van itt végre még egy igen gazdag forrásu kellemes italu savanyuvíz, melyet a tiszta gyengeségből származott senyvekben, vérfolyásban, kőszvényben, stb. sokan meglepő sikerrel használnak. *Sirok*, egy magas kősziklára épített régi várával. *Szék*, sóstartalmu forrással, és nevezetes kőbányával.

8. Borsod vármegye.

Kiterjedése 61⁵⁰ □ mfd. Népeisége 164,304 lélek. Elosztatik 5 járára, melyek következők : 1. *miskolcsi*, 2. *csáthi*, 3. *mezőkövesdi*, 4. *szajószentpéteri*, 5. *edelényi*. Közigazgatás és m. törv. szék székhelye : Miskolcz.

1. Miskolczi járás.

Közigazgatási székhely : Miskolcz. Hozzá tartozó községek : Arnóth, Bábony, Besenyő, Belső-Böcs, Csaba, Diósgyőr, Ecseg, Görömböly, Felső-Győr, A.- és Felső-Hámor, Ó- és Új-Huta, Kis-Tokaj, Mályi, Mindszent-Miskolcz, Onga, Csanálos p., Pálfalu, Sajó-Keresztur, Sajó-Lád, Sajó-Petri, Szirma, Szirma-Besenyő vagy Kelecsény, Tapolcza p., Csanálos-Ujfalu p., Szikszó-Ujfalu p., Vakarács p., A.-Zsolcza, F.-Zsolcza.

Nevezetesebb helyek : *Miskolcz*, derék város, Pesthez 18 mföldnyire a diósgyőri völgy szélén, 30,000 lakossal. Utcái tágasak, rendesek, s nagy részben kövezettek. Van itt reform. főgymnasium s egy jeles felső leánytanoda, ágostai algymnasium, magyar színház, derék kőedénygyár. A lakosok főfoglalatossága a bortermesztés, s avval való kereskedés. 1213 kézművese közt legtöbb a csizmadia. Hetivásárai gabonára nézve nagy fontosságúak; búzája, kenyere híres. Van takarékpénztára. *Diósgyőr*, m. v. 4000 lakossal, a természeti szépségéről híres hasonló nevű völgyben, Miskolczhoz nyugotra 1 mföldre, régi váromlادékkal, melly Erzsébet és leánya Mária királyné kedves laka, s nagy királyunk Mátyásnak mulatóhelye volt. Lakosai közt számos kézműves találtatik, megemlitendő különösen a sok borkulacs, mellyet itt készítenek. Szőlőhegye nagyon becses és állandó bort terem; gyümölcse bőséggel; rengeteg erdejében nagy vadak is tanyáznak. A Bikkhegy északi oldalán van ásványos forrása és fürdőintézete. A Szinva patakján levő papiros-gyár jó portékát készít. Ugyancsak a diósgyőri határban esnek A.- és F.-Hámor, Ó- és Új- vagy *Répás-Huta*. A két első vashámoraiban híres aczelt, Répás-huta üveget gyárt. *Tapolcza*, pusztá Miskolczhoz délnyugotra 1 mérföldre, kies bájoló vidéken; ásványvizéről nevezetes, s meg arról, hogy völgyében legjobb porcellánagyag találtatik a megyében; innen hordják a miskolczi, apátfalvi, telkibányai kőedénygyárak.

2. Csáthi járás.

Közigazgatási székhely: Csáth. Hozzá tartozó községek : Aroktő, Bába, Bábolna, Dorogma, Emőd, Fehéregyháza p., Gelej, Igriczi, Keresztur, Tisza-Keszi, Kutyakaparó p., Tisza-Kürt, Ládháza, Nagy-Mihály, Nagy-Csécs, Nemes-Bikk, Négyes, Nyék, Ónod, Oszlár, Sajó-Örs, Palkonya, Héjő-Papi, Pély p., Poga p., Rákos p., Szil p., Szakáld p., Szalonta, Szerderkény, Sajó-Szőged, Tarján, Tullus p., Valk.

Nevezetesebb helységek : *Csáth*, nagy m. v. kies rónaságon, 5000 lakossal. *Ónod*, m. v. Itt veretett meg IV. Béla a mongoloktól, kimondhatlan veszedelmére hazánknak; itt jutottak tönkre a törökök 1582-ben; itt tartotta 1707-ben II. Rákóczy Ferencz azon országgyűlést, mellyben Rakovszky Menyhért turóczi követ a gyűlés szeme láttára összevagdaltott, Okolicsányi Kristóf megsebesített, Thuróczy pedig a vármegyék sorából kitöröltetett.

3. Mező-Kövesdi járás.

Közigazgatási székhely : Mező-Kövesd. Hozzá tartozó községek : Alsó-Ábrány, F.-Ábrány, Aranyos, Bogács, Cserépfalu, Cserép-Váralja, Tibold-Darócz, Eger-Farmos, Geszt, Harsány, Ivánka, Kis-Győr, Keresztes-Püspöki, Eger-Lövő, Szőke p., Mező-Keresztes, Mocsolyás p., Mező-Nyárad,

Noszvaj, Novaj, Tilaj p., Ostoros, Sály, Szemere, Szihalom, Szomolya, Sz.-István, Tard, Vatta, Zsércz.

Nevezetesebb helyek : *Mező-Kövesd*, m. v. a pest-miskolczi országutban, 7000 lakossal. Házai, kivált az országut mellett csinosak, zsindeyesek; a városháza és lovaskaszárnya derék épületek. *Mező-Keresztes*, m. v. igen termékeny róna határral és 5000 lakossal. *Cserépfalu*, roppant erdeje 8000 holdra terjed; kőbányája van, meszet éget, hegyeiben 2 barlang s több kisebb üreg, a Hór völgy oldalán pedig Odor várának régi omladéka látható. *Cserépvárnya*, hg. Coburg kastélyával, s váromladékkal. *Kis-Győr*, sok és híres gyümölcsöt termeszt; palakő bányája van. *Geszt*, jó fejér bort termeszt, régi várromjaival. *Noszvaj*, híres erős vörös bora van.

4. Szent-Péteri járás.

Közigazgatási székhely : Sajó-Szent-Péter. Hozzá tartozó községek : Alacska, Apátfalva, Arló, Balaton, Bánfalva, Bánhorvát, Bärca, K.-Bärca p., A.- és F.- Barczika, Berente, Bolyok, Bóta, Kis-Bolyok p., Gubonna p., Csernely, Csokva és Kismező, Csépany, Czenter, Dédes, Disznód, Dunsók, Harnócz, Járdánháza, Ivánka, Kápolna, Sajó-Kazincz, Királd, Kondó, Kisfalud p., Ludna p., Lászlófalva, Lénárd-Daróc, Mályinka, Mogyorósd, Mercse, Mónosbél, Nádasd, Nekesény, Omány, Ozd, Parasznya, Radistyan, Sajó-Németi, Sata, Sz.-Márton, Szilvás, Tapolcsány, Tardona, Upton, Vasvár p., Várdomb p., Vadna, Varbó, Várkony, Velezd, Vasgyárvölgy (Szilvás), Visnyó.

Nevezetes helyek : *Szent-Péter*, m. v. a Sajó mellett, 4000 lakossal, pompás fejér bor termesztéssel. *Arló*, *Czenter*, *Nádasd*, *Parasznya*, *Ozd* határában kőszén találtatik, s *Ozdnak* egyszersmind nagyszerű vasgyára van. Vashámor van még *Szilváson* is. *Visnyó*, híres palakő-bányával. *Apátfalva*, m. v. Van kőedénygyára, Bélakő hegy tövében 3 soha be nem fagyó ásványforrása és fordóje. Ugyanitt van egy barlang, s hajdan apátsága volt.

5. Edelényi járás.

Közigazgatási székhely : Edelény. Hozzá tartozó községek ; Abód, Balajt, Bódva, Borsod, Császa p., Csehi, Debréte, Damak, Disznós-Horváth, Dövény, Dubicsány, Diczháza p., Felső-Kelecsény, Alsó- és Felső-Telekes, Finke, Galgóc, Hosszurév p., Galvács, Garadna, Hangács, Hegy-meg, Hajnácskő, Irota, Jákfalva, Királykut p., Kálló, Kaza, Kurityán, Kaczola, Lak, Lád-Besenyő, Mártonyi, Mezes, Mucsony, F.-Nyárad, Nyomár, Ormos, Rakacza, Rakacza-Szend, Rudóbánya, Sáp p., Szakácai, Szalonna, Szendrő-Lád, Sz.-Jakab, Szirák, Szuhogy, Senye p., Szénamál p., Vámos, Viszló, Ziliz.

Nevezetesebb helyek : *Edelény*, m. v. a kies bodvai völgyben, 3000 lakossal, egy nagy répaczukorgyárral, s hg. Coburg kastélyával. *Sajó-Kaza*, népes falu a Sajó mellett, 1500 lakossal, kik közt sok kézműves van, s csaknem minden háznál találtatik szövőszék. *Vámos*, f. a Sajó mellett, jeles juh-tenyésztéssel s okszerű gazdálkodással, és Keglevich János gr. szép kastélyával.

9. Jász-Kun megye.

Kiterjedése 85²⁸ □ mérföld. Népeség 187,521, kik 21 mezővárosban, 9 faluban, 24 pusztán laknak, s kevés zsidót (877) és 2113 cigányt leszámitva mind magyarok. Vallásra nézve van 90,682 r. katolikus, 71,339 református, 877 zsidó, 249 evang., 186 görög nemegyesült, 17 görög egyesült. Elosztatik 6 járásra, melyek e következők: 1. *jász-berényi*, 2. *jász-apáthi*, 3. *nagy-kun-karcsagi*, 4. *félegyházi*, 5. *halasi*, 6. *kun-szent-miklósi*. A közigazgatás és megyei törvényszék főhelye: Jász-Berény.

I. Jász-Berényi járás.

Közigazgatási székhely: Jász-Berény. Hozzá tartozó községek: Árokszállás, Dósa, Felső-Sz.-György, Fényszaru, Jakóhalma, Kerekudvar, Monostor, Tarna-Örs. Puszták: Lajos, Mizse, Bene, Kara, Kerekudvar.

Jászberény, város, a Zagyva folyó mindkét partján, Pest, Vác és Eger városoktól 7 mérföldre 16,873 lakossal. Határa, mely 45,912 holdra, s 524 □ öltre terjed, terem tiszta és kétszeres búzát, rozsot, árpát, zabot és kukoriczát. Folyóvizei a Zagyva, Tarna és Tapio. A Zagyva folyó két szigetet képez, mely fákkal beültetve nyári élvezetet nyújt. Iparüző van 549. Kiegyetem 4 osztálylyal. A város házában őriztetik a világhíres hiressé lett Jász-kürt, melyet a hagyomány Lehel ővezér kürtjének tart. A város birtokához tartozik *Lajos*, *Mizse* és *Bene* pusztá (ez utóbbinak fele a jászladányiaké), melyek bár Kecskemét és Örkény közt fekszenek, magok a lakosok által műveltetnek. *Árokszállás*, m. v. a Csórsz árka mellett, 8310 lakossal, 19,843 holdnyi határral, mely fekete agyag levén, minden gabonanemet jól megterem. A város birtokához tartozik a kerekudvari pusztá, és Sz.-András p., melynek határa homokos.

2. Jász-Apáthi járás.

Közigazgatási székhely: Jász-Apáthi. Hozzá tartozó községek: Alattyán, Alsó-Sz.-György, Jász-Apáthi, Heves-Iván, Jánoshida, Kara p., Kisér, Kocsér p., Kürth p., Jász-Ladány, Mihálytelek, Mizse, Tótkér p., Sz.-András p., Tisza-Jenő p.

Jász-Apáthi, m. v. Jászberénytől 2³/₄ mérföldre, 8624 lakossal, s igen termékeny 21,481 holdnyi határral. Az 1745-dik évi örökváltság után a jász apátiak birtokában a sajátlagos apáti határon kívül *Kocsér* és *Kömpöcz* puszták maradtak. A Majsza és Kistelek helységek közt fekvő Kömpöcz pusztát később 1750-dik évben elcserélték a határos, s egri főkapitán tulajdonához tartozott *Heves-Iván* pusztával.

Jász-Kisér, m. v. fekszik a Tiszának hasonnevű ere mellett, 4691 lakossal. Határa 16,635 holdat foglal el, s ez róna és termékeny volna, különösen dohányra, búzára, de a Tiszának majdnem évenkénti kiöntései ellen 6931, s a Tarna folyó ellen 6258 öl hosszú töltéssel kénytelen védni magát. *Jász-Ladány*, város, felette mocsáros és lapályos vidéken 5227 lakossal, s 16,017 holdnyi határral. A Tiszának majdnem évenkénti kiöntései látogatják a határt, mik ellen 11,920 öl hosszú töltéssel védi magát. Szinte sok dohányt termeszt. *Jánoshida*, f. a Zagyva és Tarna egyesült folyók közelében lapály rónaságon, 2423 lakossal, premontrei prépostsággal, mely a

csornaival van egybekötve, s melyhez *Misse* pusztá mintegy 4000 holddal és *Alatyán* helység $\frac{3}{4}$ része tartozik, valamint *Tótkér* pusztá is.

3. Karczagi járás.

Közigazgatási székhely: Karczag. Hozzá tartozó községek: Csorba p., Hegyesbor p., Kisujszállás, Kunhegyes, Kun Sz.-Márton, Madaras, Mesterszállás p., Póhamara p., Turkeve.

Karczag, m. v. fekszik a debreczeni országútban Debreczenhez 6 mérföldre 12,026 lakossal. Határa, mely 16,887 holdra s 950 □ ölre terjed, fekete földű rónaság s mindent jól megterem, de egy részét a Hortobágy gyakran elönti, s a mocsárok közel 20,000 holdat foglalnak el. *Kisujszállás*, hajdan *Péterszállás*, m. v. szinte a pest-debreczeni országútban, szép termékeny rónaságon, 9461 lakossal, 34,291 holdnyi gazdag határral, mely szép búzát, híres görögdinnyét, s mindenféle gabonánemet jól terem. Karczag felől Kara János nevű mocsár terül el. A lakosok többnyire reformátusok, mint Kun Sz.-Mártont kivéve többi nagykunsági vagy most karczagi járásbeli városok lakosai is, s itten 6 osztályu algyimnasiumot bírnak.

Kunhegyes, hajdan *Kakadhegyes*, m. v. Karczaghoz 3 mérföldre, 6677 lakossal. Határa, mely róna és kemény fekete föld 25,010 holdat foglal el. *Kun-sz.-Márton*, m. v. Karczagtól délre 10 mérföldre, 7485 lakossal, 13,416 holdnyi határral. Folyóvize a Körös. Realiskola. *Madaras*, m. v. a Madaras és Üllő tavak mellett, Karczaghoz 2 mérföldre 6967 lakossal. Határa, mely 24,535 holdra terjed, fekete föld, s igeu szép tiszta búzát terem. *Turkeve*, m. v. nevét vette Tur nevű folyótól (igy nevezetett hajdan a város alatt folyó Berettyó) és Keve vezértől, Karczaghoz délre 4 mérföldre, 9224 lakossal, 25,360 holdnyi fekete földű róna határral, egy gőzlisztmalommal.

4. Kis-Kun-Félegyházi járás.

Közigazgatási székhely: Félegyháza. Hozzá tartozó községek: Csolyos p., Dorosma, Jakabszállás p., Kisszállás p., Kömpöcz p., Orgovány p., Páka p., Pálos p., Péteri p., Sz.-László p.

Kis-Kun-Félegyháza, m. v. Kecskeméthez délre $3\frac{1}{2}$ mérföldre a pest-szegedi vasútvonalban 17,627 lakossal. Határa 62,080 holdat foglal el, s nagy részben homokos. A szőlőmalmokkali őrlést olly tökélyre vitték a lakosok, minőre egyik környékbeli község sem. Kath. 4 osztályu kisgymnasium. *Dorosma*, m. v. Szegedhez $\frac{1}{2}$ mérföldre, 9280 lakossal. Határa igen termékeny, s 32,446 holdra terjed. A Tisza folyó kiöntései ide is elhatnak, az ugynevezett Mátytáva által.

5. Kis-Kun-Halasi járás.

Járási főhely: Halas. Hozzá tartozó községek: Majsa, Mérges p., Móriczgátja p., Szank p.

Halas, m. v. fekszik a hasonló nevű tó mellett, Kalocsához keletre $5\frac{1}{2}$ mérföldre, 12,783 lakossal. A várost több domb veszi körül; ezeknek nagyobb része csatában elesetteknek tetemeit rejtí magában. Illyenombok a Sóstó melletti „Zöldhalom“, a város végén levő „Piarczhegy“ (ezek mind mondják a Kinisi által megvert csehek holt testeiből emelkedtek), továbbá „Feketehegy“, Kuruczhalom“. Határa, melyhez Fehértó, Füzes. Balota,

Zsana, Tajó, Bodoglár puszták tartoznak, 126,143 holdra terjed, s elég termékeny. A homokos rész legelőül szolgál. Szőlőskertek a Halastón túli dombon. Folyóvíze nincs; de Halas, Fehér, Sós, Pirtó, stb. apró tavai vannak. A reformátusok itt derék gymnasiumot, s jó polgári tanodát bírnak. *Majsa*, m. v. a Szék tó partján, köröskörül pusztákkal körülvetetve, Fél-egyházához 4 mérföldre, 6481 lakossal. Belső határa kevésbé fekete, többnyire silány homok, és szíkeg, melyeken szíksó seprtetik. Majsához tartozik *Jakabszállás* pusztának $\frac{1}{2}$ része jó fekete szántóföldekkel, és *Kigyós* pusztája, mely legelőnek használtatik. Jakabszálláson szódagyár.

6. Kis-Kun-Szent-Miklósi járás.

Járási főhely : Kun-Sz.-Miklós. Hozzá tartozó községek : Bábony p., Bene p., Fülöpszállás, Kerekegyháza p., Kis-Balás p., Laczháza, Csikos és Kató pusztákkal, (Lajos és Mizse p.), Szabadszállás.

Kun-sz.-Miklós, hajdan *Tatár-sz.-Miklós*, m. v. a Dunának Bak ér nevű szakadéka mellett, Pesthez délre 8 mérföldre, 6210 lakossal, ref. 6 osztályu magán-gymnasiummal. Határa a hozzá tartozó Kerekegyháza, Országgy, Szánk pusztákkal együtt 27,336 hold, s ennek egy része jó, de többi homok és vadszík. *Fülöpszállás*, m. v. a Kigyós érbe szakadó Kisér foka mellett, 3557 lakossal, 23,350 holdnyi termékeny határral. *Laczháza*, m. v. közel a Dunához, Pesthez délre 4 mfd., 3197 lakossal, 2757 holdnyi határral. *Szabadszállás*, m. v. Kun-Sz.-Miklóshoz délre $2\frac{3}{4}$ mérföldre, 5119 lakossal. Határának egy része homokos, hol jegenye s nyárfák ültetvék, szőlő sovány, s inkább gyümölcsért tartatik. Egész határterület 27,750 hold.

II. Posonyi kerület.

Kiterjedése 597 □ mérföld. Népesége 1,602,860 lélek. Község száma 2432. Van benne 11 vármegye, melyek e következők : 1. Posony, 2. Komárom, 3. Felső-Nyitra, 4. Alsó-Nyitra, 5. Trencsén, 6. Árva-Thrócz, 7. Liptó, 8. Zólyom, 9. Bars, 10. Nógrád, 11. Honth. A helytartósági osztály, s a főtörvényszék székhelye : Posony. Továbbá van 7 első folyamodási törvényszék, u. m. 1. Posonyban, mely egyszersmind tartományi törvényszék az egész kerületre, 2. Nagy-Szombatban, 3. Nyitrában, 4. Trencsénben, 5. Sz.-Mártonban (ideiglenesen Kubinban), 6. Besztercebányán, mely egyszersmind bányatörvényszék az egész kerületre, 7. Balassa-Gyarmaton.

1. Posony vármegye.

Kiterjedése 59¹³ □ mfd. Népeség 212,744 l. Elosztatik 5 járásra, melyek következők : 1. *posonyi*, 2. *somorjai*, 3. *szerdahelyi*, 4. *sellyei*, 5. *malacskaí*. Ezenkívül *Posony* város egyenesen a helytartósági osztály, Mór, Bazin, Sz.-György városok pedig a megyehatóság alatt álló saját tanácsok által kormányoztatnak. Főnöki székhely : Posony. Városok :

Posony, egy a legrégibb, s legszebb magyarországi városok közül a Duna bal partján, Bécestől 5, Budától 13 $\frac{1}{2}$ postaállomásra, igen regényes vidéken, 42,178 lakossal. Van 12 kath., 2 evang. szentegyház, 6 zárda,

helytartósági osztály, megyei s egyszersmind tartományi törvényszék, társas káptalan, kath. jogászakademia és főgymnasium, hol német nyelven tanítanak, evang. főgymnasium, realiskola, takarékpénztár, zálogház, harminczad, siketnéma- és vakintézet, szegényintézet, több kóroda (írgalmas szerzeteseké, s Erzsébet szüzeké). Kézművesei közt a süteményesek, asztalosok, hangszerkészítők, keztüösök kiemelendők. Gyárai szinte számosak; névszerint van : 1 posztó-, 4 selyemkelme-, 1 selyemszalag-, 5 vegyes gyapot és gyapjukelme-, 1 fénybőr-, 1 pecsétviasz- és czinober-, 1 jeles vegyészeti festék-, 2 roszális-, s több eczet-, keményítő- és pezsgő-, 1 szarugombgyár, s egy angol-amerikai mûmalom, melly a malomvölgyi társulaté. Kereskedése szinte nem megvetendő, mellyet az innen menő poson-nagyszombati lóerőre épített vasut, s a bécs-pesti fő pályavonal, valamint a Duna nagyon elősegítenek. A Duna jobb partjával a várost hajóhid köti össze, s itt kínálkoznak a Duna gyönyörű ligeteiben a kellemes sétahelyek; sőt általában a város egész kies környéke legkülönműbb mulatóhelyekkel rakva levén, nem csoda hogy a várost számos főnemesség és nyugdíjasok választák lakhelyül. Ezelőtt Ezelőtt rendszeren itt tartattak az országgyűlések.

Szent-György, kőfállal kerített város 2960 lakossal. Utczái kövezettek; házai alacsonyok; de kitűnő épülete mégis a Szent-György szentegyháza, a piacon álló piaristák temploma és zárdája. A lakosok főélelmét szőlőmivelés, minthogy a szent-györgyi fejér asztali bor egész megyében legjobbnak tartatik, sőt aszubora is jó hirben áll. A városon kívül nyugotra egy halmon látható a szent-györgyi régi kétemeletű vár, melly most pusztán lakatlanul hever. Hideg kénas fürdője félóránnyira egy hosszan elnyúló égerfákkal benőtt posványáság mellett fekszik.

Bazin, kőfállal kerített város, egy gyönyörű, bájoló vidéken. Posonyhoz északra 3 mérföldre 4787 lakossal, rendes utcákkal, s tiszta földszinti házakkal. Régi várkastélyát a Pálffy család bírja. Kapuczinus zárda. Kézművesei közt sok a posztós; aranybányája nem sok, de finom aranyat és ezüstöt ad; kén és piskolcz (dárdany) több ásatik; de különben főélelmüket szőlőhegyükben találják, melly jeles fehér bort terem. Van itt továbbá papirosmalom, hideg ásványviz és fürdő, melly a várostól félóránnyira egy gyönyörű völgy nyílásánál fekszik.

Modor, szinte kőfállal kerített város, Bazinhoz északra 1¼ mérföldre, 4705 lakossal. Környéke Modornak igen kies. Nyugotra északra szőlőhegyek, bikkes s fenyves erdők, délre szántóföldek, s gyümölcsösök veszik körül. Utczái elég szélesek és kövezettek. Házai közt a piacon s főbb utcákon emeletesek is láthatók, de ó izlésben szegletes alakra épülvők. Ágostai gymnasium, kath. polgári tanoda. Kézművesei közt sok (50) posztós találtatik; s az idevaló bodnárok apró sörös hordókkal, a molnárok pedig lisztel fontos kereskedést folytatnak. Szőlőhegye nagy, de bora csekélyebb mint a bazini; gyümölcse kevés, mert a gyakori tavaszi hideg szelek a fa virágait elrontják, pedig a fa nagyon szeretné a földet.

1. Posonyi járás.

Közigazgatási székhely : Posony. A járáshoz tartozó községek : Apácz-Körmösd, Királyfa, Bodóház p., Magyar-Bél, Német-Bél, Besztercze, Franzhof p., Lamács, Kis-Borsa, Nagy-Borsa, Boldogfalva, Horvát-Guráb,

Tót-Guráb, Egyházfa, Sóvető p., Grünau, Hegy-Súr, Hochstätten, Szállás p., Dubrava p., Jánosháza, Ivánka, Kaltenbrunn, Nagy-Körmös, Láb, Cseklész, Limbach, Lozornó, Maszt, Mariathal, Neudorf, Neustift, Ober-Ufer, Borostyánkő, Papfalva, Récse, Réthe, Sáp, Sárffő, Kis- és Nagy-Senk-vicz, Schweinsbach, Stomfa, Erdőcske p., Kis-Sur, Dévény és Karlsdorf, Répédény-Ujfalu, Terling, Torony és Zonc, Szencz, Patkányföld p., Karény p., Weinern (Szőlő), Czajla, Zohor, Travník p., Kukla p., Csukárd.

Nevezetesb helyek: *Cseklész*, dombra épült kaszinó m. v. gr. Eszterházy Józsefné pompás kastélyával és kertjével. *Récse*, m. v. Posonyhoz 1 mfd., Posonyba sok gyümölcsöt és gesztenyét hord. *Magyar-Bél*, roppant várkastélylyal, s nagy gyümölcstermesztéssel. *Dévény*, m. v. a Duna és Morva összefolyásánál, régi pusztá sziklavárral. Lakosai hajózásból, cserépédény-égetésből, és gyümölcstermesztésből (kajszin barack) élőködnek. *Borostyánkő*, papirosmalommal, vas- és rézhámorral, mészégetéssel, omladozott sziklavárral. *Máriathal*, híres bucsuhely, régente Paulinus zárda volt itt.

2. Somorjai járás.

Járási főhely: Somorja. Hozzá tartozó községek: Uszor, Fakó p., Bácsfalu és Sz.-Antal, Béke, Bélvatta és Veresbuzahely p., Püspöki, Bucsuháza, Sámóth p., Custos p., Bustelek p., Bruck, Cserke és Csörge p., Doborgaz, Eberhard, Fél, Vereknye, Farkastorok p., Hideghét, Doma p., Majorház p., Gomba, Guthor, F.-Jányok, Jercze p., A.-Jányok, Illésháza, Nagy-Paka, Nagy-Erdő p., Kis-Paka, Csukár-Paka, Keszölcstés, Vágott-erdő p., Királyfia, Csölösztyő, és Körtvélyes p., Csákány, Nagy-Légh, Fejérto p., Kis-Légh, Csötörtők, Német-Sók p., Erzsébet p., Nagy-Magyar, Fel- és Al-Ujvásár p., Csuna p., Kis-Magyar, Maczháza, Madarász, Tejfal, Misérd, Fertályföld p., Szunyogdi, Vök, Olgya, Sárosfalva, Ujfalu p., Diemesd, Gencsháza p., Szász, Nagy-Szarva, Kis-Szarva p., Kövecses p., Sze-met, Tárnok, Torcs, Hunenfeld p., Verébszállás p., Tonkháza, Viteny p., Sorják p., Vajas-Vatta, Vajka, Csente p., A.- és F.-Csölle, Negyedföld p.

Nevezetesb helyek: *Somorja*, régi, s a Csalóközben legnevezetesebb város közel a Dunához, 2656 lakossal, Posonyhoz 3 mérföldre. Házai földszintiek ugyan, de téglából épülvők, s utczái is kövezettek. E város tartja a felső Csalóközt posztóruhakkal, szűrökkel, csizmákkal, kalapokkal, a honnan nemcsak országos, hanem szombaton tartott hetivásárai is nagyon élén-
kek. *Vajka*, ezelőtt főhelye volt a hasonló nevű esztergomi érseki praedialis széknak. A Duna szigeteiben kövér levelővel bir. *Sz.-Antal*, Bácsfalvával összefüggésben, ferenczi kolostorral, s egy kastélylyal és kerttel. *Eberhard*, régi vára hajdan a bazini és sz. györgyi grófokat uralta. *Gomba*, igen szép kastélylyal és angolkerttel. *Nagy-Szarva*, falu, egy nagy négyszegletes várkastélylyal, mely az utolsó Illésházy István grófnak kedves lakhelye vala.

3. Szerdahelyi járás

Járási főhely: Szerdahely. Hozzá tartozó községek: Alistál, Gyűlős pusztával, Hidvég p., Kis- v. Sik-Abony, Nagy-Abony, Rény p., A-Bár, F.-Bár, Balásfa, Enyed p., Alsó- és Felső-Baka, Lándor-Gőcz p., Bekefa, Regencze p., Kis-Bodak, Nagy-Bodak, Királyrét p. Bögöly, Karap p., Böös, Feketeerdő p., Telke p., Varjas p., Kis-Budafa, Nagy-Budafa, Csé-

falva, Kalmárház p., Kondoros p., Csenkeszfa, Csentőfa, Dercsika, Egyház-Gelle, Elő-Tejed, Filistál, Hegy- és Bene-Ete, Hodos, Amade-Sipos Karcsa, Domazér-Etre Karcsa, Egyház-Karcsa, Erdőhát, Gönczöl, Királyfa, Kulcsár-, Morócz-, Pinke-, Solymos-Karcsa, Kisfalud, Petőház p., Kürth, Leder-Tejed, Apatár p., Nagy-Lucse, Nádaslak p., Kis-Lucse, Mád, Nádasd, Alsó- és Felső-Nyárasd, Bélye p., Nyék, Péterfa p., Ó-Gelle, Ollé-Tejed, Padány, Kis-Padány p., Petény p., Benke-Patony, Bögöllő-Patony, Kis-Gercz p., Csécsény-Patony, Diós- és Főrgő-Patony, Előpatony, Lögér-Patony, Podafa, Pósa, Csibók p., Csátfa p., Nagy-Gercz p., Nemesszegh p., Ujfalu p., Pókatelek p., Süly, Sz.-Mihályfa, Töbör-Ette, Tókes, Hótvíz p., Tőnye, Kis- és Nagy-Udvarnok, Vámosfalva, Gőbölmező p., Várkony, Csere p., Malomhely p., Vásárut.

Nevezeteseb helyek : *Szerdahely*, csinos m. v., cseréppel fedett házakal az alsó Csalóközben, Posonytól 6 mérföldre 2853 lakossal, sok mesteremberrel; pénteken tartott hetivásárjai legélénkebbek a somorjai után a Csalóközben. *Böös*, m. v. a Csiliz mellett, roppant várkastélylyal. Lakosai szép lovakat tenyésztének és sok szénát termesztének. *N.-Bodak*, f. a Duna mellett sok dunamalommal; gyümölcs- és híres káposztatermesztéssel. *Vásárut*, m. dohányt termeszt, s marha- és lóvásárokat jökat tart.

4. Sellyei járás.

Járási főhely : Sellye. Hozzá tartozó községek : Barakony, Deáki, Gelencze p., Diószeg, Ujhely p., Vinczeháza p., Eperjes, Farkasd, Nagy-Födémés, Hajmás p., Lencsehely p., Ludasér p., Puszt-Födémés, Galanta, Gány, Hegy, Hidaskürt, Hodi, Kis- és Nagy-Jóka, Ujhely-Jóka, Kajal, Ony p., Királyrév, Vágh-Királyfa, Kossuth, Kis-Macseéd, Nagy-Macseéd, Nádszegh, Kőse p., Nebojsza, Negyed, Nyék, Pered, Hetmény p., A.-Szeli, F.-Szeli, Körtvélyes p., Taksony, Pallócz p., Tallós, Urföld p., Tós-Nyárasd, Vágba, Verrét p., Vezekény, Vizkelet, Zsigárd.

Nevezetesebb helyek : *Sellye*, m. v. a Vágh vize mellett, 2352 lakossal. Hajdan a jesuitáknak itt nevezetes iskolájok volt. E község, valamint Farkasd, Negyed, a legújabb szervezetkor kapcsolattak Nyitra vármegyétől Posony vármegyéhez. *Farkasd*, m. v. a Vágh mellett, 3168 lakossal, kik szép lovakat tenyésztének, káposztával s más zöldséggel nagy kereskedést folytatnak. *Negyed*, népes helység 2834 lakossal, kik többnyire reformátusok, s a káposzta- zöldségtermesztést nagyban űzik. A dunai gabona- s más teherhordó hajók a Vághon egész Negyedig feljőhetnek, s azért pesti vásárok után a vidékről temérdek fuvaros jelenik meg itt, kik a kereskedők portékáit s a gabonát széthordják. *Diószeg*, gabonával, köleskásával, lovakal kereskedik. *Tallós*, gr. Eszterházy Mihálynak új izlésű kastélyával, ménésével, s jeles gazdaságával.

5. Malaczkai járás.

Járási főhely : Malaczk. Hozzá tartozó községek : Almás, Hutje p., Ravine p., Széleskut, Detrekő-Váralja, Detrekő-Sz.-Miklós, Detrekő-Sz.-Péter, Bur-Sz.-György, Dimburg, Karlshaus p., Gajár, Hausbrunn, Niklas-hof, Jakabfalva, Kiripolcz, Konyha, Kukló, Laksár-Ujfalu, Lábos p., Per-

nek, Rohrbach, Sz.-János, Nagy-Lévárd, Kis-Lévárd, Szekula, Magyarfalva, Detrekő-Csötörtők, Závod.

Nevezeteseb helyek: *Malaczka*, m. v. 2760 lakossal, hg. Pálffy roppant várkastélyával és 106 hold területű angolkertjével. Sz.-János lakosainak eldődei anabaptisták voltak, de Maria Thérézia és Batthyáni primás alatt kath. hitre térítették. *N-Lévárd* sok és jó cserépedényt, kapós késeket és vaseszközöket készít. *Gajár*, híres baromvásárokat tart. *Detrekő-Váralja* h. Pálffy szép kastélyával, szép és roppant erdővel, vadaskerttel, jeles fűrészmalommal. Egy magas hegyen láthatni *Detrekő* vár omladékait honnan feléges kilátás esik a vidékre. *Rohrbach* olajgyárral.

2. Komárom vármegye.

Kiterjedése 37²⁰ □ mfd. Népeség 87,934 lélek. Elosztatik 3 járásra, mellyek e következők: 1. *komáromi*, 2. *perbetei*, 3. *musslai*. Közigazgatási székhely: Komárom, melly politikailag saját tanácsa alatt áll, és ez ismét egyenesen a megyei hatóságtól függ.

Komárom, k. város, a Duna bal partján azon szegletben, hol a Vágh vize beleszakad, lapályos rónaságon, Posonytól 12 mérföldre, 10,953 lakossal. A város mostani állapotában áll a tulajdonképeni városból, a várból, és a várerősségből. A vár keleti részén van a városnak épen azon sarkán, hol a Vágh az öreg Dunába szakad, és így három oldalról vízzel vétetik körül, a várostól faültetvényes sétahely által választatván el. A várerősség, az ugynevezett nádori vonalak, nyugaton az öreg Dunánál kezdve, északnak és keletnek egészen a Vágh folyamig, körülveszik a várost. A város pedig a Duna mentiben nyulik el. Utczái keskenyek és rendetlenül épültek, s a házak többnyire földszintiek. Van itt kath. és reform. gymnasium, takarékpénztár, polgári szegényház, városi kóroda; a hajóbiztosító társaság megszűnt; 1123 kézműves. Kereskedésének főtárgya a gabona, liszt, és épületfa. A Vágh segedelmével nagymennyiségű deszkák, léczek, stb. usznak le Liptó és Árva vármegyéből. A talpkereskedést azonban nem csak helyben üzik több társulatok (32 társaság), hanem le egész a török szélekig több helyen falerakó és áruhelyeket tartanak. Ezenkívül van a hajókészítő társulat. A molnárok pedig liszttel távol vidékre kereskednek. Komáromot a földrengés gyakran meglátogatta.

1. Komáromi járás.

Közigazgatási székhely: Komárom. A járáshoz tartozó községek: Apáca-Szakálás, Aranyos, Lél p., Ontopa p., Balony, Vár- és Nemes-Bogya, Csicsó, Kécs p., Ekecs, Aszód p., Ékel, Bóczháza p., Felaranyos p., Füss, Ronka p., Karom p., Erecs p., Felső- és Alsó-Gellér, Gutta, Izsap, Kamocsa, Keszegfalva, Káva p., Vizvár p., Bálvány-Szakálás p.; Nagy-Keszi, Kis-Keszi p., Érsek-Lél p., Kulcsod, Lak-Szakálás, Turi-Szakálás p., Medve, Megyeres, Ektó p., Ákálós p., Szártos p., Fogathát p., Nagy-Megyer, Néma, Nyárad, Nemes-Ócsa, Kis-Tany p., Lögör p., Szántó p., Patas, Csiliz-Radvány, Szap, Szilas, Szimó, Gugh pusztával, Ó- és Új-Szőny, Monostor p., Bélamajor p., Új-Szállás p. Harkály p., Füzítő p., Nagy-Tany, Marokháza p., Újfalva, Vajas p. Szent-Pál p., Nemes-Örs p., Gadócz p.

Nevezetesebb helyek : *Gutta*, m. v. lapályos rónaságon, a Posonynál kiszakadó s Csalóközt képező kis Duna partján, melly épen a város alatt a Vágh vizével egyesül, Komáromhoz északra 4 mfdre, 6000 lakossal, egy „Békavár“ nevezetű négyszegű földvárval. Szénával kereskedik, s gyümölcsöskerte sok és szép gyümölcsöt terem. *Nagy-Megyer*, m. v. 2300 lakossal, fácszánkerttel, s igen termékeny róna határral. *Csicsó*, falu, jövedelmes halászatot úz a Dunában, van egy urasági kastélya és gyönyörű angolkertje. *Keszegfalván*, *Bálványos-Szakálás* pusztán jó dohány terem. Ez utóbbi helyen hajdan municipium volt a szakálás Jupiternek szentelve, s egy romai épület alapkövei most is látszanak. *Ó-Szöny*, derék m. v. a Duna jobb partján, 2000 lakossal, nagy szeszyárral. A hozzátartozó *Füzitő* pusztán Zichy Miklós grófnak czukorgyára van.

2. Perbetei járás.

Közigazgatási székhely : Perbete. Hozzátartozó községek : Bagotta, Bajcs p. Baromlak, Csehi, Csuz, Fűr, Ó-Gyalla, Álomszeg p., Aba p., Vék p., Uj-Gyalla, Hetény, Imely, Jászfalu, Izsa, Örs p., Harcsás p., Koltha, Kurtakeszi, Kürt, Marczalháza, Páth p., Virth p., Martos, Agyagos p., Naszvad, Angyala p., Ó-Gutta p., Csörge p., Csőszföld p., Perbete, P.-Sz.-Miklós, Szemere, Szent-Péter, Belső Lándor p., Külső-Lándor p., Várföld p. és Marczalszállás, Udvard.

Perbete, f. az Esztergomból Érsekujvárra vezető országutban, a bécspesti vasutvonalban, 2000 lakossal. Hires buzát terem. *Vék*, pusztá, jeles dohányáról nevezetes.

3. Muzslai járás.

Közigazgatási székhely : Musla. Hozzátartozó községek : Barth, Bátorkezi, Béla, Nagy- és Kis-Bény, Leánd p., Apáti p., Bulcs, Ebed, Farnad, Sklad p., Gyiva, Karva, Kéménd, Kéty, Köbölkut, Tulad p., Kőhid-Gyarmat, Kis-Tata p., Kural, Libád, Madár, Mocs, Csenke p., Nána, Mikó p., Nagy-Ölved, Párkány, Duna-Radvány, Zsitvatő p., Sárkány, Magyar-Szölgyén, Német-Szölgyén, Arad p., Kis-Ujfalú.

Nevezetesb helyek : *Bátorkessi*, m. v. 1850 lakossal, szép új angolkerttel. Feje hg. Pálffy uradalmának. *Párkány*, m. v. Esztergommal átellenben a Duna bal partján, 1278 lakossal. Őszi országosvásárai főzelékekre igen nevezetesek. *Bény*, régi sánczokkal kerítve, hajdan praemontrei apát-sága volt. *Muzsla*, főhelye a járásnak 1937 lakossal, kikben a keleti magyar népfaj még tiszta eredetiségben látszik.

3. Felső-Nyitra vármegye.

Kiterjedése 60 □ mérföld. Népeisége 206,272 lélek. Községek száma 202. A közigazgatás s megyei törvényszék székhelye : Nagyszombat, melly saját tanácsa alatt áll, a megyei főnökségtől függvén. Ezenkívül elosztatik a megye 6 járásra, mellyek e következők : 1. *nagyszombati*, 2. *szénásfalui* (Szenicz), 3. *szakolczai*, 4. *miauai*, 5. *vágújhelyi*, 6. *pöstyényi*.

Fővárosa a megyének : *Nagyszombat*, melly egy a legrégibb kir. városok közül, fekszik termékeny rónaságon a Tyrna vize két partján, kőfallal kerítve, de sánczainak egy része zöldséses kertekké, más része pedig

árnyékos sétatáhnak alakítottatott. Van itt egy társas káptalan, kath. főgymnasium, érseki seminarium, jesuita kolostor és nevelőintézet, felső leánytanoda a sz. Orsolya szűzek zárdájában, 3 kóroda, takarékpénztár. Népeisége 7245 lakos, kik posztóval, gyapjuval, vászonnal és borral kereskednek, s e kereskedést a posony-nagyszombati lóerőre épített vaspálya, s a nagy délkeleti vasutvonal igen előmozdítja. Van 1 répaczukor-, 2 szesz- és eczetgyára, sok posztósa, kik jó közönséges kék posztót készítenek. A pesti egyetem hajdan itt virágzott.

1. Nagyszombati járás.

Közigazgatási székhely : Nagyszombat. Hozzá tartozó községek : Apaj, Báhony, Binócz, Bikszárd, Bogdanócz, Bohunicz, Boleráz, Kis- és Nagy-Bucsány, Nagy-Bresztován, Barátföld és Mniske p., Bolmut p., Kis-Bresztován, Csataj, Csandal p., Alsó-, Felső-, Közép-Csöppöny, Dejte, Katalin p., A.-F.-Dubován, Dubova, Szuha, Német-Gurab, Tárnok p., Farkashida, Geszt, Gocznód, Helmes, Gerencsér, Kocsisföld p., Jaszlóc, Igrám, Borova, Kápolna, Katlóc, Keresztur, Klocsován, Alsó-Korompa, F.-Korompa, Magyarád p., Ambróház p., Annaház p., Körtvélyes, Kosztolna, Hosszufalu, Losoncz, A.-Lóc, F.-Lóc, Majtény, Maniga, Moderndorf, Nádas, Józsefháza p., Prekaska p., Jánosháza p., Nahács, Nestich, Tót-Ujfalu, A.-Diós, F.-Diós, Ospital, Pagyeróc, Páld, Pudmericz, Lindava p., Pila, Pusztá-Páth, Királyháza p., Ratkóc, Radosóc, Rosindol, Középerdő p., Sz.-Ábrahám, Cseszte, Vöröskő, Selpicz, Nemecsin p., Spácza, Keresztes p., Szomolán, Stefanova, Nagy-, Nemes-, Valtá-Varra Sár, Szered, Vágh-Szerdahely, Szilád, Szilincs, O-Lincs p., Karkóc, Visztuk, Fejéregyháza, Vetrőd, Zavar, A.-Zelle, F. Zelle, Cziper, Balásháza p., Szlkóc, Zvoncsin.

Nevezetesebb helyek : Szered, m. v. a Vágh vize jobb partján, 3384 lakossal, kik gabonával és fenyőszálakkal élénk kereskedést folytatnak. Répaczukorgyár. Uradalmi kastély. *Vöröskő*, a Pálffy család örökös vára, egy minden oldalról fenyvesekkel és bikkesekkel kerített magas hegyen, Modorhoz 1 mérföldre. A vár jelenleg is jó karban tartatik, s van benne régiséggyűjtemény is. *Alsó-Diós* legjobb fehér bort természet a megyében. *Szomolán*, m. v. felső vidéken, 1200 lakossal. Épen a város felett láthatni a Kárpát oldalán régi omladozott várkastélyát, honnan pompás kilátás történik az egész mosolygó környékre. *A.-Korompa*, gyönyörű angolkerttel és kastélylyal. *Kosolna*, *Losoncz* kapos fehér edényeket és faeszközöket készítenek. *Bucsán*, gr. Zay nézést érdemlő gazdaságával.

2. Szeniczi vagy szénásfalui járás.

Közigazgatási székhely : Szenicz. Hozzá tartozó községek : Bur-Sz.-Miklós, Szokold p., Humenecz p., Búr-Sz.-Péter, Hrussov p., Rákos p., Csacsó, Csaszokóc, Czerova, Dojcs, Bisztava p., Hlboka, Hradist, Jablonicz, Nagy-Kovalov, Kunov, Lieszkó, Oszuszkó, Korlát p., Jókó p., Nagy-Priesd, Ribke, Ohrasnov p., Rohov, Rozbehy, Rovenszko, Sándorf, Sasvár, Smrdák, Szobotist, Szottina, Stepanov, Százsa, Bobogdan p.

Nevezetesebb helyek : *Szenicz* vagy *Szénásfalu*, m. v. 2895 lakossal, számos urasági kastélylyal. Lakosai nőruha-, posztó-, gyapot-, gyolcs- és selyemkermeket készítenek. *Szobotiszt*, m. v. 3273 lakossal. Az ugynevezett

habánok egy különös külvárosban együtt laknak, s maradékai azon német anabaptistáknak, kik a mult században katolikusokká tétettek. Ezek igen ügyes rezgő szitaszövet-készítők, fazekasok és kécsinálók, híres házfedél-építők, melyet agyaggal kevert szalmából szoktak összeszerkeszteni. *Sasvár* régi virágzó kartongyára helyett jelenleg csak czukorgyára van.

3. Szakolczi járás.

Közigazgatási székhely: Szakolcza. Hozzá tartozó községek: Broczka, Csáry, Chropov, Egbel, Adamovce p., Kunin p., Holics, Kator, Kopcsán, Kis-Kovalov, Kutti, Letnicz, Lopassov, Mocsidlan, Chorvaczko p., Mokriháj, Oresko, Pobudin, K.-Priczd, Péterfalva, Radimov, Butkovan p., Radossócz, Kobilan p., Szomolanka, Trnovecz, Unin, Veska, Vidovan Wlcskovan, Wradist, Brezova, Bukovecz, Miava, Podzamek, Turoluka, Verbócz.

Nevezetesebb helyek: *Szakolcza*, sz. k. város, kőfállal kerítve a Morva vize mellett Morvaország határszélén, 5866 lakossal. Házai többnyire emeletesek és kőből épülvők. Kisgymnasium, Stibortól alapított gazdag kórház, s hasonnemű betegintézete az irgalmas barátoknak. Lakosai közt sok posztós találtatik. *Egbel*, m. v. kénforrással és nevezetes kenderkereskedéssel. *Holics*, csinos m. v. s feje a cs. k. család egyik szép uradalmának, 3 emeletes roppant várkastélylyal, jeles juhászattal és tehenészettel. Népeisége 5048 lélek. A Morva vizén és szigetein keresztül vivő csupa kövekből épített pompás töltés.

4. Miavai járás.

Közigazgatási székhely: Miava. Hozzá tartozó községek: Brezova, Bukovecz, Podzamek (Podbrancs, Dolina, Berencs-Váralja), Turoluka, Verbócz.

Miava, legnépesebb hely egész megyében 9407 lakossal, kik hegyek közt elszórva nemcsak a mezőgazdaságot folytatják, hanem sok közönséges posztót (különösen híres molnár-szitaszöveteket) készítenek, olajat, pálinkát égetnek. *Brezova*, m. v. 6047 lakossal, kik többnyire timárok, vargák, csizmadiák, s kéz bőrékkel kereskednek.

5. Vághujhelyi járás.

Közigazgatás székhelye: Vágh-Ujhely. Hozzá tartozó községek: Baszócz, Brunócz, A.- és F.-Botfalva, Csejte, Komárno, Zsolnafalva, Csasztkócz, Sz.-Kereszt, Vieszka, Kuzlocz p., Hrachovistye, Hruszó, Koritnó, Kosztolna, Kraina, Lubina, Mosócz, Ocskó, Pobedin, Podkilava, Podola, Patvarócz, Sipkó, Szerdahely, Ó-Tura, Vagyócz, Visnyó.

Nevezetesebb helyek: *Vágh-Ujhely*, m. v. a Vágh jobb partján, 5202 lakossal, kiknek csaknem fele zsidó. Veresboráról, viaszgyertyáiról, és nagy gabonavásáraitól nevezetes. *Ó-Tura*, m. v. 5769 lakossal, kik sok vajat köpülnek, ezt a környéken is összevásárolván, vele Bécsbe kereskednek. *Csejte*, m. v. 1882 lakossal. Régi vára miatt nevezetes, melyet Báthory Erzsébet borzasztó gonoszágával bemocskolt. *Brunócz*, f. a Vágh jobb partján, nagy kastélylyal, melly hajdan gr. Bercsényi volt. Közel ide a Vágh tulsó oldalán láthatók a régi Temetvényi vár dűledékei.

6. Pöstyényi járás.

Közigazgatási székhely: Pöstyén. Hozzá tartozó községek: Beregszeg, Theresienhof vagy Lukab p., Bory, Velka p., Drahóc, Vogyerád, Alsó-Dubován, F.-Dubován, Jókó, Kocsin, Koczuricz, Nagy-Kosztolán, Vieszka p., Krakován, Lancsár, Lipótvár (Ujvároska), Lopassó, Madunicz, Nizsna, Osztró, Kis- és Nagy-Örvistye, Patkova, Pecsényéd, Rakovecz, Szerusz, Strázsa, Vitencz, Trebaticz, Tyapkó, Verbó, Vörösvár, Zakosztolán.

Nevezetes helyek: *Pöstyén*, m. v. a Vágh jobb partján, Nagyszombathoz északra 3 mérföldre, 3042 lakossal. Félóránnyira innen a Vágh partján fakad ama híres meleg ásványforrás, melynek hévfoka 48 – 50° Reaumur, s fürdésre használtatik. Hasznai leginkább szembetűnők a szélütött vagy más szerencsétlenség által elzsibbadt tagok gyógyításában, továbbá csuszban, reszketésben, sebekben, stb., de igazi kőszvényre kevés hatása van. *Lipótvár*, másodrendű erősség és vár a Vágh jobb partján, Galgócczal átellenben, lapályos téren, ötszegletes alakra építve. *Jókó*, m. v. sziklás hegyek közt mély völgyben fekszik, 1329 lakossal, kik sok cserépedényt készítenek. Van itt szép vadaskert, s egy régi hegyvár. *Vitencz*, m. v. gr. Erdődiné gyönyörű kastélyával, angol- és vadaskertjével. Lakosai közt sok a posztós és varga. *Kaplát*, f. a Vágh mellett, meleg ásványforrással.

4. Alsó-Nyitra vármegye.

Kiterjedése 78 □ mfd., 405 községgel, és 209,076 lakossal. Elosztatik *Nyitra* fővárosra, mely saját tanácsa alatt áll, és 7 járásra, melyek következők: 1. *nyitrai*, 2. *érsekújvári*, 3. *nagy-tapolcsányi*, 4. *báni*, 5. *galgócsi*, 6. *oszláni*, 7. *prigyei*. A közigazgatás és megyei törvényszék helye: *Nyitra*, melyhez tartoznak Páruteza, Gyürky és Káptalan utca, Csermány, Dava-rocsány, Mogyorós puszták, 9483 lakossal. Fekszik e püspöki város a Nyitra vizénél, gyönyörű regényes vidéken, Posonyhoz 10 mfdnyire. Diszére szolgál a kath. püspöki vár, mely a Nyitra völgyében egy magánálló kősziklás hegy tetejére épült, mely hegy keletről a Nyitra vize mellett, szédítő meredek, s csupán kőszirtekből áll. A kőfallal, bástyával és kettős kapuval megerősített várban van a tágas püspöki palota, a püspöki kettős szentegyház, melyből a kisebbiket még sz. István hitvese Gizela építette. Van Nyitrán egy kath. főgymnasium, püspöki seminarium. Hétfőn tartott hetivásárai igen élénkek főleg gabonára. A várostól $\frac{1}{4}$ órai távolságra emelkedik a magas *Zobor* hegy, hol hajlan gazdag benedeki apátság, később Camaldulensis zárda virágzott, mely jelenleg omladékokban hever.

1. Nyitrai járás.

Közigazgatási székhely: Nyitra. Hozzá tartozó községek: Aba-Lehota, Babindol, Béd, Berencs, Kis-Bodak, Család, Csápor, Csehi, Csekej, Küklő p., Csitár, Kis- és Nagy-Czetény, Czabaj, Kis- és Nagy-Dolina, Darázs, Zobor p., Dicske, Egerszeg, Perk p., F.-Elefánt, Elefánt és Sz.-János p., Alsó-Elefánt, Nagy-Emőke, Gerencsér, A.- és F.-Malanta p., Gergelova, Geszthe, Ghymes, Ghymes-Kosztolán, Fenyves p., Nagyfalva, Kis- és Nagy-Hind, Ivánka, Kajsza, Kalász, K.-Kalász p., Királyi, Kolon, Géthfalva p., Könyök, Köpösd, A.- és F.-Köröskény, Mikófalva p., Ohaj p., Kis-Nagy-

Gyarmat-Lapás, Lédecz, Lajosfalva, Lüki, Menyhe, Mocsonok, Garázda p., Szék p., Lapos p., Molnos, Káptalan p., Nyitra-Apáti, Nyitra-Vicsap, Néver, Határ p., Finta p., Pann, Pata, Pográny, Egeri másképp Nemesülés p., Sarluska, Gödörhát p., Sempthe, Sopornya, Kis-Jattó p., Nagy-Jattó p., Szalakuz, Tekenyös, Tormos, Előd p., Kis-Emőke p., Ujlak, Titván p., Zagárd p., Üreg, Fábánvölgy, Üzbeg, Vajk, Kis-Vajk p., Zsére.

Nevezetesebb helyek : *Sempthe*, jó fehér bort termeszt, hajdan nevezetes erőssége volt a Vágh mellett. *Ujlak*, gr. Forgács kastélyával, mely egy angolkert közepén fekszik. Hires rozsólisgyára megszűnt. *Ghymes*, Nyitrától északra 2 órányira, regényes vidéken, gr. Forgács csinos kastélyával és kertjével. Egy órai távolságra innen láthatni a régi Ghymes várat, gesztenyeerdőtől körülvéetve, mely az egész megyében egyedül maradt meg a hajdani várak közül lakható állapotban. *Mocsonok* mezővárost a nyitrai püspök nyári laka ékesíti. Sok bort termeszt. *Kolon*, legjobb meszet éget a megyében.

2. Érsekújvári járás.

Közigazgatási székhely : Érsekújvár. Hozzá tartozó községek : Andód, Bánkeszi, Csornok, Kis-Csornok p., Egyházazegh és Nagyszegh, Eözdög, Zsitva-Födemes, Agács p., Gyarak, A-Jattó, F.-Jattó, Nagykér, A.-Tarány p., Kis-Kér, Kis-Keszi, Kis-Mánya, Komját, Mezőkeszi p., Dügös p., Hoszszufalu, Malomszeg, Ondrhof p., Mártonfalva, A.-Szöllös, F.-Szöllös, Sók, Szelöcze, Báb p., Salgócska, Nagy-Surány, Akolmány p., Nádaskut p., Tolmács p., Irmány p., Szárnyacska p., Tartószeg p., Lajosműve p., Csike p., Sz.-Mihályur, Tardosked, Tornócz, Tót-Megyer, Lajoshalma p., Sz.-György p., Keresztur p., Ürmény, F.-Mezőkeszi p., Kis- és Nagy-Völgy p., Pörös p., F.-Tarány p., Várad, Vág-Vecse.

Nevezetesebb helyek : *Érsekújvár*, hajdan híres és sok kemény ostrot kiállott erősség, most népes város a Nyitra mellett, a pest-bécsi vasutvonalban 6604 lakossal, kik főleg kézműiparból és földművelésből táplálják magukat. Országosvásárai mind gabonára, mind szarvasmarhára és lovakra nézve erősen látogattnak. *Nagy-Surány* m. v. a Surány mellett, jeles angolamerikai műmalommal. *Ürmény*, m. v. Diszesíti gr. Hunyadinak igen szép s hűrzegi módra ékesített kastélya és kertje. *Tót-Megyer*, m. v. gr. Károlyi Lajos pompás kastélyával, angolkertjével, s nézést érdemlő jeles gazdaságával. *Tardosked*, nagy magyar f. 3464 lakossal, kik szép lovakat tenyésztenek.

3. Galgóczi járás.

Közigazgatási székhely : Galgóc. Hozzá tartozó községek : Andacs, Assakürt, Öppatovicz (Apáti) p., Ardanócz, Dvorecz p., A.-Atrak, F.-Atrak, Kis-Báb, Nagy-Báb, Bajmóccka, Bánka, Nagy-Bodok, Csab, Lehény p., Csermend, Tormos p., Ducsó, Elecske, Éleskő p., Fornószeg, Gelénfalu, Hradek, Hubina, Huorka, Ujlásó, A.-Kap, F.-Kap, Kaplát, Klacsán, Dics p., Lakácsi, Ó-Lehota, Uj-Lehota, Luka, A.-Merasicz, F.-Merasicz, Kis-Modró, Nagy-Modró, Moraván, Nemes-Kürt, Nemes-Perk, Neszete, Tót-Dió, Paczolaj, Pásztó, Poszádka, Pusztá-Kürt, Biskupicz, Rattnócz, A.-Récsény, F.-Récsény, Komác p., Genó p., Besenyő p., Kis-Ripény, Nagy-

Ripény, Románfalu, Ság, Salgócska, Sarlaska, Tót-Sók, Suránka, Stariháj p., Sz.-Péter, Szill, Szokolócz, Kis-Szulány, Nagy-Szulány, Svrbicz, Drin p., Tököld, Udvarnok, Család p., Ujlacska, A.-Vasárd, F.-Vasárd, Podlaks p., Kis-Vicsap, Kis-Vieszka.

Galgócs, m. v. a Vágh balpartján igen kies vidéken, 5385 lakossal. A Vághon erős fahid vízzen keresztül. Lakosai gabonával, lóval, szarvasmarhával, de kiváltkép épületi fával és faeszközökkel élénk kereskedést folytatnak. Jó lóvásárokat tart, és sok bort termeszt. A város felett a hegytetőn van most is jókarban levő s gyönyörű kertekkel kerített régi vára, mely most gr. Erdődy Józsefnét uralja.

4. Nagy - Tapolcsányi járás.

Közigazgatási székhely : Nagy-Tapolcsány. Hozzá tartozó községek : Kis- és Nagy-Apony, Apát-Livina, Bácskafalva, Bajna, A.-Behincz, F.-Behincz, Belincz, Belesz, Kis-Bölgyén, Nagy-Bölgyén, Kis- és Nagy-Borcsán, Kis-Bosány, N.-Bosány, Bzincz, Chrabor, Családka, Csítár, Kis-Dovorán, N.-Dovorán, Csizócz p., Falkas-Dovorán, A.-Helbény, F.-Helbény, K.-Jác, N.-Jác, Nemes-Jác, Kakasfalu, Kamánfalu, Koros, Arad p., Körtvélyes, Kovarcz, Pochabanszko p., Gödöllő p., Krencs, Krtovcze, Kuzmicz, Chudó-Lehota, Libichava, Lipovnok, Livina, Lovasovcze, A.- és F.-Ludány, Bodok p., Nadlány, Nemcsics, Nemcsike, Onor, Pereszlény, Mancsikó p., Pochaban, Podhrad, Prassicz, Elisenhof p., Praznovcze, Hornyán p., Radosna, Rajesán, A.-Rédek, F.-Rédek, Sárfő, Sissov, Szeptencz-Ujfalu, Szolcsán, Szolcsánka, Somorova, Sulovcze, Zabudnicza p., Podluzsan p., Tavarnok, Tesáry, Tverdomeszticz, Zdichava p., Ürmincz, Kelecsény p., Vámos-Ujfalu, Velusovcze, Kis-Vendég, Nagy-Vendég, Vitkovcze, Vozokán, Zadava, Zahrada, Nyitra-Szerdahely, Zabava p., Konyafalu p., Zlatnik, Kulhány p.

Nevezetes helyek : *Nagy-Tapolcsány*, hajdan királyi most mezőváros, 2684 lakossal. Hircs sert és kenyeret készít; lóvásárai nevezeteseek, s lakosai sáfránnyal kereskednek. *Bodok* p. régi omladozott várral. *Zlatnik*, üveg-hutával.

5. Baani járás.

Közigazgatási székhely : Baan. E járás Trencsén vármegyétől kapcsoltatott ide. Hozzá tartozó községek : Biskupicz, Bobot, Brezolub, Kis-Chlivény, Nagy-Chlivény, Egresd p., Czimenna, Csuklász, Dezsér, A.-Draskócz, F.-Draskócz, Dubnicska, Dubodjel, Dvorecz, Farkaska, Odranice p., Kis-Gradna, Nagy-Gradna, Kochnác p., Halács, Hornián p., Jasztrabje, Kraszna, Kainna, Latkovcze, Bobot-Lehota, Cserna-Lehota, Petri-Lekota, Lutov, Miezgovcze, Kosztolna-Miticz, Nemes-Miticz, Rozsöny-Miticz, F.-Motesicz, Dobrasov, A.-Motesicz, A.- és F.-Naszticz, Nedasovcze, Bossán-Neporác, Kis-Neporác, Rozsöny-Neporác, Omasztina, Kis-Sztricie, Nagy-Sztricie, Csalticz p., Trebasovcze p., Rongyos-Sztricie, A.-Ozor, F.-Ozor, Pecsényéd, Petyovka, Podhrad, Podluzsán, Pravoticz, Prusz, Radissa, Ribény, Ruskovcze, Sipkov, K.-Szlatina, N.-Szlatina, Svinna, Timorác, Trebichava, Zay-Ugrócz, Vizocsán, Zavada, Zsitna.

Nevezetesebb helyek : *Baan*, m. v. 2507 lakossal, kastélylyal. A lako-

sok mindenféle kézimesterséget űznek, s gyapjuval, gabonával és vassal kereskedést folytatnak. *Felső-Motesicz*, Motesiczky uraság kastélyáról, s fekete márványáról nevezetes. *Zay-Ugrócz*, csinos falu, 823 lakossal, kik többnyire evangélikusok. Ékességére szolgál a gr. Zay család három emeletes kastélya, nézésre méltó könyv- és fegyvertárral együtt, továbbá a szép urasági gyümölcsös és virágos kert, leginkább pedig egy egyszerű posztógyár.

6. Oszlání járás.

E járás nagy részben Bars vármegyétől csatoltatott ide. Közigazgatási székhely: Oszlán. Hozzá tartozó községek: K.-Bélicz, N.-Bélicz, Bisztricsény, Brodán, Chinorán, Cserenye, Dvornik, Felfalu, Hradistye, Kolos-Hradistye, Janova, Jeskova, A. Kamenecz, F.-Kamenecz, Kolacsno, Kolos, Nemes-Kosztolán, Krasznó, másképp Széplak, K.-Krstenye, N.-Krstenye, Laszkár, Kis-Lehota, N.-Lehota, A.-Lelőcz, F.-Lelőcz, Navojócz, Nedanócz, Nyitraszeg, Novák, Pázsit, Podhragy, Racsicz, Radobicza, Simony, Szádok, Szkacsány, Szucsány, Tökés-Ujfalú, Turcsánka, K.-Ugrócz, N.-Ugrócz, A.-Vesztenciz, F.-Vesztenciz, Vieszka, Nyitra-Zsámbokrét.

Nevezetes helyek: *Oszlán*, m. v. a Nyitra vize mellett, 1212 lakossal, s ezek közt sok posztós. Szántóföldjei jó rozsot és árpát teremnek; caeresznyeje híres. *Kamenecz*, f. papirosmalommal. *A.- és F.-Vesztenciz* lakosai sáfránnyal kereskednek.

7. Privigyei járás.

Közigazgatási székhely: Privigye. Hozzá tartozó községek: Apáti-Bajmócz, Bajmócz, Kuth p., Bánka, Brezán, Brusznó, K.-Csausza, N.-Csausza, Csávoj, Čhrenócz, Chvojnicza, Divék, Beznakova p., Bastyánka p., Divék-Ujfalú, Zomorova p., Dlzszen, Dobrocana, Dubnicza, Gajdel, Hradecz, Jalovecz, Jeskófalú, Kanyánka, Koczur, Kós, Sajba p., Kosztolnafalu, Lazán, K.-Lehota, N.-Lehota, Rudnó-Lehota, Lestyén, Lipnik, Lomnicza, Macsó, Majzel, Morovna, Neczpál, Nedozor, Nevidzányi, Polusz, Poruba, Német-Próna, Kis-Próna, és Fr.-Lehota, Rasztocsnó, Rudnó, Szécs, A.-Szutócz, F.-Szutócz, Szedhras, Szolka, Temes, Tuzsina, Valaszka-Béla, Verbény, Zach (Czach), Zigel.

Nevezetes helyek: *Privigye*, m. v. a Nyitra vize mellett, melyen egy szép 13 boltra épült kőhid viszen keresztül. Lakosai közt, kik 2212 lélekre mennek, sok a posztós és varga, gyümölcsöt is bőven termesztenek. Van itt piarista zárda és novitiatus. Nagy gabonavásárokat tart. *Bajmócz*, hegyre épült m. v. Van prépostsága s egy régi most is lakható karban tartott ropant várkastélya. A hegy tövében közel a Nyitra vizéhez van egy meleg ásványforrás és fürdő, mely a pöstyényihez hasonlít, csak hogy nem olly meleg, mint ez. *Német-Próna*, m. v. 2348 lakossal, kik németek, s nagy részben timárok, vargák és késcsinálók, szilvát is jó sokat aszálnak. Környékén laknak az úgynevezett „kriekahájok“ kik németek, de különös dialectust beszélnek.

5. Trencsén vármegye.

Kiterjedése 64 □ mérföld, 212,384 lakossal, kik 339 községben laknak. Elosztatik *Trencsén* sz. k. városra, mely saját tanácsától kormányoz-

tatva, egyenesen a megyei hatóság alatt áll, és 8 járásra, melyek e következők: 1. *trencsényi*, 2. *illavai*, 3. *puchói*, 4. *predméri*, 5. *bicsei*, 6. *szolnai*, 7. *kisutza-ujhelyi*, 8. *csacsai*.

A közigazgatás és megyei törvényszék székhelye: *Trencsén*, sz. k. város, fekszik a Vágh folyó balpartján, egy meredek hegy közt, melyre épült a régi, még most is meglehetősen karban levő trencsényi vár. Áll belső és külső városból: a belső kettős kőfallal vették körül és csak 82 házat számlál. Van igen szép kettős toronynyal ékesített szentegyháza, mely hajdan a jesuitáké volt, de most piaristák birják, kiknek itt novitatusok is van, s egy gymnasiumban tanítással foglalatoskodnak. Trencsén lakosai, kik 2602 főre mennek, nagy részt kézművesek és földművelők, sok gyümölcsöt aszalnak és híres sert főznek. Az ugynevezett trencsényi meleg fürdők nem a trencsényi határban, hanem innen északra másfél órányira Tepliczben fekszenek.

1. Trencsényi járás.

Közigazgatási székhely: Trencsén. A járáshoz tartozó községek: Adamóc, Kis-Birócz, Apáti, Beczkó, Bella, Nagy-Birócz, Biskupicz, Bobrovnik, Bohuszlavicz, Bossács, K.-Chocholna, N.-Chocholna, Drietoma, Halusicz, Hamri, Hanzlikfalva, Hrabovka, Isztebnik, Ivanócz, Beczkó és Rozsöny-Kálnicz, Kochanócz, Kocsócz, Kosztolna, Krivoszád és Bodovka, K.-Kubra, N.-Kubra, Barát-Lehota, Morva-Lieszkó, Nemes-Lieszkó, Melcsics, Misitz, Vág-Ujfal, Nozdrukócz, Opatova, Orechó, Nemes-Podhragy, Rakolub, Rozvadz, Sedlicna, Selez Szoblahov, K.-Stankócz, N.-Stankócz, Szrnye, Stwrtek, A.-Szucs, F.-Szucs, Turna, Velcsics, Vieszka, Zabinecz, K.-Zablath, N.-Zablath, Ribari, Zamarócz, K.-Zsámbokrét, Zárjecs, Zlatócz.

Nevezetesb helyek: *Beczkó*, igen régi s hajdan kőfallal kerített város, a Vágh balpartján, 1721 lakossal. Régi vára, mely most omladékokban hever, hajdan „Bolondócz” várnak is nevezetett. Van itt sok csinos urasági kastély, ferenczi zárda. Lakosai közt sok a kézműves, s ezenkívül nagy szőlőhegyet művelnek, mely azonban olly savanyu bort terem, hogy az alföldi magyarok beczkói borral fenyegetik egymást. *K.- és N.-Chocholna*, üvegghutával, papirosmalom, savanyuvíz-forrással. *K.-Kubra*, *Turna*, szinte savanyuvíz-forrásokkal. *Velcsics*-nek papirosmalma van.

2. Illavai járás.

Közigazgatási székhely: Illava. Hozzá tartozó községek: Bellus, Briestyenie, Csicsmán, Dubnicza, Dobra, Gyurgyove, Hloza, Podhorje, Illava, Illavka és Podvasz, Kossecz, Klobusicz, A.-Kocskócz, F.-Kocskócz, K.-Kolacsín, N.-Kolacsín, Lídecz, Lieszkovecz, Alsó-Lieszkov, F.-Lieszkov, Missén, Nosicz, Nozdrovicz, Pruzsina, A.-Poruba, F.-Poruba, Prilesz, Prejtha, Podhrad, Kopecz és Rowne, Podskal, Szlopna, Szverepcz, Tepla és Teplicz, Trstye, Tunyesicz, Viszola, Zliechov, Gapel vagy Hutya.

Nevezetesb helyek: *Teplicz* f. meleg ásványvizéről és fürdőjéről híres, melyet közeletben trencsényinek hívnak. A fürdőnek természeti melegsége illy arányban van: az urak fürdője $30\frac{1}{4}$, polgárok fürdője $29\frac{1}{8}$, újfürdő $30\frac{1}{8}$, zsidó fürdő $28\frac{3}{4}$, szegények fürdője $28\frac{1}{2}$, hideg fürdő $28\frac{1}{2}$, és a Brünnel, melyből csupán isznak 32 fok Reaumur szerint. Haszna leginkább

kitűnik a köszvényben, tagok zsibbadásában, csuszban, zsugorodásokban, sebekben. *Visszolat* f. papirosmalommal. *Zliechó*, üveghutával. *Illava*, m. v. a Vágh balpartján, 1054 lakossal, kik közt sok posztós és varga. *Bellus*, m. v. 2068 lakossal, kik többnyire fazekasok. *Dubnicza*, m. v. a Vágh balpartján. Ezelőtt Illésházy gr. most Sina báró roppant várkastélya ékesíti. *Rovne*, falu, gr. Erdődy György szép kastélyával és pompás angolkertjével.

3. Puchói járás.

Közigazgatási székhely : Puchó. Hozzá tartozó községek : Bolessov, Borcsicz, A.-Breznicz, F.-Breznicz, Topos p., Tonos-Breznicz p., Bohunicz, Duló és Ujfalu, Dubkova, Dohnyán, Hrabovka, Hosztina, Horócz, Huorka, Horenicz, Ihristye, Klucsov, Kvassov, Kamencsan, Krivoklad, Láz, Lissa, Liborcsa és Dvorecz, Lednicz- és Lehota-Váralja, Precsin-Lehota, Luky, Mesztceskó, Mosztistye, Medne, Mikusovecz, Nemsova, Nimnicz, Piechov, Pruszka, Oroszlánkó, Rovnye, Sztrecsenicz, Szrnye, Szlavnicza, Szkala-Ujfalu, Szkala és Szkalka p., Savcsina, Szedmerócz és Pominócz p., Tuchina, Ujezdov, Vaszka, Viderna, Vieszka és Bezdedó, Vöröskő, Zarjecz, Zavada, Zbora, Zubak.

Nevezetesb helyek : *Puchó*, m. v., Marczibányi család kastélyával, 2 kórházzal. Lakosai sok posztót készítenek, és jó cserépedényt égetnek. *Lednicz* m. v. régi sziklavára már most lakhatatlan. *Pruszka*, sok mesteremberrel, kórházzal, ferenczi zárdával. *Oroszlánkót* régi sziklavára teszi nevezetessé. *Rovne*, gr. Erdődy szép kastélyával és pompás kertjével.

4. Predmiri járás.

Közigazgatási székhely : Predmir. Hozzá tartozó községek : Bodina, Bronistye, Benyov, Urbanov, Cselkó-Lehota, Domanis, Plebani p., Drjenove, Hrabove, és A.-Hluboka, Hattne, Jablonove, K.-Jeszenicz, N.-Jeszenicz, Kosztelec, Kados-Vaska, Nemes-Krassov, Klestyina, Lednicz, Marikova, Marsova, Milochov, Miksova, A.-Mostenecz, F.-Mosztenecz, Okrut, Orlove, Sziget p., Papradnov, Pocsarova, Vág-Podragy, Podmanin, Praznov, Precin, Plevnik, Predmir, Proszne, Podvasz, Rassov, Szadecane, Sebestanova, Szalov és Hradnov, Sztupne, K.-Udica, N.-Udica, Upoklav, Vág-Besztercze, Krassov p., Vágh-Tepla és Zalus, Wrch-Tepla, Vrtizser, Zászkalje, Zemanszka-Zavada.

Nevezetesb helyek : *Vágh-Besztercze*, m. v. a Vágh balpartján, 1867 lakossal, sok kézművessel, különösen fazekassal. A régi beszterczei vár innen $\frac{1}{4}$ órányira egy a Vágh partján felemelkedő felette meredek kőszikla tetején fekszik. *Podrágy* f. szinte a Vágh partján, szép gyümölcsös kertekkel s legujabban felfedezett kőszénteleppel. *Szulov* v. *Szulov*, f. egy különös alkatu kősziklakkal körülvett vidéken, régi omladozott hegyi várral.

5. Bicsői járás.

Közigazgatási székhely : N.-Bicse. Hozzá tartozó községek : Kis-Bicse, Jablonov p., Dlhépole, Kis- és N.-Divina, Hlinik, Hvoznicz, Kollarovicz, N.-Kotessov, K.-Kotessov, Lalinek, Luky, Marezek, Petrovicz, Purnovicz, Rovne, Pokrivács p., Sztetyechov, Svedernik, Styavnik, Zarjecz, Keblov p.

Nevezetesb helyek : *Bicse*, m. v. a Vágh jobb partján, 2593 lakossal,

kik közt sok fazekas. Hegyen épült várában tartatott fogságban 1600-dik évben Telekessy Mihály, kinek sok latorsága és felségbántása miatt 1605-ben a posonyi piacon feje vétetett. *Rovne*, sűrű hegyek közt széljelszórva fekvő falu 5410 lakossal. Innen, s e vidékről kerülnek ki az ismeretes drótosok, kik egész hazát bebarangolják; magas termetű, erős, viszontagságokhoz edzett népfaj, mely ámbár nyelvre nézve tót, mégis a többi trencsényi népességtől észrevehetőleg különbözik

6. Zsolnai járás.

Közigazgatási székhely : Zsolna. Hozzá tartozó községek : Babkov, Banova, Bella, Bicsicza, Bittarova, Brezány, K.-Cserne, N.-Cserne, Cherubin-Cserne, Facskov, Frivald, Gbellán, Gyurcsina, A.-Hricsov, F.-Hricsov, F.-Hlboka, Huorki, Illove, Jaszenova, Kunyerad, Kamena-Poruba, Klacsán, Konszka és Rajeczi fordó, Krasznyán, Liszicza, Lietava-Lucska, Lietava, Bicse-Lehota, Plebáni-Lehota, Moys, Moys-Lucska, Nedecza, Nezbud-Lucska, Óvár p., Ovcárszko, Polusje, Porubka, Hricsó-Podragy, Peklina, Pasztina-Zavada, Podhorje, Rozsina, Rajecz, Zsolna és Zavadjé, Sztrácz, Sztrecsnó, Sztranyavi, Sztrazsov, Szuja, Svinna, Szunyog-Zavadka, Stranszke, Tjerchova, Tissina, Turo és Tridvori, Teplicska, Trnove, Trsztyena, Varin, Visnyove, Zbingov.

Nevezetesebb helyek : *Zsolna*, köfállal kerített város a Vágh balpartján, 2040 lakossal. Négyeszetes piactágas, s az itteni házak ó modorban erkélyekkel ékeskednek. Lakosai jó sert főznek, borral, fával, vászonnal, és gabonával kereskednek. *Varin* vagy *Várna*, m. v. a Vágh jobb partján, jó meszet éget. *Lietava*, régi hegyváráról nevezetes, melyhez egész uradalom tartozik, s most Lengyel, Perényi, Révay és Thurzó leányágak birják. *Sztrecsen*, f. a Vágh bal partján. Régi vára, mely egy meredek sziklás hegyre épült, I. Leopold idejében rontatott le. *Tjerchova*, falu 2557 lakossal, s egy papirosmalommal. Nevezetes itt a Ratna völgy, mely mindenfelől borzasztó kőszikláktól vétetik körül, és csupán a helység felől nyílik belőle egy keskeny kijáras.

7. Kisutza-Ujhelyi járás.

Közigazgatási székhely : Kisutza-Ujhely. Hozzá tartozó községek : Ó-Besztercze, Új-Besztercze, Budetin, Budetin-Lehota, Brodno, Chumecz, Dubje, Dunajov, Kotszeno-Lucska, Klubina, Krasznó, Lütissa, Lopusna, Lieszkovecz, Lodnó, Neszlucza, Oskerda, Ochodnicza, Pazsitje, Povina, Radovszka, Riecsnicza, Radola, K.-Rudina, N.-Rudina, Rudinszka, Sznazsnicza, A.-Vadicsov, F.-Vadicsov, Közép-Vadicsov, Zasztranye, Zadubnye, Zborov.

Nevezetesebb helyek : *Kisutza-Ujhely*, m. v. egy völgyben, a Kiszutza vize mellett, szép fenyves erdővel és borkereskedéssel. *Budetin*, f. a Vágh jobb partján, a Kisutza beleömlésénél, gr. Csáky család tágas várával.

8. Csáczai járás.

Közigazgatási székhely : Csácz. Hozzá tartozó községek : Cserne, Horelica, Olesna, Ocsadnicza, Podviszoka, Rakova, Stasskov, Skalite,

Szvrascinovecz, Turzovka, Szemetes p., Turkov p., Viszokács és Makó (Javornik, Cserne), Zakopcse.

Csúcsa, m. v. a Sziléziába vivő ország- és postautban, 2918 lakossal, kik borral, vászonnal, fával kereskednek.

6. Árva-Thuróc vármegye.

Kiterjedése 58 □ mérföld, 115,698 lakossal, kik 192 községben laknak. Elosztatik 5 járásra, melyek következők: 1. *mosóczi*, 2. *szent-mártoni*, 3. *kubini*, 4. *namesztói*, 5. *turdosini*. Közigazgatási székhely: Szent-Márton. A megye törvényszéke is itt fog székelni, de ideiglenesen A.-Kubinban van.

1. Mosóczi járás.

Közigazgatási székhely: Mosócz. Hozzá tartozó községek: Ábrahámfalva, Andrásfalva, Benicz, Blasócz, Bodorova, Parasztina v. Paraskova p., Bodovicz, Vachotfalva p., Borcsova, Brestye, Budis, Kis-Csepin, N.-Csepin, Hrbi p., Cseremesno, Divék, Dubova, Huty p., Pozeháj p., Dvorecz, Hadviga, Haj, Stuben fördő, Ivancsina, Jeszenova, Jezernicz, Markovicz p., Károlyfalva, Kelemenfalva, Kevicze, Znió-Váralja, Lászlófalva, Laszkár, Lazán, Ljezno, Lesjachov, Malavieska, Medovár p., Moskócz, Nedozer, Polerjeka, Pribócz, Nagy-Rákó, Kis-Rákó és Lehotka p., Raksa, Rudnó, Sz.-György, Sz.-Mihály, Szlován, Nagy-Szoczócz, Kis-Szoczócz, S.-Maria p., Szklenó, A.-Stubnya, F.-Stubnya, Mutnik p., Majer v. Kolba p., A.- és F.-Turcsek, Tót-Próna, Vriczkó, Valcsa, Brečna, p., Valentova, Zorkovce.

Nevezetesebb helyek: *Mosócz*, m. v. a Révay család 3 kastélyával, s jeles könyvtárával. *A.-Stubnya*, f. Körmöcztől 2½ órányira; van meleg ásványvize és fürdője, mely gyengültségben, reszketésben, csuzos és bőrvényalákban igen jó szolgálatot tesz. *Znióváralja*, m. v. nézésre méltó kath. szentegyházzal, prépostsággal, mely most a pesti egyetem tulajdona, papírosmalommal. *Vriczkó* falu sok tehenet tart, vajjal és sajttal kereskedik; van egy Hollerstein nevű tágas barlangja.

2. Szentmártoni járás.

Közigazgatási székhely: Sz.-Márton. Hozzá tartozó községek: Bella, Ócska-Lehota p., Blatnica, Sebeszló v. Sz.-András p., Bistricska, Diakova, Dianova, Dolina, Draskócz, Sz.-Helena p., Draskócz-Ivankaföld p., Dulicz, Folkusfalva, A.-Jeszen, F.-Jeszen, Jahodnik, A.-Kelnik, F.-Kelnik, Klicsin, Konszke, Kostyán, Kossuth, Krpellán, Lipócz, Neczpál, Kostolistye p., Nolcsó, Podhrad, Prikopa, Predklacsán p., Ratkó, A.-Rutka, F.-Rutka, Lehota v. Predhova p., Rjadek, Szklabina, Szklabina-Váralja, Stjavnicska, Szucsány, Sutó, Rjeka p., Sz.-Péter, Trnova, Tomcsin, Trebesló, Turány, Zábor, Zsámbokrét, A.- és F.-Zaturcsa.

Nevezetesebb helyek: *Szent-Márton*, m. v. kies térségen, szép vármegyeházzal, 1499 lakossal. Sok borsót termeszt, híres sert főz. *Szucsán*, m. v. a Vághon derék hidja van, fával kereskedik. *Turány*, m. v. a Vágh jobb partján, kies hegyek alatt. *Szklabina-Váralja*, a meredek hegyen épült régi Szklabina vár tövében, mely várat hajdan Corvin Mátyás természetes fiá-

nak ajándékozta. *Blatnica* régi várdüledékekkel. *Folkusfalva*, születéshelye Tomka-Szászky tudósunknak. *Necspál*, papirosmalommal.

3. Kubini járás.

Közigazgatási székhely : Kubin. Hozzá tartozó községek : Árva, Siroka p., A.-Lehota, Benyó-Lehota, Kis-Bisztericz, N.-Bisztericz, Bjeli-Potok, Chlebnicz, Dubova-Valachova, Dlha és Kriva, Dubova-Sedlacska, és F.-Lehota, Jaszenova, Knyáza, Medzibrod, Mokrad s Bzinne, A.-Kubin, Jelsava pusztával, Medzihradne, Zaszkal, F.-Kubin, Oszadka, Szrnyacze és Lestyin, Malatina, Nizsna és Dedina, Zemanszka s Podbjel, Velicsna és Geczcel p., és Poruba, Revisnye és Zabresz; Párnicza, Istebne és Kralova, Pri-bis, Puczov és Pokrivács, Zazriva, Zaskov és Djerova p.

Nevezetesebb helyek : *Alsó-Kubin*, m. v. az Árva vize mellett szép megyeházzal, derék hiddal az Árván. Határa legjobb a volt Árva megyében, mert buzát és rozst is szépen terem. *Árva-Váraja*, f. az Árva jobb partján, meredek kősziklán épült régi híres várának tövében. *Jaszenova*, f. sok vásznat és híres sajtot készít. Itt született Benczur. *Párnicza*, f. van híres sajtja, papirosmalma, lágymeleg soha be nem fagyó forrása. *Zazriva*, f. 2200 lakossal, kik a hegyek közt elszórva laknak, faeszközöket készítenek, sok turót, vajat, sajtot csinálnak, úgyhogy évenként 300 mázsánál többet levisznek az alsó vidékre. *Djerova*, puszta, savanyuvíz-forrással.

4. Námesztói járás.

Közigazgatási székhely : Námesztó. Hozzá tartozó községek : Babin, Benedekfalva, Bobrov, Breza, Erdődka, Hrustin, Jaszenieza, Klin-Námesztó, Klin-Zakamene, Krusetnicza, Lokcsa, Lomna, Mutne, Novoty, Podhora, Ó-Rabcsa, Rabcsicsa, Sihelne, Szlanicza, Tiapkov, Vanonka, Vasiló, Vesezele, Vavrecska, Zubrohlava.

Nevezetesebb helyek : *Námesztó*, m. v. az Árva vize mellett, híres kolompért termeszt, fával és gyolccsal kereskedik. *Polkora*, f. a galicziai határszélen, híresztelt konyhasós forrással, melly érdeméhez képest eléggé nem ismertetik. *Zubrohlava* falunak híres fejtető intézete van; e mellett fával, gyolccsal nevezetes kereskedést űz.

5. Turdosini járás.

Közigazgatási székhely : Turdosin. Hozzá tartozó községek : Brezovicza, Bukovina, Chizne, Csimhova, Hamri, Harkabuz, Habovka, Zuberecz, Hladovka, Jablonka, Ljeszek, Alsó-Lipnicza, Felső-Lipnicza, Oravka, Oszada, Pekelnik, Podvik és Danielki p., Szárnya, A.-Stepanov, F.-Stepanov, Lankó p., Szuchahora, Trsztena, Krasznahorka, Medvecze, Usztye, Vittanova, Zabidov, Hamricski p., A.-Zubricza, F.-Zubricza.

Nevezetesebb helyek : *Turdosin*, m. v. az Árva vize mellett, szép köhiddel az Árva vizén; élénk ló-, szarvasmarha-, gabonavásárokkal, gyolccskereskedéssel. *Zabidó* és *Zubricza*, mindegyik sok paraszt-posztót és pokrócot készít, s az utóbbinak vashányája is van, s ugyanitt a Studenna pataka a földben eltűnik, s mintegy 600 öl távolságra föld alatt folyván, ismét látható lesz. *Trsztena*, m. v. 1758 lakossal. Sok és jó vásznat sző. Heti- és híres országosvásárokat tart, mellyek kivált lovakra és marhákra

nevezetesek, s a lengyelektől erősen látogattnak. *Hamri*, vasbányával és hámorral. *Oszada*, f. cserépedényt éget, sajttal és vajjal legfontosabb kereskedést űz a megyében.

7. Liptó vármegye.

Kiterjedése 41 □ mérföld, 71,747 lakossal, kik 133 községben laknak. Elosztatik a megye 3 járásra, melyek e következők : 1. *szentmiklósi*, 2. *rosenbergi*, 3. *hradeki*. A közigazgatás székhelye; Liptó-Sz.-Miklós. A megyei törvényszék azonban Árva-Thuróc megyében Sz.-Mártonban, s ideiglenesen Kubinban létezik.

1. Szent-Miklósi járás.

Közigazgatási székhely : Szent-Miklós. Hozzá tartozó községek : Andicze és Andaháza, Benicze, Csemnicze és Zahoroviskó, Andrásfalva és Alsó-Rastok, F.-Rastok, Bertalanfalva és Vidaföld, Bobrovnik, Hlinik és Nezsitháza, Tvarozna és Szesztres pusztá, Dubrava, Fiacsicz, Guothfalu, Czin-Sz.-Kereszt és Anczikova p., Motkó-Sz.-Kereszt, Király-Sz.-Kereszt és Lazistye, Prjechod és Sztranyán, Hutty és K.-Borovcze s Novotti, Király-Lubella, Kis-Palugya, Bodafalu és Deménfalva, Paucsina-Lehota, A. és F.-Matyasócz, Kvacsán, Dluhaluka, Kelecsény és Sz.-Erzsébet p., Kör-mösháza, Nemes-Lubella, Nagy-Bohróc, Nádas és Jalócz, Nagy-Borove és Rasztóka, Nagy-Palugya és Gálfalu, Okolicsna, Szeles-Poruba, Stosz-háza és Vitálsfalva, Podhorány pusztával, Nagy-Olaszi, Pálfalu, Beniki, K.-Bohróc és Behárfalu, Plostyin és Illanov, Proszek és Bölcs-háza p., Izsépfalu, Zadjel, Szielnicze, Bernicze és Parisháza, Sz.-Anna és Bukovina p., Dusan p., János-háza, Sz.-Maria és Demesin p., Kis-Olaszi, Sz.-Miklós, Husták és Verbicze, Szmracsán és Zsár, Szokolcs, Tarnócz és Benyusháza.

Nevezetesebb helyek : *Szent-Miklós*, megyeházzal és 1776 lakossal. Összefüggésben van vele *Verbicze* m. v. Lakosai a kézművességet és kereskedést élénken űzik, mert e kis városban 92 kézműves és 44 kereskedő számláltatik, kik vászonnal és fával fontos kereskedést folytatnak. *Szelnicza*, *Tarnócz*, mindegyik sok lent és borsót természet s vásznat készít. Sz.-*Mária*, f. a Vágh jobb partján egy régi szentegyházzal, mely a vidékiek véleménye szerint legelső volt a vidéken a keresztyénség elterjedésekor, benne levéltárt és több nevezetességeket láthatni, s a hozzákötött prépostság már a XII-dik században fenállott. A falun kívül egy váromladék is szemlélhető.

2. Rosenbergi járás.

Közigazgatási székhely : Rosenberg. Hozzá tartozó községek : Besenyőfalva és Mitosin p., Potok, Verbó, Csernova és Bisztró p., Bjlipotok (Féjerpatak), Gombás és Libochnia, Hrboltó és Ribarpole p., Ivachnova és Lázi p., K.-Selmecz, Komjátna, Likavka, Liszkófalva, Lucski és Kelemenfalva, Luzsna, Alsó-, Felső-, Közép-Malatin, Nagy-Selmecz és Kut p., Nemes-Ludrova és Rosenberg-Ludrova, Német-Lipcse és Magurka, *Oszada* és Koritnicza, Alsó-, Felső-, Közép-Revucza, Sossó, Sz.-Mihály, Sz.-Márton, Alsó-, Felső-, Közép-Szlécs, Sztankovan, Tepla, Podkralova és Mado-csán, Turik és Lázi p., Vlkolinecz.

Nevezetesebb helyek : *Rosenberg*, m. v. a Vágh mellett 2249 lakossal, papiros- és fűrészmalommal. Lakosai sok cserépedényt égetnek és márványt törnek. Születési helye Palma történetírónknak. *Gombás*, falu a Vágh partján 22,468 hold határral, melynek nagyobb része erdőség; van 2 üveghutája. *Lucski*, f. a Chocs hegy alatt, híres melegforrással és fürdővel. *Likava* v. *Likačka*, feje egy kamarai uradalomnak, régi váromladékkal, melyről azt hiszik, hogy Mátyás király építette légyen.

3. Hradeki járás.

Közigazgatási székhely : Hradek. Hozzá tartozó községek : Benedekfalva, Király-Bócza, Csorba, Dovalló, Hibbe, Jakabfalva és Hora, Király-Lehota, Porubka, Kokova, Maluzsina, Hodrusa és Siroka p., Potornya és Prekaszka p., Jamnik, Příbilina, Sz.-András és Konszka, Szentivány, Magyarfalva és Német-Poruba, Szeles-Poruba Okolicsnával képez egy kataszteri községet, Sz.-Péter, Teplicska és Kolecsarki p., Vavrisov, Vaszecz, Vichodna, Hoskova s Bilanszko puszták, Svarin.

Nevezetesebb helyek : *Hradek* vagy *Liptó-Ujvár*, m. v. a Vágh jobb partján, kamarai kastélylyal és roppant erdőséggel, s számtalan fűrészmalmokkal. Az itteni víziépületek, például a hidak, töltések, rekeszek, zsilipek remek készületeknél fogva nézésre méltók. *Maluzsina*, rézhámmorral, és sós vasas ásványforrással, mely különben ritkán találhatik Magyarországon. *Király- és Ivány-Bócza*, m. v. arany- és ezüsbányákkal, üveghutával, és savanyuvíz-forrással. *Szentivány* falu arról nevezetes, hogy régi templomának sírboltjában a holt testek 2—300 esztendeig rothadásba nem mennek. Van itt továbbá a templomkerítés belső oldala mellett, egy mérges forrás, mely napfelkölte előtt az apróbb madarakat elkábitja, továbbá savanyuvíz-forrás és híres vízhang.

8. Zólyom vármegye.

Kiterjedése 45 □ mérföld; 91,910 lakossal, kik 171 községben laknak, Elosztatik a megye Besztercebánya k. városra, mely saját tanácsa alatt egyenesen a megyei hatóságtól függ, és 3 járásra, melyek e következők : 1. *besztercebányai*, 2. *breznóbányai*, 3. *zólyomi*. A közigazgatás és a megyei törvényszék székhelye, mely utóbbi a posonyi kerület részére egyszersmind bányatörvényszékkül szolgál, Besztercebányán van.

Besztercebánya, sz. k. város, s főhelye a megyének, fekszik egy völgyben, magas hegyektől körülvétve, a Garan és Bisztra vizek összefolyásánál, Körmöcztől 3, Selmecztől 4, Pesttől 18 mf. távolságra, 4055 lakossal. Besztercebánya akár épületeit, akár ígész szépségű vidékét tekintsük, egyik legkellemesebb városa hazánkban. Van itt egy kath. püspök, káptalan és seminarium, kath. fő- és evang. kisgymnasium, környékén sok vas- és rézhámor, s gyár, a városban 363 kézműves.

1. Besztercebányai járás.

Közigazgatási székhely : Besztercebánya. A járáshoz tartozó községek : Óvár vagy Altgebirg, melyhez tartozik A.- és F.-Jelenecz, Praznicza, Potkanova, Richtarova, Ribó, A.- és F.-Turecska, Valentova, Balázs

és Kalistya, Badin, Tridubi és Orthuti pusztákkal, Becsov, Csérény, Csacsin és Zavađa, Dubravicz, Eliás, Hermanecz, Donaval, melyhez tartozik Kmešt, Mocsár, Polánka, Bulló, Hanesz, Missuth, Mistrik, Szliacsán, Urvölgye és Sandberg, Hjadel, Jabrikova, Szent-Jakab, Kincselova, Kordik, Kosztivjarka, Králik, Kralova, Kremniczka, Tót-Lipcse, Lipcseutcza, Lucsatin, Lukavicza, Mayersdorf, Malachov, A.-Micsinye, F.-Micsinye, Mosztyenicz, Moticskó, melyhez tartozik Duvodnó, Bukovecz, Jergálló, Muócz, Stubna és Bachlacska pusztá; Muolcsa, Nemcse, Oravcze, Petyova, Podkonicz, Pojnik, Lehotka és Huta; Prjechod, A.- és F.-Prssán, Podlavicz, Radvány m. v. Urpin pusztával, A.- F.-Rakitovecz, Rjeczka, Rudlova, Szielnice, Szenicz, Szkubin, Sassova, Salkova, Szelec, Tajova, Ulmanka, Vikanova.

Nevezetesebb helyek: *Radvány*, m. v. $\frac{1}{2}$ órányira Beszterczétől a Garan jobb partján. Vanak itt számos posztósok, kalaposok, fésűsök, salétromfűzők, késcsinálók, sőt még az órásoknak is különös czéhük van. A várost ékesítik a Radvánszky család két kastélya. Sept. 8-kán tartatni szokott országosvásárára távoli kereskedőktől is látogattatik. *Urvölgye* (Herrengrund), setét erdős völgyben, arany-, ezüst-, rézbányákkal, czémentvizzel, mely a vasat rézzé változtatja. Készitenek itt bányazöldet (Berggrün) is. *Felső-Micsinye*, f. gabonával, marhával, sertéssel nevezetes kereskedést folytat. *Pojnik*, m. v. vasbányákkal és hámorokkal; legtöbb zsindelyt készít a megyében. *Zólyom*- vagy *Tót-Lipcse*, m. v. két papirosmalommal, s egy meg lehetős épségű váracskaival. *Hermanecz* falunak legjelesb géppapirgyára van egész hazánkban. *Sz.-Jakab*, kincstári rézhámmal és papirosmalommal. *Mostyenicz*, vas- és rézhámmal.

2. Breznóbányai járás.

Közigazgatási székhely: Breznóbánya. Hozzá tartozó községek: Sz.-András és Bukovecz, Brusznó, Breznóbánya, melyhez tartozik Benyus, Michalova, Mitó, Bujakova, Baczuch, Bravaczov, Sruka, Puobis, Gasperov, Filipov, Podhora, Jaraba, Podholja, Jergó, Balogh, Fajtó, Komó, Latki 64,042 holdnyi határral; Dobrocs, melyhez tartozik Dolina, Vidrova, Janosuoka, Krám, Medved, Pusztó, Sihla, Zavodja; Dubova, Jaszena, A.-Lehota, F.-Lehota, Lopej, melyhez tartozik Brezova és Vaiszkova; Libetbánya, melyhez tartozik Trivodi; Medzibrod, Nemeczka, Osrblija, Povraznik, Predajna és Kramlistye, Rasztóka, Hronecz, Sajba, Valaszka, Zamostya.

Nevezetesebb helyek: *Breznóbánya*, sz. k. város hegyektől és domboktól körülvértetve, a Garan vize mind két partján, 3744 lakossal. A város alaprajza igen szabályos, s Breznó Magyarországnak legszebb városai közé tartoznék, hogyha e szabályosságnak a házak szépsége s a tisztaság is megfelelné. Van szép nagypiacza, kisgymnasiuma, határán több vashámor és huta; különben a kézművesség a bőr- és vasgyártást s asztalos mesterséget kivéve, nem sok figyelmet érdemel.

Libetbánya, sz. k. város, a Viszoka hegy tövében, 1600 lakossal, a város közepén álló 4 tornyú várral, Trivodi nevű vashámmal. Van czémentvize is. *Rhonecz*, szép falu, a Fekete viznek a Garanba ömlésénél. Van itt több vasbánya és hámor, vasöntőde, acélgyár, vasból öntött hid. Lakosai

a szálhajózást is erősen üzik. *Szihla*, jeles üveghutával. *Batzuch*, vasbányákkal s igen erős savanyuvizzel, melyben iblany is található.

3. Zólyomi járás.

Közigazgatási székhely : Zólyom, s ide tartozik még Bukovajama; és Neresnica p. Hozzá tartozó községek, Babina, Baczur, Bozók-Lehota, Brezini, Garan-Breznicze, Vas-Breznicze, Búcs, Budicska, Detva, melyhez tartozik Skalisko és Hrinjova; Detvahuta, Dobronyiva, Ocsovszke-Dubravi, Dubova, Garamszeg, Hajnik és Trebula, Hrochot, Korpona, melyhez tartozik Kopanicza, Királyfalva (Kralovcze), Kálinka, Klokocs, Kassa-Lehota, Kovacsova, Kozelnik, Ljeskovecz, Lukovo, Mutyova, Dubrava-Kralova, Michalkova, Ocsova és Zsilobucza, Osztróluka és Gunda p., Podzámok, Tót-Pelsőcz, Dubróvárálja, Ribár, melyhez tartozik Szliács fordó, Sása, Szampor, N.-Szalatnya és Pstrusa p., K.-Szalatnya, Sebedin, Szto sok, Ternye és Hrabiny p., Turova, Velkaluka, Végles és Hajnikova, Végleshuta, Zsolna.

Nevezetesebb helyek : *Zólyom*, sz. k. város a Garan balpartján, 1665 lakossal. Régi vára Corvin Mátyásnak kedves mulatóhelye vala, s ebben tartá Bethlen Gábor a Posonynál kezébe eső magyar koronát. *Korpona*, sz. k. város, fekszik kies gyümölcsösök és szőlőhegyek közt, 2000 lakossal, piarista collegiummal és kisgymnasiummal. *Detva*, m. v. híres juhvásáráról nevezetes. *N.-Szalatnya*, m. v. termékeny völgyben, savanyuvíz-forrással. *Ocsova*, f. Bél Mátyás születéshelye. *Végles*, kősziklára épült régi várával a Szalatnya vize mellett. *Hrinjován* üveghuta van. *Szliács* fordó Ribarhoz tartozik. Híres meleg fürdőjéről és savanyuvízéről, s az egész áll 3 tükörfürdőből, és 4 ivóforrásból. A szliácsi ivó és fürdővizek olly vasasvizek, melyek sós részszel, mindenek előtt annyi mennyiségű szabad s megkötött szénsavval bővülködnek, hogy e tekintetben minden ásványvizet felülmulnak. Haszna kitünő a máj, bél, aranyéri, komorkórsági, méhgörcsi, köszvényi, gyomorgörcsi, sápadtsági, elgyengülési és meddőségi bajokban.

9. Bars vármegye.

Kiterjedése 43 □ mérföld, 114,454 lakossal, kik 199 községben laknak. Elosztatik 5 járásra, melyek következők : 1. *aranyos-maróti*, 2. *kör-möcsi*, 3. *zsarnovicsai*, 4. *verebélyi*, 5. *lévai*. Közigazgatás székhelye : Aranyos-Marót. Törvénykezést illetőleg a Beszterczebányán székelő megyei törvényszék alá tartozik.

1. Aranyos-Maróti járás.

Közigazgatási székhely : Aranyos-Marót, Hunyócz pusztával. Hozzá tartozó községek : Kis-Apáti, Bélád és Csákány p., és Cseke; Sz.-Benedek, Csarád, Ebedecz, Gesztőcz, Hizér, Hecse, K.-Heresztény, N.-Heresztény, Kisfalud, Knyezica, Keresztur és Hrusó p., Fenyő-Kosztolány, Fekete-Kelecsény és Olichon p., Kovácsi és Korlát p., és Szelec; Lócz, K.-Lehota, N.-Lehota, Malonya, Maholány, Mankócz, Sz.-Márton, Némethi, Nemcsény, Oravnicza, Perlep, Dolina és Podhorje; Peszér, Rohoznicza, Szelepcsény és Mikófalva p., K.-Szelecsény Csehe pusztával, N.-Szelecsény Bristye pusztával, Szkiczó, hova tartozik Innocenthal üveghuta és Szállás

p., Thaszár, Kis-Tapolcsány, Valkócz, Velcsicz, Kis-Vezekény, N.-Vezekény, Zavada, Zlatnó, hova tartozik Sztránya és Roszkos p., Zsikava.

Nevezetesebb helyek : *Aranyos-Marót*, m. v. vármegyeházzal, szép kastélyllyal és kerttel. Lakosai közt sok posztós. Sz.-*Benedek*, m. v. a Garan jobb partján, egy szűk völgyben. Diszére szolgál a goth izlésre épült igen régi két tornyu kath. templom, melyben ez előtt hiteles levéltár volt; alatta pedig szemlélhetni azon sirböltöt, hol a nagyérdemű Koháry nemzetség több tagjai nyugsznak. Gazdag apátursága az esztergomi káptalannak adatott, melly itt roppant várkastélyt bir. *Kis-Tapolcsány*, m. v. sok posztóssal, gr. Keglevich János pompás angolkertjével és kastélyával. Északra láthatók Hrusov vár dűledékei. *Szkiczov*, *Ebedecz*, *Németi* üveghutákkal. *Perlepnek* papirosmalma van. *Zlatnó* f., hol Zahn György üvegyára készít alabastromot, agátkövet, fekete hyalit követ, zománczos színes és fehér üvegből asztali díszedényeket, aventurin üvegből pálczagombot, s tb. *N.-Vezekény* mellett 1652 aug. 26-kán igen megverték a magyarok a törököket, de ez ütközetben 4 Eszterházy esett el.

2. K ö r m ö c z i j á r á s.

Közigazgatási székhely : Kőrmöcz. Hozzá tartozó községek : Bartos-Lehota, Berg, Blaufusz, Dubrava, Höveshaj (Lucska), Jasztraba, Ihrács, Jálna, Konesháj, Koszorin, Kaproncza, Klacsány, Legendel (Kőrmöczhöz tartozik), Kőrmöcske, Uj-Lehota Klak üveghutával, Janó-Lehota (Drexelhaj), Nevolnó, Pityelova, Schwabenhof, Windischdorf (Hornyavesz), Szlaszka, Trnavahora.

Nevezetesebb helyek : *Kőrmöcz*, első bánya- és igen régi kir. város, hegyektől körülvev mély- és szűk völgyben, 4455 lakossal. A belváros csak 39 házat számlál s kőfallal van kerítve. Nevezetesebb épületei a vár, régi régi goth izlésű templomával együtt; a város pompás paroch. szentegyháza 2 rézzel fedett s megaranyozott toronynyal, a bányász-kórház, pénzverőház, primás kastélya. Van itt egy kisgymnasium a piaristák alatt, leánynevelde, 4 kóroda. Készítenek itt közönséges és uri kalapokat, különféle bőröket, asztalkendőket, abroszokat, bányaköteleket, csipkét, húrokat. Van jó kő-edénygyára, s a pesti egyetemnek géppapirosmalma. Ezenkívül a rézművesek, kolompárosok, lakatosok, harangöntők, késcsinálók számosak. Fő dísz azonban Kőrmöcznek gazdag arany- és ezüstbányáiban áll.

3. Z s a r n o v i c z a i j á r á s.

Közigazgatási székhely : Zsarnovicza. Hozzá tartozó községek : F.-Apáti, Breznicza, Bukovina, Geletnek, A.- és F.-Hámor, Ujbánya, Sz.-Kereszt, Kopanicza, Klak, hova tartozik Osztrogrun és Hrabicsov, K.-Lócsa, N.-Lócsa, Lutilla, Ladomér, Magospart, Mocsár, Pila, Podbrehi-Lehota, Száskő, Peszerin, Revistye, Presztavlk, Presztavlk, Prochot, Repistye, Rudnó, Szénásfalu, Szklenó, Tepla, A.- és F.-Trnavka, Trubin, Velkapola, Vichnye, Vieszka, Voznicza, Zsakil, Lukavicza (Zsarnoviczához tartozik), A.-Zsadány, F.-Zsadány, Zsupkó.

Nevezetesebb helyek : *Zsarnócza*, m. v. a Garan jobb partján, nézést érdemlő érczolvasztóházzal. Jó kenyeret süt. *Geletnek*, legjobb malomkövet adja egész hazánkban. *Ujbánya*, sz. k. város, magas kopár hegyektől beke-

ritve, 4368 lakossal, kik bányászással, mesterséggel és kézimunkával keresik élelmöket. A hajdan számos posztósok száma 24-re leszállott. *Szent-Kereszt*, m. v. a Garan jobb partján, feje a besztercei kath. püspök uradalmának. *Saskó* vagy *Szászkővár*ja, omladozó állapotban régi várával. *Szkleno*, f. Selmecztől 2 mfdnyire, gyönyörű vidéken, híres meleg forrásokkal és földővel, üveghutával. *Vichnye*, f. Selmeczhez 1¼ mfd. arany- és ezüstitbányákkal, pompás vidéken fekvő igen híres vasas meleg ásványforrásokkal.

4. Verebélyi járás.

Közigazgatási székhely: Verebély. Hozzá tartozó községek: Aha, Belleg, Besenyő és Nagyvölgy p., Besse és Kulantó p., Baracska, melyhez tartozik K.-Baracska p., Barák és K.-Besse; Cseke és Iklad, Czifár, Ény, Füss, K.-Fajkiirt, N.-Fajkiirt, Zsitva-Gyarmat, melyhez tartozik Sziget-Gyarmat p. és Lehota-Gyarmat, Kis-Györöd, N.-Györöd és Pati p., Gyékényes, Hull és K.-Rendve p., Nagy-Lüle és K.-Lüle p., Somogyfa, Kis-Loth, Nagy-Loth és Maria-Család p., Mellék, Nagy-Mánya, melyhez tartozik Gödör p. és K.-Valkáz, Mohi, Néved, Óhaj-Pozba és K.-Pozba p., A.-Pél, F.-Pél, Rendve, Szencse, Setétkut, K.- és N.-Sári, Tajna, Töhöl, melyhez tartozik Bárcz p. és Kovácsi; Tild, Zsitva-Ujfalu, N.-Valkáz, Kőrös p. Verebélyhez tartozik, Fakó-Vezekény, melyhez tartozik Leveled p., F.-Arma p., Vörösvár.

Nevezetesebb helyek: *Verebély*, m. v. a Zsitva vize mellett, termékeny határral. Főhelye volt a hasonnevű esztergomérseki egyháznemesi széknak. *Besenyő* híres káposztát termeszt. *Fajkiirt* kies és termékeny dombon; van nagy szőlőhegye, sok szilvás- és gyümölcskertje.

5. Lévai járás.

Közigazgatási székhely: Léva. Hozzá tartozó községek: Garan-Apáti, Agó, Ó-Bars, Uj-Bars, és Medgyes p., Bajka és Szék p., Csejkő, Csatta, melyhez tartozik Külső-Csuda p., és Csuda, Dereszlény és Andi p., Garan-Damasd, K.-Endréd, N.-Endréd, Hölvény, Garan-Keszi, Nagy-Kozmály, Garan-Kelecsény és Kurtahegy p., K.-Kozmály, K.-Kálna, N.-Kálna, Lekér, (Gényc, Sz.-János, Nichtsbrod puszták Lévához tartoznak), Lök, Marosfalva, Garan-Mikola, N.-Malás, melyhez tartozik Arma p. és K.-Malás, Nagyod, Nyir és Nyira-Falka p., Óvár, K.-Oroszi, Podluzsán, Solymos, Garan-Szőlős, K.-Szecse, N.-Szecse, Sz.-György, Szodó, K.-Sará, N.-Sará, K.-Salló, N.-Salló, Tolmács, K.- és N.-Töre, Garan-Ujfalu és Szentkereszt, Vámos-Ladány, A.- és F.-Veszele, A.-Várad, F.-Várad, Garan-Vezekény, Zsemlér, Zseliz, melyhez tartozik Kis- és Nagy-Mindszent p., és Kerekudvar p.

Nevezetesebb helyek: *Léva*, m. v. Nyitra és Selmecz közt, mindeniktől 6 mfd. távolságra, 4211 lakossal, kath. gymnasiummal, híres gabona- és marhavásárokkal. Szőlőhegye nagy. *Nagy-Salló*, m. v. marhavásáráról, lótenyésztéséről, s az 1849-ki ütközettről nevezetes. *Csejkő* kitűnő bort termeszt. *Lekér*, f. apátursággal. *Zseliz* feje gr. Eszterházy Józsefnő okszerüen kezelt uradalmának.

10. Hont vármegye.

Kiterjedése 48 □ mfd., 103,959 lakossal, kik 141 községben laknak, Elosztatik két királyi városra (Selmecz és Bakabánya), s 5 járásra, melyek e következők: 1. *ipolysági*, 2. *vámos-mikolai*, 3. *báthi*, 4. *bozói*, 5. *selmeczi*. Közigazgatási székhely: Ipolyság. A megye törvényszéke Nógrád megyében Balassa-Gyarmaton van.

Selmecz (Schemnicz), legnevezetesebb bánya- s igen régi k. város, Pesthez 20 mfd., magas kősziklás hegyek közt, 7779 lakossal. Jelesebb épületei: a régi vár, a négyszegletes pompás új vár, a roppant kamaraház. Van itt igen híres bányász- és erdősz. akademia, kath. és evang. főgymnasium. Legnagyobb nevezetességei azonban a városnak arany- és ezüstabányáiban állanak. Itt nézésre méltók a földalatti roppant erőművek, melyek tűz, víz segítségével állandóan mozgásban állván, az érczek felhordására használatnak. Kalvariája legszebb az országban; cseréppipái ezelőtt híresek voltak.

Bélabánya (Dillu), sz. k. bányaváros erdős hegyek között, 1541 lakossal. Ezelőtt Selmeczczel össze volt kötve.

1. I p o l y s á g i j á r á s.

Közigazgatási székhely: Ipoly-Ság. Hozzá tartozó községek: Apáti, Zaluska pusztával, Ipoly-Balog, Ináncs pusztával, Bátorfalu, Kis-Csalamia, N.-Csalamia, Deménd, Drégely-Palánk, A.-Fegyvernek, F.-Fegyvernek, Ipoly-Födemes, Füzes-Gyarmat, Gyerk, Gyürki, Haraszi, Hidvég, Hont, Csitár pusztával, Horváti, Inám, Ipolykeszi Korbász pusztával, Kelenye, Kóvár és Szobok, Kókeszi, Leszenye, Magyarád, Nagy-Falu, Házas-Nénye, melyhez tartozik Dacsó és Sülyk p., A.-Nyék, F.-Nyék, melyhez tartozik Leklincz és Kosztoncza p., Nemes-Oroszi és Zsámlya p., Palást, melyhez tartozik Olvár p., Oszikó és Gárdony p.; Pereszlény, K.-Peszek, N.-Peszek, Szurdok p., (Ipolysághoz tartozik), Sirák, Százd, Ipoly-Szécsénke, A.-Szelény, F.-Szelény, F.-Szemeréd, melyhez tartozik Tarcsány p., Királyfia p., A.-Szemeréd, Terbegecz, Tesmágh, Olvár és Lipócz puszták, Tergenye, Tésa, Tompa, A.-Thur, F.-Thur, Közép-Thur, Ujfalu és Illési p., Vecze és Nyéres p., Visk, melyhez tartozik Kisváros p. és Örhegy.

Nevezetesebb helyek: *Ipolyság*, m. v. nagy vármegyeházzal, és termékeny határral. *Drégely*, f. gyönyörű vidéken, leggazdagabb plebániával az országban, s Drégely vár omladékaival. *Magyarád*, kénköves fordóval.

2. V á m o s - M i k o l a i j á r á s.

Közigazgatási székhely: Vámos-Mikola. Hozzá tartozó községek: Bajta, Baráti, Bél, Bernecze, Börzsöny, melyhez tartozik Ganád p. és Bánya p., Ipoly-Damasd, K.-Gyarmat, Helemba, Kicsind, Kemencze, K.-Keszi, Kóspallag, Kövesd, Leléd, Letkés, Lontó, N.-Maros, Maria-Nostra, K.-Ólyved, Páld, Ipoly-Pásztó, Peröcsény, melyhez tartozik Királyháza és Haraszt p., K.-Salló, Ipoly-Szakállas, Szalka, Szekeres p., Szette, Szob, Szokola, Tölgyes, Zalaba, Zebegény.

Nevezetesebb helyek: *Vámos-Mikola*, gazdag határral, feje h. Eszterházy egyik szép uradalmának. *Börzsöny*, m. v. legnagyobb szőlőheggyekkel a megyében. Régen bányákat mivelt, ujabbán ismét molybd-ezüstbányát

nyitottak meg. *Nagy-Maros*, m. v. a Duna pompás völgyében a pest-bécsi vasutvonalban, gesztenyeerdővel. *Kőspallag*, f. hires dohányt termeszt. *Szokola*, gyönyörű erdővel, melyben nagy vadak is tanyáznak; gesztenyés erdő.

3. Báthi járás.

Közigazgatási székhely : Báth. Hozzá tartozó községek : Alsó-Almás és Kalinova p., F.-Almás és Vinár p., Bácsfalu, Bagonya, Bori és Herczeg p., Kálna-Borfű, Tegzes-Borfű, Bakabánya, melyhez tartozik Uhliszko külváros, Csank, Dalmád, melyhez tartozik Litas és Hrudin p., Derzsénye és K.-Derzsénye p., Disznós, Egeg, melyhez tartozik Nagy-Pallag és Korbász p., Elesfalu, Gyügy, Horki, K.-Kér, K.-Kereskény, N.-Kereskény, Ledény, Lissó és Kövérhegy, Apáth-Maróth és Macskás p., Egyház-Maróth, Mére, Nadas és Brone p., Össöd, Pecsényicz, A.-Baka, F.-Baka, A.-Sipek, F.-Sipek, Szúd, Szántó, Szalatnya, Szebekléb, A.-Terény, F.-Terény, Teszér, melyhez tartozik A.-, F.- és Közép-Bér p., és Piri; Udvarnok, Varsány és Csuda p., A.-Zsemler, F.-Zsemler melyhez tartozik Cserepes és Mocsár p.

Nevezetesebb helyek : *Báth*, m. v. kies vidéken, hires gabona- és marhavásárokkal. *Szalatnya*, *Gyügy*, *Szántó* savanyuvíz-forrásokkal. *Egeg*, kén-savas ásványforrással, melyben iblany is találtatik. *Bakabánya* (Pukanz), sz. k. bányaváros, erdős hegyek között, 2500 lakossal, kik közt van 310 kézműves, 216 bányász, sok kertész, kik gyümölcsessel, fok- és töröshagymával kereskednek. Van 54 pálinka-, 1 serfőző háza, s 3 bányászati törőmalma. Kénkő és vasrészekből álló ásványvize igen egészséges ital, s különösen a gelyvásoknak nem lehet eléggé ajánlani. A hét bányaváros közül csak Bakabánya művel szőlőket.

4. Bozói járás.

Közigazgatási székhely : Bozók. Hozzá tartozó községek : A.-Alsók, F.-Alsók, A.-Badin, F.-Badin, Csáb, Csall, Bellej pusztával; Cseri és Drenóhegy, Csekócz, Devicse, Drenó, Domanik, Hrussó, melyhez tartozik Sz.-király p. és Balogh major, Kormos, melyhez tartozik Zsarnoszeg p. és Teplicska, Keszihócz, Laczkó, A.-Lám, F.-Lám, Lehota, Litava, Méznevelő és Sándoriszko p., A.-Mladonya, F.-Mladonya, Némethi, Opava, A.-Palojta és Hradzian p., Felső-Palojta, Köz-Palojta, Priklek és Skrivanik p., A.-Prébely, F.-Prébely, melyhez tartozik A.- és F.-Csehi p., Rákócz, A.-Rakoncza, F.-Rakoncza, Szelec, Szenograd, Szuhány, Trpin, Unyatin, melyhez tartozik Ormán p., Magospart és Szedlicsno; Csábrág-Varbók, melyhez tartozik Konszka p., és Csábrág-Váralja, Kecse-Varbók, Korpás-Varbók.

Nevezetesebb helyek : *Bozók*, m. v. van egy régi vára, mely jó karban levén, most is laknak benne. Borsója hires. *Csábrág-Varbók*hoz közel láthatni a meredek hegyen épült régi *Csábrág* várat, honnan Szász-Coburg hg. egyik uradalma veszi nevét. Jelenleg a vár lakhatatlan, de Csábrágvár-alján szép urasági épületek vannak, s egy jeles tehenészet és üveghuta.

5. Selmeczi járás.

Közigazgatási székhely : Selmez. A járáshoz tartozó községek : Sz.-Antal, Bagyon, Beluja. Gyekés és Steinbach, Illia és Szitna, Klaszita, Kolpach és Grieszhübel, Pocsuvaldo, Prencsfalu, Siglisberg, Steffultó, Viszoka, Zsibritó és Selmecknek következő külvárosai : Hodrusbánya, Windschacht, Stüpliczhof vagy A.-Fuchloch, Schüttrichsberg.

Sz.-Antal, Coburg hg. pompás kastélyával és kertjével. Bagyon, Vallaszky Pál születéshelye. Beluja kapós cserépedényeket éget.

11. Nógrád vármegye.

Kiterjedése 66 □ mérföld, 169,910 lakossal, kik 286 községben laknak. Elosztatik 7 járássá, melyek következők : 1. *balassa-gyarmati*, 2. *rétsági*, 3. *sziráki*, 4. *szécsényi*, 5. *füleki*, 6. *losonci*, 7. *gácsi*. Közigazgatási székhely : Bal.-Gyarmat, hol egyszersmind a megyei törvényszék is létezik.

1. Balassa-Gyarmati járás.

Közigazgatási székhely : Balassa-Gyarmat, hova tartozik Nyires p. Hozzá tartozó községek : Bakó, Csesztve, Csitár, Gárdony pusztával, Debercsény, Dejtár, Ebeczk, A.-Esztergály, F.-Esztergály, Kaproncza p., Galabocs, K.-Haláp, N.-Haláp, Herencsény, hova tartozik Haraszi és Liszkó p., Hugyag, Illény, K.-Kér, N.-Kér, Kékkő, K.-Ujfalu, Nagy-Kürtös, Darvaska, Prsan és Dolina p.; K.-Kürtös, Lest, Marczal és Süly p., Mohora és Kókapu p., Nandor, Csikor és Kelecsény p. Óvár és Leszkó p., Patak, Patvarcz, Sz.-Péter és Szalatnya p. Riba, Surány és Csór p., Szárazbrezó és Lehota p., Szelesztény, Szelecz, Szklabonya, N.-Straczin és Potocska p., K.-Straczin, A.- és F.-Szügy, Trázs és Drahi p., Vadkert és Lőrinczi p., Varbó, Zahora és Podluzsány p., K.-Zellő, N.-Zellő, Zsély, hova tartozik Peszerény és Forrás p., Zsilavnik és Vad p., Zobor.

Nevezetesebb helyek : *Balassa-Gyarmat*, m. v. kies vidéken 4571 lakossal, szép megyeházzal, sok posztóssal, gőzmalommal, nagy szőlőhegygyel. Gabonavásárai élénkek. Hajdani várának nyomai alig láthatók. *Kékkő*, m. v. meredek sziklás hegyek közt egy mély völgyben, gesztenyével, gyümölcsösökkel. A város felett egy kékszinű kősziklás hegyen láthatni régi várát, melynek egy része most is lakható állapotban van. *Vadkert*, gazdag határu m. v. ásványforrással. *Varbó*, Szentiványi család kastélyával és kertjével. *Zsély*, f. sóstartalmu forrással.

2. Rétsági járás.

Közigazgatási székhely : Rétság. Hozzá tartozó községek : Agárd, Bánk, Berkenye és Udvarhely p., Berki, Borsos-Berénke és Szomolya p., A.-Bodony, F.-Bodony, Diósjenő és Berény p., K.-Ecset, Horpács, Jásztelek, Kezeg, Kosd és Cselöte p., Legénd, K.-Maros, Nógrád, Nézsa, Nőténca és Lökös, N.-Oroszi, Pencz, A.-Petény, F.-Petény, Rád és Cseke, Romhány, Szántó, A.-Sátok, F.-Sátok, Szenté, Szendehely és Katalin p., A.-Szécsénke, F.-Szécsénke, A.-Sáp, F.-Sáp, Tereske és Dennek p., Tolmács, Verőcze és Migazziburg.

Nevezetesebb helyek : *Nógrád*, kies vidékü m. v., hajdani híres vára,

mellytől vette a megye is nevezetét, egy kösziklás dombon omladékokban hever. Van egy piócás tava, s egy másik Zsumb nevű tó, mellynek körületén mérges növények teremnek. *N.-Oroszi*, m. v., mellynek lakosai hajdan királyi szabados joggal birtak. *Bánk* f. mellett van egy különös tó, mellyet a köznép tengerszemnek nevez, mivel mélysége igen nagy. *Diósjenő*, népes reform. magyar falu. Van híres nagyszemű gesztenyéje, vadakkal gazdag roppant erdeje, több halastava, ásványforrása, gránitköve. *Kosd*, *Rád* jó borokat termesztnek. *Romhány*, f., mellynél II. Rákóczi 1710-ben keményen megveretett. *Tereske* falunak hajdan apátsága volt. *Verőcze*, f. a Duna mellett a pest-bécsi vasutvonalban, jó bort termeszt, hegyeiben kőszén találhatik.

3. Szirák i járás.

Közigazgatási székhely : Szirák. Hozzá tartozó községek : Bagyon, Becske, Nagy-Berczel, hova tartozik Fogas p. és K.-Berczel ; Bokor, Buják és Henyel p. K.-Bokor p., Bér, Nyemti p., és Csakanka p., Csécse és Rózsás-Almás, Dengeleg, Erdőtarcsa, Ecseg, Garáb, Szarvasgede, Gutta, Hihalom, Heréd és Sáp p., Jobbágyi, Kálló és Daróc p., Kozárd, Kökényes, Kövesd, Kutassó, Kürt és Morgos, Lőrinczi és Selyp, Ordás, Palotás, Szanda és Váralja, Szántó, Szentivány, Csontfalva és Nádas p., Szőlös és Tepke, A.-Told, F.-Told, Terény és K.-Kér, Vanyarcz és Uza.

Nevezetesebb helyek : *Szirák*, m. v. egy dombon, gr. Teleki család kastélyával. *Buják*, f. a felette függő régi várral, melly most omladékokban hever, magas hegyek foglalják körül; tartós és kellemes ízű bort termeszt. *Ecseg*, régi omlott várral, s jó bortermesztéssel. *Garáb* f. savanyuforrással. *Szanda*, régi várral. *Szőlös* f. legjobb meszet éget a megyében.

4. Szécsény i járás.

Közigazgatási székhely : Szécsény. Hozzá tartozó községek : K.-Bárkány, N.-Bárkány, Dolyán, Bussa, Csalár és Ipolykürt p., Endrefalva, Ettes, Mikótelek és Nagy-Kotroczó p., Felfalu, K.-Gécz, N.-Gécz és Gécz p., Hollókő és Kozicska, Kis-Hartyán, Hadaszó p., Kőkut p., Sós-Hartyán, hova tartoznak Krakó p., Kökényes, Nyárásvölgy és Kisfalud ; Halászi és Apáti p., Karancs-Ság, Karancskeszti és Kultás p., Lócz és Zsuny p., Luczin, hova tartoznak K.- és N.-Keresztur p., és Pogányvár; F.- és A.-Ludány, Lipta, Kis-Gerge és Forró p.; Litke, Megyer és Zsuny-Almás p., Bedevölgy és Cserbérez ; Mihály-Gerge, Pető és Putri p. és Felviz ; Rimóc és Batka p., Sásomháza, Sipek, Ság-Ujfalu, Szakál, Farkasalmás p. (Szécsényhez tartozik), Szécsény-Kovácsi, Malipart és Koplaló; Szupatak, Tót-Marokháza, Szalmatercs és Pusztatercs, Varsány, hova tartoznak Kőforrás p., A.- és F.-Tab; Mátra-Verebély, Sz.-Kut p. és Csengerháza.

Nevezetesebb helyek : *Szécsény*, m. v. gyönyörű termékeny dombos rónaságon, szép kastélylyal, ferenczi monostorral. Régi várának csak maradványait láthatni. *Hollókő*, omladozott régi várral.

5. Füleki járás.

Közigazgatási székhely : Füle. Hozzá tartozó községek : Andrásfalu és Csókás p., Baglyasalja, Béna és K.-Béna p., Bolgárom, Barna, Csákányháza, Galambos p., és Rátka; Csoma, Egyházasbást, Füle-Püspöki, Füle-

Kovácsi és Kurtyán p., Fülel-Kelecsény, Galsa, Ipoly-Nyitra, Kazár és Szőrös p., Kis-Terenye és Markháza p., Kotyháza és Újlak; Karancs-Berény, K.- és N.-Aranyi p.; Kalonda és K.-Kalonda, Karancsalja, Lapujtó, hova tartoznak: K.-Kotroczó, Bocsár, Baksaháza, Mikófalva, Karancs-Ápátfalva és Gyertyános, Mulyadka, Mátraszele, Mátravonák, Nemti, Ó-Bást, Perse és Bozitap., Pilis, K.- és N.-Romhány p., A.- és F.-Pálfalva, Ragyolcz és Monosza p., Csőre és Sátoros p.; Rapp és Demeter p., Telki és Mucsony p.; Salgó-Tarján, Salgó és Ponyi p.; Somos-Ujfalu, Medvesszállás és Somoskő; Sávoly, Sid, Sőreg, Tajti, Tarnócz, Homok-Terenye, Terbeléd, Sási, A.- és F.-Babi és Lázip; Vecselkő, Vizlás és Kaparó p., Zagyva, Zagyva-Róna és Inaszó p., Csernik p.

Nevezetesebb helyek: *Fulek*, m. v. igen kies vidéken. Három osztályra szakított régi vára egy magas szikláshegyre épült, s oltalombástyája volt a bányavárosoknak Van savanyuvize, kőbányája. *Zagyva*, f. terebélyes fák árnyai alatt hever régi várának omladéka. Itt ered a Zagyva vize.

6. Losonczy járás.

Közigazgatási székhely: Losoncz. Hozzá tartozó községek: Ápátfalva és K.-Szalatnya p., Berzencze, Bisztricska, Ipoly-Bolyk, A.- és F.-Bzova, Cseh-Brezó és Zlatnó p., Szalajka p.; Nagy-Daróc, Divén-Oroszi és Hlubocsek p., Dobrocs, Fűrész, Hradistye, Kálnó, Kálnó-Garab és Petri-Garab p., Kis- és N.-Keresztur és Veselény, Korna, Kotman-Lehota, Losoncz-Tugár és Fábiánka és Kisfalu, Lónyabánya, Malnapataka, hova tartoznak: Latka, Mlaka p., Csakanka, Vlcsova, Vasgyár, Petrova, Dobriputok, Chmelna, Ujvilág; Miksi, Mlagyó, Nagyfalu, Ozdin, Podrecsány és Sztráska p., Póltár és Perenna p., Pincz, Panyit-Daróc, Ronya és A.-Garab p., Szalmatercs, hova tartoznak: Polyánka p., Ipoly p., Hidegkut p., Lubenka p.; Szinóbánya, Sós-Lehota, Tamási, Tosoncza, Turicska, Uhorszka, Udorinya, Vidéfalva, Vilke és Rudnok p., N.-Dalyó p., Lukapataka p., Zelene.

Nevezetesebb helyek: *Losoncz*, igen régi szabadalmas város, egy térségen, melyet távolról hegyek övedzenek, 1817 lakossal, sok mesteremberrel, híres gabona- és gyapjuvásárral, vegyészgyárral, reform. fő- és evang. algymnasiammal; 1849-ben az oroszok által leégettetett és kiraboltatott. Vele összefüggésben van *Losoncz-Tugár* m. v. 764 lakossal. *Podrecsány* f. cseréppipáiról nevezetes. *Vilke*, gr. Forgách kastélyával és kertjével. *Ipoly-Bolyk*, Katona István születéshelye. *Garáb*, savanyuviz-forrással.

7. Gács-i járás.

Közigazgatási székhely: Gács. Hozzá tartozó községek: Abel-Lehota és Osztrovszki p., Borosznok, Buda-Lehota, Divén m. v. és Haj p., Tomanova p., Gács-Lehota, Gácsfalva, Gács, hova tartoznak: Raczka, Jelsovik, Kozička, Chrast, Roszkos, Szoliszkó, Vilet, Nagy-Libercse és Kancsa p., Podrágy és Luhorenka p., Nagy-Lám és Lónyecz p.; Gergelyfalva, Jelšőcz, K.-Tugár és Dencsikova p., K.-Libercse, Kisfalu, Lentvora és K.-Parócza, Lupocs, Madácska, Maskova, Nedelistye, F.-Tiszovnik és Balassahuta, A.-Tiszovnik, A.-Sztregova, F.-Sztregova, Ó-Huta, Parócza, Polichno, Prága, Priboj, Rózsa-Lehota, Sülye, Szenna és Miletincz p., Tót-Hartyán és Har-

tyánka p., Turopolya és Praskova, Törincs és Ráros p., Tót-Kelecsény és Podluzsánka p., Veres, Zavada.

Nevezetesebb helyek : *Gács*, m. v. a mostan is épségben levő vára alatt, legnagyobb osztógyárral az országban. *Divén*, m. v. meredek kősziklás hegyre épült összeomlott várának tövében, 1399 lakossal. Szántóföldjei dombokon sőt magas hegyeken fekszenek, de csatornákkal átmetszett rétjei igen jók. Hajdan szőlőt is művelt. A lakosok foglalatossága : kereskedés mésszel, abroncsokkal, rostákkal és a fuvarozás.

III. Soproni kerület.

Kiterjedése 615⁶¹ □ mérföld. 1,782,658 lakossal. Van benne 9 vármegye, melyek következők : Sopron, Moson, Vas, Zala, Somogy, Baranya, Tolna, Veszprém, Győr. A közigazgatás, vagyis a helytartói osztály székhelye : Sopron; ugyan itt van a kerületi főtörvényszék, és a tartományi törvényszék, mely Sopron és Moson vármegyék részére egyszersmind megyei törvényszéket képez. Sopron város egyenesen a helytartóság, Kismarton és Ruszt pedig saját tanácsok alatt a megyei főnökségtől függenek.

1. Sopron vármegye.

Kiterjedése 57⁴⁷ □ mérföld, 203,196 lakossal. Elosztatik 3 királyi várossá (Sopron, Kismarton és Ruszt), és 8 járássá, melyek e következők : 1. *csepregi*, 2. *eszterházi*, 3. *nagymartoni*, 4. *kapuvári*, 5. *csornai*, 6. *kismartoni*, 7. *soproni*, 8. *alsó-pulyai*. Közigazgatási székhely : Sopron.

Sopron, igen régi; s hazánkban egy a legszebb, legnevezetesebb kir. városok közül, mind Béctől, mind Posonytól 8 mfd. távolságra. Áll bel- és külvárosból. Maga a belváros kicsiny, de rendesen épült utczái járdákkal ellátvák. Van egy kath. és evang. főgymnasiuma, s egy ágostai tanító-képezde. Népeessége 14,000 lélek, kik kézművességből, kereskedésből, mely itt igen élénk, bor- és gyümölcstermesztésből élnek. Van itt lugsó és hamuszirfőző intézet, könyvnyomda, sok kécsináló, fazekas, és posztós. Kereskedői borral, gabonával, szarvasmarhával, sertéssel, mézzel, viasszal, gyapjuval, gyümölcscsel jeles kereskedést folytatnak. Országos és hetivásárai kivált szarvasmarhára, sertésre és gabonára nagy fontosságuk. Gyapjuvásárt is tart. Szőlőhegye híres bort terem, s aszalt nemes gyümölcscsel messzi földre kereskedik. Vidéke regényes.

Kismarton, sz. k. város, szőlőtőkékkel, erdőkkel megrakott hegy tövében, 6000 lakossal, Eszterházy hg. pompás várkastélyával és kertjével, nagy vadaskerttel, és szép kalvariával.

Ruszt, sz. k. város, kies vidéken a Fertő tó és szőlőhegy közt 1200 lakossal. Fő nevezetessége szőlőhegyében áll, mely híres aszubort terem, ughyhog ezt mindjárt a tokaji után sorolják.

1. Csepregi járás.

Közigazgatási székhely : Csepreg. Hozzá tartozó községek : A.- és F.- Szakony, Gyalóka, Salamonfa, Nemes- és Káptalan-Vis, Gyülevész, Zaira, Und, Lédecz, Horpács, Gógánfa, Egyházasfalva, Daszti, Keresztény, Uj-Kér, A.- és F. Szopor, Simaháza, Makkoshetye, Berény, A.-. F.- és Közép-

Bükk, Beő, Damonya, Chernelháza, Pór-Ládony, Berekalja, Tompaháza, Kis- és Nagy-Geresd, Csér, Jánosfa, Csáford, Répcze-Szemere, Ivány, Nemes-Ládony, Sajtos-Kál, Ság, Lócs.

Nevezetesebb helyek : *Csepreg*, m. v. kellemes és termékeny vidéken, 2500 lakossal, kik jó bort és sok gyümölcsöt termesztnek, lóversenyt tartanak. Hajdan nevezetesebb város volt, híres evang. tanodával és könyvnyomó intézettel. *A.-, F.- és K.-Bükk*, egymás mellett fekvő f. csinos urilakkal és kastélyokkal. *Ságh*, nevezetes méhtartással. *Keresztény* falut Maria Thérzia Kollár Ádám híres tudósunknak adományozta.

2. Eszterházi járás.

Közigazgatási székhely : Eszterháza. Hozzá tartozó községek : Agyagos, Szergény, Sarród, Hegykő, Széplak, Homok, Hidegség, Kis- és Nagy-Czenk, Szécsény, Peresztég, Pinnye, Muzsaly, Sz.-Miklós, Szerdahely, Petőháza, Hővej, Himód, Gebős p., Csapod, Pusztá-Család, Nemeskér, Völcséj, Lövő, Malomháza, Gálosháza, Fülesd, Kövesd, Röjtök, Ebergőcz, Loos, Peresztég.

Nevezetesebb helyek : *Eszterháza*, hg. Eszterházy roppant kastélyával és kertjével, s Smalbones angol haszonbérli jeles gazdaságával. *Nagy-Czenk*, m. v. az Ikva mellett, ugyanitt *K.-Czenk*, Széchenyi István gr. fényes s jó ízlésű kastélyával, nézést érdemlő gazdaságával, selyemtenyészéssel. Itt jeles gazdasági eszközök is készítettnek. *Nemeskér*, a múlt század közepéig Sopronmegye itt tartotta rendesen üléseit. *Röjtök*, f. Ürményi József kastélyával. *Lövő*, *Völcséj* híres sikeres buzát termesztnek.

3. Nagy-Martoni járás.

Közigazgatási székhely : Nagy-Marton. Hozzá tartozó községek : Neufeld, Büdöskút, Czillingthal, Pecsényéd, Hirm, Vulka-Pordány, Ottova, Stodra, Szagersdorf, Klimpa, Draszbürg, Baumgarten, Rohrbach, Marz, Walbersdorf, Bettelsdorf, Zemendorf, K.-Frauenhaid, Sziglós, Krendorf, Lajta-Sz.-Miklós, Wiesen, Fraknóvárja, Neustift.

Nevezetesebb helyek : *Nagy-Marton* (Mattersdorf), m. v. sok mesteremberrel és kereskedővel. *Pecsényéd* (Pötsching), m. v. savanyuvíz-forrással. *Márcs*, cseresznyéről híres. *Fraknóvárja*, m. v. az Eszterházy hg. család fraknoi sziklavára tövében, sok cseresznyét, gesztenyét, általában szép gyümölcsöt termeszt. A meredek hegyre épült fraknoi várban tartatik a hercegi kincstár.

4. Alsó-Pulyai járás.

Közigazgatási székhely : A.-Pulya. Hozzá tartozó községek : K.- és N.-Varisdorf, Look, Sz.-Márton, Kukerics, Neudorf, Lindgraben, Kabold, F.-Petersdorf, Lanzasér, Plaman, Kaiserfeld, Nyujthal, Weingraben, Karl, Drasmarkt, Csáva, Közép- és Felső-Pulya, A.- és F.-Rabnicz, Schwendtgraben, Hochstrasse, Bonya, A.- és F.-Loisdorf, Steinberg, Dörfel, Manersdorf, Kloster, Plaingram, Német- és Horvát-Zaidány, Pressing, Frankau, Stehersdorf, Locsmánd, K.- és N.-Mutschen, Geresdorf, Nebersdorf.

Nevezetesebb helyek : *Kabold*, m. v. liszt-, fűrész- és kallómalmokkal.

Sok gyümölcsöt és gesztenyét termeszt; savanyuvize van. *Lanssér*, m. v. szinte szép gesztenyével. Roppant nagyságu várának falai jobbra fenállnak.

5. Kapuvári járás.

Közigazgatási székhely: Kapuvár. Hozzá tartozó községek: Gartha, Vitnyéd, Oszli, Veszvény, Szárföld, Tamási, Babot, Kisfalud, Mihályi, Győr, Czirák, Dénesfa, Vadosfa, Vicza, Beled, Vásárosfalu, Edve, Keczől, Németi, Zsebeháza, Keresztur, Pályi.

Nevezetes helyek: *Kapuvár*, m. v. 4000 lakossal, jó dohánytermesztéssel, régi várral. *Vitnyéd* füstölni legjobb dohányt termeszt az országban, mely németül Lettinger név alatt ismeretes.

6. Csornai járás.

Közigazgatási székhely: Csorna. Hozzá tartozó községek: Acsalag, Farád, Jobbaháza, Bogyoszló, A.- és F.-Pásztori, Szil-Sárkány, Csanak, K.-Tata, Szil, Bánkhegy, Vágh, Sebes, Szany, Sz.-András, Sobor, Árpás, Egyed, Pordány, Bodonhely, Szovát, Bágyog, Barbacs, Dőr, Maglóca, Bő-Sárkány.

Nevezetesebb helyek: *Csorna*, m. v. szép termékeny rónaságon, 4000 lakossal, a premontrei rend prépostságával s jeles gazdaságával. *Egyed*, m. v. szép lovakat tenyészt, valamint az egész Rábaköz. *Sz.-András*, Kis János tudósunk születéshelye. *Szany*, m. v. a győri püspök kastélyával.

7. Kis-Martoni járás.

Közigazgatási székhely: Kismarton. Hozzá tartozó községek: Breitenbrunn, Purbach, Dundelskirchen, Loretto, Lajta-Pordány, Vimpassing, Szarvkő, Dürrenauth, Sz.-György, Gsziesz, Oggau, Oszlop, Margarethen, Zinkfeld, Ruszt, Trauersdorf, Kis- és N.-Höflein.

Nevezetesebb helyek: *Kismartont* és *Rusztot* fentebb láttuk. *N.-Höflein*, eczet- és likörgyárral. *Szarvkő*, m. v. régi váromladdékkal, szép erdővel.

8. Soproni járás.

Közigazgatási székhely: Sopron. A járáshoz tartozó községek: Rákos, Medgyes, Schattendorf, Loipersbach, Ágfalva, Bánfalva (Vandorf), Sziggraben, Kalchgraben, Zürendorf, Veppendorf, Lackenbach, Lackendorf, Harischon, Nyék, Haschendorf, A.-Petersdorf, Girm, Német-Keresztur, Harka, Kolmhof, Bocz, Balf (Wolfs).

Nevezetesebb helyek: *Német-Keresztur*, m. v. savanyuforrással, Eszterházy hg. 4 toronnyal ékesített várával és Smalbonnes angol híres gazdaságával. *Nyék*, határában szappanföld található. *Rákos*, m. v. a Fertő partján, a győri püspök nyári kastélyával, kőbányával, jó bortermesztéssel. *Bánfalva* határában van az ugynevezett *Brennbergi* gazdag kőszénbánya. *Balf* vagy *Wolfs* bora híres, barackja, mondolája s más gyümölcse sok. Nevezetes hideg kénforrásáról, savanyuvizeiről és fordöntézetéről, mely a soproniaknak kedves mulatóhelyök. A Fertő partján fekszik.

2. Moson vármegye.

Kiterjedése 36⁰⁴ □ mérföld, 70,942 lakossal. Elosztatik 3 járásra, melyek e következők : 1. *rajkai*, 2. *nezideri*, 3. *magyar-óvári*. Közigazgatási székhely : Magyar-Óvár.

1. Rajkai járás.

Közigazgatási székhely : Rajka (Ragendorf). Hozzá tartozó községek : Bezenye, Miklósfalu, Zarándfalva, Gátha, Körtvélyes, Edelsthal, Köpcsény, Horváth- és Német-Jandorf, Oroszvár, Csuny, Hegyeshalom.

Nevezetesebb helyek : *Rajka*, m. v. a Dunának egy ága mellett, igen kies vidéken, 2000 lakossal. Sok káposztát és gyümölcsöt termeszt. *Köpcsény*, m. v. gyönyörű vidéken, Posonyhoz 1 mfd., 2000 lakossal, hg. Eszterházy kastélyával és kertjével. *Oroszvár*, m. v. a Dunának egy ága mellett, gr. Zichy goth modorra épített pompás új várkastélyával. *Zarándfalva*, salétromot főz ; születési helye Feszlernek. *Hegyeshalom*, nézést érdemlő rétöntőzéssel.

2. Nezideri járás.

Közigazgatási székhely : Nezider. Hozzá tartozó községek : Tarcsa, Bruck, Boldogasszony, Gálos, Féltorony, Nyulás, A.-F.-Ilmicz, Königshof, Barátfalu, Ujfalu, Pomogy, Pahrendorf, Pátfalva, Sz.-András, Steinbruch, Tétény, Valla, Védény, Vinden, Lajtafalva, Rohrau.

Nevezetesebb helyek : *Nezider*, m. v. a Fertő partján, szombaton tartott híres gabonavásárokkal ; sok zöldséget termeszt és jó bort szűr. *Lajtafalva*, m. v. a Lajta mellett, regényes vidéken, gr. Batthányi szép kastélyával. *Gálos*, népes és vagyonos m. v. 1800 lakossal. *Nyulás*, legjobb bort termeszt a megyében, s kőbányája van. A Fertő mellett fekszik.

3. Magyar-Óvári járás.

Közigazgatási székhely : M.-Óvár. Hozzá tartozó községek : Mecsér, Sz.-Miklós, Lébény, Pusztá-Somorja, Sz.-János, Sz.-Péter, Szolnok, Moson ; Magyar- és Horváth-Kémle, Kálnok, Arak, Halászi, Feketeerdő, Levél.

Nevezetesebb helyek : *Magyar-Óvár*, szépen épült város a Lajta és Duna vizek összeömlésénél, 2500 lakossal, megyeházzal, híres marha- és lóvásárokkal, kath. gymnasiummal. De legnagyobb nevezetessége az, hogy egy cs. k. állami gazdasági tanoda van itt, mely egész birodalomban párja nélkül áll. *Moson*, m. v. közel Óvárhoz, 3000 lakossal, kik gabonával nagy fontosságu kereskedést űznek. Répaczukorgyár. *Szent-Miklós*, f. itt b. Sina Györgynek egy répaczukorgyára van, mely legnagyobb az egész országban. Környékén sok turfa ásatik.

3. Vas vármegye.

Kiterjedése 85⁵⁰ □ mfd., 293,183 lakossal. Elosztatik 10 járásra, melyek e következők : 1. *vasvári*, 2. *sárvári*, 3. *kis-cséli*, 4. *körmendi*, 5. *mura-szombati*, 6. *németújvári*, 7. *szent-gothárdi*, 8. *felső-őrsi*, 9. *kőszegi*, 10. *szombathelyi*. Község és Szombathely városok saját tanácsok által igazgatva, a megyei főnökség alatt állanak. Közigazgatási és törvényszéki székhely : Szombathely.

Nevezetesebb helyek : *Szombathely*, püspöki város a Gyöngyös és Perent vizek közt, kies vidéken, 5000 lakossal. Van itt kath. főgymnasium, kath. püspöki és káptalani szék, seminariummal, fiók gazdasági egyesület, polgári kórház és szegényintézet. Kézművesei számosak; sok bort és gyümölcsöt termeszt; vásárai lovakra és gabonára nézve nevezetesek. Hajdan itt állott Claudia Savaria romai gyarmat, mellynél fogva sok régiséget ástak már környékén s a városban.

Kőszeg, sz. k. város, a Gyöngyös vize mellett, két hegy közt igen kies vidéken, 7000 lakossal. Van itt kath. gymnasium, 2 nőnevelő intézet, hangeszegylet, Kelez és Adelfi című árvaház, gazdag kórház, kőedénygyár, 90 posztós, takarékpénztár. Szőlőhegye 824 hold (1200 □ ölével), sok gyümölcsöt termeszt.

Borostyánkő, m. v. lakosai kendert, lent termesztének, vásznat, gyolcsot készítenek, borovicskát, olajat sajtolnak, hegyeiben pedig réz és kén találhatik. Magas kősziklán épült vára most is épségben van. *Léka*, m. v. papírosmalommal és sok posztóssal. *Pinkafő*, m. v. 2500 lakossal, kik közt sok posztós; erős, csontos lovakat nevelnek, zsindelyt s más faeszközöket készítenek, gyolcsot szőnek. Itt legujabban gr. Batthyáni özvegyő nőkolostort állított. *Rohoncs*, m. v. 4000 lakossal, s gr. Batthyáni Gusztáv ropant várkastélyával. *Szalónak* mezővárost többnyire kézművesek, főleg timárok, vargák lakják. *Német-Sz.-Mihály*, lóvásáraitól nevezetes, valamint *Vörösvár* m. v. is, mellynek lakosai közt takács és fazekas is sok van. Lenvására nevezetes. *Jobbágyi* f. kékes agyagból kapós korsókat és edényeket éget. *Lipótfá*, *Rődön*, *Sinnersdorf* vasgyárakkal. *Felső- és Alsó-Ór* magyar lakosai felette szorgalmasok, sok lent termesztének, gyolcsot, posztót, kést s más vasműveket csinálnak, szép lovakat tenyésztének. *Felső-Lő*, legértelmesebb s legrendezettebb falu az egész országban, nyilvános evang. jeles alreáliskolával, és evang. algymnasiummal. *Tarcsa*, f. egy szép völgyben, savanyuvíz-forrással és fürdővel. *Gyepű-Füzesen* gr. Erdődy Györgynek pompás kastélya van. Mészégetés. *Németújvár*, m. v. 2000 lakossal, hg. Batthyáni hegyen épült várával. *Szent-Gothárd*, m. v. Hires e város a cisztercita rend gazdag apátságáról, melly jelenleg a szentkeresztivel van összekapcsolva. A szerzet temploma igen szép épület, s benne lefestve látható a szentgothárdi ütközet, mellyben Montecuculi a törököket 1664-ben tönkerezta. *Nagyfalva*, f. legjobb dohányt termeszt a megyében, s bora is jó. *Sároszék*, f. szép lovakat nevel. *Sóskút*, f. meszet éget, s egy gyönyörű regényes völgyben nevezetes fürdőintézete van.

Felső-Lendva, m. v. a Tótságon, gr. Nádasdy Lipót hegyen épült várkastélyával. *Sz.-Benedek* f. legjobb bort termeszt az egész Tótságban. *Csákány*, m. v. gr. Batthyáni Károly szép kastélyával, kertjével s ménésével. *Ják*, m. v. jó cserépedényt éget; apátsága van. *Muraszombat* m. v. hires baromvásárokat tart. *Körmend*, élénk m. v. a Rába mellett, 3000 lakossal, hg. Batthyáni pompás kertjével és kastélyával. *Monyorókerék*, m. v. sok gyümölcsöt termeszt és cserépedényt éget. Gr. Erdődy családnak várkastélya van itt.

Ikervár, m. v. szép kastélyával és kertjével, melly gr. Batthyáni Lajosé volt. *Sárovár*, m. v. Ferdinand főhg. nagy várkastélyával. *Vép*, sok dohányt termeszt. *Peczöl*, f. apátsággal, s jeles lótenyésztéssel.

Kis-Czell, m. v. sok mesteremberrel, és élénk vásárokkal. **Jánosháza**, m. v. szép lovakat tenyészt, s aprómarhakkal Bécsbe és Gréczbe kereskedik. **Pápóc** m. v. prépostsággal. **Ságh**, jó bort termeszt; születési helye Kresznerics Ferencznek. **Pór-Dömölk**, benedeki apátsággal. **Gércze** f. cseresznyéjéről híres. **Vasvár** hajdan királyi, most mezőváros, honnan a megye nevét vette.

4. Zala vármegye.

Kiterjedése 67¹⁰ □ mérföld, 229,750 lakossal. Elosztatik 8 járásra, melyek e következők: 1. **bánok-sz.-györgyi** 2. **pacsai**, 3. **kesztelyi**, 4. **tapolczai**, 5. **sümegi**, 6. **alsó-lendvai**, 7. **nagy-kanisai**, 8. **zalaegerszegi**. A közigazgatás és megyei törvényszék székhelye: Zala-Egerszeg.

Nevezetesebb helyek: **Zala-Egerszeg**, m. v. kies, termékeny vidéken, a Zala vize mellett, 4000 lakossal, jeles marhavásárokkal. **Letenye**, m. v. sok dohányt és dinnyét termeszt. **Bellatincz**, m. v. roppant várkastélylyal. **A-Lendva**, m. v. a Lendva vize mellett, hg. Eszterházy várkastélyával, nevezetese marhavásárokkal. **Bagonya** f. sok cserépedényt éget, valamint **Kebele** falu is. **Köves-Kálla**, m. v. jeles bortermesztéssel. A köveskálai hegy tetején 2 tó látható, melyek tűzokádó hegyek torkolatjai lehetnek. **Szigliget**, m. v. a Balaton mellett, egy köveshegység tövében. Szőlőhegye igen jó bort terem. Régi vára, mely kies kilátású hegyen épült, most omladékokban hever. **Sümeg**, m. v. fekszik egy regényes vidéken, hajdan nevezetesebb vára alatt, 3500 lakossal, a veszprémi püspök nyári kastélyával. **Tapolcza**, m. v. 3000 lakossal, kik közt sok mesterember. Szőlőket a magas magánállás jó bortermő szentgyörgyi hegyen tart. A város közepén van egy kis tavat képző melegforrása. **Tihany**, m. v. a Balatonnak róla neveztetett félszigetében, hegyoldalban, benedeki apátsággal. A híres tihanyi viszhang, mely 32 szótagot könnyen visszaad, a hegytetőn álló apáti szentgyház északi oldalánál képeztetik. A Balaton partján itt igen sok kecskeköröm alaku kő található. A tihanyi hegyfok keleti oldalán pedig sziklákba bevéselt remetalakok láthatók. Itt, hol a Balaton szélessége nem több 790 ölnél, van egy Somogyba vezető rév. A hegy alatt a Balatonban néhány meleg forrás, és egy savanyuforrás is található. **Csobáncz** f. a híres magánálló csobánczi hegy tövében, melynek tetején álló Gyulafiak régi omladozott várkastélya a somlóihoz sokban hasonlít. Már ma csak nagy fáradsággal lehet a várba feljutni, de a felséges kilátás a fáradságot bőven kipótolja. **Füred**, f. igen közel a Balatonhoz. Szőlőhegye erős, olajos, aranyszínű bort terem. De legnevezetesebb teszi e helyet a helységtől csak óranegyedre eső Európaszerte híres savanyuvíz-forrása és fürdője, mely hazánkban leglátogatottabb. **Hegyess** f. nevezetese a felette álló igen csucsos hegyre épült régi váráról. **Balaton-Henye** f. felett álló hegy ormozatán láthatni egy hosszukás meredek sziklasort, mely török halálának neveztetik, s róla a közvélemény, hogy innen egy egész ide szorított török csapat ugratott le. Továbbá a helység keleti halmos határán, sokszor igen különös sírokra bukkannak a lakosok, melyek a határban fejtett szelvénykövel, mit hogapókónek neveznek, vannak kirakva; a bennők talált karcsonyjaikon már majd egészen megemésztett karpereczeket, s mázzal vont ivókorsókat találnak. Tűzkőbányája is van. **Kapolcs** f. üveghutákban és porcelángyárakban használható finom

fejér füvenyről, egy barlangról, s régi váráról nevezetes. *Kékkut* f. a Balaton mellett, savanyuforrással. *Kővágó-Örs*, népes és iparkodó falu, takarékpénztárral, jó evang. tanodával. *Rendes* f. van egy savanyuvíz-forrása, mely két ölnyre van a Balatonban. *Badacsony-Tomaj*, f. a Balaton mellett, a magas Badacsony hegy tövében, felséges vidéken. Mulatőházakkal ellátott gyönyörű szőlőhegye kevélen tekint le a Balatonra. Itt és a Hegyalján történnek Magyarországon a legfényesebb szüretetek; a badacsonyi bor és főtt ürmös pedig egész hazánkban a legjobbak közé tartozik.

Keszthely, m. v. a Balaton mellett igen szép vidéken, 7000 lakossal, kik főleg bortermesztésből, kézművességből, s balatoni halászatból élnek. Van itt kath. gymnasium, a Hévíz patakánál ásványfürdő, közel a fenéki pusztán, szép urasági ménes. A Georgicon, melyet a halhatatlan emlékeztető Festetics György gr. alapított, s melly hazánknak annyi jeles gazdát nevelt, a forradalom után megszűnt. *Türje* v. *Türgye* m. v. premontrei prépostsággal. *A.- és F.-Kustán* faluk a Zala vizében jövedelmes rákászatot üznek. *Zalavár* f. a róla nevezett gazdag benedeki apátságról nevezetes. *Szántó* faluhoz közel láthatók *Tátika* vár omladécai.

Nagy-Kanisa, legnépesebb városa a megyének, lapályos rónaságon, 10,000 lakossal, kik gabonával, sertéssel, marhával, gyári és gyarmati árukkal fontos kereskedést üznek. Régi, igen crós várának maradványait alig láthatni. *Nagy-Kapornak*, m. v. jövedelmes apátsággal, valamint *Csatár* falu is és *Hahót*, *Pölöske*, f. feje gr. Széchenyi István okszerűen kezelt nézést érdemlő uradalmának. *Palin* f. az igen régi Inkey családtörzsök birtoka, szép kastélyllyal és gyönyörű kerttel. *Récsé* falunál két templom omladécai láthatók; földjein pedig sok régi fegyvert és hadikészületet ásnak.

A *Muraköz* forradalom után Zala vármegyétől elszakittatván, Horvátországhoz kapcsoltatott.

5. Somogy vármegye.

Kiterjedése 114¹⁰ □ mérröld, 250,874 lakossal. Elosztatik 7 járásra, mellyek következők : 1. *szigetvári*, 2. *nagy-atádi*, 3. *iharosberény-csurgói*, 4. *igali*, 5. *karádi*, 6. *marczali*, 7. *kaposvári*. Közigazgatás és megyei törvényszék székhelye : Kaposvár.

Nevezetesebb helyek : *Kaposvár*, m. v. a Kapos vize mellett, 4000 lakossal, szép vármegyeházzal, s kath. gymnasiummal: *Csurgó*, m. v. erdők közt kies völgyben, közel a Drávához, ref. gymnasiummal. *Kéthely*, m. v. közel a Balatonhoz, feje a gr. Hunyady család egyik okszerűen kezelt uradalmának. *Marczali*, m. v. hires fejér és vörös bort természet, s feje gr. Széchenyi Pál szép uradalmának. *Zákány* f. marhával és sertéssel kereskedik, szőlőhegye pedig némelyek szerint legjobb fejér bort terem a megyében. *Pusztasári* pusztá gr. Hunyady József szép kastélyával, kertjével, s jeles gazdaságával. *Somogyvár* f. felett levő hegyen láthatni a régi Somogyvár romjait, messzeterjedő sáncaival; a hegyoldalban pedig a somogyi apátság dűledékeit. A vár Kupa herceg itt laktáról nevezetes. *Török-Koppány*, m. v. a Koppány vize mellett gyönyörű völgyben. A mohácsi ütközet után e helységet a törökök bástyákkal és sánczokkal megerősítvén, innen sok rablást és dúlást követtek el. Régi várának nyomait alig láthatni. *Aszaló*, *Attala* jó lovakat nevelnek. *Döröcske*, csinos falu cséréppel fedett házakkal.

Köröshegy, f. közel a Balatonhoz. Itt a kath. templom igen régi goth épület, s hogy e hely hajdan nevezetesebb lehetett, mutatják egy kolostor, és két szentegyház omladékai. *Szamárdi* falu határában van a jó bort termő Kőhegy.

Szigetvár, m. v. az Almás vize szigetében 3500 lakossal. A kath. templom hajdan török mecset volt, s benne a szigetvári ostrom lefestve látható. Czukorgyára megszűnt. Nevezetessé teszi e helyet gr. Zrinyi Miklós halála. ki Soliman török császár roppant serege ellen a várat utolsó lehelletig hőiesen védte. A helyet, hol e magyar hős elesett, egy kápolna jelöli. *Babolcsa*, m. v. nevezetes szarvasmarha- s kivált sertéstenyésztéssel. Régi vára hajdan jeles erősség volt. *Darány* f. legtöbb kendert természet a megyében s ezzel kereskedik. *Kálmáncsa* f. sok faeszközt, parasztkocsit készít, s azokat Baranyába, Bácsba hordja. A reformatio elején itt volt ezen a vidéken a reformátusok első iskolája. Régi vára dűledékben hever. *Magyar- és Német-Lad* két egymásmellett álló falu, Czindery László szép kastélyával, kertjével, s jeles ménessel. *Szulok*, m. v. legtöbb dohányt természet a megyében, ugyhogy ezért évenként 100,000 p. forintnál többet bevesz.

6. Baranya vármegye.

Kiterjedése 88⁵⁰ □ mérföld, 256,893 lakossal. Elosztatik Pécs sz. k. városra, melly saját tanácsa alatt a megyei főnökségtől függ és 7 járásra, mellyek következők : 1. *pécsváradi*, 2. *szent-lőrincsi*, 3. *siklósi*, 4. *dárdai*, 5. *sásdi*, 6. *mohácsi*, 7. *pécsi*. Közigazgatás és megyei törvényszék helye :

Pécs, k. város a Mecsekhegy déli oldalán, felséges vidéken. Útczái többnyire kövezettek, de keskenyek, s ó modor szerint rendetlenek. Van itt egy kath. püspöki és káptalani szék, seminarium, főgymnasium, tanítóképezde, jó polgári tanoda, szép püspöki székegyház és palota, takarékpénztár, papirosgyár, több eczet- és rozsolisgyár ; a csetnek-pécsi részvényekre alapított vasgyár jelenleg nem dolgozik. Lakosai, kik 15,000 lélekre mennek, főkép kézművességből, szőlőmivelésből és kereskedésből táplálják magukat. A pécsi timárok, takácsok, asztalosok és cipészek jó hírben állanak. Roppant szőlőhegyén sok és jó bort, sok gyümölcsöt természet. Hegyeiben köszenet, szép kék csíkos márványt, fazekasagyagot, mészkövet, pala- és közsűrűkövet ásnak.

1. Pécsváradi járás.

Közigazgatási székhely : Pécsvárad. Hozzá tartozó községek : Nagypál, Várkony, Sz.-László, Sz.-Erzsébet, Kékesd, Szellő, Kátoly, Püspök-Lak, Geresd, Lovász-Hetény, Fazekasboda, Himesház, Marácza, Püspök-Márok, Szür, Somberek, Doboka, Rácz-Göröcsöny, Szabár, Bozsók, Szebény, Vémend, Feked, Rácz-Mecseke, Varasd, Pusztafalu, Nádasd, Úrhe p., Berekalja p., Óbánya, Ujbánya, Ófalu, Eszter p.

Nevezetesebb helyek : *Pécsvárad*, m. v. a Mecsekhegy déli tövében, regényes vidéken, 3000 lakossal, gazdag apátsággal, mellynek javai a pesti által használtatnak. *Nádasd*, f. 2000 lakossal, kik többnyire kézművesek, a pécsi püspök nyári kastélyával. *Somberek*, f. jeles lótenyésztéssel és két kastélylyal.

2. Szent-Lőrinczi járás.

Közigazgatási székhely : Sz.-Lőrincz. Hozzá tartozó községek : Babarcz-Szólós, Bagota, Baksa, Bakonya, Bánfa, Beczefa, Bicsérd, Boda, Bodony, Bogád, Bogdása, Batyka, Bükösd, Büdösfá, Csebény, Cserdi, Csonka-Mindszent, Dencsháza, Dinnyeberki, Egerszeg, Gerde, Gilvánfa, Göröcsöny, Gyűrűfű, Hegyi-Sz.-Márton, Helesfa, Hernátfa, Horvát-Hertelend, Ibafa, Iványi, Kakics, Katádfa, Kacsota, Kisasszonyfa, K.-Dér, K.-Peterd, Kistelek, Korpád, Marocsa, Megyefa, Mecske, Monosokor, Monyorós, N.-Peterd, N.-Véty, Ócsárd, Okorág, Ozd, Regenye, Rónátfa, Rugasd, Sellye, Sós-Vertike, Sz.-Dienes, Sz.-Erzsébet, Sz.-Gál, Sz.-Iván, Sz.-Király, Sumony, Tengerin, Tessén, Uj-Mindszent, Varjas, Velin, Zók.

Nevezetesebb helyek : *Szent-Lőrincz*, m. v., feje hg. Eszterházy uradalmának, melyhez 14 falu, s 4 pusztá tartozik. *Bükösd*, m. v. bort termeszt, márványt tör. Szép kastély. *Sellye*, m. v. jeles marha- kivált sertés-tenyésztéssel.

3. Siklói járás.

Nevezetesebb helyek : *Siklós*, m. v. s a közigazgatás székhelye, kies vidéken, 3500 lakossal. Van tartós és erős vörös bora, ásványvize, márványa, kőbányája, selyemgombolitója. De legnevezetesebbé teszi Siklóst a felette felemelkedő, még most is jó karban levő fellegvára. Ebbe hozta Gara Miklós Zsigmond királyt 1402-ben, hogy visegrádi kemény fogságát enyhíthesse. *Vaiszló* m. v. híres sertésvasárokat tart. *Gyúd*, nevezetes bucsujáróhely, jó bort termeszt, vörös és kék márványt tör. *Harkány*, f. igen jeles kénköves forrással, melyben iblany is találtatik, és derék fürdőépületekkel. A víz használ közvény-, méh-, lép- és májbetegségekben, aranyérben, fejférfolyásban. Vidéke szerfelett kies. *Harsány*, népes f. legjobb vörös bort termeszt a megyében, mellyel csak a villányi vetekedik. Egy czukorsüveg alakú hegytetőn régi vára romjai láthatók. *Villány* f., vörös és fejér boráról híres.

4. Dárdai járás.

Közigazgatási székhely : Dárda. Hozzá tartozó községek : Albertfalva, Bán, Baranyavár, Batina, Benge, Bellye, Bodolya, Bolmány, Csusza, Darázs, Daróc, Eugenfalva, Herczegszőlős, Karanca, Kácsfalu, Keskend, Kő, K.-Dárda, Kisfalud, Kopács, Laskafalu, Laskó, Lőcs, Herczeg-Márok, Monostor, Sárók, Sepse, Sz.-István, Vörösmart.

Nevezetesebb helyek : *Dárda*, m. v. 2000 lakossal, szép kastélyllyal és kerttel. Feje hg. Lippe-Schaumburg egyik nagy uradalmának. *Bellye* f. nevet ad az Albrecht cs. k. főherczeg roppant, uradalmának, melyhez 30 helység, 2 pusztá, és 5 majorság tartozik. *Eugenfalva* fellegvárral.

5. Sásdi járás.

Nevezetesebb helyek : *Sásd*, szolgabírói székhelyllyel. *Gödre*, m. v. sok gyümölcsöt termeszt és szép lovakat tenyészt. *Abaliget*, csepegőköves barlangjáról híres. *Magyar-Hertelend* f. lakosnői sok és kapós ugynevezett bugyogós korsót készítenek. *Pölöskében* egy felette régi szentegyház (közvélemény szerint még István király idejében épült.) *Rákos* falunak dagadófor-

rása van. *Szász* f. régente hires *Szászvár*, melynek erős kerített falai és sánczai most is egészen megvannak. A régi apátság épülete most plebános lakául szolgál. Kőszénbánya.

6. Mohácsi járás.

Nevezetesebb helyek : *Mohács*, m. v. s közigazgatás székhelye, a Duna jobb partján, 10,000 lakossal, kik a kézművességet és kereskedést erősen űzik. Áldott határa igen nagy; vásárai sertésekre híresek. A Mohácstól dél felől eső síkságon történt 1526 aug. 29.-kén a gyászos emlékeztető ütközet a magyarok és törökök közt. Ugyanitt törte össze 1687 augusztusban a vitéz Lotharingiai Károly hg. a törököket. *Német-Boly*, m. v. hires buzát termeszt, szép lovakat nevel; sertésvásárai nevezeteseek.

7. Pécsi járás.

Közigazgatási székhely : Pécs. A járásban nevezetesebb helyek : *Hosszu-Hetény*, nagy f. 2000 lakossal. Határában van a Zengő hegy, mely egész megyében legmagasabb. *Pellérd* falunak bora, csereasznyéje, buzája, pinczekezelése az elsők közül való a megyében, Czindery László kastélyával. *Kővágó-Szőlős* hires malom- és köszörűköveket készít. *Szabolcs* falu legjobb kőszénad e megyében.

7. Tolna vármegye.

Kiterjedése 63³¹ mérföld, 205,763 lakossal. Elosztatik 5 járásra, melyek következők : 1. *bonyhádi*, 2. *hőgyéssi*, 3. *tamási*, 4. *duna-földvár*, 5. *szegszárdi*. Közigazgatás és törvényeszk helye : Szegszárd.

1. Bonyhádi járás.

Nevezetesebb helyek : *Bonyhád*, m. v. s járási közigazgatási székhely, egy kies, hosszan nyúló völgy oldalán, 5000 lakossal, többnyire cseréppel fedett házakkal. Sok dohányt termeszt, s a számos zsidóság eleven kereskedést űz. *Grabóc*s, kalugyer zárdával és friss forrásokkal. *Váralja* f. kőszénbányájáról és mészegetéséről nevezetes.

2. Hőgyéssi járás.

Közigazgatási székhely : Hőgyész. Hozzá tartozó községek : Diósbereány, Csibrák, Duza, Görbő-Velecska, Gyöng, Hidegkut, Igar, Kalaznó, Kölesd, Kurd, Sz.-Lőrincz, Miszla, Murga, F.-Nána, Némedi, Pálfa, Simontornya, Szakadát, Szárazd, Nagy-Székely, Kis-Székely, Kis-Tormás, Udvari, Uzd, Borjád pusztával, Varsád, s a következő puszták : Rácz-Egres, Ferenczkut, A.-Pél, F.-Pél, Dád, Vám, Viddin, N.-Tormás, Csicsó, Csernyéd, Miszla-Bikád, Csókás.

Nevezetesebb helyek : *Hőgyész*, m. v. kies erdőkkel, szőlőkkel körülvett vidéken s völgyben. Ékesíti gr. Aponyi család 4 szegletes kastélya, csinos angolkert közepén. A lakosok igen sok dohányt termesztene, s pénteken tartott hetivásárai gabonára nevezeteseek. *Kölesd*, m. v. jó bortermesztéssel és élénk vásárokkal. *Simontornya*, m. v. a Kapos és Sió vizek összefolyásánál, jól alapított kórházzal, jó bortermő szőlőhegygyel. Régi vára

még most is épségben látható. *Gyöng*, f. 3000 lakossal egy völgyben. Utczái rendesek; házai csinosak. Ref. algymnasium. Szorgalmas lakosai sok dohányt, gyümölcsöt, bort termesztnek; számos olajmalmaikban sutolt olajjal kereskednek. Szerdán tartott hetivásárai fára és főzelékre nevezeteseek. *Szent-Lőrincz* vagyonos falu, sok dohányt és gabonát termeszt. *Nagy-Székel*y, református német f. 2000 lakossal, kik fáradhatlan munkások, sok dohányt, mákot termesztnek, szép lovakat nevelnek, s a juhtenyésztést is űzik. *Missla* f. selyemtenyésztéssel.

3. Tamási járás.

Közigazgatási székhely: Tamási. Hozzá tartozó községek: Bedegh, Dombóvár, Döbrököz, Értény, Gyula-Jovancza, Iregh, Kánya, Tót-Keszi, Tót-Kér, Kónyi, Kocsola, Lápafő, Nak, F.-Nyék, Pári, Pinczehely, Regöly, Szakál, Szakcs, Szántó, Nagy-Szokol, Tengőd, Várong, Új-Dombóvár, Majsa, Szemcse.

Nevezetesebb helyek: *Tamási*, m. v. 3000 lakossal, nagy és igen termékeny határral, tágas szőlőhegygyel. Egy hegyoldalban alig látszik régi várának, mely Kosba vagy Miklós várnak is nevezetett — maradványa. Ennek tövében van építve hg. Eszterházy diszes négyszegletű vadászkastélya. Van két nagy vadaskertje, a Koppán mentiben kiszáritott 1000 holdra menő rétségen rétöntözése. *Értény* f. hires buzát termeszt. A hozzá tartozó méhesi pusztán Leányvárának, az edelényi pusztán pedig Kupa várának omladéakai láthatók. *Szakcs*, m. v. *F.-Nyék*, f., szép lovakat nevelnek. *Ozora*, m. v. a Sió partján, várkastélylyal, mely a régi vár romjain fekszik. Hires ménese megszűnt, de a tóti pusztán nagyon jeles vizimalma van. *Iregh*, m. v. termékeny róna vidéken, gr. Viczay roppant várkastélyával, s jeles juhtenyésztésével. Lakosai szép lovakat tenyésztnek. Az ide tartozó békai pusztán vörös barátok kolostorának romjai láthatók. *Pinczehely*, m. v. sok dohányt termeszt. *Dombóvár*, m. v. régi várának maradványával.

4. Dunaföldvári járás.

Közigazgatási székhely: Duna-Földvár. Hozzá tartozó községek: Paks, Bölcske, Madocsa, Kömlőd, Német-Kér, Bikács, Györköny, Nagy-Dorog, Kajdacs. Puszták: Szent-András, Hüllő, Csámpa, Lóhegy, Gyapa, Tápé, Földes, K.-Kajdacs.

Nevezetesebb helyek: *Duna-Földvár*, népes m. v. a Duna jobb partján, 12,000 lakossal. Céhes mesterembereinek száma 468, kik közt fazekas 17 találhatik, kik a határban találtató jóféle agyagból jeles minőségű cserépedényt készítenek. Halászata a Dunában szinte jövedelmes, s gyümölcs-termesztése nem megvetendő. *Paks*, iparos m. v. a Duna jobb partján, homokos térségen, 8000 lakossal. Kézművesei közt a len- és gyapotkelméket dolgozó műtakácsok kiemelést érdemlenek; kereakedése élénk. *N.-Dorog*, f. a Sárvíz csatornája mellett, 3000 lakossal, kik sok dohányt és káposztát termesztnek, jó lovakat nevelnek.

5. Szegszárdi járás.

Közigazgatási székhely: Szegszárd. Hozzá tartozó községek: Agárd, Alsó-Nyék, Batta, Báticasék, Decs, Duna-Sz.-György, Ócsény, Fadd, Ger-

jen, Harcz, Medina, Meözs, Pilis, Szedres, Várdomb. Puszták : Simonmajor, Kajmad, Apáthi, Tengelicz, Hidvég, Hidgya, Igenyes.

Nevezetesebb helyek : *Szegszárd*, m. v. 10,000 lakossal. Fekszik a boráról nevezetes szegszárdi hegy tövében, kies vidéken. Keleti róna határát a Sárvíz barna vize nedvesíti. Van itt hegyre épült díszes vármegyeház, takarékpénztár, borkereskedő egyesület. Vörös bora a legjobbak közé tartozik az országban. *Bátaszék*, m. v. a Sárvíz mellett, 5000 lakossal, apátsággal, s jó vörös bortermesztéssel. *Decs* falu igen kapós fejrő bort termesz. *Hidgya* p. Bezerédy István jeles gazdaságáról és selyemtenyésztéséről nevezetes.

8. Veszprém vármegye.

Kiterjedése 78⁴⁰ □ mérföld, 184,876 lakossal. Elosztatik 5 járásra, mellyek következők : 1. *enyingi*, 2. *zirczi*, 3. *devecseri*, 4. *pápai*, 5. *veszprémi*. Közigazgatás és törvényszék helye : Veszprém.

1. Enyingi járás.

Közigazgatási székhely : Enying. Hozzá tartozó községek : Mező-Komárom, Bozsók, Siófok, Fok-Szabadi, Maros, Lajos-Komárom, Szilas-Bolhás, Dégh, Mező Sz.-György, Lepsény, Balatonfő-Kajár, Csajág, Kenese.

Nevezetesebb helyek : *Enying*, m. v., szép kath. paroch. templommal. Feje hg. Batthyáni egyik szép uradalmának. *Dégh*, f. ékesíti Festetics nemes család gyönyörű kastélya, pompás angolkerttel. Van itt nevezetes és kitűnő szépségű merino-juhtenyésztés, gulya, telivér ménés, sveiczi tehenészet. A homokos helyek fákkal vannak beültetve. *Kenese* f. a Balaton partján, hegyek közé szorított völgyben. A balatoni gőzösnek itt révje van.

2. Zirczi járás.

Közigazgatási székhely : Zircz. Hozzá tartozó községek : Aka, Ács-Tezsér, Bakonybél, Bánk, Bársonyos, Borzavár, Csátka, Csernye, Csesznek, Csetény, Dudar, Eplény, Esztergár, Gicz, Gyirót, Hánta, Jásd, Lázi, Lókut, Nána, Olaszfalu, Oszlop, Péterd, Porva, Réde, Románd, Sikátor, Súr, Szapár, Magyar-Szentkirály, Német-Szentkirály, Magyar-Szent-László, M.-Szombathely, N.-Szombathely, Teleki, Tés, Varsány, Zircz. Puszták : Tündérmajor, Veim, Gyertyánkút, Pálhálás, Szépalma, Pénzeskút, Somhegy, Akli, Kis-Tés, K.-Dudar, A.-Pere, F.-Pere, Kardosrét, Répás, Hatalom, Páltelek, Pervat, Tarcs, Börcsháza, Szolgagyőr, Nyeszkenye, Feketeviz, Nádasd, Kenyeri, Óbánya, Csátár, Koromló, Inota, Hajmás, Vinye, Vécseny.

Nevezetesebb helyek : *Zircz*, m. v. a Bakonyban, 2000 lakossal, kik főleg kézművességből, faeszközök készítéséből s fuvarozásból élnek. Nevezetessé teszi e várost a cistercita szerzet gazdag apátsága, melly 1814-től fogva a pilisi és pásztói apátságokkal egyesítettén, most egészen független. Az apátsági szentegyház a Gizela királynétől építtetett, de megrongált templom romjain épült. Van itt derék sveiczi tehenészet, nemes lötenyésztés, és szép urasági gyümölcsös. *Bakonybél*, f. a Bakony közepén, egy keskeny, de kies völgyben. Apátságát még sz. István király alapította a benedekiek számára. A helység felett felemelkedő Somhegy legmagasabb csúcsa

a Bakonynak. *Szent-László* ásványforrással és fürdőintézettel. *Réde* f. agyagos földet a záporok rongálják; gr. Eszterházy család szép kastélyával s ménesével; feje egy uradalomnak. *Csesznek*, régi hegyivarával, s barlangjával.

3. Devecseri járás.

Közigazgatási székhely : Devecser. Hozzá tartozó községek : Nagy-Pirit, Somlyó-Vásárhely, Tüskevár, A.-Iszkász, Ajka, Bor-Szörcsök, Berénd, Csögle, Csősz, Csékut, Dabrony, Doba, F.-Iszkász, Gyepes, Halimba, K.-Szőlős, Karakó-Szörcsök, Kerta, K.-Berzseny, K.-Jenő, K.-Kamond, Kis-Pirit, Közép-Iszkász, Kis-Löd, Kolontár, Magyar-Polány, Nagy-Alacsony, Nagy-Kamond, N.-Szőlős, Német-Polány, Noszlop, Oroszi, Ócs, Padrag, Pusztá-Miske, Rendek, Salamon, Torna, Tósok, Vecse, Vid, Város-Löd. Puszták : Buzásföld, Bóde, Csipánháza, Csűr, Dabróka, Károlyháza, Lőrinte, Meréte, N.-Berzseny, N.-Bogdány, Pölöske, Szigeti, Torna-Pinkócz, Várda, Vashánya, Urkut.

Nevezetesebb helyek : *Devecser*, m. v. közel a Somlyó hegyhez, 3500 lakossal, sok mesteremberrel. *Nagy-Szőlős*, m. v. a somlyói hegy alatt, melly itt különösen erős és állandó bort terem. *Doba*, f. a somlyói hegy északi tövében. Ékesíti gr. Erdődy Kajetán külföldi izléssel épített pompás kastélya és kertje. A Somlyó ormán még most is láthatni omladékaiban a híres Somló várát. *Város-Löd*, hajdan *Lövöld*, népes falu 2000 lakossal, kik igen szorgalmasok, gabonát, burgonyát, lent, sok gyümölcsöt termesztenek, faeszközöket csinálnak, taplót gyűjtenek, fuvaroznak. Van több fűrés- és lisztmalma.

4. Pápai járás.

Közigazgatási székhely : Pápa. Hozzá tartozó községek : Acsád, Adorjánháza, Béb, Békás, Borsos-Győr, Homok-Bödöge, Csóth, Dáka, N.-Dém, Dereske, Döbrönte, Egeralja, Farkasgyepű, Fenyőfő, K.-Ganna, N.-Ganna, Gergelyi, Gecse, A.-Görzsöny, F.-Görzsöny, Gyimót, Iharkut, Jákó, Kopán, P.-Kovácsi, Kup, Kéttornyú-Lak, Mező-Lak, Marczaltó, Mihályháza, Németbánya, Nóráp, Nyárad, Nyögér, Lovász-Patona, Bakony-Ságh, Nemes-Szalók, Pór-Szalók, Szentivány, Szücs, Takácsi, Bakony-Tamási, Tapolczafő, Pápa-Tezsér, Adász-Tevel, N.-Tevel, Ugod, Vanyola, Vaszar, Külső-Vath, Vinár. Puszták : Agyaglik, Asszonyfa, Atya, Arda, Ács, Döbrés, Egyházas-Bödöge, Farkas, Gajtorja, Gyula, Gordon, Hánta, Hodoska, Ihási, Imár, Igal, Iváczháza, Jár, Kamond, Királyfőde, K.-Acsád, K.-Borsosgyőr, Korcsánd, K.-Tevel, K.-Dém, Lesháza, Lehért, Mátyusháza, Mezőszeg, Olaszfalu, Pinkócz, Pusztá-Gyimót, Szélmező, Sávoly, Simaháza, Szalmavár, Szerdahely, Tima, Usaly, Vecse, Zsömlén, Zsörk, Antfa, János, Farkasgyepű, Németbánya, Pódár, Répás.

Nevezetesebb helyek : *Pápa*, régi nevezetes város, kies rónaságon, Győrtől délre 2 postaállomásra, 16,000 lakossal. Utczái tágasak, s nagyobb részben kővezettek. Ékességére szolgál gr. Eszterházy család urasági vára, díszes kerttel. Roppant kath. paroch. szentegyháza az egész környéken legsebb. Van itt reform. főgymnasium, kath. algymnasium, nagy polgári térfi és nőköroda, tébolyda, posztó-, papiros-, kőedénygyár. Ezenkívül vannak

számos posztósok, csapók, s a pápai irhások által készített keztyüböörök is nevezeteseek. *Marczalló*, m. v. a Rába és Marczal vizei közt, szép urasági kastélylyal és kerttel. *Lovász-Palota*, m. v., gr. Somogyi család gyönyörű kertje és kastélya ékesíti. Jó baromvásárokat tart. *Békás* falunál sok turfa és gyeptőzeg találtatik. *Koppán* f. a Bakonyban híres őszibaraczkot és sok gyümölcsöt természet. *Szűcsnél* vörös és fehér márvány töretik. *Ugod* f. határában meszet égetnek, s kőszén is találtatik; a vadkerti pusztán pedig van savanyuvize s fürdőintézete, régi váromladékkal.

5. Veszprémi járás.

Közigazgatási székhely : Veszprém. Hozzá tartozó községek : Palota, Nagy-Vásóny, A.-Örs, Bánd, Berhida, Csopák, Faisz, F.-Örs, Hajmáskér, Herend, Kádarta, K.-Kovácsi, Kövesd, Küngös, Leányfalu, Litér, Loyas, Márkó, Magyar-Barnag, Mencshely, Nagy-Hidegkut, Német-Barnag, Ősi, Őskü, Palaznak, Papkeszi, Peremarton, Rátót, Sólly, Szentgál, Sz.-István, Szentkirály-Szabadja, Tót-Vásóny, Vámos, Vilonya, Vörösberény, Vöröstó, Pusztá-Kis-Hidegkut. Puszták : Almadi, Balácsa, Bula, Csátár (Veszprém m.) Csátár (Vásóny m.), Csepely, Jutas, Kemecse, Kér, K.-Hidegkut, Lebu, Menyéte, Mesteri, Pór-Faisz, Péth, Sz.-Mihály, Kosztori, Rostás, F.-Sári, Mára, Papvásár.

Nevezetesebb helyek : *Veszprém*, igen régi püspöki város a Bakony erdeje s a Balaton tava közt egy hegyen, 12,000 lakossal. Van itt kath. püspöki és káptalani székhely, seminariu, kath. főgymnasium, takarékpénztár, árvaház, könyvnyomda, jeles püspöki székesegyház és palota, megyeház. A Séd vize a vár alatti városban keresztülfolyván, számos lisztmalmot, különösen sok pokrócz- és szűrkallót forgat. Pénteken tartott hetivásárai gabonára nézve híresek. *Palota*, m. v. egy hegytetőn 6000 lakossal, kik közt sok csapó és posztós találtatik. Két urasági várkastély. Köves határán sikeres tisztabuzát természet. *Nagy-Vásóny*, m. v. ékesíti a városon kívül álló urasági kastély; a város közepén pedig egy négyszegletű vastag toronnyal, Kinisi Pál várkastélyának omladéka láthatók, hol híres kőszobra már roncsolt állapotban áll, most sűrű házak környezik, alatta pedig bő vízi források buzognak. Közel a várostól nyugotra a temető mellett van egy elpusztult barátság, melyet Szent Mihály kolostorának neveznek, e mellett, mennyire romjai mutatják, a régi világnak remekműve a kolostor szentegyháza. E templomban voltak letéve Kinisi Pálnak, s társának Mieszlenovicsnak tetemei az oltár előtti sirboltban. Ez egy márványfedéllel volt befedve, melyre bámulatos ügyességgel csaknem emberi nagyságban vannak a két halott képei kifaragva. Mintegy órányira vagyon ide még rengeteg erdőség közepén egy „Talód“ nevű mesterséges készültű pusztá kolostor; de hogy miféle szerzetesek lakhatták, nem tudhatni. *Szent-Gál*, népes f. 4000 lakossal, kik hajdan királyi vadászok voltak, s azért helybeli nemesi szabadsággal éltek. *Rátót*, f. az idevaló prépost kastélyával. Gr. Gyulaffy várának s egy veres barátok kolostorának romjai láthatók. *Herend*, f. legjelesebb porcellángyárral az országban. *Sólly* falunak igen régi ref. temploma, papirosmalma, és híres vörös bora van. *Vörösberény*, f. a Balaton mellett, felette gyönyörű, kies és egészséges vidéken. Határának harmadát a Balatonra néző szőlőhegyek teszik. Szántóföldei veres agyagból vagy fekete vulkán-

hamuból állnak s termékenyek. Forrásai Szentkirály-Szabadja felől annyira bővizűek, hogy felbuzgásuktól nem messze malmot hajtanak.

9. Győr vármegye.

Kiterjedése 23¹⁰ □ mérföld, 87,181 lakossal. Elosztatik 1 királyi várostra (Győr), mely saját tanácsa alatt a vármegyétől függ, és 3 járásra, melyek következők: 1. *szentmártoni*, 2. *téthi*, 3. *győri*. Közigazgatás és megyei törvényszék székhelye:

Győr, k. város, kies rónaságon, a kis Duna mellett, mely itt a Rába és Rábca vizeket veszi magába. Eloszlik belvárosra, újvárosra és a majorkrokra. A belváros régi idomra van ugyan építve, de eléggé tiszta, utczái kövezettek. Az újváros a Rába és Rábca vizek közt fekszik, s a belvárostól a Rába vize választja el, mellyen derék fahíd áll. Győr, egyik legműveltebb s legvagyonosabb városaink közül. Székhelye egy kath. püspöknek s káptalannak. Továbbá van itt kath. főgymnasium, papnövelde, leánytanoda az Orsolya szüzeknél, alreáliskola, evang. kisgymnasium, több posztó-, rozsólia-, keztü-, virág-olaj-gyár. De vagyonos állapotját Győr mindenek felett gabonakereskedésének köszönheti, mellyet 142 kereskedő folytat; ezenkívül hasznos kereskedést űz még törökországi sertésekkel, gyapjuval, gubacsca, és épületfával; valamint szarvasmarha-, kivált lóvásárai híresek. Van takarékpénztára is. Itt ütközött meg János főhercegnek Olaszországból visszavonuló s a nemes felkelő sereggel egyesült hada a francziákkal 1809 jun. 14-kén.

1. Szent-Mártoni járás.

Közigazgatás székhelye: Szent-Márton. Hozzá tartozó községek:

Nevezetesebb helyek: *Szent-Márton*, m. v. a híres Pannonhalma nyugoti tövében, 3000 lakossal, kik többnyire kézművességből és bortermesztésből élnek. De legnevezetesebbé teszi ezen helyet a Pannonhalmán levő igen régi, híres és gazdag apátsága a sz. Benedek szerzeteseinek. Ez apátságot még Geiza hg. alapította 997-ben, de tökéletességre fia, sz. István vitte. A zárda legfőbb nevezetességei közé tartozik egy 100,000 kötetre menő jeles könyvtár, mellyben sok becses és ritka könyvek s kéziratok találhatók. Említést érdemel még itt azon jeles vízerőmű, melly óránként 65%, akó vizet 372 lábnyi magasságra, s 2400 láb messzeségre tol fel.

2. Téthi járás.

Közigazgatási székhely: Téth. Hozzá tartozó községek: *Csanak*, *Csikvánd*, *Felpécz* és *puszta Hali*, *Gyarmat* és *Csikóréti p.*, *Gyirmót*, *Gyömörő* és *Csigi p.*, *Kajár*, *K.-Babót*, *K.-Pécz*, *Koronczó*, *Ménfő*, *Mérges*, *Új-Malomok* és *A.-s F.-Ponyvád* puszták; *Ó-Malomok*, *Móriczhida* és *K.-Árpás*, *Teke* és *Fördemész*, *Pátka* és *Pátka p.*, *Rába-Sz.-Mihály* és *Angyal*, *Dörirét* s *Homorod* puszták; *Rába-Sz.-Miklós* és *K.-Móriczhida*, *Ferenczháza* és *Kányahegy*; *Szemere* és *Szent-Pál* puszták, *Szerecseny*, *Szentkut*, *Tinyó*.

Nevezetesebb helyek: *Téth*, népes falu 2000 lakossal; a járás főhelye. *Csanak* és *Ménfő* helységek lakosai kukoriczaszárból székeket csinálnak.

3. Győri járás.

Közigazgatási székhely : Győr. A járáshoz tartozó községek : Abda, Ásvány, Bácsa, K.-Bajcs, N.-Bajcs, Bezi, Börca, Bödöge, Markota, Csécsény, Czakóház, Dunaszeg, Duna-Sz.-Pál, Enese, Fejértó, Gönyű, Hédervár, Ikrény, Kapi, Kóny, Ladomér, Ótevény, Ótevény-Sziget, Pinnyéd, Rába-Patona, Ráró, Révfalu-Patona, Réti, Szabadi, Szentivány, Győr-Sziget, Szőgye, Sövényház, Ujfalu, Vámos, Venek, Zámoly.

Nevezetesebb helyek : *Hédervár*, m. v. termékeny térségen. Főékesége a gr. Viczay kétemeletes négyszegű vára, mely három toronynyal ékeskedik, s hajdan bástyákkal és sánczokkal körül volt véve, de ezek most kellemes angolkertté változtattak; a Duna mellett pedig szép fácsányos kert nyulik el. *Ásvány* f. sok káposztát termeszt s avval kereskedik. *Ráró* f. gr. Sándor Móríczt kastélyával és kertjével. D. *Szent-Pálon* b. Sina Györgynek jeles ménese van.

IV. Nagyváradi kerület.

Kiterjedése 613³⁹ □ mérföld, 1,459,119 lakossal. Van benne 6 vármegye, melyek következők : Arad, Békés-Csanád, Dél-Bihar, Észak-Bihar, Szabolcs, Szathmár. A közigazgatás vagyis a helytartósági osztály, s kerületi főtörvényszék székhelye : Nagyvárad.

1. Dél-Bihar vármegye.

Kiterjedése 94³⁴ □ mérföld, 165,520 lakossal. Elosztatik 7 járásra, melyek következők : 1. *nagyvárad*i, 2. *mezőkeresztesi*, 3. *élesdi*, 4. *margitai*, 5. *szalontai*, 6. *belényesi*, 7. *tenkei*. Közigazgatás és megyei törvényszék székhelye :

Nagyvárad, mely saját tanácsa alatt a megyei kormánytól függ, hazánk egyik legrégibb, s legnevezetesebb városa, fekszik kellemes termékeny rónaságon, mely északra szép szőlőhegyek által záratik be. Tulajdonképen 4 városból áll, u. m. Nagyváradból, Várad-Olasziból, Várad-Velenchéből és Várad-Váraljából. A 4 várost az itt 34 öl szélességű Sebes-Körös választván el, két erős fahíd által köttetnek össze. Összes népessége 25,000 lélek. Van itt romai és görögkath. püspökség és káptalan, s papnövelde, jogakademia, főgymnasium és alreáltanoda, az irgalmas szerzet kórházán kívül 2 kóroda, s több jótékonyintézet és alapítvány, árvaház, takarékpénztár. Utczái kövezettek, s épületei közül kiemelendők a vár, a kath. püspöki palota és székesegyház, és a vármegyeház. A lakosok nagy része kézművességből, kereskedésből, és szőlőművelésből él. Szerdán tartott hetivásárai igen népesek, különösen gabonára, aztán deszkára s fenyőszálakra, lóra és szarvasmarhára. Az ugynevezett váradi melegfürdők félmérföldre esnek a várostól kies erdők szomszédságában Hajó és Pecze Sz.-Márton helységek határaitban. Hasznai tapasztaltattak görcsökben, gutaütésben, csuzos nyavalyákban.

1. Nagyváradi járás.

Közigazgatási székhely : Nagyvárad. A járáshoz tartozó községek : Almamező, Alpár, Oláh-Apáti, Barakony, Betfia, Bihar, Régeny pusztával;

Bikács, Csátár, Latobár pusztával; Csehi, Abriháza pusztával; Fugyi-, Vizes-Gyán, Gyapju, Álsai, Mácsa és Somogy pusztákkal; Hajó, Harangmező, Nagy-Hársány, Tamási pusztával; Jákó-Hodos, Stüvegd pusztával; Kardó, Kis-Kér, Nagy-Kér, Kigyik, Kopacsel, Hegyköz-Kovácsi, Mezőfalva pusztával; Körösszeg, Less, Kis-Marja, Nagy-Marja és Uj-Marja pusztákkal; Nyárló, Nyárszeg, Fülöpháza pusztával; Nyüved, Kügy pusztával; Uj-Palota, A.-Vadász pusztával; Ó-Palota, Hegyköz-Pályi, Pelbárt-hida, Pósa, Püspöki, Micske pusztával; Rojt, Rontó, Sályi, Siter, Somogy-Uzsopa, Szalárd, Adorján pusztával; Hegyköz-Száldobágy, Szaránd, Székelytelek, Babostya pusztával; Szent-András, Össi és Iklód pusztákkal; Szent-Elek, Sz.-János, Szeben pusztával; Pecze-Sz.-Márton, F.-Vadász pusztával; Oláh-Sz.-Miklós, Szöllös, Pap-Tamási, Benke, Szigeti, Kis-Uj-falu vagy Vaj és Adorján pusztákkal; Tarján, Cserepes és Vergye, Besenyő és Mindszent pusztákkal; Tasádfő, Tóttelek, Ugra, Vörös-Peterd és Pészert pusztákkal; Hegyköz-Ujlak, K.-Ürögd, N.-Ürögd, Fugyi-Vásárhely.

Nevezetes helyek: *Biha*r, m. v. 2000 lakossal. Tágas szőlőhegye jó bort terem; néhány száz lépésnyire a várostól egy nagy négyszegletes földvárát, mely hajdan Ménmarothé volt, most is láthatni. *Csátár*, m. v. egy dombtetőn, igen jó bort termeszt és cserépedényeket éget. *Kis-Marja*, m. v. Bocskay István születéshelye, ki e várost nevezetes szabadalmakkal ruházta fel. *Püspöki*, m. v. közel Váradhoz 2500 lakossal és roppant szőlőhegygyel. *Szalárd*, m. v. kies de lapályos vidéken a Berettyó vize mellett, sok réttel. Keletre mintegy $\frac{1}{4}$ órányira van élénken látogatott savanyuvize és fürdőintézete.

2. Mező-Keresztesi járás.

Közigazgatási székhely: Mező-Keresztes. Hozzá tartozó községek: Ártánd, Kis-Zomlin pusztával; Körösszeg-Apáti, Kőrmösd pusztával; Bedő, Bojt, Bors, N.-Zomlin pusztával; Bereg-Böszörmény, Csökmő, Szöcskőd pusztával; Darvas, Bozsód és Csiff pusztával; Furta, M.-Homorog e következő pusztákkal: Boldogasszonytelke, Kenéz, K.-Nyésta, N.-Nyésta, Petend, K.-Tóti, Nagy-Tóti; Nagy-Kereki, Ádám pusztával; Komádi, következő pusztákkal: Eszi, Hádi, Kóth, Atka, Irász, K.-Komádi; Mező-Peterd, Mező-Sas, Szakál, Kis-Szántó, Nagy-Szántó, Berettyó-Sz.-Márton, következő pusztákkal: Korogy, Sz.-Dienes, Szomojom, Bocs; Told, Kis-Told pusztával; Váncsod, Vekerd, Zsáka.

Nevezetesebb helyek: *Mező-Keresztes*, m. v. termékeny rónaságon a debreczeni országutban 2500 lakossal. *Kőrmösd* pusztán van hazánkban a legszebb magyar fajú gulya. *Kis-Szántó* f. olajmalma van. *Ártánd*, jó dohányt termeszt. *Komádi*, f. roppant rétság mellett, nevezetes szarvasmarha- és sertésenyésztéssel. Rákokkal mind Debreczent mind N.-Váradot e falu tartja.

3. Élesdi járás.

Közigazgatási székhely Élesd. Hozzá tartozó községek: Bánlaka, K.-Bárod, N.-Bárod, Beznye, Birtiny, Borostelek, Bottyán, Brátka, Bucsa, Csarnóháza, Cséklye, Csécske, Dámos, Dubricsony, Esküllő, Fancsika, Feketető, Gálosháza, Gégyény, Jenő, Hodos pusztával; Izsópallag, Kabalaspatak, Magyar-Kakucs, Oláh-Kakucs, Kalota, Keszteg, Korniczal, Kőalya,

Krajnikfalva, Lok, Lóre, Ponor, Remete, A.-Lugos, F.-Lugos, Pojána pusztával; Örvénd, Össi, Fekete-Patak, Nagy-Patak, Pestére, Pestes, Sólyomkő pusztával; Pósalaka, Rév, Orosztelek és Tizfalu határ pusztákkal; Rikosd, Serges, Sonkolyos, Szabolca, Szakadát, Szászfalva, Szurdok, Mező-Telegd, Telkesd, Telki, Tinód, Körös-Topa, Tötös, K.-Ujfalv, Puszt-Uj-lak, Úrgeteg, Vircsolag.

Nevezeteseb helyek : *Élesd*, m. v. a Kolosvárra vivő országutban. Közel ide magas sziklatetön áll a régi Somlyókő vár. *Mező-Telegd*, m. v. a Sebes-Körös mellett, híres bortermesztéssel és cserépedény-égetéssel. *Nagy-Báród* f. főhelye a volt hasonlónevű nemes kerületnek. *Nagy-Rév*, népes f. van híres agyagja, melyet messze vidékekre üveghutákba is hordanak. *Sonkolyos*, f. hasonlóképp agyagbányájáról híres.

4. Margitai járás.

Közigazgatási székhely : Margita. Hozzá tartozó községek : Felső-Ábrány, Vedres-Ábrány, Albis, Véd pusztával; Kis-Almás, Almaszeg, Almaszegihuta, Keresztur-Apáti, Bályog, Baromlak, Bártfalva, Bodonospatak, Bogdászovárhegy, Bogyoszló, Borzik, Bozsaj, Csanálos, Cséhtelek, Csóhaj, Csujafalva, Czigányfalva, Déda, A.-Derna, F.-Derna, Dizers, Fancsika, Farnos, Fegyvernek, Genyéte, Hagymádfalva, Hőke, Kécz, Királyi, Kohány, Kővág, Kövesd, Kövesegyháza, Középes, Feketeerdő pusztával; Lúki, Micske, Sáncai pusztával; Nadánytelek, Papfalva, Monos-Petri, Poklostelek, Sástelek, Sárszeg, Siter völgy, Vaj pusztával; Szarkó, Széltalló, Sz.-Jób, Sz.-Lázár, Széplak, Szocset, Száldobágy, Szunyogd, Tataros, Terebes, Terje, Tóti, K.-Tótfalu, N.-Tótfalu, Bisztra-Ujfalv, Vámosház, Vár-viz, Verzár.

Nevezetesebb helyek : *Margita*, m. v. a Berettyó vize mellett, 3000 lakossal, híres marhavásárokkal. *Micske* m. v. igen sok és szép gyümölcsöt termeszt. *Sz.-Jób*, m. v. hajdan nevezetes vára volt a Berettyó tavai közt; most jövedelmes apátságá híresíti. *Almaszeg* határában üveghuta van. *Bodonos-Patak* f. határában jeles asphalthánya műveltetik. *Nadánytelek* f. vidékén sok kőszén található.

5. Szalontai járás.

Közigazgatási székhely : Szalonta. Hozzá tartozó községek : Ant, Árpád, Horindsa és Gyarak pusztákkal; Atyás, Radvány és Bogyoszló pusztákkal; Baj, Csegőd pusztával; Cséffa, Radvány és Solymos pusztákkal; Geszt, a következő pusztákkal : Begécs, Szék és Vátyon; Görbed, Mezőgyán, Kéza és Gyánté pusztákkal; Oláh-Homorog, Illye, Inánd, Kistelek pusztával; Jánosda, Kávásd, Sarkad-Keresztur, következő pusztákkal : Medgyes, Varsányhely, Győr, Győreleje, Herpa, Kányé, Romogy, Nyék és Veregyürüs; Kőtegyán, Madarász, Madarász pusztával; Marcziháza, Pánt pusztával; Méhkerék, Szil és Sziltartcsa pusztával; Okány, Sarkad, a következő pusztákkal : Lehel-Össi és Prépost-Össi, továbbá Pajánd, Remete és Simonkerék; Nagy-Szalonta, következő pusztákkal : Audacs, Atyás, Pata-Erdőgyarak, Kölesér, Péterháza, Barmód, Cserepes, Bagd, Mező-Gyarak, Vimmer, Panasz, Répáskeszi és Vásári; Tamásda, Keményfok pusztával; Tulka, Zsadány, következő pusztákkal : Fancsika, Bölcsei, Orosi.

Nevezetesebb helyek : *Nagy-Szalonta*, népes, s hajdan hajdúváros, termékeny térségen, 10,000 lakossal, kik csaknem mind református magyarok. A lakosok főfigyelmé a sertésenyésztésre van fordítva, és a szalontai sertés országshíres; de szarvasmarhát is sokat és szép lovakat tenyésztnek; sertéssel, marhával, juhval mézzel kereskednek; vérbélű görögdinnyéjük szinte híres. Hajdu korának emléke csak egy vigyázótoronyban áll fen. *Sarkad*, m. v. a Váradról Gyulára vezető országúton, 5000 lakossal. Termékeny róna határát a Gyepes és Fekete-Körös árjai rongálják. Lakosai a szarvasmarha- és méhtenyésztést erősen üzik. Vörös- és fokhagymával, szép sárgadinnyével kereskednek. *Geszt*, f. Tisza Lajos kastélyával és kertjével. *Ugra* f. sok káposztát termeszt.

6. Belényesi járás.

Közigazgatási székhely : Belényes. Hozzá tartozó községek : Albest, Balaleny, Barest, K.-Belényes, Belezsény, Borz, Bragyet, Briheny, Broszt, Budurázsa, Burda, Buntýesd, Czigányesd, Dombrovány, Havas-Dombrovicza, Dragonyesd, Dragotyán, Dsoszánforró, Dsoszán-Gurbest, Feneres, Fenes, Fericse, Fonácsa, Füzege, Gurány, Gyalány, Gyigyisen-Voen, Hátár, Hegyes, Henkeres, Herzest, Jánosfalva, Kakacsény, Kalugyer, Karbunár, Kebead, Kerpenyet, Kimp, A.-Kimpány, F.-Kimpány, Kocsuba, K.-Koh, Kollest, Kosgyán, Kőszvényes, Kreszulya, Kristyor, Kuraczel, Belényes-Lazur, Szohodól-Lazur, Lehecsény, Lelesd, Lunka-Urzeszt, Magura, Mérág, Mézes, Meziád, Nyégerfalva, Nyimoed, Bél-Örvényes, Petrány-Válány, Petrilény-Zavojen, Petrózsa, Pocsavelesd, A.-Poeny, F.-Poeny, Pojána, Pokola, Preszaka, Remete, Rézbánya, Rieny, Robogány, Rozsía, Sebest, Segyest, Segyestel, Sólýom, Sólýmos, Petrász, Sonkolyos, Sust, Száka, Bél-Szelistye, Papmező-Szelistye, Vaskoh-Szelistye, Bél-Sz.-Márton, Bél-Sz.-Miklós, Szerbest, Szód, Vaskoh-Szohodol, Szokány, Sztej, Szudrics, Talp, Tarkaicza, Tárkány, Tatárfalva, Telek, Belényes-Ujlak, Urszad, Hodisel pusztával; Belényes-Válány, A.-Valenyágra, F.-Valenyágra, Vashóh, A.-Verzár, F.-Verzár.

Nevezetesebb helyek : *Belényes*, m. v. bájoló regényes vidéken, mellyet a Fekete-Körössel minden oldalról egyesülő patakok még kellemesebbé tesznek, 3000 lakossal, g. kath. gymnasiummal, a váradí g. kath. püspök kastélyával. Csütörtökön tartott hetivásárai terményekre, országosvásárai szarvasmarhára nézve nevezetesek. Az egész megyében itt lehet legszebb gyümölcsöt kapni. Nem messze a várostól Béla vár omladékai láthatók. *Rézbánya*, bánya m. v. közel a Bihar havashoz felette hegyes kősziklás vidéken, ón-, vas-, rézbányákkal, mellyekben ezüst, s kevés arany is találtatik. *Vaskóh*, m. v. keskeny völgyben, jó karban levő vashámorral. Nevezetes itt egy patak, melly mihelyt a szirtből kisuhan, azonnal két malmot hajt és soha be nem fagy. *Fenes* f. papírosmalmmal. *Fonácsa*, f. nevezetessé teszi 5 üregre oszló híres csepegőkőves barlangja. *Kalugyer*, kősziklás vidéken, nevezetes dagadóforrással. *Kimp* falunál vasérczet és márványt ásnak. *Petrózsza*, f. jeles vashámorral.

7. Tenkei járás.

Közigazgatási székhely : Tenke. Hozzá tartozó községek : Agrius, Barzesd, Feketebátor, Beél, Cseri pusztával; Bélfenyér, Buzaad pusztával.

tával; Benyese, Bogy, Bokkia, Botfej, Bucsum, Bukurvány, Magyar-Cséke, Cseszora, Csontaháza, Dekanyesd, Dobrest, Bulz v. Királyerdő pusztával; K.-Dombroicza, Drág-Cséke, Dusesd, Farkaspataka, Feketetót, Forrószeg, Grósz, Grujlung v. Hosszuliget, Gyanta, Magyar-Gyepes, Oláh-Gyepes, Fekete-Győrös, Hagymás, Klit pusztával; Oláh-Hodos, Hogyis, Hollód v. Hidastelek, Hosszuaszó, Jancsesd, Kalácsa, Kapocsány, Kápolna, Káránd, Karaszó, Nagy-Kerpest, Kisháza, Kislaka, Telmegye pusztával; Papmező-Kimpány, Kocsuba, Korbest, Kórój, Kotyiklet, Krajova, Krancsesd, Mikló-Lazur, Lunkaszpri, K.-Marus, N.-Marus, Mihellő v. Mirló a következő pusztákkal: Bikács, Kis-Káránd, N.-Káránd; Mocsár, Mocsirla, Nánhegyesd, Nyermegy, Ólcsa, Ökrös, Szuszág és Talmács pusztával; Bél-Örvényes, Papmező, N.-Patak, Petegd, Poklusa, Rippa, Rogoz, Bél-Rogoz, Rotarest, Rózsafala, Siád, Szakács, Száldobágy (Szelistye), Márka-Szék, Széplak, Sztány-Turburest, Szombatság, Szpinus, Sztrákos, Tagadó-Medgyes, Terpest, A.-Topa, F.-Topa, Topest, Papmező-Valány, Varosány, Vasand, Venter.

Nevezetesebb helyek: *Tenke*, f. a szolgabíróság székhelye. *Béel*, m. v. üvegghutája van, sertéstenyéztést nagyban űz, 4 országosvásárára többnyire szarvasmarhával foglalkozik. Határában egy régi, sánczczal körülvett erősség omladéka láthatók. *Bélfenyér*, magyar f., lakosai többnyire kerékgyártók, és szép szarvasmarhát tartanak. *Hagymás*, f. békasó-bányával, diója, cseresznyéje sok. *Toplicsa-Káránd*, meleg ásványforrással, sok gyümölcsccsel; zseindelyt és hordódongát készít. *Szék*, f. igen hegyes de szép vidéken, iszapos sóstóval. Itt terem a megyében legtöbb gyalogfenyő.

2. Észak-Bihar vármegye.

Kiterjedése 108²³ □ mérföld, 251,541 lakossal. Elosztatik 5 járásra, melyek következők: 1. *derecskei*, 2. *püspök-ladányi*, 3. *hajdu-dorogi*, 4. *diószegi*, 5. *debreczeni*. Debreczen városa saját tanácsa alatt egyenesen a megyétől függ. Közigazgatási székhely: Debreczen; ugyanitt van a megyei törvényszék, mely Szabolcs vármegyére is szolgál.

Debreczen, népes sz. k. város homokos térségen, Pesthez 24 mérföldnyire, 40,000 lakossal. Utczái hosszuk, szélesek, de kövezve nincsenek, hanem legközelebb járdákkal lesznek ellátva. Van itt egy reform. theologiai és jogakademia, nyilvános főgymnasium, kath. algymnasium, árvaház, takarékpénztár, ipar- és kereskedelmi kamara. Lakosai a földmívelést, marha-, ló-, juhtenyéztést, kézművességet és kereskedést erősen űzik. Kézművesei közül a szappanosok, csutorások, gubacsapók, szíjgyártók kiemelt érdemlenek. Számos hentesei sertéssel, szalonnával nagy fontosságú kereskedést folytatnak. Nagy országos vásárai a pesti után legnépesebbek.

1. Derecskei járás.

Közigazgatási székhely: Derecske. Hozzá tartozó községek: Bagos, Bakonszeg, Dancsháza, Esztár, Földes, Gáborján, Henczida, Konyár, Hoszsú-Pálri, Monostor-Pályi, Kis- v. Mike-Pircs, Péterszeg, N.-Rábé, Sáp, Sáránd, Szovát, Tépe, Torda, Berettyó-Ujfal.

Nevezetesebb helyek: *Derecske*, m. v. Debreczenhez 2 mfd. a váradi országutban, 6000 lakossal, kik sok szarvasmarhát, lovat, juhot tartanak, és

kertiveteményekkel kereskednek. *Berettyó-Ujfalu*, m. v. a Berettyó mellett, Váradtól és Debreczentől egyenlő távolságra a főországutban, 5000 lakossal. Határa magának kicsiny, de Herpály, Andaháza, Sz.-Kozma gazdag pusztákat jobbára a város műveli. *Konyár*, f. határában levő kisebb tavak helyein sok széksót seper; egy nagyobb tó pedig fürdésre használtatik, s vize a köszvényes nyavalyákban igen sikeresnek tapasztaltatott.

2. P ü s p ö k - L a d á n y i j á r á s.

Közigazgatási székhely : Püspök-Ladány. Hozzá tartozó községek : Nádudvar, Szoboszló, Kaba, Báránd, Tetétlen, Udvari, Szerep, N.-Bajom.

Nevezeteseb helyek : *Püspök-Ladány*, m. v. lapályos vidéken, 5000 lakossal. *Nádudvar*, m. v. 7000 lakossal, s gazdag határral, melyet a Hortobágy öntöz. *Szoboszló*, ezelőtt szabad hajduváros, Debreczenhez nyugotra 3 órányira, a pesti országutban, 16,000 lakossal. Gazdag határa nagy kiterjedésű, s még hozzá tartoznak : Kis-Szoboszló, Angyalháza, Köles puszták.

3. H a j d u - D o r o g i j á r á s.

Közigazgatási székhely : H.-Dorog. Hozzá tartozó községek : Baj, T.-Büd, Csobaj, Dada, Tisza-Dob, T.-Kenéz, T.-Ladány, T.-Lök, Razon pusztával; Hajdu-Nánás, Thedej pusztával; Phtrügy, Sz.-Mihály, Tardos.

Nevezeteseb helyek : *Hajdu-Dorog*, m. v. 7500 lakossal, kik görögkath. magyarok. *H.-Nánás*, szinte volt hajduváros, 12,000 lakossal, kik szép szarvasmarhát tenyésztének. *Szent-Mihály*, f. 5000 lakossal, a gr. Desseffy család kastélyával, kertjével, és szép gazdaságával.

4. D i ó s z e g i j á r á s.

Közigazgatási székhely : Diószeg. Hozzá tartozó községek : Asszonyvására, Álmosd, Ér-Adony, Bogamér, Csokaj, Félegyháza, Jankafalva, Köbölkut, Kis-Kereki, Kóly, Kis-Kereki, Kóly, Kis-Kágya, Nagy-Kágya, Ér-Keserű, Ér-Kenéz, Kakad, Nagy-Léta, Mihályfalva, Szent-Imre, Szent-Miklós, Sváb-Olaszi, Otomány, Gálos-Petri, Pocsaj, Ér-Selind, Ér-Semjén, Szalacs, Székelyhid, Ér-Tarcsa, Vajda, Vértes, Vasad.

Nevezetesebb helyek : *Diószeg*, m. v. az Ér vize mellett, 5000 lakossal. Hires fejér bort termeszt. *Szalacs*, m. v. 5000 lakossal, kik szép szarvasmarhát tenyésztének; bora, nádja sok. *Székelyhid*, m. v. az Ér mellett, kies vidéken, 3000 lakossal, s egy urasági kastélylyal. Bora a leghíresebb érmelléki borok közt foglal helyet. Pénteken tartatni szokott hetivásárai élénken látogattnak, különösen sertésvásárai nevezetesek. *Nagy-Léta*, 5000 lakossal, kik legtöbb dohányt termesztének a megyében. B. Mandl gazdasága e környéken legjelesebb. *Vajda*, *Jankafalva*, *Kis-Kágya*, *N.-Kágya* mind híres érmelléki bort termesztő helyek; az utóbbi Lónyai József főnő csinos kastélyával, s jeles ménesével.

5. D e b r e c z e n i j á r á s.

Közigazgatási székhely : Debreczen. A járáshoz tartozó községek : Acsád, Szent-György-Ábrány, Budai-Ábrány, Bánháza, Hajdu-Böször-

mény, Csege, Egyek, Hadház, Martonfalva, Vámos-Pércs, Polgár, Sámson, Téglás, Balmaz-Újváros.

Nevezetesebb helyek : *Hajdu-Böszörmény*, ezelőtt a Hajdukerület főhelye 17,000 lakossal. Határa nagy és termékeny; szép szarvasmarhát nevel. *Hadház*, szinte volt hajduváros 5000 lakossal. Határának homokos részén szőlőt mivel s erdeje van. *Balmaz-Újváros*, m. v. igen gazdag és nagy határral, és 6000 lakossal. *Csege* f. a Tisza balpartján. Itt állomás-pontja van a gőzhajó-társaságnak.

3. Békés-Csanád vármegye.

Kiterjedése az egyesült két megyének 93⁷² □ mérföld 252,664 lakossal. Elosztatik 7 járásra, melyek következők: 1. *gyulai*, 2. *békési*, 3. *csabai*, 4. *szeghalmi*, 5. *szarvasi*, 6. *makói*, 7. *batonyai*. Közigazgatás és megyetörvénysek székhelye : Gyula.

1. Gyulai járás.

Közigazgatási székhely : Gyula. Hozzá tartozó községek : Sikló, Elek, Kétegyháza, Otlaka, Nagy-Pél, Gyula-Vári, Gyula-Varsánd. Puszták : Kigyós, Bánkuta, Bodzás, Botos, Eperjes (Elek), Eperjes (Gyula), Gerla, Jánosháza, Kakucs, Kamarás, Kéthalom, Keszi, Lökösháza, Medgyes, Eleki-Kis-Pél, Póstelek, Sz.-Benedek.

Nevezetesebb helyek : *Gyula*, csinos m. v. a Fejér-Körös mellett, 16,000 lakossal, szép urasági kastélylyal és kerttel, megyeházzal. Pénteken tartott heti- s országosvásárai népesek, kivált az áldozó hétben eső híres baromvásáráról, faszerszámairól, melyeket az Erdőhátról szállítanak ide. A sept. 22-kén eső vásár pedig a gubacsra nézve jelentékeny. Régi erős várának maradványa áll fen. *Kigyós*, szép népes pusztá 1200 lakossal, kik sok dohányt termesztene. Gr. Wenkheim család kastélya és kertje ékesíti.

2. Békési járás.

Közigazgatási székhely : Békés. Hozzá tartozó községek : Mezőberény, Doboz, Körös-Tarcsa. Puszták : Kamut, Bél-Megyer, Doboz-Megyer, Fásmelléke.

Békés, m. v. a Fekete- és Fejér-Körös vizek összefolyásánál, 18,000 lakossal, kik híres tisztabuzát, sok zöltséget és dinnyét termesztene, a méhtenyésztést erősen üzik, sok magyar faj juhot tartanak, és szőlőkertjeiben nemesített gyümölcsfákat nagy számmal láthatni. *Mezőberény*, m. v. lapályos síkságon 8000 lakossal, kik kendert, luczernát és lóherét is nagy mennyiségben termesztene. *Körös-Tarcsa* f. az egyesült Fekete- és Fejér-Körös partján, nagy kiterjedésben üzött selyembirka- és sertésenyésztéssel. *Doboz*, régi magyar f. a Fekete-Körös mellett. Szép tölgyes erdejében sok szarvas, őz, fácsány és nyul tanyázik.

3. Csabai járás.

Közigazgatási székhely : Csaba. Hozzá tartozó községek : Orosháza, Bánfalva. Puszták : Kis-Csákö, Csorvás, Gerendás, Kondoros, K.-Szénás, N.-Szénás, Sz.-Miklós, Sz.-Tornya, Vandhát.

Csaba, népes m. v. 24,000 lakossal, kik többnyire gazdaságból élnek ugyan, de vannak sokan, kik gyönyörűségeket találják a kertészségben, az asszonyok pedig mind szövőők fonók; úgyhogy zsákokkal és ponyvákcal nagy kereskedést űznek. *Oroszása*, csinos magyar ágostai m. v. 10,000 lakossal s igen gazdag határral.

4. Szeghalmi járás.

Közigazgatási székhely: Szeghalom. Hozzá tartozó községek: Dévaványa, Füzes-Gyarmat, Körös-Ladány, Vésztő. Puszták: Cséfán, Csuda-Balla, Ecseg, Fás, Kérsziget v. Gabonás.

Szeghalom, igen régi helység, mert a váradi regestrumban Szeguholm és Zieghulm név alatt már 1200 év táján gyakran előfordul, 6000 lakossal, kik szép szarvasmarhát és sok sertést tenyésztene. *Körös-Ladány*, f. a Sebes-Körös partján, b. Wenkheim család pompás angolkertjével s kastélyával, és jeles birkatenyésztéssel. *Füzes-Gyarmat*, m. v. 5000 lakossal. Határa igen termékeny; szénája, nádja sok, nádas tavaiban temérdek vizimadár, köztök kócsag is tanyázik; teknősbékája, rákja bőséggel; szőleje szép gyümölcsfákkal beültetve.

5. Szarvasi járás.

Közigazgatási székhely: Szarvas. Hozzá tartozó községek: Gyoma, Sz.-András, Eendrőd, Ócsöd. Puszták: Báboiczka, N.-Csáko, Csabacsüd, Csejt, K.- és N.-Décs, Halásztelek, N.-Kondoros, Káka.

Szarvas, népes m. v. a Körös partján, 18,000 lakossal, virágzó ágostai főgymnasiummal. Lakosai vagyonosok, s lóherét sokat természetvén, ennek magvával kereskednek. *Ócsöd* f. búzája legszebbnek tartatik a megyében.

6. Makói járás.

Közigazgatási székhely: Makó. Hozzá tartozó községek: Nagylak, Apátfalva, Uj-Csanád, Földeák, Palota, Sajtény. Kertészközségek: Béka, Köveg, Kis- és N.-Lele, Kis-Királyhegyes. Puszták: Nagy-Királyhegyes, Kopáncs, Töviskes, Földeák és Gajdos.

Makó, népes m. v. közel a Maroshoz igen lapályos helyen 20,000 lakossal, megyeházzal, a csanádi püspök kastélyával, derék ref. tanodával. Határa kövér fekete agyag; szarvasmarhái, lovai szépek. Határában több elpusztult helység temploma vagy alapköve látható. *Nagylak*, m. v. 12,000 lakossal, a Maros mellett. *Uj-Csanád* f. nem messze a Marostól. Itt alapított sz. István 1036-ban püspökséget, s itt választott Péter helyébe királyul I. András. A püspöki palota és szentegyház romjai a Maroson túl most is láthatók.

7. Batonyai járás.

Közigazgatási székhely: Batonya. Hozzá tartozó községek: Tornya, Tót-Komlós, Pitvaros. Kertészközségek: Alberti, Ambrozfalva, K.- és N.-Apácza, Marczibányi-, Bánhidy és Nyéky Dombegyháza, Dombiratos, Földvár, Kevermes, K.-Iratos, Kunágota, Nagy-Kovácsháza, Reform.-Kovácsháza, Majláth, Bánhegyes. Puszták: Basarága, Kastaper, Kupa, Mészhegyes, N.-Pereg, Szionda, Tompa, Vizes.

Nevezetes helyek : *Batonya*, m. v. a Pestről Aradra vivő postautban 7000 lakossal. *Mezőhegyes*, pusztá, katonai ménésintézetéről híres, mely az egész birodalomban a radauczival (Bukovinában) együtt legnagyobb.

4. Arad vármegye.

Kiterjedése 102⁵¹ □ mérföld, 255,955 lakossal. Elosztatik 6 járásra, melyek következők : 1. *aradi*, 2. *radnai*, 3. *pankotai*, 4. *kisjenői*, 5. *borosjenői*, 6. *butyini*. Arad város saját tanácsa alatt a megyétől függ. Közigazgatás és megyetörvényszék székhelye :

Ó-Arad, egyik Magyarország legélénkebb s mindinkább emelkedő városai közül, a Maros jobb partján, termékeny rónaságon, 27,306 lakossal, kik főleg kézműi iparból, kereskedésből és fuvarozásból élnek. Van itt kat. főgymnasium, alreáliskola, mesterképző intézet az oláh n. e. óhitűek számára, ugyan e felekezetnek püspöki széke. Országos vásárai a gyári portékákra nézve a pesti és debreczeni után mindjárt következnek. Szarvasmarha- és lóvásárai hasonlóul híresek. Ezenfelül a város nevezetes kereskedést folytat gyapjuval, gubácsal, borral, nyers bőrökkel, mézzel. Az aradi lángliszt az egész birodalomban ismeretes. Régi vára helyett II. József uralkodása alatt épített új vár a Maros balpartján, a várostól csak 300 ölnyi távolságra fekszik.

1. A r a d i j á r á s.

Közigazgatási székhely : Arad. Hozzá tartozó községek : Almás-Iratos másképp Ponyvahát, Bodrog, másképp Monostor, Buzsák, Csála, Fakert-Simánd, Forray-N.-Iratos, K.-Varjas, Kurtics, Kutas p., Mácsa, Mikalaka, N.-Ujfalu p., Nagy-Varjas, Ötvenes p., K.-Pereg, Magyar-Pécska, Oláh-Pécska, Sofronya p., K.- és N.-Sz.-Pál, Sz.-Márton, Sz.-Tamás p., Szemlak, Sz.-Leányfalva, Zsigmondház, Simándköz.

Nevezetesebb helyek : *Oláh- és Magyar-Pécska*, két egymás mellett fekvő m. v. a Maros jobb partján, 14,000 lakossal. Roppant határa felette termékeny ; marha-, ló-, juh-, sertésenyésztése virágzó. *Bodrog* f. kalugyer zárdával.

2. R a d n a i j á r á s.

Közigazgatási székhely : Radna. Hozzá tartozó községek : Almás, Batucza, Baja, Berzova, Csicsér, Dumbrovicza, Glogovác, Guvesdia, Grosz, Gyorok, Gyulicza, Halalis, Iltyo, Kaprucza, Kladova, Konop, Korbesty, Kujás, Kuvin, Lupesti, Ménes, Milova, Monderlak, Monostia, Obersia, Odvos, Ó-Paulis, Uj-Paulis, Pernyest, Petris, Rossia, Soborsin, Solymos, Szabadhely, Szelistye, Szlatina, Szoroság, Temesed, Tok, Tótvár, Trojás, Vinyesd.

Nevezetesebb helyek : *Radna*, m. v. a Maros jobb partján, 1500 lakossal, kik közt sok kézműves. A város felett emelkedő hegyen fekszik a kapisztrani sz. ferencziek zárdája, sok drágasággal ékesített szép templommal, hova a csodatevő szűz Mária képéhez népes búcsujárások történnek. *Soborsin*, *Tótvár*, két m. v. a Maros jobb partján, sok szilvással, az utóbinak régi vára omladéokban hever. *Glogovác*, népes falu igen jó dohányt

és káposztát termeszt, és szép lovakat tenyészt. *Solymos*, f. a Maros jobb partján, felséges vidéken. Erdeje legnagyobb s legszebb az egész megyében. Régi várának falai egy sziklás hegytetőn nagy részt máig is fenállnak. *Ménés*, f. Aradhoz keletre $1\frac{1}{2}$ mfdnyire, 2000 lakossal. Legnevezetesebb gazdasága szőlőhegyében áll, mely Ménest egész Európában ismeretessé teszi. Itt szüretik azon aszubor, mely sötétvörös színe, édessége, tüze, s más borktól különböző szegfű illatu, s kedves zamatja által annyira elhíresedett, hogy sokan még az ős tokajinak is elibe teszik. *Gyorok*, *Paulis*, *Kladova*, *Kurin* ménesihez hasonló jó bort természetnek.

3. Pankotai járás.

Közigazgatási székhely: Pankota. Hozzá tartozó községek: Agris, Aranyág, Draucz, Dund, Felménés, Galsa, Gyarmata, Kereki, Kurtakér, Kovaszincz, Krészta ménés, Magyarát, Moroda, Muszka, Nádas, Panát, Ó-Sz.-Anna, Szőlős-Csigerel, Ternova, Taucz, Ó-Fazekas-Varsánd, Új-Fazekas-Varsánd, Ó-Világos, Új-Világos.

Nevezetesebb helyek: *Pankota*, m. v. igen termékeny határral, és jó bortermesztéssel. *Magyarát* falu feje bora a legelsőek közé tartozik Magyarországon. *Agris* v. *Egres* hasonlóul jó feje bort termeszt és meszet éget. *Ó- és Új-Világos*, két egymás mellett fekvő m. v. 6000 lakossal, a Bohus család kastélyával. Szőlőhegye jó bort terem, gyümölcse sok. Hajdani jeles vára omladéokban hever. 1849 aug. havában a forradalmi sereg itt tette le fegyverét.

4. Kis-Jenői járás.

Közigazgatási székhely: Kis-Jenő. Hozzá tartozó községek: Ágya, Bél-Zerind, Csintye, Erdőhegy, Fekete-Gyarmat, Harkály, Kerülő, Miske, Nadab, Nagy-Zerind, Edlspacher-Simánd, Csernovica-Simánd, Székudvar, Szintye, Szintye, Tövisgyháza, Vadász, Zaránd.

Nevezetesebb helyek: *Kis-Jenő*, m. v. a Fejér-Körös jobb partján, feje a boldogult főhg. József nádor örökösei uradalmának, mely szép magyar faj gulyával, jeles birka- és sertéstenyésztéssel, s különösen szép és jó rendbehozott erdőségekkel dicsekedhetik. *Zaránd*, m. v. marhavásáraitól híres. Hajdani várának csak némely sánczai látszanak. *Simánd*, m. v. 5000 lakossal. Gazdag határa gyönyörű tisztabuzát terem. Sok ökröt és sertést hizlal, s vásárai élénken látogattnak.

5. Boros-Jenői járás.

Nevezetesebb helyek: Boros-Jenő. Hozzá tartozó községek: Apátelek, másképp Mokra, Apátelek, Bokszeg, Barakony, Csermő, Gurba, Hodos, Járkos, Kavna, Lugozó, Monyoró, Repszeg, Seprős, Silingyia, Sikula, Somoskesz, Tamánd, másképp Antalház, Talpas.

Nevezetesebb helyek: *Boros-Jenő*, igen régi és nevezetes m. v. 2000 lakossal. Bora jó, erdeje gyönyörű, vada, fáczánya elég. Régi várfalainak nagy része a kath. templom tornyául szolgáló régi török mecsettel maig is fenáll, s néhol tetővel befedve urasági épületekül szolgál. *Apátelek* v. *Mokra* f. szőlőhegy a legregibbek közé tartozik a megyében, s jó bort terem. *Sikula* faluról neveztetik az országszerte ismeretes nemes almafaj.

6. Butyini vagy Bökönyi járás.

Közigazgatási székhely : Butyin, Hozzá tartozó községek : Almás, Alcsil, Algyest, Berza, Boros-Sebes, Boncsesd, Bogyesd, Bohány, Berindia, Báltyele, Bruszturesk, Ó- és Új-Dézna, Diécs, Docsény, Dulcsela, Fényes, Guvosdia, Gurahoncz, Hodmész, Honcsisor, Józás, Józásahely, Ignest, Kisindia, Krokna, Kertes, Kakaró, Kocsuba, Kujád, Laáz, Madrizesty, Musztesd, Monyád, Monyásza, Nadalbesty, Nyágra, Prezesty, Rossia, Retetics, Ravna, Restyiráta (vashámoz), Szakács, Bucsava-Solymos, Szelesán, Szuszány, Szlatina, Szaturó, Vaszoja, Valemare, Vojvogyen, Zöldes, Zimbró, Zugó (vashámoz), Zemerd.

Nevezetesebb helyek : *Butyin* v. *Bököny*, m. v. 3000 lakossal, szilvákertekkel, jó kőbányával. *Boros-Sebes*, m. v. gyümölcscsel, fával, cserépedénnyel kereskedik. *Ó- és Új-Dézna*, m. v. igen hegyes vidéken, vashámorokkal. Régi vára erdők és hegyek között egy sziklatetőn állott. *Monyásza* f. zordon bércek közt, vashányái, hámozai vannak, mészégetéséről, a ásványos meleg forrásáról nevezetes.

5. Szabolcs vármegye.

Kiterjedése 122¹¹ □ mérföld, 295,451 lakossal. Elosztatik 4 járásra, melyek következők : 1. *nyirbátori*, 2. *nagy-kállói*, 3. *nyiregyházi*, 4. *hisvárdai*. Közigazgatási székhely : Nagy-Kálló. Törvénykezésileg a debreczeni megyetörvényszék alatt áll.

1. Nyir-Bátori járás.

Közigazgatási székhely : Nyir-Bátor. Hozzá tartozó községek : Bogát, Encsencs, Gyulaj, K.-Ábrány p., Gelse, K. Léta, Lugos, Szennyes p., Mária-Pócs, Mihálydi, Nyir-Adony, N.-Aradvány p., Pilis, Piricse, Szalmad, Nyir-Bólteak, Nagy-Fülep p., Kis-Fülep pusztá.

Nevezetesebb helyek : *Nyir-Bátor*, m. v. 3000 lakossal, minorita kolostorral, dohánytermesztéssel. A reform. templomban látható a Báthory nemzetség emlékköve.

2. Nagy-Kállói járás.

Közigazgatási székhely : Nagy-Kálló. Hozzá tartozó községek : Napkor, Apagy, Császárszállás p., K.-Kálló, Kálló-Semjén, Biri, Huguaj, Butyka, Fővényes p., Új-Fejértó, Szegegyháza p., Geszteréd, Reviczky-Geszteréd p., Bököny, Levelek, Félegyháza p., Besenyőd, Magy, Ó-Fejértó, Pócs-Petri, Szakoly, Balkány, a következő pusztákkal: Aba, Görény, Penked, Mosolygó; Nyir-Bakta, Pusztá-Dobos, Jákó, Lórentháza, Mada, Eör, Rohod, Sziget pusztával; Vaja, Laskod.

Nevezetesebb helyek : *Nagy-Kálló*, m. v. 6000 lakossal, kik közt számos mesterember találhatik, megyeházzal, salétromfőző-intézettel, dohánytermesztéssel. *Nyir-Bakta*, m. v. gr. Degenfeld kastélyával; sok dohányt termeszt. *Pócs-Petri*, f. nevezetes dohánytermesztéssel, szesz- és eczetgyárral. *Vaja*, m. v. szép ökröket nevel, lent termeszt, régi várát gr. Vay Ábrahám ujíttatta meg.

3. Nyiregyházi járás.

Közigazgatási székhely : Nyiregyháza. Hozzá tartozó községek : Sima, Királytelek, Varju-Lapos p., Eszlár, Nagyfalu, Rakamaz, Timár, Szabolcs, Kisfalud, Balsa, Uj-Vencsellő, Rózsás p., Gáva, Buly, Vencsellő, Berczel, Paszab, Kenézlő, Viss, Zalkod, Ibrány, Keresztur, Kótaj, Oross, Harangod p., Pazony, Berkesz, Beszterecz, Bogdány, Szolnok, Hene, Demecser, Halász, Ibrony, Kék, Kemece, Kérce, Vas-Magyar, Rád, Ramocsaháza, Jánosfalva p., Sényő, Haraszt p., Székely, Özt p., Tét, Tura.

Nevezetesebb helyek : *Nyiregyháza*, derék város Debreczenhez északra 5 $\frac{1}{2}$ mérföldnyire homokos térségen 17,000 lakossal. Háza csinosak s vagyonságra mutatnak. Szorgalmas lakosai a marha- és juhtenyésztést haszonnal űzik. Határán szíkeot sepernek; s epreskertje is van, s legközelebb egy reáliskola állítására nevezetes summa ajánltatott. Kisdédvő. *Ibrány*, *Oross*, *Vencsellő*, *Szabolcs* jó dohányt természetnek, s az utóbbi híres dinyét is termeszt.

4. Kisvárdai járás.

Közigazgatási székhely : Kis-Várda. Hozzá tartozó községek : Anarcs, Ajak, Berencs, Pátroha, Döghe, Rózsály p., Fényes-Litke, Komoró, Thuzsér, Bezdéd, Zsurk, Sz.-Márton, Eperjeske, Mándok, K.-Lónya, Tornyospálca, Ujfalu p., Mogyorós, Benk, Eör-Ladány, Örmész, Cserepes-Kenez, Kopócs-Apáti, N.-Varsány, Bács-Aranyos, Gyüre, Kis-Varsány, Lövd-Petri, Lövd, Endes p., Nagy-Báka, K.-Báka, Papp, Jéke, Dombrád, Ontelek, Kanyár, Kékce, Veresmart, Gyulaháza, Gemze, Gégény, Kaszaritka p., Laskod, Büt p., Karász, Petneháza, Iklód, Thass, Györöcske, Záhony.

Nevezetesebb helyek : *Kis-Várda*, m. v. a Tiszához 1 mfd. 2500 lakossal. Régi vára hajdan meglehetősen erősség volt. *Gyüre* f. a Tiszánál nevezetes fatereskedéssel. *Kárász*, f. dohányt, kendert termeszt. A helység felett van egy magyar kalap alaku földhányás, Gara Miklós nádori székhelye, mellyen hajdan törvényt szolgáltatott. Ugyancsak itt van még két hányt halom „test“ és „vérhalom“, melly alatt rablásaiért levágott tatárok nyugosznak. *Papp*, csinos f. tagosított határral, luczerna termesztéssel. *Patrolia*, híres fejes káposztát termeszt. *K.-Varsány*, sok gyümölcse van és szeszgyára, valamint *N.-Varsáynak* is, melly Gyulay gr. kastélyával ékesedik. *Berkesz* helységet ékesíti a Vay gr. család kastélya és vadaskertje.

6. Szathmár vármegye.

Kiterjedése 102³⁰ □ mérföld, 238,003 lakossal. Elosztatik 6 járásra, mellyek következők : 1. *fejérgyarmati*, 2. *szinyérváraljai*, 3. *mátészalkai*, 4. *nagykárolyi*, 5. *nagybányai*, 6. *szathmári*. Közigazgatás és megyei törvényszék székhelye : Szathmár, melly város saját tanácsa alatt egyenesen a megyétől függ, valamint Nagybánya város is.

1. Fejérgyarmati járás.

Közigazgatási székhely : Fejérgyarmat. Hozzá tartozó községek : Olcsa-Apáti, K.-Ar, N.-Ar, Tisza-Becs, Borzova, Csaholcz, Csécse, Cseke, Czegény, Danyád, Fülöp-Daróc, Darnó, Fülesd, Fülöp, Geberjény,

Gyügye, Hermanszeg, K.-Hodos, N.-Hodos, Istvándi, Ják, Kölcse, Kömörő, Tisza-Kóród, Magosliget, Majtis, Mánd, Matolcs, Milota, Nábrád, K.-Namény, Vámos-Oroszi, Bot-Palád, Kis-Palád, N.-Palád, Panyola, Pennyige, Ricse, Kér-Semjén, Sonkád, K.-Szekeres, N.-Szekeres, Szamos-Ujlak, Uzska, Zsarolyán.

Nevezetesebb helyek : *Fejérgyarmat*, m. v. sok és hires dohányt termeszt; sok varga és csizmadia lakja. *Jánk*, m. v. gr. Barkóczy János kastélyával, s nagyszerű szeszgyárával. *Kis-Namény* f. hires lencsét és borsót termeszt. *K.-Ar*, *N.-Ar*, szép gyümölcsösökkel.

2. Szinyérváraljai járás.

Közigazgatási székhely : Szinyérváralja. Hozzá tartozó községek : Apa, Berencze, Bikszád, Bujánháza, Felsőfalu, Görbed, Iloba-Handal, Józsefháza, Kányaháza, Kamorzán, Lekencze, Aranyos-Medgyes, Mózesfalu, Patóháza, Ráksa, Kőszeg-Remete, Rózsapallag, Sebespatak, Szamostelek, Tartócz, Terep, Turvékonya, Avas-Ujfalu, Avas-Ujváros, Vámfalu.

Nevezetesebb helyek : *Szinyérváralja*, m. v. hires bort termeszt, s szombaton tartott hetivásárai népesek. *Aranyos-Medgyes*, m. v. 2600 lakossal, jó bortermesztéssel. Jákónak nevezett régi vára már 1278 előtt fenállott. *Avas-Ujváros*, m. v. tágas völgyben. Úrnapkor tartott vására igen nevezetes. A város feje az Avasságnak, melly 16 helyséből áll, és számos család birtoka. *Vámfalu*, nevezetes a Mike nevű hegyes, kősziklás bérczek közt fekvő kénkőves forrásáról, melly kőszvényt és rühöt jó sikerrel gyógyít.

3. Mátészalkai járás.

Közigazgatási székhely : Mátészalka. Hozzá tartozó községek : Nyir-Medgyes, Jármí, Papos, Hodász, K.-Jánosi, Iklód, Derzs, Császári, Nyir-Vasvári, Gebe, Fábiánháza, Ecsed, Csaholy, Ó-Pályi, N. Dobos, Parasznya, Ilk, Város-Namény, Vitka, Olcsa, Szamosszeg, Kér, Tunyog, Győrtelek, Ökörítő, Rápol, Kocsord.

Nevezetesebb helyek : *Mátészalka*, m. v. 2600 lakossal. Határa homokos ugyan, de rozaot, tengerit bőven terem. Baromvásárai népesek. *Ecsed*, m. v. hányt hordott földre építve az ugynevezett ecsedi lápon igen szoros helyen, 1500 lakossal. Régente kőfallal kerített város volt, záros kapuval. Hires vára, melly megvehetetlennek tartott, a Kraszna szigetében volt építve, s fennálló maradványai most is nagy erősségre mutatnak. Határa Ecsednek csupa lápból áll, s midőn a Szamos és Kraszna kiöntenek, víznél egyebet nem láthatni. Nádja, szénája, hala, csikja elég. *Olcsa-Apáti* falunak hajdan praemontrei apátsága volt.

4. Erdődi járás.

Közigazgatási székhely : *Erdőd*, m. v. igen szép vidéken, Szathmárhoz délre 3 órányira, 1500 lakossal. Régente vára volt, mellynek helyén most gr. Károlyi Lajos csinos 4 tornyu kastélya áll. Jó bort termő szőlő-hegye feletti legmagasabb tetőn van a Sz. Donát kápolna, mellyhez népes bucsujárások történnek.

5. Nagy - Károlyi járás.

Közigazgatási székhely : *Nagy-Károly*, népes m. v. termékeny rónaságon, 12,000 lakossal. Van itt kath. gymnasium, könyvnyomda, sok kézműves és kereskedő. Országos- és hetivásárai különösen gabonára, szarvasmarhára, sertésre, lóra nézve nevezetesek. Szilva- és rozspálinka kereskedése nagy fontosságu. Régi vára helyén áll gr. Károlyi György kastélya. A város határát a fasorok s ültetések, továbbá gyümölcsösök kellemessé teszik. *Kaplyon*, f. szentferencziek zárdájával s templomával, melynek délre eső kápolnája alatt van a gr. Károlyi nemzetség temetkező helye.

6. Nagy bányai járás.

Közigazgatási székhely : *Nagybánya*. Hozzá tartozó községek : Bájfalu, Felső-Bánya és Kiczbánya, Busák, Dombroicza, Feketefalu, A.- és Felső Fernelly, Giród-Tótfalu, Gyürkefalu, Hidegkut, A.-Kapnik, Magyar-Kékes, Oláh-Kékes, Laczfalu, Láposbánya, Lénárdfalu, Aranyosmező, Misztbánya, Miszt-Mogyorós, Miszt-Tótfalu, Monostor, Nyegrefalu, Oroszfalu, Pusztatelek, Sándorfalu, Kis-Sikárló, Nagy-Sikárló, Sürgyefalu, Tőkés, A.-Ujfalu, F.-Ujfalu.

Nevezetesebb helyek : *Nagybánya*, régi és nevezetes királyi és bányaváros, igen szép egészséges vidéken, 5500 lakossal. Van itt kath. gymnasium, bányatisztás, puskapormalom. Lakosai közt mindenféle kézműves találtatik, különösen vasból és aczélből híres műveket, tartós és jó élű késeket csinálnak. A számos gubások szinte említésre méltók. A város szomszédságában már ősidőktől fogva gazdag arany- és ezüstbányák műveltettek, számos érczuzó-, olvasztóházzal. A gyümölcsstermesztés is nagy fontosságu itt; híres a nagybányai aszalt szilva, jó ízű alma, körte, kajszin, duránczi baraczk, cseresznye, kivált a gesztenyefák bérceit nagyon kedvelik. Az ugynevezett borpataki szőlők alatt igen jó savanyuvíz találtatik.

Felső-Bánya, bányaváros, a Bányahegy tövében, 4500 lakossal. Határában fekvő hegyei bővelkednek arany, ezüst, réz, ón, vas, cinóber, piskolcz, kénkö, gáliczkő érczekkel, s itt a bányászat régóta virágzik. Gyümölcskertjei jó nemes gyümölcsöket teremnek. Gesztenyéje sok, s evvel kereskedik. Savanyuvize jó, s felette kedves italu forrásai vannak.

7. Szathmári járás.

Közigazgatási székhely : *Szathmár*, királyi város, egy a legrégebb városaink közül. Van itt r. kath. püspöki palota és szép székesegyház, kath. fő- és reform. algymnasium, apácázárda, s irgalmasszerzeti kóroda, szegényház, felső leánynövelde, takarékpénztár, 1200 kézműves. A várost a Szamos szakítja ketté, s az egyik Németi városnak nevezetik.

5. Kassai kerület.

Kiterjedése 685²⁷ □ mérföld, 1,410,463 lakossal. Van benne 8 vármegye, melyek következők : 1. *Abauj-Torna*, 2. *Gömör*, 3. *Zemplén*, 4. *Szepes*, 5. *Sáros*, 6. *Ung*, 7. *Bereg-Ugocsa*, 8. *Máramaros*. Közigazgatás, vagyis a helytartósági alosztály székhelye : *Kassa*. A kerületi főtörvényszék Eperjesen; a tartományi törvényszék Kassán létezik.

1. Abauj-Torna vármegye.

Kiterjedése 60⁶⁶ □ mérföld, 172,166 lakossal. Elosztatik 6 járásra, melyek következők : 1. *tornai*, 3. *alsó-mislyei*, 3. *szikszói*, 4. *szántói*, 5. *kassai*, 6. *sepsi-moldvai*. Közigazgatási székhely : Kassa, mely egyenesen a helytartói tanács alosztálya alatt áll, saját tanácsa által kormányozva; ugyanitt van a tartományi törvényszék is.

Kassa, egy a legrégibb, s legszebb királyi városaink közül, majd minden oldalról szőlőheggyekkel kerített kies völgyben, a Hernád folyónál, 14,000 lakossal. Maga a hajdan nagyon megerősített belváros kicsiny, de széles és rendes utczái, csinos söt pompás épületei miatt, méltán legszebb városaink közt foglal helyet. Épületei közt különösen kiemelendő a sz. Erzsébet roppant és pompás szentegyháza, mely csupa négyszegű faragott kövekből goth izlésre épült. Van itt kath. püspöki és káptalani székhely, papnövelde, jogakademia, főgymnasium, 2 kisdudóvó, rendes színház, takarékpénztár, 2 kőedény-, 1 vasszőg-, 1 bőr-, 1 répaczukor, több eczet-, rozsólis- és szeszgyár. Kereskedése, kivált borra, gabonára, gubacsra, asztalosenyvre, piszkolcra nézve nagy fontossága. Van itt ipar- és kereskedelmi kamara is. Alsó-Magyarországnak Lengyelországgal kereskedése itt központosul.

1. Kassai járás.

Közigazgatási székhely : Kassa. A járáshoz tartozó községek : Koksó-Baksa, Bárcza, Koksó pusztával; Baska, Béla, Benyék, Gulviz pusztával; Bernátfalva, Bocsárd, Kápolna-Bölgse, Sándor-Bölgse, Sziget-Bölgse, Bukócz, Buzafalva, Füzi pusztával; Buzinka, Csány, Zsup-Apáti pusztával; Csontosfalva, Enyiczke, Kánya, Bölgse pusztával; Gecse puszta Gecseével, Gönyű puszta Gönyűvel, Gyöngyi, Hámor, Haraszi, Herlein, Hillyó, Him, Kis-Ida, Kavecsán, Kenyhecz, Lőrinczke, Miglecz, Koksó-Mindszent, Mislóka, Hidas-Németi, Tornynos-Németi, A.- és F.-Olcsvár, Perény, Gombos pusztával; Hernád-Petri, Pólyi, Rás, Radvány, F.-Radvány pusztával; Ránk, Rozgony, Sacza, Lajosháza pusztával; Szakoly, Szina, Szöled, Szurdok, Tihany, A.- és F.-Tőkés, Kassa-Ujfalu, Vajkócz, Hernád- Vécse, Zsebes, Zsir.

2. Tornai járás.

Közigazgatási székhely : Torna. Hozzá tartozó községek : Aj, Miglincz pusztával; Almás, Ardócska pusztával; Barakony, Becskeháza, Bodoka pusztával; Borzova, Derenk, Dobódél, Egerszeg, Falucska, Sugó pusztával; Görgő, Péterháza pusztával; Hidvég-Ardó, Horváthi, Jabloncza, Jósavfő, Kápolna, Kisfalu pusztával; Komjáti, Kovácsi pusztával; Körtvélyes, Lázi pusztával; Lenke, Kőszeg pusztával; Méhész, Nádaska, Perkupa, Szin-Petri, Rákó, Mille pusztával; Szadellő, Szelcze pusztával; Szilas, Sz.-András, Szin, Szilicze, Feketefűz és Korotnok-Ardó pusztákkal; Szőlő-Ardó, Szögliget, Teresztenye, Domolóház pusztával; Torna-Ujfalu, Torna, Gyűr és Béres pusztákkal; Udvarnok, Zemplén pusztával; Varbócz, Bodva pusztával; Vendégi, Zsarnó.

Nevezetesebb helyek : *Torna*, m. v. kies vidéken, 2300 lakossal, gr. Keglevich kastélyával, megyeházzal. Van itt egy halastó, melyből kifolyó

patak soha be nem fagyván, az iparra nézve igen fontos, mellette egy fürdőintézet létezik. Régi pusztavára egy kopasz hegytetőn látható. *Derénk* falu-
nak fűrészmalma van, szemet éget, a helységtől nyugotra magas kőszirten
omladékban hever a régi *Szádvár*. *Jabloncza*, jeles gypszbányával. *Szadeld*
f. nevezetessé teszi nagy barlangja, mely igen messze elnyulik, s benne kü-
lönféle állatok csontjai szemlélhetők. *Szilicse* falutól keletre $\frac{1}{4}$ órányira a
magas sólyomkői hegyen van egy régi mladozott vár. De leghíresebbé
teszi e helységet az ugynevezett „Ledniczei“ barlang. Fő különössége en-
nek abban áll, hogy kívülről a milly arányban nevekszik és fogy a meleg,
ugyan azon arányban fogy és nő az belül. *Varbócz* f. feje bora a leghíresebb
magyarországi borokkal vetekedik.

3. Alsó-Mislyei járás.

Közigazgatási székhely: Alsó-Mislye. Hozzá tartozó községek: Bá-
tyok, Beszter, Bogdány, Bologd, K.-Bozsza, N.-Bozsza, Bőd, Borda p. A.-
Csáj, F.-Csáj, Gyilkos pusztával; Csákány, Filkeháza, Füzér, Garbócz,
Györke, Hollóháza és Hutta p., A.-Hutka, F.-Hutka, Kalsa, Kajata, Ká-
polna pusztával; A.-Kéked, F.-Kéked, Kelecsény, A.-Kamenyicza, F.-Ka-
menyicza, Komlós, Kovácsvágás, Kovácsv. hutta, Lengyelfalu, Füzér-Li-
get és Miklós pusztákkal; A.-Mislye, Dringács pusztával; Felső-Mislye,
Nádasd, Nádaska, Nyiri, Osva, Pálháza, Pányok, Pusztafalu, Pető-Szinnye,
Radvány, Rákos, Kálmánföld pusztával; Regete-Ruszka, Regete pusztával;
Szaláncz-huta, K.-Szaláncz, N.-Szaláncz, Széplak-Apáti, Zebenye és Te-
leki pusztákkal; Széplak (Hosszu és Rövidszer), Szilvás-Apáti, Szkáros,
Ujzsellás, Ujvár, Ujváros, Imaszeg és József pusztákkal; Zsadány, Zdoba.

Nevezetesebb helyek: *Beszter* f. sok gyümölcsöt, különösen hirs cse-
resznyt termeszt. *Füzér*, f. régi pusztavárral. *A.-Mislye* f. az Osva, Tárca,
Hernád vizektől öntözve, több liszt-, kása-, kendertörő malmokkal. *Holló-
háza* f. porcellángyárral. *Ujvár* f. mellett látható azon régi vár, melyet
Aba Sámuel építtetett, s mellytől vette e megye is nevét, de most omla-
dékban hever.

4. Szikszói járás.

Közigazgatási székhely: *Szikszó*, m. v. 4000 lakossal, termékeny ha-
tárral, sok és jó bortermesztéssel. Hozzá tartozó községek: Ambrusháza,
Aszaló, Bakta, Berencs, Beret, Csobád, Delek, Devceser, Encs, Fáj, Papi
pusztával; Fancsal, Forró, Fulókércs, A.-Füged, F.-Füged, Kelecsény
pusztával; Orosz-Gadna, Garadna, Halmaj, Homorogd, Keresztpatak pusztá-
val; Inánca, Jánosd, Idrány, A.- és F.-Kásmárk, s Kendi pusztá, Kéty,
K.-Kinyiz, Kupa, Horváthi pusztával; Léh, Litka, A.- és F.-Méra, Monaj,
A.- és F.-Novaj, Sárvár pusztával; Nyézta, Pocsaj pusztá, Rásony, Selyp,
Selyeb, Szala, Zebenye pusztá, Szemere, A.- és F.-Szend, Szent-András,
Szolnok, Tenger, Tomor (Dezső, Gyanda, Kupakércs és Monajelő puszták-
kal), Ujlak, Szánticska p., A.-Vadász, F.-Vadász.

5. Seps-i-Moldvai járás.

Közigazgatási székhely: *Sepsi-Moldva*, régi m. v. 3000 lakossal, kik
hajdan királyi kerékgyártók voltak, most többnyire kézművesek; jeles ga-

bonavásárok tartatnak itt. *Jászó*, m. v. kies völgyben, a Bodva vize mellett, praemontrei gazdag prépostsággal, híres sertésvásárokkal. *A.- és F.-Mecsenzéf*, egymástól $\frac{1}{4}$ orányira fekvő mezővárosok, 5000 lakossal, kik igen szorgalmasak, vashányáikban sok vasat ásnak, s azt helyben feldolgozzák, úgyhogy itt 120 hámosos és 70 szegkovács évenként 18,000 mázsa vasat dolgozik fel. Ezenkívül a meczenzéfiek leghíresebb utcínálók az országban, sőt a posványok kiszáritásában is ügyesek. Hetivásárai gabonára nézve nagy fontosságúak. A járáshoz tartozó községek: Apáthi, Arany-Idka, Gagy-Bátor, Berencs pusztával; K.- és N.-Bodoló, Pokol pusztával; Bütös, Buzita (Kaczer-Kánás és Csebi p.), Csécs, Csenyété, Csikaj p., Csép p., Debrőd, Eresztvény p., A.- és F.-Gagy, Lyuba p., Hatkócz, Hetény p., N.-Ida, Jánok, Jászó, Jászó-Ujfalu, Kány, Karácson p., Keresztele, Komaróc, Krasznik p., A.- és F.-Láncz, Makrancz, A.- és F.-Meczenzéf, Jászó-Mindszent, Opáka, Pamlény, Pány, Papi p., Péder, Perecse, Pizendorf, Tapolcza p., Réka, Reste, Rudnok, Sárvár p., Semse, Somodi, Szászfá, Szeszta, Szőlőske p., Vajda, Vendégi, Zsobra p.

6. Szántói járás.

Közigazgatási székhely: *Szántó*, m. v. 5000 lakossal. Dohányt termeszt; nagy szőlőhegye a hegyaljához számíttatik. *Göncz*, m. v. 5300 lakossal, kik sok gyümölcsöt, híres cseresznyét, tokajihoz hasonló bort termesztnek. *Bodókd-Váralja*, m. v. gr. Péchy csinos kastélyával és kertjével, Régi várát a Rákócziak építették. *Hejcsé* f. a kassai püspök nyári kastélyával, kemény és állandó fejtér bortermesztéssel. *Telhibánya* f. sokban hasonlít egy sveiczi havasok közt fekvő faluhoz, mivel házai 8–10 öl magas sziklákön vannak épülve. Főgazdasága roppant erdejében, s arany-, ezüst-, vashányáiban áll. Van itt egy ércz-zuzó ház, vasan ásványosviz és fürdőintézet, porcellángyár.

2. Gömör vármegye.

Kiterjedése 73¹⁰ □ mérföld, 160,174 lakossal. Elosztatik 5 járásra, melyek következők: 1. *rimabrezói*, 2. *nagy-rőcsei*, 3. *rosnyói*, 4. *tornaljai*, 5. *rimaszombati*. Közigazgatás és megyei törvényszék székhelye: Rima-Szombat.

1. Rimabrezói járás.

Közigazgatási székhely: Rimabrezó. Hozzá tartozó községek: A.-Szálnok, Babaluska, Bakos-Törék, Baradna, Budikfalva, Cserencsén, Derencsén, Dobrapatak, Esztrény, Fazekas-Zaluzsány, F.-Pókorágy, F.-Szálnok, Fűrész, Gesztés, Hacsava, Hruzsó, Ispánmező, Kiette, Klenócz, Kokova, Antalfalu, Chorepa papirgyár, Császárpatak, Cseremosz, Dolina üveggyár, Drabszko, Forgácsfalva, Gyubáko, Gyurkorka, Havrillo, Kloczkó papirgyár, Otília, Stírba papirgyár, Utyekács üveggyár, Kraszkó, Keczege, Likér, Lipócz, Lukovistye, Meleghegy, N.-Szuha, Nyustya, Olaj-Törék. Pápócz, Pongyelok és Masztincz pusztá, Poprócs és Ratkó-Zdichava, Polom, Raho és Dobrostya, Ratkó-Szuha, Rimabánya, Rima-Lehota és Farkasvölgy üveggyár, Rimócza, Rima-Zaluzsány és Pribój, Rónapatak, Szu-

csány és Jelene, Szelcze és Valykó, Szilistye, Sztrizs, Tiszolcz, Tót-Hegymeg, Varbócz.

Nevezetesebb helyek : *Rimabresó*, m. v. vasbányákkal; hámosaiban igen jó vasat készít. Van több ásványforrása. *Tiszolcz*, bányaváros, 3200 lakossal, kik közt számos posztós és kézműves. Királyi vashámoraiban évenként 25,000 mázsa dolgoztatik fel; papirosmalma jó portékát készít. Határán sok juhot táplál, s liptaival vetekedő turót készít.

2. Nagy-Rőczei járás.

Közigazgatási székhely : Nagy-Rőcze. Hozzá tartozó községek : Bisztro, Borosznok, Chienyo, Fillér, Gerlicze vasgyárral, Helpa, Jolsva, Jolsva-Taplócza, Kis-Rőcze, Koprás, Kövi, Krokova, Ratkó-Lehota, Lubenyik, Miglész, Mnizsány, Murány, Murány-Hosszurét, Murány-huta, Murány-Lehota, Murány-Zdichova, Nandras, Perlasz, Pohorella, Polanka, Poloszka vasgyárral, Rákos, Ratkó, Répás, Süvette, Szásza, Szirk, Szumjác, Telgárd, Turcsok, Umola-Lehota, Ujvásár, Vizesrét, Zavadka.

Nevezetesebb helyek : *Jolsva*, élénk m. v. 4500 lakossal. Gyümölcskertei nagyon szépek, s a legválogatottabb fajokkal dicsekedhetnek. Kézművesei közül a timárok, fazekasok, harangöntők, posztósok és gubacsapók kiemelendők. *Nagy-Rőcze*, m. v. a Revucza és Jolsva vizek összeszakadásánál, 2000 lakossal, kik kézművességéből, vasbányászatból, posztócsinálásból, vaszon-gyolcszövésből táplálják magukat. Van savanyuvízforrása. *Murány-ajla*, f. köedénygyárral, papirosmalommal. Hires vára egy hegytetőn jelenleg omladékokban hever. *Pohorella*, f. a Garan völgyben, 2500 lakossal, nevezetesen vashámorokkal, melyekben öntöttvasat is készítenek. *Ratkó*, m. v. 2000 lakossal. A Turócz vizén több liszt- és kallómalma van, 100 felül menő timárai s vargái hires bőrt készítenek, közel másfél száz durva posztó s gubacsinalója és mindenféle kézművese van.

3. Rosnyói járás.

Közigazgatási székhely : Rosnyó. Hozzá tartozó községek : A.-Sajó, Barka, Berdárka, Berzéte, Betlér, Csetnek, Csucsom, Dernő, Dobsina, Feketepatak, F.-Sajó, Gacsalk, Geczelfalva, Gencs, Gócs, Hankova, Hárskút, Henczko, Horka, Jólész, K.-Szlabos, K.-Veszverés, Kovácsvágás, Körös, Kasznahorka-Hosszurét, Krasznahorka-Váralja, Kun-Tapolcza, Fekete-Lehota, Lucska, Markusfalva, Nadabula, N.-Szlabos, Nagy-Veszverés, Ochтина, Oláhpataka, Pácsa, Paskaháza, Pelsőcz, Pelsőcz-Ardó, Pétermány, Redova, Rekenye, Restér, Rokfalva, Roszlosina, Rudna, Szalócz és Gombaszeg, Sebespatak, Vigtelek.

Nevezetesebb helyek : *Rosnyó* vagy *Rosnyóbánya*, csinos püspöki város, egészséges szép rónaságon, melyet távulról hegyek övedzenek. Házaik inkább alacsonyok, de rendesek; négyszegletű tágas piacza szép épületeket mutathat. Van itt r. kath. püspöki és káptalani szék, papnövelde, főgymnasium, evang. kisgymnasium, kisdédóvó, nagy polgári kóroda. Népesége 6000 lélek, kik közt 700 kézműves, s ezek közt 200 szűrcsapó és gubás, 16 posztós, 23 fejtérítő, 12 festő, 24 műtakács. A számos mézeskalácsosok közt, kik összesen mintegy 300 mázsa viaszot hoznak kereskedésbe, 2 főleg viaszgyertyákat készít. Továbbá van itt 1 köedény-, 1 jeles bőrgyár, papi-

rosmalom. Kereskedése igen élénk mézzel, viaszszal, dárdanyyal, bőrrel, fonott és festett gyapjuval. Bányászai (80) dárdany-, réz-, ezüst-, vas- és álny- (Nikl ércz, melyből készül a pakfong) bányákban dolgoznak. *Csetnek*, m. v. 4000 lakossal, híres vashányákkal és hámorokkal. Kereskedik vassal, borral, gabonával, szalonnával, sajttal, és fuvarozik. *Dóbsina*, bányaváros, 5300 lakossal, kik leginkább bányákban dolgoznak, melyekben vas, piskolcz, réz, cinóber, higany, asbest, gránát, chrýsolittal vegyes serpentin, vismut, márvány s dárdanyyal vegyes álny találtatik. A papirosmalom, méhtenyésztés és lentermesztés is figyelmet érdemel. *Krassnahorka-Váralja*, m. v. mellytől északra fekszik régi vára, melly gr. Andrásy György birtokában ma is ép és lakható állapotban fenáll. *Pelsőcz*, m. v. a két Sajó összefolyásánál, termékeny térségen. Ezelőtt itt tartotta Gömörmegye gyűléseit. *Ochtina*, f. gyümölcsfák közt elrejtve a Hradek hegy alatt, vashámorokkal, papirosmalommal, savanyuvíz-forrással. *Nagy-Salabos*, f. papirosgyárában jó géppapírt készít. *Dernő*, f. gr. Andrásy György híres vasöntő-déjével és gyárával, mellynek készítményei a mostani párisi iparműkiállítás is figyelmet viltak ki.

4. Tornaljai járás.

Közigazgatási székhely : Tornalja. Hozzá tartozó községek : Abafalva és Miklósfalva, Agtelek, Alsófalva, A.-Kálósa, F.-Kálósa, Téske és Dapsa pusztákkal; A.-Szuha, A.-Vály, Gergelyfalva, Bánréve, Baracza, Beje, Beretke, Bikszög és Felső-Vály, Füge, Gergelyfalva, Gicze, Gömör-Panyit, Hamva és Krisán, Harkács és Saulendre, Hét, Hosszuszó, Hubó és Sz.-Demeter, Imola, Kánó, Kecő és Büdöstő, Kelemér, Királyi, Kövecses, Lenke, Lénártfalva, Lenke és Szanács, Lévárt, Licze-Lévárt, Lökösháza, Málé és Pogony, Méhi és Kerepecz, Lászlófalva, Melléte, Mihályfalva és Abloncz, Mikolcsány, Naprágy, Széki és Lőrinczfalva pusztákkal; Nasztraj, Oldalfalva és Kisfalud, Ötörkőcs és Bozsókháza, Poszoba, Putnok és Dienesfalva, Ragály, F.-Rás, Rás és Caeszecza pusztával; Recske és K.-Recske p., Runya, Sajó-Gömör, Sajó-Keszi, Sajó-Püspöki, Sánkfalva és Perjes, Susa, Sz.-Király és Lóczi, Szkáros, Sztarnya, Szuhafő, Tiba, Trizs, Uraj, Velkenye, Visnyó, Sztázsa és Szurancs pusztákkal; Zádorfalva, Zsór, Zuhogy.

Nevezetesebb helyek : *Putnok*, m. v. 2300 lakossal, kik különösen mesterségeket szorgalommal űznek. Nagy szőlőhegye jó bort terem. Népes vásárokat tart, kivált szarvasmarhára nézve. *Sajó-Gömör*, m. v. dohányt jót és sokat termeszt, valamint híres cseresznyét. Régi várának csak omladéai láthatók. *Agtelek*, f. nevezetessé teszi a „Baradla” barlang, melly nem csak hazánkban, hanem az egész világon a legnagyobbak közül való. A barlangot egész hosszában egy csavargós menetelű patak futja meg, mellyen több hid viszen keresztül. Egyébiránt ben a barlangban az üregek különböző alkotása, majd a csepegőkövekből képezett oszlopok, képek, oltárok, jégcsapok vonják magukra a figyelmet.

5. Rimaszombati járás.

Közigazgatási székhely : Rimaszombat. Hozzá tartozó községek : Ajnácskő és Bataháza, Almágy, Belezsér és Bakóháza pusztákkal; A.-Han-

gony, Szilakszó pusztával; A.-Pokorágy, A.-Balogh, Peszete és Hájoldal pusztákkal; Tejj, F.-Balogh, Balogfalva, A.-Bátka, F.-Bátka, Bellény, Czakó, Darnya, Déter, Dobfenék, Domaháza, Csobánka és Eperjeske pusztákkal; Dobócza, Gernyő és Lajosmező pusztákkal; Dulháza, Bárcziháza és Korlátháza pusztákkal; Dusa, Feled, F.-Hangony, Gesztéte és Lehi, Gortva-Kisfalud, Csénisz és Birófalva pusztákkal; Guazona, Harmacz, János és Ivánfalva, Jene, Csikóháza és Abroszka pusztákkal, Jeszte és Tamástelke (Kerekmogyorós), Iványi, Kerekgede, K.-Gömör, Korlát és Czövekfalva, Magyar-Hegymeg, Majom, Osgyán és Zabszó p., Mártonfalva, Padár, Pálfalva, Perjese, Péterfalva, Radnót, Rakotyás és Czinteháza, Gólis, Kutyai, Vaskapu, Kápolna és Heredely, Rimaszécs, F.-Csobánka pusztával; A.-Csobánka és Kis-Sussa, Rimaszombat, Batki és Kazincz pusztákkal; Serke, Sikátor, Simonyi, Sz.-Simony, Sutor és Tihany, Tamásfalva és Apáti-Lyukva és Szabadka; Tamási, Újfalú és Kelecsény, Uzapanyit és Mikóháza; Puhai, Hacsi és Abloncza, Várgede-Simonfalva, Zádorháza, Zehherje, Zsíp.

Nevezetesebb helyek: *Rimaszombat*, népes és csinos ipartűző város 8000 lakossal, kik igen szorgalmasak, s mind a kereskedelem, mind a műipar folytatása által jelesen kitűnnek. Vannak itt jó nyereggyártók, guba és pokrócz csinálók, ötvösök, gombkötők, csutorások, kik szaruból pipaszopókákat, gyűrűket csinálnak, a nők pedig híres kenyeret sütnék. Szombaton tartott hetivására gabonára, országosvásárai lóra és szarvasmarhára nevezetesek. Van itt egyesült reform.-ágostai gymnasium, jó polgári iskola, megyeház, derék köhid a Rima vizén, savanyuvíz-forrás. *Osgyán*, m. v. kastélylyal. Ágostai gymnasiuma a rimaszombati ref. gymnasiummal egyesült. *Rimaszécs*, m. v. nevezetes szarvasmarha- és lóvásárokkal. Egy kovács itt jeles gazdasági gépeket készít. *Dulháza*, f. híres dohányt és sok gyümölcsöt termeszt. *Serke* falutól nyugotra egy dombon romokban fekszik a Lorándfiak vára, melyet Bonfinius „Castrum Zirziethumnak“ nevez; illatos dohányt termeszt. *Várgede* f. hajdan nevezetes erősség volt.

3. Zemplén vármegye.

Kiterjedése 106¹⁵ □ mérföld, 258,275 lakossal. Elosztatik 10 járásra, melyek következők: 1. *csebinyei*, 2. *sztropkói*, 3. *szerencsi*, 4. *gálszécsi*, 5. *tokaji*, 6. *varanói*, 7. *nagymihályi*, 8. *király-helmecsi*, 9. *homonnai*, 10. *sátoralja-újhelyi*. Közigazgatás és megyei törvényszék székhelye: Sátoralja-Ujhely.

1. Csebinyei járás.

Közigazgatási székhely: Csebinye, ut. p. Nagy-Mihály. Hozzá tartozó községek: Izbugya-Béla, Borró, Izbugya-Bresztó, Csabalóc, A.- és F.-Csebinye és Horbók, Csértész, Csukalóc, Dodasóc, Habura, Hankóc, Olyka-Homonna, Rokito-Homonna, Zbojna-Homonna, Hosztovicza, Izbugya-Hosszmező, Izb.-Hrabóc, Hrubó, A.- és F.-Jablonka, Tót-Jablonya, Izbugya-Zbojna, Orosz-Krajna, Kalena, Koskóc, Krasznibrod, Olyka-Kriva, Tót-Kriva, Mező-Laborcz, Nyágó, Olysinkó, Pakasztó, Palota, Papina, Orosz-Petróc, Nehval-Polyánka, Izbugya-Radvány, Horbók-Radvány, Izbugya-Rokító, Rokítócz, Roskóc, Sterkóc, Olyka-Sztropkó,

Szuko, Telepocz, Valentocz, Vidrány, Világ, Virava, Volicza és Kovács-vágás puszta.

2. S z t r o p k ó i j á r á s.

Közigazgatási székhely: Sztropkó. Hozzá tartozó községek: Orosz-Bisztra, Bodzás, K.- és N.-Bresznycze, Bruzhyicza, Bukócz, Csernyina, Detrik, Dobra, K.- és N.-Domása, Dricsna, Volya-Fias, Girócz, Gyapalócz, Györgyösa, Havaj, Hócsa, Halcsikócz, Orosz-Hrabócz, Tét-Jakusócz, Jankócz, Kelcse, Kolbócz, Kosarócz, Krisztócz, Orosz-Krucsó, Kobulnicza, Lomna, Lukasócz, Makócz, Mátyáska, Mikova, Minyócz, Mrázócz, Micsák, A.- és F.-Olsva, Petőfalva, Piszkorócz, Orosz-Pornba, Potáczká, Praurócz, Pritulyán, Proszucsov, Puczák, Rafajócz, Reménye, Repélyő, Robosznik, A.- és F.-Sitnyicze, Szolnyik, Polina-Sztropkó, Sztaskócz, Orosz-Tokaj, Trepócz, Turány, Valkó, Varobócz, Vavrinocz, Velkrop, Vladicsa, Vojtócz, Zavada. Puszták: Blodnyicza, Hocsanka, Potubocsu.

Nevezetesebb helyek: *Sztropkó*, m. v. Sáros megye szélén, ferenczi kolostorral, régi ötszegletes várral.

3. S z e r e n c s i j á r á s.

Közigazgatási székhely: Szerencs. Hozzá tartozó községek: Bekecs, Legyes-Bénye, Berzék, Külső-Böcs, Csanálos, Kis-Csécs, K.-Dopsa, Gesztely, Girincs, A.- és F.-Golop, Harkály, Hernád-Németi, Hidvég, Hoporty, Kak, Kesznyétem, Lucz, Megyaszó, Monok, Ond, Szada, Köröm. Puszták: Bazsi, Földvár, Gilip, Harangod, Majos, Makrancz, Sarkad, Sisár, Siska, Ujvilág.

Nevezetesebb helyek: *Szerencs*, m. v. szőlőhegye a Hegyaljához nem tartozik ugyan, de némelly helyen a hegyaljaihoz hasonló jó bort terem. Hajdan apátsága volt. *Megyaszó*, m. v. jó kőbányával. *Monok*, népes f. gr. Andrásy György szép gazdaságával.

4. G á l s z é c s i j á r á s.

Közigazgatási székhely: Gálszécs. Hozzá tartozó községek: Kis- és Nagy-Azar, Bacskó, Boznicza, Cselej, Dargó, Tihna-Dvirjanki, Egres, Gerenda, Hardicsa, Hór, Magyar-Izsép, Hosszuhovecz, Klecsenov, Kereplye, Szécs-Keresztur, Kohanyócz, Kolbása, Kusznicza, Miglész, Parnó, Plyehovicza, K.- és N.-Ruszká, Szilvás-Ujfalu, Sztanca-Isztáncs, Sztankócz, Tarnóka, Trebisov vagyis Terebes, Tussicza, Tussa-Ujfalu, Upor, Vécse, Visnyó, Zebegnyő. Puszták: Albin, Baktamás, Bércz, Cserje, Csapóház, Csíz, Csókház, Danczpatak, Döbönös, Drinócz, Falucska, Halám, Hegyalja, Hartárkó, Horka, Kapony, Kincses, Kótaj, Koroncs, Parics, Rakottyás, Sark, Sókut, Szódy, Torkos, Való, Goroncs.

Nevezetesebb helyek: *Gálszécs*, m. v. kies vidéken, 2000 lakossal, és 4 tornyu kastélylyal. *Terebes*, m. v. 3500 lakossal, gr. Andrásy család kastélyával. Az urasági kertben a régi vár romjai most is láthatók.

5. T o k a j i j á r á s.

Közigazgatási székhely: Tokaj. Hozzá tartozó községek: Bodrog-Keresztur, Erdőbénye, Kisfalud, Mád, Olaszi, Olaszi-Liszka, Rátka, Sára,

Tállya, Tarczal, K.-Tokaj, N.-Tokaj, Tolcsva, Vámos-Ujfalu, Zombor, Zsadány. Puszták : Szegi-Long, Ptrügy, Szerelmes.

Nevezetesebb helyek : *Tokaj*, m. v. Debreczenhez északra 8 mérföldnyire, egy meglehetősen magas hegy és a Tisza s Bodrog folyamok közé szorítva, 3500 lakossal. A város felett emelkedő hegy teteje terméketlen, de oldalát szinte a városig gazdag szőlőtőkék fedik, melyek termik a világszerte híres tokaji bort, csakhogy némelly szomszéd szőlőhegyek még jóval felülmulják ezt. Tüzifa, abroncs, szőlőkaró, lécz nagy mértékben szállítatik ide, s őszkor gyümölcs oly sok, hogy a szálak egész Tiszát elborítják. *Tolcsva*, m. v. a Szirmay család szép kastélyával, s tokajihoz hasonló bortelesztéssel. *Kisfalud* f. szőlőhegye a Hegyalján a legjobbak közé tartozik. Közel hozzá a „Szegi“ vár romjai láthatók. *Olassi*, m. v. igen jó bortelesztéssel. A tatárok pusztítása után IV. Béla ide olasz gyarmatot telepített, s ez kezdte a szőlőmívelést, s ennek köszönheti a Hegyalja világszertei elhíresedését. *Tarczal*, m. v. híres bor- és sok gyümölcstermesztéssel. *Tállya*, m. v. 6000 lakossal. Hajdan kőfallal volt kerítve, híres hegyaljai bortelesztéssel. Itt oct. 13-kán nagy hordovásár szokott tartatni. *Bodrog-Keresztur*, m. v. Tokajhoz egy kis órányira a Bodrog jobb partján, pompás bortermő szőlőhegygyel. Országos őszivására felette népes.

6. V a r a n ó i j á r á s.

Közigazgatási székhely : Varanó. Hozzá tartozó községek : Agyagos, Aranypatak, Banzska, Bankóc, Tapoly-Bisztra, Csákyó, Csicsóka, Csicsvaalja, Csabóc, Dávidvágás, Feketepatak, Giglóc, Hegedüsfalva, Hencsóc, Kolsó-Hosszumező, A.-Hrabóc, Hermány, Jeszenóc, Tót-Jesztreb, Volya-Juszkó, Tót-Izsép, Tót-Kajna, Orosz-Kazmér, Kladzán, Komaróc, Magyar-Krucsó, Kucsin, Kvakóc, Lomnicza, Majoróc, Maljosóc, Merenyik, Mihálykó, Mogyoróska, Petkóc, Szécs-Polyánka, Tavarna-Polyánka, Kő-Poruba, Passa, Rudlyó, Sókut, Stefanóc, Szacsur, Szediszke, Tavarna, Varanó-Csemernye, Var, Hosszumező, Vehéc, Zamutó, Zsalobina. Puszták : Behanóc, Grodzin, Rafajna, Tiszovecz.

Nevezetesebb helyek : *Varanó*, m. v. a Tapoly mellett, hegy alatt és hegyoldalban, 2300 lakossal. Iletfőn tartott hetivásárai népesek. Régi vára helyén most egy kastély áll. *Agyagos*, kénköves ásványvizzel, mely a szobránczihoz hasonló. *Varanó-Csemernye* f. sok káposztát termeszt, jó lovakat tenyészt, van bór- és szeszgyára, *Csicsva*, népes pusztá régi vára alatt, hol gr. Barkóczy Jánosnak szép gazdasága van. Méhészetes. Híres bucsuk. *Izsép*, f. nagyszerű gépszeszgyárral. *Sókut*, sóforrással, s nevezetes lótenyésztéssel. *Zamutó* f. opálbányákkal, s kőszene is van.

7. N a g y - M i h á l y i j á r á s.

Közigazgatási székhely : N.-Mihály. Hozzá tartozó községek : Abara, Bánóc, Beretó, Butka, K.- és N.-Cseb, Mark-Csemernye, Deregnyó, Dubóka, Falkus, Füzesér, Gatály, Hegyi-Kopcsány, Izbugy, Zbudza, Kocsaróc, Krasznóc, Krivostyán, Kis- és Alsó-Körtvélyes, Morva-Laskóc, Lask, Lasztomér, Lazony, Leszna, Málcza, Márk, Mocsár és Betlen, Nátafalu, Nespest, Oreszka, Fazdica, Petrik, Petróc, Rakóc, Kis- és N.-Raska, Samogy, Salók, Szelepka, Sztára, Sztrajnya, Szuha-Ujtelek, Volya-Sztan-

kócz, Topolyán. Puszták : Arács, Botka, Csontosócz, Csudócz, Gyálok, Kisfalu, Klocse, Kosztelnisza, Kotrány, Kupony, Maloveszka, Markusföld, Sankócz, Strás, Szakálka, Orosz-Topolyán, Ujvilág, Vágás, Vatyakócz, Vendykócz, Visk, Zádorháza.

Nevezetesebb helyek : *Nagy-Mihály*, m. v. gr. Sztáray család kastélyával. *Abara*, lótenyésztéséről nevezetes. *Sztára*, m. v. a Sztáray család őshelye.

8. Király-Helmeczi járás.

Közigazgatási székhely : Király-Helmecz. Hozzá tartozó községek : Agárd, Ag-Csernyő, Bacska, Bályon, Bély, A.- és F.-Bereczky, Bodrog-szeg, Bodrog-Vécs, Boly, Cséke, K.- és N.-Czigánd, Damócz, Dobra, Kis- és N.-Géres, Kaponya, Karád, Karcsa, Karos, Kis- és Nagy-Kövesd, Lácza, Leányvár, Lelesz, Lelesz-Polyán, Luka, Örös, Páczin, Pálföld, Perbenyik, Rad, Ricse, Kis- és Nagy-Rozvány, Semjén, Szentes, Szentmarja, Szerdahely, Szinyér, Szolnocska, Szomotor, Kis- és Nagy-Tárkány, K.-Ujlak, Vajdácska, Véke, Zetény. Puszták : Abaháza, Agác, Csermő, Erős, Eszenke, Gerepse, Inócz, Kanyalov, Kerektő, Keresztur, Körtvélyes, Manasza, Salamon, Sárkány, Sziget, Szilföld, Vereskócz.

Nevezetesebb helyek : *Király-Helmecz*, m. v. gyümölcsé sok, a Perényiek régi várkastélya romokban hever. *Lelesz*, m. v. a praemontreiek jeles prépostságával. *N.-Tárkány*, f. gr. Majláth szép kastélyával.

9. Homonnai járás.

Közigazgatási székhely : Homonna. Hozzá tartozó községek : Agyidócz, Barkó, Baskócz, Beresztó, Orosz-Bisztra, Brezovecz, Cziróka-Béla, Cziróka-Hosszumező, Dara, Dobrova, Göröginnye, Hradzanik, Grozócz, Haszina, Helmeczke, Bresztó-Homonna, Körtvélyes, Hrussó, Jalova, Jeszénő, Inócz, Kadna, Kálna, Rosztóka-Kálna, K.-Kamenicza, N.-Kamenicza, Kárna, Klenova, Kohanez, Kolbaszov, Kolonicza, F.-Körtvélyes, Ulica-Kriva, Kudlócz, Laczfalva, A.- és F.-Ladiskócz, Ladomér, Leskócz, Lyubisse, Maskócz, Mihályló, Mislina, Modva, Novoszedlicza, Ormező-Sztraszka, Osztrasnyicza, Parihusócz, Orosz-Patak, Pecsolina, Pelicse, Pichnye, N.-Polena, Porubka, Priszlop, Sztropkó-Rosztóka, Ravna, Runyina, Orosz-Ruszká, Sztakcsin-Rosztóka, Szmigócz, Szinna, Szmotnyik, Szopkócz, Sztakcsin, Sztarina, Orosz-Sztriócz, Topolovka, Topolya, Turcsocz, Ublya, Udva, Ulica, Valaskócz, Velyopolya, Orosz-Volova, Tót-Volova, Zavatká, Zboj, Zubna, Zuella. Puszták : Holyok, Hornyicza, Ilovnicza, Josephthal, Plan, Szmerkovicza.

Nevezetesebb helyek : *Homonna*, m. v. gyönyörű vidéken a Laborcza mellett, népes heti- és országos vásárokkal, gr. Csáky és gr. Vandernath kastélyaival. Hajdani várát ki építhette, nem tudhatni. *Szinna*, m. v. nevezetes vashámorokkal.

10. Sátoralja-Ujhelyi járás.

Közigazgatási székhely : Sátoralja-Ujhely. Hozzá tartozó községek : Ardó, Kis-Bányácska, Ruda-Bányácska, Barancs, K.- és N.-Bári, Biste, Bodzás-Ujlak, Borsai, Csarnabó, Csörgő, Cséke, Garany, Gercsely, Hosszu-

Láz, Hotyka, Magyar-Jesztreb, Imreg, Józseffalva, Károlyfalva, Kásó, K.- és N.-Kazmér, Kiszte, Ladmócz, Lasztócz, Legenye, Mátyusháza, Mihályi, Mikóháza, Sáros-Patak, Petrahó, A.- és F.-Regmecz, Szőlöske, Sűrűgyeg, K.- és N.-Toronya, Trautsonfalva, Velejte, Villy, Vitány, Zemplén. Puszták : Abaj-Homok, Abony, Gödöny, Kisfalud, Komár, Patar-Homok.

Nevezetesebb helyek : *Sátoralja-Ujhely*, m. v. főhelye a megyének a Ronyva patak mellett, kies vidéken, 7000 lakossal, csinos megyeházzal, kath. gymnasiummal. A várostól nyugatra húzódó szép hegyek közt láthatni a tábori sátrort ábrázoló „Sátorhegyet.“ Tágas szőlőhegye a Hegyaljához számíttatik. Gabonavásárai a felföldi tótoktól erősen látogattnak. *Imreg*, f. Barkóczy b. kastélyával és minorita zárdával. *Sáros-Patak*, régi nevezetes város a Bodrog jobb partján, mely Kis-Pataktól választja el, 6000 lakossal. Házaí alacsonyak és rendetlenek, de környéke felette kies. Van itt Breczenheim herczegnek a régi vár helyén új szépizlésű kastélya, tágas angolkerttel. De legnevezetesebbé teszi Patakot a reformátusok régi s most is virágzó collegiuma, mely jelenleg főgymnasiumot, theologiai intézetet s nem egészen teljes jogakademiát foglal magában. Szőlőhegye hegyaljai bort terem; kőbányái pedig becses malomköveket szolgáltatnak.

4. Szepes vármegye.

Kiterjedése 63¹⁰ □ mérföld, 169,547 lakossal. Elosztatik 7 járásra, melyek következők : 1. *ófalusi*, 2. *poprádi*, 3. *olaszi*, 4. *lublyói*, 5. *gölniczi*, 6. *késmárki*, 7. *lőcsei*. Késmárk és Lőcse saját tanácsaik alatt a megyétől függnék. Közigazgatás és megyetörvényszék székhelye : Lőcse.

1. Ófalusi járás.

Közigazgatási székhely : *Ófalu*, m. v. Galiczia határszélén, sok gyolcsot készít, s a Dunajeczből fogott lazacczal kereskedik. *Haligócz* f. völgyben elszórva. Van itt egy „Penina“ nevű barlang, melyben különböző nagy állatok csontjai találtnak. Közel a helységhez pedig „Szmerdonka“ nevű kamarai fürdő és ásványvíz, s a Dunajec partján *Vörösklastrom* fekszik, mely hajdan camaldulensisek zárdája volt. *Nedecz*től nem messze lakható állapotban fenáll a régi *Dunavec*s vár. A járáshoz tartozó községek : Uj-Béla, Csarnagura, Durstin, Falstin, K.- és N.-Frankova, Fridman Remenyóval és Rónyával, Gibely, Hafka, Haghi, Haligócz, Hanusfalva, Javorin, Jereskó, Jurgov, Kaczvin, Kahlenberg, Krempach, A.- és F.-Laps, Labsanka, Lechnicz, Lechniczalja, Rothklop és Szmerdonkkal, Lesznicz és Huta, Mátyásfalva, Nedecz, Nedeczvás, Ó-Major, Oszturňa, Reichwald, Relyov, Repiszko, Szolizsko, Trips.

2. Poprádi járás.

Közigazgatási székhely : Poprád. Hozzá tartozó községek : Bethenfalva, Batizfalva, Felka, Filicz, Gánócz, Gerlachfalva, Grenicz, Horka, Hozelec, Imreföld, Stephansdorf, Janocz, Káposztafalva, Kissócz, Kravján, Kuhbach, Lucsivna, Mahalfeld, Matheocz, Mengusfalva, Primócz, Savnik, Stola, A.- és F.-Sunnyova, Sz.-András, Sz.-Georgenberg (Szombathely), Szrázsa, Svabócz, Straczena, Teplicz, Vernár, Vidernik, Vikartócz, Niklasfeld.

Nevezetesebb helyek : *Poprád*, vagyonos város a Poprád jobb partján, lakosai híres rézművesek; papiromalma van. *Szombathely*, szép fekvésű város a Poprád mellett, kőházakkal. *Matheocz* város lakosai pálinka-, sör-, eczetfőzésből, lentermesztésből, sertéshizlalásból, s lótenyésztésből keresik élelmöket. *Batizfalva*, *Mengusfalva* és *Gerlachfalva* helységek határait foglalta el hajdan a „Chetene“ nevű erdő, mely a Szepességet illető oklevelekben olly gyakran előfordul. Gerlachfalva legszebben tud gyolcsot fejériteni a megyében. *Káposztafalva*, Coburg hg. híres vashámoraival és gyárával. Közel ide van a történetből ismeretes „Lapis refugii“ hegy. *Sz.-András* f. jó savanyuviz-forrással. *Savnik* f. a szepesi püspök szép gazdaságáról, különösen jeles erdőszetéről nevezetes.

3. Lublyói járás.

Közigazgatási székhely : Lublyó. Hozzá tartozó községek : Ó-Lublyó, Gnezda, Podolin, Uj-Lublyó, Jakubján, Kolacskó, Laczkova, A.- és F.-Ruszbach, Kakas-Lomnicz, Kamjonka, Jarembina, Litmanova, Folyvark, N.-Lipnik, Forbasz, Krempach, Szulin, Granasztó, Pilho, Medzibrodze, Mnisek, Kacse, Zavodze.

Nevezetesebb helyek : Ó-Lublyó, m. v. nevezetes bor-, golcs-, méhkereskedéssel. A várostól $\frac{1}{4}$ órányira magas hegyen most is ép állapotban áll régi vára. Uj-Lublyó, f. vashámmal, és híres savanyuviz-forrással és fürdővel. Ujabb időkben Szulin f. határában fakadó savanyuforrás még nagyobb hirre kapott. Jarembina f. 1600 lakossal, kik drótozni mindenfelé eljárnak, és gyolccsal kereskednek. Kamjonka f. savanyuviz-forrással. A.-Ruszbach falunak legjobb papirmalma van a megyében. F.-Ruszbachon szinte van papirmalom és lágymeleg ásványforrás. Jakubján, Kolacskó, Krempach vashámmokkal.

4. Gölniczi járás.

Közigazgatási székhely : Gölnicz, m. v. a Hnilecz vize mellett, magas hegyek közt 5000 lakossal. Van itt 2 vashámm, 3 vasolvasztó és fristító kemence, melyekben évenként 17,000 mázsa vas készül, egy vasszegegyár; s a közelfekvő „Grellenseifen“ nevű völgyben ismét 9 hámmort hajt a hasonló nevű patak. Lakik itt továbbá 175 szabadalmas ková smester, kiknek nagyobb része csak vasszegeket készít; továbbá 4 rézko ács. Krompach, bánya város, 2000 lakossal, kik bányászatból, gyolcsszövésből, méztisztításból, zsindelyszeg-csinálásból keresik élelmöket. Vannak itt több vashámmok is. Svedlér, bánya város jövedelmes rézbányákkal. Szomolnok, csinos bánya város egy szűk völgyben, 4000 lakossal. Vannak itt nézésre méltó rézbányák, melyekben a bányászat ujabb időkben ismét növekszik, hámmok, vízerőművek, czémentviz, mely a vasat rézzé változtatja. Remete, m. v. szinte vashányákkal. Hozzá tartozó többi községek : Altwasser, Einsiedl, Folkmár, Hámm, Helczmanócz, Henszlova, Hrisov, Jékelfalu, Kluknó, Kojós, Margeczán, Opáka, Prakendorf, Richman, Szomolnok, Szomolnok-huta, Svedlér, Szilbach, Stoosz, Uhorna, Wagendrűszel, Zsakarócz.

5. Késmárki járás.

Közigazgatási székhely : Késmárk, igen régi királyi város a Poprád vize jobb partján az ős Karpát bércek 3 órányira eső tövében 4300 lakossal.

Van itt evang. fő- és kath. algymnasium, 2 jótékony intézet, jeles városház. Kereskedése vászonnal és hegyaljai borokkal nagy fontosságú. A késmárki hetivásárok Szepesmegyében legélénkebbek. Bórgyára nevezetes. *Schmeks v. Tátrakiesd*, híres savanyúvíz-forrással és fürdőintézettel, felséges vidéken. A járáshoz tartozó helységek következők: Ábrahámfalu, Busócz, Béla, Duránd, Eisdorf, Forberg, Farkasfalva, Sz.-György, Hodermark, Hunsdorf, Krieg, Kreucz, Leibicz, leibiczi fürdő, Levkócz, Landok, Holló-Lomnicz és Toporcsik, Kakas-Lomnicz, Májerka, Maldur, Menyhárd, Müllensbach és Schmeks, Nehre, Pikócz, Ruszkinócz, Rokusz, K.-Szalók, N.-Szalók, Toporc és Schönwald, Tótfalu, Viborna, O.-Valdorf, Uj-Valdorf, Zadjár.

6. Lőcsei járás.

Közigazgatási székhely: *Lőcse*, királyi város egy szép gömbölyű dombon. Fő ékessége a közepén levő nagy négyszegű piacz, mellynek közepén van a kath. igen régi nagy templom, híres orgonával. Van itt evang. és kath. főgymnasium, 5000 lakos. A lőcsei borsó nagy szemére s jó ízére nézve egész országban leghíresebb, valamint az itt készült méhsér is. Többi községek: Arnótfalu, Csépanfalu, Csontfalu, Danisócz, Domanyócz, Csőtörtök, Dravec, Dvorecz, Görgő és Pissarócz, Hadusfalva, Haraszt, Harikocz, K.-Hnilecz, N.-Hnilecz, Hradiszka, Jamnik, Igló, Igló-huta, Illésfalva, Kolcsó, Koncsán és Dolyán, Körtvélyes, Koterbach, Kurimján, Langvart, Leszkovján, Lethensdorf, Matheocz, Mecsedel, Odorin és Lencsbach, Poracs, Roszkócz, Smizán, Tamásfalva és Tibe, Teplicska, Toriszka, Ulozsa, Vilkócz, Vitkócz, Zavada, Zavadka. Ezek közt legnevezetesebb hely: *Igló*, hajdan fővárosa a 16 szepesi városi kerületnek, 5500 lakossal, gazdag réz- és vasbányákkal s hámorokkal, papiros-, kőedény-, piskolczgyárral.

7. Olaszi járás.

Közigazgatási székhely: Olaszi. Hozzá tartozó községek: Almás, Balóc, Beharóc, Bublóc, Brutóc, Dubravolya, Dubrava, Grancs, Harakócs, Hinczócz, Hutkócz, Kalyava, Katuny, Szepesváralja, Kohlbach, Kolincz, Korotnok, Krompach, Lucska, Mindszent, Petruskával és Vilesával, Nemesán, Olcno, Orlovecz, Olsavicza, Olysavka, Ozdovján, Nemeskával, Pavján, Petróc, Podporcs, Polyanócz, Pongrácz, A.- és F.-Répás, Szlatrina, A.- és F.-Szlovinka, Terstyán, Velbach, Vajkócz, Szepesvár, Zsejna.

Nevezetes helyek: *Szepes-Olassi* (Wallendorf), ezelőtt a 16 szepesi városokhoz tartozott; valamint *Szepes-Váralja* is 3200 lak., kik legnagyobb lenkereskedést űznek a megyében. *Szepesház*, kőfallal, bástyákkal, s két kapuval ellátott hely kath. püspöki és káptalani székhely. Egy magánálló hegycsúcson láthatni *Szepesvárát*, honnan az elterülő regényes vidékre pompás kilátás csik.

5. Sáros vármegye.

Kiterjedése 65⁹⁷ □ mérföld, 160,699 lakossal. Elosztatik járára, mellyek következők: 1. *síroki*, 2. *szvidniki*, 3. *giralti*, 4. *bártfai*, 5. *kis-szebeni*, 6. *eperjesi*. Eperjes, Bártfa és Kis-Szeben királyi városok saját táncsai alatt a megyétől függnek. Közigazgatási székhely: Eperjes; ugyan

itt van a kerületi főtörvényszék is, és egy megyei törvényszék, mely bányaügyekben az egész kassai kerületre ítél.

1. S i r o k a i j á r á s.

Közigazgatási székhely : Siroka. Nevezetesebb helyek : *Szinnye-Lipócz* f. igen szép hegyvidéken. Nevezetessé teszi kellemes savanyuvize és fürdője. Barlangja is van. *Miklósvágás*, f. a Hernád mellett, rézbányával. Többi községek : Andrásvágás, Bajor, Berki, Berzenke, Bertót, Buják, Deléthé, Frics, Phoenix-huta, Hedri, Hermány, Semsejtel és Sztankkal, Hrabkó, Istvánvágás, Izsép, Sz.-István, Német-Jakabvágás, Jannó, Jernye, Kajáta, Klemberk, Kvacsan, Lacsnó, Laszka, Szinye-Lipócz, Lubócz, N.-Ladna, K.-Ladna, Luszánka, Miklósvágás, Mocsolya, Mochnya, Orosz-Peklin, Ó-Ruzsin, Uzs-Pebli, Gombos-Peklinnel, Radács, Rencsisó, Singler, Szedlicze, Sz.-Imre, Sz.-Kereszt, Szinye, Szinye-Ujfalu, Szokoly, Szucha-Dolina, Kis-Vitéz, Nagy-Vitéz.

2. S z v i d n i k i j á r á s.

Közigazgatási székhely : Szvidnik. Hozzá tartozó községek : Belejócz, Krajna-Bisztra, Bodroszal, Khot-Bukócz, Krajna-Csarno, Zboro-Csarno, Czernina, Czigla, Dobrozlava, Dolhony, Khot-Dricsna, Zemplén-Dricsna, Dubova, Duplin, Gauranyecz, Gribó, Hrabovcsik, Hunkócz, Hutka, A.- és F.-Jadlova, Jedlinka, Jurkovolya, Kapissó, Kecskócz, A.- és F.-Komarnik, Korejócz, Koszuhócz, Krusinyecz, Kruslova, Kurimka, Ladomér, Medvecza, Mergeska, Mesztisko, Mirola, A.- és F.-Mirossó, Mlinarócz, Niklova, Olysavka, Ondavka, A.- és F.-Orlik, A.- és F.-Piszana, Krajna-Polanya, A.- és F.-Polanka, Krajna-Porubka, Potoka, Prikra, Psztrina, Rakócz, Rosztok, Rovnó, Sarbó, Semetkócz, Khot-Sztaskócz, Zemplén-Sztaskócz, Szirocsin, Szuha, Alsó- és Felső-Szvidnik, Tiszinyecz, Vagrinyecz, Varadka, Vapenik, Visszlava, Viskócz, A.- és F.-Vladicsa.

Nevezetesebb helyek : *F.-Szvidnik*, m. v. az Ondava völgyében, sok lent természet. *Zboro*, m. v. közel a galicziai szélekhez, 2300 lakossal, kik közt sok csizmadia és timár. Ékesíti gr. Erdődy és gr. Szirmay kastélya, az első Rákóczy György leveleiből ismeretes 100 hársfasorral; a másik angol-kerttel. Van papirommalma. A régi *makoviczi* vár egy hegytetőn omladékokban hever.

3. G i r á l t i j á r á s.

Közigazgatási székhely : Giralt. Hozzá tartozó községek : A.- és F.-Asgut, Bábafield, Benedikócz, Bogsa, Brezuska, Csselföld, Dubina, Dukaföld, Fias, Ferenczvágás p., Fulyán, Györgyös, Hankócz, Hanusfalva, Haszlin, Herhely, Hermántapoly, Hidegkut p., Hrabócz, Kálnás, Kapi, Kaproncza, Karácsonmező, Kerekkrét, Kobulynicza, Komlós, Komlós-Keresztes, Kaszány, Kökény, Krucsó, Lurima, Kucsin, Kükemező, Láda, Lapas, Laszczó, Lapnik p., Lipova, Long, Lucskatapoly, Margonya, Mátévágás, Medgyes, Micsák, Nádfő, Kapi-Németfalu, Tapoly-Németfalu, Nyirjes, Örtutó, Kapi-Pálvágás, Keczer-Pálvágás, Pétervágás, Polyakócz, Porubka, Pósfalu, Procs, Radoma, Radvány, Sandal, Sapinecz, Sassova, Styavnik,

Stefultó, Szobos, Tályka p., Vágás, Valykócz, Varjuföld, Vaspatak, Vlacsa, Válya, Zsálmány.

Nevezetesebb helyek : *Girált*, főhelye a járásnak. *Hanusfalva*, m. v. két urasági kastélylyal, sok timárral és gubással. *Kurima*, m. v. van agyag-pipagyára, sok vásznat, gyolcsot készít és fejeit. *Kapi*, f. a Kapy család két kastélyával. A helység felett meredek hegyen omladéokban hever a régi Kapi vár. *Nyires* f. híres körtét termeszt.

4. Bártfai járás.

Közigazgatási székhely : Bártfa. Hozzá tartozó községek : Ábrahámfalva, Ádámföldre, Andrejova, Aranypataka, Balpataka, Bártfa-Ujfalu, Bartosfalu, Beheró, Belovezsa, Berczajla, Bolyárka, Buczló, Czigelka, Demethe, Fricske, Friczka, Gáboltó, Gerald, Gerlahó, Hertnek, Hervartó, Hosszurét, Hrabzska, Hradiskó, Királykut, Klucsó, Kohány, Komlóska, Komorócz, Krive, Krizse, Kruzsló-hámor, Kruzsló, Kuró, Lénártó, Livó, Livó-huta, Lófalva, Lukavicz, Lukó, Malyezó, Mihalyov, Orsócz, Oszikó, Pitrava, Tót-Raszlavicz, Magyar-Raszlavicz, Regetó, Ressó, Richvald, Rokító, Sárpataka, Siba, Smilnó, Stebnik, Stebnik-huta, Szverzsó, Szedikert, Kis-Szilva, N.-Szilva, Senakó, Tarnó, Ternye, Tölcsék, Trocsány, A.- és F.-Tvaroszcza, Vaniskócz, Venéczia, A.- és F.-Volya, Zavadka, Zaverhami, Zboró, Zseltek.

Nevezetesebb helyek : *Bártfa*, k. város a Tapoly mellett, kőfallal körítve, jól kövezett tiszta utcákkal, 5000 lakossal, kik közt legvirágzóbb iparág a gyolcsfejtés és gyolcskereskedés. Van egy roppant fejeitő intézete; fazekasai, bodnárai, kalaposai jelesek. Találni még itt egy kath. gymnasiumot, 2 papirosmalmot, és egy híres savanyuvíz-forrást, és fürdőintézetet. *Gáboltó*, m. v. savanyuvíz-forrással. *Czigelka* f. savanyuvízéről nevezetes. Leggazdagabb a Lajos-forrás; szénsav, szikéleg tartalmára nézve leggazdagabb forrás Magyarországon, sőt egész Európában; szikhalvag, szikiblag és szabad szénsav tartalma is nagyon jelentékeny. Különösen használ a belrészek dugulásaiban, keményülések ellen, gyengeségi-tüdő bajokban, vízkórban. *Kruzsló*, f. vashámorában öntött vasművek is készítettnek. *Zboró*, m. v. 2 várkastélylyal, s régi várral.

5. Eperjesi járás.

Közigazgatási székhely : Eperjes. Hozzá tartozó községek : Abos, Abarány, Beretó, Bogdány, Bolyár, Boroszló, Böki, Budamér, Bunyita, Clausura, Cseméthe, Decskó, Dubnyik, Dubrava és Hacsagh, Siroka-Dubrava, Enyiczke, Erdőcske, Erdőtelek, Finta, Gémes, Gergelylaka, Gulyvész, Harság, Huvész, Janocska, Kakasfalu, Kakas, Keczer-Kosztolán, Kellemes, Kende, Királynép, Kisfalu, Kishegy, Körösfő, Kőszeg, Lápispatak, Lázi, Lemes, Licsért, Keczer-Lipócz, Megye, A.-Merk, F.-Merk, Mocsármány, Mndrócz, Ófalu, Patacsó, Paktakó, Keczer-Peklin, Pusztahát, Rovnya, Salgó, K.-Sáros, N.-Sáros, A.-Sebes, F.-Sebes, Senyik, Somos, Somos-Ujfalu, Sós-Ujfalu, Szénégető, Sóvár, Szentpéter, Tapolcsány, Terebő, Terjékfalu, Tiszte, Tuchina, Váralja, Várgony, Vörösvágás (Cservenicza), Zeebfalu, Zsegnye.

Nevezetesebb helyek : *Eperjes*, k. város a Tarcza vize mellett, egy a

legtisztább, legcsinosabb magyar városok közt. Tojásdad idomu belvárosa mindössze is három igen hosszú utcából áll. A főutca általában jó kövezetű s járdákkal ellátott. Van itt 1015 ház, 10,000 lakos, ágostai collegium, kath. főgymnasium, g.-kath. püspöki székhely, főtörvényszék az egész kassai kerületre, megyetörvényszék, mely egyszersmind bányaugyekben is ítél, takarékpénztár, 1 posztó-, 2 gyapjufonó-, 1 vatta-, 2 eczet-, 1 peszsgőgyár. Kézművesei közt sok posztós találtatik. *Nagy-Sáros*, m. v. a Tarcza mellett, 3000 lakossal, nagy emeletes kastélylal. Lakosai közt sok timár, varga, posztós és kertész találtatik; virágnapi vására főkép sódorra, szentmártoni pedig faggyura, juh- kecskebőrre nevezetes. Sok tekintetben híres vára romokban hever. *Finta*, f. jeles börgyárral. *Sóvár*, m. v. nagy sófőző-intézetel, melyben évenként 100,000 mázsa só főzetik. *Vörösvágás*, (Cservenicza) f. egész Európában nevezetes nemes opálbányáról. *Alsó-Sebes*, m. v. vatta-, rozsólia-, pipagyárral, ásványfürdővel, gr. Haller kastélyával. *Bök*, Bujanovics család szép gazdaságával; híres sajtcsinálással.

6. Kis-Szebeni járás.

Közigazgatási székhely : Kis-Szeben. Hozzá tartozó községek : Ambrusfalva, Andrejovka, Balásvágás, Balásvágás-völgy, Palocsai-Bajorvágás, Berzevicze-Bajorvágás, Berzevicze, Bordonlaka, Csipkés, Csirés, Darócz, Decső, Dobó, Feketekut, Gombosfalu, Gromos, Györkő, Hamburg, Hajturka, Hönig, Héthárs, Magyar-Jakabfalu, Jakorcs, Jesztreb, Kijó, Koszelecs, Krivács, Kurcsin, Lagmó, Lipnik, Litinye, Lubotin, Harcsán-Lucska, Matiszova, Milpos, Nyáras-Ardó, Olejnek, Obrucsnó, Olysó, Orkuta, Orló, Osztrópataka, Palocsa, Péch-Ujfalu, Pétermező, Plavnicza, Polom, Pusztamező, Ratvaj, Roskovány, A.-Szalók, F.-Szalók, Usz-Salgó, Som, Schönviz, Szerina, Stelbach, Sz.-György, Sz.-Mihály, Szulin, Tarkó és Podnikalecz p., Tarcza, Tolcsemes, Újak, Uszfalu, Viszoka, Jakabvolya, Oroszvolya, Vörösalma, Zavada, Zdjár.

Nevezetesebb helyek : *Kis-Szeben*, kőfállal kerített királyi város a Tarcza vize mellett, kies vidéken, 3000 lakossal, kik közt számos posztós és még több műtakács találtatik. Szentgyörgynapi vására különösen juhokra nézve igen fontos, mert 4—6000 fejős juhnál több hajtatik ide, s e vásár szokta azon évre meghatározni Sáros és Szepes vármegyékre a juh árát. *Berzevicze*, m. v. a Berzeviczy család 4 kastélyával, papirosmalommal. Országosvásárai juhokra nézve nevezetesek. *Palocsa*, m. v. a Poprád mellett, mely itt hajózható. A várossal átellenben a Poprád jobb partján láthatni régi várát, mely most is lakható állapotban van. *Tarkó* f. régi vára maradványait mutatja.

6. Ungh vármegye.

Kiterjedése 52¹⁰ □ mérföld, 117,113 lakossal. Elosztatik 4 járásra, melyek következők : 1. *ungvári*, 2. *nagy-beresnai*, 3. *sobornácsi*, 4. *nagy-laposi*. Közigazgatás és megyetörvényszék székhelye : Ungvár.

1. Ungvári járás.

Közigazgatási székhely : Ungvár. Hozzá tartozó községek : Andrasócz, Antalócz, Arok, Bacsava, Bezó, Csértész, Cziganyócz, Darócz, és Kincses-

major, Dengláz, A.-Domonya, F.-Domonya, Dubróka, Gajdos, Gronyos major, Hegyfark, Huboka, Horján, Horlyó, Huszák, Hutka, Iglinecz, Jenke, Karcsara, A.-Kemencze, Kis-Ujszálás, Köblér, Kalibabócz, Korumlya, Komorócz, Lekárt, Nagy-Láz, Lehócz, A.-Németi, F.-Németi, Neviczke, Orlyava, Petrócz, Pinkócz, Radváncz, Rakonca, Székó, Szerednye, Nagy-Szlatina, Kis-Szlatina, Sztrippa, Tásolya, Valkaja, Zahar.

Nevezetesebb helyek *Ungvár*, kies vidéken fekvő város. 8000 lakossal. Székhelye a munkácsi g.-kath. püspöknek és káptalannak. Keletre az Ung vize partján emelkedő hegytetőn áll régi, most is jó karban levő vára, mely jelenleg a g.-kath. növendékpapság s néhány kanonok lakánál szolgál. Van itt szép vármegyeház, kath. gymnasium, árvaház, 1 posztó-, 1 porcellán-földtisztító-gyár, könyvnyomda, 423 kézműves. Folyóvize az Ung, nem messze a várostól zugó által csatornára véve egy posztó-guba kalló-, 1 nagy fűrés-, és 9 kövű vizimalmot forgat. Van itt egy vasas ásványforrás is. *Szerednye*, m. v. nagy szőlőhegyén izére, s különös zamatjára nézve ország-szerzte híres fejr bort termeszt. *Csiganyócz*, f. jeles vasas ásványvizzel.

2. Nagy-Bereznai járás.

Közigazgatási székhely : Nagy-Berezna. Hozzá tartozó községek : K.-Berezna, Turja-Bisztra, Vereczke-Bisztra, Bukócz, Csornoholova, Domaszina, Dubrinics, K.- és N.-Juricza, Huszna, Knabinya, Kosztrina, Uj-Kemencze, Lekicsar p., Lipócz, Lubnya, Luh, Sumsor p., Lyuta, Mircse, Mokra, Orosz-Mocsár, Paszika, Beg-Pasztély, Rosztoka-Pasztély, Perecsen, Polena-huta, Polena, Poroskó, Rákó, Turja-Remete, Ó-Szemere, Uj-Szemere, Szemerekova, Szolya, Sztavna, Sztricsava, Ó-Sturicza, Uj-Sturicza, Szuha, Ticha, Uzsok, Voloszanka, Voroczó, Vulsinka, Viska, Zabrogy.

Nevezetesebb helyek : *N.-Berezna*, m. v. 1500 lakossal. *K.-Berezna*, f. Basil szerzetesek kolostorával. Népes bucsujárások. *Dubrinics*, f. egész birodalomban itt találtatik legjobb porcellánföld; s most helyben akarnak gyárat alapítani. *Turja-Remete*, f. a Turja vizén álló virágzó és jeles vasgyárral s vashámoraival.

3. Szobránczi járás.

Közigazgatási székhely : Szobráncz. Hozzá tartozó községek : Baszócz, Banka, Benetine, Bunkócz, Csecsehó, Fekésháza, Gajdos, Géczeny, Hanajna, Hlivicsé, Hornya, Hunkúcz, Izbugya, Jeszenő, Jesztreb, Józsa, Kaluzsa, Kereszt, Klokoczó, Szobráncz-Komorócz, Konyus, Kuzsin, Kráska, Lucska, Oreszova, Osztró, Pálin, Sáros-Polyánka, Poroszló, Ördög-Porubka, Német-Porubka, Prikopa, Sáros-Remete, F.-Remete, Remete-huta, A.- és F.-Revisce, Rebrin, A.- és F.-Rebnicze, Ruszkócz, Solymos, Szenna, Szenteake, K.- és N.-Szeretva, Tarna, Tiba, Ricske p., Ubriza, Vajnatina, Váralja, Várkond, Verbócz és Orlócz, Vinna, K.- és N.-Zalacska.

Nevezetesebb helyek : *Szobráncz*, m. v., melytől félóránnyira kellemes vidéken van híres kénköves és sós fürdője, melynek vize itálra is használtatik. Használ a görcsben, szélütésben, köszvényben, máj- és lépdugulásban, súlyban, makacs kelésekben, több ideg- és bőrvényében. *Felső-Remete*, f. északra tőle a Szninszki-Kamen hegy legfelső tetején van egy tengerszem vagy hegyitő; az ebből kiszakadó patak jó ízű rákjairól és pisztrang-

jairól, valamint arról is nevezetes, hogy 4 fűrés- és számos lisztmalomra és az itt levő hires vashámorra szolgáltat vizet. *Vienna*, m. v. két kastélylyal, és egy omladozott sziklavárral.

4. Nagy - Kaposi járás.

Közigazgatási székhely : Nagy-Kapos. Hozzá tartozó községek : Ásvány, Bajánháza, Bátfa, Baranya, Bécs, Botfalva, Bozus és Morgó major, Budaháza, Csap, Császlócz, Csepely, Csicsér, Dobóruszka, Darma, Eőr, Feketemező, Gálócs, K.- és N.- Geöcz, Homok, Hosszumező, Iske, Kis-Kapos, Kelecsen, Kereknye, Kerész, Ketergény, Konczháza, Matyócz, Minaj, Mocsár, Mogyorós, Mokcsa, Nyarád, Orló p., Palágy, Pusztá-Komoroca, Palló, Pálócz, Helmeicz-Putka, Púruska, K.- és Nagy-Ráth, Radics p., Remetelak p., Salamon, K.- és Nagy-Szelmencz, Sislócz, Téglás-Szürt, Tarnócz, Tegenye, Vaján, Vajkócz, Veskócz, Viszoka.

Nevezetesebb helyek : *Nagy-Kapos*, m. v. 1200 lakossal, igen termékeny határral. *Pálócz*, m. v. 1500 lakossal, gr. Barkóczy kastélyával. *Dobóruszka* f. nevezetes volt az itteni kath. templom keleti oldalába helyezve Dobó István egri hőnek márványszobra, mely innen Egerbe vitetett által.

7. Bereg-Ugocsa vármegye.

Kiterjedése 84²⁶ □ mérföld, 189,773 lakossal. Elosztatik 7 járásra, melyek következők : 1. *alsó-verecskéi*, 2. *mező-kászonyi*, 3. *halmi*, 4. *nagy-szölősi*, 5. *kis-almási*, 6. *munkácsi*, 7. *beregszászi*. Közigazgatás és megyetörvényszék székhelye : Beregszász.

1. Alsó-Verecskéi járás.

Közigazgatási székhely : Alsó-Verecke. Hozzá tartozó községek : K.-Ábránka, N.-Ábránka, Almamező, Beregyőcz, Bilaszovicza, F.-Bisztra, Kis-Bisztra, Nagy-Bisztra, Borzaucsina, Brusztopotak, Bukócz, Csernek, Drahusócz, Duskovicza, Duszina, Hanykovicza, Hársfalva, Hlubonpaták, Holubina, F.-Hrabonicza, Hukliva, Jaloza, Jalovicza, Izvor, Izvor-huta, Kanora, Katilnicza, Kicsárna, Laturka, Lázárpatak, K.-Martinka, Medvecza, K.-Melnicsna, Miskovosicza, Olenyova, Padkócz, Paszika, Paulova, Perekraszna, Pere-Szirova, Petruszovicza, Plavia, Pleszkó, Polena, Potuk, Pudpulócz, Romanócz, Rozsos, K.- és N.-Rosztóka, Uj-Rosztóka, Serbócz, Szászoka, Szkotárszka, Szolocsina, Szolyva, Strajna, Szusznó, Szvalyavka, Talamás, Kis- és N.-Tibava, Timsor, Tiszova, Tövissfalva, Uklina, Verbiás, Alsó-Verecke, Felső-Verecke, Veretecső, Volócz, Zagyilszka, Zavátka, Zbun, Zsdenyova.

Nevezetesebb helyek : *Alsó-Verecke*, m. v. Galiczia határszélén, 1200 lakossal. *A.-Hrabonicza* f. papirosmalommal.

2. Kászonyi járás.

Közigazgatási székhely : Mező-Kászony. Hozzá tartozó községek : Tisza-Adony, Agtelek, Vámos-Atya, Balázsér, Barabás, Barkaszó, Bátyu, K. és N.-Bégány, Botrágy, Csomonya, Darócz, Déda, K.-Dobrony, N.-Dobrony, Ezseny, Gelényes, K.- és N.-Guth, Harangláb, Hetyen, Homok,

Isnyéte, Kerecseny, K.-Lónya, N.-Lónya, Mátyás, Csonka-Papi, Rofajna-Ujfalu, Som, Tisza-Szalka, Szalóka, Szernye, Tisza-Vid, Zapszony.

Nevezetesebb helyek: *Mező-Kászony*, m. v. 1200 lakossal, gazdag határral, bortermesztéssel.

3. H a l m i j á r á s.

Közigazgatási székhely: Halmi. Hozzá tartozó községek: Akli, Bony, Batár, Batarcs, Bocskó, Bökény, Csamató, Csedreg, Csepe, Csema, Daskócz, Farkasfalva, Feketeardó, Fertős-Almás, Forgolány, K.-Gércze, N.-Gércze, Gödényháza, Gyula, Hetény, Hümlőcz, Királyháza, Komlós, Kökényesd, Nevetlenfalva, Péterfalva, Rákospatak, Sós-Ujfalu, Szárazpatak, Szászfalu, K.-Tarna, N.-Tarna, Tekeháza, Tur-Terebes, Tivadar, Tölgyesfalva, Turcz, T.-Váralja, Verécze.

Nevezetesebb helyek: *Halmi*, m. v. 1200 lakossal; országosvásárai e vidéken nevezetesk. *Gércs* f. határában kőszén találtatik. *Nagy-Tarna*, savanyúvíz-forrással.

4. N a g y - S z ö l ő s i j á r á s.

Közigazgatási székhely: Nagy-Szőlős. Hozzá tartozó községek: Tisza-Ujlak, T.-Keresztur, T.-Ujhely, Karácsonfalva, Mátyfalva, Fancsika, Sásvár, Szirma, Szőlősvég-Ardó, Egres, Verbőcz, Feketepatak, Salánk, Magyar-Komjáth, Nagy-Komjáth, N.-Csongova, K.-Csongova, Ilonok-Ujfalu, Ölyvőse, A.- és F.-Karászló, Rosztóka, A.-Sárád, F.-Sárád, Veresmart, K.-Kupány, Fakóbük, Rakasz, K.-Rakócz, N.-Rakócz.

Nevezetesebb helyek: *Nagy-Szőlős*, m. v. ezelőtt főhelye volt Ugocsa vármegyének, a Feketehegy tövében, 2100 lakossal, megyeházzal, ferenczi monostorral. Szőlőhegye kedves ízű asztali bort terem; tiszai halászata jövedelmes, sertés- és marhavásárai nevezetesk. A város felett egy meredek hegyen áll a régi „Kankó” vár, mely hajdan „Ugochának” nevezetett, s a megye innen vette nevét. *Tisza-Ujlak*, m. v. a Tisza jobb partján, nagy sóraktárral. Lakosai só- és faszállítással foglalkoznak. *Sásvár* f. a Tisza partján, határa szép búzát, szigetje sok kukoriczát terem.

5. K i s - A l m á s i j á r á s.

Közigazgatási székhely: Kis-Almás. Hozzá tartozó községek: K.-Ábránka, Nagy-Ábránka, Nagy-Almás, Ardánháza, Bába falva, Bárháza, Berczinka, Bilke, K.-Bresztó, N.-Bresztó, Bukovinka, Brod, Csertész, Csálánfalva, Deszkófalva, Dragobertfalva, Dubróka, Dubrovicza, Egereske, Falucska, Feketepatak, Fogaras, Gál falva, Hátmeg, Ilonca, Ilosva, Iváskófalva, Kelemenfalva, Kendereke, Kisfalud, Komlós, Kövesd, Kucsova, Kustánfalva, Kutkafalva, Leányfalva, Léczfalva, Kis-Lucska, Lukova, Makára, K.-Martinka, Maszánfalva, Medencze, Miszkicze, Nyiresfalva, Pál falva, Papfalva, Papgyörgyfalva, Pisztraháza, Ploszkonovicza, Polyánka, A.- és F.-Remete, Repede, Rimocsaháza, Rosztóka, Sarkad, F.-Schönborn, Szajkófalva, Szobatin, Sztánfalva, Szundákfalva, Tőkés, Závídfalva, Zsófi falva.

Nevezetesebb helyek: *Bilke*, m. v. közel a Borsova vizéhez, 2000 lakossal, kik vasbányákat művelnek, hámorokban dolgoznak, deszkát fűrészelnek, s meszet égetnek. *Ilosva*, f. van kénköves forrása, régi váromladéka a Bodoló hegyen, és szép erdeje.

6. Munkácsi járás.

Közigazgatási székhely : Munkács. Hozzá tartozó községek : Balásfalva, Belebele, Benedike, Bubalisz, Csabina, Csapóczka, Cseregőcz, Cselenő, Ó-Dávidháza, Új-Dávidháza, Dubina, Dunkófalva, Fedelesfalva, Fridrichsdorf, Gévéfalva, Gorond, Herczdorf, A.-Hrabonicza, Hrabóc, Igliucz, Ignéc, Ilykőcz, Iványi, Kajdanó, Kálnik, Klacsanó, Klastromalja, K.-Klenőcz, Kloczkófalva, Klucsárka, Koczkaszállás, Kölcsin, Kucsava, Kuzmina, Lauka, Liszárnya, K.-Lohó, N.-Lohó, N.-Lucska, Medvegyocz, K.-Mogyorós, N.-Mogyorós, Oroszveg, Palánkavár, Patkanóc, Podhering, Pósháza, Pusznánfalva, Rákos, Runófalva, Rusznóc, A.-Schönborn, Szelestó, Skuratóc, Sz.-Miklós, Szerencsfalva, Szidorfalva, Szinyák, Strabicsó, Trosztjanicza, Váralja, A.- és F.-Viznicze, Vorotnicza, Zimbrilova, Zsunó.

Nevezetesebb helyek : *Munkács*, m. v. kies rónaságon a Latorcza vize mellett. Vidéke gyönyörű, s három oldalról viruló szőlőhegyek, délfelé gazdag szántóföldek környezik, északra pedig rengeteg bikkes, tölgyes erdők s hegyek kékellemek. Népe ssége 4300 lakos, kik közt számos mesterember, különösen sok gubás találhatik. Országosvására élénk. Félórányira a várostól fekszik híres vára, egy lapályos térségen felemelkedő magános szikla tetején. Maga a vár kicsiny, s benne a várparancsnokon s néhány tiszteken kívül kevés őrsereg szokott tanyázni, mivel számos szobákban országos rabok őriztetnek. Munkácsról veszi nevét egy g.-kath. püspökség, de a püspök Ungvárról lakik. *Podhering* f. nevezetes timsógyárral. *Szelesztó* faluban vashámor és vasöntőgyár találhatik. *Iványi* f. híres ásványforrásáról, melyben sok vastartalom van.

7. Beregszászi járás.

Közigazgatási székhely : Beregszász. Hozzá tartozó községek : Asztéj, Badaló, Bene, Bereg, Beregszász-Végardó, Bereg-Ujfalu, Borzsova, Bucsú, Csaroda, Csetfalva, Csoma, Derczén, Fejércse, Fornos, Gáth, Gecse, Gergelyi, Gulács, Halábor, Hete, Jánd, Jánosi, Kigyós, Kovászó, Macsola, Márok, Muzsaj, Sáros Oroszi, Papi-Márok, Surány, Tákos, Tarpa, Tivadar, Ugornya, Vári.

Nevezetesebb helyek : *Beregszász*, m. v. a lassan folyó Vérke vize mellett, 3400 lakossal, kik hajdan aszások voltak, most magyarok. Szántóföldei mindenféle gabonát s főzeléket gazdagon teremnek; nagy kiterjedésű szőlőhegye híres bort terem, s aszut is csinálnak; kőbányája kapós kőveket ad. 1552-ben nevezetes zsinatot tartottak itt a reformátusok. *Tarpa*, m. v. $\frac{1}{4}$ mérföldnyire a Tiszához, 2500 lakossal és szép gyümölcsökkel. *Vári*, m. v. közel a Tiszához egy kiszakadó ága mellett, 2300 lakossal. Ez is sok gyümölcsöt és dohányt termeszt. *Bene* f. híres malomkőveket szolgáltat. *Muzsaj*, f. szőlőhegye felette jó bort terem, kőbányája híres, valamint gr. Károlyi timsógyára is említést érdemel. *Derczén*, f. lakosai sok fehér cseréppipát égetnek.

8. Máramaros vármegye.

Kiterjedése 179⁹⁴ □ mérföld, 182,716 lakossal. Elosztatik 7 járásra, melyek következők : 1. *ökörmezei*, 2. *kusztai*, 3. *técsői*, 4. *szigeti*, 5. *vissói*, 6. *bocskórahói*, 7. *sugatagi*. Közig. és megyetörvényszék székhelye : Sziget.

1. Ökörmezei járás.

Közigazgatási székhely : Ökörmező. Hozzá tartozó községek : Bukovecz, Alsó- F.-Hidegpatak, Ó-Hulyatin, Új-Hulyatin, Iszka, Ímsád, Horbók-Kalocsa, Ófalu-Kalocsa, Kelecsény, Lyahovecz, Loranszka, Majdanka, Nyegrovecz, Priszlop, Pilipecz, Podohovecz, Rekita, Rosztóka, Ripinye, Szinevér-Polyána, Szinevér, Szolyma, Toronya, Tyuska, Vucskőmező.

Nevezetesebb helyek : *Ökörmező*, f. az egész Verchovinán legnagyobb és jó mérsékelt éghajlatu határa van. Számos völgyeiben több telepek keletkeztek, s az összes lakosok száma 2400-ra felmegy. Mészköve és havas pusztái nevezetesebbek, s az utóbbiak marhatartásra igen alkalmasok. *Kalocsa* f. szép havasi pusztákkal. Gyönyörű erdősegeiben sok vad, császármadár, és vadpáva tanyázik. Savanyuvize és fürdője, és egy igen mély tava van. *Szinevér-Polyána* f. határában egy mérhetetlen mélységű tó vagy tengerszem vize undorító, s a belevetett halak mindjárt megdöglenek. *Szolyma*, f. kövesítő (petrifikáló) savanyuvízforrással.

2. Huszti járás.

Közigazgatás székhelye : Huszt. Hozzá tartozó községek : Berezna, Bereznik, Bisztra, Dolha, Gernyész, Herincse, Husztköz, Huszt és Baranya, Iza, Kereczke, Keselymező, Ugocsa-Kirva, Kusnicza, Lipcse-Polyána, Lipcse, Mihalka, Monostor, Ötvösfalva, Rókamező, Szál-Dobos, Sándorfalva, Szeklencze, Szelistye, Sófalu és Szencz, Bronka-Szuha, Ugocsa-Veléte, Visk, Zadnya.

Nevezetesebb helyek : *Huszt*, koronai város, kellemes vidéken a Nagygáz vizének a Tiszába ömlésénél, 3200 lakossal. Régi omladozott vára egy magas kúpalaku kősziklás hegyen épült. *Visk*, koronai város, 2300 lakossal. Van réve a Tiszán; sok lent természet, magjából olajat üt, golyócsot sző. Nevezetes a viski másképp várhegyi savanyuvíz és fürdő. *Lipcse-Polyána* f. sok és jó meszet éget. *Sándorfalva* és *Sófalu* hajdan gazdag sóbányákkal. Feketevíz forrását a köznép közsvényben sikerrel használja.

3. Técsői járás.

Közigazgatási székhely : Técső. Hozzá tartozó községek : Bedő, Benecső, Brusztura, Bustyaháza, Bustyaháza-Handel, Csománfalva, Darva, Dombó, Dulfalva, Ferencsvölgy, Ganya, Irholcz, Kalinfalu, Kerekhegy, Királymező, Királyvölgy, K.-Kirva, N.-Kirva, Kricsfalu, Krasenisova, Kőkényes, Kövesliget, Német-Mokra, Orosz-Mokra, Nyagova, A.-Nerezsnicza, F.-Nerezsnicza, Potplesza, Remete, Szeles-Lonka, Talaborfalva, Taraczköz, Terecselpatak, Uglya, Új-Bárd, Urmező, Vajnág.

Nevezetesebb helyek : *Técső*, koronai város a Tisza mellett, termékeny térségen, 2000 lakossal. Szénája sok, s a hozzá tartozó *Ferencsvölgy* telepen üveggyára van. *Kerekhegy* f. nevezetes sóbányákkal. *Urmező* f. határa a legtermékenyebbek közül való e megyében, de a Talabor vize károsítja.

4. Szigeti járás.

Közigazgatási székhely : Sziget. Hozzá tartozó községek : Alsó-, Felső-, Közép-Apsa, Fehéregyháza, Hosszmező, Kabalapatak, Karácsonfalva,

Körtvélyes, Rónaszék, A.-Róna, F.-Róna, Szaplonecz, Szarvaszó, Szlatina, Akna-Szlatina, Veresmart.

Nevezetesebb helyek : *Máramaros-Sziget*, koronai város s főhely a megyében, fekszik rónaságon az Iza folyóval egyesülő Róna, délről a városon alul a Tiszába ömlő Iza, északról a Tisza folyóktól övedzve, délről magasabb, több oldalról alacsonyabb hegyek közt. Népessége 6000 lélek. Van itt megyeház, kincstári igazgatóság, reform. és kath. főgymnasium, árpóda, kiadódó, 390 kézműves, és 117 kereskedő. *Hosszmező*, koronaváros. *Rónaszék*, f. Szigethez $1\frac{1}{2}$ mérföldre, gazdag sóbányákkal.

5. V i s s ó i j á r á s.

Közigazgatási székhely : F.-Vissó. Hozzá tartozó községek : Kis-Bocskó, Borsa, Borsabánya, Dragomér, Jood, Konyha, Leordina, Mojszin, Petrova, Rozavlya, Ruszkirva, Ruzspolyána, Ruszkova, Szacsal, Szelistye, Alsó-Vissó, Felső-Vissó, Közép-Vissó.

Nevezetesebb helyek : *F.-Vissó*, f. 2400 lakossal. Határában van a híres suliguli savanyuvizforrás, mely egész országban legerősebbnek tartatik. Ugyanitt a Szkrageye völgyben van két gáliczos viz, melyek megérdemlenék, hogy rájuk több figyelem fordíttatnék. *Leordina* f. a Vissó mellett. *Mojszin* f. szinte a Vissó mellett 2000 lakossal, egy régi elhagyott bazilita kolostorral. *Jood*, *Dragomér* faluk, ásványforrásokkal. *Borsa*, népes oláh f. a Borsa és Vissó vizek összefolyásánál, 3600 lakossal, rézbányákkal. A különnevi források közt legnagyobb figyelmet érdemel a könhávasas, égvényes vasas savanyuviz, melyet Sándor-forrásnak neveznek. 1217-ben a tatárok itt tökéletesen megsemmisítették.

6. B o c s k ó - R a h ó i j á r á s.

Közigazgatási székhely : Bocskó-Rahó. Hozzá tartozó községek : Bogdán és Luhi, Akna-Rahó és Berlebás, Bocskó-Rahó és Bilin, Borkut, Körösmező, Trebusa, Fejérpatak, Lonka, Kaszó-Polyána, Bocskó, Kabola-Polyána, Roszuska.

Nevezetesebb helyek : *Bocskó*, m. v. feje egy kamarai uradalomnak. *Körösmező*, magas bércek és hegyek közt elterülve 5000 lakossal, kik szarvasmarhával, lóval, juhokkal élénk kereskedést űznek. *Kabola-Polyána*, f. a sebes Szapurka patak mellett, 8 vashámmal, 2 szegcsináló műhelylyel, híres savanyuviz-forrással és fürdőintézzettel.

7. S u g a t a g i j á r á s.

Közigazgatási székhely : Sugatag. Hozzá tartozó községek : Akna-Sugatag, Falu-Sugatag, Hernécs, Desze, Krácsfalu, Holinka, Bréb, Budfalu, Szerfalu, Kalinfalu, Mikolapatak, Barczánfalva, Gyulafalu, Bártfalu, Farkasrév, Somfalu, Fejérfalu, Nánfalu, Váncsfalu, Sajó, Sajó-Polyána, Szlatinka, Glód, Szurdok, Batiza, Disznópatak.

Nevezetesebb helyek : *Akna-Sugatag*, sóbányáiban igen szép fehér kősvágatlik. *Bréb*, f. savanyuviz-forrással. A közel eső Guttin hegyen szép fehér alabastrom találtatik. *Budfalu*, f. 1200 lakossal. Határán van a magántársulat által művelt „Zsarápony“ nevű aranybánya.

Nyomtatás alatt történt változások.

A koronaországok politikai felosztása ujonnan szerveztetvén, az elől nyomtatott koronaországok politikai felosztása következőleg igazítandó :

Alsó-Ausztria, elosztatik a székes és fővárosra Bécsre, s ezenkívül 4 kerületre, u. m.

1. Unter-Wiener Waldi, 18 járással;
2. Ober-Wiener Waldi, 18 járással;
3. Unter-Manhartsbergi, 19 járással.

Felső-Ausztria, elosztatik 4 kerületre, mellyek e következők :

1. Linzi, 15 járással;
2. Riedi, 9 járással;
3. Steyeri, 9 járással;
4. Welsi, 13 járással.

Lincz város egyenesen a helytartóság alatt áll.

Salzburg, elosztatik 20 járásra, s Salzburg főváros közvetlenül a helytartóság alatt áll.

Tirol, elosztatik 4 kerületre, mellyek e következők :

1. Innsbrucki, 18 járással;
2. Brixeni, 22 járással;
3. Trienti, 25 járással;
4. Pregenzi, 6 járással.

Tengervidék, elosztatik *Triest* városra és vidékére, és 2 kerületre, u. m.

1. Görzi, 12 járással;
2. Istriai, 16 járással.

Krajna, elosztatik *Laibach* fővárosra és 2 kerületre, u. m.

1. Laibachi, 17 járással;
2. Neustadli, 13 járással.

Karinthia, elosztatik *Klagenfurt* fővárosra, és 28 járásra.

Stájerország, elosztatik *Gräcz* fővárosra, és 3 kerületre, ugymint.

1. Gräczi, 22 járással;
2. Marburgi, 20 járással.
3. Bruck an der Muri, 22 járással.

TARTALOM.

ELSŐ OSZTÁLY.

Az ausztriai birodalom alapereje.

I. RÉSZ.

Az ausztriai birodalom alapereje.

I. SZAKASZ.

Föld.

Fekvése. 1. §.
Határai. 2. §.
Területi nagysága. 3. §.
Hegyek és Rónaságok. 4. §.

Vizek.

Tenger. 5. §.
Tavak és Mocsárok. 6. §.
Folyóvizek. 7. §.
Csatornák. 8. §.
Ásványvizek. 9. §.
Földminősége. Termékeny-
ség. 10. §.
Éghajlat. 11. §.

II. SZAKASZ.

Lakosok.

Számra nézve. 12. §.
Szaporúságra. 18. §.
Nemzetiségre. 14. §.
Szlávok. 15. §.
Németek. 16. §.
Magyarok. 17. §.
Olaszok. 18. §.
Románok. 19. §.
Izraeliták. 20. §.
Örmények. 21. §.
Görögök és cinczárók.
22. §.
Albanusok és Clementin-
sok. 23. §.
Czigányok. 24. §.
Jegyzetek az ausztriai biro-
dalom nemzetiségeire. 25. §.

Vallásukra nézve. 26. §.
Lakhelyükre. 27. §.
Életmódjokra. 28. §.
Nemet és kort illetőleg.
29. §.

III. SZAKASZ.

Termékek.

1. Növények országából.

Gabona. 30. §.
Gumós vetemények. 31. §.
Hüvelyes vetemények. 32. §.
Kerti vetemények. 33. §.
Kereskedelmi növények. 34. §.
Takarmány növények. 35. §.
Erdőművelés. 36. §.
Gyümölcsstermesztés. 37. §.
Bortermesztés. 38. §.
Jegyzetek a bortermesz-
tésre. 39. §.

2. Állatok országából.

Ló. 40. §.
Szarvasmarha. 41. §.
Juh és Kecske. 42. §.
Sertés. 43. §.
Baromfi. 44. §.
Méhtenyésztés. 45. §.
Selyembogár. 46. §.
Vadászat és halászat. 47. §.

3. Ásványok országából.

Arany. 48. §.
Ezüst. 49. §.
Higany. 50. §.
Réz. 51. §.
Ón. 52. §.
Horganyércz. — Horgany.
— Horganyfém. 53. §.
Ólom. 54. §.
Vas. 55. §.

Dárdany. 56. §.
Mireny. 57. §.
Kékeny. 58. §.
Cseleny. 59. §.
Kén. 60. §.
Irón. 61. §.
Föld és kőnevek. 62. §.
Gipsz. 63. §.
Drágakövek. 64. §.

Savak.

Timsó. 65. §.
Vasvitriol. 66. §.
Rézvitriol. 67. §.
Kősó. 68. §.
Főttó. 69. §.
Tengerisó. 70. §.
Kőszén. 71. §.
Turfa. 72. §.
Földolaj. 73. §.

IV. SZAKASZ.

Nemesítő ipar.

A nemesítő iparról általános.
74. §.

A) Ásványországi gyártás.

Vashámorok és gyarak. 75. §.
Arany és ezüst művek. 76. §.
Réz művek. 77. §.
Ólom, ón horgany művek.
78. §.
Tompakos, bádigos stb.
munkák. 79. §.
Mérnöki, optikai művek.
80. §.
Órák. 81. §.
Tégla készítés, cserépedé-
nyek, stb. 82. §.
Üveggyártás. 83. §.
Malom- kőszőrü- márvány-
palakövek gyártása. 84. §.

Hutatermékek, vegyészeti készítmények. 85. §.

B) Növény és állatorvosi gyártás.

Gyapot készítmények. 86. §.
Kender és lenkészítmények. 87. §.

Gyapju készítmények. 88. §.
Selyem készítmények. 89. §.
Vegyes kelmegyárak. 90. §.
Papírgyártás. 91. §.
Faeszközök. 92. §.

Szalma és vesszőfonatok. 93. §.

Éső- és napernyők. 94. §.
Olajgyárak. 95. §.

Sör- pálinka- eczetgyárak. 96. §.

Czukorgyárak. 97. §.
Bőrkészítmények. 98. §.

Kalapgyártás. 99. §.
Viasz és faggyugyertyák. 100. §.

Különböző gyártmányok. 101. §.

Könyv és könyomdák. 102. §.
Áttekintés. 108. §.

V. SZAKASZ.

Kereskedelem.

Az ausztriai birodalom kereskedése általában. 104. §.

Belső és külső kereskedelem. 105. §.

Átmeneti kereskedelem. 106. §.
Tengeri kereskedelem. 107. §.

Hajózás. 108. §.
Kereskedést előmozdító eszközök. 109. §.

VI. SZAKASZ.

Szellemi műveltség.

A szellemi műveltség általánosan. 110. §.

Elemi iskolák. 111. §.
Tudományos iskolák. 112. §.

Szakiskolák. 113. §.
Felsőbb nevelő intézetek. 114. §.

Tudományos segédeszközök. 115. §.

Literatura állapota. 116. §.
Szépművészet. 117. §.

II. RÉSZ.

Államszerkezet.

Államforma és alaptörvények. 118. §.

Államfőnök. 119. §.
Állampolgárok. 120.

Képviselői szervezete. 121. §.
Községi szervezet. 122. §.

Egyházi szervezet. 123. §.
Államkormányzat. 124. §.

Politikai kormányzat. Belügyi minisztérium. 125. §.

Igazságügyi minisztérium. 126. §.

Pénzü. minisztérium. 127. §.
Kereskedelmi minisztérium. 128. §.

Vallás és oktatásügyi minisztérium. 129. §.

Külgügyi és cs. családi minisztérium. 130. §.

Cs. k. hadsereg főparancsnokság. 131. §.

Legfelsőbb rendőri hatóság. 132. §.

Legfelsőbb számellenőri kormány. 133. §.

MÁSODIK OSZTÁLY.

Az ausztriai birodalom részletes földrajzi átnézete.

Birodalom felosztása. 3. lap.

A) Német szövetséghez tartozó koronaországok.

1. Alsó-Ausztria. 5. l.
2. Felső-Ausztria. 15. l.

3. Salzburgi hercegség. 22. l.

4. Stájerország. 26. §.

5. Karinthia hercegség. 34. l.

6. Krajna hercegség. 83. lap.

7. Ausztriai Tengerpart. 43. lap.

8. Tirol Vorarlberg. 49. l.

9. Cseh királyság. 63. lap.

10. Morvaország. 92. lap.

11. Sziléziai hercegség. 102. lap.

B) Lengyel koronaországok.

12. Galiczia királyság, Zátor, Auswicz és Krakó hercegségeivel. 105. l.

13. Bukovina. 112. l.

C) Olasz tartományi koronaországok.

14. és 15. Lombardia-Venczei királyság. 125. l.

D) Magyar birodalmi koronaországok.

16. Erdélyország. 138. l.

17. Szerb-Vajdaság és Temesi Bánság. 172. l.

18. Horvátország és Szlavónia. 215. l.

19. Katonai Végvidék. 217.

20. Dalmátország. 220. l.
21. Magyarország. 229. l.